

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/148062>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-07 and may be subject to change.

2585

HET BINNENSTE NAAR BUITEN

BEGINSELEN EN ACTIVITEITEN VAN
MR. J. J. L. VAN DER BRUGGHEN

J. BROUWER

DE WALBURG PERS

HET BINNENSTE NAAR BUITEN

Promotores: Prof. Dr. J.J. Poelhekke
Prof. Dr. A.Th. van Deursen

HET BINNENSTE NAAR BUITEN

*Beginselen en activiteiten van
Mr. J.J.L. van der Bruggen
(1804-1863)*

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor in de letteren
aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen,
op gezag van de Rector Magnificus Prof. Dr. P.G.A.B. Wijdeveld,
volgens besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen op donderdag 4 juni 1981
des namiddags te 4 uur
door
Jannes Brouwer
geboren te Arnhem

DE WALBURG PERS

© 1981 STICHTING GELDERSE HISTORISCHE REEKS, ARNHEM.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm, or any other means, without written permission from the publisher.

Typografie en druk De Walburg Pers Zutphen

ISBN 90 6011 030 7

'De menschen verdwijnen, de waarheid blijft.
Dit is eene aanmoediging en een troost.'

(Van der Bruggen, vlak voor zijn dood)

Aan Marry
Marinus, Ton en Jan

INHOUDSOPGAVE

Inhoudsopgave	VII
Lijst van afbeeldingen	XI
Lijst van afkortingen	XIII
Verantwoording	XIV

I VAN DER BRUGGHEN IN DE OGEN VAN HET NAGESLACHT	1
A. DE VISIE VAN GROENIANEN	2
1. G.J. Vos Az.	3
2. F.W. Merens	5
3. 'Christelijke onderwijzers' (1897-1913)	7
4. V.U.-hoogleraren (1924-1935)	9
– P.A. Diepenhorst	9
– A. Goslinga	10
5. Epigonen (1928-1976)	12
B. DE VISIE VAN VAN DER BRUGGHIANEN	12
1. A.H. Raabe	13
2. P. Smit	15
– <i>Een stem uit Zetten</i>	17
3. Andere ethischen	18
– Ph.A. Kohnstamm	18
– P. Oosterlee	20
C. DE VISIE VAN KATHOLIEKEN	21
1. W.J.F. Nuyens	22
2. A.C.J. Commissaris en J.H.J.M. Witlox	23
3. L.J. Rogier	23
D. DE VISIE VAN LIBERALEN	23
1. W.H. de Beaufort	24
2. W.J. van Welderen baron Rengers	26
3. J.A. de Bruyne	26
4. In de twintigste eeuw	27
E. SAMENVATTING	27
 II VAN DER BRUGGHEN OP ZOEK NAAR WAARHEID, DEUGD EN RECHT, 1804-1839	 29
A. AFKOMST	29
B. GEBOORTEPLAATS	30
1. De Franse tijd	30
2. Demografische verhoudingen	33
C. JEUGD- EN STUDIEJAREN (1804-1826)	35
1. Huisonderwijs	35
2. De Latijnse school	36
3. Studie te Leiden	37
D. ADVOCaat EN SCHUTTER (1826-1834)	37
1. Eerste publikaties	37
2. Mobilisatie	38
E. RECHTERLIJKE CARRIÈRE (1834-1839)	39
F. EEN NIEUW AANDACHTSVELD: LAGER ONDERWIJS	41
G. LEVENS- EN WERELDBESCHOUWING VAN DE JONGE VAN DER BRUGGHEN	43

1. Mensbeschouwing	44
2. Maatschappijbeschouwing	46
3. Staatsbeschouwing	46
– <i>Behoud-conservatief én liberaal</i>	49
H. DE WEG DER REDE OF DIE DER OPENBARING (1837-1838)	50
1. De 'vondst van den parel van groote waarde'	51
– <i>Bijbelbeschouwing</i>	51
– <i>Christologie, soteriologie en geloofsopvatting</i>	52
2. Veranderd mensbeeld	53
3. Veranderd maatschappij- en staatsbeeld	54
4. Beeld van geloofsbegrippen van anderen	55
– <i>Wie gelooft, is gerechtvaardigd</i>	55
– <i>Wie uitverkoren is, is gerechtvaardigd</i>	55
– <i>Wie redelijk en zedelijk leeft, is gerechtvaardigd</i>	56
I. DE VERDIEPING VAN LEVENSOVERTUIGING IN ANDERMANS OGEN	56
J. EXTERNE BEÏNVLOEDING	59
1. De Zwitserse Réveil-beweging	59
2. De Nijmeegse Réveil-kring	60
 III VAN DER BRUGGHEN OVERTUIGD VAN WAARHEID EN RECHT, 1839-1849	 62
Hoofdstuk 1: <i>Het evangelisch-christelijk beginsel in het staatsbestel en op kerkelyk terrein</i>	62
A. HET CHRISTELIJK BEGINSEL IN WETGEVING EN BESTUUR	62
1. De burgerlijke rechtswetgeving van 1838	62
2. Beginsel en wet	63
3. Godsdienst als beginsel van wetgeving	64
– <i>Scheiding van kerkgenootschap en staat, niet van godsdienst en staat</i>	64
– <i>Christendom als beginsel van wetgeving</i>	66
– <i>Dienstbaarheid van de staat aan het christendom</i>	67
4. Verdergaande verdieping van levensovertuiging	68
B. HET CHRISTELIJK BEGINSEL IN DE RECHTSPLEGING	69
1. Uitgangspunten	69
2. Eerste conflicten	70
3. Het christelijk beginsel in de eed	71
C. HET CHRISTELIJK BEGINSEL IN DE KERKGENOOTSCHAPPEN	72
1. De kwestie van het concordaat (1841)	72
2. De quia- of quatenuskwestie in het hervormd kerkgenootschap (1842)	73
3. Bericht aan de Kevelaer-gangers (1843)	75
4. Eensgezindheid in Christus ondanks confessionele verscheidenheid	78
5. Eenzijdigheid in de christologie en de antropologie is de wortel van kerkelijke verdeeldheid	80
Hoofdstuk 2: <i>Het christelijke beginsel in opvoeding en onderwijs</i>	85
A. VRIJHEID VAN ONDERWIJS	85
1. De schoolwetgeving in theorie en praktijk	85
2. De schoolkwestie	89
3. Van der Bruggens oplossing van het schoolvraagstuk	93
B. HET SCHOOLONDERWIJS DIENSTBAAR AAN DE CHRISTELIJKE OPVOEDING	96

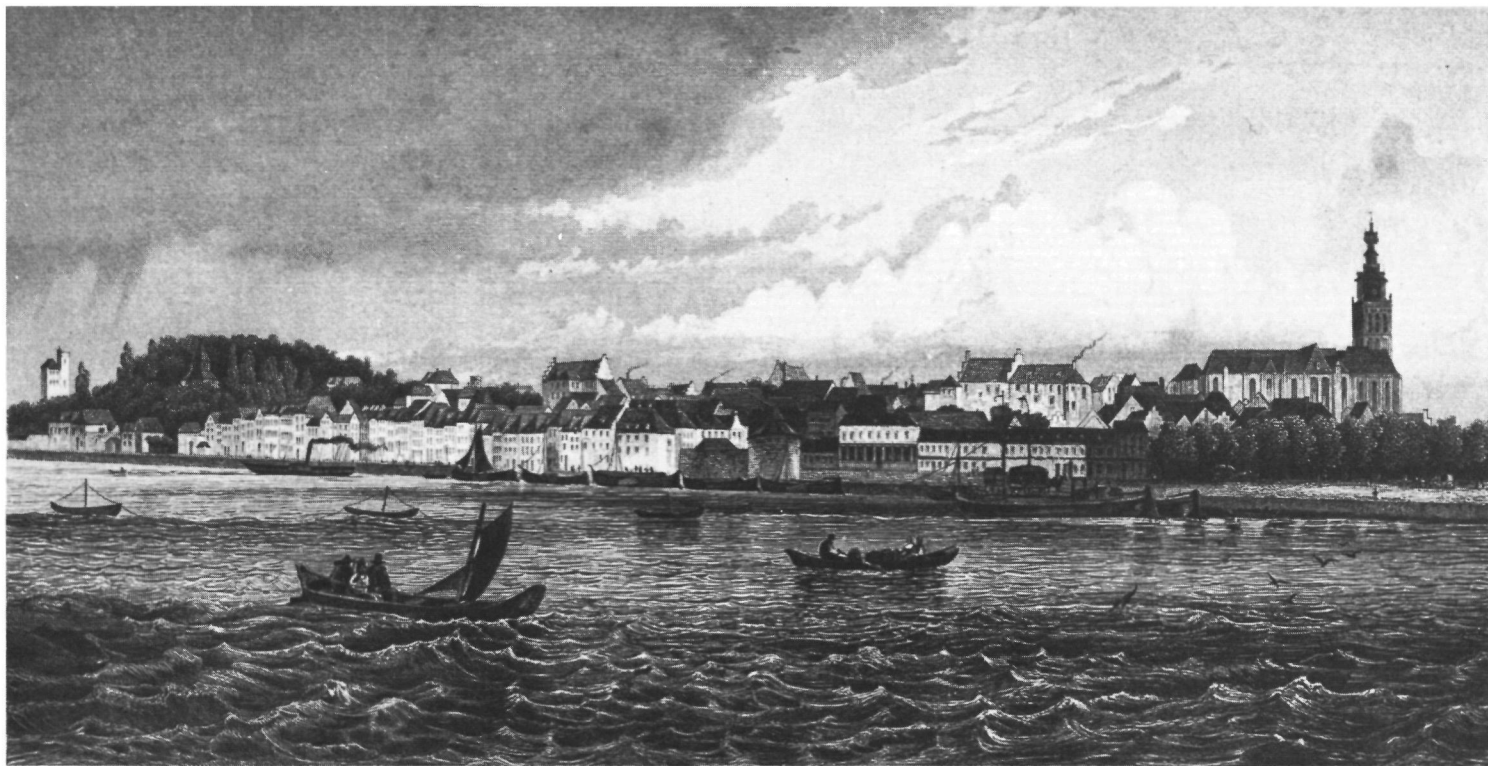
1. Het noodzakelijk verband tussen opvoeding en onderwijs thuis en op school	96
2. Consequente toepassing van het antropologisch beginsel op opvoeding en onderwijs	100
3. De vrijheid van onderwijs grondwettelijk vastgelegd	107
B. BAANBREKEND WERK 'OP DEZER STADS KLOKKENBERG'	109
1. De christelijk bijzondere lagere school	109
– <i>Eerste fase</i>	110
– <i>Tweede fase</i>	112
– <i>Derde fase</i>	116
– <i>De eerste christelijk bijzondere lagere school van Nederland</i>	118
2. Het 'Nijmeegsch Schoolblad voor het Christelijk Onderwijs'	119
3. De christelijke Normaalschool	123
– <i>Eerste fase</i>	123
– <i>Tweede fase</i>	124
– <i>Derde fase</i>	124
– <i>De eerste christelijk bijzondere Normaalschool van ons land</i>	129
 IV VAN DER BRUGGHEN, GETUIGE VAN WAARHEID, VRIJHEID EN RECHT, 1848-1858	 132
<i>Hoofdstuk 1: Praktische toepassing van het christelijk beginsel op maatschappelijk gebied</i>	132
A. HET CHRISTELIJK BEGINSEL EN HET GRONDWETTELIJK VRIJHEIDSBEGINSEL	132
B. OPVOEDING TOT VRIJHEID	137
1. Hulpverlening aan verwaarloosde kinderen en gevallen vrouwen	139
2. Verzorging van armen, gebrekkigen en zieken	140
3. Bestrijding van drankmisbruik	140
4. Verdediging van het christelijk karakter der filantropische werkzaamheden tegen inmenging van staat en kerkgenootschappen	141
5. Hulpverlening aan de evangelie-prediking in China	152
<i>Hoofdstuk 2: Praktische toepassing van het christelijk beginsel op politiek gebied</i>	158
A. VAN DER BRUGGHENS POLITIEKE CARRIÈRE VAN 1850 TOT 1854	158
1. Lid van provinciale staten van Gelderland (1850-1853)	158
2. Lid van de tweede kamer (1853-1854)	164
3. Betrokkenheid met de onderwijswetgeving (1854-1856)	172
B. HET MINISTERIE-VAN DER BRUGGHEN (1856-1858)	180
1. Kabinetsformateur en minister van justitie	180
2. De lager onderwijswet van 1857	201
– <i>Schoolwetgeving van 1806</i>	202
– <i>Wetontwerp op het lager en middelbaar onderwijs (Van Reenen; 1854-1855)</i>	202
– <i>Wetontwerp op het lager onderwijs (Van Reenen; 1855-1856)</i>	202
– <i>Wetontwerp op het lager onderwijs (Van Rappard-Van der Bruggen; 1857)</i>	202
 V VAN DER BRUGGHEN, SLACHTOFFER VAN ONWAARHEID EN ONRECHT, 1858-1863	 211
A. OP ZOEK NAAR RUST EN BEGRIP (1858-1860)	211
B. OP DE BRES VOOR VRIJHEID EN OPVOEDING TOT VRIJHEID (1860-1863)	218

Bijlagen	227
Noten	245
Geraadpleegde archieven	303
Bibliografie van J.J.L. van der Bruggen	312
Geraadpleegde literatuur	315
Zusammenfassung	330
Register van personen	333
Curriculum vitae	343

3. Portret van Mr. Justinus Jacob Leonard van der Bruggen (1804-1863),
geschilderd door J.H. Neuman(n) Gz. te Amsterdam (Keulen 1819-1898 Den Haag)
naar een foto in 1888.

(Gelegateerd aan het Nijmeegs Museum Commanderie van St. Jan
door Jhr. Johan Diederik Six (1847-1928), 's-Gravenhage, 1928)

1. Gezicht op Nijmegen ca. 1850.

Staalgravure 105 × 208 mm. van J.G.F. Poppel (1807-1882) naar een tekening van K.C. Koehler (1827-1890).

(Foto Nijmeegs Museum Commanderie van St. Jan. Illustratie uit: J.L. Terwen, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, III, Gouda 1862)

2. Portret van Mevrouw van der Bruggen, geboren Jkvr. Anna Singendonck (1806-1883),
geschilderd door J.H. Neuman(n) Gz. te Amsterdam (Keulen 1819-1898 Den Haag)
naar een foto in 1888.
(Gelegateerd aan het Nijmeegs Museum Commanderie van St. Jan
door Jhr. Johan Diederik Six (1847-1928), 's-Gravenhage, 1928)

4. Nijmegen ± 1830. (Uit: F. Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, Arnhem 1956, p. 89)

LIJST VAN AFBEELDINGEN

1. Gezicht op Nijmegen ca 1850. Staalgravure 105 × 208 mm. van J.G.F. Poppel (1807-1882) naar een tekening van K.C. Koehler (1827-1890).
(Foto Nijmeegs Museum Commanderie van St. Jan. Illustratie uit: J.L. Terwen, Het Koninkrijk der Nederlanden, III, Gouda 1862)
2. Portret van Mevrouw van der Bruggen, geboren Jkvr. Anna Singendonck (1806-1883), geschilderd door J.H. Neuman(n) Gz. te Amsterdam (Keulen 1819-1898 Den Haag) naar een foto in 1888 (Gelegateerd aan het Nijmeegs Museum Commanderie van St. Jan door Jhr. Johan Diederik Six (1847-1928), 's-Gravenhage, 1928)
3. Portret van Mr. Justinus Jacob Leonard van der Bruggen (1804-1863), geschilderd door J.H. Neuman(n) Gz. te Amsterdam (Keulen 1819-1898 Den Haag) naar een foto in 1888 (Gelegateerd aan het Nijmeegs Museum Commanderie van St. Jan door Jhr. Johan Diederik Six (1847-1928), 's-Gravenhage, 1928)
4. Nijmegen ± 1830. (Uit: F. Gorissen, Stede-atlas van Nijmegen, Arnhem 1956, p. 89)
5. Portret van Mr. W. baron van Lijnden (1806-1866). (Iconographisch Bureau 's-Gravenhage)
6. Portret van Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876) omstreeks 1863. (Iconographisch Bureau 's-Gravenhage)
7. Portret van Mr. J.R. Thorbecke (1798-1872) omstreeks 1850. (Detail van lithografie van J. Spruyt, Stedelijk Museum Zutphen)
8. Gebouw van de scholen op de Klokkenberg, Muchterstraat te Nijmegen. Het huis werd in 1842 aangekocht, in 1886 herbouwd en in 1972 gesloopt. Het jaartal 1846 in de gevel duidt op de aanvang van de onderwijsopleiding (Uitg. Fa. ten Hoet, Nijmegen)
9. Ingang van De Klokkenberg (Foto E.J. van den Elst, Archief Klokkenberg Nijmegen)
10. Muchterstraat te Nijmegen. Verder de helling op stond het hek dat toegang gaf tot de scholen op de Klokkenberg. (Gemeentearchief Nijmegen)
11. Het oude naambord van de Muchterstraat (Foto P. Freriks)
12. Rechts een deel van het internaatgebouw van de scholen op de Klokkenberg, Oude Stadsgracht 33, Nijmegen.
Alleen het woongedeelte van de 'regent', dat een derde deel van het pand beslaat, is zichtbaar. Rechts van de deur bevond zich het verblijf van de kwekelingen. Het gebouw deed dienst als internaat van 'De Klokkenberg' van 1849-1927. (Foto Archief Klokkenberg Nijmegen)
13. Bij de uitbreiding van Nijmegen werd in 1886 de straat tussen het Hertogplein en het St. Canisiussingel genoemd naar Mr. J.J.L. van der Bruggen. (Foto P. Freriks)
14. Internaatgebouw van 'De Klokkenberg' van 1927-1969, Ubbergseveldweg 117 te Nijmegen. Thans is in het gebouw een internaat voor schipperskinderen gevestigd. (Foto P. Freriks)
15. Gebouw van de huidige christelijk bijzondere lagere school 'De Klokkenberg', Ubbergseveldweg 131, Nijmegen. Het werd in 1971 in gebruik genomen. (Foto P. Freriks)
16. Gebouw van de huidige christelijk pedagogische academie 'De Klokkenberg', Ubbergseveldweg 101, Nijmegen, in gebruik genomen in 1964. (Foto P. Freriks)
17. Links. zuidelijk deel van de Strikstraat te Nijmegen. Deze straat verbond het Valkhof met de Vleeschhouwerstraat. Zij werd in 1858 afgesloten door de bouw van het z.g. kasteel Hallo, genoemd naar de gasmagnaat F.J. Hallo (Amsterdam 1808, in 1861 vertrokken naar Donsbrugge). Aan de westzijde van deze straat stond het huis waar J.J.L. van der Bruggen werd geboren en waar hij woonde tot 1856 (Gemeentearchief Nijmegen)
18. Lange Nieuwstraat te Nijmegen met het voormalig St. Dominicuscollege (met Dominicaanse heiligen). Dit pand kocht J.J.L. van der Bruggen in 1858 van Mr. C.F.I.F. baron Hackfort tot der Horst (1808-1875). In 1885, twee jaar na het overlijden van Anna van der Bruggen-Singendonck, werd het gebouw aangekocht voor het St. Dominicuscollege. (Gemeentearchief Nijmegen)
19. Het houten chalet dat J.J.L. van der Bruggen in 1852 liet bouwen in het Beekmansdal te Ubbergen (sinds 1915 behorend tot de gemeente Nijmegen). Hier overleed hij 2 oktober 1863. Zijn vrouw gebruikte het huis als zomerverblijf tot 1879. Daarna richtte haar nicht

Cornelia Singendonck (1830-1907) de woning in tot een verblijf voor zwakken en herstellen. (Foto P. Freriks)

20. Huize 'De Varenhof', Ubbergseweg 170, Nijmegen (vóór 1915 behorend tot de gemeente Ubbergen). Het huis dat vóór 1849 op deze plaats stond werd omstreeks 1771 gekocht door Aert van der Goes (1741-1789; broer van J.J.L. van der Brugghe overgrootvader van moederszijde) en in 1839 door zijn dochters die het hadden geerfd geschonken aan de kunstschilder Guillaume Anne van der Brugghe (1811-1891) bij zijn huwelijk met Carolina Cornelia van der Goes (1813-1864). Dit huis brandde 27 december 1848 geheel af, waarna het in 1851 groter en fraaier werd herbouwd tot het huis dat rond 1890 de naam 'De Varenhof' kreeg. Het werd in 1919 verkocht aan de familie Bakker te Nijmegen. In 1975 werd het huis gekocht door het assurantiebedrijf Gerritsen. Sinds 1981 is 'De Varenhof' eigendom van Mr. W.Th.M. Lippmann. (Foto P. Freriks)
21. Voorpagina van het eerste nummer van het *'Nijmeesch Schoolblad voor het Christelyk Onderwijs'*, juli 1844 (Archief Klokkenberg Nijmegen)
22. Slot van een brief van Mr. J.J.L. van der Brugghe aan Ds. J.A. Stoop (?), 15 januari 1859. (Archief Klokkenberg Nijmegen)

Omslag:

Portret van Mr. Justinus Jacob Leonard van der Brugghe (1804-1863), geschilderd door J.H. Neuman(n) Gz. te Amsterdam (Keulen 1819-1898 Den Haag) naar een foto in 1887, 6 mei 1887 door Jhr. Mr. C.C.G. de Pestere (1832-1915) aangeboden aan de directie van de Christelyke Normaalschool te Nijmegen. (Archief Klokkenberg Nijmegen)

LIJST VAN AFKORTINGEN

De afkortingen die gebruikt worden voor de geraadpleegde archieven zijn bij het overzicht daarvan vermeld

<i>A R Stk.</i>	Anti-Revolutionaire Staatkunde. Orgaan van de Dr. Abraham Kuypersstichting ter bevordering van de studie der anti-revolutionaire beginselen Kampen 1925-1980 (Ook het driemaandelijks orgaan, 1927-1940)
<i>BMG</i>	Bijdragen en Mededelingen Gelre. Vereniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht, Arnhem
<i>BMHG</i>	Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap
<i>DVCS</i>	De Vereeniging: Christelijke Stemmen, Amsterdam 1847-1875.
<i>Handelingen</i>	Verslag van de Handelingen der Staten-Generaal Tweede Kamer. Bijblad tot de Nederlandsche Staats-Courant, 's-Gravenhage.
<i>NNBW</i>	Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, 10 dln., Leiden 1911-1937.
<i>Numaga</i>	Numaga. Tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en Omgeving, Nijmegen 1954 -
<i>NS</i>	Nijmeegsch Schoolblad voor het Christelijk Onderwijs, Nijmegen 1844-1852.
<i>RGP</i>	Rijks Geschiedkundige Publicatien.
<i>Verslag</i>	
<i>Klokkenberg</i>	Verslag van den staat en de werkzaamheden der Christelijke Normaalschool te Nijmegen, 97 dln., Nijmegen 1850-1963.

Bij het proces van reconstructie van een historisch gebeuren of van het leven van een historische persoonlijkheid wordt de historicus in zijn beeld- en oordeelsvorming door drie omstandigheden beïnvloed. Bij het opsporen, selecteren, bewerken en beschrijven van gegevens, bij het interpreteren van deze gegevens als historische feiten alsmede bij het samenvoegen van deze feiten tot een samenhangend geheel, laat hij zich leiden door de beschikbare, bekende of kenbare gegevens en door de voorstelling die hij zich op grond van externe en interne factoren, zoals tijd-, plaats-, stand- alsook levens- en wereldbeschouwelijk gebonden criteria, maakt van zijn object. Bovendien is daarbij sprake van wisselwerking tussen het resultaat van het feitenonderzoek en de voorstelling die hij zich van het geheel maakt. Op grond hiervan is geschiedschrijving te beschouwen als het door de historicus gecreëerde beeld van het verleden gebeuren dat hij geheel of gedeeltelijk bestudeert en omvat zij én het onderzoek van de historicus én het verleden dat hij onderzoekt.

Uit de tot dusver verkregen beelden van J. J. L. van der Bruggen is de gevolgtrekking af te leiden, dat het gezichtsveld van zijn beschrijvers overwegend beïnvloed is door bevangenheid in eigen zienswijze, voortvloeiend uit een bepaalde godsdienstige of politieke overtuiging. Deze vooringenomenheid heeft geleid tot een eenzijdig gebruik van bepaalde, hetzij door Van der Bruggen, hetzij door anderen, voorgeselecteerde gegevens, die daarenboven in de regel – en uitzonderingen daarop zijn schaars – zijn geput uit louter door de druk openbaar gemaakt gesproken en geschreven woord.

In nauwe samenhang hiermee is in deze beelden sprake van eenzijdige gerichtheid op en accentuering van bepaalde facetten van zijn denken en handelen. Zo staan daarin wat zijn denkbeelden betreft ofwel zijn staatkundige ofwel zijn theologische ofwel zijn onderwijskundige opvattingen of die over de verhouding van staat, kerk en school centraal, en betreffende zijn daden zijn handelwijze als minister, inzonderheid bij de totstandkoming van het onderwijswet van 1857.

Een gevolg van deze eenzijdigheid en beperktheid is, dat, ofschoon van Van der Bruggen twee biografieën zijn verschenen en het conflict met zijn vriend Groen van Prinsterer, ontstaan naar aanleiding van zijn optreden als minister, veel pennen in beweging heeft gebracht, zowel van hemzelf, van het door hem geformeerde ministerie en van zijn ministerschap als van Groen van Prinsterer alsook van het ontstaan, wezen en verloop van dit conflict een vertekend beeld is gegeven. Uit sommige voorstellingen die van hem gemaakt zijn rijst het beeld op van Van der Bruggen als de afvallige vriend die als minister met zijn wet zijn beginselen en antecedenten heeft verloochend, uit andere dat van de consequente christen, wiens wet niet in tegenspraak is met zijn vroegere theologische opvattingen, maar daarvan een consequente toepassing is.

Dit beeld voldoet derhalve in geringe mate aan de meermalen geuite wenselijkheid van het in het licht zenden van een biografie van Van der Bruggen, hetzij 'met aanhalingen uit zijne uitgegeven geschriften en vertrouwde briefwisseling' – onmiddellijk na Van der Bruggens overlijden in oktober 1863 kenbaar gemaakt door de Amsterdamse publicist J. de Bosch Kemper – hetzij gebaseerd op bronnenmateriaal in ruimer zin – een verlangen uit 1959 van de Nijmeegse katholieke historicus L. J. Rogier – hetzij een samenvattende studie waarin een zo juist en volledig mogelijk beeld zou worden gegeven van zijn leven, werken en denken – een van de wensen van mevrouw M. Elisabeth Kluit, wel genoemd 'de onbetwiste prinses onder de Réveilkenners', uitgesproken rond 1956.

Het hier gepresenteerde boek mag gezien worden als een poging de tot dusver gecreëerde beelden van Van der Bruggen te completeren en te nuanceren en die te zuiveren van vooroordelen voortgekomen hetzij uit onkunde of onbegrip, hetzij uit historische belasting, daarbenevens te voorzien in een kennelijk levende behoefte en ten slotte de hoofdpersoon het eerherstel te verschaffen waarop deze recht heeft.

Getracht is van Van der Bruggen een wél gelijkend en sprekend portret te schetsen door zo mogelijk alle kenbare gegevens bij het onderzoek en de interpretatie te betrekken, zijn totale persoonlijkheid te benaderen, met zijn geest in contact te komen, voor zijn drijfveren en bedoelingen begrip op te brengen en door zijn tijd-, plaats- en standgebondenheid niet uit het oog te verliezen.

Titel en ondertitel zijn tweeledig op te vatten. Ten eerste zijn daarin de gevolgd benaderings-

wijze van Van der Bruggen en de aanduiding van de hoofdinhoud van het boek vervat. Gepoogd is door te dringen tot zijn binnenste en dat naar buiten te brengen en te relateren aan zijn daden.

Ten tweede behelzen zij de kern van zijn levens- en wereldbeschouwing, die als volgt is samen te vatten. In alle betrekkingen des levens behoort een individu te handelen, niet naar bepalingen die van buitenaf komen, maar naar de beginselen uit zijn binnenste, anders gezegd: het binnenste moet zich naar buiten openbaren in daden. Deze levenshouding is kenmerkend voor Van der Bruggen evenals zijn streven anderen tot die houding op te voeren langs de weg van opvoeding tot zelfstandigheid en vrijheid. De adstructie van deze stellingen is te beschouwen als de centrale boodschap van dit boek.

Het boek bestaat uit vijf delen, waarvan het derde en vierde zijn onderverdeeld in twee hoofdstukken. In het eerste deel wordt de beeld- en oordeelsvorming van en over Van der Bruggen door het nageslacht, vooral theologen, pedagogen en juristen, aan een nader onderzoek onderworpen. In de andere delen staat Van der Bruggen zelf centraal, op zoek naar waarheid, deugd en recht, 1804-1839 (II), overtuigd van waarheid en recht, 1839-1849 (III), getuige van waarheid, vrijheid en recht, 1848-1858 (IV) en slachtoffer van onwaarheid en onrecht, 1858-1863 (V).

Begonnen wordt met een schets van zijn levensloop tot 1839 (II). Belangwekkende thema's daarin zijn zijn afkomst, geboorteplaats en studie, zijn rechterlijke carrière, zijn belangstelling voor opvoeding en onderwijs en de verdieping die optreedt in zijn levens- en wereldbeschouwing en de invloeden die daarop van buitenaf zijn uitgeoefend.

Vervolgens komt aan de orde zijn visie op de betekenis van het evangelisch christelijk beginsel voor wetgeving, bestuur, rechtspleging en kerkgenootschappen (III,1) alsook voor opvoeding en onderwijs, en zijn pionierswerk op dit gebied in Nijmegen (III,2).

Voorts wordt ingegaan op de wijze waarop hij de praktische toepassing van dit beginsel ziet op maatschappelijk (IV,1) en politiek (IV,2) gebied.

Deel V is in hoofdzaak gewijd aan zijn verlangen naar rust en naar begrip voor de door hem gevolgde gedragslijn als minister benevens aan zijn hernieuwde strijd voor vrijheid en voor opvoeding tot die vrijheid. Blijkens zijn houding in de laatste jaren van zijn leven is Van der Bruggen in schijn een tragische persoonlijkheid, maar in wezen een getuige van Christus, vandaar het motto van dit boek.

Bij het in het licht komen van dit werk stel ik er prijs op mijn dank te betuigen aan allen, die mij op welke wijze ook steun hebben verleend.

Allereerst moet hierbij het bestuur van de 'Stichting Christelijke scholen De Klokkenberg' te Nijmegen worden genoemd, dat mij welwillend het archief van zijn christelijk pedagogische academie ter raadpleging toevertrouwde. Ik ben dit bestuur daarvoor veel dank verschuldigd.

Voor de medewerking ondervonden van de archivariissen, beheerders en medewerkers van de geraadpleegde archieven zij eveneens dank gebracht. Deze dankbetuiging geldt in het bijzonder de medewerkers van het gemeentearchief van Nijmegen. Hen ben ik zeer dankbaar voor de vele diensten mij bewezen. Zij zullen het kunnen bilijken dat ik één van hen met name noem F.M. Eliens, die mij met raad en daad heeft bijgestaan.

Erkentelijkheid mijnerzijds verdienen ook drs J.A.A. Bervoets, chartermeester van de tweede afdeling van het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, voor zijn hulp bij mijn vergeefse speurtocht naar de brieven van Van der Bruggen die 'De Klokkenberg' jaren geleden had uitgeleend, en R. Richard, beheerder van het Réveil archief te Amsterdam, voor zijn bereidwilligheid.

Mij past ook een dankwoord aan de bibliotheken, voornamelijk die van de universiteiten te Nijmegen en Amsterdam en van de Theologische Hogeschool te Kampen, en de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, voor de vlotte afwikkeling van mijn aanvragen om studiemateriaal. Bijzondere vermelding verdienen mevrouw Th.A. baronesse van Lynden Van der Bruggen te Utrecht, Jhr. W. van der Bruggen te Draguignan (Frankrijk) en de familie J. van der Bruggen te Waalre. Hen dank ik voor hun blikken van medeleven, hun gastvrijheid en hun bereidheid tot beantwoording van vragen.

Erkentelijk ben ik voorts N.A. Hamers uit Malden voor zijn hulp bij mijn genealogische onderzoekingen, mevrouw A.H.M. van Ginneken te Nijmegen voor de assistentie bij het typen, P. Fre-

riks uit Molenhoek voor de verzorging van foto's en drs J.H.M. Wijnhoven uit Nijmegen voor zijn belangrijk aandeel in de duitse vertaling van de samenvatting

Mijn dank wil ik ook betuigen aan de redactiecommissie van de Gelderse Historische Reeks voor haar kritische opmerkingen en haar positief advies aan het stichtingsbestuur van deze reeks. Dit bestuur bedank ik voor zijn besluit het werk in de reeks op te nemen.

De Walburg Pers te Zutphen ben ik erkentelijk voor de prettige samenwerking en de uitstekende verzorging van deze uitgave.

Ten slotte betuig ik hier mijn oprechte dank aan vier personen die ik eigenlijk voor alle anderen had moeten bedanken. mijn vrouw en onze drie zonen

5. Portret van Mr. W. baron van Lijnden (1806-1866). (Iconographisch Bureau 's-Gravenhage)

6. Portret van Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876)
omstreeks 1863.
(Iconographisch Bureau 's-Gravenhage)

7. Portret van Mr. J.R. Thorbecke (1798-1872) omstreeks 1850.
(Detail van lithografie van J. Spruyt, Stedelijk Museum Zutphen)

'Zelden heeft eene staatkundige gebeurtenis tot meer misverstanden en verkeerde voorstellingen aanleiding gegeven dan het optreden van het Ministerie Van der Bruggen in de zomer van het jaar 1856',

aldus de parlementair historicus J A de Bruyne in 1893¹

Zijn woorden vormen een goede samenvatting van het probleem dat zich voordoet in de beeldvorming van de persoon Van der Bruggen, van zijn denkbeelden en activiteiten en van het ministerie en de onderwijswet van 1857, waaraan zijn naam verbonden is

Justinus Jacob Leonard van der Bruggen (6 augustus 1804-2 oktober 1863) is geboren en getogen in de oude vestingstad Nijmegen, waar hij na zijn studiejaren in Leiden een rechterlijke carrière opbouwde die haar hoogtepunt vond in de functie van president van de arrondissementsrechtbank In deze hoedanigheid en in die van voorzitter van de plaatselijke commissie voor schooltoezicht heeft hij sedert 1839, de tijd waarin hij het christelijk beginsel als inspiratiebron voor zijn leven beschouwde, geijverd voor toepassing van dit beginsel op politiek, maatschappelijk en religieus gebied, in het bijzonder op dat van de wetgeving, van het recht, van opvoeding en onderwijs en van de kerkgenootschappen In geestverwante kringen stond hij al spoedig bekend als een strijder voor vrijheid van (christelijk) onderwijs en voor de bijzondere school Als lid van provinciale staten van Gelderland van 1850 tot 1853 en van de tweede kamer der Staten-Generaal van 1853 tot 1854 gaf hij, zij het niet altijd even duidelijk voor zijn toehoorders, blijk van zijn gevoelens Inzake de schoolkwestie, één van de voornaamste spanningsvelden in de politiek van zijn tijd, nam hij een geheel eigen standpunt in

Het Nederlandse schoolwezen in de eerste helft van de vorige eeuw was gebaseerd op de wetgeving van 1806 Deze schreef een – geheel of gedeeltelijk uit de openbare kas bekostigde – openbare school voor met een algemeen-christelijk, lees algemeen-protestants, karakter Zij was bedoeld voor alle gezindten en werd daarom aangeduid met de term 'gemengd' Daarnaast bood de wet de mogelijkheid aan kerkgenootschappen, gestichten en maatschappijen, zoals de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, bijzondere scholen van de eerste klasse en aan onderwijzers – voor eigen rekening – bijzondere scholen van de tweede klasse op te richten en te onderhouden Terwijl katholieken meer en meer gingen pleiten voor een inzake godsdienst neutrale openbare school en een deel van de orthodox-protestanten onder leiding van Mr G Groen van Prinsterer (1801-1876) na 1848 splitsing wenste van deze school in protestants-christelijke, katholieke en joodse scholen, zag Van der Bruggen de oplossing van het schoolvraagstuk in vrijheid van het onderwijs Hij wenste vrijheid voor een ieder om bijzondere scholen te stichten en opheffing van het 'gedwongen' gemengde karakter van de openbare school en van de wettelijke bepaling die godsdienstig onderwijs in welke vorm ook op deze school voorschreef ofwel een openbare school waarop geen enkele godsdienstige richting verplicht voorgeschreven of verboden zou zijn

Nadat in 1848 de vrijheid van onderwijs een plaats had gekregen in de nieuwe grondwet en in de daaropvolgende jaren verschillende pogingen van regeringszijde het onderwijsvraagstuk tot een oplossing te brengen waren mislukt, slaagde het ministerie Van der Bruggen er in 1857 in de lang verbeide onderwijswet in het Staatsblad te krijgen In deze tijd groeide de reeds jaren bestaande controverse tussen Van der Bruggen en Groen van Prinsterer inzake de schoolwetgeving uit tot een breuk en zelfs tot een hevig conflict Tijdens de parlementaire behandeling van het wetsontwerp stonden de twee voormalige vrienden tegenover elkaar, ofschoon beiden christelijk onderwijs wensten dat dienstbaar zou zijn aan een christelijke opvoeding In een felle rede beschuldigde het anti-revolutionaire kamerlid de minister 10 juli van ontrouw aan zijn beginselen, zijn verleden en zijn vrienden, en van 'politieke ondankbaarheid, politieke ontrouw, politieke onbedachtzaamheid'² Diep verontwaardigd reageerde de minister slechts met enkele woorden Aan het slot van zijn reactie merkte hij op

'De regtvaardiging van mijn gedrag, waarbij ik mij, met de hand op het hart, van geen bedrog en misleiding bewust ben, laat ik over aan de nakomelingschap'³

Verbaasd over deze reactie deelde Groen van Prinsterer mede

‘Ook ik beroep mij, zoo het noodig mogt zijn, op de nakomelingschap’⁴

Bijna een maand later beantwoordde hij een brief van Van der Bruggen onder meer met de woorden

‘Gij beroept u op de nakomelingschap, ik ben overtuigd dat het strenge vonnis der tijdgenooten van bijkans elke rigting door haar zal worden beaamd’⁵

De vriendschapsbanden tussen de twee mannen werden door dit conflict volledig en voorgoed doorgesneden. Beiden rekenden erop door het nageslacht in het gelijk gesteld te zullen worden. Dit beroep is niet tevergeefs geweest. Het nageslacht heeft gesproken en geschreven, geoordeeld en veroordeeld, gedrag gerechtvaardigd en streng gevonnist. Het resultaat ervan is, dat het beroep van Van der Bruggen minder succes heeft gehad dan dat van zijn opponent. Een niet moeilijk te verklaren gang van zaken. Gedurende de bijna twintig jaren die de Hagenaar nog zou leven heeft hij zijn visie op het conflict niet onder stoelen of banken gestoken en niet nagelaten zijn eigen gedrag te rechtvaardigen en dat van zijn voormalige vriend scherp te veroordelen. Als warm voorstander van christelijk onderwijs had Van der Bruggen met een onderwijswet die de gemengde openbare school als regel handhaafde en haar een ‘neutraal’ karakter toekende, volgens Groen van Prinsterer zijn beginselen en antecedenten verloochend, zijn anti-revolutionaire vrienden misleid en bedrogen en in strijd gehandeld met de opdracht die de koning hem had verstrekt⁶. Van der Bruggen heeft na zijn aftreden als minister nog slechts vijf jaar geleefd. In de eerste helft van deze periode heeft hij weliswaar in een nota en in een zeer uitvoerige studie getracht zijn handelwijze als minister te verklaren en te rechtvaardigen, maar naarmate het hem duidelijker werd dat alle pogingen in die richting zinloos zouden zijn en bovendien oud-collega-ministers hem adviseerden zijn apologie niet openbaar te maken, heeft hij van publikatie van deze geschriften afgezien⁷. Tot zijn laatste wil behoorde de wens, dat na zijn verscheiden geen levensschets van hem in druk zou verschijnen, en het verzoek aan de nabestaanden in geen geval daartoe aanleiding te geven of bouwstoffen te verschaffen⁸. Slechts enkelen hebben jaren na zijn dood getracht zijn handelwijze als minister te rechtvaardigen en aan te tonen dat de onderwijswet van 1857 logischerwijs voortvloeide uit zijn beginselen en antecedenten en dat er van inconsequent handelen geen sprake is geweest.

In het wegvagen van de mythe die Groen van Prinsterer en zijn volgelingen rond de persoon Van der Bruggen hadden opgebouwd, zijn zij echter niet volledig geslaagd, zodat er tot op de dag van vandaag sprake is van legendevorming – van een legendarische Groen van Prinsterer en een even legendarische Van der Bruggen – waarin zuivere historie voor de één, legende of een vertekend beeld voor de ander is⁹.

In de beeldvorming van Van der Bruggen door het nageslacht, waarvan het begin te plaatsen is in de tweede helft van de jaren tachtig van de vorige eeuw, zijn vier visies op zijn doen en laten, zijn ministerie en ‘zijn’ onderwijswet te onderscheiden: die van Groenianen, Van der Bruggianen, katholieken en liberalen.

A DE VISIE VAN GROENIANEN

De vertegenwoordigers van deze visie voelen zich in zekere mate emotioneel verbonden met de persoon Groen van Prinsterer, met zijn levens- en wereldbeschouwing en tot op zekere hoogte met zijn denkbeelden over het schoolwezen. Zijn zienswijze op de politieke gebeurtenissen in de jaren 1856 en 1857 is *hun* uitgangspunt, rechtvaardiging van zijn gedrag als politiek leider van de anti-revolutionaire kamerminderheid *hun* einddoel. Beïnvloed door zijn geschriften, aantekeningen, mededelingen, brieven en parlementaire redevoeringen met het daarin aanwezige voorgeselecteerde beeld van Van der Bruggen, zijn zij deze door de ogen van Groen van Prinsterer gaan zien. Met hem zijn zij ervan overtuigd dat hij, Groen van Prinsterer, door een voormalig vriend en geestverwant in de godsdienst- en onderwijskwesitie misleid, bedrogen, verraden en in de steek gelaten is. Zoals hij, Groen van Prinsterer, zijn zij van mening dat Van der Bruggen als minister met de presentatie van een onderwijswet die in wezen gelijk was aan het vorige, niet alleen door

zijn vrienden maar ook door hemzelf bestreden ontwerp, ontrouw is geweest aan zijn verleden als schoolman, aan zijn beginselen en antecedenten en aan zijn geestverwantschap met de anti-revolutionairen. Evenals voor Groen van Prinsterer staat voor hen vast, dat hij terecht teleurgesteld is in deze houding van een man van wie verwacht mocht worden dat deze als minister van de gelegenheid gebruik zou maken krachtens de koninklijke opdracht een onderwijswet tot stand te brengen, die in overeenstemming zou zijn met de wil van het protestantse deel der natie en de wensen van de anti-revolutionairen. Door zijn ogen zien zij hém als het slachtoffer van het pijnlijke conflict en Van der Bruggen als degene die schuldig is aan het ontstaan van dit drama. De sleutel tot de verklaring van deze definitieve breuk tussen beide vrienden is in deze visie opheldering kunnen geven van het raadselachtige gedrag van Van der Bruggen als minister en van de onbegrijpelijke handelwijze van het door hem geformeerde ministerie.

1. G.J. Vos Az.

Reeds tien jaar na het overlijden van Groen van Prinsterer levert de theoloog en kerkhistoricus G. J. Vos (1836-1912) een eerste bijdrage tot een biografie van de door hem bewonderde anti-revolutionaire leider en diens relatie tot de Nederlandse Hervormde Kerk¹⁰.

Zijn visie op de hoofdpersoon, op Van der Bruggen, op het in 1856 opgetreden ministerie en op de onderwijswet van het daaropvolgende jaar, draagt duidelijke sporen van externe en interne beïnvloeding.

Het in zijn tijd bestaande beeld van de voormalige anti-revolutionaire leider, een dreigende scheuring binnen de Hervormde Kerk en de bronnen die hem ter beschikking stonden, hebben grote invloed uitgeoefend op vorm en inhoud van zijn werk.

Deze studie, die het karakter heeft van een strijd- en verweerschrift¹¹, is voor hem een middel bij zijn pogingen de zelfs in anti-revolutionaire kring voorkomende onjuistheden in de voorstelling van de persoon, de beginselen en de politieke bedoelingen van Groen van Prinsterer op te heffen en de onder spanning staande eenheid in 'zijn' kerk te bewaren. Als Amsterdams predikant en scriba van het klassicale bestuur is hij nauw betrokken bij de kerkelijke strijd van zijn dagen, die in 1886 zal leiden tot de Doleantie van A. Kuypers (1837-1920) en de zijnen. Zijn geloofs- en partijgenoten wil Vos het beeld van Groen van Prinsterer voorhouden, in de hoop dat zij op het gebied van staat, kerk en school diens voorbeeld zullen volgen¹². Met deze doelstelling voor ogen biedt hij hun een voorstelling aan van de grote leider, waarin diens persoon en diens strijd voor herstel en eenheid van de kerk, voor een met de kerk verbonden overheidsschool en voor confessioneel christelijk onderwijs centraal staan alsook verheerlijkt en geïdealiseerd worden. Gezien tegen deze achtergrond spreekt het welhaast vanzelf, dat Vos zich bij de opbouw van zijn beeld voornamelijk gebaseerd heeft op de visie van Groen van Prinsterer. Diens kijk op Van der Bruggen, een aantal artikelen uit het *Nijmeegsch Schoolblad voor het Christelijk Onderwijs*¹³ en fragmenten uit parlementaire redevoeringen hebben voor een groot deel zijn visie op de schoolman en latere minister Van der Bruggen bepaald.

Bij de selectie van het bronnenmateriaal en de totale beeldvorming hebben ook interne factoren een niet te onderschatten rol gespeeld. Staat, kerk en school hoorden naar Vos' mening bij elkaar. De Nederlandse Hervormde Kerk beschouwde hij als de nationale, de vaderlandse kerk en als het Koninkrijk Gods in Nederland, zijn land als een protestantse natie en de school als een verlengstuk van deze kerk. Als landelijke kerk behoorde zij voorrang te hebben boven de andere kerkgenootschappen. Uit de aard van de zaak was Vos een warm pleitbezorger van eenheid binnen de kerk en betreurde hij de Afscheiding van 1834 en de Doleantie uit zijn tijd. Als voorstander van protestants-christelijk onderwijs was hij de overtuiging toegedaan, dat de school onder het toezicht van kerkeraden en klassicale besturen behoorde te staan en dat de onderwijzers belijdende lidmaten van de kerk moesten zijn. Geheel in de geest van Groen van Prinsterer zag hij de bijzondere school slechts als 'surrogaat' voor de overheidsschool. Zijn ideaal was de openbare gezindheidsschool, de overheidsschool onder toezicht van de kerk, zijn doel 'om het volk door de Staatsschool en alzoo door Staatsambten alles te leeren, onderhouden wat Christus aan Zijne Kerk geboden had'¹⁴.

Deze achtergrond verduidelijkt veel van het beeld dat Vos van Van der Bruggen gegeven heeft. Emotionele betrokkenheid bij de persoon Groen van Prinsterer en diens denkbeelden, toewijding aan de Hervormde Kerk en de anti-revolutionaire partij alsook zijn religieuze en politieke overtuiging en zijn houding ten opzichte van ontwikkelingen op politiek en kerkelijk gebied in de tweede helft van de jaren tachtig, hebben niet alleen de inhoud van Vos' beeld beïnvloed, maar ook de wijze waarop dit beeld ontstaan is.

Van der Bruggen wordt door Vos gezien als de man, die sedert 1840 zestien jaar lang als vriend en geestverwant Groen van Prinsterer terzijde had gestaan in diens strijd voor herstel van de kerk en voor vrijheid van christelijk onderwijs. Samen hadden ze zich gekeerd tegen de gemengde openbare school, waarin ze een bedreiging zagen voor het Nederlands protestantisme. Omstreeks 1848 was er een geleidelijke verandering opgetreden in de opvattingen van Van der Bruggen. Hij bleef weliswaar een voorstander van bijzonder onderwijs, maar ten opzichte van het karakter van de openbare school gingen zijn gedachten een aantal zwenkingen vertonen. Had hij vóór 1848 gepleit voor christelijk onderwijs op deze school, sedertdien verdedigde hij als zijn standpunt, dat de 'gemengde school' ten opzichte van godsdienst neutraal zou moeten zijn en dat een onderwijswet geen enkele godsdienstige richting op de overheidsschool zou mogen voorschrijven of verbieden, maar alleen het verbod behoorde te bevatten, dat aan de een of andere godsdienstige richting ergernis zou worden gegeven¹⁵. Met deze opvatting week Van der Bruggen af van die van Groen van Prinsterer. Deze – aanvankelijk voorstander van protestants christelijk openbaar onderwijs en vervolgens van openbare gezindheidsscholen – stond in die tijd op het standpunt, dat de openbare school opgesplitst zou moeten worden in scholen die bruikbaar zouden zijn voor de erkende gezindheden, de zogenaamde facultatieve splitsing. Als uitzondering op deze regel zag hij gemengde openbare scholen met een algemeen christelijk karakter en bijzondere scholen.

Tijdens zijn kamerlidmaatschap van 1853 tot 1854 zou – steeds volgens Vos – Van der Bruggen zich echter weer aan de zijde van Groen van Prinsterer geschaard hebben en diens standpunt tegen de gemengde school en vóór facultatieve splitsing dicht genaderd zijn¹⁶.

In het kader van deze ontwikkeling paste het tekenen van een adres in februari 1856 tegen het tweede ontwerp van wet op het lager onderwijs van minister Van Reenen, dat handhaving van de gemengde openbare school voorstelde¹⁷.

Enige maanden later, in juni 1856, had Van der Bruggen 'als kabinetsformeerder' geweigerd zijn vriend als minister of commissaris des konings belast met de taak de onderwijskwestie op te lossen, in zijn kabinet op te nemen¹⁸. Wel had hij prijs gesteld op de medewerking van de anti-revolutionaire leider in de kamer. Deze zegde hem in een onderhoud onder vier ogen op *Oud Wassenaer* deze steun toe, echter op voorwaarde dat hij, Van der Bruggen, zich zou laten leiden door zijn, Groen van Prinsterers, beginselen. Zonder zijn hoofdgedachten op het stuk van het onderwijs uiteen te zetten, was Van der Bruggen daarop vertrokken, in de waan verkerend dat Groen van Prinsterer hem niet zou tegenwerken. 'Doch welke idealen de nieuwe Minister ook had – de begoocheling zou spoedig wijken aldus Vos¹⁹. Niet echter voor de anti-revolutionaire leider. Die zou reeds eind juni geweten hebben 'dat het Ministerie zijn oorsprong verloor en zou, dat het zou doen, wat Thorbecke eigenlijk wilde'²⁰. Het ministerie met zijn algemeen protestants en anti-Thorbeckeaans karakter zou namelijk niet voldoen aan de koninklijke opdracht tegemoet te komen aan de wens van de adressanten van februari, die de openbare school zodanig wilden splitsen, dat deze voor de gezinden bruikbaar zou zijn. Het zou in strijd met zijn beginsel de gemengde school handhaven. Het onderwijs daarop zou weliswaar dienstbaar moeten zijn aan de opleiding tot alle maatschappelijke en christelijke deugden, maar aangezien de onderwijzer het onderwijs zo moest inrichten dat dit niet in strijd zou zijn 'met den eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden', meent Vos te moeten spreken over 'zoogenaamde neutraliteit, inderdaad hostiliteit tegen elke kerkelijk beledene waarheid'²¹. Voor hem is de formulering over christelijke deugden een holle leuze, daar er in de school geen plaats zou zijn voor godsdienstig onderwijs in de geest van een kerkgenootschap. Wat hij de 'onkerkelijke' en 'afvallige vriend' Van der Bruggen in hoofdzaak verwijt, is, dat deze, beïnvloed door de ideeën over scheiding van kerk en staat, in strijd met zijn verleden het standpunt heeft ingenomen, dat een staatsrechtelijk niet-christelijke staat geen christelijk onderwijs op de openbare school kon en mocht ge-

ven, dat een kerkgenootschap geen recht had op die school en dat de zeggenschap over die school toegekend behoorde te worden 'aan ieders godsdienstige opinie'²² Het denkbeeld dat onderwijzers hun onderwijs, in het bijzonder het godsdienstige, naar eigen goedgevoelen zouden mogen inrichten, wijst Vos ten stelligste van de hand, vandaar dat hij zich aansluit bij degenen die deze houding van Van der Bruggen betiteld hebben als 'onkerkelijk particularisme'²³,

Met deze fatale wet, die in feite staat en openbare school scheidde van kerk en godsdienst en de voorstanders van christelijk onderwijs niets anders gaf dan de vrijheid bijzondere scholen te stichten, had volgens Vos 'het onbegrijpelijke Ministerie', als werktuig van de liberale oppositie,

'beslist partij gekozen tegen het historisch Protestantisme, tegen den oorsprong van Nederlandsch groothed, tegen den Bijbel der vaderen, die Rome om des geloofs wille ter dood gebracht had, tegen alle oprechtheid in naam en titel'²⁴

Hoofdschuldige was Van der Bruggen, de formateur, bezieler en verdediger van dit ministerie en indiener van deze wet Aan zijn adres werden de meeste verwijten gericht In de eerste plaats was zijn handelwijze inconsequent, daar zijn optreden als minister volledig in strijd was met zijn verleden als schoolman en strijder voor christelijk onderwijs Betreurt Vos in de onderwijsman het innemen van een eigen standpunt dat afweek van dat van Groen van Prinsterer en de zijnen en veroordeelt hij daarenboven het veranderen van opvatting, 'den onbegrijpelijken' en 'den theologiseerenden Minister' verwijt hij eigen inzichten in de plaats te hebben gesteld voor het stelsel en de denkbeelden van de anti-revolutionairen, zodat hij zijn vrienden, door wier invloed hij aan het bewind gekomen was, in de steek had gelaten en was overgelopen naar de oppositie Ten slotte verwijt Vos hem 'ontrouw, plichtverzaking en Christusverloochening'²⁵, zonder zich echter geheel achter de volgelingen van Groen van Prinsterer te scharen, die Van der Bruggen beschouwden als een 'Godloochenaar'²⁶

De verklaring voor deze merkwaardige houding van de minister ligt volgens Vos in zijn afwijkende opvattingen over de verhouding tussen kerk en staat en in zijn karakter Van der Bruggen was naar Vos' mening een optimist, iemand die niet hechtte aan stringente leerstellingen, en een individualist, die als vertegenwoordiger van 'de onkerkelijke, beter genoemd de individualiseerende, en in zooverre kerkontbindende, richting', geen 'antecedenten, geen banden, geen beginselen, slechts een individueel leven met God' wilde²⁷

De anti-revolutionairen treft geen enkele blaam Zij sloegen met onveranderde beginselen en doeleinden de weg in van het bijzonder onderwijs, een handelwijze die Vos de ontboezeming ontlokt 'Aan Groen inzonderheid danken wij de Christelijke School'²⁸ Als voorstander van christelijk onderwijs en – zij het niet geheel van harte – van het streven op eigen kracht en zonder rijks-subsidie bijzondere scholen te stichten waar leerlingen dat onderwijs zouden kunnen ontvangen, roept hij aan het einde van het eerste deel van zijn werk zijn geestverwanten op tot offervaardigheid

'Het Godsbestuur was donker, zéér donker' aldus Vos²⁹ en hij vervolgt

'Naar zijn rechtvaardig oordeel heeft God dit gericht over het Nederlandsche Volk doen komen, opdat althans de Nederlandsche Natie zou leeren te waken, te strijden, te lijden, te geven, te bidden, opdat zij zelve zou verrichten, wat de Staat haar niet verschaffen wilde, opdat zij zelve zou vermeesteren, wat het rampzalig ongeloof haar ontfutselen wilde onder den eeuwig gezegenden naam van haren dierbaren Verlosser, onder de schijn van recht en verdraagzaamheid, onder gestadige lediging van hare beurs voor zulk een allervoortreffelijkst doel'³⁰

2. F.W. Merens

Twee jaar na het verschijnen van het eerste deel van Vos' werk springt een tweede theoloog voor de nagedachtenis van Groen van Prinsterer in de bres F.W. Merens (1827-1896), emeritus predikant te Utrecht³¹

Onmiskenbaar beïnvloed door zijn ideaal van de vrije, bijzondere, confessioneel christelijke school als regel en de openbare als een aanvulling daarop en door het optreden van het coalitie-mi-

nisterie Mackay (1888-1891), dat steunen kan op een parlementaire meerderheid van anti-revolutionairen en katholieken en waarvan een onderwijswet te verwachten is die de bijzondere scholen rijkssubsidie zal toekennen, wil hij zijn tijdgenoten Groen van Prinsterer en Van der Bruggen in herinnering brengen Van de noodzaak daarvan is hij overtuigd geraakt na lezing van het boek over Van der Bruggen van de hand van A H Raabe (1834-1899) dat hieronder nader ter sprake komt Dit in 1887 verschenen werk geeft een beeld van deze twee mannen, dat zijns inziens een aantal onjuistheden bevat³²

Op basis van eigen herinnering, geschriften van Groen van Prinsterer, kamerverslagen en gedeelten uit genoemd boek bestrijdt Merens in een brochure de door Raabe uitgesproken mening, dat Groen van Prinsterer niet met recht en reden van Van der Bruggen een andere wet had mogen verwachten³³ Aan de in dit verband door Vos gehanteerde argumenten – Van der Bruggen had zich als kamerlid bij Groen van Prinsterer gevoegd en nadien een adres getekend tegen handhaving van de gemengde school – voegt hij er twee toe

Het eerste betreft het onderhoud dat Van der Bruggen in de zomer van 1856 tijdens de formatiebesprekingen heeft gehad met Groen van Prinsterer op diens buitenverblijf *Oud Wassenaer* en dat korte tijd daarna aanleiding heeft gegeven tot een misverstand tussen beide vrienden Een mogelijke verklaring daarvan zoekt hij op psychologisch gebied Een karaktereigenschap van Groen van Prinsterer was, dat deze zeer optimistisch was over en veel vertrouwen stelde in zijn overtuigingskracht mensen die zijn standpunt niet volledig deelden aan zijn zijde te krijgen, een verwachting waarin hij ten opzichte van zijn gast gesterkt zou zijn, aangezien deze 'vroeger tot zekere hoogte' zijn opvatting had gedeeld en door zijn bezoek de indruk wekte rekening te willen houden met de denkbelden van zijn gastheer³⁴

Bovendien vermoedt Merens, dat Van der Bruggen aanvankelijk een wet tot stand heeft willen brengen, die dichter bij het ideaal van de anti-revolutionaire leider lag dan de wet die hij uiteindelijk de kamer zou voorleggen en dat hij voorts in de waardering voor de welwillende houding van zijn vriend een tweede karaktereigenschap over het hoofd heeft gezien deze wilde alles of niets Het komt hem zeer aannemelijk voor, dat de aanstaande minister zo overduidelijk heeft laten blijken geen tegenwerking van de ander te wensen, dat deze op een onderwijswet mocht rekenen die in overeenstemming was met zijn denkbelden

Het tweede argument van Merens is de opmerking van de minister – gemaakt tijdens de kamerdébatten in september van dat jaar – dat het ministerie bereid en in staat was om, overeenkomstig de wens van de koning, tegemoet te komen aan de in een petitionnement verwoorde gewetensbezwaren tegen een gemengde openbare school zonder christelijk karakter Merens is van mening, dat Groen van Prinsterer c.s geen wettelijk vastgelegde splitsing van deze school en dat de gematigde protestanten geen overheidsschool met een algemeen christelijk karakter van minister Van der Bruggen hadden mogen verwachten, daarvan had de Nijmegenaar zich in voorafgaande jaren een duidelijke tegenstander getoond Bovendien zouden liberalen en katholieken een dergelijk voorstel niet geaccepteerd hebben Zijn stelling is, dat Van der Bruggen als minister de verwachting heeft gewekt een derde weg te kennen ter handhaving van het christelijk karakter van de gemengde openbare school, zonder zich te realiseren dat hij die nooit zou kunnen verwezenlijken Hem kan en mag dan ook niet verweten worden dat hij de in hem gestelde verwachtingen heeft teleurgesteld, maar dat hij die verwachtingen heeft gewekt, aldus Merens

Hij is ervan overtuigd, dat de mogelijkheid van een derde weg aanwezig was geweest in het voorstel van de vrije bijzondere gesubsidieerde school als regel, al moet hij wel erkennen dat een dergelijk wetsontwerp weinig kans van slagen zou hebben gehad, daar de liberale en katholieke meerderheid daartegen te sterk gekant was Beantwoording van de vraag of de anti-revolutionairen dit voorstel geaccepteerd zouden hebben, laat hij buiten beschouwing In werkelijkheid bleek volgens Merens de enige mogelijkheid overname te zijn van het liberaal getinte wetsontwerp van het vorige ministerie met toevoeging van de bepaling, dat de school dienstbaar moest zijn aan de opleiding tot christelijke en maatschappelijke deugden, een zinsnede waartegen Van der Bruggen – de man die ruim een half jaar eerder van dat ontwerp gezegd had dat hij geen andere wet zou kunnen geven – geen enkel bezwaar had³⁵ Met het standpunt van Van der Bruggen, dat de openbare school een neutraal karakter moet hebben, stemt Merens van harte in, met diens handelwijze het

woord 'christelijk' in de wet op te nemen niet. Van de invloed van een christen-onderwijzer verwacht hij weinig of niets. Diens goede voorbeeld zou 'het kind niet met het Christendom van den onderwijzer maar met zijn karakter en persoonlijkheid' in verband brengen³⁶. Bovendien heeft hij er, evenals Vos, bezwaar tegen dat iedere individuele onderwijzer zijn opvattingen naar eigen goeddunken op school zou kunnen uitdragen.

De verklaring voor het conflict tussen beide vrienden is volgens hem te vinden in hun verschil van opvatting over christelijk onderwijs. Voor Van der Bruggen was een school christelijk als de onderwijzer een christen was, voor de anti-revolutionairen als er leerstellig godsdienstig onderwijs kon worden gegeven. Dit laatste was echter onmogelijk onder een wet, die bepaalde dat de onderwijzer eerbied moest hebben voor ieders godsdienstige overtuiging. Dit verschil tussen hem en Groen van Prinsterer had Van der Bruggen zich, 'zij het ook met handhaving van zijne eigene beginselen', niet gerealiseerd³⁷.

Na deze verklaring te hebben gegeven voor de gerechtvaardigde teleurstelling van de anti-revolutionairen in de houding van de minister, verdedigt Merens hen tegen de bewering van Raabe, dat zij de openbare school ten voordele van de bijzondere hadden willen ontkerstenen. Zij wilden, althans in zijn ogen, slechts een oorzaak van misleiding opheffen door aan de openbare school, die volgens de wet neutraal behoorde te zijn, 'een schijn van christelijkheid' te ontnemen³⁸.

Bij samenvatting blijkt, dat Merens het door Vos geconstrueerde beeld in hoofdlijnen niet heeft aangetast. Beiden zijn van mening dat de anti-revolutionairen terecht van Van der Bruggen een andere wet hadden mogen verwachten. Over de inhoud van de opdracht van de koning aan het ministerie, over wat Groen van Prinsterer van de minister had mogen verwachten en over de redenen waarop deze verwachting was gebaseerd, oordelen ze echter verschillend. Had volgens Vos het ministerie de anti-revolutionairen tevreden moeten stellen met een gesplitste openbare school, naar de mening van Merens had het juist een nieuwe mogelijkheid moeten zoeken de anti-revolutionairen te bevredigen en had Van der Bruggen de indruk gewekt die mogelijkheid te kennen. Bovendien staan beiden op het standpunt dat het ministerie niet aan de koninklijke opdracht heeft voldaan, naar het oordeel van Vos omdat de minister met verloochenening van zijn beginselen naar de liberalen was overgelopen, naar dat van Merens omdat hij getracht had met behoud van zijn beginselen een wet te realiseren, die op een parlementaire meerderheid kon steunen.

3. 'Christelijke onderwijzers' (1897-1913)

Rond de eeuwwisseling zijn er twee tendenzen te onderscheiden in de beeld- en oordeelsvorming. Het beeld en de veroordeling die de beide predikanten van de handelwijze van Van der Bruggen als minister hebben gegeven krijgen hun beslag, terwijl het zoeken naar een bevredigende verklaring voor zijn onbegrijpelijke gedrag – de oorzaak voor het conflict met Groen van Prinsterer – voortgang blijft vinden. Deze speurtocht is echter niet langer uitsluitend gericht op interne – in en met zijn persoon gegeven – factoren, zoals de karaktereigenschappen, de van zijn Haagse vriend afwijkende denkbeelden en de bewustheid van de inhoud van dit verschil, maar ook op externe, met name op de invloed die hij van buitenaf ondergaan zou hebben. De tweede tendens is het ontstaan van een toenemende belangstelling én waardering voor zijn opvattingen en activiteiten als schoolman vóór zijn ministerschap.

Deze ontwikkeling heeft een aanwijsbare achtergrond. Waren in de jaren 1886 tot 1891 theologen verantwoordelijk voor de beeld- en oordeelsvorming, in de periode van 1897 tot 1913 zijn dat voornamelijk uit de kring van het protestants-christelijk bijzonder onderwijs afkomstige onderwijzers. Met een overzicht van de geschiedenis van dat onderwijs³⁹ en met een gedenkboek⁴⁰ willen zij geestverwanten informeren en de strijd voor het oprichten van bijzondere scholen alsook de zegen die veelal op het werk van hun voortrekkers rustte gedenken. Als een lichtend voorbeeld en een waarschuwing voor hun generatie willen zij voorts de geestdrift en de offervaardigheid van de oudere garde van onderwijzers plaatsen tegenover het streven van hun tijdgenoten materiële zaken op de voorgrond te stellen⁴¹. Bezinning op de inhoud van christelijk onderwijs en op het karakter van de openbare school achten zij niet minder noodzakelijk dan voortzetting van de strijd

voor verhoging van de bij de onderwijswet van 1889 verleende rijksbijdrage aan bijzondere scholen, voor financiële gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs en voor een betere salariering en rechtspositie van de onderwijzer.

Tegen deze achtergrond krijgt onder andere de schoolman Van der Bruggen zijn plaats. Hij is de man die in de jaren vóór zijn ministerschap op het gebied van het christelijk bijzonder onderwijs baanbrekend werk heeft verricht en aan de wieg van de bijzondere school heeft gestaan. Zoals voor Vos de theoreticus Groen van Prinsterer de man was achter de christelijke school, zo is dat voor hen de practicus Van der Bruggen, mede-oprichter van de christelijke bijzondere lagere school en Normaal- of Kweekschool *Op den Klokkenberg* te Nijmegen, hoofdredacteur van het eerdergenoemde tijdschrift *Nijmeegsch Schoolblad voor het Christelijk Onderwijs* en stimulerende kracht achter de stichters van de vereniging van christelijke onderwijzers⁴². Het is dan ook geen wonder, dat deze 'Vereniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland' (VCOON) hem, bij gelegenheid van haar vijftigjarig bestaan in 1904, eert als de promotor van het christelijk onderwijs en zijn verdiensten voor de totstandkoming van ook andere bijzondere scholen erkent⁴³.

Een afdoende verklaring voor zijn gedrag als minister en voor het conflict met Groen van Prinsterer hebben de samenstellers van het gedenboek niet willen geven⁴⁴. Zij hebben gemeend te mogen volstaan met te wijzen op het verschil in karakter tussen de beide bekwame en oprecht gelovige voorstanders van christelijk onderwijs en op hun verschil van mening over vraagstukken op het gebied van kerk, staat en school. In navolging van Merens zien zij in Groen van Prinsterer de geboren leider en de ervaren stuurman, die door zijn geestelijk overwicht anderen sterk kon beïnvloeden, doelgericht te werk ging, op kerkelijk gebied handhaving van de belijdenis voorstond en als voorstander van een christelijke staat de naar de gezindten gesplijste staatschool wenste. Van der Bruggen beschouwen zij als de sympathieke persoonlijkheid, die met zijn licht bewogen gemoed en zijn meegaand karakter gemakkelijk te beïnvloeden was en die de overtuiging was toegedaan dat ieder mens door eigen innerlijke strijd de waarheid moest trachten te vinden. Over zijn standpunt ten aanzien van het openbaar onderwijs laten zij zich genuanceerder uit dan Vos. Beïnvloed door A. H. Raabe stellen zij, dat Van der Bruggen als kamerlid weliswaar neigde tot het denkbeeld van de facultatieve splitsing, maar die slechts als uitzondering zag, voorts dat het door hem getekende adres van 1856 niet rechtstreeks op splitsing aandrong en dat Groen van Prinsterer op grond hiervan van hem slechts een oplossing van de schoolkwestie had mogen verwachten die in de *richting* van deze splitsing ging.

Het feit dat hij als minister toch de gemengde school handhaafde, wijten anderen in deze jaren aan de invloed die hij van buitenaf ondergaan zou hebben. Volkomen te goeder trouw zou hij als 'geen man van diep gewortelde, na lang wikken en wegen verkregen overtuigingen, maar van ogenblikkelijke indrukken' beïnvloed zijn door ambtgenoten, door de houding van de liberale oppositie in de kamer⁴⁵ en door de predikanten Nicolaas Beets (1814-1903) en Ottho Gerhard Helldring (1804-1876), evenals hijzelf 'mannen vol illusies, vol idealisme, maar zonder staatkundigen blik'⁴⁶. Losgeraakt van zijn vroegere vriendenkring zou hij uit roepingsbesef⁴⁷, in zijn optimisme en in zijn begeerte naar succes in zijn nieuwe omgeving weinig of geen oog meer hebben gehad voor de moeilijkheden en bereid zijn geweest tot het doen van te veel concessies⁴⁸. Van wat er van hem en zijn wet gemaakt is door Groen van Prinsterer, door Thorbecke (1798-1872) en door hun geestverwanten, geeft de ethisch theoloog P. D. Chantepie de la Saussaye (1848-1920), hoogleraar aan de universiteit van Leiden en een van de eerste biografen van Beets, de navolgende bondige omschrijving:

'Als een speelbal tusschen beiden stond daar in 't parlement de minister van der Bruggen, niet altijd helder in zijn betoog, schijnbaar vaag in zijn denkbeelden. Ten slotte zag hij als renegaat der christelijke partij en bondgenoot van Thorbecke zijn wet aangenomen'; een wet die het land 'een zee van rampen' zou brengen⁴⁹. Zonder deze bron te vermelden, neemt in 1911 de jonge hoogleraar in de staathuishoudkunde, het strafrecht en de strafvordering aan de Vrije Universiteit, P. A. Diepenhorst (1879-1953) het slot van dit citaat over. Aangezien hij daaruit het woordje 'zag' weglaat wordt de strekking ervan dat hij Van der Bruggen brandmerkt als een afvallige en een verrader van de anti-revolutionaire partij. Hij schrijft

'Groen streed als een gewonde leeuw, om ons land voor zoo heilloos eene regeling te bewaren Droeviger, dramatischer moment kent onze parlementaire historie niet dan den strijd van Groen tegen den impressionabelen man, die met zekere luchthartigheid vroegere antecedenten verloochende, en als "renegaat der Christelijke partij, en bondgenoot van Thorbecke", eene wet hielp doorvoeren, waaronder ons volk tientallen jaren heeft gezucht, en die een zee van rampen over ons land heeft uitgestort'⁵⁰

4. V.U.-hoogleraren (1924-1935)

Nadat in 1917 de financiële gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs een plaats heeft gekregen in de grondwet, eindigt in 1920 op het wettelijk vlak de tachtigjarige schoolstrijd met een lager onderwijswet, die deze grondwettelijke bepaling nader uitwerkt en in artikel 42 het karakter van de openbare school, zoals in 1857 vastgesteld, onaangetast laat. Het bereiken van deze schoolvrede mist zijn uitwerking niet op het beeld en oordeel van en over Van der Bruggen.

P A Diepenhorst

In het in 1903 gestichte anti-revolutionaire dagblad *De Rotterdammer* verschijnen in de loop van 1924 vier artikelen – naar aan te nemen valt van de hand van de hoofdredacteur – de bovengenoemde P A Diepenhorst – over het conflict tussen Groen van Prinsterer en Van der Bruggen⁵¹. Had deze voorstander van christelijk bijzonder onderwijs zich in 1911 voornamelijk gebaseerd op het beeld dat Groen van Prinsterer van de politieke gebeurtenissen in 1856 en 1857 gegeven had, blijktens deze artikelenserie heeft hij onmiskenbaar invloeden ondergaan van een aantal publikaties van Van der Bruggenianen, waarin – althans voor anti-revolutionairen – nieuw licht was geworpen op het optreden van de omstreden bewindsman⁵². Van wezenlijke betekenis voor zijn waardering van diens gedrag is deze informatie echter niet geweest; wel is hij Groen van Prinsterer met andere ogen gaan beschouwen.

In drieërlei opzicht brengt Diepenhorst een lichte verschuiving aan in het in anti-revolutionaire kring bestaande beeld. In de eerste plaats erkent hij, dat Van der Bruggen 'een typisch vertegenwoordiger is van de ethische richting' in de Hervormde Kerk en als zodanig een anti-confessioneel en geen 'volbloed antirevolutionair', zodat 'zijn jammerlijke ministerieele houding niet (mag) worden gebrandmerkt als verraad aan de antirevolutionaire partij', ook al had hij deze trouw beloofd⁵³. Ten tweede erkent hij – in het voetspoor van de onderwijzers – dat de Nijmegenaar het ideaal der vrije bijzondere school 'zelfs eerder dan Groen gegrepen' heeft en dat hem 'die eer van de eerste kampioen van het bijzonder onderwijs geweest te zijn' toekomt. In de derde plaats geeft hij toe, dat Van der Bruggen nooit voorstander is geweest van zodanige splitsing van de overheidsschool, dat deze voor de gezindten bruikbaar zou zijn. Met de stellige bewering

'Aan Van der Bruggen is onrecht aangedaan, in zooverre de niet-vervulling dezer idee hem als ontrouw is aangerekend'⁵⁴,

drukt hij zich positiever uit dan Merens en anderen vóór hem hebben gedaan. Van enige rechtvaardiging van de handelwijze van de minister is echter geen sprake. Als eerste Groeniaan komt hij tot de erkenning, dat de schoolman Van der Bruggen vóór zijn ministerschap geen tegenstander is geweest van een gemengde openbare school met een neutraal karakter, maar van handhaving van de monopoliepositie van deze school. Realisatie van een gesubsidieerd bijzondere en van een neutraal gemengde openbare school had de kamer volgens Diepenhorst van hem mogen verwachten. Daar hij echter aan geen van deze verwachtingen zou voldoen, is zijn ministerschap op een bittere teleurstelling uitgelopen. Het ideaal van de gesubsidieerde bijzondere school heeft hij 'smadelijk prijs gegeven' en het neutrale karakter van de openbare school dubbelzinnig op de voorgrond geplaatst⁵⁵. Zijn fouten waren, dat hij de gemengde school verdedigde als de nationale bij uitstek, deze sierde met de holle leuze van christelijke deugden en zich het subsidievoorstel zo gemakkelijk door de liberalen liet ontnemen.

'Met zekere luchthartigheid gaf hij vroegere meeningen prijs en met zekere verblindheid geloovend aan zijn providentieele roeping tot oplossing van den schoolstrijd, zocht hij zijn uitgangspunt in den bestaanden toestand en dreef een hyper opportunistische politiek', aldus Diepenhorst⁷⁶

Uit deze veroordeling blijkt, dat ook Diepenhorst van mening is gebleven, dat Van der Bruggen als minister zijn ethisch theologische beginselen en zijn anteceden ten verloo chend heeft. De verklaring daarvan zoekt hij, evenals zijn voorgangers, in de 'verkeerde invloed' die anderen op hem hebben uitgeoefend. Aan de reeds eerdergenoemde personen voegt hij toe:

'En eindelijk, wat vooral verderfel yk heeft gewerkt: het is de tegemoetkomende houding van Thorbecke.'

Onder diens schild won de minister 'zijn tragischen kamp' tegen de anti-revolutionaire leider⁷⁷. Toch acht Diepenhorst Van der Bruggen niet alleen schuldig aan de breuk tussen beide vrienden. Ook Groen van Prinsterer heeft fouten gemaakt en zich vergist: deze had van de ander verwachtingen gekoesterd, waaraan deze niet kon beantwoorden en in zijn waardering voor diens persoon te weinig rekening gehouden met de betekenis van de tussen hen bestaande principiële tegenstelling⁷⁸. Bovendien richt hij zijn kritiek op het door de anti-revolutionaire leider gewenste onderwijsstelsel. Zijn standpunt is, dat uit het in 1857 geleden verlies 'rijke winst' is geboren: 'Een zegen is het geweest, dat het denkbeeld van Groen destijds niet heeft getriomfeerd', aldus de Amsterdamse hoogleraar. En hij aarzelt niet het ook een zegen te noemen,

'dat door Van der Bruggen's wijfelmoedigheid Groen en wij zijn afgewend van den weg der christelijke staatsschool en gekomen op den veel beter en veiliger weg van de vrije school'⁷⁹.

A Goslinga

Hoewel het schrijver dezes onduidelijk is gebleven of er sprake is geweest van wederzijdse beïnvloeding tussen Diepenhorst van de juridische faculteit en zijn collega, de historicus A. Goslinga (1884-1961) van die der letteren, mag redelijkerwijs aangenomen worden dat beide hoogleraren van elkanders standpunt inzake het bekende conflict op de hoogte waren. De uitvoerige studie die Goslinga in 1925 aan dit onderwerp wijdt, bevat namelijk in hoofdlijnen hetzelfde beeld als dat van de geestverwante jurist⁸⁰.

Als geschiedschrijver was de auteur van mening, dat hij zijn onderwerp 'strikt historisch' op moest vatten, waarmee hij zeggen wilde, dat hij een beeld wilde vormen zonder de invloed van zijn tijd te ondergaan⁸¹. In deze poging is hij echter niet geslaagd. Zijn kijk op de gebeurtenissen rond het ministerie Van der Bruggen is – zoals te verwachten is – beïnvloed door externe en interne factoren. Na de totstandkoming van de onderwijswet van 1920 wist hij dat de denkbeelden van Van der Bruggen een doeltreffende oplossing van de schoolkweste in zich hielden en dat subsidiering van het bijzonder onderwijs het middel was tot schoolvrede in het wetgevend e vlak te geraken⁸². Bij de opbouw van zijn beeld heeft hij zich sterk laten leiden door zijn bronnenmateriaal en door opvattingen van anderen⁸³. Niet alleen de visie van Groen van Prinsterer en diens 'trouwe schildknaap' M.D. van Otterloo (1810-1880), hoofdonderwijzer van de openbare school te Valburg, was hem bekend, maar ook die van Van der Bruggen⁸⁴. Daar hij zich ten doel stelt een billijk oordeel te vellen over zowel Groen van Prinsterer als Van der Bruggen en beiden recht wil laten wedervaren, richt hij zich op het juiste midden tussen deze twee visies, die hij allebei eenzijdig vindt. Hoewel hij meer waarde hecht aan de geschriften van Groen van Prinsterer dan de Van der Bruggen, erkent hij, dat

'Van der Bruggen er recht op heeft benaderd te worden, niet naar wat Groen van hem zegt, volkomen te goeder trouw, maar noodwendig eenzijdig, doch naar zijn eigen beginselen en met inachtneming van zoo mogelijk alle factoren die in het ingewikkeld geding een rol hebben gespeeld'⁸⁵.

Opvallend is echter, dat hij de Nijmegenaar voornamelijk benadert door de ogen van anderen en door gebruik te maken van kamerverslagen. Deze houding is wellicht beïnvloed door opvoeding,

milieu, religieuze overtuiging – hij was lidmaat van de Gereformeerde Kerken – zijn politieke denkbeelden, die verwant waren aan die van de anti-revolutionaire partij, en door zijn voorkeur voor het christelijk bijzonder onderwijs⁶⁶. Van hem is geschreven, dat hij als eerste uit anti-revolutionaire kring getracht heeft begrip op te brengen voor de positie van Van der Bruggen⁶⁷. Alsof Diepenhorst hem daarin niet was voorgedaan! Met zijn opmerkingen, dat hij zich heeft losgemaakt van de onder zijn geestverwanten heersende traditionele opvatting, door te erkennen, dat de anti-revolutionairen verplichtingen hebben aan Van der Bruggen als schoolman alsook dat hij het als een zegen beschouwt dat het stelsel van Groen van Prinsterer in 1857 niet getriomfeerd heeft en dat – ondanks de mislukking van Van der Bruggen – toen de weg gebaad is voor de ontwikkeling van de bijzondere school⁶⁸, treedt hij volledig in de voetsporen van Diepenhorst. Slechts op een enkel punt verschilt hij met zijn collega van mening of vult hij deze aan. Met de constatering, dat de Nijmeegse schoolman zich als kamerlid had uitgesproken tegen verplichte gemengdheid van de openbare school – dat wil zeggen tegen gedwongen vereniging van alle gezinden op deze school – en vóór een openbare school waarvan het karakter afhankelijk zou zijn van plaatselijke omstandigheden en behoeften en ook dat deze zich met deze woorden onduidelijk had uitgelaten over het door Groen van Prinsterer gewenste stelsel van een gesplitste openbare school, spreekt Goslinga zich bijvoorbeeld in andere zin uit dan Diepenhorst⁶⁹.

Een verklaring voor het conflict blijft hij in dezelfde richting zoeken als zijn voorgangers in de persoon, de denkbeelden en de handelwijze van de minister, in de omstandigheden waaronder deze optrad en – voortgaande in de lijn van zijn collega – in het karakter van Groen van Prinsterer. Uitgaande van de veronderstelling dat de koning de formateur verzocht had op de een of andere wijze een christelijke opvoeding voor het volk mogelijk te maken, is ook hij van mening, dat de denkbeelden van Van der Bruggen voor deze opdracht meer geschikt waren dan die van de anti-revolutionairen en de liberalen. Op grond van het verleden van de minister had de kamer van hem mogen verwachten, dat hij zich onomwonden had uitgesproken voor een neutrale gemengde openbare en voor een gesubsidieerde bijzondere school en zou zijn afgetreden als een meerderheid hem van een wet, die niet in overeenstemming was met zijn opvattingen, zou hebben afgehouden.

‘Maar al had hij dan ook moeten aftreden, wat nood! dan had hij toch den rechten weg gewezen, een weg, die, gelijk men eerst veel later is gaan inzien, zoowel de voor- als de tegenstanders van de gemengde school bevredigen kon’, aldus Goslinga⁷⁰.

Er zou dan geen mensenleeftijd overheen zijn gegaan, alvorens in de subsidie het middel gevonden zou worden voor de oplossing van de schoolstrijd. De minister had beter een nederlaag kunnen lijden dan een overwinning als die van 1857. Als werktuig van de liberalen diende hij een wet in met een gemengde school, waaraan de opleiding tot christelijke deugden, en een bijzondere, waaraan een praktisch onuitvoerbaar subsidievoorstel was verbonden, zodat hij inconsequent handelde, de koninklijke opdracht niet uitvoerde en de anti-revolutionairen teleurstelde⁷¹.

Op deze aanvulling van de woorden van Diepenhorst laat Goslinga een tweede volgen: een verklaring voor de houding van Groen van Prinsterer heeft hij gevonden in diens zogenaamde ‘vrijwillige blindheid’⁷². Daarin ziet hij de oorzaak van diens gebrek aan kennis van de denkbeelden van de minister en het niet ernstig nemen van de verschillen in opvatting. Deze blindheid zou de anti-revolutionaire leider er toe hebben gebracht het adres dat Van der Bruggen in 1856 getekend had te verklaren als een protest tegen de gemengde school en een pleidooi voor facultatieve splitsing.

In tegenstelling tot wat andere Groenianen hadden opgemerkt is Goslinga van mening, dat Van der Bruggen geen meegaand karakter had en als zodanig ook niet bekend stond⁷³. Aan hun mening, dat hij als minister tot zijn inconsequente handelwijze gekomen zou zijn door zijn roepingsbesef en door de actuele situatie in plaats van zijn denkbeelden tot richtsnoer te nemen, voegt Goslinga als de zijne toe, dat de rol die koning Willem III met zijn reactionaire neigingen achter de schermen gespeeld heeft evenmin uit het oog mag worden verloren. Door diens persoonlijk ingrijpen in 1856 was de vrees voor een staatsgreep ontstaan en raakte de koning zo zeer betrokken bij het wel en wee van het ministerie, dat dit wel succes móest hebben bij zijn poging de onderwijskwestie op te lossen. Om deze taak tot een goed einde te brengen zou de minister de schoolman naar de achtergrond gedrongen, misgetast en gefaald hebben.

Aan dit beeld van de schoolman, die eer en de minister, die afkeuring verdiende, heeft Goslinga in latere publikaties over dit onderwerp vastgehouden⁷⁴.

5. Epigonen (1928-1976)

Latere Groenianen hebben in het boven weergegeven beeld geen ingrijpende veranderingen meer aangebracht, ze volgden de voorgangers na⁷⁵ of handhaafden een oudere opvatting. Uit sympathie voor Groen van Prinsterer en zijn denkbeelden hebben zij een Van der Bruggen ten tonele gevoerd, die door de glans van het ministerschap zó bekoord was dat hij zijn beginselen verzaakte⁷⁶, die ondanks zijn jarenlange strijd als schoolman tegen de gemengde school dit schooltype als minister handhaafde⁷⁷, die als voorstander van christelijk onderwijs de openbare school verder ontkerstende⁷⁸, die de behoefte en het recht van het protestants-christelijk volksdeel en het geloof der natie miskende⁷⁹, en die in 1857 de bestaande situatie continueerde door de openbare school haar gemengde karakter en de opleiding tot maatschappelijke en christelijke deugden te laten behouden⁸⁰. Groen van Prinsterer heeft van hen een gunstiger beoordeling ontvangen. De kritische opmerkingen van de beide hoogleraren over diens onderwijsstelsel worden afgezwakt met de bewering, dat de organisatie van het schoolwezen voor de anti-revolutionaire leider geen kwestie van beginselen was, maar nauw verband hield met de bestaande situatie⁸¹. Elders krijgt Groen van Prinsterer als de man, die op elk gebied van het leven zijn beginselen wil uitdragen, een plaats tegenover Van der Bruggen als de minister, die zijn eigen beginselen verloochent door uit te gaan van de actualiteit⁸². Afwijzing van het stelsel van Groen van Prinsterer betrof hem niet, maar latere voorstanders van christelijk overheidsonderwijs⁸³.

Een iets meer persoonlijke benadering van de tegenstelling tussen beide vrienden is te vinden bij W. Aalders (geb. 1909), oud-hervormd predikant en van 1967 tot 1976 lector in de theologie en geschiedenis van de Reformatie aan de Katholieke Universiteit⁸⁴. Hij verstaat onder de theologie van Groen van Prinsterer niets anders 'dan evangeliebelijden tegenover de aspiraties van zijn tijd', tegenover het subjectivisme, tegenover de leer van de perfectibiliteit en die van het vooruitgangsgedanken en tegenover de filosofie van de vrijheid. Naar de mening van Aalders is de ideologie 'de rijpe vrucht' van deze stelsels. De anti-revolutionair zou terecht ingezien hebben, dat alleen het evangelie aan deze ideologieën weerstand zou kunnen bieden. Thorbecke en de liberalen, C.W. Opzoomer (1821-1893) en de moderneren alsook Van der Bruggen en de ethisch-irenischen zouden dat niet begrepen hebben en zich hebben laten meeslepen door de beginselen van de revolutie. In de ogen van Aalders heeft de geschiedenis van de laatste eeuw Groen van Prinsterer tegenover hen in het gelijk gesteld.

B. DE VISIE VAN VAN DER BRUGGHIANEN

Zoals Groenianen zich min of meer verbonden voelen met Groen van Prinsterer, zo zijn Van der Bruggianen betrokken bij de persoon, de levens- en wereldbeschouwing en het werk van Van der Bruggen, voor wat het laatste betreft, in het bijzonder bij de mede door hem gestichte scholen op de Klokkenberg te Nijmegen.

Hun uitgangspunt is de overtuiging, dat velen, met name Groenianen, van zijn gedachten en activiteiten een vertekend beeld hebben gegeven en dat daarin over hem als minister alsook over 'zijn' wet een onrechtvaardige veroordeling is uitgesproken. Volgens hen komt deze miskenning van zijn persoon en bedoelingen voort uit onkunde, on- en wanbegrip en uit een onjuiste benaderingswijze. In hun ogen hebben velen hem niet naar zijn eigen beginselen en antecedenten geïnterpreteerd, maar naar die van zijn tegenspelers.

Hun streven is eerherstel voor Van der Bruggen. Dit doel trachten zij te bereiken door zijn optreden als staatsman te verklaren en te rechtvaardigen. Door aan te tonen dat 'zijn' onderwijswet niet in tegenspraak is met zijn verleden als schoolman en dat hij zijn beginselen, zijn antecedenten en zijn geestverwantschap met Groen van Prinsterer c.s. niet heeft verloochend, willen zij het be-

wijs leveren dat hij in zijn denken en handelen juist consequent is gebleven

Uit dit streven vloeit logischerwijs voort, dat zij het accent leggen op de ontwikkeling in zijn denken, op de groeiende controverse tussen hem en de anti-revolutionairen, op zijn activiteiten in de jaren vóór zijn ministerschap en zijn doen en laten plaatsen tegen de achtergrond van zijn beginselen. Deze opstelling verklaart tevens, dat zij voor hun beeld- en oordeelsvorming voornamelijk gebruik hebben gemaakt van *zijn* geschriften, aantekeningen, brieven en redevoeringen.

De sleutel tot de verklaring van zijn gedrag als minister en van zijn conflict met Groen van Prinsterer zoeken zij niet in de eerste plaats in zijn karakter of in de beïnvloeding die hij van buitenaf ondergaan zou hebben. Zij gaan er vanuit, dat deze te vinden is in zijn theologische beginselen. Zij zijn er van overtuigd, dat zijn theologisch uitgangspunt bepalend is geweest én voor zijn visie op staat, kerk en school én voor zijn handelen op deze gebieden. Bovendien zijn zij de overtuiging toegedaan, dat de anti-revolutionairen wel op de hoogte waren van het verschil in opvatting tussen hen en de Nijmegenaar, maar dat zij diens standpunt en de betekenis van de tegenstelling niet begrepen hebben.

Bij hun beeld- en oordeelsvorming zijn Van der Bruggenianen sterk gestimuleerd door de ontwikkeling in de onderwijswetgeving, daar deze zich naar hun mening bewoog in de lijn van Van der Bruggen. In subsidiering van de bijzondere school en in de financiële gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs hebben zij een overwinning van zijn denkbeelden gezien. Dit proces heeft hen in hun mening gesterkt dat hun 'voorman' niet slechts door hen, maar ook door de geschiedenis in het gelijk werd gesteld.

1. A.H. Raabe

In 1887, een jaar nadat Vos zijn eerste deel over *Groen van Prinsterer en zijn tijd* heeft gepubliceerd, ziet het eerste boek het licht, dat geheel gewijd is aan Van der Bruggen. Met de daarin gegeven levensbeschrijving wil de oud-Klokkenberger Raabe de nagedachtenis eren van een man, aan wie hij vele persoonlijke herinneringen en verplichtingen heeft, en een correctie aanbrengen op het beeld van Vos, waarin naar zijn mening Groen van Prinsterer 'ten koste van v.d. Bruggen' is verdedigd⁸⁵. Voor het vervullen van deze opdracht was de auteur wellicht een van de meest aangewezen personen. Als geboren en getogen Nijmegenaar⁸⁶, oud-leerling van de in 1844 opgerichte bijzondere lagere school op de Klokkenberg en een van de eerste oud-kwekelingen van de aan deze school verbonden opleidingsklas voor onderwijzers, heeft hij Van der Bruggen van nabij gekend. Typerend voor zijn houding ten opzichte van deze man is zijn uitspraak:

'Ik heb hem daarin gekend, zien werken, en ben in zeker opzicht, – namelijk in wat er goeds in mij, als onderwijzer en beoefenaar der wetenschap, is – een resultaat of produkt, zoo men wil, van zijn werk en streven'⁸⁷.

Hem te herdenken, te verdedigen en te rehabiliteren beschouwt Raabe als 'een heilige plicht', die hij uit pieteit en met gevoelens van dankbaarheid, bewondering en liefde gaarne vervult. De kans daarvoor krijgt hij, wanneer de directie van deze scholen hem uitnodigt bij gelegenheid van de inwijding van het nieuwe schoolgebouw 'het een en ander over Mr. v d. Bruggen te schrijven en te laten drukken'⁸⁸. Het is niet onwaarschijnlijk, dat dit verzoek bij hem de indruk heeft gewekt, dat *De Klokkenberg* haar stichter wilde eren met een gedenkboek van zijn hand, evenals de gemeente Nijmegen haar stadgenoot met een straat. de Van der Bruggenstraat. Omdat het hem onmogelijk lijkt iemand te gedenken, over wie betrekkelijk weinig bekend is, wiens tijdgenoten bijna allen overleden en wiens geschriften slechts in handen van weinigen gekomen zijn, kent hij zijn boek nog een tweetal functies toe. Enerzijds moet het in deze leemte voorzien, anderzijds zowel de eigen als de volgende generatie, in het bijzonder de aanstaande onderwijzers van *De Klokkenberg*, attenderen op de gedachten en daden van deze schoolman. Op hen heeft hij de hoop gevestigd, dat zij diens naam van alle smetten die daarop ten onrechte en op grievende wijze zijn geworpen – 'en het spijt mij dit te moeten zeggen, ook door gewezen Klokkenbergers', aldus Raabe – zullen zuiveren en in ere houden⁸⁹. Dank zij dit streven heeft zijn boek, evenals dat van Vos, het karakter

van een verweer en strijdschrift, hetgeen onder meer tot uiting komt in de aldus geformuleerde overtuiging

'Aan sommigen zijn later de oogen opengegaan, en wij twifelen niet of de tijden, die wij beleven, zullen nog anderen doen terugkomen van hun vroeger oordeel en vooroordeel'⁹⁰

Van de zwakke en gemakkelijk te beïnvloeden figuur, die de Groenianen hebben geschetst, is Raabe Van der Bruggen het tegendeel een sympathieke, zeer beminnelijke, vastberaden en sterke persoonlijkheid, die prijsstelt op zijn individualiteit en zelfstandigheid en die over louter goede karaktereigenschappen beschikt. In zijn visie is Van der Bruggen behulpzaam, belangstellend, oprecht, edel, bescheiden, onkreukbaar, trouw, gewetensvol, kortom een '*man uit een stuk*' en een 'levend toonbeeld van christelijke liefde'⁹¹. Wat diens beginselen betreft ziet hij deze man als iemand die het zich niet lastig maakte 'door er een stel van beginselen op na te houden – Hij had er aan één genoeg – aan de liefde liefde tot God, liefde tot den naaste'⁹². Zich in alle vrijheid gedreven voelend tot naleving van dit beginsel, was het streven van deze zedelijk hoogstaande man gericht op waarheid, op waarachtigheid, op waar of oprecht te zijn in alles. Op het gebied van de rechtsgeleerdheid zou hij zich ontwikkelen tot een kundig, begaafd en scherpzinnig jurist, op dat van de staatkunde tot een voorstander van scheiding van kerk en staat en tot een bestrijder van de idee om een kerkelijke richting te laten optreden als een politieke groepering, en op dat van de theologie tot een bijbels christen met een vrijer standpunt omtrent theologische vraagstukken dan zijn confessionele protestants-christelijke vrienden. Op grond van een nauwgezette en zelfstandige bestudering van de bijbel in de grondtalen was hij de niet-confessionele richting ingeslagen en had hij zich op het standpunt geplaatst vooreerst dat hij zich in zijn godsdienstig denken niet wilde laten belemmeren door kerkelijke opvattingen en verklaringen over theologische vraagstukken of door leerstellige en doctrinaire banden⁹³, ten tweede 'dat voor het Christelijk onderwijs de Bijzondere school het eenige mogelijke kanaal was'⁹⁴ en ten derde dat het gemengd karakter van de openbare school niet langer verplicht mocht zijn. Groen van Prinsterer en de zijnen verdedigden het confessionele standpunt handhaving van de christelijke staat, van de kerkelijke leer en de belijdenisgeschriften in de kerk en van christelijk onderwijs op de openbare school, die in verband met de omstandigheden gesplitst behoorde te worden naar de gezindten.

Deze opvattingen zouden reeds sedert 1848 lijnrecht tegenover elkaar hebben gestaan en na 1850 op politiek gebied zichtbaar zijn geworden⁹⁵. Dat de Nijmeegse schoolman zich in de jaren 1854 tot 1856 nauwelijks over deze tegenstelling heeft uitgelaten, vindt volgens Raabe een verklaring in diens liefde voor de Normaalschool, 'die hem dierbaar was als zijn oogappel'⁹⁶ en die hij geen schade wilde berokkenen. Uit vrees dat zijn geestverwanten hun dringend noodzakelijke financiële bijdrage aan deze school zouden intrekken, zou hij toentertijd gezwegen en in februari 1856 zijn handtekening onder bovenvermeld adres geplaatst hebben⁹⁷. Als mede-oprichter en directielid van een christelijk bijzondere lagere school annex onderwijzersopleiding zou hij gemeend hebben zich niet aan het tekenen van een petitie, die zich richtte tegen verdergaande ontkerstening van de openbare school, te kunnen en mogen onttrekken.

Op het bewuste misverstand van *Oud Wassenaer* kan en wil Raabe geen nieuw licht werpen. Zelfs aan een poging het op te lossen waagt hij zich niet, hij laat 'het raadsel als raadsel staan'⁹⁸. Wel staat voor hem vast, dat noch Van der Bruggen noch zijn ministerie als anti-revolutionair kan worden aangemerkt en dat dientengevolge van dit kabinet geen oplossing van de schoolkwestie te verwachten was, die overeenstemde met de denkbelden van Groen van Prinsterer⁹⁹. Anderzijds mochten de anti-revolutionairen er wel op rekenen, dat de op het gebied van het onderwijs deskundige Van der Bruggen al het mogelijk zou doen aan hun wensen tegemoet te komen. In het besef 'dat hem eene *providentieele roeping* was opgelegd' en dat hij rekening had te houden met de heersende omstandigheden, zou hij het onderwijsvraagstuk in dier voege hebben willen oplossen, dat de in beroering gebrachte gemoederen tot bedaren zouden komen¹⁰⁰. 'En het werk, waartoe hij *was geroepen*, heeft hij volbracht', aldus Raabe¹⁰¹. De vrijheid van het bijzonder onderwijs en het christelijk karakter van de openbare school heeft hij wettelijk weten vast te leggen, niet de door hem gewenste subsidiering van de bijzondere school. Met deze wet heeft hij – steeds volgens Raabe – gehandeld overeenkomstig zijn overtuiging en zomin de oorsprong van zijn ministerie als zijn anti-revolutionaire vrienden, zijn beginselen en zijn anteceden-
ten

verloochend¹²² De anti revolutionairen, die deze overtuiging en handelwijze niet begrepen, ten onrechte andere verwachtingen van hem koesterden en erop rekenden dat hij met verloochening van eigen overtuiging een wet zou presenteren die zij wensten, waren woedend en zeer teleur gesteld Van hem en van zijn wet waren zij de telste bestrijders Blootgesteld aan hun smaad, verguizing, bespottung, miskenning en bittere verwijten moest hij ter wille van enige contribuanten alle uiterlijke banden met zijn Normaalschool doorsnijden¹²³ Om de gelegenheid te scheppen voor het oprichten van bijzondere scholen wensten zij na 1857 het openbaar onderwijs zo veel mogelijk te ontkerstenen Behalve door hún houding werd het werk van de omstreden minister ook bedorven door die van de Hervormde Kerk, die in het geven van godsdienstig onderwijs op de openbare school ernstig in gebreke bleef¹²⁴

In dezelfde jaren dat Raabe zijn beeld construeert, neemt ook zijn prominente tijdgenoot Allard Pierson (1831-1896) het voor Van der Bruggen op Voor zover deze hoogleraar aan de literaire faculteit der Amsterdamse universiteit, en een van de grondleggers van het vrijzinnig protestantisme, zich kan herinneren was deze Nijmeegse jurist de 'meest wijsgeerig gevormde onder de tegenwoordigers van het *Réveil*'¹²⁵ Diens breuk met Groen van Prinsterer komt hem niet verwonderlijk voor, daar hij van mening is, dat in deze twee personen de tegenstelling tussen confessionelen en ethisch-irenischen binnen de Hervormde Kerk reeds geruime tijd vóór 1856 zichtbaar was De oorzaak van deze breuk ziet hij dan ook niet in een plotselinge verloochening van beginselen door Van der Bruggen, maar in een verschil in persoonlijkheid en levens- en wereldbeschouwing, dat jarenlang bestaan en bij de behandeling van de onderwijswet duidelijker vormen aangenomen had Staande op het standpunt dat de staat een neutrale houding aan moest nemen ten opzichte van de kerkelijke gezindten, kon deze schoolman én minister niet zoals Groen van Prinsterer ten aanzien van de openbare school kiezen tussen al dan niet godsdienstig onderwijs Pierson acht het dan ook volkomen begrijpelijk en verklaarbaar, dat Van der Bruggen in zijn wet het onderwijs dienstbaar heeft gemaakt aan de bevordering van christelijke deugden

2. P. Smit

De tweede biografie van Van der Bruggen ziet precies een halve eeuw na zijn overlijden het licht De auteur is de hervormde predikant van het even ten zuiden van Nijmegen gelegen plaatsje Heumen, Pieter Smit (1872-1938), die in 1887 als kwekeling van de Nijmeegse Normaalschool het inwijdingsfeest van het nieuwe schoolgebouw – ter gelegenheid waarvan het boek van Raabe was verschenen – heeft meegemaakt en van 1891 tot 1894 als hulponderwijzer aan de lagere school van *De Klokkerberg* verbonden is geweest¹²⁶ Hoewel zijn boek de titel draagt *Minister Van der Bruggen*¹²⁷, heeft hij daarin ook de ontstaansgeschiedenis van deze scholen 'moeten verhalen', een taak die hij uit pieteitsgevoel jegens Van der Bruggen 'met zekere voorliefde vervuld' heeft, omdat hij, evenals Raabe, het als 'een eer en een voorrecht' beschouwt oud Klokkerberger te zijn en genoemd gevoel levend wil houden en versterken¹²⁸ In dit licht gezien is het dan ook niet verwonderlijk, dat hij gedurende de periode van 1913 tot 1920 als secretaris penningmeester deel uitmaakt van het bestuur van *De Klokkerberg* en verscheidene artikelen over Van der Bruggen publiceert¹²⁹ Behalve tot de persoon en het werk van Van der Bruggen voelt hij zich ook sterk aangetrokken tot diens godsdienstige denkbeelden Bovendien is het hem niet ontgaan, dat diens naam in zijn tijd op politiek en theologisch gebied zowel als op dat van het onderwijs regelmatig genoemd wordt, zij het 'niet altijd met voldoende kennis van zijn bedoelingen en evenmin steeds met een duidelijk inzicht in zijn denkbeelden'¹³⁰ In de overtuiging dat de man, wiens leven hij beschrijft, niet alleen 'verdient gekend te worden in den adel van zijn karakter en in den rijkdom van zijn gedachtenleven', maar ook in verschillende opzichten actueel is, wil hij met zijn boek 'over de strijdsvragen van het *heden* het licht van het *verleden*' laten schijnen¹³¹ 'De vragen van *thans* zijn veelszins de vragen van *toen*', aldus Smit¹³² Met deze woorden wil hij aangeven, dat de vraagstukken waarmee zijn tijdgenoten worstelen dezelfde zijn als die van ruim een halve eeuw eerder en dat deze terug te voeren zijn op beschouwingen van Van der Bruggen

'De tien jaren (1853 1863), waarin hij zoowel op theologisch gebied als op het terrein van politiek en schoolwezen een 'homme representatif' is geweest, zijn van zoo diepingrijpende beteekenis gebleken voor den lateren strijd der richtingen en partijen, en zijn invloed op den gang der historie van zijn dagen is negatief en positief zoo beduidend geweest, dat een oordeel over Van der Bruggen een oordeel over een groot stuk geschiedenis der laatste vijftig jaren in zich sluit', meent Smit¹¹³

Het ontbreken van eenstemmigheid van oordeel over deze historische figuur wordt echter niet alleen dáárdor veroorzaakt, volgens Smit, maar ook door een gebrek aan kennis en door het verschil in standpunt dat ten opzichte van politieke en theologische vragen wordt ingenomen

Diens actualiteit heeft hij opgemerkt tijdens de strijd rond de kamerverkiezingen van juni 1913 tussen de katholieke, anti revolutionaire en christelijk-historische coalitiepartners aan de ene en de concentratie van liberalen en sociaal-democraten aan de andere kant In de geest van de antithesegedachte van Kuiper is een tegenstelling ontstaan tussen christelijken en niet-christelijken 1 c tussen voor- en tegenstanders van een christelijke politiek en van verruiming van de subsidiering aan de confessionele bijzondere school tot financiële gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs Ook over het vraagstuk van het karakter van de gemengde openbare school lopen de meningen uiteen De concentratie verdedigt het in 1857 wettelijk vastgelegde neutrale karakter van deze school Binnen de coalitie heerst geen eensgezindheid Een meerderheid wil een volstrekt neutrale school, die slechts opleidt tot maatschappelijke deugden, plaatsen tegenover de bijzondere, waar het christelijk onderwijs een onderdak vindt, minderheidsgroeperingen wensen splitsing van de openbare school naar gezindten of wanneer dat niet haalbaar is de gemengde school met een algemeen christelijk karakter Sommigen menen in deze gang van zaken een ontwikkeling te zien waarbij het onderwijsvraagstuk teruggekeerd is tot de oorspronkelijke uitgangspunten ten tijde van Van der Bruggen¹¹⁴, anderen signaleren een omkering van de standpunten de liberalen van 1913 zouden met hun wens – de openbare school regel, de bijzondere uitzondering – op het standpunt staan van Groen van Prinsterer, en de anti-revolutionairen met het hunne op dat van Thorbecke een vrije school voor heel de natie¹¹⁵

Parallel aan deze ontwikkeling loopt de vraag of het onderwijs zich ontwikkeld heeft in de lijn van Groen van Prinsterer of van Van der Bruggen Ten aanzien van het bijzonder onderwijs en de subsidiering daarvan zou Van der Bruggen gelijk hebben gekregen en zou de christelijke coalitie in zijn lijn verder willen gaan¹¹⁶ Ten aanzien van het openbaar onderwijs zou hij ongelijk hebben gekregen omdat hij dat ter wille van de bijzondere school overtollig zou hebben willen maken¹¹⁷ Bovendien heeft dat onderwijs zich ontwikkeld in de richting van een school die louter opleidt tot maatschappelijke deugden¹¹⁸

Met deze oordeelvellingen is Smit het niet eens In zijn ogen heeft de ontwikkeling van de onderwijswetgeving Van der Bruggen volledig in het gelijk gesteld en volgt de confessionele coalitie in haar schoolpolitiek hem geheel na¹¹⁹ Het gebrek aan kennis van en inzicht in diens denkbeelden wijt hij aan het beeld dat Groenianen van hem geven – 'ontegenzeggelijk meer caricatuur dan werkelijkheid'¹²⁰ – en aan de ontwikkeling binnen de Nederlandse Hervormde Kerk die na 1857 de ethisch-theologische richting heeft doen opgaan in gematigde orthodoxie, waardoor de tegenstelling van weleer tussen orthodox en ethisch schijnbaar een nuanceverschil is geworden¹²¹ Zijn oordeel over Van der Bruggen hangt ten nauwste samen met zijn opvatting over dit verschil en met zijn antwoord op de vraag of hier sprake is van een tegenstelling dan wel van een nuanceverschil Uit zijn betoog blijkt, dat hij – als ethisch theoloog – een duidelijke tegenstelling aanwezig acht en vanuit die gezichtshoek de hoofdpersoon van zijn boek benadert In een uitvoerige behandeling van diens geestelijke strijd met theologische vraagstukken legt hij het proces bloot van de rationalist die zich ontwikkelt tot een confessioneel in 1840 en tot een ethisch theoloog in 1848¹²² Tevens wijst hij op de consequenties van deze veranderende levensbeschouwing voor diens opvattingen over kerkelijke vragen en over de verhouding tussen kerk en staat en die tussen kerk, staat en school Uit genoemde ontwikkelingsgang verklaart hij de groeiende verwijdering tussen Van der Bruggen en de confessionelen en diens houding als 'criticus van het Réveil', 'criticus van het confessionalisme' en 'bestrijder van "Christelijke" staatkunde'¹²³

Onderscheidde de pedagoog Raabe slechts de tegenstelling tussen confessioneel en niet-confes-

8. Gebouw van de scholen op de Klokkenberg, Muchterstraat te Nijmegen.
Het huis werd in 1842 aangekocht, in 1886 herbouwd en in 1972 gesloopt.
Het jaartal 1846 in de gevel duidt op de aanvang van de onderwijzersopleiding.
(Uitg. Fa. ten Hoet, Nijmegen)

9. Ingang van De Klokenberg. (Foto E.J. van den Elst, Archief Klokenberg Nijmegen)

10. Muchterstraat te Nijmegen.
Verder de helling op stond het bek dat toegang gaf tot de scholen op de Klokenberg.
(Gemeentearchief Nijmegen)

11. Het oude naambord van de Muchterstraat. (Foto P. Freriks)

12. Rechts een deel van het internaatgebouw van de scholen op de Klokenberg, Oude Stadsgracht 33, Nijmegen.

Alleen het woongedeelte van de 'regent', dat een derde deel van het pand beslaat, is zichtbaar. Rechts van de deur bevond zich het verblijf van de kwekelingen.

Het gebouw deed dienst als internaat van 'De Klokenberg' van 1849-1927.

(Foto Archief Klokenberg Nijmegen)

13. Bij de uitbreiding van Nijmegen werd in 1886 de straat tussen het Hertogplein en het St. Canisiussingel genoemd naar Mr. J.J.L. van der Bruggen. (Foto P. Freriks)

sioneel, in de zin van vóór of tegen handhaving van het bindend gezag der belijdenisgeschriften, de theoloog Smit ziet er meer. Zijn beeld bestaat daardoor grotendeels uit een toelichting op de diep-ingrijpende tegenstellingen die in de jaren voorafgaande aan de totstandkoming van de onderwijs-wet van 1857 ontstaan zijn tussen Groen van Prinsterer en Van der Bruggen. Hun verschil in opvatting karakteriseert hij als de strijd tussen twee richtingen: orthodox, juridisch-confessioneel, polemisch en intellectualistisch tegenover niet- en anti-confessioneel, irenisch en ethisch¹²⁴.

'Noch in theologisch, noch in 't kerkelijke, noch in schoolzaken (met uitzondering van 't pleiten voor vrijheid van onderwijs), noch in politiek, zoodra deze thetisch moest optreden, gingen na 1848 Groen en Van der Bruggen accoord', aldus Smit¹²⁵.

De verklaring voor het conflict ligt zijns inziens dan ook hierin, dat geen van beiden de tussen hen bestaande principiële tegenstelling 'in al haar klaarheid' heeft gezien, al 'zag Van der Bruggen haar wel scherper dan Groen', die slechts een nuanceverschil meende te bespeuren¹²⁶. Omdat eerstgenoemde zelfstandig een eigen weg ging 'was en werd' hij 'de ketter' onder zijn geestverwanten en 'in menigerlei opzicht het slachtoffer van deze tegenstelling'¹²⁷. Hoewel beiden elk vraagstuk vanuit hun eigen standpunt benaderden, hadden ze elkaar gevonden in hun gemeenschappelijke strijd tegen de gemengde school en vóór de vrijheid van christelijk onderwijs. De één wenste echter dit onderwijs te realiseren op de – indien mogelijk gesubsidieerde – bijzondere, de andere op de openbare school. Als minister gesteld voor het alternatief gemengde of gesplitste openbare school opteerde de voorstander van bijzonder onderwijs krachtens zijn beginselen voor de gemengde school¹²⁸. Zijn ondertekening van het meermalen genoemde adres in 1856, waarin hij zich naar het oordeel van Groen van Prinsterer tégen de gemengde school en vóór facultatieve splitsing had verklaard, kan Smit niet anders uitleggen dan als een protest tegen verdergaande ontkerstening van de openbare school¹²⁹. In dit verband verwijt hij de anti-revolutionaire voorman annexatie van dit adres. Ten opzichte van het bewuste misverstand van *Oud Wassenaer* heeft hij de indruk, dat beiden 'het slachtoffer waren van een illusie', de kabinetsformateur zou geloofd hebben in een mogelijke samenwerking met de anti-revolutionairen, dezen in een oplossing van de schoolkwestie in hun geest¹³⁰. Gebrek aan kennis van de denkbelden van de minister en een zekere 'partij' politieke hartstocht zou hen ertoe gebracht hebben hem 'verre van nobel' te bestrijden, misleidende oordelen over hem uit te spreken, diens anteceden ten te interpreteren, niet naar diens beginselen, maar naar de hunne en een karikatuur van hem op te bouwen¹³¹. Door hun doctrinaire opstelling en het op de spits drijven van de neutraliteitsgedachte hebben zij 'het mogelijke onmogelijk' gemaakt en is de schoolstrijd te wijten 'aan het optreden der anti-revolutionairen van 1856 en 1857', aldus Smit¹³².

Een stem uit Zetten

Gematigder van toon is het ongeveer gelijktijdig in het maandblad *Stemmen des tijds* verschenen artikel 'Van der Bruggen op onderwijsgebied' van de hand van H.A. Weststrate, directeur van de in 1864 door Helderling opgerichte christelijk bijzondere kweekschool voor onderwijzeressen te Zetten¹³³. Als voorstander van christelijk bijzonder en van neutraal openbaar onderwijs tracht de auteur daarin duidelijk te maken, dat het een onjuistheid is Van der Bruggen te beschouwen als een vertegenwoordiger van het hervormd clericalisme en dientengevolge als een aanhanger van de ideeën over Nederland als hervormde staat en over de Nederlandse Hervormde Kerk als staatskerk en hem in één adem te noemen met ijveraars voor protestants-christelijk openbaar onderwijs, die te vinden zijn binnen de Christelijk Historische Unie en de Christelijke Sociale Partij¹³⁴. Zijn standpunt is, dat in het denken van Van der Bruggen op godsdienstig en politiek terrein een consequente ontwikkeling valt waar te nemen en dat diens opvattingen op onderwijsgebied weliswaar verschillende malen een wijziging hebben ondergaan, maar dat daardoor de hoofdgedachte – de bijzondere school en niet de staat voorziet in de christelijke behoefte van het volk – niet is aangetaast. In de uitlatingen van Van der Bruggen uit 1853 en 1854 over de gemengde openbare school als regel en de gesplitste als uitzondering, in zijn ondertekening van het bewuste adres in 1856 en in zijn streven naar subsidiering van de bijzondere school, die het naast de gesplitste openbare erg

moelijk zou krijgen, ziet Weststrate 'een tijdelijke afwijking van zijn diepere overtuiging', die veroorzaakt is door beïnvloeding door anti-revolutionairen¹¹⁵. Dat Van der Bruggen als tegenstander van christelijk onderwijs op de gemengde openbare school in zijn wet toch de formulering over opleiding tot christelijke deugden heeft opgenomen en nog verdedigd ook, acht hij onbegrijpelijk en onverklaarbaar. Was de Nijmegenaar meer staatsman geweest, hij zou zich niet gewaagd hebben aan het zoeken naar een oplossing van de schoolkwestie die toch niet te vinden was, aldus Weststrate¹¹⁶.

3. Andere ethischen

Ph A Kohnstamm

Smits beeld van Van der Bruggen vindt weldra gereede ingang bij zijn ethische geestverwanten, onder andere bij Philip Abraham Kohnstamm (1875-1951). In 1913 gaat de uit joodse ouders geboren hoogleraar in de fysica aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam over tot het christelijk geloof. In 1914 begint hij de uitgave van de brochurereeks *Synthese*, waarin actuele vraagstukken aan de orde komen, zoals in 1917 *Van der Bruggen en de Schoolvrede* van de hand van Smit¹¹⁷. Mede-oprichter van deze reeks is zijn collega A J de Sopper (1875-1960), hoogleraar in de godsdienstwijsbegeerte te Groningen van 1918-1922 en daarna aan de literaire faculteit te Leiden tot 1945. Deze heeft hem in aanraking gebracht met het werk van Van der Bruggen. In hetzelfde jaar 1917 sluit Kohnstamm zich aan bij de Hervormde Kerk, waarin hij behoort tot de ethische richting. In deze tijd ontstaat zijn *Bybels Personalisme* en personalistische levens- en wereldbeschouwing, waarin de wereld geen openbaring is van een ideenrijk maar de schepping van een levende Persoonlijkheid¹¹⁸. Als voorzitter van de Vrijzinnig Democratische Bond is de zeer in opvoedings- en onderwijsvraagstukken geïnteresseerde hoogleraar nauw betrokken bij de pacificatie op onderwijsgebied, waarvan hij, ondanks zijn persoonlijke voorkeur voor de openbare school, een warm voorstander is. In zijn verwachting dat de nieuwe onderwijswet ten gevolge van de grondwettelijk vastgelegde financiële gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs de verhouding tussen deze onderwijsvormen ten gunste van de confessionele en neutrale bijzondere scholen zal wijzigen en de overheidszorg over het gehele onderwijs zal doen uitbreiden, acht hij een herbezinning op richting en inrichting van de school en op het afbakenen van invloedssferen tussen de belanghebbende groepen van ouders, onderwijzers en overheid dringend noodzakelijk. In 1919 kiest hij in dit verband het probleem van de verhouding van staat en opvoeding als onderwerp voor zijn inaugurale oratie, getiteld *Staatspaedagogiek of Persoonlijkheidspaedagogiek*, bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de pedagogiek vanwege de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen aan de Amsterdamse universiteit¹¹⁹.

In aansluiting op wat Raabe, Weststrate en vooral Smit hadden geschreven over de ontwikkelingsgang in de theologische opvattingen van Van der Bruggen en over de groeiende controverse met Groen van Prinsterer op velerlei gebied, wijst Kohnstamm – in de geest van Allard Pierson – nadrukkelijk op de diepte van de kloof tussen twee geheel verschillende levens- en wereldbeschouwingen en op de consequenties die beide vrienden daaruit hebben getrokken voor hun opvoedingsideaal en voor het door hen gewenste stelsel van schoolorganisatie. Zijns inziens is Van der Bruggen als pedagoog de vertegenwoordiger van de individualistische of personalistische levensbeschouwing, die het onderscheid tussen opvoeding en onderwijs benadrukt en Groen van Prinsterer de aanhanger van de Platonische of idealistische levensbeschouwing, waarin deze onderscheiding ontbreekt.

'Zuiver, veel zuiverder mijns inziens dan Rousseau, vertegenwoordigt van der Bruggen het standpunt der persoonlijkheidspaedagogiek', aldus Kohnstamm¹²⁰. Groen van Prinsterer daarentegen is voor hem de man, die het standpunt van de sociale pedagogiek of staatspedagogiek huldigt. Als minister moest Van der Bruggen, die zijn levensbeschouwelijke ideeën, in het bijzonder die over de staat, die zich met subsidiering van het bijzonder onderwijs dienstbaar opstelt tegenover de ouders, in zijn wetsontworp had neerge-

legd, naar het oordeel van Kohnstamm wel het onderspit delven tegenover een kamermeerderheid, die om onderling uiteenlopende redenen staatspedagogiek voorstond en de staat de bevoegdheid wilde verlenen door middel van de school als onderwijs en opvoedingsinstituut de kinderen een bepaalde wereldbeschouwing op te leggen

'Zoo bleef, verlaten door rechter- en door linkerzijde, Van der Bruggen, onbegrepen, alleen staan in zijn strijd voor Gewetensvrijheid', aldus Kohnstamm¹⁴¹

Naar aanleiding van de grondwetsherziening van 1917 kan de Nuts-hoogleraar schrijven, dat na zestig jaar blijkt, hoezeer de kamer zich in 1857 vergist heeft en Van der Bruggen de juiste weg gewezen. Hij durft dan ook de hoop uit te spreken, dat Nederland aan de vooravond van de schoolvrede staat¹⁴². Wanneer in 1920 de nieuwe onderwijswet, die, zoals vermeld, het in 1857 vastgestelde karakter van de openbare school onaangetast laat, tot stand is gekomen, richt hij zich tegen de zijns inziens onjuiste wetsinterpretatie

'die de openbare school zou dringen in den hoek van het absolute verbod van het uiten van eenige overtuiging op het gebied van levens en wereldbeschouwing, zooals Groen dat heeft gewild'

en die de vrijheid van de onderwijzer te veel aan banden zou leggen¹⁴³. Zijn hoop is gevestigd op een terugkeer naar de interpretatie van Van der Bruggen, die inhield dat een onderwijzer op de gemengde openbare school voor zijn overtuiging uit mocht komen zonder andersdenkenden in hun religieuze overtuiging te kwetsen, en naar diens standpunt, dat de persoonlijkheid van de onderwijzer bepalend is voor het karakter van deze school¹⁴⁴

Deze zienswijze op Van der Bruggen en Groen van Prinsterer is aanleiding voor een kritische reactie van Goslinga¹⁴⁵, waarna beide hoogleraren in een felle polemiek de degens kruisen over de vragen of Van der Bruggen de openbare school al dan niet een neutraal karakter heeft gegeven, of hij vanwege het afstemmen van zijn subsidievoorstel had moeten aftreden, of het juist is Groen van Prinsterer als een staatspedagoog af te schilderen en ten slotte wie van beiden, de G U - of de V U hoogleraar, al dan niet bevooroordeeld en in eigen zienswijze bevangen is in de beeld- en oordeelsvorming¹⁴⁶. Tijdens deze pennestrijd erkent Kohnstamm, wiens inzicht op het gebied van de persoonlijkheidspedagogiek gerijpt is

'door de studie van het werk van dien eenzamen denker'

en grote pedagoog Van der Bruggen¹⁴⁷, dat

'als er een Nederlander is uit het midden der vorige eeuw voor wien ik diepe bewondering en hoogachting gevoel dan is het voor Van der Bruggen. Hij is in mijn ogen de eigenlijke vader der ethische richting. Hoe veel wij ook verschuldigd zijn aan de theologen Saussaye, Gunning, Valeton, Van Dijk, dieper en breder was toch nog – wijsgeerig, paedagogisch, staatsrechtelijk, ja wellicht zelfs theologisch gesproken – het inzicht van den eenzamen Nijmeegschen jurist. Wat mijzelf althans betreft mag ik erkennen aan weinig menschen zooveel verschuldigd te zijn als aan hem'¹⁴⁸

Zijn enige reserve ten opzichte van 's mans persoon neemt juist Goslinga weg. Nooit heeft hij kunnen begrijpen waarom Van der Bruggen als minister niet was afgetreden of zijn wetsvoorstel niet had ingetrokken, toen het voor hem zo principiële punt tot subsidiering van de bijzondere school uit de wet was gehaald. Tot dit raadsel levert Goslinga hem de sleutel in het besef dat zijn falen een nederlaag voor de koning zou betekenen en dat het volk nog niet rijp was voor een pacificatie in de schoolstrijd, had Van der Bruggen de verantwoordelijkheid aanvaard en – in tegenstelling tot wat Weststrate meent – als een groot staatsman zijn post in het belang van het land niet verlaten¹⁴⁹

In latere publikaties handhaaft Kohnstamm deze visie¹⁵⁰. In zijn laatste geschrift over dit onderwerp, een deeltje uit de reeks *Getuigen van Christus*, verdedigt hij de opvatting, dat de breuk tussen Groen van Prinsterer en Van der Bruggen 'de barenswenen van een nieuwe tijd en een nieuwe denkwijze' betekent¹⁵¹. In tegenstelling tot Smit wil hij niet spreken van tragiek in het leven van Van der Bruggen, daar deze een getuige van Christus wilde zijn en alle consequenties daarvan aanvaardde¹⁵²

Eensgezind in hun beeld- en oordeelsvorming van en over hun negentiende eeuwse geestverwant

zijn de ethischen niet. Was hij voor Kohnstamm de voorstander van de gesubsidieerde bijzondere en van de 'neutrale' openbare school, voor hen die de schoolstrijd beschouwen als een worsteling over de vraag of het openbaar onderwijs een neutraal dan wel een christelijk karakter moest hebben, was hij de kampioen van 'neutraal' onderwijs, door christelijke onderwijzers te verzorgen op de bijzondere én op de openbare school, ook al ging zijn voorkeur uit naar het eerste schooltype. In hun ogen is Van der Brugghe's wet niet alleen de belichaming van zijn beginselen, maar ook het keerpunt in de geschiedenis van de schoolwetgeving¹⁵³. Deze mening is echter niet de officiële opvatting van de in 1921 opgerichte *Ethische Vereeniging*. Een van haar leden, A. Oosterlee (1890-1955; in 1916 Weststrate opgevolgd als directeur van de christelijk bijzondere kweekschool te Zetten en van 1930-1945 directeur van de christelijke kweekschool *De Klokkenberg* te Nijmegen) stelt nadrukkelijk vast, dat de wet wellicht de staatsman Van der Brugghe mag hebben bevredigd, de schoolman echter niet¹⁵⁴. Was het ideaal van de schoolman vrijheid van het bijzonder onderwijs en ging diens voorkeur uit naar de christelijk in plaats van naar de neutraal bijzondere school, dat van de staatsman was verwezenlijking van dat ideaal, en ook het treffen van een regeling voor het openbaar onderwijs, die beantwoordde aan wat er onder de meerderheid van het volk leefde. Oosterlee is de mening toegedaan, dat geen bepaald schooltype in de lijn ligt van de ethische beginselen, maar dat de onderwijzer het onderwijs bepaalt.

P. Oosterlee

In 1929 is het de vader van bovengenoemde Oosterlee, P. Oosterlee (1863-1930) die, in een boek gewijd aan de geschiedenis van het christelijk onderwijs, zijn beeld geeft van de opvattingen en activiteiten van Van der Brugghe op dit gebied en daarin het accent legt op de vraag in hoeverre diens pedagogische beginselen, die ten grondslag lagen aan het ontstaan en de groei van de bijzondere scholen gedurende de periode van 1840 tot 1920, in het onderwijs gerealiseerd zijn¹⁵⁵. Deze accentuering van het pedagogisch aspect is niet verwonderlijk, voor wie bedenkt, dat de in het sterfjaar van Van der Brugghe geboren Oosterlee evenals Raabe en Smit een oud-kwekeling is van de Nijmeegse christelijke Normaalschool *De Klokkenberg*, voorts dat hij werkzaam is geweest als onderwijzer aan deze school, aan de daarmee verbonden lagere school en aan het door Raabe geleide instituut *Noorthey* bij Voorschoten en ten slotte dat hij in 1894 na vier jaar hoofd te zijn geweest van een christelijk bijzondere school in Franeker als leraar is teruggekeerd naar genoemde Normaalschool, waarvan hij sedert 1905 (tot 1930) directeur is.

In zijn boek richt hij zich hoofdzakelijk op de periode van 1840 tot 1860, daar in de daaropvolgende jaren de strijd voor christelijk onderwijs zich meer en meer verplaatst had naar het politieke terrein, zodat de bestudering van de toepassing van het christelijk beginsel in het onderwijs in een eerste stadium was blijven steken. Voor een goed begrip van de schoolstrijd op politiek gebied en van het conflict tussen Van der Brugghe en Groen van Prinsterer acht hij overigens kennis van hun pedagogische beginselen onontbeerlijk¹⁵⁶. In navolging van Kohnstamm ziet hij Van der Brugghe als de man voor wie het in deze schoolstrijd voornamelijk ging om verzet tegen staatspedagogiek, -scholen, -onderwijs en een staatschoolgodsdienst. Terwijl Kohnstamm zich echter concentreerde op diens denkbeelden over het openbaar onderwijs, richt Oosterlee zich op die over de bijzondere school. Daarin ligt naar zijn mening de verklaring voor de breuk tussen beide vrienden. Op grond van zijn christelijk levensbeginsel vond Van der Brugghe voor deze school een zo groot mogelijke vrijheid een eerste vereiste. De onderwijzers moesten in de gelegenheid zijn een geestelijke atmosfeer te scheppen die overeenstemde met de opvattingen van de ouders, die in de eerste plaats verantwoordelijk waren voor opvoeding en onderwijs, en met de religieus-pedagogische grondslag van het onderwijs. Die grondslag was het christelijk beginsel in plaats van een kerkelijke confessie, zoals Groen van Prinsterer wenste voor de openbare school.

In de wet van 1920 ziet Oosterlee een synthese tussen de beginselen van Groen van Prinsterer en die van Van der Brugghe, in het groeiend aantal bijzondere scholen alsook het zoeken naar mogelijkheden ouders meer bij het onderwijs te betrekken een ontwikkeling die zich beweegt in de lijn van Van der Brugghe¹⁵⁷. Zijn wens is derhalve, dat de voorstanders van christelijk bijzonder

onderwijs zich met inspanning van alle krachten zullen concentreren op de bestudering van en de bezinning op een zo goed mogelijke toepassing van het christelijk beginsel, als pedagogische grondslag voor opvoeding en onderwijs, op deze bijzondere scholen en dat zij zich verder zullen begeven op de weg die Van der Bruggen hen gewezen heeft en die niet parallel loopt aan die van het openbaar onderwijs¹⁵⁸

Na 1929 brengen Van der Bruggen geen veranderingen van wezenlijke betekenis meer aan in hun beeld van Van der Bruggen. Ze bouwen voort op de door hun voorgangers gelegde grondslag¹⁵⁹ of benaderen Van der Bruggen vanuit een andere gezichtshoek dan die van de pedagoog of theoloog. In een politiek ideologische studie van de hand van de jurist J. J. R. Schmal is zijn staatsbeschouwing geplaatst in het verlengde van zijn beginselen en tegenover die van Groen van Prinsterer¹⁶⁰. Deze auteur is van oordeel, dat het onjuist is Van der Bruggen te beschuldigen van ontrouw aan zijn godsdienstige, wijsgerige en politieke opvattingen, ofschoon deze zich als minister te gemakkelijk gedistantieerd heeft van zijn denkbeelden op onderwijsgebied¹⁶¹.

In 1954 legt de vereniging van christelijke onderwijzers ter gelegenheid van haar eeuwfeest kransen op de graven van Groen van Prinsterer, Van der Bruggen en J. Th. de Visser (1857-1932, minister van onderwijs van 1918-1925), een handeling waarin de hoogleraar G. C. van Niftrik (1902-1972, voorzitter van het bestuur van *De Klokkenberg* van 1949 tot 1964) een teken ziet van toekomstig eerherstel van de eerste Klokkenger¹⁶². In hetzelfde jaar vindt in Utrecht, op initiatief van dezelfde vereniging en van het bestuur van *De Klokkenberg*, ter gelegenheid van het honderd vijftigste geboortjaar van Van der Bruggen een herdenking plaats, tijdens welke een drietal aspecten van zijn willen en werken centraal staan: zijn theologische en staatkundige beginselen, zijn verdediging van de onderwijswet en zijn visie op opvoeding en onderwijs¹⁶³. Op elk van deze gebieden krijgt hij een plaats toegewezen tegenover Groen van Prinsterer, in het bijzonder in de tegenstelling tussen subjectivisme en objectivisme¹⁶⁴. Zag Groen van Prinsterer kerk, staat en school als objectiveringen van het christendom en wenste hij die als zodanig te handhaven, Van der Bruggen zag de mens, zijn persoonlijkheid en zijn persoonlijke getuigenis.

Genoemde drie aspecten blijven ook in de daaropvolgende kwart eeuw het beeld van Van der Bruggen beheersen. De theoloog N. van Egmond (geb. 1927), hervormd studenten-predikant te Utrecht, poneert in zijn aan de theoloog Van der Bruggen gewijde dissertatie,

'dat de schoolwet van 1857 () niet een verraad is geweest aan vroeger door hem aangehangen opvattingen, maar integendeel rechtstreeks voortvloeide uit zijn geloofsovertuiging',

voorts dat de titel van zijn studie, *Consequent Christendom*, gezien mag worden 'als een protest tegen al diegenen, die Van der Bruggen hebben beschuldigd van verloochening van antecedenten en inconsequentie in zijn handelen' en ook dat de oorzaak van diens conflict met Groen van Prinsterer in hun verschillend theologisch uitgangspunt ligt¹⁶⁵.

'De Waarheid of de waarheden, de waarheid als persoon of de waarheid als begrip, het geloof als existentieel beleven of als intellectueel verstaan, dat is de tegenstelling vdB-Groen.

Daar ligt de verklaring voor hun standpunt inzake de school, en voor het conflict '

aldus Van Egmond¹⁶⁶. In diens voetspoor beschouwen ook anderen de theologisch-wijsgerige beginselen van Van der Bruggen als de dragende achtergrond van zijn visie op het schoolvraagstuk¹⁶⁷ en op de verhouding van kerk, staat en school¹⁶⁸ en zijn handelwijze als de consequentie van deze beginselen.

C DE VISIE VAN KATHOLIEKEN

De blik van auteurs van katholieken huize, die zich bezig houden met de gebeurtenissen omstreeks het midden van de vorige eeuw, is in de eerste plaats gericht op het emancipatieproces van hun geloofsgenoten, die ongeveer tweeneenhalf eeuw achtergesteld zijn geweest in vrijheden en rechten op velerlei gebied, en op het optreden van voormannen. Bij het moeizaam verwerven van deze rechten en vrijheden hadden deze een houding moeten bepalen ten opzichte van andere geestesrichtingen en standpunten moeten innemen tegenover vraagstukken betreffende gods-

dienst, kerk en onderwijs. Bovendien hadden zij moeten zoeken naar oplossingen voor allerlei organisatorische problemen. Al deze kwesties hadden een culminatiepunt bereikt bij de uitwerking van de bepalingen van de in liberale geest herziene grondwet van 1848. Tegen de achtergrond van deze ontwikkelingen krijgen de strijd voor vrijheid van onderwijs, de onderwijswet van 1857 en het optreden van Van der Brugghen een plaats.

De verklaringsgrond voor het negatieve oordeel, dat zij over deze Nijmeegse protestant hebben geveld, is, evenals bij Groenianen, te vinden in de religieuze overtuiging, in het gebruiken van bepaalde bronnen, in de beeldvorming van deze persoon en in de teleurstelling over zijn wet en de praktische toepassing daarvan. Behalve van kamerverslagen en van de voorstelling van zaken die Groenianen van hun geestverwant hebben gegeven, hebben zij bij hun beeld- en oordeelsvorming gebruik gemaakt van artikelen uit het katholieke blad *De Tijd*. Dit blad had zich uit vrees voor een politieke omwenteling van de aanvang af scherp opgesteld tegenover het ministerie Van der Brugghen zonder daarvan de daden af te wachten. Het had voorts, evenals de katholieke kamerleden, een weifelende en afwachtende houding aangenomen ten opzichte van de onderwijswet, waarover de katholieken tot minder klaarheid waren gekomen dan de anti-revolutionairen. Uit dit alles is voor hen het beeld opgerezen van Van der Brugghen als de Groeniaan en anti-revolutionair, die, vanwege zijn anti-katholieke en anti-papistische gevoelens, als een van de exponenten van de orthodox-protestantse reactie op politiek en religieus gebied in 1853 een kamer- en in 1856 een ministerszetel wist te verwerven, aangezien hij kon profiteren van een beweging waarin de godsdiensthartstochten en vooroordelen tegen de katholieken fel waren opgelaaid.

Evenals Groenianen betreuren zij het, dat deze vertegenwoordiger van de ethische richting in de Hervormde Kerk als minister een andere gedragslijn heeft gevolgd dan op grond van zijn anti-revolutionaire verleden en zijn geestverwantschap met Groen van Prinsterer van hem verwacht had mogen worden en dat zijn onderwijswet noch de anti-revolutionairen noch een deel van de katholieken tevreden heeft gesteld. Hierbij dient in het oog gehouden te worden dat zes van de twaalf katholieke kamerleden Van der Brugghens wet gesteund hebben.

De geleidelijke ontwikkeling van het schoolwezen in de richting van financiële gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs leidt wel tot de erkenning, dat uit de mislukking van 1857 de winst is geboren van de bloei van de bijzondere school, maar niet tot een herwaardering van Van der Brugghen.

1. W.J.F. Nuyens

Een van de eersten die zich in bovengenoemde zin uitlaat is W.J.F. Nuyens (1823-1894), die als voormalig Thorbeckeaan de niet-confessionele en neutrale openbare en als katholiek de confessioneel bijzondere school een warm hart toedraagt, wanneer hij in 1884 een zeer tijdgebonden beeld geeft van de ontwikkelingen in 1857¹⁶⁹. Beïnvloed door zowel de uitvoering van de onderwijswet als de groeiende verwijdering tussen katholieken en de onderling verdeelde liberalen alsook door de toenemende samenwerking tussen zijn geloofsgenoten en de anti-revolutionairen op onderwijsgebied, is dan zijn kijk op het onderwijsvraagstuk een andere dan in 1857, toen hij van die wet als Thorbeckeaan een voorstander, maar, uit vrees voor een openbare school met een protestants karakter, als katholiek een tegenstander was geweest¹⁷⁰. In die tijd, waarin de problemen in de onderwijsstrijd minder duidelijk omschreven waren dan dertig jaar later en het, al waren de elementen voor confessionele samenwerking wel aanwezig, voor katholieken onmogelijk was de liberalen de rug toe te keren, hadden noch anti-revolutionairen noch katholieken er enig idee van dat voor hen de bijzondere school de aangewezen weg zou zijn, aldus Nuyens¹⁷¹. Omdat in homogene katholieke gemeenten de openbare school veelal praktisch een katholieke was, maar elders, vooral ten noorden van de grote rivieren, een sterk protestantse geest ademde en een anti-katholieke strekking had, waren de meningen in katholieke kring over het gewenste onderwijsstelsel verdeeld. Sommigen konden een openbare school, die in het algemeen op zou moeten leiden tot christelijke deugden, accepteren, anderen niet.

Aan Groen van Prinsterer dicht Nuyens de mening toe, dat ter wille van de katholieken de

gesplitste openbare school de enige uitweg zou zijn om de schoolkwestie op te lossen, maar dat de-zen toch de gemengde school aanvaardden en uitsluitend het protestants karakter ervan bestreden

Zijn conclusie is, dat Van der Bruggen, die de schoolkwestie erg moeilijk vond en ten opzichte van het alternatief gemengde of gesplitste school een wifelende houding had aangenomen, met zijn 'pietistisch reactionair Ministerie' onder druk van de liberalen de gemengde school gehandhaafd en daarmee zijn anti-revolutionaire verleden verloochend heeft¹⁷²

2. A.C.J. Commissaris en J.H.J.M. Witlox

Na 1920 ondergaat het door Nuyens geschetste beeld wel enige correcties, maar worden de hoofdlijnen ervan niet aangetast. Beïnvloed door de totstandkoming en de inhoud van de onderwijswet van dat jaar en door de visie van Diepenhorst en Goslinga en ook van de hierna te behandelen liberalen stellen A.C.J. Commissaris (1898-1957), leraar te Ginniken, en de historicus J.H.J.M. Witlox (1886-1955), dat Van der Bruggen met zijn denkbeelden over de bijzondere school en neutraal openbaar onderwijs dichter bij het standpunt van de katholieken dan bij dat van Groen van Prinsterer stond, maar dat hij als minister beide groeperingen heeft teleurgesteld, toen hij de gemengde openbare school met een protestants-christelijk karakter handhaafde en de vrijheid van het confessioneel bijzonder onderwijs wel erkende, maar deze scholen geen subsidie verleende¹⁷³

3. L.J. Rogier

In het oeuvre van de moderne katholieke historicus bij uitstek L.J. Rogier (1894-1974, oud-onderwijzer en -leraar en van 1947-1965 hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen) komt Van der Bruggen slechts incidenteel voor. Hij ziet Van der Bruggen als de 'paranymf' van Groen van Prinsterer⁷⁴ en als degene die in 1843¹⁷⁵ met een dweepzieke anti-katholieke brochure, gericht tot de bedevaartgangers naar Kevelaar, de katholieken zeer geërgerd heeft

'Doorlopend de zalvende beminnelijkheid zelf, representeerde hij in hun oog de hatelijkste vorm van anti-papisme: het minzaam air van meerderheid jegens de armen van geest, de houding, die hun bloed naar de wangen deed stijgen en het uiterste van hun zelfbeheersing vergde', aldus Rogier¹⁷⁶

Van der Bruggens optreden als minister doet hij af met de woorden 'gestumper' en 'politiek dilettantisme'¹⁷⁷. Aangezien het hier slechts een weergave betreft van gangbare opvattingen in katholieke kring en aan dit oordeel geen eigen onderzoek van de auteur ten grondslag ligt, zij het hier slechts volledigheidshalve vermeld.

D. DE VISIE VAN LIBERALEN

Kenmerkend voor de visie van liberalen op het ministerie-Van der Bruggen en de totstandkoming van de onderwijswet is de politiek-staatsrechtelijke benaderingswijze. Op grond van hun politieke overtuiging gaat het hun niet in de eerste plaats om een conflict tussen twee personen, tussen twee levens- en wereldbeschouwingen of tussen protestanten en katholieken, maar om een politieke kwestie. De spanning tussen regering en volksvertegenwoordiging is het centrale thema in hun beeld. Het onverwachte optreden van een koninklijk en extra-parlementair minderheidskabinet, dat onder leiding van een op politiek gebied relatief onbekend president van de Nijmeegse arrondissementsrechtbank de netelige schoolkwestie tot een oplossing wil brengen en waar de overgrote meerderheid van de kamer zeer wantrouwend tegenover staat, krijgt – bij de een meer dan bij de ander – een plaats toebedeeld tegen de achtergrond van een dreigende reactionaire politieke crisis.

Hoewel de liberalen als voorstanders van scheiding van politiek en godsdienst en van goed openbaar onderwijs positief oordelen over de onderwijswet en negatief over de anti-revolutionairen

van 1857, zijn zij niet eensgezind in hun waardering van de persoon en de handelwijze van Van der Bruggen en van zijn ministerie. En al dan niet welwillende beoordeling is afhankelijk van het antwoord dat zij geven op de staatkundige vragen of deze minister de koninklijke opdracht heeft uitgevoerd, of hij vrijwillig of onder dwang der omstandigheden rekening heeft gehouden met de heersende opinie en de actuele behoefte van het land, of hij in samenwerking met of onder zware druk van de kamermeerderheid de wet tot stand heeft gebracht, of hij een matigende invloed heeft ondergaan van de koning en van sommige ambtgenoten, en ten slotte of de wet niet of juist wel in overeenstemming is met zijn beginselen. Bepalend voor de beantwoording is het beeld dat zij zich, mede beïnvloed door Groenianen en Van der Bruggianen, van deze minister en zijn conflict met Groen van Prinsterer hebben gevormd.

1. W.H. de Beaufort

Naar aanleiding van het verschijnen van het eerste deel van het werk van Vos en van dat van Raabe besluit Mr Willem Hendrik de Beaufort (1845-1918, liberaal politicus en historicus) de geschiedenis van het ontstaan van het conflict tussen Van der Bruggen en Groen van Prinsterer, in zijn ogen 'een gebeurtenis, die, meer dan eenige andere uit de laatste veertig jaren, van betekenis is geweest voor onze staatkundige geschiedenis', nogmaals, maar dan wel vanuit zijn gezichtspunt, uit de doeken te doen en te beoordelen.¹⁷⁸

Behalve uit beide genoemde geschriften heeft De Beaufort uit die waarin Groen van Prinsterer een groot deel van zijn vertrouwelijke briefwisseling openbaar heeft gemaakt en uit de bovengenoemde artikelenreeks van Pierson de indruk gekregen dat de staatkunde, in het bijzonder 'de toepassing van den godsdienst op staatkunde', het verschil van levensovertuiging tussen de twee door karakter, aanleg en vorming al ver van elkaar staande mannen tot een definitieve scheuring verwijdt heeft en dat niet Van der Bruggen, maar de anti-revolutionaire volgelingen van Groen van Prinsterer 'ontrouw aan beginselen' verweten kan worden.¹⁷⁹

Aan het ontstaan van deze opvatting zal niet vreemd zijn geweest, dat De Beaufort als lid van de tweede kamer nauw betrokken is bij het zoeken naar een mogelijke oplossing voor de schoolstrijd. Als voorstander van de niet-christelijke staat en van de neutrale openbare school ziet hij zich daarbij met zijn politieke geestverwanten geplaatst tegenover anti-revolutionairen en katholieken, die in het kader van de grondwetsherziening – die van 1887 – met hun eis het bijzonder onderwijs van rijkswege te subsidiëren naar zijn oordeel een andere toepassing van de godsdienst op politiek gebied voorstaan dan dertig jaar tevoren. Het komt hem niet onwaarschijnlijk voor dat de confessionelen, in het bijzonder de anti-revolutionairen, mede naar aanleiding van deze gewijzigde opstelling, van lieverlede zullen gaan erkennen, dat het als een zegen voor het onderwijs te beschouwen is, 'dat Van der Bruggen en de Staten Generaal van 1857 de gemengde school hebben gehandhaafd' en zich niet hebben uitgesproken voor facultatieve splitsing van deze school naar godsdienstige gezindheid. Voorts verwacht hij van hen de erkenning, dat invoering van dat stelsel van Groen van Prinsterer c.s. in 1857 waarschijnlijk de katholieken zou hebben bevredigd en zo hun samengaan met de anti-revolutionairen zou hebben voorkomen. Bovendien zou, gezien de onder meer ten gevolge van de Doleantie heersende verdeeldheid op theologisch en kerkelijk gebied onder de protestanten, Groen van Prinsterers stelsel in de praktijk niet naar de zin van deze protestanten gefunctioneerd hebben. Ten slotte meent hij dat toepassing van de beginselen van Groen van Prinsterer op politiek gebied niet en van die van Van der Bruggen wel wenselijk en mogelijk is.¹⁸⁰

De sleutel tot de verklaring van het conflict tussen beide vrienden heeft De Beaufort namelijk gevonden in hun verschillende relatie tot de maatschappelijke werkelijkheid en in de al dan niet bestaande 'vatbaarheid der maatschappij' voor de toepassing van hun beginselen.¹⁸¹ Groen van Prinsterer heeft op hem de indruk gemaakt van de man, die, als enige zoon van rijke ouders, in de gelegenheid was zich over te geven aan allerlei bespiegelingen over een denkbeeldige wereld en die zelf twijfelde aan de mogelijkheid van toepassing van zijn beginselen. Diens trouwe aanhang ziet hij als een kleine schare van bewonderaars, die de overtuiging was toegedaan dat haar leider hoger

stond dan de maatschappij en dat er een scherp onderscheid bestond tussen bekeerden en onbekeerden. Van der Bruggen daarentegen beschouwt De Beaufort als de 'man van ervaring en praktijk', die graag en veel handelend wilde optreden, als de rechter die ambtshalve het oog op de maatschappij rondom hem gericht hield, als de onderwijsman die bijna dagelijks 'zijn' scholen bezocht en over onderwijszaken uit eigen ervaring sprak; als de anti-revolutionair die evenals De Beaufort zelf christendom en staatkunde van elkaar gescheiden wilde houden, als het enige voorbeeld 'van een antirevolutionair, tot een ministerie geroepen niet hoewel, maar omdat hij tot die partij hoorde', en als de minister die in samenwerking met een hem wantrouwende kamer erin slaagde diens beginselen op politiek gebied, in casu op de regeling van het onderwijs, toe te passen.

Het misverstand van *Oud Wassenaer* laat zich naar zijn mening verklaren uit de gemoedsstemming van deze twee staatslieden op dat ogenblik. De teleurgestelde Groen van Prinsterer, onaangenaam getroffen door het feit dat iemand uit eigen kring een ministerie wilde vormen waarvoor hij de tijd nog niet rijp achtte, was zich ervan bewust, dat hij van een geestverwant meer kon verwachten dan van een politieke tegenstander. Daarentegen moest de optimistische Van der Bruggen, die politieke eerzucht paarde aan een religieus roepingsbesef, rekening houden met de omstandigheid, dat hij niet met derden over plannen kon spreken die nog onderwerp waren van voorlopige besprekingen met de aanstaande ministers.

'Groen had zijne redenen om zich niet ten volle uit te spreken en Van der Bruggen was niet in de stemming om een half woord te verstaan', aldus De Beaufort.¹⁸²

Over de vraag of deze onderwijsman verkeerd heeft gehandeld toen hij de verantwoordelijkheid voor de wet voor zijn rekening nam, wil de liberale politicus geen oordeel uitspreken.

'Niemand kan van een staatsman eischen dat hij in geen geval datgene wat hij wenscht, opoffere aan wat hij kan verkrijgen. Hoe ver hij hier kan gaan, moet zijn geweten hem zeggen', aldus dit kamerlid.¹⁸³

Dat Van der Bruggen van zijn optreden als minister iets anders had verwacht, kan hij zich levendig voorstellen. Niet deze minister maar de anti-revolutionairen treft zijns inziens het verwijt, dat in 1857 de schoolstrijd niet voorkomen is.

'Om dien te ontkomen ware slechts één middel geweest: de aansluiting der anti-revolutionairen aan Van der Bruggen. Hadden zij met hem willen samenwerken om datgene te verwezenlijken, wat hij zich in 1857 voorstelde, dan zou de schoolkwestie niet gedurende lange jaren de staatkundige kwestie bij uitnemendheid zijn geworden. Dan zouden de schatten, sedert 1857 door Protestanten voor het bijzonder onderwijs bijeengebracht, gebruikt zijn voor het godsdienstonderwijs en voor de opleiding van onderwijzers voor het openbaar onderwijs. Dan zouden de anti-revolutionairen, het woord van Van der Bruggen beaamende: "de zaak van het Koninkrijk Gods is niet de zaak van den Staat", zich tevreden hebben gesteld met een staatsschool, waar niets geleerd of gezegd mag worden, dat den invloed van het godsdienstonderwijs op het gemoed der jeugd tegenwerkt, en zich beijverd hebben om dat godsdienstonderwijs zoo uitnemend in te richten als mogelijk was'.¹⁸⁴

De Beaufort constateert, dat de verklaring voor de handelwijze van de anti-revolutionairen – die hun geestverwant in de steek lieten, zowel hem als zijn werk bijna eenparig veroordeelden en in strijd met hun beginsel de voorkeur gaven aan het onrealistische stelsel van hun leider – ligt in hun standpunt ten opzichte van de grondwet van 1848. Dit hield in streven naar verandering van de grondslag der staatsinstellingen, inzonderheid van 'de wortel van alle kwaad', te weten de grondwettelijke bepaling over de gelijkstelling van alle godsdiensten.¹⁸⁵

Met een beroep op Raabe spreekt De Beaufort de hoop en de verwachting uit, dat de anti-revolutionairen en de onderling verdeelde protestanten van zijn tijd vooreerst de bijzondere school zullen overlaten aan de katholieken, vervolgens 'zullen gaan erkennen, dat Van der Bruggen juist zag' toen hij de neutrale openbare school voorstelde en 'het een plicht der kerk noemde' het godsdienstonderwijs op die school te verzorgen en dat zij alsnog achter zijn denkbeelden gaan staan, zodat hij in 'de hoop door hem uitgesproken op rechtvaardiging door de nakomelingschap niet zal worden beschaamd'.¹⁸⁶

2. W.J. van Welderen baron Rengers

In tegenstelling tot zijn partijgenoot en oud-collega uit de tweede kamer kon Mr W J van Welderen baron Rengers (1835-1916, liberaal politicus, parlementair historicus, 1884-1888 lid van de tweede, 1888-1913 van de eerste kamer) niet tot een welwillend oordeel over Van der Bruggen en zijn ministerie komen¹⁸⁷ Redenen voor deze stellingname zijn ongetwijfeld niet alleen zijn politieke overtuiging en de daarmee nauw samenhangende kijk op het schoolwezen, maar ook en vooral de daarop gebaseerde interpretatie van de kamerverslagen, vanzelfsprekend de hoofdbron voor zijn schets van de Nederlandse parlementaire geschiedenis Van de onderwijswetten van 1857 en 1878 was hij een warm voorstander, van die van 1889, die de bijzondere school subsidie toekende, niet, ook al had hij daaraan, na de nodige aarzeling, zijn stem gegeven Iyperend voor zijn houding ten opzichte van de anti-revolutionairen en het bijzonder onderwijs zijn de woorden waarmee hij in 1905 Kuyper, die hem aan dit stemgedrag herinnert, interrumpeert 'Dat spijt mij ook genoeg, dat ik dit gedaan heb'¹⁸⁸

In de ogen van deze liberaal is Van der Bruggen een anti-revolutionaire geestverwant van Groen van Prinsterer, een 'oprecht protestant van streng kerkelijke beginselen', die op onderwijsgebied facultatieve splitsing van de openbare school naar godsdienstige gezindheid voorstond en 'wiens staatkundige beginselen in lijnrechten strijd waren met die van de groote meerderheid der vertegenwoordiging' Volgens Van Welderen Rengers presenteerde hij na zijn 'raadselachtig optreden' als formateur een ministerie, dat voor het grootste deel uit 'heethoofdige en onstaatkundige elementen' bestond en dat door een weifelende, zwakke en dubbelzinnige houding de reeds gewekte indruk versterkte een werktuig te zijn van op krasse maatregelen beluste reactionaire groeperingen¹⁸⁹

Slechts door te buigen voor de vastberaden houding van de liberale kamermeerderheid bracht naar zijn oordeel Van der Bruggen, geheel in strijd met de door zijn optreden en dat van het ministerie gewekte verwachtingen, een liberale onderwijswet in het Staatsblad, 'waarin juist datgene ontbrak, wat het optreden van Van der Bruggen moest wettigen'¹⁹⁰

3. J.A. de Bruyne

Bijna gelijktijdig met Van Welderen Rengers besteedt J A de Bruyne (1856-1927, van 1869-1874 leerling, 1881-1901 leraar en 1901-1921 directeur van de rijkshogere burgerschool te Zierikzee als ook parlementair historicus) in het tweede deel van zijn vijf delen tellende werk *De Geschiedenis van Nederland in onzen tijd* in een tweetal hoofdstukken uitvoerig aandacht aan *De Schoolquaestie en de wet op het Lager onderwijs van 1857* en aan *De ethische richting en het Ministerie Van der Bruggen*¹⁹¹ Met deze opzet wil de auteur, die zich in zijn beeld- en oordeelsvorming voor een belangrijk deel baseert op Raabe, sterk doen uitkomen, dat naar zijn mening de houding van Van der Bruggen als minister en de inhoud van diens onderwijswet volledig overstemt met en uitsluitend te verklaren is uit diens ethische beginselen¹⁹² Bovendien wil hij daarmee aangeven hoezeer én degenen (Groenianen) die deze minister als een afvallige en een verrader hebben beschouwd, hem van verloochening van beginselen beschuldigd en bovendien diens wet verworpen hebben én degenen (onder wie Van Welderen Rengers) die over de wet wel positief, maar over diens persoon en handelwijze negatief geoordeeld hebben, zich vergist en deze Nijmeegse onderwijs- en staatsman miskend hebben 'Van der Bruggen is een martelaar geweest van de schoolquaestie', aldus De Bruyne¹⁹³ In zijn ogen is deze omstreden figuur te karakteriseren als 'een waarlijk Christen, een vroom man, een voorstander van Christelijk onderwijs', die weliswaar gold als vriend en geestverwant van Groen van Prinsterer, maar die in werkelijkheid een ander soort anti-revolutionair en beslist 'geen stroopop' van deze erkende leider was Zijn eveneens omstreden ministerie beschouwt De Bruyne als een gematigd anti-revolutionair-conservatief kabinet, dat niet van zins was reactionaire aanvallen te ondernemen op de grondwet¹⁹⁴ Van der Bruggens houding als minister in de onderwijskwesitie is naar zijn mening 'alleen daaruit te verklaren', dat Groen van Prinsterer de confessionele richting onder de anti-revolutionairen vertegenwoordigde en Van der Bruggen

de ethische Laatstgenoemde ging in deze opvatting, zonder zijn beginselen te verloochenen, tijdens zijn ministerschap over van de ethisch-anti-revolutionaire naar de ethisch-liberale richting¹⁹⁵.

De vraag of Van der Brugghe's beginselen een plaats hebben gekregen in de onderwijswet beantwoordt De Bruyne bevestigend. Volgens hem is Van der Brugghe altijd een voorstander geweest van een gemengde openbare school met een christelijk karakter en verstond deze daaronder geen school met leerstellig godsdienstig onderwijs, maar één waarop het ethisch of opvoedkundig element, de godsdienstig-zedelijke vorming naar de ethische zijde van het christendom, naast het meer op het verstand gerichte onderwijs niet zou mogen ontbreken¹⁹⁶. Wie dit onderwijs en deze opvoeding voor zijn kinderen niet wenste, moest in deze gedachtengang én de vrijheid én de mogelijkheid hebben bijzondere scholen te stichten; vandaar het voorstel, indien noodzakelijk, rijks-subsidie te verlenen. Wanneer het parlement slechts dit laatste punt weigert toe te kennen, betreurt Van der Brugghe deze houding, maar berust erin.

In de overtuiging, dat het een groot voordeel voor het land was en is geweest dat juist deze ter zake kundige man, die zijn ethische beginselen kon en wilde verzoenen met de actuele situatie van de grondwettelijke voorschriften, met de samenstelling van de Staten-Generaal en met de heersende opinie, erin slaagde in de gegeven omstandigheden de enig mogelijke wet te verwezenlijken die niet het karakter droeg van een partijwet en de partij-hartstochten in de onderwijskwestie te sus-sen, stelt De Bruyne vast, dat 'Van der Brugghe zich den dank van tijdgenoot en nakomeling heeft waardig gemaakt'¹⁹⁷.

4. In de twintigste eeuw

Het boven aangeduide onderscheid in het beeld van en het oordeel over de persoon, de opvattingen, het ministerschap en het ministerie van Van der Brugghe tussen De Beaufort en De Bruyne aan de ene en Van Welderen Rengers aan de andere zijde is in de loop van de twintigste eeuw blijven bestaan in liberale kring.

Wie zich, zoals C.W. de Vries (1882-1967), P.J. Oud (1886-1968) en J.C. Boogman (geb. 1917), deze Nijmegenaar voorstelt als de politicus die, op grond van zijn – van die van Groen van Prinsterer sterk afwijkende – opvattingen op het gebied van politiek, godsdienst en onderwijs, als een andersoortig anti-revolutionair een gematigd anti-revolutionair-conservatief ministerie samenstelt, waarvan geen enkele aanval op de grondwet te vrezen is, en die in overleg met het parlement een onderwijswet tot stand brengt, die niet alleen beantwoordt aan zijn eigen beginselen maar ook aan de wensen van de koning en het kabinet, komt tot een min of meer positieve oordeelvelling en, zij het soms in voorzichtige bewoordingen, tot rechtvaardiging van zijn gedrag¹⁹⁸.

Wie, zoals A.M. van der Giezen (geb. 1899), daarentegen een portret schildert van de volbloed anti-revolutionair, die uit roepingsbesef en uit zucht naar eer en macht met zijn ministerie wil optreden als wegbereider of werktuig van een anti-liberale en -katholieke protestantse reactionaire beweging, maar die zich uiteindelijk met verloochening van vriendschapsbanden, antecedenten en beginselen lijdelijk schikt naar de wil van de liberale kamermeerderheid en uit opportunistische overwegingen een liberale wet voorstelt, schaaft zich in navelgong van Van Welderen Rengers al gauw achter de beschuldigingen van Groen van Prinsterer en velt over diens vriend een zeer negatief oordeel¹⁹⁹.

E. SAMENVATTING

In een tijdsbestek van ongeveer een eeuw zijn vanuit vier verschillende gezichtspunten dezelfde personen en gebeurtenissen dusdanig beschreven en beoordeeld dat er noch van één beeld van noch van één oordeel over het optreden van Van der Brugghe als onderwijs- en staatsman en over de inhoud c.q. de betekenis van de onderwijswet van 1857 sprake is.

In het beeld van Groenianen en in dat van Van der Brugghe's staat zijn conflict met Groen van Prinsterer centraal, in dat van liberalen de spanning tussen regering en volksvertegenwoordig-

ging en in dat van katholieken de tegenstelling tussen protestanten en katholieken. Op grond van emotionele betrokkenheid en nauwe geestverwantschap met een van beide bewonderde personen en het geheel van diens opvattingen, politieke of religieuze overtuiging, beschouwen zij hun object respectievelijk als een kwestie van persoonlijke, levensbeschouwelijke, politiek staatsrechtelijke en religieuze aard en benaderen zij Van der Bruggen in hoofdzaak vanuit de loop der gebeurtenissen in de jaren 1853 tot 1857, vanuit zijn theologische beginselen, vanuit zijn al dan niet van die van Groen van Prinsterer afwijkende opvattingen of vanuit zijn standpunt inzake de godsdienst- en onderwijskwestie. De verklaring voor zijn houding als minister zoeken zij respectievelijk in zijn persoon en zijn gemakkelijk te beïnvloeden en meegaand karakter, in het geheel van zijn levensovertuiging, en in de invloed die hij van buitenaf ondergaan zou hebben. Het besef van de afstand tussen zijn beginselen en opvattingen en die van Groen van Prinsterer is het duidelijkst aanwezig bij Van der Bruggenianen, enigszins bij liberalen en aanvankelijk nauwelijks bij Groenianen en katholieken.

Op basis van hun respectieve beelden oordelen Groenianen over de schoolman positief en over de minister en het ministerie negatief en vellen Van der Bruggenianen een uitsluitend positief, liberalen een hetzij negatief hetzij welwillend en katholieken een louter negatief oordeel over zijn persoon en zijn ministerie. Ten opzichte van de wet staan Van der Bruggenianen en liberalen zeer positief, omdat zij daarin een zegen voor het land en het onderwijs zien en Groenianen en katholieken uitgesproken negatief, al erkennen zij de zegen wel die ondanks deze wet in later tijd voor het bij zonder onderwijs is ontstaan.

Ondanks deze verschillen hebben deze auteurs met elkaar gemeen, dat ze in hun respectieve beelden het denken en handelen van Van der Bruggen eenzijdig belichten vanuit de totstandkoming en de inhoud van de onderwijswet van 1857 en vanuit zijn conflict met Groen van Prinsterer. Slechts Van der Bruggenianen hebben daarnaast oog voor zijn theologische beginselen en poegen hem te verstaan vanuit zijn geloofsovertuiging.

Doel van deze studie is aan te tonen dat Van der Bruggens activiteiten noch uitsluitend vanuit de loop der gebeurtenissen rondom 1856 en 1857 te verklaren zijn, noch uitsluitend vanuit zijn van die van Groen van Prinsterers afwijkende opvattingen op het gebied van kerk, staat en school noch uitsluitend vanuit zijn theologisch uitgangspunt. Juist uit het geheel van zijn levens- en wereldbeschouwing en zijn tijd-, plaats- en standgebondenheid is Van der Bruggen te verstaan. Daaruit blijkt duidelijk, dat hij consequent zijn eigen weg is gegaan en getracht heeft naar zijn beginselen te leven.

Uit deze doelstelling vloeit de noodzaak voort deze persoonlijkheid alzijdig te benaderen, het geheel van zijn levens- en wereldbeschouwing en de daarin opgetreden ontwikkelingsgang bloot te leggen, de samenhang van zijn denkbeelden begrijpelijk te maken en hem tegen de achtergrond van ontwikkelingen op godsdienstig kerkelijk, maatschappelijk en politiek gebied zijn plaats te geven in de Nijmeegse wereld en in het protestants christelijk denken van het midden van de negentiende eeuw.

A. AFKOMST

Het geslacht Van der Bruggen, waarvan de geschiedenis ongeveer vijfhonderd jaar teruggaat, is van Kleefse oorsprong¹. Sedert het begin van de achttiende eeuw is er sprake van een Nederlandse protestantse tak², waarvan de in Nijmegen geboren Jacob Willem, stamhouder van de zesde generatie van wat thans als de hoofdtak wordt beschouwd, de stamvader is. In het Nederrijng gebied blijven twee eerder ontsproten zijtakken, te zamen de Duitse katholieke tak vormend, voortbestaan. De Nederlandse Van der Bruggens behoren behalve tot genoemde hoofdtak ook nog tot twee zijtakken, die omstreeks het midden van de achttiende eeuw met de achtste generatie ontsproten en in de loop van de negentiende eeuw met de elfde generatie uitgestorven zijn³. Zowel tijdens als na een ruim dertigjarig verblijf in Oost-Indië, van 1722 tot 1758, slagen leden van dit geslacht erin zich te lieren aan oude vooraanstaande, al of niet adellijke, regentengeslachten en belangrijke bestuurlijke, militaire en ambtelijke functies te bekleden.

Tot in de beginjaren van deze eeuw zijn zij hoofdzakelijk te vinden in Nijmegen, in de omgeving van deze stad, zoals in huize *De Varenhof* onder Ubbergen van 1839 tot 1919, in het slot *Kermestein* bij Lienden van 1798 tot 1825 en in het ten zuiden van Nijmegen gelegen kasteel *Croy* te Stiphout van 1772 tot 1873.

De verbindingslijn tussen 's-Gravenhage, alwaar in 1767 Jacob Willem van der Bruggen, de oudste kleinzoon van genoemde stamvader, tot secretaris van de magistraat wordt benoemd, en Nijmegen is twee jaar eerder gelegd door het huwelijk van zijn schoonzuster met C.D.N. Singendonck, de stamhouder van een destijds reeds meer dan twee eeuwen in de keizer Karelstad woonachtig protestants geslacht⁴. Een dertigtal jaren later trekken ook zijn drie nog in leven zijnde kinderen naar het oosten van het land. De oudste zoon vestigt zich in Lienden, diens broer Johan Diederik en zuster Maria gaan naar hun familie in Nijmegen, te weten naar hun tante Elisabeth Singendonck, die in 1792 weduwe is geworden, en naar hun oom Jan Anthony van der Bruggen, een jongere broer van hun vader⁵. Ze treden daar spoedig in het huwelijk, Maria met haar volle neef Johan M. Singendonck, Johan Diederik, die inmiddels benoemd is tot ontvanger der directe belastingen, in- en uitgaande rechten en accijnzen en die zich gevestigd heeft in een woning van de Singendoncks in de Strikstraat, 18 maart 1800 met Maria E.G. de Beijer, dochter van de twee maanden eerder overleden stadssecretaris, Mr. Leonard de Beijer, telg uit een voornaam protestants Nijmeegs geslacht, waarvan de leden elkaar in de loop der jaren opvolgden als raadslid, schepen en burgemeester⁶.

Twee jaar na dit huwelijk koopt het echtpaar voor tweeduizend gulden van tante Elisabeth Singendonck

'zeker Huijs en Hofstad, voorts annexe Hoeven en plaats () staande en gelegen aan dezer stads Duivegasch en Strickstraat mitsgaders een Hoff thans tot Blykveld gemaakt, gelegen aan den Lindenberg'⁷.

De ingang van dit huis is in de Strikstraat, want de Van der Bruggens zullen in het vervolg steeds opgeven, dat ze op nummer 202 in deze straat woonachtig zijn⁸.

Hoewel Johan Diederik in 1804 een huis in de Duivengas erft⁹, is hij in de Strikstraat blijven wonen. Daar is op 6 augustus 1804 zijn vierde kind en eerste zoon, Justinus Jacob Leonard (de meest voorkomende namen in het geslacht De Beijer) geboren.

1. De Franse tijd

Sedert het Franse beleg en de capitulatie van de stad in 1794 had Nijmegen niet meer direct te lijden gehad van oorlogshandelingen. Wel gevoelde zij, evenals andere steden in de jonge Bataafse republiek, de indirecte gevolgen van de wijzigingen in de diverse staatsregelingen (van 1798, 1801, 1805 en 1806) en van de sinds 1804 weer opgelaaide strijd tussen het Napoleontische Frankrijk en Engeland.

Na 1801 konden, al dan niet beïnvloed door de brief van 'Oranienstein', waarin de naar zijn Duitse bezittingen vertrokken ex-stadhouder zijn aanhangers ontsloeg van de aan hem afgelegde eed van trouw, de 'gegoeden', Oranjegezinden en gematigde patriotten, hun plaatsen van vóór de Bataafse revolutie weer innemen. Dank zij hun materiele welstand en gezag zouden zij de Fransen met financiële middelen kunnen helpen bij de handhaving van orde en rust in het land.

In Nijmegen keerde onder andere J. M. Singendonck terug in de stedelijke magistraat. Van 1803 tot 1804 was hij een van de twee burgemeesters. In laatstgenoemd jaar bracht hij het zelfs tot lid van het Wetgevend Lichaam van de Bataafse republiek. Meer dan tien jaar zou hij deel uitmaken van het Nijmeegs stadsbestuur. Als wethouder zou hij in 1810 de Franse generaal J. M. Dessaix (1764-1834), die de stad bij Frankrijk kwam inlijven, begroeten, in januari 1814 Nijmegen overdragen aan de Pruisische 'bevrijders' en enige dagen daarna naar 's-Gravenhage vertrekken ten einde zijn stad in de gunsten van de nieuwe Soevereine Vorst aan te bevelen.

Toen Napoleon een grotere centralisatie noodzakelijk achtte en van 1805 tot 1806 Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825), de Bataafse gezant in Parijs, optrad als raadpensionaris, kregen de stedelijke autoriteiten wederom te maken met een reorganisatie van het bestuur en daarenboven met een nieuwe belastingwetgeving. Een deel van de indirecte belastingen werd vervangen door directe, zoals de personele belasting, die geheven werd naar de huishuur, het meubilair en het aantal dienstboden. Inning van deze belastingen was onder meer een taak van Johan D. van der Bruggen.

Tijdens het derde bezoek van Lodewijk Napoleon (1778-1846), van 1806 tot 1810 koning van het koninkrijk Holland, in juli 1808 aan Nijmegen, nam hij een voor deze stad zeer belangrijk besluit. Hij hief de reeds meer dan drie eeuwen bestaande vestingstatus op, die de stad aan een ruimte bond, waarvan de omtrek te voet in drie kwartier was af te leggen. De vestingwerken stond hij af aan het stadsbestuur, op de voorwaarden, dat de stad een tweetal kerken – de Regulieren- of Gasthuiskerk en de Broerskerk – aan de katholieken zou teruggeven, met een bedrag van f 35000, – inclusief interest voor noodzakelijke restauratiewerkzaamheden en zelf de afbraak van de afgestane vestingwerken bekostigen¹⁰. Uit de opbrengst van het materiaal en de verkoop van de terreinen zouden de kosten gedekt kunnen worden. Met de uitvoering maakte het stadsbestuur echter weinig haast. Aan de eerste voorwaarde werd eerst na een tiental jaren, in 1819, voldaan¹¹, aan de tweede niet. Het dempen van grachten, de verkoop van terreinen en het slopen van de vestingwerken bleef in de aanvang steken.

Just van der Bruggen schrijft daarover in 1851.

'Van mijne vroegste kindsheid af herinner ik mij mijne geliefde geboortestad niet anders dan omgeven met een' breeden gordel van hooge, dreigende vestingwerken. Eerst een kapitale wal, daarbuiten, een doolhof van trapsgewijze afdalende ravelijnen, bastions of bolwerken, doorweven met een net van diepe drooge grachten, overvloedig gelegenheid aanbiedende om op zijn gemak viooltjes te plukken, te duelleren en te smokkelen, voorts eene uitgestrekte, woeste, zonnige vlakte, wier eenzaamheid slechts nu en dan, hier en daar wordt afgebroken door eene troep exercerende soldaten, of grazende koeijen'¹²

En over de periode na 1808 zegt hij.

'In den Franschen tijd lag die vlakte, als eene eensklaps gestolte zee, met hare hooge groene baren nog wat meer overhoop dan thans. Zij was stads eigendom geworden. Ongelukkig vergat, zoo ik wel heb gehoord, Burgemeester Sanders van Well [1739-1814] het aangevangene werk der slooping en slechting ten einde toe voort te zetten. Niemand scheen zich

toen aan die grond veel gelegen te laten liggen. Ik heb er de Spanjaarden met hunne witte uniformes hunne papieren cigaartjes zien rooken, ik heb er de Zwitsersche roodrokken van Keizer Napoleon hunnen parades in zien houden, maar dat zij nog konden dienen om eene stad te verdedigen, dat scheen toen niemand meer in het hoofd te komen. Men ging er, behalve de poorten, vrij uit en vrij in, in plaats van de bruggen had men overal aarden wallen gelegd¹¹

Een van de redenen voor het uitstel van de sloop der vestingwerken was de inlijving van de stad bij Frankrijk. Op 16 maart 1810 moest Lodewijk Napoleon berusten in het verdrag van Parijs, waarbij hij Zeeland, Noord-Brabant en het land tussen Maas en Waal moest afstaan aan Frankrijk, bijna een half jaar eerder dan de rest van het koninkrijk Holland. Nijmegen ging behoren tot het nieuw gevormde 'Departement des Bouches du Rhin', dat vanuit Parijs bestuurd werd. In de hoofdstad 's-Hertogenbosch vestigde zich de prefect. Het departement werd onderverdeeld in drie arrondissementen: 's-Hertogenbosch, Eindhoven en Nijmegen. Deze kwamen elk onder leiding van een onder-prefect te staan. Zoals vermeld (in bijlage I D) werd Joan Carel Gideon van der Bruggen, de kasteelheer van Croy, benoemd tot onder-prefect van het arrondissement Eindhoven. De onder-prefect van Nijmegen was een Fransman, Louis Gaston de Bonnechose, die door zijn gematigd optreden een goed contact met de stedelijke gemeenschap wist op te bouwen¹⁴. Ook zijn familie bleef in het geheugen van Just van der Bruggen bewaard.

'Ik herinner mij immers den tijd nog zeer goed, dat gij [de stad Nijmegen] eene Fransch-Keizerlijke sous-Prefectuur waart. Ik wandelde met de zoons van den Sous Prefect, die mannen zijn geworden welke hun vaderland, met hetgeen zij hier leerden, eer aandoen, in de stads-werken en sprong met hen over de molshoopen, wij spraken toen allen Fransch, in plaats van uw oud, welluidend, naar het Duitsch zwevend, plat Nijmeegsch, dat ik eigenlijk het liefst met u spreken zoude.'¹⁵

Een van de consequenties van deze inlijving was een nieuwe regeling van het stedelijk bestuur. Deze vond plaats in juli en leverde weinig problemen op. Hoewel twee derde deel van de dertig leden tellende 'conseil municipal' uit nieuwelingen bestond, onder wie Charles Frederic Auguste van der Bruggen (bijlage 1 C), waren eveneens oude bekenden aan te treffen, onder andere J. M. Singendonck. Behalve met een verslechtering van de financiële problemen, waarmee de stad al geruime tijd worstelde, kreeg dit bestuur te maken met de moeilijkheid Franse troepen te huisvesten en te onderhouden.

In de laatste weken van de Franse aanwezigheid, de late herfst van het jaar 1813, maakten genoemde heren deel uit van een commissie van zeven leden uit de raad, die met de burgemeester voorbereidingen trof voor het handhaven van orde en rust wanneer de Fransen zouden wegtrekken¹⁶. Met dat doel voor ogen stimuleerde deze commissie – in goed overleg met de Fransen – de vorming van een soort burgerwacht of ordedienst van ongeveer vierhonderd notabelen. Genoemde Van der Bruggen was een van de vier compagnie-commandanten van deze burgerwacht. Hoezeer de ster van de familie Van der Bruggen rijzende was, bleek in juli 1814 bij het bezoek van tsaar Alexander (1777-1825) van Rusland aan de keizer Karelstad. Van de ontvangstcommissie van vijf leden maakten de neven C. F. A. en J. D. van der Bruggen deel uit¹⁷.

Intussen had de nieuwe Soevereine Vorst het bevel gegeven de afbraak van de vestingwerken stop te zetten en het besluit uitgevaardigd, waarbij Nijmegen zijn vestingstatus herkreëg. Een jaar later, op 27 maart 1815, deed burgemeester Otto baron van Randwijck (1763-1833), zonder machtiging van de raad, de gift van koning Lodewijk Napoleon te niet door de vestinggronden 'zonder slag of stoot, vooral zonder éenige schadeloosstelling'¹⁸ aan de staat af te staan. Deze daad druiste in die tijd echter niet in tegen de gevoelens van de stedelijke bevolking omtrent de vestingstatus. Behoeft de stad uit te breiden bestond nog niet en veel animo de vestinggronden in de jaren tussen 1808 en 1810 te kopen was er niet geweest¹⁹. Wellicht verwachtte de stad aan de Waal, evenals in de voorafgaande drie en een halve eeuw, te kunnen genieten van de voordelen die het garnizoen de vesting zou brengen. De bewoners hebben wellicht in die verwachting niet alleen voordelen van economische aard op het oog gehad. Uit de heersende mentaliteit sprak het verlangen naar veiligheid binnen de muren en naar rust, orde en regelmaat. Nijmegen wilde haar karakter van

deftige woonstad, gelegen in een omgeving met prachtig natuurschoon, handhaven, om voor renteniers en gepensioneerden aantrekkelijk te blijven²⁵

Bovendien rekenden de inwoners erop, dat met het herstel van de onafhankelijkheid handel en industrie weer zouden gaan bloeien als voor de Bataafse en Franse tijd²¹. Had niet in 's-Gravenhage G. K. van Hogendorp (1762-1834) geschreven, dat de koophandel zou herleven en dat de oude tijden 'wederom' zouden komen²²?

Het achttiende-eeuwse Nijmegen was – naar F. E. M. Vercauteren (geb. 1927) heeft aangetoond – een bloeiende handelsstad geweest, 'een drukbezocht marktcentrum en een onmisbare schakel in het handelsverkeer' van Europa²³. Dank zij haar gunstige ligging aan de Waal, het bezit van een uitstekende haven, de goede verbindingen met het achterland en de soepelheid bij de tolheffing, ondervond deze handel menige stimulans. Behalve met de onmiddellijke omgeving en de omliggende steden en dorpen bestond er een druk handelsverkeer met Frankrijk, Zwitserland, Italië, Duitsland en België, binnenslands daarenboven met het IJsselgebied en Zeeland²⁴. De verbindingen met het achterland leverden nauwelijks problemen op. Deze werden onderhouden door een veertigtal veer- en beurtschepen en door postwagens en karren. Daarnaast was de stad in die tijd een aantal industrieën rijk, welke 'tamelijk aanzienlijk' waren, zoals fabrieken voor stijfsel en azijn, voor snuit, voor lijm en voor chicorij, alsmede spinnerijen, leerlooierijen, touwslagerijen, brouwerijen, zeepziederijen, grutterijen en ververijen. Ook in de ambachtelijke sfeer bood de stad velen een bestaan. Er waren onder meer schoen-, kleer-, glazen- en zadelmakers, koper- en blikslagers, timmerlieden, metselaars, schippers, smeden en bakkers²⁵.

In 1795 was in het economisch leven een kentering gekomen, met als gevolg dat een groot deel van de ondernemingen een kijnend bestaan was gaan leiden, de vraag naar arbeidskrachten sterk was teruggelopen en armoede, honger en werkloosheid hun intrede hadden gedaan. Waren er vóór 1795 meer dan vijftig fabrieken geweest, aan het einde van de Napoleontische tijd telde Nijmegen er nog zeventien, waaronder echter ook een aantal nieuwe²⁶. Slechts ongeveer 350 personen vonden nog een bestaan in handel en industrie. Dit aantal bedroeg twintig jaar eerder ruim 1200²⁷.

Het grootste gedeelte van de beroepsbevolking, die een derdedeel van de stad uitmaakte, vond een middel van bestaan in de landbouw, in huiselijke diensten, in het onderwijs, in het uitoefenen van vrije beroepen en in het vervullen van ambtelijke functies. De ingetreden algemene malaise was aan hen evenmin ongemerkt voorbijgegaan. Omstreeks 1810 was ongeveer 20% van de stedelingen, dat wil zeggen circa de helft van de totale beroepsbevolking, op bedeling aangewezen²⁸. Vooral katholieke en joodse gezinnen waren door de armoede getroffen. Bedroeg bij elk van deze gezinden het percentage bedelden ruim twintig, bij de protestanten lag dat met circa zestien beduidend lager. Deze armoede onder het katholieke deel van de stedelijke bevolking was voor Nijmegen niet nieuw. In 1787 was de magistraat ervan op de hoogte, blijkens zijn opmerking dat de katholieken 'allermeeft bestaan in Dienstboden, mitsgaders in veele arbeyder geringen, arme en behoeftege lieden, welke al haar geld alleen tot maintien haarer vrouwen en kinderen nodig hebben'²⁹. Hoe weinig er aan deze situatie in 1795 was veranderd, blijkt uit de mededeling van het stadsbestuur aan de Gelderse Staten, dat de roomsen te Nijmegen het minst kundige en draagkrachtige deel van de burgerij vormden³⁰.

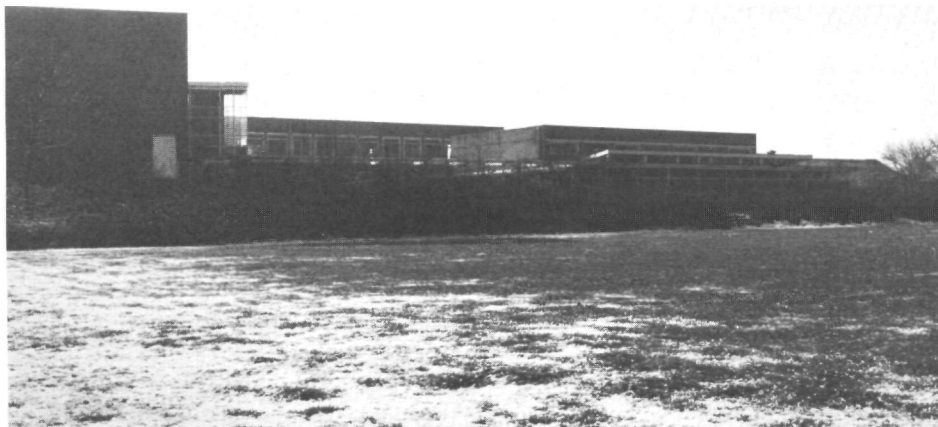
Dat de stad weinig aan deze situatie kon en wilde veranderen vond zijn oorzaak in de vestingstatus en in de interne religieuze, politieke en sociaal-economische verhoudingen. Een nadeel van een vesting was, dat er weinig bouwruimte beschikbaar was en kwam. Bebouwing buiten de stad was binnen zekere afstand van de vestingwerken niet toegestaan, zodat alle bouwwerken binnen de stad zelf moesten worden uitgevoerd. Aangezien de grond binnen de vesting schaars was en de grond- en huurprijs hoog, had, vooral in de wijken van de arme bevolkingsgroepen, opeenhoping van gezinnen in ware mensenpakhuizen plaatsgevonden in de sloppen en 'gassen'. Een gezonde bevolkingsgroei was in deze omstandigheden nauwelijks mogelijk³¹.

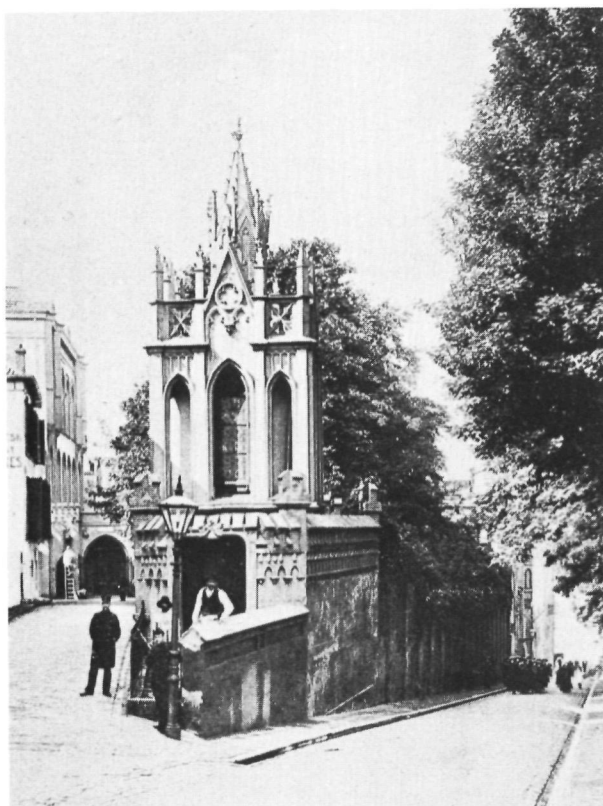
14. Internaatgebouw van 'De Klokkenberg' van 1927-1969, Ubbergseveldweg 117 te Nijmegen. Thans is in het gebouw een internaat voor schipperskinderen gevestigd. (Foto P. Freriks)

15. Gebouw van de huidige christelijk bijzondere lagere school 'De Klokkenberg', Ubbergseveldweg 131, Nijmegen. Het werd in 1971 in gebruik genomen. (Foto P. Freriks)

16. Gebouw van de huidige christelijk pedagogische academie 'De Klokkenberg', Ubbergseveldweg 101, Nijmegen, in gebruik genomen in 1964. (Foto P. Freriks)

17. Links: zuidelijk deel van de Strikstraat te Nijmegen. Deze straat verbond het Valkhof met de Vleeschhouwerstraat. Zij werd in 1858 afgesloten door de bouw van het z.g. kasteel Hallo, genoemd naar de gasmagnaat F.J. Hallo (Amsterdam 1808, in 1861 vertrokken naar Donsbrugge). Aan de westzijde van deze straat stond het huis waar J.J.L. van der Bruggen werd geboren en waar hij woonde tot 1856. (Gemeentearchief Nijmegen)

18. Lange Nieuwstraat te Nijmegen met het voormalig St. Dominicuscollege (met Dominicaanse heiligen). Dit pand kocht J.J.L. van der Bruggen in 1858 van Mr. C.F.I.F. baron Hackfort tot der Horst (1808-1875).

In 1885, twee jaar na het overlijden van Anna van der Bruggen-Singendonck, werd het gebouw aangekocht voor het St. Dominicuscollege. (Gemeentearchief Nijmegen)

19. Het houten chalet dat J.J.L. van der Bruggen in 1852 liet bouwen in het Beekmansdal te Ubbergen (sinds 1915 behorend tot de gemeente Nijmegen). Hier overleed hij 2 oktober 1863. Zijn vrouw gebruikte het huis als zomerverblijf tot 1879. Daarna richtte haar nicht Cornelia Singendonck (1830-1907) de woning in tot een verblijf voor zwakken en herstellenden. (Foto P. Freriks)

20. Huize 'De Varenhof', Ubbergeweg 170, Nijmegen (vóór 1915 behorend tot de gemeente Ubbergen).

Het huis dat vóór 1849 op deze plaats stond werd omstreeks 1771 gekocht door Aert van der Goes (1741-1789; broer van J.J.L. van der Bruggens overgrootvader van moederszijde) en in 1839 door zijn dochters die het hadden geërfd geschonken aan de kunstschilder Guillaume Anne van der Bruggen (1811-1891) bij zijn huwelijk met Carolina Cornelia van der Goes (1813-1864).

Dit huis brandde 27 december 1848 geheel af, waarna het in 1851 groter en fraaier werd herbouwd tot het huis dat rond 1890 de naam 'De Varenhof' kreeg. Het werd in 1919 verkocht aan de familie Bakker te Nijmegen.

In 1975 werd het huis gekocht door het assurantiebedrijf Gerritsen. Sinds 1981 is 'De Varenhof' eigendom van Mr. W.Th.M. Lippmann. (Foto P. Freriks)

2. Demografische verhoudingen

Eeuwenlang was Nijmegen een stad geweest van ongeveer 12 000 inwoners. In 1795 bedroeg dit aantal 12 683, waaronder begrepen de inwoners van het Schependom¹². In 1809 was dit aantal gestegen tot 13 497. In de stad waren 11 718 mensen woonachtig, in het Schependom 1779¹³. Onder de 11 718 stedelingen waren 4734 protestanten, wat neerkomt op circa 40%, 6672 katholieken ofwel 57% en 312 joden, iets minder dan 3%. Met inbegrip van het Schependom, dat door de eeuwen heen katholiek was gebleven – in 1809 ruim 93% – waren 8330 van de 13 497 inwoners katholiek, wat neerkomt op bijna 62%, terwijl iets minder dan 36% protestant en ruim 2% jood was.

Aangezien de protestanten de voorafgaande twee eeuwen numeriek in de meerderheid waren geweest maar zich bovenal in een bevoorrechte situatie hadden bevonden, hadden zij in de stad een positie van overwicht en een monopolie kunnen opbouwen en het Schependom tot 1795 van iedere invloed op de samenstelling van de magistraat kunnen weren. Door middel van 'een systeem van sociale uitsluiting'¹⁴ hadden zij andersdenkenden in de 17e en 18e eeuw van het verkrijgen van het burgerrecht¹⁵ buitengesloten dan wel via een hoger tarief dan het welk gold voor lidmaten der Hervormde Kerk op zeer beperkte schaal toegelaten. Op deze wijze hadden zij hun suprematie op politiek gebied in het stadsbestuur en op economisch terrein in de gilden weten te handhaven. Mede dank zij deze positie hadden zij zich bovendien kunnen vestigen op de mooiste plekjes van Nijmegen.

Om administratieve en militaire redenen was de stad, naar voorbeeld van de Middeleeuwse kwartieren of vierdels, in helften en in kwartieren of wijken verdeeld, waarvan de hoofdstraten de grenzen vormden¹⁶.

Uit de gegevens van de volkstelling van 1809 is niet alleen op te maken de spreiding van de bevolking over elk van deze stadshelften en wijken, maar ook de numerieke en procentuele verhouding daarin tussen de religieuze groeperingen.

Het aan de Waalzijde gelegen noordelijke stadsdeel telde nagenoeg eenzelfde aantal inwoners als het zuidelijke, namelijk ruim 5800. Aangezien de oostelijke helft van de stad relatief dunbevolkt was, kan men spreken van een bevolkingsconcentratie in de westelijke stadshelft. Daar woonde bijna 62% van de stedelingen, naar gezinden ruim driekwart van de joden, iets minder dan 65% van de katholieken en circa 57% van de protestanten¹⁷. Een vermeldenswaardig onderscheid is echter, dat de meeste joden en protestanten zich gevestigd hadden in het noordelijk en de meeste katholieken in het zuidelijk gedeelte van deze stadshelft. In laatstgenoemd deel, de armste buurt van de stad ofwel wijk B, woonde ruim 35% van de Nijmeegse katholieken, ongeveer een kwart van de protestanten en iets minder dan 12% van de joden. Van de 3598 wijkbewoners was zelfs bijna twee derdedeel katholiek.

De rijkste buurt van de stad was ongetwijfeld de noordoostelijke wijk C. Daar verbleef circa 23% van de protestanten, iets minder dan 16% van de katholieken en ruim 19% van de joden. Hierbij dient niet uit het oog te worden verloren, dat dienstboden en ander personeel werden opgeteld op het domicilie van hun werkgevers. Van de relatief gezien 'slechts' 2204 wijkbewoners daar was bijna de helft protestant, 47,69% katholiek en iets minder dan 3% jood. Het was de enige wijk, waar de katholieken in de minderheid waren.

Een duidelijke scheidingslijn tussen de religieuze groeperingen is derhalve niet te trekken langs de grenzen van de stadshelften of wijken. Wel is het mogelijk te concluderen, dat een diagonaal getrokken van noordwest naar zuidoost, het best aangeeft, waar de rijke en arme buurten waren ofwel waar protestanten en katholieken zich geconcentreerd hadden.

De protestantse gemeenschap, althans het welgestelde deel ervan, had zich met haar katholiek personeel gevestigd in het noordoostelijk gelegen gedeelte van de stad, waar het, dank zij de hogere ligging, aantrekkelijker wonen was dan in de benedenstad. Het spreekt welhaast vanzelf, dat hoofdzakelijk de beter gesitueerden zich in deze villawijk een 'plaatsje' hadden kunnen 'verwerven', waar ze konden genieten van prachtige vergezichten over de Waal en de Betuwe, waar door pleinen en tuinen ruimte was overgebleven tussen de vaak monumentale panden, waar op het Hof, de plaats van de voormalige Valkhofburcht, wandelpaden door de fraai aangelegde tuin de wandelaar de nodige ontspanning konden bieden, waar niet zo veel mensen woonden als in de be-

nedenstad en waar de last van afval, vuil, stank en al dan niet besmettelijk overtollig water minder was dan in de lager gelegen stadswijken. Wind en regen zorgden er wel voor dat het meeste vuil langs de open goten van de sterk hellende straten werd afgevoerd naar de benedenstad.

Dáár waren de hygienische omstandigheden dan ook erbarmelijk. Vuil en afval uit straten, stallen, mestvaalten en beerputten kwamen terecht in de laagst gelegen delen van de stad, waar, door de slechte huisvesting en voedsel- en drinkwatervoorziening én door het onvoldoende functioneren van het rioleringsstelsel, ziekten en epidemieën uitbraken en het sterftecijfer onder de kinderen der minvermogenenden buitengewoon hoog was³⁸. Schril stak hierbij het noordoostelijke stadsdeel af, waar de afstammelingen van de meest aanzienlijke geslachten – de stadselite – een relatief klein getal grote huizen bewoonden. Zij waren de rijken van de stad en hadden bijna alle bestuurlijke functies in handen, zodat zij de macht konden uitoefenen op politiek, economisch en religieus gebied³⁹.

In dit deel van de Waalstad en in dit milieu werd Just van der Bruggen geboren. Zijn ouderlijk huis in de Strikstraat stond namelijk in de kern van wijk C, die gevormd werd door de 'driehoek' die omgeven was door de Grootestraat, de Vleeschhouwerstraat, de Lindenberg, de Ridderstraat en in het verlengde daarvan de Muchterstraat.

In Wijk A waren de Lange Burchtstraat en Achter den Esel of de Oude Stadsgracht geliefde straten voor de aristocratie. Zoals vermeld hadden de Singendoncks zich vlakbij de Van der Bruggens geconcentreerd in de Duivengas. Deze straat verbond de Ridderstraat met de Strikstraat. In de Muchterstraat waren de Mackay's⁴⁰ te vinden en in een zijstraatje van de Ridderstraat, de St. Anthoniusplaats, de Van Lijdens⁴¹. De De Beijers woonden op het nabijgelegen Kelfkensbosch, dichtbij het Valkhofplein, en op de Oude Stadsgracht. 's Zomers vertoefden deze families veelal buiten de stad op hun landgoederen of in hun buitenhuizen in Beek, Ubbergen, het Brabantse land (bijvoorbeeld in Dieden) en langs de Veluwezoom.

Op stedelijke politiek niveau wenste deze zelfgenoegzame regentencoterie geen partijchap en politieke twisten. Een duidelijke keuze tussen felle patriotten en vurige Oranje-aanhangers had zij derhalve niet gemaakt. In dit verband is wel gesproken over 'politieke onverschilligheid' van de Nijmeegse magistraat, die te verklaren zou zijn door de heersende vrees van de protestanten voor 'het roomse gevaar' dat in aantocht en niet te stuiten zou zijn, aangezien – naar wordt beweerd – twee derde deel van de stedelijke bevolking katholiek was⁴².

Behalve dat het laatste, met ongeveer 10%, overdreven is weergegeven, is het accent eenzijdig gelegd op de vrees voor katholieken. Genoemde politieke onverschilligheid is ook terug te voeren op de minderheidspositie, waarin de protestantse aristocratie in de loop van de 18e eeuw was komen te verkeren. Haar monopoliepositie zou in gevaar komen wanneer het stadsbestuur zich zou gaan mengen in partijtengstellingen of wanneer ze de meerderheid als volwaardige burgers zou erkennen. Deze erkenning zou met zich brengen toelating tot de gilden en tot hoge functies en wellicht zelfs tot het kiezen van de stadsregering. Dan zou het met het monopolie van de minderheid gedaan zijn. Ter wille van het behoud van haar machtspositie had de regentenklasse naast en niet achter de stadhouder gestaan en zich gematigd patriottisch opgesteld. Toen het nodig was verwelkomde ze achtereenvolgens Fransen en Pruisen en bracht en beloofde ze hulde en trouw aan de nieuwe Oranjeprins. Verdraagzaamheid jegens de katholieke meerderheid kon de Nijmeegse protestant zich niet permitteren vanwege de verontrustende politiek-sociaal-economische consequenties die uit zo iets zouden voortvloeien⁴³. Naast het religieuze facet bestond het sociaal niveauverschil. Het karakter van de antithese tussen minderheid en meerderheid werd bepaald door een complex van factoren, niet alleen op religieus en sociaal, maar ook en vooral op politiek en economisch terrein. Wilde de minderheid haar politiek en economisch overwicht bewaren, dan was het noodzakelijk niet alleen op deze gebieden, maar ook op die waar sociale vraagstukken zoals standsverschil een rol speelden en waar religieuze zaken centraal stonden 'ijverig op haar stuk' te blijven staan⁴⁴. Deze sfeer tekent de gespannen verhouding tussen minderheid en meerderheid.

Een belangrijk deel van de stedelijke bovenlaag, in ieder geval de families De Beijer, Singendonck, Van Lijnden, Mackay en Van der Bruggen, behoorde tot de, omstreeks 1800 reeds twee eeuwen in Nijmegen bestaande, waalse kerk⁴⁵. Ook Just van der Bruggen werd in deze kerk gedoopt, op 12 augustus 1804, en deed er zeventien jaar later belijdenis⁴⁶.

Gezien de omstandigheid dat handhaving van de bestaande situatie en van orde en rust in de stad hoog in het vaandel of beter gezegd in het wapen van de regentenfamilies stond geschreven, kon er bij hen geen bezwaar bestaan tegen de hernieuwde vestingstatus van Nijmegen en tegen de plannen van het departement van oorlog de vesting te laten dienen tot geretrancheerd kamp en bruggehoofd, omringd door een vijftal forten⁴⁷. Slechts twee daarvan werden echter in de jaren na 1815 gerealiseerd: fort Sterreschans ten oosten en fort Kraijenhoff ten westen van de stad. Het stadsbestuur zag niet in, dat door handhaving van de vesting de stad 'gedoemd (was) in zijn ontwikkeling te blijven stilstaan op het punt van 1815'⁴⁸ en tijdens de periode van 1815 tot 1880 meer en meer te vervallen 'tot een dode stad'⁴⁹.

De families Singendonck en Van der Bruggen hadden echter nog andere dingen aan hun hoofd. Nauwelijks was Willem I koning of de stamhouders van én het oude regentengeslacht én van de in korte tijd in Nijmegen tot aanzien gekomen familie(s) Van der Bruggen ondernamen pogingen een zeer begerenswaardig doel te bereiken: het verkrijgen van een bij hun status passend adellijk predikaat. Samen met zijn ooms Jan Anthony en Joan Carel Gideon diende Johan D. van der Bruggen daartoe een verzoek in, evenals zijn zwager en neef J.M. Singendonck. Over de wijze waarop deze plechtige statusverheffing bereikt moest worden verschilden de Van der Bruggens onderling van mening. De beide in Nijmegen woonachtige vertegenwoordigers van het geslacht beriepen zich op de Duitse adelbrieven die de oude adel van hun familie moesten bewijzen. Op grond hiervan stonden zij inhijving voor van hun buitenlandse adel in de Nederlandse en wezen zij verheffing af. Joan Carel Gideon streefde, evenals Singendonck, wel verheffing na. Laatstgenoemden slaagden in hun poging, de eersten niet. In 1815 werd Joan C.G., wellicht mede op voorspraak van – het in bijlage I D vermelde familielid – Mr. A.R. Falck, in de vurig begeerde adelstand verheven met het predikaat jonkheer. Singendonck bereikte twee jaar later hetzelfde doel. Dat het ideaal van de beide anderen is blijven leven, blijkt uit latere activiteiten van de dan dertigjarige Just. Waarschijnlijk om zijn afstamming te kunnen bewijzen, stelde hij in 1834, het jaar van zijn huwelijk met Jonkvrouw Anna Singendonck, een *Geslachts Lyst der Famille Van der Bruggen* samen⁵⁰. Daar met zijn enige zoon, die in 1847 op nog geen vijfjarige leeftijd overleed, zijn tak uitstierf, hebben nadien nakomelingen van Jan Anthony tot heden de documentatie van en over het geslacht aangevuld en een zo volledig mogelijk beeld gegeven van de genealogie. Met behulp van dit materiaal stelde Willem van der Bruggen, stamhouder van de dertiende generatie, sinds 1978 pogingen in het werk alsnog ingelijfd te worden in de Nederlandse adel⁵¹. Zijn verzoek werd eind 1980 ingewilligd. Zijn broer Joan en hijzelf werden met al hun wettelijke nakomelingen ingelijfd in de Nederlandse adel met het predikaat jonkheer c.q. jonkvrouw.

Wellicht mede in verband met dit streven ontstond een zeer nauwe familierelatie tussen de Van der Bruggens en de Singendoncks in de eerste helft van de negentiende eeuw. Zes kinderen van drie zusterskinderen traden toen namelijk met elkaar in het huwelijk⁵². Op deze wijze verkregen twee zusters van Just van der Bruggen een adellijke status en hijzelf een vrouw van adellijken huize.

Dergelijke nauwe familiebetrekkingen waren overigens een algemeen verschijnsel in de vorige eeuw. Deze voortgezette inteelt had veelal tot gevolg, dat huwelijken kinderloos bleven of dat kinderen doodgeboren werden, op zeer jeugdige leeftijd stierven of lichamelijk gebrekkig of geesteszwak ter wereld kwamen.

Redenen voor deze huwelijken waren ook behoud van het familiebezit en handhaving van een zeker sociaal exclusivisme.

C. JEUGD- EN STUDIEJAREN (1804-1826)

1. Huisonderwijs

Van de jeugdjaren van Just van der Bruggen is niet veel bekend. Desondanks is het wel mogelijk met behulp van zijn eigen herinneringen een beeld van deze tijd te geven. Aangenomen mag worden dat hij in tegenstelling tot veel van zijn stad- en leeftijdgenoten een onbezorgde jeugd heeft ge-

had Wanneer hij er zelf over schrijft, schetst hij een jongen die kon spelen en wandelen, alleen het schone van de stad zag en graag bij de militairen vertoefde Van hen herinnert hij zich het roken van sigaren, de kleurrijke uniformen, de exercities, de parades en vooral de prachtige muziek⁵¹

Wanneer hij over zijn ouders spreekt, doet hij dat met grote dankbaarheid Van zijn moeder, 'eene vrome vrouw'⁵⁴, ontving hij zijn eerste lessen, ook in godsdienst Als hij later over de zegen van het kindergebed schrijft, is hij verheugd, dat hij uit eigen ervaring kan spreken

'maar het bidden elken avond en elken morgen, mij door eene goede moeder geleerd, wierp ik, al was het dan ook alleen daarom, niet over boord dikwijls was het mij eene beschuldiging, eene vijl voor het inroestend geweten'⁵⁵

Het huisonderwijs zal altijd een belangrijke plaats in zijn gedachten blijven innemen Niet zeker is of hij daarna of daarnaast ook onderwijs heeft genoten van een huisonderwijzer of dat hij, evenals de jonge Aeneas Mackay (1806-1876) en de zoons van de Franse onder prefect, op de school van zekere Konstantijn Calbet is geweest⁵⁶ Het openbaar lager onderwijs zou hem nog een aantal jaren vreemd blijven, slechts enige weken is hij op een dergelijke school geweest⁵⁷

Ook de verhouding met zijn vader, aan wie hij later zijn dissertatie opdraagt en volgens zijn zegen zijn oprechtheid te danken heeft, is goed geweest Iedere week schreef deze een krantje, dat hij zondags aan zijn kinderen voorlas

'Eens kwam hij bedroefd aan de ontbijttafel en las niet voor De moeder vroeg "Krijgen we heden geen nieuws?" "Och", zei zijn vader, "het is vandaag een droevig courantje, ik heb geen moed het voor te lezen" Op het aanhouden van moeder zei hij "Ik kan 't haast niet doen Just heeft gelogen" En daarop hilde zijn moeder en was er algemeene verslagenheid' Just was toen 7 jaar en die innige droefheid van zijn ouders maakte zulk een indruk op hem, dat het een afkeer van alle onwaarheid bij hem uitwerkte'⁵⁸

Uit Justs schriftelijke nalatenschap, waarin zich onder meer een aantal copieën van bijbelstudies bevinden van de hand van Van der Bruggen senior, blijkt, dat de vader de zoon na diens huwelijk niet alleen geholpen heeft met het uitschrijven van redevoeringen en met het verschaffen van woonruimte in het ouderlijk huis⁵⁹, maar ook bij diens speurtocht naar de waarheid, die deze in de bijbel zocht en vond en waarvan ze samen na 1840 getuigenis zouden afleggen

De jonge Just groeit op in een overwegend vrouwelijke omgeving Van de tien kinderen die het gezin telt, sterven er drie, twee meisjes en een jongen, op jeugdige leeftijd en van zijn zes zusters blijven er twee ongehuwd Bovendien vertoefte hij veel bij zijn tante Singendonck, die, na de dood van haar man en vijf van haar veertien kinderen, in 1819 achterblijft met drie zoons en zes dochters, van wie er slechts één in het huwelijk zal treden en wel met Just Na het overlijden van zijn oom, C F A van der Bruggen (in 1820), die drie jaar eerder zijn vrouw verloren had, komen diens zes kinderen, onder wie twee meisjes van ongeveer dezelfde leeftijd als Just, in het huis aan de Strikstraat wonen, alwaar zijn vader zich als voogd over deze wezen ontfermt

2. De Latijnse school

Na het onderwijs thuis bezoekt Just van 1816 tot 1822 de oude Latijnse school aan het Kerkhof bij de Stevenskerk, waar kort na zijn komst de reeds meer dan twintig jaar aan het instituut verbonden Cornelis Enklaar (1767-1853) tot rector wordt benoemd⁶⁰ De herinneringen aan deze schoolperiode betreffen niet alleen deze 'goeden Rector Kees Enklaar'⁶¹, maar ook het maken van latijnse verzen en het declameren ervan 'met grasgroene handschoenen' ten overstaan van het college van curatoren bij de halfjaarlijkse bevorderingen⁶² Bij deze gelegenheden ontvangt de jonge Van der Bruggen menige prijs, vooral voor zijn vorderingen in wiskunde⁶³ In elk van de beide laatste jaren van zijn schoolperiode spreekt hij een rede in het latijn uit, in 1821 *in laudem pacis* en als afscheid *in laudem Aristides*⁶⁴

3. Studie te Leiden

Op de Latijnse school is bij Just de kiem gelegd voor zijn voorkeur tot de studie der klassieke talen en schrijvers. In de kennis daarvan gaat hij zich verder bekwamen tijdens de daaropvolgende studiejaren, van juli 1822 tot juni 1826, aan de hogeschool van Leiden, daarmee tredend in de voetsporen van zijn vader en grootvader. Voor de eerste maal verlaat de dan bijna achttienjarige zijn familie en geboorteland. Als enige uit het gezin die gaat studeren, staat hij bij zijn familie in hoog aanzien⁶⁵. In Leiden schrijft hij zich in voor de studies rechten en letteren en ondergaat hij de invloed van de hoogleraren N. Smallegange (1761-1836), C.J. van Assen (1788-1859), H.W. Tydeman (1778-1863), J. Bake (1787-1864) en P. Hofman Peerlkamp (1786-1865)⁶⁶. Een van zijn medestudenten, J. de Bosch Kemper (1808-1876), weet zich later te herinneren, dat hoogleraren en studenten de geleerdheid, scherpzinnigheid en bekwaamheid in de oude letteren en de Romeinse rechtsgeleerdheid van de jonge Nijmegenaar prezen en dat diens dissertatie daarvan het bewijs leverde⁶⁷. Met deze dissertatie over een thema van de Romeinse Pandekten, *de Statu libens*, en met het verkrijgen van een gouden medaille voor zijn beantwoording van een prijsvraag, die als onderwerp had hoe het Romeins burgerlijk recht toe te lichten was uit de geschriften van Plinius de Jongere (ca. 61 ca. 114), beëindigt hij in 1826 zijn academische studie.

Er is geschreven, dat hij een van de laatste studenten was 'van de oude echt klassieke academische opleiding' en dat het in Leiden moeilijk te zeggen was 'of hij grooter literator dan jurist was'⁶⁸. Zijn voorliefde voor de klassieke schrijvers was door deze opleiding gesterkt, het Romeins recht had zijn voorkeur gekregen en hij bleef de latijnse taal hanteren. Daarin zou hij zelfs zijn gedachten beter hebben kunnen uitdrukken, al zal een zekere pedanterie ook een rol hebben gespeeld. Hij, die in Nijmegen als de 'knappe jurist' en als 'de oogappel van heel de familie' werd beschouwd, kon zich met het gebruik van deze taal reeds op jeugdige leeftijd een zeker aanzien verschaffen⁶⁹.

D. ADVOCaat EN SCHUTTER (1826-1834)

Aangezien Just op 22-jarige leeftijd nog te jong is voor een openbare betrekking, vestigt hij zich als advocaat in zijn geboortestad⁷⁰, waar hij weer onderdak vindt in de ouderlijke woning.

De stad die hij aantreft, heeft weinig of geen veranderingen ondergaan. Wel zijn de eerste tekenen van een nieuwe tijd door de stedelingen waargenomen: stoomboten zijn een geregelde dienst op Rotterdam gaan onderhouden⁷¹. Vooruitgang is eveneens waar te nemen in het aantal inwoners van de Waalstad. Telt de Nijmegen met inbegrip van het Schependom in 1809 13.497 zielen, in 1829 zijn het er 17.734. Dit komt neer op een toename van 4237 mensen ofwel ruim 31% in twintig jaar. Deze toename is hoofdzakelijk toe te schrijven aan vestiging in de stad van katholieken van het omringende platteland⁷². Was in 1809 ruim 60% van de bevolking van Stad en Schependom katholiek, in 1829 geldt dit voor ruim 68%.

Zoals overal elders is ook bij de familie Van der Bruggen thuis het proces van leven en dood voortgeschreden. Van de zes pleegkinderen zijn er drie op ongeveer 20-jarige leeftijd overleden. Van de twee overgebleven jongens heeft de één, overeenkomstig de familietraditie, voor een militaire loopbaan gekozen en de ander te kennen gegeven kunstschilder te willen worden. Het enig overgebleven meisje trouwt in 1829 met een officier van de genie. Ook drie van Just's zusters stappen in deze periode in het huwelijksbootje: in 1828 Elisabeth Cornelia met de oudste van de drie broers Singendonck, Coenraad Diederik Pontiaan, en Suzanna Maria Cornelia met Willem baron Six van Oterleek, en in 1832 Anna Maria met Mr. Henri G. Wyckerheld, Bisdom.

1. Eerste publikaties

Intussen is Just begonnen te schrijven. In de vorm van een – in de trant van Cicero (106-43 v. Chr.) geschreven – dialoog, keert hij zich tegen de liefde voor de jacht, die hij onder andere bij zijn fa-

milieleden en vrienden heeft waargenomen. Als jeugdig aristocraat schroomt hij niet in dit – weer in het latijn geschreven – werkje zijn eigen stand te kritiseren. Opmerkelijk is echter wel, dat hij zijn produkt niet publiceert. Dank zij zijn neef en zwager J. A. Singendonck, die voor verschillende publikaties uit de schriftelijke nalatenschap van Van der Bruggen heeft zorg gedragen, zal het eerst in 1890 een plaats krijgen in een bloemlezing uit zijn werken⁷³.

Al twee jaar later vindt hij weer een mogelijkheid, evenals tijdens zijn studieperiode, letteren en rechten te combineren in 'eene in fraai latijn geschreven' artikel⁷⁴ – gelijk het vorige in de vorm van een dialoog – getiteld *Dialogus de Causis neglecti apud veteres Graecos juris studii*⁷⁵, welke had moeten dienen voor het vervullen van een spreekbeurt voor een niet nader genoemd letterkundig genootschap. Ten gevolge van ontwikkelingen die samenhangen met gebeurtenissen in de Zuidelijke Nederlanden in 1830, komt deze spreekbeurt echter te vervallen. Hierin ligt ook de reden, waarom deze verhandeling pas zes jaar later in de openbaarheid zal komen. De redactie van de *Bydragen tot Regtsgeleerdheid en Wetgeving* toont zich dan zeer verheugd over deze publikatie, daar zij voor de eerste maal in het tienjarig bestaan van haar tijdschrift een verhandeling in het latijn kan aanbieden.

Benadering van het gestelde probleem vindt plaats door een drietal Romeinen – onder wie de eerder door hem bestudeerde Plinius de Jongere – in een gesprek de oorzaken van bedoelde verwaarlozing naar voren te laten brengen.

Naar vorm en inhoud krijgt zijn verhandeling een gunstige beoordeling van een van de redacteurs, Mr. C. A. den Tex (1795-1854), die het artikel voortreffelijk noemt en de auteur een scherpzinnig en verdienstelijk rechtsgeleerde⁷⁶.

2. Mobilisatie

Het uitbreken van de opstand in de Zuidelijke Nederlanden heeft onder meer tot gevolg, dat de jonge advocaat, die in zijn jeugdjaren veelvuldig bij de militairen te vinden was geweest en in wiens familie militaire functies geen uitzonderingen zijn, onder de wapenen moet. In 1828 heeft hij zijn benoeming tot tweede luitenant bij de plaatselijke schutterij in dank aangenomen⁷⁷.

In de stad heerst grote opwindung. Tapperijen en sociëteiten moeten 's avonds om tien uur gesloten zijn, samenscholingen van meer dan vijf personen zijn tegen het vallen van de avond niet meer toegestaan, palissaden verrijzen bij de buitenwerken, de wacht ontvangt versterking en geschut; de toegang tot de wallen is verboden en de stadspoorten moeten om vijf uur gesloten zijn⁷⁸. De opwindung gaat over in schrik als het gerucht de stad bereikt, dat Venlo in handen van de opstandelingen is gevallen. Daar het garnizoen reeds twee maanden geleden uit de stad is weggetrokken, vraagt het stadsbestuur versterking uit Arnhem. Op 17 november 1830 wordt in de stad de staat van beleg afgekondigd, die negen jaar zal duren. Als Groningse en Amsterdamse schutters in Nijmegen zijn aangekomen, vertrekt op 23 november de plaatselijke mobiele schutterij naar Noord-Brabant.

Uit vaderlandsliefde verzoekt Just van der Bruggen vóór zijn vertrek de koning afstand te mogen doen van zijn tractement als luitenant bij het 'veldbataillon' van de Gelderse schutterij, voor zover hij dat geld niet nodig heeft voor noodzakelijke uitgaven. Dankbaar is dit aanbod aanvaard⁷⁹.

Vier jaar zal hij te velde blijven. In 1831 neemt hij deel aan de tiendaagse veldtocht, waarna hij de overige jaren met zijn schutters in Noord-Brabant doorbrengt. Tijdens deze periode van rust en verveling wordt hij bevorderd tot eerste luitenant.

Twintig jaar later – wanneer hij op deze tijd in zijn leven terugkijkt – schrijft hij, dat hij het zich tot een eer rekent deel te hebben uitgemaakt van 'den zoo achtingswaardigen krijgsmansstand' en dat hij aan die tijd aangename herinneringen bewaart⁸⁰.

Die periode heeft hem echter ook aan het denken gezet, onder meer over de vestingstatus van een stad en over de voor- en nadelen die een garnizoen een plaats kan bieden. Uit eigen ervaring kent hij de veranderingen die in Noord-Brabant door de militairen zijn teweeg gebracht.

'Ik heb de schoone provincie Noord-Brabant en hare eenzame heidedorpen gekend, toen

ons leger ze nog niet langen tijd bezet had gehouden ik heb ze gekend, toen wij er in 1834 weder uittrokken en ik geloof niet, dat veel Noord Brabanters den tijd zullen terugwenschen, toen met de tonnen gouds die aan soldijen en traktementen toevloeiden, het verlies van oude eenvoud en goede zeden te duur betaald werd,' aldus Van der Bruggen in 1851⁸¹ In 1835 zal het echter nog ruim vijftien jaar duren, voordat hij zich tegen de vestingstatus van zijn vaderstad zal keren

In hoeverre hij als officier getracht heeft zijn schutters tot een andere houding ten opzichte van de plaatselijke bevolking te brengen, is niet te achterhalen Afgaand op eerdergenoemde Raabe, wist Van der Bruggen ook te velde zijn werk te vinden en

'door zijn invloed en zijn gezag () veel kwaads te verhinderen of te verminderen Door zijn minzaamheid won hij de harten zijner schutters en door met hen samen te zingen hield hij hen van velerlei verkeerde gesprekken en handelingen af'⁸²

Uit zijn herinnering weet Raabe te melden, dat Van der Bruggen in zijn studeerkamer in latere jaren de wapens uit deze schutterstijd bewaarde en ook de zeer minuscule piano, die hij te velde bij zich had gehad, en dat hij toentertijd de contacten met familie en kennissen in Nijmegen onderhield door middel van in het frans gestelde berichten, gedrukt op een kleine pers, die hij in zijn tent had staan⁸³

In augustus 1834 keert luitenant Van der Bruggen met zijn schutters terug in een 'te hunner eere feestelijk' versierde stad⁸⁴ Ze zijn voor onbepaalde tijd met verlof naar huis gezonden, een deel van hen, onder wie hun luitenant, als drager van het Metalen Kruis Dit onderscheidingsteken behoorde bij de door koning Willem I, na de tiendaagse veldtocht, ingestelde orde van dezelfde naam Het kruisje was vervaardigd uit het geschut dat bij Hasselt op de Belgen was veroverd Uit de oprichting van een landelijke vereniging met plaatselijke afdelingen blijkt, hoe trots de dragers ervan op deze orde waren Uiteraard is Van der Bruggen lid van de Nijmeegse afdeling, waartoe een deel van zijn vrienden behoort en waarin de herinnering aan deze jaren levend wordt gehouden⁸⁵

E RECHTERLIJKE CARRIÈRE (1834-1839)

Bij de terugkomst van Just van der Bruggen ligt een nieuwe betrekking op hem te wachten In september 1833 was hij al benoemd tot vrederechter in de kantons Elst en Bemmels⁸⁶ Deze waren in 1824 bij het arrondissement Nijmegen gevoegd, toen de kantons Boxmeer, Grave en Ravenstein daarvan werden afgescheiden⁸⁷

De vacature was ontstaan ten gevolge van het overlijden van de ene rechter en het verlenen van eervol ontslag aan de andere Van der Bruggen wordt ook plaatsvervangend rechter in de rechtbank van de eerste aanleg te Nijmegen

Beide rechtscolleges, het vrederecht en de rechtbank van de eerste aanleg, bestonden sedert de nieuwe Franse inrichting van het rechtswezen, die dateerde van 1 januari 1811⁸⁸ Deze rechterlijke organisatie maakte een einde aan de schepenrechtbanken en hoven uit de tijd van de Republiek en sloot aan bij de burgerlijke indeling van het land in departementen, arrondissementen, kantons en gemeenten

Het vrederecht behandelde uitsluitend civiele, persoonlijke en roerende zaken Tot de competentie van de vrederechter behoorden voornamelijk kleine geschillen, zoals conflicten tussen huurders en verhuurders, loon- en grensgeschillen, beledigingen en vorderingen tot vergoeding van schade met betrekking tot land- en veldgewassen

Het arrondissement was het rechtsgebied van de rechtbank van de eerste aanleg Dit rechtscollege zetelde in de arrondissementshoofdstad en oordeelde in hoger beroep over appellabele vredege-rechtszaken, in eerste instantie over roerende en persoonlijke rechtszaken, voor zover deze niet door de vrederechter mochten worden behandeld, en over criminele zaken, zoals diefstal, meeneed, laster, dronkenschap, verkrachting en overtreding van de zondagswet De rechtspraak bij deze rechtbank vond meestal plaats door drie of vier rechters met hun plaatsvervangers Hoger be-

roep was mogelijk bij het gerechtshof in de hoofdstad van het departement (het zogenaamde hof van assisen)

Mede dank zij deze functie kan Van der Bruggen in het jaar van zijn terugkomst te Dieden in het huwelijk treden met zijn nicht en schoonzuchter Anna Singendonck. Het leven te velde kan hij vervangen voor dat in een huis, zij het niet in een eigen huis, zoals Raabe meedeelt⁸⁹, maar weer in de ouderlijke woning aan de Strikstraat. Daar zal hij tot zijn vertrek naar 's-Gravenhage op 27 december 1856 blijven wonen⁹⁰.

Als vrederechter heeft hij het niet druk⁹¹. In dit licht gezien is het vanzelfsprekend, dat hij de jaarwedde ontvangt van één vrederechter, terwijl hij twee kantons onder zijn beheer heeft⁹².

Toch zal hij blij zijn geweest met een snelle promotie. Reeds na een half jaar, in maart 1835, wordt hij benoemd tot rechter van instructie aan de Nijmeegse rechtbank van de eerste aanleg⁹³.

Ruim drie jaar later weet hij, op 16 september 1838, over te stappen naar de arrondissementsrechtbank⁹⁴, juist voordat, met ingang van 1 oktober van dat jaar, bij de nieuwe rechterlijke organisatie, de rechtbank van de eerste aanleg wordt opgeheven en het kantongerecht ervoor in de plaats komt. Op 28 november vindt de installatie- en beedigingsplechtigheid plaats van de leden der nieuwe rechtscolleges, toentertijd zetelend op het stadhuis⁹⁵.

Zijn ster stijgt snel, want reeds een jaar later, om precies te zijn op 26 november 1839, wordt hij benoemd tot president van de arrondissementsrechtbank⁹⁶. Dit ambt zal Just vervullen tot 1 juli 1856. Op die dag zal hij in een andere functie treden: minister van justitie in een door hemzelf geformeerd kabinet.

In 1839 heeft hij, zoals blijkt uit zijn installatierede op 20 december, reden tot grote vreugde en dankbaarheid, aangezien hij meer bereikt heeft dan hij ooit heeft durven dromen. Deze openbare betrekking betekent in zijn ogen een mijlpaal, het eindpunt van zijn rechterlijke carrière, meer heeft hij niet te wensen.

Voorts wijst hij er in deze rede op, dat het altijd zijn 'dierbaarste wensch' is geweest, hetgeen hij geleerd heeft in dienst te kunnen stellen van zijn 'boven alle plaatsen geliefde Nijmegen'⁹⁷. Met deze stad voelt hij zich zo innig verbonden, dat hij – naar zijn zeggen – een aantal betrekkingen elders niet heeft aangenomen. Ondanks de geringe vooruitzichten die zijn stad hem te bieden heeft, wil hij graag daar een openbare functie vervullen. In verband met zijn jeugdige leeftijd – 35 jaar – en zijn geringe ervaring, heeft hij in zijn stoutste dromen niet durven verwachten, dat hij zich zo snel na zijn benoeming tot lid van de arrondissementsrechtbank, geplaatst zou zien aan het hoofd van dit rechtscollege.

Wie na wil gaan op grond waarvan deze jonge en betrekkelijk onervaren jurist door de koning in deze functie is benoemd, vindt geen duidelijk antwoord. In genoemde rede zinspeelt de nieuw benoemde president op 'eene samenloop van gebeurtenissen', die hij niet heeft kunnen voorzien en waarin hij 'de hand van den Hoogsten Bestuurder van (zijn) lot, tracht te erkennen'. Bovendien dankt hij zijn beide collega's, G. J. Weenink (1772-1849) en Jhr. Mr. T. M. W. van Schenck van Nijdeggen (ca. 1783-1853), voor hun edelmoedige en onbaatzuchtige houding. Op welke toevallige samenloop van omstandigheden hij doelt, is niet met zekerheid te zeggen. Wellicht valt hierbij te denken aan een drietal factoren. In de eerste plaats zijn kort na elkaar twee rechters vertrokken, in 1835 Mr. E. F. J. van der Ghein (1784-1848), van wie Van der Bruggen plaatsvervanger is geweest, en in 1838 Mr. J. H. van der Renne (geb. 1781), die hij als voorzitter opvolgt. Afgezien van zijn leeftijd kwam waarschijnlijk Van der Bruggens collega Van Schenck van Nijdeggen als katholiek niet voor dit hoge ambt in aanmerking. Ten derde mag niet uit het oog worden verloren, dat Just van der Bruggen beschikt over invloedrijke familierelaties.

In dit verband is het opmerkelijk, dat de eerste officiële daad van de nieuwe president bestaat uit de installatie tot rechter van zijn jeugd- en studievriend, met wie hij als schutter naar het zuiden was getrokken, Mr. Willem baron van Lijnden (1806-1866). Bij de rechtbank geniet hij bekendheid als zoon van invloedrijke en zeer geachte ouders, als griffier en als stadgenoot. Van hem verwachten de leden van de rechtbank dat hij op grond van geboorte, opvoeding en onbesproken gedrag een goed rechter en collega zal zijn⁹⁸.

Behalve bij deze rechtbank zullen beide vrienden elkaar vinden op de gebieden van het onderwijs, de kerk en de politiek en zowel in Nijmegen als daarbuiten spoedig van zich doen horen.

Een van de pijlers waarop de uitvoering van de schoolwetgeving van 1806 rustte, was het schooltoezicht. De rijksoverheid, in dit geval het departement van Binnenlandse Zaken, oefende het optoezicht uit over het onderwijs in de jonge eenheidsstaat, waarin de bevolking nog aan deze overheidsbemoeuing moest wennen. Daarna kwam de invloed van gewestelijke en stedelijke besturen. Het speciale toezicht was toevertrouwd aan schoolopzieners, die, gezamenlijk als rijksambtenaren, een gewestelijke commissie van onderwijs vormden.

Gelderland was verdeeld in tien schooldistricten, waarvan het vierde in tweeën was gedeeld, zo dat er in de provincie elf schoolopzieners waren. Nijmegen behoorde tot het zesde district, waarvan sinds 1837 als schoolopziener optrad Mr J W Vermeer (1785-1851), oud-plaatsvervangend rechter en woonachtig in Beek bij Nijmegen⁹⁹. Op zijn instigatie voldoet het stedelijk bestuur bij raadsbesluit van 29 december 1837 aan het wettelijk voorschrift een plaatselijke schoolcommissie in te stellen¹⁰⁰. Deze commissie wordt samengesteld uit een viertal personen: Mr J J L van der Bruggen, rechter van instructie, P C G Guyot (1800-1861), oud kapitein der artillerie¹⁰¹, Dr Abr Scholl van Egmond (1810-1871), arts te Beek¹⁰² en W H Triebels (1799-1878), expediteur en Nijmeegs agent van de in Rotterdam gevestigde *Nederlandsche Stoombootmaatschappij*.

Overeenkomstig de machtsverhoudingen in de stad hebben de protestanten met de eerste drie leden de numerieke meerderheid in de commissie. Eerstgenoemde wordt benoemd tot voorzitter of – zoals hij zelf zijn brieven als zodanig ondertekent – tot president. Door deze functie, die hij veertien jaar lang zal uitoefenen¹⁰³, krijgt de jonge rechter, bij wie – zoals hij zelf schrijft – de gedachte dat er lagere scholen bestonden nooit in zijn hoofd was opgekomen en die 'op het geheele schoolgebied een vreemdeling was', oog voor het schoolwezen en komt hij als jurist tot zijn specialiteit: de wetgeving betreffende het onderwijs¹⁰⁴. Een volslagen vreemdeling in dat Jeruzalem is hij echter niet. Sinds 1831 maakt hij deel uit van de examen-commissie van de Latijnse school en treedt hij regelmatig op als spreker op schoolbijeenkomsten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

De commissie, voor het eerst in vergadering bijeen op 19 februari 1838¹⁰⁵, zet vaart achter haar werkzaamheden. Naast kwesties als competentiegeschillen, het verkrijgen van financiële middelen en het nemen van noodzakelijke maatregelen tegen onwettige scholen, zijn er problemen bij de onderwijzers over de interpretatie van de wettelijke bepalingen. Daar is de commissie achter gekomen bij haar onderzoek naar de inrichting van het onderwijs op het twintigtal scholen dat de stad telt. Om dit onderzoek snel te kunnen uitvoeren heeft ieder lid vijf scholen voor zijn rekening genomen¹⁰⁶.

In overeenstemming met de mogelijkheden die de wet biedt, treft de commissie twee categorieën scholen aan: openbare en bijzondere. Van de eerste categorie, geheel of gedeeltelijk uit de openbare kas bekostigde scholen, zijn er vier: twee stads(armen)scholen, een Franse meisjesschool en een gesubsidieerde joodse school, te zamen bezocht door bijna tweehonderd leerlingen¹⁰⁷. De bijzondere scholen, die geen financiële steun van de overheid ontvangen, zijn in twee soorten te verdelen, in scholen van de eerste en van de tweede klasse. Van de eerste soort telt Nijmegen er zes: drie diaconiescholen, een katholieke, een hervormde en een lutherse, twee weeshuisscholen, een hervormde en een katholieke, en een school van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In totaal bedraagt het aantal leerlingen op deze scholen ongeveer vijfhonderd. De tweede groep bijzondere scholen is die van de particuliere 'bedrijftjes'. Ze worden in stand gehouden door het kost en schoolgeld van de schoolgaande kinderen. Van de scholen in Nijmegen is dit type, met een zestiental, het sterkst vertegenwoordigd. Het aantal leerlingen dat deze scholen bezoekt bedraagt eveneens ongeveer vijfhonderd.

Op een aantal scholen, met name die met een gemengde schoolbevolking, dat wil zeggen met kinderen van verschillende godsdienstige gezindten, treft de commissie een geest aan die beïnvloed is door het 'gemengde of neutrale' stelsel, dat ten grondslag ligt aan de schoolwetgeving van 1806¹⁰⁸. Daar de onderwijzers herhaaldelijk aangemaand zijn geen aanstoot te geven, laten zij, ter wille van de 'gelijkheid' van de gezindten, de godsdienst geheel of gedeeltelijk buiten beschouwing. Over het algemeen is daardoor eenzijdig het vakinhoudelijke – door Van der Bruggen ge-

noemd het wetenschappelijk – onderwijs ofwel het wettelijk voorschrift van opleiding tot maatschappelijke deugden op de voorgrond getreden en dat van de godsdienstig-zedelijke opvoeding en vorming ofwel dat van opleiding tot alle christelijke deugden naar de achtergrond geschoven

De commissie leden zijn het er over eens, dat het onderwijs, waarover zij het toezicht uitoefenen, niet voldoet aan de wettelijke voorschriften. Ten einde in deze situatie verbetering te brengen en dit onderwijs in een meer godsdienstige richting te sturen, zien zij het als hun plicht de onderwijzers te informeren over wat wettelijk al dan niet is toegestaan

In een uitvoerige circulaire, van 1 augustus 1838, gericht 'aan de Schoolonderwijzers en Schoolhouderessen binnen de Gemeente' stellen ze hen in kennis van hun opvattingen¹⁰⁹. De wet verbiedt leerstellig kerkgenootschappelijk onderwijs en schrijft een opleiding tot maatschappelijke en christelijke deugden voor. De commissie is van mening, dat het godsdienstig zedelijke onderwijs gebaseerd behoort te zijn op het leerstellige van het christendom en dat het niet nodig is dat dit zich verder uitstrekt dan 'het geloof aan God, als onzen Schepper, Vader en oppersten Regter, en het geloof aan Christus, Zijnen Zoon, als Leeraar en Schuldverzoener'¹¹⁰. De onderwijzer die met 'goede wil en gemoedelijke overtuiging' een dergelijk onderwijs geeft, behoeft, naar de mening van de commissie, geen vrees te hebben voor het geven van aanstoot. Het lezen van de bijbel acht zij slechts mogelijk op de school van de hervormde diaconie. Wel is zij van oordeel, dat op alle scholen minstens twee keer in de week en op zijn hoogst eenmaal daags voor een kort gebed plaats is. Daartoe voegt zij aan haar circulaire een viertal gebeden toe¹¹¹.

De onderwijzers blijken bereid aan de wensen van de commissie te voldoen, maar 'toen het op de uitvoering aankwam, werd ons, indien wij er toen niet reeds theoretisch aan begonnen waren te twifelen, de volstreckte onuitvoerlijkheid der toepassing van het *christelijk* beginsel, op de gemengde school, met de stukken bewezen', aldus Van der Bruggen¹¹².

Het bewijs is hem geleverd: alle pogingen tot verbetering stuiten af op 'het beginsel van gelijkheid en gemengdheid van alle gezindheden, hetwelk bij het stelsel der wet van 1806 tot grondslag ligt'¹¹³.

De voorzitter trekt hieruit de conclusie, dat in protestantse of katholieke streken het onderwijs de 'kleur van de omgeving' kan aannemen, hoewel dat in strijd is met de geest van de wet. In gebieden zoals Nijmegen, waar bovendien veel joden wonen, acht hij het onmogelijk te voldoen aan de wettelijke eis tot opleiding tot christelijke deugden en ook 'zelfs in den geest der wet van 1806, het onderwijs Christelijk te doen zijn'¹¹⁴. Daarbij komt nog, dat de schoolboeken, hoezeer ook geschreven in de geest van een christelijke zedenleer en volkomen ontdaan van het leerstellige van het een of ander kerkgenootschap, in Nijmegen onbruikbaar zijn. Een andere reden voor het 'kleurloze' onderwijs is naar zijn mening gelegen in de aard van een bepaald type bijzondere school: die der tweede klasse. De onderwijzers daarvan zijn voor hun bestaan afhankelijk van de gelden, die de kinderen, veelal van katholieke huize, meebrengen. Voor hen is de school bestaansmiddel, zodat zij zich niet kunnen permitteren ouders van een bepaalde gezindte door hun onderwijs aanstoot te geven.

Deze ervaring is voor Van der Bruggen reden de schoolwetgeving nader te bestuderen en na te gaan of er wettige middelen zijn te vinden ter bereiking van het door de wet zelf aldus gestelde doel.

'Alle schoolonderwijs zal zoodanig moeten worden ingerigt, dat onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld, en zij zelve opgeleid worden tot alle Maatschappelijke en Christelijke deugden' (art. 22).

Mede beïnvloed door de plaatselijke omstandigheden slaat Van der Bruggen een weg in, die hem bij een schooltype brengt, dat hij in de wetgeving zelf aantreft. Tot de bijzondere scholen van de eerste klasse behoort namelijk ook nog een schooltype dat

'ten koste en laste komt van een of meerdere bijzondere Personen, die zich tot derzelver oprigting en geregeld en toereikend onderhoud verbonden of onderling vereenigd hebben'.

Op dat schooltype beroept hij zich. Een gemakkelijke weg zal het niet zijn. Het heeft namelijk nimmer in de bedoeling van de wetgever gelegen met bovengenoemde formulering de mogelijkheid te openen scholen van dat type te stichten, maar uitsluitend een drietal bestaande scholen, in

Amsterdam en Rotterdam, die buiten de eerder aangebrachte onderscheiding vielen, in de wet on der te brengen

G LEVENS- EN WERELDBESCHOUWING VAN DE JONGE VAN DER BRUGGHEN

In de bestaande – en in deel I behandelde – beelden van Van der Bruggen, vanuit welke visie ook gevormd, ontbreekt een beschrijving van zijn levens- en wereldbeschouwing uit de eerste 'helft' van zijn leven. Zelfs zij die ijverden voor zijn rehabilitatie hebben voor deze opvattingen nauwelijks oog gehad. Wie er al over schreef, meende te kunnen volstaan met het geven van vage omschrijvingen van de godsdienstige denkbeelden van de jonge Van der Bruggen. Aan de hand van niet anders dan een viertal bronnen, afkomstig uit een tijdbestek van nog geen drie jaar, om precies te zijn van 1836 tot 1838, is dientengevolge slechts een enkel facet van zijn beschouwingswijze oppervlakkig belicht en het navolgende beeld ontstaan.

Door zijn godsdienstige opvoeding, met name van zijn moeder, heet Just opgegroeid te zijn 'in een gematigd christelijk milieu'¹¹⁵, 'in een oprecht godsdienstige omgeving'¹¹⁶ en 'in de godsdienstig vrij vlakke sfeer van het kerkelijk leven vóór omstreeks 1840'¹¹⁷. Blijkens een publikatie van zijn hand uit 1837 zou hij in die tijd het stoïcisme voor het christendom hebben aangezien¹¹⁸ en gestaan hebben 'op wat hij later zelf noemde het rationalistische standpunt'¹¹⁹. Ten einde iedere ongunstige bijklank aan dit standpunt te elimineren, wordt er vergoelijkend op gewezen, dat het onjuist zou zijn

'op het epitheton "rationalistisch" al te zwaar te drukken. Het was het algemeen Christelijk standpunt van de meesten zijner tijdgenooten, dat Van der Bruggen in zijn Réveiltijd met dien naam aanduidde'

en dat te karakteriseren is met de zinsnede

'oprecht godsdienstig, ware deugd, geen overdrevenheid, geen splitsvindige haarklooverij, trouw en eerbiedig kerkgaan'¹²⁰

Dit beeld van de jonge Van der Bruggen als de rationalist, die niet vijandig of zelfs maar onverschillig staat ten opzichte van het christendom, is echter onjuist door onvolledigheid. De eenzijdige beperktheid tot uitsluitend het godsdienstig facet van zijn levens- en wereldbeschouwing doet niet alleen onrecht aan het wezen van zijn beschouwingswijze in haar totaliteit genomen, maar ook aan de samenhang tussen de onderscheiden onderdelen ervan en aan de dynamiek in zijn denken. Daarenboven wekt deze benadering ten onrechte de indruk, als zou de latere Van der Bruggen zich volledig van zijn vroegere zienswijze hebben gedistantieerd. Ten slotte wordt daarin voorbijgegaan aan de invloed, die door zowel externe als interne factoren op zijn levensovertuiging is uitgeoefend.

Een eerste vereiste voor het verstaan van de levens- en wereldbeschouwing van de jonge Just van der Bruggen is het besef, dat deze Nijmeegse rechter ten gevolge van geboorte, opvoeding, ontwikkeling, huwelijksbanden en maatschappelijke positie behoorde tot een stedelijk dominante en bevoorrechte regentenstand, die, middels de bestaande interne lokale verhoudingen op politiek, sociaal-economisch en cultureel gebied, zijn minderheidspositie en commercieel-stedelijke basis trachtte te handhaven en te consolideren. Voorts is daarvoor van belang Van der Bruggens voorliefde voor klassieke letteren en wijsbegeerte, Romeinse rechtsgeleerdheid, achttiende eeuwse 'verlichte' filosofie en daarbij nog voor muziek. Te zamen vormen deze factoren namelijk de achtergrond van het denken en handelen van deze intellectuele patricier, van zijn streven naar rust en orde binnen het bestaande maatschappelijke stelsel van de standensamenleving en van zijn verzet tegen alles wat de status quo dreigde aan te tasten.

De neerslag van zijn denken en zoeken is te vinden in een uitgebreide verzameling aantekeningen – gemaakt tijdens zijn studie, die hij na het 'woelige krijgsmansleven' heeft voortgezet¹²¹ – in een drietal publicaties over onderwerpen van juridische aard¹²², in een herdenkingsgeschrift, gewijd aan de nagedachtenis van burgemeester D. R. J. van Lijnden (1779-1837)¹²³ en in ontwerpen van redevoeringen¹²⁴.

Deze geschriften leggen niet slechts getuigenis af van de ijver, de werkkraft en de studiezijn van

de jonge rechter, maar verschaffen tevens inzicht in zijn denkbeelden en de daarin opgetreden ontwikkelingsgang

In verschillende opzichten zijn de letteren en wijsbegeerte der Ouden, in het bijzonder die van de Grieken Socrates (469-399 v Chr.), Plato (427-347 v Chr.) en Aristoteles (384-322 v Chr.) en van de Romeinse denkers uit de midden en late Stoa¹²⁵, de rechtsgeleerdheid der Romeinen en de filosofie van de Verlichting voor hem een bron, waarnaar hij voortdurend graaft en waaruit hij naar hartelust put

In de eerste plaats is het hem – naar zijn zeggen – een bron van vreugde

‘de beste schrijvers der oudheid, PLATO THUCYDIDES TACITUS steeds met de pen in de hand te lezen en te herlezen, te kaauwen en te herkaauwen’¹²⁶

De voorkeur voor Plato betreft zowel diens denkbeelden als de in diens werken veel voorkomende dialoog als uitdrukkingsvorm. Evenals zijn Griekse leermeester, beschouwt Van der Bruggen muziek als het bezig zijn met het schone en als zodanig een element van opvoeding tot de wijsbegeerte¹²⁷

Deze studie verschaft hem voorts een bron van kennis, waarin hij compensatie vindt voor zijn onervarenheid op juridisch gebied alsmede het houvast en de zekerheid voor het menselijk handelen, die hij in de hem omringende wereld zo node mist

Door deze voorliefde voor de studie der Ouden en voor de wereldbeschouwing van de Verlichting, waarvan kenmerken zijn een rationalistische benadering van de werkelijkheid, een pragmatische inslag en een streven naar verzoening van de godsdienst met de rede en de menselijke natuur, doet Van der Bruggen denken aan de eclecticus Cicero. Allerlei wijsgerige stelsels treedt hij a priori tegemoet met de neiging die te onderzoeken en te beproeven en vervolgens te behouden wat hem goed dunkt

Het criterium dat hij daarbij hanteert is de vraag naar wat praktisch nut heeft voor het zijns inziens enig juiste menselijk handelen. Deze vraag leidt naar het wezen van zijn levens- en wereldbeschouwing, dat het best te omschrijven is met de woorden, dat een onreine bron geen rein water kan opgeven of dat uit een onrein beginsel geen goede daden kunnen voortvloeien. In wezen is Van der Bruggen een zoeker naar waarheid ofwel naar de kern, het volmaakte, het beginsel in alles en allen. Voor zijn visie op menselijk handelen betekent deze kerngedachte, dat hij speurt naar de ware bron, het ware beginsel van dat handelen. Dit levensbeginsel is in zijn overtuiging de grondslag van individueel handelen (het individualiteitsbeginsel), van de samenleving en van de te volgen staatkunde (het actualiteitsbeginsel). Nader geconcretiseerd betekent deze gedachtengang, dat dit beginsel door zijn werking op individuen een dusdanige invloed op staat en maatschappij moet uitoefenen, dat wetgeving en samenleving daaraan ondergeschikt zullen zijn. Is dat het geval, dan is er in zijn ogen sprake van ware harmonie in en tussen mensen

Welnu, bij de filosofen van de oudheid en de Verlichting vindt de jonge Van der Bruggen de schat, waarnaar hij zoekt en die hij als basis neemt voor zijn mens-, maatschappij- en staatsbeschouwing *de menselijke natuur*

1. Mensbeschouwing

Op grond van zijn antropologie ziet Van der Bruggen de mens als een naar zijn natuur redelijk, zedelijk, religieus en maatschappelijk wezen. Zijn ethisch ideaal is derhalve, dat ondanks de zondeval de van nature tot het goede geneigde mens bewust naar zijn natuur redelijk en zedelijk moet handelen, hetgeen zeggen wil, dat de mens het zijns inziens hoogste en enig goede, de deugdzaamheid, slechts bereiken kan via de rede. Uitsluitend deugdzaam handelen, dat getoetst is aan de rede en voortvloeit uit het innerlijk (het hart, de wil, de geest, de levenskern), beschouwt Van der Bruggen als werkelijk leven naar de natuur¹²⁸

Wie denkt, spreekt, handelt, kortom leeft naar zijn natuur, heeft naar Van der Bruggens overtuiging de waarheid gevonden en de oorspronkelijke menselijke bestemming, de ware humaniteit, bereikt, op grond waarvan hij als zelfstandige persoonlijkheid harmonieus, vrij, wijs en deugdzaam zal zijn

Uit dit mensbeeld blijkt, dat redelijkheid en zedelijkheid – kerngedachten uit de stoische en 'verlichte' ethiek – ook in het denken van deze Nijmeegse rechter een centrale plaats innemen en voorts dat deze zich niet uitsluitend richt op het menselijk denkvermogen als bron voor het handelen, maar ook op de wil en diens gevolge op de totale persoonlijkheid

Hij erkent, dat de weg naar dit natuurlijk leven geen gemakkelijke is, aangezien de mens in zijn streven naar dit doel hinder ondervindt van zijn emoties, driften, hartstochten en affecten¹²⁹. Wie naar die stem luistert, blijft in de toestand van zedeloosheid, onwaarheid en onrecht, die, wellicht blijkens de ervaringen van de rechter met 'het mindere volk' van Nijmegen, leiden kan tot misstanden op moreel gebied en zelfs tot crimineel gedrag. Wie daarentegen de macht heeft deze stem te overwinnen, kan de gelukzaligheid van leven naar de natuur bereiken¹³⁰.

Opheffing van de tot zedeloosheid en criminaliteit vervallen mens acht Van der Bruggen uitsluitend mogelijk door middel van bestrijding van onwetendheid en stimulering van de wilskracht¹³¹. In navolging van Aristoteles en Cicero en beïnvloed door de 'verlichte' tijdgeest is hij er namelijk van overtuigd, dat kennis en ontwikkeling van de verstandelijke vermogens zullen leiden tot zedelijke verheffing. In dit opzicht is de wijsgerig gevormde rechter een kind van zijn tijd, want de Verlichting legt de nadruk op opvoeding en volksontwikkeling en op de stelling, dat kennis deugd is.

Het is dan ook niet verwonderlijk, dat hij zich, als lid van het denkend en ontwikkeld deel der natie, aangetrokken voelt tot de doelstellingen van de in deze geest handelende Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Deze in 1784 door Jan Nieuwenhuyzen (1724-1806), doopsgezind predikant te Monnikendam, opgerichte maatschappij, die zich op ontwikkeling van het verwaarloosde deel der natie richtte, had scholen gesticht, verbeteringen aangebracht in het lager onderwijs, het schrijven van schoolboeken gestimuleerd en handleidingen voor de onderwijzer uitgegeven.

Uit (ontwerpen van) verhandelingen en redevoeringen, die Van der Bruggen voor deze maatschappij heeft uitgesproken¹³², blijkt, dat hij zich, over de hoofden van de aanwezige kinderen heen, richt tot hun opvoeders: ouders en onderwijzers. Met name voor hen acht hij behandeling van opvoedkundige vragen en onderwerpen van zedekundige inhoud, zoals plichten van burgerlijk maatschappelijke strekking ofwel maatschappelijke deugden, aangenaam, nuttig en leerzaam¹³³.

Naar vorm en inhoud werpen deze verhandelingen een helder licht op zijn opvattingen ten dezen. Zijn uitgangspunt bij het aanleren van deugden is, dat ontwikkeling van het denkvermogen de kennis bevordert, dat vervolgens deze kennis voorwaarde is voor het wekken van de zedelijke behoefte aan deugdzaamheid en dat ten slotte deze gewekte natuurlijke neiging de wil tot deugd, recht en waarheid stimuleert¹³⁴.

Bij de ontwikkeling van het denkvermogen geeft hij de voorkeur aan de analytische methode, een denkwijze, waarvoor hij zelf een natuurlijke aanleg heeft en die ongetwijfeld gescherpt en vervolmaakt is tijdens zijn bestudering van klassieke denkers, vooral van Aristoteles¹³⁵. Ten einde de essentie van een deugd te weten te komen, acht hij het noodzakelijk niet te volstaan met kennis en een goed begrip, maar het behulp van de categorieën aard, vorm en hoedanigheid door te dringen tot de kern. Kennis en begrip van, een scherp, verlicht en geoeft oordeel over en de zedelijke behoefte aan deze deugden geven zijns inziens de benodigde kracht de driften te overwinnen.

Bovendien bevordert deze kennis van en liefde tot het schone, het edele, het reine, het goede, het onschuldige, het eenvoudige, het nuttige, het aangename, het rechtvaardige en het ware in zijn visie de burgerzin alsook de ouder- en vaderlandsliefde.

Met nadruk keert Van der Bruggen zich tegen overdrijving¹³⁶. Zijn standpunt is, dat overdrevenheid in de opvoeding de rede beperkt, in de godsdienst tot dwepzucht leidt, in de liefde voor het vaderland de volkshoogmoed stimuleert¹³⁷ en in die voor het kind de bron vormt 'van alle bederven bij de opvoeding der kinderen'¹³⁸. Verlichting met 'den fakkel der rede' en voortdurende innerlijke strijd tegen deze natuurlijke neiging beschouwt hij als de beste middelen ter onderdrukking van overdrijving¹³⁹.

2. Maatschappijbeschouwing

Leven naar de natuur betekent in Van der Brugghe's denkwijze niet alleen individueel geluk, maar ook en bovenal medemenselijkheid en algemeen welzijn. Als maatschappelijk wezen behoort in zijn ogen de mens een voorbeeld te zijn voor anderen en verantwoordelijkheid te dragen voor en dienstbaar te zijn aan zijn medemens. Alleen ten gevolge van dit menselijk handelen kan naar zijn mening wederzijdse medemenselijkheid ontstaan en de sociale orde gehandhaafd blijven.¹⁴⁰

Wie aldus handelt, leeft 'op Godebehagelijke wijze', erkent God als Hoogste Bestuurder en Opzetter, gaat trouw naar de kerk en dient God meer dan zijn medemens.¹⁴¹ Persoonlijkheden die naar hun natuur als religieus en maatschappelijk wezen plichtsgetrouw handelen jegens hun Schepper, hun medemens en zichzelf, acht Van der Brugghe in staat een bijdrage te leveren aan de verwezenlijking van het uiteindelijke ideaal: maatschappelijk welzijn en geluk voor allen, in het bijzonder voor de zwakkeren in de samenleving, zoals ouderen en kinderen.¹⁴² Realisering van dit ideaal is naar zijn overtuiging slechts mogelijk in een maatschappij, die rust op hetzelfde levensbeginsel als dat van de individuele mens, op redelijkheid, zedelijkheid en religiositeit, en die zich kenmerkt door orde en rust, plichts- en deugdbetrachting en door harmonische verhoudingen ofwel door onderling vertrouwen en door tevredenheid bij iedere stand.¹⁴³

In overeenstemming met het streven van de Verlichting wil deze optimistische Nijmeegse rechter en amateur-pedagoog zijn landgenoten opvoeden tot gehoorzame staatsburgers in een samenleving, die sedert een kwart eeuw als eenheidsstaat op zoek is naar eenheid op allerlei gebied, en tot plichtsgetrouwe lidmaten van de kerk.

Op grond van het natuurrecht, waarvan hij als het beginsel ziet, dat ieder verantwoordelijk is voor zijn eigen daden en moet krijgen wat hem toekomt¹⁴⁴, omschrijft hij burgerlijke vrijheid *'als het regt, hetwelk aan iedere burger van den staat toekomt om te doen, te spreken, en te denken, hetgeen de Wetten hem veroorloven, en niets te moeten doen, dan hetgeen hem onder de Wet wordt geboden'*¹⁴⁵

Dit vrijheidsbegrip levert hem het bewijs van de – naar zijn overtuiging op Gods Woord en het goddelijke recht gegronde – stelling, 'dat de beste Christen, ook de beste burger is'.¹⁴⁶ De burger die een ieder, God, vorst, en medemens, geeft wat hem toekomt en de wetten van God en land eerbiedigt, vervult op deze wijze in volle vrijheid zijn burger- en christenplicht en leeft overeenkomstig zijn natuur maatschappelijk en christelijk deugzaam.

3. Staatsbeschouwing

Zoals een individu naar zijn natuur moet leven voor zijn eigen geluk en dat van anderen en zoals de samenleving gegrond moet zijn op het goddelijk recht en het natuurrecht, zo behoort naar het oordeel van de jonge Van der Brugghe de staatkunde op hetzelfde levensbeginsel van redelijkheid, zedelijkheid en religiositeit gebaseerd te zijn en de wetgeving ondergeschikt gemaakt te worden aan het maatschappelijk welzijn.¹⁴⁷ Ter wille van de gewenste eenheid en harmonie dient de overheid bovendien in het aantoonbaar handelen naar dit beginsel mede een opvoedende taak te zien.¹⁴⁸

In de ogen van Van der Brugghe betekent deze opvatting, dat een wetgever niet alleen handelt naar zijn levensbeginsel, maar ook naar het actualiteitsbeginsel. Handelen naar het laatste beginsel wil zeggen dat hij zich aanpast aan de feitelijke situatie ofwel aan de ontwikkeling en behoeften van het volk.¹⁴⁹

In dit verband gaat Van der Brugghe voorkeur uit naar toepassing van het Romeins recht. In tegenstelling tot de sterk door Fransen beïnvloede Nederlandse wetgeving, is volgens hem daarin duidelijk aangegeven wat onrecht en dus verboden en wat recht en dus geboden is.¹⁵⁰

Hoezeer hij zich ook verheugt over de natuurlijke neiging van de mens tot vernieuwing en verbetering, blijft van mening, dat het goede van het oude behouden moet worden en dat veranderingen gelijke tred moeten houden met de ontwikkeling en vooruitgang op het gebied van weten-

schap en beschaving¹⁵¹. Wat hem aanspreekt, zijn gematigde, voor de samenleving nuttige en zinvolle, hervormingen langs geleidelijke weg

Ten opzichte van onvolkomenheden in de wetgeving, het daarin herhaaldelijk aanbrengen van wijzigingen en aanvullingen alsook van het uitvaardigen van een toenemend aantal wetten en voorschriften staat hij afwijzend. Van een dergelijke ontwikkeling in de wetgeving vreest hij een verschil in wetsinterpretatie tussen wetgever en rechter¹⁵² en verstoring van de harmonie tussen overheid en burger. Het aan het licht treden van de geringe innerlijke waarde van een wet zal naar zijn mening de eerbied van de burger voor de wetgeving en de wetgever doen verminderen, hetgeen hij nadelig acht voor zowel het algemeen als het individueel belang. Wetten met een geringe innerlijke waarde beschouwt hij namelijk als een belediging voor de menselijke natuur en waardigheid en als zodanig in strijd met het natuurrecht en het goddelijke recht¹⁵³.

In zijn vrees voor aantasting van de bestaande sociale orde en de grondwet (van 1815) is hij voorstander van een staat, waarin de leiding berust bij een elite van de beste en wijsste burgers¹⁵⁴. Hen acht hij op grond van hun geboorte, opvoeding, verstandelijke ontwikkeling, zedelijke hoedanigheid en bezit, het best in staat de rede tot leidraad te nemen bij de machtsuitoefening, de bevordering van het algemeen welzijn en de handhaving van de status quo¹⁵⁵.

Zomin tegen de bestaande constitutionele regeringsvorm als tegen de 'trias politica', de leer van de Franse staatsfilosoof Montesquieu (1689-1755) over de scheiding en het evenwicht tussen de uitvoerende, de wetgevende en de rechterlijke macht, heeft Van der Bruggen bezwaren. Ook naar zijn oordeel is deze leer een noodzakelijk en essentieel bestanddeel van deze regeringsvorm, ook al staat dit niet expliciet in de grondwet vermeld¹⁵⁶.

Over de juistheid van het beginsel dat deze leer de grootste waarborg zou zijn voor de vrijheid van de burger tegenover het gezag van de staat, heeft hij echter zijn twijfels. Achter dat beginsel bespeurt hij de dreiging van de opkomende burgerij, die haar politiek liberale opvattingen en haar vrijheidsbegrip tegenover de kroon tot het uiterste wil doorvoeren. In deze stroming ziet de aristocratische Van der Bruggen een verholen aanval op de standenstaat en op de soevereiniteit van de vorst alsook een toepassing van de leer der volkssoevereiniteit.

Naar zijn mening is het wezen van de 'trias politica' niet een evenwicht tussen, maar een scheiding van de drie machten. In de theorie die het evenwicht accentueert, ziet hij een stap in de richting van controle van de wetgevende macht op de uitvoerende en een concessie aan de leer der volkssoevereiniteit ofwel aan het politiek liberalisme van de zich emanciperende burgerij. Vanuit zijn optiek mag in principe geen van de drie machten de grenzen van het eigen gebied overschrijden, aangezien volgens eerdergenoemd natuurrechtelijk beginsel elk van deze organen verantwoordelijkheid draagt voor eigen daden en recht heeft op eigen bevoegdheden.

De reden voor deze op het eerste gezicht merkwaaardige situatie, dat Van der Bruggen zich met een beroep op de leer van Montesquieu afwendt van een stroming, waarvan de vertegenwoordigers op hetzelfde stelsel voortbouwen, ligt in de aard van deze leer zelf. Daarmee had de Fransman getracht de 'feodale' standenstaat tegenover een absoluut vorst een nieuwe basis te verschaffen in de vorm van een gecentraliseerde standenstaat, waarin door middel van tegenwichten een zeker evenwicht bestaat¹⁵⁷.

In plaats van – in de geest van de opkomende democratische beweging – de wetgevende macht ten koste van de uitvoerende te willen versterken, verdedigt Just van der Bruggen niet louter het gezag van de kroon, maar ook dat van de beide andere machten.

De dreiging van een vorst, die absoluut zou kunnen optreden, ziet hij niet als een reeel gevaar. Op grond van zijn levens- en wereldbeschouwing is de koning niet als ieder ander voor zijn daden uitsluitend verantwoordig schuldig aan God en aan de rede. Ook de koning behoort naar zijn natuur op Godebehagelijke wijze en ten dienste van zijn medemensen plichtsgetrouw te handelen. Zijn redelijkheid, zedelijkheid en religiositeit beschouwt Van der Bruggen als een veel grotere en betere waarborg voor de vrijheid van de burgers tegenover het staatsgezag dan de leer van Montesquieu¹⁵⁸.

Onderwerping van de kroon aan de controle van de wetgevende macht, staat voor hem gelijk aan een aanval op de constitutie, aan ondermijning van de ware soevereiniteit en aan aantasting van de kern van Montesquieu's stelsel¹⁵⁹.

Van een recht van opstand wil hij evenmin iets weten. Zijn standpunt is, dat wie zich niet aan het gezag wil onderwerpen, moet emigreren¹⁶². Realisering van de leer der volkssoevereiniteit is naar zijn mening uitsluitend mogelijk in een zuivere of directe democratie, waarin het volk zelf het wetgevend lichaam is. Die theorie vindt hij in een constitutionele monarchie strijdig met het wezen van de soevereiniteit, te weten de hoogste macht of het oppergezag is ondeelbaar¹⁶¹, maar de uitoefening daarvan kan – in de lijn van F. J. Stahl (1802-1861) – via de grondwet worden geattributioneerd aan de verschillende machten. Toekenning van soevereiniteit binnen deze regeringsvorm aan het volk of aan elk van de drie machten zelf beschouwt hij op grond van deze redenering als 'een der duizend inconsequenties en absurditeiten van het zo hoog geroemde vertegenwoordigende en gelimiteerde regeringssysteem'¹⁶² en bovendien als 'vrijzinnige pathos'¹⁶³.

Handhaving van de koninklijke onschendbaarheid acht hij voorts onverenigbaar met verlening van het recht van controle van de wetgevende op de uitvoerende macht door middel van het stelsel van ministeriele verantwoordelijkheid¹⁶⁴.

Ook dit idee ziet hij als een concessie aan de democratische beweging en acht hij strijdig met het beginsel van het natuurrecht en met dat van de ware soevereiniteit. Daarenboven beschouwt hij deze verantwoordelijkheid niet als het geeignende middel tot handhaving van de koninklijke onschendbaarheid en tot een betere waarborg van de burgerlijke vrijheid. Voorts is hij van mening dat invoering van dit systeem herziening van de grondwet tot gevolg heeft en versterking van de positie van het parlement¹⁶⁵. Ten slotte voorziet hij, dat deze ontwikkeling zal leiden tot een botsing tussen koning en parlement. Wanneer de vorst gedwongen zal zijn ministers te benoemen, die tegen zijn wil in willen handelen in de geest van de parlementaire meerderheid, dreigt in Van der Brugghens ogen het gevaar, dat de uitvoerende macht moet buigen voor de wil van de wetgevende. Of die wil wel zo goed zal zijn voor het algemeen belang trekt hij sterk in twijfel¹⁶⁶. In handhaving van het bestaande maatschappelijke systeem van de standensamenleving, waarin de belangen van staat en maatschappij overeenstemmen met die van de oude stedelijke en intellectuele aristocratie, ziet hij meer heil.

Toepassing van zijn visie op de leer van Montesquieu op zijn eigen terrein, het juridische, betekent, dat de rechterlijke macht het gezag van de kroon evenmin mag aantasten.

Naar aanleiding van het twistpunt over het eigendom, tracht de Nijmeegse jurist de competentievraag tussen deze twee machten te beantwoorden¹⁶⁷.

Volgens de grondwet (art. 165) behoort dit vraagstuk tot de bevoegdheid van de rechter. In sommige gevallen kan zich echter het probleem voordoen, dat de kroon betrokkene is en zich zou moeten onderwerpen aan de beoordeling van de rechter.

Voorstanders van deze ontwikkeling beroepen zich in dat geval op de grondwet, op de onafhankelijkheid en onpartijdigheid van de rechter en op de rechten en vrijheden van de burger. Op deze wijze trachten zij zo veel mogelijk ieder risico van machtsmisbruik van de kroon, die uitspraak zou doen en reglementen interpreteren en toepassen, die ze zelf heeft opgesteld, te vermijden.

Van der Brugghen stelt zich in deze materie op het standpunt, dat een publiekrechtelijk rechtspersoon vanwege zijn publiekrechtelijk karakter niet onderworpen mag worden aan de rechterlijke macht. De uitvoerende macht mag zich naar zijn mening soms wel op het terrein van de beide andere machten begeven. Het nadeel, dat de kroon zich op het gebied van een andere macht begeeft, weegt zijns inziens niet op tegen de bezwaren die verbonden zijn aan aantasting van het beginsel van de ware soevereiniteit en van het principe, dat het algemeen belang voorrang heeft boven dat van de rechter en enkele burgers.

In zijn kijk op deze kwestie staan uitsluitend die gevallen aan de rechterlijke macht ter beoordeling, waarbij strafbare daden, gepleegd door ambtenaren in de uitoefening van hun functie, uitdrukkelijk door de strafwet aan de bevoegdheid van de rechter zijn toegekend.

Met betrekking tot het argument van onpartijdigheid van de rechter, is hij op grond van zijn mensbeschouwing de overtuiging toegedaan, dat het onjuist is deze maatschappelijke deugd te beschouwen als een gevolg van uiterlijke omstandigheden of in verband te brengen met de een of andere betrekking. Zijn opvatting is, dat een deugd voortvloeit uit kennis van en liefde voor waarheid, deugdzaamheid en rechtvaardigheid, dat voorts wettelijke bepalingen geen enkele waarborg zijn voor een deugdzzaam leven en dat ten slotte ieder mens invloeden ondergaat van buitenaf, die

NIJMEEGSCH SCHOOLBLAD

VOOR HET

CHRISTELIJK ONDERWIJS.

De teekening op dit Schoolblad, door invulling van het nevensgaand Billet, staat bij de voornaamste Boekhandelaars open. — De prijs van den jaargang, van op zijn minst twaalf nummers, doorgaans van zestien kolommen, is bepaald op *drie guldens vijf en twintig cents*. — De Redactie van dit blad, zal in hetzelfde alle aankondigingen opnemen, van Scholen, Onderwijzers, Boeken, enz., met haar hoofddoel: de bevordering van het Christelijk Onderwijs, in verband staande tegen 75 cents voor elke advertentie van 1 tot 5 regels, en voor elken regel daarenboven 15 cents, behalve het zegelregt voor elke plaatsing. — *Brieven franco* aan den Uitgever.

De Bijzondere School der 1^e Klasse op den Klokkenberg te Nijmegen, en dit Schoolblad.

In het voorjaar van 1840, vereenigden zich te Nijmegen eenige vrienden, om de oprichting eener Bewaarschool te beproeven. Het was de eerste poging welke men aldaar zag aanwenden, om te voorzien in eene behoefte, welke reeds sedert eenigen tijd, door het voorbeeld van andere plaatsen levendig was geworden: namelijk, om aan ouders uit de arbeidende klasse gelegenheid te verschaffen, om hunne kleine kinderen, die zij uit hoofde hunner beroeps-begheerten, reeds vroeg aan de zorg van anderen moeten toevertrouwen, onder een beter toezigt te kunnen plaatsen, dan tot dusverre het geval kon zijn, in de kleine morsige vertrekjes, meestal in de achterbuurten gelegen, waarin die kinderen hunne dagen, open gepakt op kleine bankjes, doorbrachten, veelal niets anders leerende dan het opzeggen van eenige formulier gebeden. Hethoofdoogmerk dier Vereeniging was echter niet enkel de verbetering van het materiele lot dier kinderen, uit een bloot Philanthropisch oogpunt: zij wenschten vooral door Christelijke liefde gedreven te worden, om eenige kinderkens te mogen brengen tot Hem, die gezegd heeft: *«Laat de kinderkens tot mij komen, en verhindert ze niet,»* opdat Hij hun de handen opleggen en hen zegenen mogt.

De zaak ondervond aanvankelijk vele moeilijkheden, en meer dan eens was men op het punt, om er geheel van afzien. Doch, dank zij den ijver en doorzettenden wil eener edele Jonkvrouwe, die zelve een gedeelte harer

woning tot een schoollokaal afzonderde en inrigtte, werd zij toch tot stand gebragt. Men vond eene Christelijke vrouw, eene weduwe, de zaak des Heeren toegedaan, welke aan het hoofd der nieuwe inrigting werd geplaatst. Eerst werd zij naar het Instituut van den Heer FLEDERER, te *Aaiserswerth* gezonden, alwaar zij eenigen tijd doorbragt, om zich tot hare moeilijke taak te bekwaamen. — Reeds dadelijk rustte de zegen des Heeren blijkbaar op dit werk. Een veel grooter aantal kinderen dan men had durven hoopen, werd aan de zorgen van de Weduwe VAN GELDEN, door hunne ouders toevertrouwd, en met verwondering zag men hoe de Heer zich ook hier uit den mond der jonge kinderen en zuigelingen lof had toebereid. En dat Zijn Woord, naar Zijne belofte, ook hier niet ledig tot Hem wederkeerde, bleek al ras, uit een treffend voorbeeld van een klein meisje door eenen vroegen dood aan hare ouders ontrukkt, maar in een levendig geloof aan haren Verlosser, zalig ontslapen.

Met groote belangstelling werd dit werk gadeslagen door sommige anderen, die sedert eenigen tijd, de parel van groote waarde waren begonnen te zoeken, en intezien dat een ding noodig is. Reeds meermalen hadden zij onder elkander den wensch geuit, dat de kleine kweekelingen dezer Bewaarschool, wanneer zij dezelve zouden moeten verlaten, toch op eene school mogten komen, alwaar hun verder onderwijs in denzelfden geest mogt worden voortgezet. Maar helaas! zulk eene school was verre te zoeken. Wij willen dezen onzen arbeid niet beginnen met beschuldigingen en verwijten: de oorzaken van het feit dat wij hier stellen, zijn gewis niet moeilijk te ontdekken: en wij allen dragen er evenzeer de schuld

21. Voorpagina van het eerste nummer van het 'Nijmeegsch Schoolblad voor het Christelijk Onderwijs', juli 1844.

(Archief Klokkenberg Nijmegen)

de feitelijke zaak.

Dat het getrouwd de eigenaar is van die overblijfselen,
als laatste lijken veruigd, blijft uit de verklaring
van Kuper, opgenomen in de acte van Kuper. -

De meij is alleen, of, op grond der verklaring,
een onafgeheij op 222 de ware lijken, dat is,
in het laatste lijken der Schul op de Klok-
ken, ten gevolge, onder de lijken in recht van testamenten.

Hiervan houdt men, nu i, met de Bescheiden
der hypotheek van de Staat.

Keijzer van de Staat van de Staat van de Staat,
op Kuper, met verklaring van Kuper en een
Notariële verklaring, jehet de Staat in het
Concept van V. Meis. - Het alle het, de verklaring
van bekende wijntkeltige (dat hierna was
verduidelijkt).

Laurens.

12

Nijmegen 15. Januari
1889

W. J. L. van der Brugghen

nadelig kunnen werken. In dit opzicht acht hij het niet onmogelijk, dat een rechter nadelig beïnvloed kan worden door eigen belangen, door vooroordelen, door geboorte en ontwikkeling, door een bepaalde wetsinterpretatie en door datgene wat in de 'pleitzaal' gezegd wordt.

Betreffende het argument van de rechten en vrijheden van de burger, merkt Van der Bruggen op, dat deze soms voor het staatsbelang moeten wijken. In dit verband deelt hij het standpunt van een deel van zijn collega's, dat het beter is een schuldige vrij te spreken dan een onschuldige te veroordelen, in zijn algemeenheid niet.¹⁴⁸ Wanneer een rechter zomin overtuigd is van schuld als van onschuld en daarom bij vrijspraak zowel als bij veroordeling een vergissing vreest, mag hij, naar de mening van Van der Bruggen, niet de voorkeur geven aan een uitspraak, waarbij een mogelijk schuldige ongestraft blijft, boven die, waarbij een mogelijk onschuldige straf krijgt. Hij erkent wel, dat volgens beginselen van recht vrijspraak moet volgen, wanneer geen bewijs van schuld te leveren is, maar stelt daar tegenover, dat hij genoemde regel strijdig acht met het belang van staat en maatschappij.

Op grond van zijn maatschappij- en staatsbeschouwing vindt hij het nadeel verbonden aan de straf van een onschuldige gering, mits het vertrouwen in de rechtspraak niet wordt beschaamd door een partijdige of moedwillige veroordeling of de eerbied voor de wetten niet wordt aangetast door een veroordeling, die het gevolg is van gebreken in de wetgeving.

Zijn overtuiging is, dat het beginsel van maatschappelijke rechtsvordering geen wraaknemings- of vergelding vereist voor een strafbaar feit of een strafwaardig geachte daad, maar de noodzaak behelst misdadigers het plegen van kwaad te beletten en anderen ervan te weerhouden hun voorbeeld na te volgen. Dit doel van menselijke gerechtigheid betekent voor Van der Bruggen, dat alles wat een tegenovergestelde uitwerking kan hebben daarmee in strijd is. Hem gaat het derhalve niet om de zwaarte, maar om de zekerheid van straf. Op die grond acht hij een ontwikkeling in de richting van wat hij 'straffeloosheid' noemt zeer verderfelijk.

Behoud conservatief en liberaal

Zoals uit zijn levens- en wereldbeschouwing blijkt, heeft Just van der Bruggen zich als rechter in verschillende opzichten enigszins losgemaakt van het traditioneel humanistisch vormingsideaal van de klassieke intellectueel, die tijd en gelegenheid heeft zich te wijden aan de wereld van de geest der letteren en wijsbegeerte en zich over te geven aan beschouwing en bespiegeling, die – zoals Matthijssen het formuleert – onder vrijheid verstaat 'vrij zijn van minderwaardige bezigheden als geestdodend werk, wat het kenmerk is van de massa' en die zich niet bekommert om de daad of om verbetering van de wereld.¹⁴⁹

Ambtshalve betrokken bij de praktijk van het leven in een dichtbevolkte garnizoensstad richt Van der Bruggen zich juist op de daad en op kennis als middel tot redelijk en zedelijk handelen.

In de tweede plaats kent hij een ander vrijheidsbegrip. Onder vrijheid verstaat hij innerlijke of geestelijke vrijheid, dat wil zeggen, vrij zijn van uiterlijke dwang. In zijn mensbeeld staat juist vrijwillige innerlijke deugdzaamheid, die zich manifesteert in een leven naar dat innerlijk, centraal. De onder zijn standgenoten gangbare opvatting betreffende de wenselijkheid de brede volksmassa beschaving bij te brengen, deelt hij volkomen, niet echter hun standpunt, dat de functie van opvoeding in het lager onderwijs is 'de kinderen te indoctrineren in de maatschappij-ideologie van de aristocratie'.¹⁵⁰ Deze van buitenaf inprenten of opleggen levert zijns inziens geen bijdrage tot de door hem gewenste ontwikkeling van menselijke vermogens, met name die van het denken en de wil.

Ten derde is hij wel een voorstander van het opvoeden van kinderen tot gehoorzame burgers, die zich aanpassen aan de sociale orde, niet van het aanleren van dienstbaarheid alleen aan de heersende elite. Zijn streven is gericht op zelfstandigheid en medemenselijkheid. Daarin, in het algemeen in handelen naar een beginsel en in het bijzonder in leven naar de menselijke natuur vanuit het innerlijk, dat weet heeft van de menselijke bestemming en de wil bevat die te bereiken, ziet Van der Bruggen het ontstaan van een betere wereld en niet in wijziging van de maatschappelijke structuur.

Op grond van zijn levens- en wereldbeschouwing is de jonge Van der Bruggen te kenschetsen als een man van studie en van de praktijk, als een man van beginselen en als een eclecticus, als iemand met een pragmatische inslag en als de rationalist, die zijn natuurrechtelijke en godsdienstig-zedelijke opvattingen met een conservatief-liberale politieke houding combineert

Naar zijn natuurbegrip omvat zijn mensbegrip natuurlijke gelijkheid én ongelijkheid, respectievelijk in de zin van innerlijke of geestelijke gelijkheid en van sociale verscheidenheid. Op diezelfde grond omvat zijn maatschappijbegrip individualiteit én gemeenschap en een atomistische én organische ordening.

Zijn staatsbegrip omvat het recht van de drie onderscheiden machten binnen hun eigen terrein hun taak te vervullen en het subsidiariteitsbeginsel.

Zijn vrijheidsbegrip is kwantitatief, in die zin, dat alle individuen op grond van hun natuur dezelfde geestelijke ontplooiingsmogelijkheid moeten hebben én kwalitatief, in die zin, dat alleen zij, die, op grond van geboorte of prestatie, geestelijk vrij zijn alsmede over de goede zedelijke hoedanigheid beschikken, werkelijk vrij zijn.

Voor God en de natuur zijn alle mensen in zijn gelijkheidsbegrip gelijk en in zijn maatschappijbegrip broeders.

Gezien tegen deze achtergrond is de jonge Van der Bruggen een aristocraat met democratische neigingen alsmede een behoud-conservatief¹⁷¹ met liberale trekken, die zijn eigen weg zoekt.

H DE WEG DER REDE OF DIE DER OPENBARING (1837-1838)

Het onbeperkt vertrouwen van Van der Bruggen in de menselijke natuur blijft niet lang ongeschokt. Reeds in de loop van het jaar 1837 begint hij te twijfelen aan de natuurlijke redelijkheid en zedelijkheid. Zowel de rede als het gedrag van personen, die door geboorte, ontwikkeling of zedelijkheid hoedanigheid een voorbeeldig deugdzzaam leven leiden, schieten als toetssteen voor het menselijk handelen te kort en kunnen niet verhinderen, dat mensen tot zedeloosheid en criminaliteit vervallen.

Ook de religiositeit van de menselijke natuur, een tweede levensbeginsel voor het natuurlijk leven en roepstem uit het binnenste, blijkt niet de gewenste uitwerking te hebben¹⁷².

Hij veronderstelt, dat hij zijn hoop beter kan vestigen op de ervaring als een betrouwbare bron van kennis en het handelen. Eigen ervaring acht hij wel onfeilbaar en derhalve de beste leermeesteres¹⁷³. Als plaatsvervangster van de ervaring beschouwt hij de geschiedenis ofwel de ervaringen van het voorgeslacht¹⁷⁴.

Een vierde schildwacht, die de mens van onnatuurlijk leven kan afhouden, is, naar de mening van de inmiddels enigszins twijfelende Van der Bruggen, een gepast gevoel voor de menselijke waardigheid. Achtung voor het mens-zijn, voor de mens als redelijk, zedelijk, religieus en maatschappelijk wezen, zou toch de neiging tot het kwade moeten kunnen beteugelen en als de stem uit het binnenste fungeren, die iemand toeroept zich te reinigen en te handelen naar zijn geweten, dat weet heeft van de aardse en de hogere menselijke bestemming.

In de zomer van het jaar 1838 is Van der Bruggen ervan overtuigd, dat hij iets over het hoofd heeft gezien. Zomin het natuurrecht als het goddelijk recht, in zijn ogen beide normatief voor mens, maatschappij en staatkunde, blijken als levensbeginsel te voldoen, worden althans consequent als leidraad genomen.

Aangezien hij de oorzaak hiervan in de mens zelf zoekt, sterkt deze constatering hem in zijn twijfel aan zijn zekerheid en houvast de menselijke natuur.

Afgaande op zijn ervaringen en wellicht beïnvloed door opvattingen van de Engelse filosoof, de empirist David Hume (1711-1776), neemt Van der Bruggen een sceptische houding aan ten opzichte van de mens en vraagt hij zich af of deze wel in staat is naar zijn natuur redelijk en zedelijk te leven.

In deze houding voelt hij zich gesterkt door ontwikkelingen en gebreken in de samenleving¹⁷⁵. Wat hij aan kwaad waarneemt, is egoïsme, hoogmoed van de rede, zelfingenomenheid en wantrouwen ten opzichte van het Opperwezen en de vorst alsook tussen de burgers onderling. In

plaats van een beperkt aantal goede en zinvolle wetten, komen er steeds meer, waarvan hij het bestaan betreurt, daar hij ervan overtuigd is, dat wettelijke bepalingen op zichzelf geen waarborg zijn voor een harmonische samenleving. Daarenboven bevordert in zijn ogen de democratisch-liberale beweging eenzijdig de gedachte aan volkssoevereiniteit en menselijke perfectibiliteit

Beseffend dat hij, juist zoals de wetgever meer wetten maakt, naast de rede meer toetsstenen heeft geplaatst, gaat Van der Bruggen, zonder deze als geweten fungerende factoren volledig terzijde te schuiven, op zoek naar de onfeilbare norm voor het leven

Van beslissende betekenis voor zijn verdere leven is de stap die hij zet in een door hem voordien nauwelijks ingeslagen richting. Hij gaat namelijk deze norm niet *in*, maar *buiten* de mens en wel in het christendom zoeken. De twee toetsstenen die derhalve overblijven zijn die van de persoonlijke beïnvloeding en van Gods Woord

Had hij vroeger uitsluitend over het Woord Gods gesproken, zonder er verder iets mee te dóen, gelijktijdig met het streven van de Nijmeegse schoolcommissie het lokale onderwijs in een meer godsdienstige richting te sturen, plaatst hij de godsdienst als een eigen zedenleer naast die van het natuurrecht en zoekt hij in de persoonlijke betrekking tussen God en mens de bron voor ware plichts- en deugdbetrachting¹⁷⁶. Uit zijn overtuiging, dat van buitenaf op de mens afkomende bepalingen en voorschriften geen waarborg kunnen zijn voor dit deugdzaam handelen en dat de ware humaniteit slechts te bereiken is door degene die vanuit zijn innerlijk zedelijk leeft, trekt hij de consequentie, dat zijn 'oude' opvatting over godvrezende en nauwgezette uiterlijke vervulling van godsdienstige voorschriften niet juist is¹⁷⁷.

Deze gevolgtrekking betekent voor Van der Bruggen in de eerste plaats, dat het geloof als levensbeginsel niet te vinden is in kerkelijke waarheden, leerstellingen en formulieren, maar uitsluitend in de bijbel. Ze betekent voorts, dat het wezen van het bijbels christendom moet voldoen aan de voorwaarde, dat het werkelijk als beginsel kan fungeren, dat wil zeggen, niet leidt tot uiterlijke plichtsvervulling zonder meer, maar tot innerlijk of geestelijk geloof, dat zich manifesteert in daden

Van de vervulling van deze voorwaarde hangt Van der Bruggens antwoord af op de vraag of de weg der openbaring de juiste is naar de onfeilbare levensbron of dat ook deze weg weer doodloopt.

1. De 'vondst van den parel van groote waarde'

Uitgangspunt van Justs onderzoek naar de aard van de bijbel en het christendom is de gedachte:

*'Waarheid, zuivere, strenge, onbenevelde waarheid is, dunkt mij, vooral bij de behandeling van alle Godsdienstige onderwerpen, een éérst en onmisbaar vereischte'*¹⁷⁸.

Deze waarheidsdrang zowel als zijn standpunt, dat de werkelijke zin van iets niet langs een andere weg dan door verstandelijke beredenering te ontdekken is, nopen hem deze onderwerpen rationeel en analytisch te benaderen en daarenboven daarbij zijn eigen weg te gaan.

Bijbelbeschouwing

Door enerzijds de bezwaren die aan een wetenschappelijk-kritische benaderingswijze van de bijbel verbonden kunnen zijn te erkennen en anderzijds de mening dat voor alles wat in de bijbel staat een redelijke verklaring is te geven als 'hoogmoed van de rede' te beschouwen, neemt de jonge Van der Bruggen een ander standpunt in dan de orthodoxen en de z.g. supranaturalisten¹⁷⁹ binnen de Hervormde Kerk

Is hun gemeenschappelijk standpunt, dat de bijbel geschreven is door mensen, maar zien zij hem respectievelijk als een letterlijk door God geïnspireerd en een onder Zijn leiding tot stand gekomen geschrift, Van der Bruggen is van oordeel, dat de schrijvers ervan vervuld waren van de Heilige Geest. Zijn overtuiging is derhalve, dat de bijbel zowel een goddelijk als een menselijk karakter heeft ofwel Gods Woord én (en in) mensenwoord bevat en dat het wezen ervan (het tijdeloze goddelijk en bovennatuurlijk element) verborgen ligt achter de vorm (het tijdgebonden menselijk

en natuurlijk element van zeden, gewoonten, taalgebruik en stijl) Hij is dan ook de mening toegedaan, dat de bovennatuurlijke en voor het menselijk verstand onbegrijpelijke werking van God a priori te accepteren is en dat de bijbel niet uitsluitend letterlijk genomen moet worden¹⁸⁰

Enerzijds schaart hij zich met dit gevoelen eensdeels achter de orthodox-protestantse afwijzing van de supranaturalistische leer, dat uitsluitend datgene voor waarheid aangenomen kan worden, waarvoor een natuurlijke en redelijke verklaring is te geven, anderdeels achter de supranaturalistische afwijzing van de orthodox-protestantse opvatting, dat de bijbel uitsluitend Gods Woord is¹⁸¹.

Anderzijds kant hij zich met deze bewering tegen het eenzijdig karakter van hun respectieve bijbelopvattingen, waarin ofwel het gevoel en het goddelijk element ofwel de rede en het menselijk bestanddeel centraal staan

In tegenstelling tot de rationalistische supranaturalisten, die de mens en het verstand als maatstaf voor alle dingen beschouwen alsmede tot wat Just van der Bruggen noemt 'de strenge orthodoxie' of 'de regtzinnigheid', die van het rationalisme gevlucht is naar de romantiek ofwel van de rede en het verstand naar het gevoel en het hart, kent hij én het verstand én het hart én het gevoel een eigen en onmisbare plaats toe, ook bij het doordenken van de bijbel¹⁸². Volgens zijn antropologie is het verstand het belangrijkste, ook al stelt hij het niet bóven maar vóór het hart, dat op zijn beurt weer zetel is van het innerlijk gevoel¹⁸³

Christologie, soteriologie en geloofsopvatting

Uit de bijbel in het algemeen en uit de vier Evangelien en de Handelingen der Apostelen in het bijzonder rijst voor Van der Bruggens geestesoog het beeld op van Jezus als de Christus, de Zoon Gods die mens is geworden, God én mens ofwel de God-mens¹⁸⁴.

Wederom beseft hij ten volle, dat hij zich op een andere weg bevindt dan de orthodoxen en supranaturalisten. Naar zijn mening leggen zij in hun christologie respectievelijk een eenzijdig accent op de godheid en op de mensheid van Christus. Ten einde zichzelf in deze kwestie meer zekerheid te verschaffen, onderzoekt hij of Jezus zich tijdens zijn verblijf op aarde in begrijpelijke bewoordingen heeft uitgelaten over de aard en de functie van zijn menswording en dood. Tevens gaat hij na of de leer die Jezus verkondigd heeft, overeenstemt met die van de discipelen en de apostelen en of het christendom deze leer overgenomen heeft in het christelijk hoofdeerstuk, dat de dood van Christus het middel voor zondaars is bij God vergeving en genade te vinden.

Reeds in de herfst van het jaar 1838 komt hij tot de conclusie, dat Jezus geen misverstand heeft laten bestaan over zijn persoon als God én mens, maar zich over het wezen van de blijde boodschap van zijn verzoeningsdood slechts bij het laatste avondmaal en 'in bedekte termen' heeft uitgesproken.

Desondanks is hem veel duidelijk geworden. In de eerste plaats ziet Van der Bruggen, die als jurist de mening verkondigt dat een individu soms ter wille van het algemeen belang schade en verdriet moet lijden, het grote zoenoffer van Christus als het middel voor de mens om te komen tot de bestemming die God hem heeft gegeven. Ten tweede is hij ervan overtuigd, dat Jezus niet alleen vergeving van zonden heeft geleerd op grond van bekering tot en zondenbelijdenis aan hemzelf of aan God, maar ook op grond van het geloof in zijn offerdood¹⁸⁵. Laatstgenoemde grond was, althans in de ogen van Van der Bruggen, door Zacharias, Simeon en Johannes de Doper wel en door de discipelen niet volledig begrepen¹⁸⁶. Eerst na de hemelvaart hebben zijns inziens de apostelen door de werking van de Heilige Geest (door hem in navolging van de discipel Johannes genoemd de 'Geest der waarheid') ingezien, dat dit geloof in het lijden en sterven van Christus het enige middel is voor de gehele mensheid om tot volkomen zaligheid te komen.

Met deze ontdekking heeft Just van der Bruggen het doel van zijn speurtocht bereikt. Thans is het zijn onwrikbaar gevoelen, dat het ware geloof een redelijke grond heeft, te weten. Gods Woord en gezag. Bovendien is hij er rotsvast van overtuigd, dat het geloof in het offer van de God-mens Christus als het middel voor de mens om bij God vergeving, verzoening en rechtvaardiging te vinden het wezenlijke bestanddeel is van de leer van Jezus of de openbaring van het koninkrijk God en van de zuivere leer van het ware christendom¹⁸⁷

Deze kern verschafft hem de zekerheid, het houvast, de vaste grond of het enig juiste en onfeilbare levensbeginsel, waarnaar hij heeft gezocht. In de christelijke waarheid of het christelijk beginsel 'er is slechts een naam in de Hemel, die genoemd wordt en waardoor wij zalig kunnen worden', ziet hij het gehele gebouw van het Evangelie verwoord¹⁸⁸

Naar aanleiding van deze 'vondst van den *parel van groote waarde*'¹⁸⁹ Christus, de geopenbaarde waarheid en het evangelisch of god menselijk beginsel van de geopenbaarde christelijke gods dienst, de enige en zuivere bron van het waarachtig Christen zijn, roept Van der Bruggen vol vreugde uit, dat hij 'den waren sleutel' gevonden heeft in het Evangelie naar Johannes, de Handelingen der Apostelen en de brieven van Paulus

'Hoe schoon verheft zich niet voor ons oog, het op deze grondslagen () door de Apostelen, in hunne brieven opgetrokken gebouw – In niets wijkt het af van het reeds uit dien aanleg duidelijk kenbare plan – alleen zien wij hier alle de deelen voltooid, en tot één samenhangend en heerlijk geheel gevormd, waarvan wij ons vroeger den vollen luister slechts door de verbeelding konden voorstellen. Treden wij daarom nader toe en vestigen wij onze oogen op de geheel ontwikkelde leer der zaligheid, door den dood en het lijden van Christus, zoodanig als die ons vooral door Paulus werd verkondigd', aldus de enthousiaste Just van der Bruggen in het najaar van 1838¹⁹⁰

2. Veranderd mensbeeld

Al zoekend naar het wezen van de bijbel en het christendom is Van der Bruggen tot de overtuiging gekomen, dat de mens van nature niet geneigd is tot het goede en in morele zin bedorven. Aangezien derhalve de menselijke natuur als levensbeginsel wel te kort moet schieten, is zijn nieuw ethisch ideaal, dat de mens zijn natuur overwint en leeft naar het christelijk beginsel

Zowel op grond van zijn christocentrische geloofsopvatting – uitsluitend het geloof in de Godmens Christus leidt tot de rechtvaardigmakende genade Gods – als van dit nieuwe mensbeeld is hij tot de slotsom gekomen, dat de weg naar een christelijke levenshouding uitsluitend op goddelijke én menselijke kracht afgelegd kan worden

Het uitgangspunt van zijn redenering over de aard van de menselijke kracht is het grote gebod van Christus 'Gij zult den Heer, uwen God, liefhebben met geheel uw hart, met geheel uwe ziel, en met geheel uw verstand' (Mattheus 22:37). Daarin ziet hij een bevestiging van zijn opvatting, dat de mens onder het primaat van het verstand al zijn vermogens moet gebruiken om het gewenste doel te bereiken

Allereerst zal een individu op zoek moeten gaan naar het levensbeginsel en deze tocht verstandelijk beredeneren. Een viertal conclusies zullen daarvan het resultaat zijn. Ten eerste, dat dit beginsel (of de absolute waarheid) niet in, maar buiten hemzelf te vinden is en wel via Christus bij God, ten tweede, dat hij Christus moet zoeken, leren kennen, vertrouwen, liefhebben en op zijn woord geloven, ten derde, dat zijn eigen natuur in morele zin bedorven is en ten slotte, dat hij de overtuiging van deze waarheden dankt aan goddelijke kracht

Kenmerkend voor de gedachtegang van Van der Bruggen in dit verband is zijn bede

'Geve God mij, dat ik, door de Liefde die Hij van mij vraagt, aldus te begrijpen, mij zelve niet door ijdele redeneringen bedriege, en moge Hij mijn verstand verlichten, opdat ik Hem moge leren kennen, beminnen zoo als het mij als Christen betaamt'¹⁹¹

Dank zij die verstandelijke overtuiging en de werking van de geest der waarheid (ofwel die van Christus en dus van God) in de wil zal achtereenvolgens de behoefte ontstaan aan goddelijke genade en innerlijke reiniging, het hart zich openstellen voor het geloof in Christus en in Gods liefde, de wil zich richten op die van God en het geweten weet krijgen van de oorspronkelijke bestemming van de mens

Door goddelijke genade overwint de mens in deze fase van zijn ontwikkelingsproces zijn natuur. Hij neemt niet langer de rede of zichzelf tot maatstaf, verloochent eigenliefde en vertrouwen-op-eigen-kracht en erkent de verdienste van Christus en het Evangelie als de onfeilbare toetssteen¹⁹². Gerechtigd door God leeft hij als een innerlijk veranderd, vernieuwd en weder-

geboren mens vanuit de herstelde gemeenschap met God 'Heerlijke climax' – Moge die ook eenmaal door Gods goedheid, mijn deel zijn', bidt Van der Bruggen, begin augustus van nog steeds hetzelfde jaar 1838¹⁹³.

Op grond van zijn ethische geloofsopvatting beschouwt hij de 'innerlijke godsdienst van het hart', die de totale persoonlijkheid tot in de kern doordringt, niet slechts als een redelijk, maar ook als een kinderlijk geloof¹⁹⁴. Wie gelooft vanuit zijn ethos ofwel het innerlijk wezen, bezit naar Van der Bruggens overtuiging de eigenschappen van een kind. nederigheid, oprechtheid, eenvoud en een vast vertrouwen op de hulp van hen, van wie het afhankelijk is en met wie een gemeenschap bestaat.

In de derde en laatste fase manifesteert dit geloof zich als een levend geloof, als beginsel voor het dagelijks leven. De wedergeborene treedt 'voor zijn eigen besef ten volle overtuigd' (Romeinen 14:5-6) van binnen naar buiten, handelt niet uit eigen, maar uit Gods kracht en leeft naar Gods wil, in, door, met en uit Christus, als christen¹⁹⁵.

3. Veranderd maatschappij- en staatsbeeld

In drieërlei opzicht is Van der Bruggen ervan overtuigd, dat het evangelisch-christelijk beginsel het fundament is van individueel en van maatschappelijk welzijn¹⁹⁶.

In de eerste plaats is zijn hoop dat een beginsel door zijn werking in individuen invloed uitoefent op de samenleving ongewijzigd gebleven.

Ten tweede staat hij thans op het standpunt, dat geloof en leven evenmin van elkaar te scheiden zijn als oorzaak en gevolg en dat juist de kracht en de aard van het christelijk geloof doen leven¹⁹⁷.

In de derde plaats leest hij in het tweede deel van het grote gebod van Christus: 'gij zult uwen naasten liefhebben als U zelve' (Mattheus 22.38-39), dat 'gelijk is' aan het eerste – uitgangspunt voor zijn mensbeeld –, dat uit de (verticale) gemeenschap van God en individu die (horizontale) van mensen onderling voortvloeit.

Op grond van deze overtuiging weet Van der Bruggen, in zijn hoedanigheid van voorzitter van de Nijmeegse schoolcommissie, nu ook het antwoord op de vraag, wat het wezen is van de christelijke deugden, tot welke de school wettelijk moet opleiden. In overeenstemming met de tijdgeest schreef de schoolwetgeving van 1806 opleiding tot maatschappelijke en christelijke deugden voor; een volgorde, die doelbewust was gekozen. De gangbare opvatting was namelijk, dat de kinderen gevormd moesten worden tot brave, vaderlandslievende staatsburgers en dat christelijke deugden, zoals braafheid, gehoorzaamheid, eerlijkheid en deugdzzaamheid niet alleen in het verlengde lagen van de maatschappelijke opleiding, maar deze ook versterkten, aanvulden en garandeerden¹⁹⁸. Was Van der Bruggen tot de zomermaanden van het jaar 1838 dezelfde mening toegedaan, na zijn bijbelstudie beschouwt hij deze deugden met andere ogen. Alleen een christen kan volgens hem uit liefde voor God en voor zijn medemens gestalte geven aan de ware deugd- en plichtsbetrachting¹⁹⁹. Vanuit deze optiek gezien zijn de christelijke deugden niet ondergeschikt aan de maatschappelijke, maar omgekeerd. Sterker nog: de christelijke deugden, waarvan de liefde de voornaamste is, zijn in wezen de ware maatschappelijke deugden, zodat laatstgenoemde term kan verdwijnen²⁰⁰. Zowel dit toekennen van een andere betekenis aan als de omkering van de volgorde van deze twee begrippen is van wezenlijk belang voor Van der Bruggen. Zijn kijk op de schoolwetgeving en op de functie van opvoeding en onderwijs wordt daardoor blijvend beïnvloed.

Van betekenis is bovendien, dat hij door zijn ethische geloofsopvatting, zijn mensbeeld en zijn maatschappijbeschouwing meer het accent zal (moeten) gaan leggen op het individueel belang dan op dat van de samenleving, aangezien in zijn visie christenen de samenleving christelijk zullen moeten maken; het verband tussen oorzaak en gevolg.

Zoals uit het voorgaande te verwachten is, dient naar de mening van Van der Bruggen ook de staatkunde en de wetgeving gebaseerd te zijn op het evangelisch-christelijk beginsel van liefde, geloof en vertrouwen. Onafhankelijk van welke regeringsvorm ook, blijft de christelijke en dat is de ware burgerlijke vrijheid de grondslag voor het staatsrecht. Met deze woorden bedoelt hij te zeggen dat de beste christen ook de beste staatsburger is, daar hij zich niet onder dwang, maar uit ei-

gen vrije wil onderwerpt aan het door God ingestelde gezag en niet alleen harmonie tussen een individu en God nastreeft, maar ook tussen individuen onderling en tussen volk en overheid²⁰¹.

Met deze opvatting over de liefde tot God als basis voor de samenleving stelt Van der Bruggen zich op tegenover hen, die een menselijk of maatschappelijk verdrag, een 'contrat social', beschouwen als grondslag van de verhouding tussen vorst en volk. Bovendien plaatst hij zijn standpunt ieder doet wat goed is in de ogen van God tegenover dat van de Verlichting ieder doet wat goed is in zijn ogen²⁰². Verzet tegen het gezag blijft hij afwijzen, tenzij dat geschiedt 'in de vreeze des Heeren'²⁰³.

4. Beeld van geloofsbegrippen van anderen

Evenals Just van der Bruggen zijn bijbelbeschouwing en christologie heeft vergeleken met die van zijn orthodoxe en rationalistische geloofsgenoten, zo bepaalt hij gelijktijdig met zijn bestudering van het wezen van het christelijk geloof zijn positie ten opzichte van zijn mede-christenen. Het resultaat hiervan is als volgt in kaart te brengen

Wie gelooft, is gerechtvaardigd

Beknopt samengevat zijn de kenmerken van Van der Bruggens geloofsbegrip, dat hij de christelijke godsdienst beschouwt als god-menselijk van aard en de christelijke waarheid ofwel het geloof in het offer of in de verdienste van Christus als voorwaarde voor de rechtvaardiging door God.

Zijn godmenschelijk christendom is derhalve te karakteriseren als de leer van het geloof in Christus, waarin de mens met goddelijke hulp kan leren geloven.

Wie uitverkoren is, is gerechtvaardigd

In de geloofsopvatting van de orthodox-protestanten bespeurt Van der Bruggen eenzijdigheid: te weinig oog hebben voor de menselijke zijde van het christendom en overaccentuering van de goddelijke. De bijbel is in hun ogen Gods Woord, Christus Gods Zoon, die de zonde en de straf ervoor heeft weggenomen en geloven dank zij de verdienste van God een genadegift aan uitverkorenen of gepredestineerden, die gerechtvaardigd worden²⁰⁴.

Dit geloofsbegrip maakt, naar de mening van Van der Bruggen, van het christendom een genade- of predestinatieleer en verwaarloost de betekenis van het leren geloven en het geloof zelf, met alle nadelige gevolgen van dien.

In de eerste plaats kan deze leer ertoe leiden, dat mensen passief afwachten of God zijn genade over hen uitstort en zij tot bekering komen.

Ten tweede weet hij bij ervaring, dat predikanten zich op het gevoel (dat volgens Van der Bruggen eerst ná het hart komt) richten en zich beperken tot het aankweken van schuldgevoelens, met de bedoeling de behoefte aan goddelijke genade en innerlijke vroomheid te stimuleren²⁰⁵. Beschouwing van het christendom als een leerbegrip neemt hij waar in het willen vasthouden aan allerlei, in feite door mensen geformuleerde, kerkelijke leerstellingen of waarheden en in het daar aan toekennen van goddelijk gezag²⁰⁶. In dit leven naar kerkelijke voorschriften in plaats van uitsluitend naar Gods Woord en het christelijk beginsel ziet hij uiterlijke deugd- en plichtsbetrachting, die ten onrechte wordt aangezien voor gehoorzaamheid aan de geboden Gods en die daarenboven het innerlijk geloof dreigt te overheersen²⁰⁷. In dit verband bekritiseert de Nijmeegse amateur-theoloog overdreven denkbeelden omtrent de zondagviering en het al te snel vellen van oordelen over het christen-zijn van anderen. Behalve dat het zijns inziens niet aan mensen is daarover te oordelen, acht hij het zeer moeilijk, wellichts zelfs onmogelijk, een gewetenszaak te beoordelen. In deze denkbeelden en in deze houding ten opzichte van andersdenkenden ziet hij een bedreiging van de vrijheid van de christen om naar zijn geweten te handelen, van de christelijke liefde en barmhertigheid van de christelijke waarheid²⁰⁸.

In de derde plaats bevordert de orthodoxe geloofsopvatting volgens Van der Bruggen de onkunde over de aard en de kracht van het geloof met als gevolg dat er een geloof zonder geloofsda den kan ontstaan. Hij erkent wel, dat een mens voor zijn zaligheid niets mag of kan doen, maar verschilt met de orthodoxen van mening over hun conclusie, dat er niets mag worden gedaan dat God welgevallig is. Evenals daden vóór het geloof wijst hij geloof zónder daden, als respectievelijk eenzijdig op de menselijke en goddelijke kant van het christendom gericht, van de hand²²⁹. Zijn ideaal is immers daden te verrichten, gebaseerd op de kracht van het innerlijk geloof.

Wie redelijk en zedelijk leeft, is gerechtvaardigd

In zijn vroegere geloofsopvatting, die veel gelijkenis vertoonde met die van de supranaturalisten, neemt Van der Bruggen thans eveneens eenzijdigheid waar. Hij ziet daarin verwaarlozing van de goddelijke en overaccentuering van de menselijke zijde van het christendom. De bijbel is daarin een onder Gods leiding geschreven bijna menselijk geschrift, Christus in de eerste plaats een zoon van mensen en geloven op eigen kracht, door uiterlijke deugd- en plichtsbetrachting, gerechtvaardigd worden²¹².

Van der Bruggen beseft, dat God deugdzzaam dienen alleen iemand nog niet tot christen maakt en zeker niet tot rechtvaardiging c.q. onsterfelijkheid leidt. Een dergelijk geloofsbegrip reduceert zijns inziens het christendom tot een zeden- en plichtenleer en veronachtzaamt zowel het geloof in Christus als de goddelijke kracht en genade. Het bevordert het geloof in eigen verdienste en het vertrouwen op de rede en leidt tevens tot een leven zonder geloof ofwel tot een moraal zonder religie en tot prediking van de trits God-deugd-onsterfelijkheid.

I. De verdieping van levensovertuiging in andermans ogen

In de tot dusver verkregen beelden van de jonge Van der Bruggen komt zijn ontdekking van het ware levensbeginsel, gevonden niet in de mens zelf maar in het evangelisch christendom, in het geheel niet voor. Enige Van der Bruggianen hebben wel zwakke pogingen in deze richting ondernomen, maar zijn niet veel verder gekomen dan de gevolgtrekking, dat er zich op een bepaald moment een verandering voltrokken heeft in de godsdienstige opvattingen van deze Nijmeegse rechter. Zomin op de aard van deze zogenaamde verandering als op het tijdstip waarop deze is opgetreden hebben zij echter een helder licht kunnen werpen, sterker nog, in drieërlei opzicht hebben zij hun geestverwant misverstaan.

In de eerste plaats hebben zij de verdieping van Van der Bruggens inzicht in de beginselen van het menselijk handelen aangezien voor een verandering van levensrichting in religieuze zin ofte wel voor een 'bekering'²¹¹. Onder verwijzing naar de hoofdfiguur zelf, die, althans in hun ogen, zelden en dan nog 'slechts zijdelings en in vage bewoordingen' over deze gebeurtenis heeft gesproken²¹², hebben zij op hun beurt gemeend hetzelfde te mogen en kunnen doen. Hun omschrijving van het wezen van deze zogenaamde bekering als het niet langer huldigen van een hetzij stoïcijnse, hetzij rationalistische en algemeen-christelijke opvatting²¹³ en het aanvaarden van een hogere, 'een geheel andere beschouwing van de bestemming en de waarde des levens'²¹⁴, met als gevolg dat Van der Bruggen als 'levend christen'²¹⁵ tot het geloof kwam²¹⁶, is in haar algemeenheid te ongenueanceerd om de werkelijke aard van het proces van verdieping weer te geven.

Just van der Bruggen zelf heeft de ontwikkelingsgang in zijn denkbeelden nimmer aangeduid met de term 'bekering' en, blijkens het behandelde in de beide voorafgaande paragrafen, heeft hij dit terecht nagelaten.

'Lange jaren heb ik op mijn levenshulke rondgedwaald, zonder dat ik de eigenlijke ware lading aan boord, den regten stuurman aan het roer had', deelt hij in 1850 mee²¹⁷. Met deze woorden geeft hij duidelijk aan, dat hij jarenlang naar zijn levensbeginsel heeft gezocht en dat het resultaat van deze zoekactie geen plotseling optredende 'bekering' is geweest, maar de overtuiging, dat niet de rede of de kerkelijke waarheid maar de God-

mens Christus de ware bron des levens is. Bovendien bevestigt hij daarmee de opvatting dat voor hem het geloof, beter gezegd het (leren) geloven, een proces is, waarin menselijke en goddelijke factoren bijdragen tot verdieping van levensovertuiging²¹⁸.

Ten tweede hebben de Van der Bruggenianen die over een 'ommekeer' in zijn geloofsopvatting hebben geschreven de door hen bedoelde bekering gedateerd in of rond het jaar 1840²¹⁹.

De reden voor deze – overigens onjuiste – eenstemmigheid is te vinden in het gebruik van dezelfde bron, te weten Smit, die zich op zijn beurt beroepen heeft op uitlatingen van Van der Bruggen zelf²²⁰.

De twee plaatsen waarnaar Smit verwijst betreffen fragmenten uit de door Van der Bruggen in 1844 en 1851 verhaalde ontstaansgeschiedenis van de scholen op de Klokkenberg te Nijmegen, waarin inderdaad het jaar 1840 genoemd wordt.

In 1844 schrijft hij

'In het voorjaar van 1840, verenigden zich te *Nijmegen* eenige vrienden, om de oprichting eener Bewaarschool te beproeven'

en even verder

'Met groote belangstelling werd dit werk gadeslagen door sommige anderen, die sedert eenigen tijd, de parel van groote waarde waren begonnen te zoeken, en intezien dat één ding noodig is'²²¹

Beide citaten hebben aanleiding gegeven tot het ontstaan van een misverstand, dat tot op de dag van vandaag is blijven bestaan. Zonder oog te hebben voor het feit, dat de auteur van deze woorden twee groepen onderscheidt, te weten één, die een bewaarschool tracht te stichten en een andere, die belangstellend toekijkt, zijn Smit en degenen die zich op zijn autoriteit hebben beroepen tot de conclusie gekomen, dat Van der Bruggen in 1840 een van de oprichters was van een christelijke bewaarschool²²². Vaststaat echter, dat Van der Bruggen geen deel uit maakte van de eerste, maar van de tweede groep. In zijn hoedanigheid van voorzitter-secretaris van de Nijmeegse schoolcommissie deelde hij de initiatiefnemers van het plan tot stichting van deze school²²³ mee, dat hij hun activiteiten op dit gebied met de 'meeste belangstelling' zou volgen²²⁴.

In 1851 geeft hij een tweetal verklaringen voor deze interesse

Uit hoofde van zijn functie als voorzitter van deze – naar zijn zeggen in 1840 (moet zijn 1838)²²⁵ opgerichte – commissie was hij in aanraking gekomen met het schoolwezen en de voor hem als jurist destijds nog onbekende wetgeving op dat gebied. Werd dientengevolge zijn belangstelling gewekt voor het vraagstuk van het onderwijs in het algemeen, die voor het christelijk onderwijs in het bijzonder was voortgekomen uit zijn diepere levensovertuiging

'De ernstigere rigting welke mijne geheele levens-aanschouwing en studien sedert eenigen tijd genomen hadden, waren oorzaak dat ik in die strijdsvraag, welke nu nog in Europa eene levenskwestie is der volkeren, met de levendigste belangstelling deel nam, terwijl ik mij met steeds toenemende overtuiging aan de zijde schaarde van hen die beweerden, hetgeen tegenwoordig schier geene tegenspraak meer vindt, dat de volksschool van het christendom niet mag afgescheiden worden'

aldus Van der Bruggen in maart 1851²²⁶

Van der Bruggenianen hebben in dit citaat een bevestiging van hun opvatting gelezen, dat de 'bekering' van Van der Bruggen plaatsgevonden heeft omstreeks het jaar 1840. In werkelijkheid levert het citaat de sleutel tot de aard van het ontwikkelingsproces, dat hij in de jaren 1836 tot eind 1838 heeft doorgemaakt. In de loop van die tijd is, zoals hiervoor weergegeven, zijn levens- en wereldbeschouwing immers niet wezenlijk veranderd, maar alleen een 'ernstigere rigting' uitgegaan²²⁷.

Op de vraag welke richting de jonge Van der Bruggen dan wel is ingeslagen, hebben zij ten slotte evenmin een bevredigend antwoord kunnen geven²²⁸.

Hoewel zij eenstemmig van oordeel zijn, dat hij, na zijn 'bekering' in 1840, de weg is gegaan van de gereformeerde orthodoxie, verschillen zij onderling van mening over de vraag of hij zich ook heeft aangesloten bij de confessionele orthodoxen²²⁹ en over de periodisering van zowel zijn orthodox- als zijn confessioneel-zijn²³⁰.

Zij die op het standpunt staan dat Van der Bruggen in die tijd 'typisch een man van de confessi-

onele richting' was²³¹, zijn van oordeel, dat hij de confessionelen in 1844 en de orthodoxen tussen 1850 en 1853 vaarwel heeft gezegd²³²

Van Egmond, die hem in die levensperiode niet als confessioneel maar uitsluitend als orthodox beschouwt, deelt het tweede gedeelte van deze zienswijze, zij het onder zeker voorbehoud. Zijn stelling is, dat Van der Bruggen reeds in 1840 'ten aanzien van de formulierenkwesitie het ethisch standpunt' innam en dat hij zich sinds 1844 geleidelijk verder van de orthodoxen verwijderd heeft²³³.

Wie zich echter uit Van der Bruggens totale schriftelijke nalatenschap een beeld vormt van zijn gehele levens- en wereldbeschouwing en van de samenhang tussen en ontwikkelingsgang in zijn denkbeelden, moet echter wel tot andere conclusies komen.

In de eerste plaats zal hij ontdekken, dat deze denker de woorden 'orthodox' en 'confessioneel' een andere inhoud toekent dan de toentertijd gangbare. Orthodox betekent voor Van der Bruggen geloven in de leer van Christus in plaats van in die van de Hervormde Kerk en confessioneel leven naar de christelijke geloofsbelijdenis in plaats van naar kerkelijke belijdenisgeschriften. In deze zin opgevat is de jonge Van der Bruggen in de tweede helft van het jaar 1838 zowel de orthodoxe als de confessionele richting ingeslagen en daarenboven de ethische.

Ten tweede zal hij beseffen, dat dit ethisch standpunt in die tijd nog slechts in kiem aanwezig is en eerst tot volledige ontwikkeling is gekomen in 1847. In dat jaar deelt Van der Bruggen in een terugblik op zijn leven namelijk het volgende mede:

'Ook ik heb langen tijd in dezen treurigen maalstroom rondgedoold, en ik herinner mij nog met schrik mijne telkens vernieuwde folteringën, wanneer ik in het een of andere lijvig boek, de vijftig of meer inwendige kenteekenen van het ware, en de vijftig daartegen gestelde van het valsche geloof doorgeworsteld zijnde, in mij zelve, tegen eenige der kenteekenen van het ware, weder eene menigte andere van het historische, van het verstandelijke, ja van welk geloof niet, ontdekte. Maar eere en dank zij de ontfermende genade van mijnen God, dat die tijden voorbij zijn! Want roepende tot den Heer in de benaauwdheid mijns harte, verlost Hij mij uit mijne angsten, want hij heeft de koperen deuren van leeringen van menschen voor mij gebroken, en de ijzeren grendelen der traditie, waarachter ik gebonden lag, weggeschoven, en daarom is het de begeerte mijner ziele, voor den Heere zijne goedertierendheid te loven, en zijne wonderwerken voor de kinderen der menschen'²³⁴.

In dit citaat ligt het grote verschil opgesloten tussen de jonge en de latere Van der Bruggen.

Zag hij vóór 1838 de mens als een zedelijk, maatschappelijk, religieus en bovenal redelijk wezen, in de loop van dat jaar brengt de ontdekking van zijn nieuwe levensbeginsel met zich, dat hij de religiositeit beschouwt als het wezen van de mens, de rede als een van de middelen tot en zedelijk of maatschappelijk gedrag als een gevolg van deze religiositeit. Naar deze zienswijze legt hij het accent op schoolgebied op onderwijs dat zich richt op kennisoverdracht en vooral op ontwikkeling van het denkvermogen.

De latere Van der Bruggen is in 1847 tot de overtuiging gekomen, dat het christendom geen zaak is van het verstand, maar van het geweten en dat het eerste ondergeschikt is aan het tweede. Op basis hiervan richt hij zich dan niet langer indirect, maar direct op het innerlijk, de wil of het geweten. Sindsdien accentueert hij op onderwijsgebied in de eerste plaats opvoeding van het geweten en vorming van het karakter en ten tweede verstandsontwikkeling.

Wanneer Van der Bruggen derhalve tien jaar later, om precies te zijn op 10 juli 1857, in zijn hoedanigheid van formateur en ziel van het dan optredende kabinet, in de kamer verklaart, dat hij niet meer op het standpunt staat dat hij jarenlang gedeeld heeft met de orthodoxe en confessionele Groen van Prinsterer, bedoelt hij daarmee niet te zeggen, dat ook hij orthodox en confessioneel is geweest. Wat hij dan duidelijk over het voetlicht tracht te brengen is, dat hij in het verleden – dat is vóór 1847 – weliswaar evenals Groen van Prinsterer het christendom beschouwd heeft als een leerbegrip en als een zaak van het verstand, maar dat hij 'eerst door ontwikkeling, door dieper in het wezen der zaak door te dringen' tot het inzicht is gekomen, dat 'het Christendom niet principaal de zaak van het bevattende verstand, maar de zaak principaal van het geweten (is)'²³⁵.

Alvorens echter de ontwikkelingsgang in zijn denkbeelden te volgen en na te gaan hoe hij de toepassing heeft gezien van het evangelisch-christelijk beginsel op de betrekkingen van het leven,

wordt hierna onderzocht wat de externe oorzaken zijn geweest van de in 1838 opgetreden verdieping van zijn levens- en wereldbeschouwing

J EXTERNE BEINVLOEDING

1. De Zwitserse Réveil-beweging

Algemeen aanvaard in Van der Bruggiaanse kring is de mening dat zijn negentiende-eeuwse geestverwant bij het zoeken naar zijn levensbeginsel beïnvloed is door een tweetal predikanten, de Nijkerker C. C. Callenbach (1803-1873)²³⁶ en de Zwitser César Malan (1787-1864), de vondst ervan gedeeld heeft 'met vele dierbare betrekkingen en oude vrienden'²³⁷ en sinds 1845 invloed heeft ondergaan van een andere Zwitser, te weten Alexandre Rodolphe Vinet (1797-1847)²³⁸

Van der Bruggen zelf schrijft – eind 1839, begin 1840 – de ontdekking van zijn levensbeginsel toe

'niet geheel alleen, aan beter inzicht omtrent beginselen, maar ook gedeeltelijk aan later verkregen kennis en ondervinding van *personen*'²³⁹

Hoewel uit deze woorden is op te maken, dat anderen hem eerst dan beïnvloed hebben nadat hij zelf tot beter inzicht is gekomen, laat hij zich in 1853 over Callenbach in andere zin uit. Zich de tijd herinnerend dat diens preken ertoe hebben bijgedragen 'om mijne nog duistere ziel op den rechten weg te helpen', noemt hij deze predikant namelijk zijn 'vader in Christus'²⁴⁰

Hetzelfde geldt voor de beide Zwitsers, van wie de invloed op het denken van de jonge Van der Bruggen sterk is onderschat

Degenen die in de mening verkeerden, dat hij zich rond 1840 'bekeerd' en dat Malan Nijmegen in 1839 of 1840 (moet zijn van 29 oktober tot 2 of 3 november 1842) bezocht heeft²⁴¹, hebben deze twee *fictieve* gebeurtenissen met elkaar in verband gebracht en onvoldoende oog gehad voor de invloed die in een eerder stadium is uitgegaan van Malans preken. Ook de invloed van een aantal redevoeringen van het Vinet in 1837 en volgende jaren op Van der Bruggen is door hen niet ten volle gewaardeerd. Zij erkennen wel, dat deze Nijmegenaar veel aan de wijsgeer, theoloog, historicus, kanselredenaar en dichter uit het Waadtland²⁴² doet denken en te danken heeft²⁴³, voorts dat zijn opvattingen, die hij huldigde onder invloed van Malan, door Vinets gedachten een wijziging hebben ondergaan²⁴⁴ en ten slotte dat het 'vooral Vinet (was) die grote indruk op VdB heeft gemaakt'²⁴⁵, maar houden vast aan hun standpunt, dat diens beïnvloeding is opgetreden in de tweede helft van de jaren veertig of zelfs na omstreeks 1850.

Reeds in 1910 heeft echter A. Pijnacker Hordijk (1851-1925) toentertijd predikant van de Nijmeegse waalse gemeente, erop gewezen,

'dat men mr. Van der Bruggen de eer moet geven, dat hij, als jurist en politicus en als denker, het diepst in den geest van Vinet is doorgedrongen, stellig niet minder dan Beets en de meer theosophisch realistische Gunning en de la Saussaye Sr',

vervolgens dat hij te beschouwen is als

'een vurig en consequent geestverwant van Alex. Vinet'

en ten slotte dat hij eveneens de anonieme vertaler is geweest van de derde druk uit 1836 van Vinets *Discours sur quelques sujets religieux* uit 1831²⁴⁶

Deze mening wordt bevestigd door Just's aantekeningen in de reeds verschillende malen aangehaalde manuscripten uit de jaren 1836 tot en met 1838 en door het beeld dat uit deze geschriften van zijn opvattingen oprijst. Daaruit blijkt, dat hij in die tijd niet alleen dieper is doorgedrongen in de geest van de bijbel en het christendom, maar ook in die van Vinet. Herhaaldelijk is een citaat of 'eene schoone plaats' – zoals Van der Bruggen zich uitdrukt – van de 'bekende', 'welsprekende' en 'voortreffelijke Vinet' tussen zijn notities aan te treffen²⁴⁷

Deze fragmenten van Vinet hebben hoofdzakelijk betrekking op de relatie tussen christendom en deugdzaamheid en tussen geloof en leven, op de eenvoud, het kinderlijke van het geloof²⁴⁸, op de betekenis van het christendom voor het individu²⁴⁹ en op de verhouding tussen christendom en

kerkgemeenschappen aan de ene en de staat aan de andere kant, kortom op de aard en de kracht van het geloof

Soortgelijke gedachten heeft Van der Bruggen aangetroffen bij Malan²⁵⁰. Diens 'hoogst eenvoudige Evangelie-prediking' acht hij 'de ware, Bijbelsche', daar deze geheel is 'ontdaan van theologische, en traditionele, mystieke aankorstringen'²⁵¹.

Het vasthouden van deze Zwitser aan dogma's, aan een strenge viering van de zondag en aan de predestinatieleer, wijst hij echter af, evenals diens interpretatie van het geloof als een genadegift. Daarin ziet hij eenzijdige accentuering van de goddelijke zijde van het christendom. De menselijke zijde daarvan vindt hij meer bij Vinet

Uit deze benaderingswijze van de denkbeelden van deze twee Zwitserse predikers valt op te maken, dat Van der Bruggen, overtuigd zijnde van het god-menselijk karakter van het christendom, slechts datgene van hen overneemt, waarin hij een bevestiging ziet van zijn reeds verworven inzicht in beginselen.

De invloed ten slotte van 'betrekkingen' en 'vrienden', familie en kennissen, lijkt aannemelijk, ook al is het bewijs voor een zogenaamde collectieve 'bekering' of voor een gelijksoortig ontwikkelingsproces bij anderen niet te leveren

Vaststaat wel, dat aan het einde van de jaren dertig van de vorige eeuw een geestelijke opleving is ontstaan binnen de protestantse bovenlaag van de stad Nijmegen. Deze opleving in religieuze zin past in het ruimere kader van een nationale en internationale reactie op de rationalistische geest van de Verlichting in een groot deel van West-Europa. Ook in Nederland was het de tijd van het Réveil²⁵²

2. De Nijmeegse Réveil-kring

In Nijmegen bestond de Réveil-kring voornamelijk uit de families Van der Bruggen, Van Lijnden, Mackay en Singendonck. Zij wisten al spoedig contacten te leggen met soortgelijke groepen in 's-Gravenhage en Amsterdam en met individuele geestverwanten in en buiten het land. Omstreeks 1840 had deze kring relaties met de Frans-Zwitserse oplevingsbeweging, inzonderheid met Malan

Kerkelijk behoorden de leden ervan voornamelijk tot de relatief kleine waalse gemeente en hun betrekkingen met de lutheranen waren zeer hecht. De beide predikanten van deze gemeenten, respectievelijk Everard Ambroise Zubli, die in 1835 op 26-jarige leeftijd zijn in dat jaar overleden voorganger, de Zwitser J. H. Payen (1764-1835), was opgevolgd²⁵³ en Carl Westhoff (1800-1861)²⁵⁴, Duitser van geboorte en sedert 1829 geestelijk leidsman van de evangelisch-lutherse of duitse gemeente te Nijmegen, namen een centrale plaats in binnen deze religieuze oplevingsbeweging

Of en in hoeverre deze kring invloed uitgeoefend heeft op de ontwikkeling in het denken van de jonge Just van der Bruggen is niet met zekerheid aan te geven²⁵⁵. De stelling lijkt echter niet gewaagd, dat Zubli deze kring in aanraking heeft gebracht met geschriften van Malan en Vinet en dat Westhoff het verkrijgen van de zaligheid alleen door het geloof sterk geaccentueerd heeft

Aangezien deze personen in sociaal opzicht bijna zonder uitzondering behoorden tot de kleine stedelijke bovenlaag van notabele en vermogende protestantse regentenfamilies, die zich – zoals vermeld – geconcentreerd hadden in de noordoostelijke wijk van de stad, moeten zij elkaar wel regelmatig en veelvuldig getroffen en wederkerig beïnvloed hebben

Hoewel het bronnenmateriaal voor een ontstaansgeschiedenis van deze Réveil-kring ontbreekt, is het niet waarschijnlijk, dat zij in een bepaald jaar, bijvoorbeeld 1840, uit het niets verrezen is en kan de veronderstelling, dat haar oorsprong gezocht moet worden in de jaren 1837 en 1838 niet ver bezijden de waarheid zijn. Op grond van dit vermoeden kan Van der Bruggen inderdaad de verdieping van zijn levensovertuiging gedeeld hebben met familieleden, vrienden en kennissen. De conclusie, dat allen zich in dezelfde richting en geest ontwikkeld hebben en dat er geen onderlinge verschillen van mening zijn blijven bestaan over de aard van het christendom en de kracht van het geloof, ligt echter niet voor de hand

Bekend is wel, dat alle activiteiten van deze Nijmeegse Réveil-kring dateren vanaf 1840 ofwel

vanaf een jaar na de opheffing van de staat van oorlog in de stad, in juli 1839. In het voorjaar van 1840 stellen Zubli, J. F. H. J. E. baron Mackay en freule van Lijnden pogingen in het werk een protestants-christelijke bewaarschool te stichten²⁵⁶. De daaropvolgende wintermaanden start de kring zijn bijeenkomsten of 'réunions', die onder leiding staan van genoemde predikanten en waarin gebed, bijbellezing en bespreking van religieuze onderwerpen een centrale plaats innemen²⁵⁷. In de loop van het jaar 1841 treffen Zubli, Just van der Bruggen en zijn collega-rechter Van Lijnden voorbereidingen voor de oprichting van een christelijke – let wel geen 'protestants-christelijke' – lagere school.

Een hoogte- en dieptepunt in dit Réveil-klimaat is het bezoek, dat Malan van 29 oktober tot 2 of 3 november 1842 aan Nijmegen brengt en de nasleep daarvan²⁵⁸. Met de kring houdt hij een vijftal speciale 'réunions' en als gast van Zubli predikt hij zondag 30 oktober in de kleine waalse kerk, toentertijd gevestigd in een vleugel van de 'Commanderie van St. Jan'²⁵⁹. Op de morgen van zijn vertrek nemen zijn geestverwanten afscheid van hun Zwitserse gast ten huize van 'de dierbare en vurige Zubly'²⁶⁰. Deze predikant heeft door de woorden van zijn collega uit het land waar zijn grootvader nog wel, maar zijn vader niet meer geboren was, nieuwe kracht verkregen²⁶¹.

Dit is echter niet met allen het geval. Een drietal maanden later is Just van der Bruggen van mening, dat de kring sedert enige tijd lijdt 'aan trage knieën en slappe handen'; vandaar zijn uitdrukking 'Nous avons été Galates'²⁶². Hij wijt deze passiviteit namelijk aan onderlinge meningsverschillen over de aard en de kracht van het geloof, in het bijzonder over de eenvoudige evangelieprediking van Malan en over het verband tussen geloof en leven, bekende thema's in zijn denkbeelden.

Zowel Just zelf als zijn vader zijn zeer gestimuleerd en geactiveerd door deze prediking. Beiden treden meer dan voorheen in de openbaarheid. De zoon zet zijn pogingen voort een lagere school te stichten waar christelijk onderwijs gegeven kan worden en wijst zijn mede-christenen, katholieken en protestanten, op de eenvoud van het evangelie en op het verrichten van daden vanuit het geloof. Zijn bijna 70-jarige vader, die met Malan zeer bevriend is geraakt, vertaalt diens preken en schrijft vertalingen van anderen over, correspondeert vervolgens met zijn Zwitserse vriend over de verspreiding ervan en over de ontvangst van de baten en treedt ten slotte op als contactpersoon voor de verzending van deze geschriften²⁶³.

Buiten de Réveil-kring zijn maar weinigen ingenomen met de komst van de vreemde waalse predikant. Voor een groot deel van de Nijmegenaren vormen Malan en de 'réunions' een steen des aanstoots. De toch al gespannen verhouding tussen de kring en de in supranaturalistische geest denkende hervormden, in Just's ogen 'de afgewekene Hollandsche Kerk'²⁶⁴ is door het bezoek van Malan verder verslechterd.

'Men heeft het vooral op die réunions geladen; en het is zeer de vraag of men ons vanwege de politie zal vergunnen dezelve verder voort te zetten', aldus Van der Bruggen ruim een week na het vertrek van Malan²⁶⁵.

Tegen de achtergrond van dit dreigend conflict lijkt de theorie dat de protestantse gemeenschap van Nijmegen *ten gevolge van de confessionele verhoudingen ter plaatse* in het tweede kwart van de negentiende eeuw 'een soort brandpunt van het Réveil geworden was', niet houdbaar²⁶⁶. Zoals in het begin van dit deel uiteengezet, wenste de protestantse minderheid haar monopoliepositie te handhaven door middel van politiek en religieus indifferentisme. In dit licht gezien is de vrees van Van der Bruggen voor politie-optreden begrijpelijk²⁶⁷ en de stelling verdedigbaar, dat juist ten gevolge van de confessionele verhoudingen in de stad het stadsbestuur zich moeilijk kon laten welgevallen dat, bij de latente politiek-sociaal-economisch-religieuze spanning tussen de katholieke meerderheid en de protestantse minderheid, er binnen deze minderheid onderling twisten zouden uitbreken. Deze tweedracht zou de rust op religieus gebied verstoren en ook de monopoliepositie verzwakken²⁶⁸. Anders geformuleerd, het Nijmeegse Réveil-centrum is niet dank zij, maar ondanks de lokale situatie ontstaan.

Tot bevestiging van de stelling, dat het evangelisch-christelijk beginsel bepalend is voor alle levensbetrekkingen van een christen, als kind, echtgenoot, ouder, burger, wetgever, rechter, onderwijzer, enz., wijdt Just van der Bruggen van 1838 tot 1849 een groot deel van zijn tijd aan het zoeken naar toepassingsmogelijkheden van dit beginsel op wetgeving, bestuur en rechtspraak, op opvoeding en onderwijs en op de godsdienst van de kerkgenootschappen.

Inzonderheid op onderwijsgebied tracht hij in deze jaren zijn denkbeelden in praktijk te brengen alsook ervaring op te doen.

De toepassingsmogelijkheden die hij ziet, zijn als volgt samen te vatten.

In de eerste plaats is hij van oordeel dat een christen zich in volle vrijheid in alle levensbetrekkingen moet kunnen laten leiden door het beginsel van het bijbels evangelisch-christendom.

Hiervan uitgaande betekent volgens hem dit levensbeginsel voor een christen-staatsman, dat deze het christendom moet bevorderen alsook vrij laten en voor een christen-rechter, dat deze moet beseffen dat het afleggen en afnemen van de eed in wezen een geloofsdaad is. Praktische toepassing van dit eedsbegrip op de wijze van eedsaflegging aan 'zijn' rechtbank te Nijmegen stuit in 1841 op verzet, onder meer van de kant van zijn collega's.

Op godsdienstig gebied betekent dit levensbeginsel in zijn ogen, dat een christen moet trachten kerkgenootschappen terug te voeren naar de leer van Christus en mede-christenen ervan te overtuigen hoeveel er aan eenzijdigheid en wettische bestanddelen schuilt in hun geloofsopvatting. Ook deze gedachten brengt Van der Bruggen in praktijk, in 1842 tegenover de algemene synode van de Hervormde Kerk, in 1843 tegenover bedevaartgangers naar Kevelaer, en in de jaren daarna tegenover protestantse geestverwanten.

De door hem gewenste eenheid van christenen ondanks confessionele verscheidenheid tracht hij, vooral sinds 1845, te bevorderen door het gezamenlijk verrichten van christelijk-filantropische werkzaamheden.

Tot deze activiteiten rekent hij ook en vooral het verzorgen van onderwijs. Zijns inziens moeten christenen strijden voor vrijheid van onderwijs, hetgeen in zijn zienswijze betekent: strijden voor opheffing van het verplicht gemengd en algemeen christelijk-zedekundig karakter van de openbare school en voor het verlenen van de vrijheid bijzondere scholen op te richten en naar eigen goeddunken in te richten. Zelf geeft hij hierbij het voorbeeld. Van 1841 tot 1844 ijvert hij voor stichting van een christelijk bijzondere lagere school en van 1845 tot 1849 voor de totstandkoming van een christelijk bijzondere Normaalschool. Tevens neemt hij van 1844 tot 1852 de verzorging op zich van een schoolblad.

Hoofdstuk 1: *Het evangelisch-christelijk beginsel in het staatsbestel en op kerkelijk terrein*

A HET CHRISTELIJK BEGINSEL IN WETGEVING EN BESTUUR

Op het gebied van de wetgeving is juist in die dagen een belangrijke stap gezet. Met ingang van 1 oktober 1838 krijgen maar liefst drie wetboeken kracht van wet, die Justs bijzondere interesse hebben: het Burgerlijk Wetboek, dat de dertig jaar oude 'Code Civil' uit de Napoleontische tijd vervangt, het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering en dat van Koophandel¹.

1. De burgerlijke rechtswetgeving van 1838

Justs vermoeden dat aan deze drie wetboeken geen duidelijk herkenbaar beginsel ten grondslag zou liggen ziet hij door de totstandkoming ervan ten volle bewaarheid. Ze zijn zelfs niet in over-

eenstemming gebracht met het met de mond beleden beginsel van de perfectibiliteit en de daaruit voortvloeiende redelijkheid, zedelijkheid, rechtvaardigheid en natuurlijke goedheid van de mens. Naar de geest van de tijd hadden zijns inziens in ieder geval het natuurrecht en het goddelijk recht de basis moeten vormen van een redelijke en zedelijke staatkunde². Niets blijkt echter minder waar te zijn. Beïnvloed door de geest van de Franse wetgeving overheerst in deze wetboeken naar zijn mening het wantrouwen in de mens in plaats van het vereiste onderling vertrouwen, het wetboek van Koophandel uitgezonderd³. Blijkbaar houdt de wetgever individuen voor onredelijk, onzedelijk en onmaatschappelijk, aldus Van der Bruggen, die zich wellicht niet realiseert dat hij, vervuld van mededogen en levend in een zeer beschermd milieu, ondanks zijn ervaring als rechter, het redelijk en zedelijk niveau van de bevolking te hoog kan en/of laat aanslaan.

Genoemde geest van wantrouwen signaleert hij in de verhouding tussen volk en vorst, overheid en burgers en tussen de burgers onderling alsook in de rechtspraak⁴. Op laatstgenoemd terrein ziet hij het gevaar opdoemen van wat hij 'straffeloosheid' noemt, waarmee hij wil zeggen onzekerheid rond het straffen⁵. Bovendien bespeurt hij wantrouwen ten opzichte van getuigen. één getuige is geen getuige; drie 'schelmen' als getuige zijn blijkbaar wel te vertrouwen⁶. Ten slotte bespeurt hij zelfs wantrouwen in de rechters. Hun macht is in zijn ogen door deze wetten beperkt, evenals hun mogelijkheden om tot een wijs oordeel te komen⁷.

Deze naar zijn opvatting 'willekeurige' – in de zin van beginselloze – wetgeving verafschuwt hij, aangezien hij die zomin in het belang van de staat als van de gemeenschap en het individu acht⁸. Naar het hem voorkomt is er bij de totstandkoming van deze wetboeken meer gestreefd naar perfectionisme, formalisme ofwel 'Joodsche kleingeestigheid'⁹ dan naar een regeling gebaseerd op menselijke perfectibiliteit. Op grond hiervan luidt zijn conclusie, dat deze wetgeving in schijn redelijk en zedelijk, maar in feite anti-sociaal en in strijd met het natuurrecht is¹⁰.

2. Beginsel en wet

Overtuigd van de waarheid, dat individueel en maatschappelijk geluk niet te waarborgen zijn door menselijke instellingen en wetten, maar dat het evangelisch-christelijk beginsel de enige gids op de levensweg kan zijn en de werkelijke garantie voor dat geluk, tracht hij de vraag te beantwoorden hoe dit beginsel kan fungeren als bron van de wetgeving¹¹.

Het uitgangspunt van zijn onderzoek is de probleemstelling of een christen als wetgever het christelijk beginsel als leidraad voor zijn handelen mag hanteren en opleggen, wanneer de meerderheid van de bevolking niet uit christenen bestaat.

'Ik kan dus, een werk verrichtende, hetwelk op de regten en verplichtingen van allen zonder onderscheid invloed heeft, uit geen beginsel uitgaan, dat door allen niet wordt gehuldigd, dat door de meesten zelfs wordt verworpen' aldus Van der Bruggen¹².

In deze uitspraak ligt in verschillende opzichten de sleutel tot Justs beschouwing over het verband tussen christendom en wetgeving.

Allereerst maakt hij daarin duidelijk, dat het al dan niet religieus zijn van de meerderheid der bevolking van doorslaggevende betekenis is voor de wetgever¹³.

In de tweede plaats blijkt uit dit citaat, dat hij een tegenstander is van het opleggen van een bepaald beginsel aan de bevolking¹⁴.

Ten derde spreekt uit zijn woorden de noodzaak van een herkenbaar verband tussen het levensbeginsel van individuen, dat van de samenleving en dat van de wetgeving¹⁵.

Ten slotte is in dit antwoord van belang, dat het accent niet is gelegd op de staatsmacht, maar op de waarde, de betekenis en de invloed van persoonlijkheden, die in naam van de meerderheid in staat zijn verstandige oordelen te vellen¹⁶.

Bij samenvatting blijkt, dat het centrale punt in zijn stellingname is leven naar een beginsel zonder dit anderen voor te schrijven.

Het ontbreken van dit consequent naar beginselen handelen in zijn tijd, wijt Van der Bruggen aan de dominerende invloed van de sceptische geest der achttiende-eeuwse Verlichtingsfilosofen en van Montesquieu. In een uitvoerige analyse van het gedeelte uit diens boek *'De l'esprit des lois'*

(1748) dat handelt over het verband tussen godsdienst en wetgeving in abstracte zin, wendt hij zich van diens opvattingen af¹⁷

Godsdienst als beginsel van wetgeving

Beknopt samengevat kwamen Montesquieu's denkbeelden volgens Van der Bruggen neer op een drietal stellingen: de staat heeft godsdienst nodig, daar het beter is wel een religie dan geen religie te hebben, de staat stelt zich neutraal op ten opzichte van godsdienst, inzonderheid voor wat het leerstellig deel ervan betreft, voor de staat zijn alle godsdiensten goed en gelijk, mits zij de openbare zedelijkheid bevorderen en dientengevolge nuttig zijn voor het welzijn van de samenleving.

Van der Bruggen leest hierin, dat Montesquieu godsdienst beschouwt als een zeden- en plichtenleer, die de natuurlijke menselijke zedelijkheid gunstig kan beïnvloeden. Aangezien hij zelf onder godsdienst een leer verstaat, onder christelijke godsdienst de leer van Christus en onder het wezen van de christelijke leer het evangelisch god-menselijk beginsel, staan zijn godsdienst- en mensbegrip lijnrecht tegenover die welke hij bij Montesquieu leest. Zijn stelling is, dat godsdienst geen zedenleer en dat zedelijkheid geen beginsel is¹⁸. Godsdienst is juist het beginsel achter de zedelijkheid ofwel godsdienst is oorzaak en zedelijkheid gevolg. De 'natuurlijke godsdienst' of die van de rede, die een zedenleer is zonder godsdienstig beginsel, is derhalve geen godsdienst en kan nimmer fungeren als beginsel van wetgeving, als 'godsdienst' van de meerderheid der bevolking en als kerkgenootschap, aldus Van der Bruggen¹⁹.

Deze Nijmeegse amateur-theoloog gaat van het standpunt uit, dat godsdienst inderdaad noodzaak is voor een individu en de samenleving, dat één godsdienst de ware is en dat neutraliteit ten opzichte van de essentie ervan, de leer, juist bestreden moet worden. Voor hem is de vitale kwestie, dat de wetgever in concreto moet constateren dat de meerderheid van de Nederlandse bevolking de christelijke godsdienst belijdt en dat die godsdienst de ware is en derhalve de heersende en bevoorrechte godsdienst van de staat. De consequentie van deze constatering is naar zijn mening, dat de wetgever het christendom moet steunen, beschermen en bevorderen en dat het christelijk beginsel de grondslag van de wetgeving is²⁰.

Het probleem dat zich hierbij voordoet is, dat de wetgever niet alleen rekening moet houden met de religieuze ontwikkeling van de bevolking, maar ook met het bestaan van diverse kerkgenootschappen en met de verhouding tussen deze kerkgenootschappen en de staat.

Scheiding van kerkgenootschap en staat, niet van godsdienst en staat

Ten einde Van der Bruggen niet mis te verstaan is het noodzaak op deze plaats stil te staan bij de betekenis die hij aan de termen kerk en staat toekent.

In zijn visie is een ieder lid van een burgermaatschappij en bijna iedereen daarenboven lidmaat van een godsdienstige 'maatschappij'. In beide gemeenschapsvormen of genootschappen bestaan regels. Waar het in wezen om gaat is de vraag welke werking de voorschriften c.q. wetten van de godsdienstige maatschappij op de burgerlijke mogen of moeten hebben en 'welke de *Godsdienstige maatschappij* is, welke betrekking tot de Burgerlijke geregeld moet worden'²¹. Wanneer er verschillende godsdienstige maatschappijen bestaan, dan

'is er toch altijd ééne, welke, hetzij *jure*, hetzij *facto*, de meeste leden telt () – dat is de *Godsdienst der meerderheid* de *Godsdienst van den staat* de Godsdienst, welke gespecificeerd moet worden, wanneer men in het onderzoek zal treden, hoe groot haar invloed, op de Burgermaatschappij, en welk hare betrekking tot deze zal zijn'²².

Zijn conclusie luidt

'De Godsdienst welke *facto* die der meerderheid is, moet dus ook *jure* de heerschende zijn'²³.

Daar dat de christelijke godsdienst is, moet de staat c.q. de wetgever de grondslag van staat en wetgeving zoeken.

‘in de beginselen van den Geopenbaarden *Christelijke Godsdienst*’²⁴

Die godsdienst ofwel de *christelijke waarheid*, de *christelijke geloofsbelijdenis* of het *christelijk begin*, is de godsdienst van de staat, in die zin is de staat een *christenstaat*²⁵

Tussen deze godsdienst of de christelijke maatschappij en de kerkgenootschappen of ‘sekten’, zoals hij de gezindten binnen deze christelijke maatschappij noemt, brengt Just een scherp onderscheid aan. Hij beschouwt deze kerkgenootschappen, zoals de katholieke, de hervormde, de doopsgezinde, de lutherse en de remonstrantse gezindten, als uiterlijke verenigingen van soorten christenen binnen de christelijke maatschappij. Hij betreurt deze verdeeldheid. Hem gaat het derhalve niet in de eerste plaats om deze kerkgenootschappen, essentieel voor hem is uitsluitend de christelijke waarheid²⁶

Onder kerkgenootschappen verstaat hij vergaderingen van gelovigen of verenigingen van individuen, die zich door een bepaalde geloofsovertuiging c.q. confessie verenigd weten en dit geloof willen handhaven en bewaken²⁷. Deze verenigingen bewegen zich – in Just’s opvatting – behoren zich uitsluitend te bewegen – op geestelijk gebied.

Aangezien de staat tot doel heeft veiligheid en maatschappelijk welzijn voor allen tijdens het aards bestaan te realiseren en een kerkgenootschap beoogt individuen in contact te brengen met Christus en zodoende met God, streven beide ‘verenigingen’ verschillende doelen na. Op grond hiervan behoren staat en kerkgenootschap zich tot het eigen gebied en de eigen doelen te beperken²⁸. In deze zin spreekt Just van der Bruggen over *scheiding* van staat en kerkgenootschappen. De consequentie van dit standpunt is, dat deze *kerkgenootschappen* in de burgerlijke maatschappij *voor de staat volkomen gelijk zijn* en dus dezelfde rechten en plichten hebben²⁹. Dit betekent, volgens hem, dat voor de staat niet de verschillende godsdiensten, maar de kerkgenootschappen gelijk zijn, een opvatting die – althans in zijn ogen – fundamenteel verschilt van Montesquieu’s derde stelling.

In materieel opzicht, met betrekking tot bezittingen, gebouwen en geestelijken, zijn naar zijn mening deze kerkgenootschappen aan de staat ondergeschikt en daarvan *niet gescheiden*.

Anders dan ten aanzien van de godsdienst – de tweede stelling van Montesquieu – behoort de staat in deze visie jegens de kerkgenootschappen een strikte neutraliteit in acht te nemen en het geestelijk gebied, waarop zij zich bewegen, volledig te eerbiedigen. Evenmin is de staat bevoegd de voor de burgerlijke maatschappij heilzame werking van de leer of de belijdenis van een bepaald kerkgenootschap te beoordelen³⁰. Een dergelijke handelwijze zou namelijk tot gevolg hebben, dat het ene kerkgenootschap boven het andere verheven werd en een bevoorrechte positie zou innemen, zodat hun gelijkheid voor de wet aangetast zou zijn.

In de gedachtengang van Van der Bruggen kunnen staat en wetgeving wel ondergeschikt zijn aan het christelijk beginsel of de christelijke geloofsbelijdenis, maar niet aan een kerkelijk beginsel of een kerkelijke belijdenis, aan het leerstelsel van een kerkgenootschap en in het verlengde daarvan aan concilies, synodes, pauselijke heerszucht, dweepzieke predikanten en aan formulierdwang. Kerkelijke voorschriften, wetten en geloofsformulieren kunnen derhalve geen deel uitmaken van de staatswetgeving³¹.

Wat Van der Bruggen voor ogen staat is duidelijk een staat met een heersende godsdienst, niet met een heersend kerkgenootschap.

Het woord ‘staat’ gebruikt hij in verschillende betekenissen.

In de eerste plaats verstaat hij eronder de burgerlijke maatschappij, de gemeenschap van individuen, ‘de algemeenheid van mensen, zamen vereenigd, om in één land, onder dezelfde wetten en regeringsvorm te leven’³². In deze Aristotelische betekenis zijn de woorden volk, maatschappij en samenleving nagenoeg synoniem met staat.

In juridisch opzicht beschouwt hij de staat als het totaal van de burgers, als een ‘persoon’, een ‘*corpus morale*’ oftewel als een

‘*persona moralis*’ welke een *bestaan* of *leven* heeft, afgescheiden van het leven der mensen, welker vereeniging zij vertegenwoordigt – welke eenen *vrijen wil*, en *vermogen* wordt verondersteld te hebben, die niets anders is, dan de geblekene, of veronderstelde wil, van allen, of de meerderheid der individus, welker vereeniging zij vertegenwoordigt’³³.

In deze betekenis van ‘*persona moralis*’ zijn alle handelingen en zedelijke hoedanigheden, die er-

gen zijn aan de meerderheid der bevolking, toe te kennen aan de staat, zoals het hebben van een godsdienst, een rede, een wil en het recht van eigendom

Consequent te werk gaand gebruikt Van der Bruggen het woord 'staat' ook in de zin van handelingen en zedelijke hoedanigheden, die in feite de werking van een persoon veronderstellen. Die persoon handelt

'in naam en op last der algemeenheid of meerderheid der maatschappelijke leden, overeenkomstig welker wil zij geacht wordt te geschieden'¹⁴,

wanneer de staat inkomsten geniet, uitgaven doet, schepen bouwt en vrede sluit. In deze betekenis is staat onafscheidelijk van personen,

'welke eenen wil hebben en een oordeel, om dien wil te besturen, zonder welke eigenschappen geene *personaliteit* of *individualiteit* kan bestaan'¹⁵

Door middel van deze personen heeft de staat de mogelijkheid een oordeel te vellen over de mate van de heilzame werking van de ene godsdienst boven de andere

Tot deze personen die, aangesteld door de 'persona moralis', in naam van de meerderheid het hoogste gezag uitoefenen, rekent hij de vorst, de wetgevers en, let wel, de leden van de rechterlijke macht

De verhouding tussen godsdienst en staat, in de betekenis van 'persona moralis', is als volgt te omschrijven: de staat is godsdienstig wanneer de meerderheid (staat in de betekenis van samenleving) godsdienstig is en christelijk godsdienstig wanneer die meerderheid christelijk godsdienstig is. In de derde betekenis – staat in de zin van leidinggevende personen – levert deze relatie geen enkel probleem op. Zijn deze personen christenen, dan laten zij zich in de uitoefening van het gezag, bij de wetgeving, het bestuur en de rechtspraak, leiden door het christelijk beginsel, hetgeen betekent, dat zij de christelijke godsdienst zowel bevorderen als volkomen vrij laten¹⁶. Daarin ligt de toepassing van het christelijk beginsel op die gebieden!

Christendom als beginsel van wetgeving

Naar de mening van Just mag de staat zich niet opwerpen als voorvechter van handhaving van de christelijke leer, een dergelijke handelwijze leidt tot gewetensdwang

Zo min als het leerstellige van een kerkgenootschap kan de christelijke waarheid in zijn ogen deel uitmaken van de wetgeving en andere menselijke voorschriften, het omgekeerde mag zijns inziens evenmin het geval zijn¹⁷

Het evangelie heeft uitsluitend betrekking op het innerlijk van een individu. De wetgeving staat daar lijnrecht tegenover, aangezien die zich richt op uiterlijke daden en op de samenleving. Ondergeschiktheid van de staat aan de christelijke geloofsbelijdenis betekent voor Van der Bruggen niets anders dan de werking van het evangelisch-christelijk beginsel in het innerlijk van individuen die in de staat als leidinggevende personen optreden en via hen op de staat zelf, op de wetgeving en op de maatschappij¹⁸

Zijn deze 'personen' christenen (in de betekenis die Van der Bruggen aan dit woord toekent), dan erkennen zij dat beginsel als toetssteen voor hun handelen en laten zij dit in hun wetgeving blijken. Door hun voorbeeld en handelwijze dienen zij de burgers tot dit beginsel op te voeden. Inzonderheid hun gedrag is uitstekend geschikt

'om het godsdienstig gevoel in het hart, *optewekken* of voedsel te geven; – om eerbied voor Godsdienst te handhaven, of in de harten der burgers aantekweeken, – eene groote stap tot ware Godsdienstigheid – want het hart, dat *eerbied* voor iets gevoelt, is van *liefde* voor datzelfde voorwerp niet verre meer verwijderd'¹⁹

Het christelijk beginsel beschouwt Just als het enige middel de eenheid tussen regering en volk te bevorderen en als de beste waarborg voor individueel en maatschappelijk geluk. Genoemde

'eerbied te waarborgen, en te bevorderen, en door *uiterlijke* handelingen, tot innerlijke goedmoedsbetrachting te leiden, is het éénigst doel',

dat de christen-staatsman en -wetgever zich op dit gebied kan en mag voorstellen. Het zij nogmaals gezegd: uitsluitend daarin ziet Van der Bruggen de toepassing van het christelijk beginsel

op wetgeving en bestuur oftewel het door hem noodzakelijk geachte verband tussen christendom en wetgeving

Dienstbaarheid van de staat aan het christendom

Uit genoemde doelstelling blijkt, dat Van der Bruggen rond 1839 op het standpunt staat, dat de staat c q de wetgever de burgers slechts indirect mag opvoeden tot het christendom en niet alleen aan het christelijk beginsel zelf, maar ook aan de opleiding ertoe ondergeschikt behoort te zijn. Deze opvoeding tot het geloof in Christus ziet hij als een taak van een individu zelf, van diens familie en vooral van het kerkgenootschap tot welke deze behoort⁴⁰.

Van dit verband tussen christendom en staat behoeven naar zijn mening de kerkgenootschappen geen enkel nadeel te vrezen, daar de vrijheid van godsdienst, het recht openbare ambten te bekleden en de gelijke status voor de wet grondwettelijk gewaarborgd dienen te blijven. Deze houding vloeit voort uit het algemeen beginsel van verdraagzaamheid en uit het christelijk beginsel van broederlijke liefde⁴¹.

Evident is, dat deze Nijmegenaar zeer afwijzend staat tegenover het standpunt van de ultra- of streng-orthodoxen dan wel de historische school – waarvan hij in Groen van Prinsterer de leider ziet – dat de leer en de belijdenis van de Hervormde Kerk de bevoorrechte en heersende 'godsdienst' van de staat moet zijn⁴². Wel is hij het met hen eens, dat de hervormde gezindte binnen de christelijke maatschappij de meerderheid van de gelovigen verenigt en de zuiverste leer bezit. Hij verbindt daar echter niet de conclusie van Groen van Prinsterer aan, dat de hervormde geloofsbelijdenis gelijk is aan de christelijke en dat derhalve deze gezindte de christelijke godsdienst belichaamt⁴³.

In dit verband wijst hij op het historische feit, dat sinds 1796 dit kerkgenootschap geen bevoorrechte positie meer inneemt en dat van een terugkeer naar de 'oude' situatie geen sprake kan en mag zijn. Herstel van deze betrekking tussen staat en kerkgenootschap acht hij zowel ongewenst als in een tijd van gespannen verhoudingen tussen katholieken en protestanten onmogelijk realiseerbaar.

In de jaren vóór 1796 was het hervormd kerkgenootschap de heersende en bevoorrechte kerk. Ten opzichte van andere kerkgenootschappen had zij een overheersende en onderdrukkende houding aangenomen, zij het dat zij het niet zelf voor het stellen had gehad. Het verkrijgen van burgerlijke rechten was afhankelijk gemaakt van het lidmaatschap van dit kerkgenootschap en van het onderschrijven van de hervormde geloofsbelijdenis. Met de afschaffing van deze wantoestand in 1796 kan Van der Bruggen zich volkomen verenigen, niet met het stelsel van indifferentisme ten opzichte van de godsdienst, dat daarvoor in de plaats is gekomen en waarvan in zijn ogen zijn tijd de 'wrange vruchten plukt'⁴⁴.

Aan de hand van een uitvoerige analyse van de besprekingen in de Nationale Vergadering van 1796 is hij omstreeks het tijdstip van zijn installatie als president van de arrondissementsrechtbank, 20 december 1839, tot de slotsom gekomen, dat de representanten van het Nederlandse volk in hun kritiek op de overheersende positie van de Hervormde Kerk te ver zijn gegaan. Aangezien zij kerk met godsdienst vereenzelvigden, betekende de scheiding van kerk en staat de jure eveneens scheiding van godsdienst en staat⁴⁵. In hun ijver het instituut van een heersende kerk af te schaffen hadden zij naar zijn mening verzuimd daarvoor in de plaats een heersende godsdienst, los van dogmatische onderverdeling, in te voeren. Deze nalatigheid heeft volgens hem de geest van neutraliteit ten opzichte van godsdienst bevorderd alsook de sfeer van onzekerheid gecreëerd die tot in zijn tijd voortduurt.

Just heeft de overtuiging, dat noch de Nationale Vergadering noch de grondwetten van 1814 en 1815 de band tussen staat en christendom werkelijk hebben doorgesneden en dat destijds stilzwijgend is aanvaard, dat de christelijke godsdienst die van de staat is⁴⁶.

Ten einde de bestaande onzekerheid hieromtrent op te heffen acht hij het dringend noodzakelijk, dat het christendom niet slechts de facto – als de godsdienst van de meerderheid – maar ook de jure officiële erkenning verkrijgt als de godsdienst van de staat⁴⁷.

Een terugkeer van de burgerlijke wetgeving naar het christelijk beginsel acht hij weliswaar wenselijk, maar ziet hij in de gegeven omstandigheden als politiek onhaalbaar. Zelfs een verzoening tussen staat en christendom lijkt hem gezien deze omstandigheden in tweeërlei opzicht onmogelijk voor verwezenlijking vatbaar te zijn⁴⁸.

In de eerste plaats staat de heersende tijdgeest van verdraagzaamheid en neutraliteit ten opzichte van de kerkgenootschappen en helaas ook in het verlengde daarvan van de godsdienst realisering van dat ideaal in de weg. Als reactie op de jaren vóór 1796 manifesteert deze geest zich in het accentueren van de gelijkheid der gezindten en in het streven naar een algemeen zedekundig soort christendom, waarin het leerstellige van een bepaald kerkgenootschap angstvallig buiten beschouwing wordt gelaten⁴⁹.

Ten tweede vormen de bestaande meningsverschillen in de boezem van het christendom een onoverkomelijk struikelblok voor het bereiken van dat ideaal. Daarenboven staan deze religieuze twisten tussen katholieken en protestanten, tussen protestantse kerkgenootschappen onderling en zelfs wel tussen leden van één kerkgenootschap, onder meer over het huwelijk, het onderwijs, de kerkleer, de relatie tussen staat en kerkgenootschappen en over het al dan niet handhaven van de belijdenisgeschriften als formulier, de ontwikkeling naar meer eenheid binnen de christelijke 'maatschappij' ten eerste in de weg.

4. Verdergaande verdieping van levensovertuiging

Niet lang nadat Van der Brugghen zijn beschouwing van Montesquieu's opvattingen over het noodzakelijk verband tussen godsdienst en staat heeft afgesloten – vermoedelijk in oktober of november 1839 – leest hij bij Vinet een aantal belangrijke 'wenken' over hetzelfde onderwerp⁵⁰. Een ervan bevat een waarschuwing tegen het gevaar

'om het christendom te veel uit een maatschappelijk oogpunt te beschouwen, en als hoofdzakelijk bestemd, om in de maatschappijen, orde, vrijheid en geluk te brengen – Het christendom is hoofdzakelijk en alleréerst, *individueel*, en alléén door zijn werking op den *individu*, kan het zijnen invloed op de maatschappij doen gevoelen'

Op grond van deze zienswijze op de aard van de christelijke godsdienst komt Just tot de slotsom 'dat geene op het christelijk beginsel gegronde wetten en instellingen, *door zich zelf* voldoende kunnen zijn om rust en orde, ondergeschiktheid en burgerlijke pligtsbetrachting in de maatschappij terugtewinnen, maar dat daartoe *terugkeering* der individuen, welke dezelve vormen, tot de ware beginselen des christendoms wordt gevorderd'

In het besef dat hij inderdaad te veel oog heeft gehad voor de invloed van het christelijk beginsel op de maatschappij en te weinig voor de werking ervan op en in een individu, erkent hij dat hij zich vergist heeft in de kracht en de functie van het christendom en dat hij het geloof meer behoort te beschouwen als middel tot individueel dan tot maatschappelijk geluk.

Deze erkenning brengt een andere kijk op de relatie tussen godsdienst en staat met zich

'het christendom moet niet a priori met Burgerlijke wetten en instellingen in *verband*, en *overeenstemming* worden gebracht, maar a posteriori moet men de werking en den invloed van het christendom, op het hart en het verstand, kunnen opmerken, in de wetten zoo als zij door den staatsman worden gemaakt en door den burger gehoorzaamd'⁵¹

In dat denkbeeld van Vinet vindt hij tevens een waarschuwing voor zichzelf. Door het christendom te veel te correleren aan maatschappelijke aangelegenheden, heeft hij zich te veel aan het gevaar blootgesteld het christelijk beginsel

'als een middel tot volmaking en geluk, voor alles en voor allen te beschouwen, behalve voor juist degenen waar het vooral op aankomt, *voor ons zelf*'

In de vorm van een gebed spreekt hij derhalve de hoop uit,

'dat wij in het christendom, het voorbijgaand geluk der aardsche maatschappij opzoekende, daarin bovenal vrede, rust en goede hoop voor de eeuwigheid, in ons eigen gemoed mogen vinden'

In dit licht gezien is het evident, dat Van der Brugghen zich vanwege zowel de tijdsomstandighe-

den als deze verdieping van levensovertuiging afwendt van zijn ideaal wetgeving en christendom met elkaar te verzoenen via een officiële erkenning van de christelijke godsdienst als die van de staat. Voortaan, dat wil zeggen, sinds eind 1839, is hij de overtuiging toegedaan het christelijk beginsel vanuit het ware oogpunt te beschouwen. In dat bewustzijn richt hij zich op verwezenlijking van een ander ideaal: individueel geluk voor allen door, in, met en vooral uit Christus, dat hij uitsluitend denkt te bereiken langs de weg van verkondiging van wat hij ziet als het ware evangelie.

Dit streven brengt mee, dat hij van de wetgever verwacht dat deze niet alleen het christendom, maar ook het christelijk onderwijs zo veel mogelijk bevordert en alle mogelijke vrijheid verschaft en ook dat hij zichzelf, meer nog dan voor die tijd, toelegt op christelijk onderwijs.

In dit kader richt hij zich allereerst tot hen, die betrokken zijn of kunnen worden bij de wetgeving, zoals Groen van Prinsterer. Desgevraagd voert Just met hem vanaf november 1840 een – hoofdzakelijk in de eerstvolgende drie jaren levendige – correspondentie⁵².

Ten tweede tracht hij zijn mede-christenen, zowel katholieken – in het bijzonder zij die ter belevaart gaan – als protestanten – voornamelijk zij die ijveren voor handhaving van de geloofsformulieren of de godsdienst beschouwen als een zedenleer – terug te brengen naar het in zijn ogen ware geloof⁵³.

In de derde plaats wil hij kinderen tot Christus brengen en voor de heersende tijdgeest van neutraliteit ten opzichte van het christendom behoeden⁵⁴.

B HET CHRISTELIJK BEGINSEL IN DE RECHTSPLEGING

1. Uitgangspunten

Het zal nauwelijks enige verbazing wekken, dat de jurist Van der Bruggen zich als overtuigd christen in zijn hoedanigheid van president van de Nijmeegse arrondissementsrechtbank in 1840 afvraagt wat het christelijk beginsel zal kunnen betekenen voor de rechtspleging. Evenmin, gezien in het licht van het voorgaande, dat het hem a priori wenselijk voorkomt de wetenschap in het algemeen en de rechtsgeleerdheid in het bijzonder niet langer haar oorsprong te zien zoeken 'in een geheel hersenschimmig en gefingeerd natuurrecht', maar dat zij terugkere naar en zich dienstbaar opstelle aan de ware bron, het christendom⁵⁵. Wat hij derhalve als een noodzaak beschouwt is dat a posteriori de werking en de invloed van het christelijk beginsel op de persoon van de rechter blijkt uit de rechtsbedeling.

Zoals naar zijn mening de wetgeving staat of valt met de persoon, de individualiteit, van de wetgever, zo ook de rechtspleging met de rechter en het onderwijs met de onderwijzer.

De eerste stap die hij in de gewenste richting zet, heeft betrekking op de waardering van de functie van rechter, in casu die van voorzitter van de rechtbank. Daar hij de overheid beschouwt als door God gesteld, de vervulling van een overheidsbetrekking als een opdracht Gods en de ambtenaren als door God geroepen gezagsdragers⁵⁶, is hij de overtuiging toegedaan, dat alle overheidspersonen er zorg voor moeten dragen dat hun ambtsverrichtingen God welgevallig zijn. Is een ambtenaar daarenboven een christen, dan is in Just's ogen de consequentie daarvan, dat alle ambtswerken geloofsdaden zijn. Deze opvatting houdt in, dat deze personen binnen het kader van de wettelijke voorschriften op grond van het christelijk beginsel hun ambt naar hun persoonlijk inzicht zelfstandig en in volle vrijheid moeten kunnen uitoefenen en dat anderen hun vertrouwen schenken, welwillend en gezagsgetrouw tegemoet treden en hun ambt in ere laten. Evenals een wetgever en een onderwijzer moet een rechter als christen in de wereld kunnen staan en daarin voor zijn overtuiging uitkomen. Voor de president van de Nijmeegse arrondissementsrechtbank houdt dit standpunt ook in, dat hij recht spreekt in naam – en dus ook naar de overtuiging – van de door God gestelde soeverein: de koning⁵⁷.

2. Eerste conflicten

Zowel tegen de achtergrond van bovenstaande denkbeelden als wellicht van gevoeligheden van het hoofd van deze rechtbank is het, in wezen onnozele, conflict te verstaan, dat reeds in de eerste maanden van het jaar 1840 ontstond tussen de pas tot president benoemde Van der Bruggen en W H A C baron van Heeckeren van Kell (1774-1847), sedert 1825 goeverneur van Gelderland⁵⁸

De aanleiding tot dit persoonlijk en zakelijk conflict was een verschil van mening over de vraag of de rechter in zijn taxatie van getuigen juist gehandeld had. De Nijmeegse officier van justitie had twee schippers gedagvaard mondeling inlichtingen te verschaffen omtrent de stoomvaart. In zijn hoedanigheid van voorzitter van de rechtbank had Van der Bruggen beide personen getaxeerd als deskundigen in plaats van als getuigen en op grond daarvan op zijn mandaat de door hen gedeclareerde gerechtskosten laten uitbetalen.

De goeverneur, die het met deze gang van zaken niet eens was, had de rechter schriftelijk verzocht de redenen op te geven op grond waarvan deze kosten 'op enkel mandaat des Registers' betaalbaar waren gesteld en deze declaratie niet overeenkomstig de geldende wettelijke voorschriften ter goedkeuring aan de goeverneur was gezonden.⁵⁹

In zijn antwoord had Van der Bruggen de beschuldiging in strijd met de voorschriften gehandeld te hebben van de hand gewezen en zich tevens beklaagd over de wijze waarop de goeverneur gemeend had hem nadere inlichtingen te moeten vragen. 'Ik geloof', aldus besloot hij zijn reactie, 'dat ik mij, niet voor mij zelve, maar voor de waardigheid welke ik bekleed, niet te veel aanmatig, wanneer ik in mijne relaties met het Administratief gezag, op diezelfde welwillende en heusche bejegening reken, welke mij van degenen, die de wet mij als mijne onmiddellijke Superieuren aanwijst, niet wordt geweigerd'.⁶⁰

Door dit antwoord was de goeverneur op zijn beurt in zijn wiek geschoten. Hij had echter besloten niet zelf te reageren, maar de kwestie voor te leggen aan de minister van justitie, C F van Maanen (1769-1846).⁶¹ In zijn schrijven had hij deze erop gewezen, dat diens besluit inzake de taxatie van getuigen hem 'geheel onverschillig' liet, niet echter dat betreffende de houding van de Nijmeegse rechter. Die houding achtte hij onbegrijpelijk, gezien het feit, dat hij er altijd zorg voor had gedragen dat in de post 'en vooral in die aan de Regerlijke magt gerigt' alles vermeden was dat aanstoot kon geven. Het optreden van Van der Bruggen schreef hij derhalve toe aan 'gekwetste eigenliefde' en aan ontevredenheid over de geuite twijfel in de juistheid van een van diens beslissingen. Wanneer de minister zijn standpunt deelde, dat het antwoord van deze rechter 'ongepast' was, zag hij graag dat deze de Nijmegenaar 'op eene nadrukkelijke wijze' attendeerde op diens onjuiste handelwijze. De minister had hem geantwoord, dat hij zich weliswaar niet kon voorstellen in welk opzicht de door de goeverneur gevraagde inlichtingen over de wijze van betaling voor Van der Bruggen enigerlei reden van beklag zou kunnen opleveren, maar dat hij evenmin overtuigd was van de onjuistheid van de rechterlijke beslissing. Hij adviseerde daarom de goeverneur de betaling te regelen nadat duidelijk zou zijn gebleken in welke hoedanigheid belanghebbenden gedagvaard en voor de rechter verschenen waren.⁶²

In september 1841 ontstaat een tweede conflict – ditmaal in de boezem van de rechtbank zelf – wanneer Van der Bruggen een wijziging aanbrengt in de wijze van eedsaflegging, die veel tegenstand ontmoet van de zijde van het openbaar ministerie en van de leden van de rechtbank.⁶³ De bedenkingen van de officier van justitie en de rechters gelden het plan van de voorzitter aan het afnemen en afleggen van de eed een plechtiger karakter te geven door middel van invoering van een gebed en een uitspreking door een rechter van een betoog of 'vermaning' over het gewicht, de betekenis en de heiligheid van de eed.

In dat verzet bespeurt Van der Bruggen invloed van de tijdgeest, in casu onverschilligheid jegens de godsdienst, die zijn oorsprong vindt én in Montesquieu's opvatting dat alle godsdiensten goed, waar en gelijk zijn én in de leer der volkssoevereiniteit.⁶⁴

3. Het christelijk beginsel in de eed

Op het terrein van de eed voelt Just van der Bruggen zich in deze tijd goed thuis, jarenlang heeft hij zich daarmee beziggehouden⁶⁵

Naar aanleiding van de rechtswetgeving van 1838 heeft hij zich afgevraagd of het wel juist is de verschillende eden te beschouwen als bewijsmiddelen en bovendien of daartegen wel beroep aange tekend mag worden. Tot omstreeks 1840 heeft hij echter de eed benaderd vanuit 'een bloot regtskundig' en rationalistisch oogpunt⁶⁶ en gedacht, dat de decisoire of beslissende eed geen en de suppletoire of aanvullende eed wel een bewijsmiddel is⁶⁷

In de loop van het jaar 1841 is hij, mede beïnvloed door de gedachten van de rechtsgeleerde Karl Friedrich Goschel (1784-1861), referendaris bij het departement van justitie te Berlijn, tot een ander inzicht gekomen⁶⁸. Uit christelijk oogpunt de eed beschouwend en zoekend naar de ware aard ervan krijgt hij zelfs een totaal andere kijk op de eed en de eedsaflegging. De eed is meer dan alleen een bewijsmiddel, hij is het hoogste, het enige en volstreckte bewijs, waartegen geen beroep mogelijk is.

'De Eed is het woord bij God () Dat is het begrip van den Eed. Het *beginsel* van den Eed, namelijk het allereerste, aanvankelijke, persoonlijke beginsel, is *God zelf als Woord* () Beginsel en begrip vormen de volstreckte *werking* () Uit deze werking volgt het gebruik van den menschen, dat zij het Woord aannemen, want die het aannemen, genezen'⁶⁹

Voor een goed begrip van wat hij met deze zinssneden bedoelt, is het gewenst zijn visie op de eed nader in kaart te brengen.

In Van der Bruggens opvatting is de eed 'een allerbelangrijkst onderwerp, daar die 'de hoogste kwestieën' van staatsrecht en burgerlijk recht, van godsdienst en staat en van christendom en wetgeving 'op het tapijt brengt'⁷⁰

Zoals in zijn zienswijze het christendom de godsdienst van de staat behoort te zijn, zo moet ook de christelijke eed, als een van de grondslagen van de staat en als contact- en verenigingspunt tussen christendom en wetgeving, van staatswege erkend worden als de enig ware⁷¹

Het in zijn tijd gangbare 'verlichte' eedsbegrip, waarin hij centraal ziet staan zweren bij de mens zelf, zijn ziel, zijn geweten, zijn eer, zijn verstand, zijn hoofd, zijn haren of zijn woord van trouw, typeert hij als eenzijdig op de mens gericht,

'zij neemt eerst den grond van het geloof, en daarmee het geloof zelven weg, en laat u dan hulpeloos staan'⁷²

Daartegenover plaatst hij het christelijk eedsbegrip van de wettelijk voorgeschreven eed. Daarin is de eed God-menselijk van aard en vindt de mens de kracht tot het spreken van de waarheid uitsluitend bij God, de vaste grond, het hoogste wezen en de volstreckte en objectieve waarheid.

De tweede grondslag van de christelijke eed is, dat God de oorsprong, het beginsel der waarheid is. Op grond daarvan is hij van mening, dat een individu slechts de waarheid kan spreken vanuit de geloofsgemeenschap met God⁷³. Als voorwaarde voor deze gemeenschap beschouwt hij het subjectieve of menselijke geloof in de objectieve of goddelijke waarheid. Alleen het geloof biedt zijns inziens de mogelijkheid God aan te roepen, op Hem een beroep te doen en de gemeenschap met God te herstellen.

In dit licht gezien vat Van der Bruggen de eed op als een geloofsdaad en wel als een belijdenis, niet alleen van schuld en van geloof, maar bovenal van de vereniging met en het willen staan vóór God⁷⁴. De christen die de eed aflegt, doet dat in de overtuiging dat hij niet op eigen kracht, maar dank zij die van God waarheid kan spreken.

De werking van deze goddelijke kracht in een individu versterkt niet alleen het geloof, maar ook het gesproken woord. Wie de eed aflegt, spreekt namelijk niet Gods woord, de objectieve waarheid, maar zijn eigen woord, de subjectieve waarheid, die echter waarheid is door goddelijke kracht⁷⁵. In dit spreken van de subjectieve waarheid treedt een christen op én in afhankelijkheid van God én in ware zelfstandigheid en vrijheid, aangezien hij vrijwillig, door en in Christus vrijgemaakt en wedergeboren, zijn wil afstemt op die van God⁷⁶. Zijn eed heeft tot gevolg, dat hij op

zijn door God geheiligd woord geloofd wordt en geloof-waardigheid verkrijgt, vandaar dat deze eed het hoogste bewijsmiddel is⁷⁷

Voor de rechter betekent het afnemen en afleggen van deze eed deelname aan de godsdienstige gemeenschap, hij neemt de subjectieve waarheid aan in geestverwantschap met de objectieve, zodat ook van hem geloof wordt verondersteld. Op deze wijze ontstaat er voor degene die zweert een betrekking met God en een medemens⁷⁸

De toepassing van het christelijk beginsel op de rechtspleging ziet de christen-jurist en -rechter Van der Bruggen in de christelijke eed – waarin God ter wille van de waarheid tot getuige wordt geroepen en een individu tot een persoonlijk getuigenis van zijn innerlijk geloof komt –, die derhalve uitsluitend afgelegd kan worden door de, dank zij de verlossing door Christus, in en met God levende mens⁷⁹

Tot zijn grote teleurstelling bemerkt Just in de loop van het jaar 1843, dat er in geestverwante uitgeverskringen weinig bereidheid bestaat zijn gedachten over dit voor hem zo belangrijke onderwerp te publiceren⁸⁰. Wanneer hij uiteindelijk in februari 1844 toch in dit streven slaagt, is het enthousiasme in juridische kringen over het verschijnen van *'De Eeds leer naar Christelijke en Regtsgeleerde beginselen'* evenmin bijster groot⁸¹. Onder de orthodoxen zijn de meningen verdeeld over de visie van de Nijmeegse rechter op de christelijke eed⁸². Slechts van één kant ontvangt hij onverbloemd waardering voor zijn 'belangrijke werk', en wel van ds. H. P. Scholte (1803-1868), een van de zes 'vaders van de Afscheiding'⁸³ en redacteur-recensent van het christelijk gereformeerde tijdschrift *De Reformatie*⁸⁴

Latere Van der Bruggenianen die hun geestverwant op grond van deze studie over de eed ten onrechte hebben aangezien voor iemand die toen nog tot de orthodoxe richting behoorde⁸⁵, hebben zomin oog gehad voor zijn ethische levensbeschouwing in die tijd als voor de wijze waarop hij de toepassing zag van het christelijk beginsel op de rechtspleging

C HET CHRISTELIJK BEGINSEL IN DE KERKGENOOTSCHAPPEN

1. De kwestie van het concordaat (1841)

Overtuigd van de christelijke waarheid en het rechtvaardigend geloof in Christus kiest Just in de eerste maanden van het jaar 1841 partij in een actuele kwestie op politiek-religieus terrein

De in oktober 1840 ingehuldigde koning Willem II toont zich van meet af aan toeschietelijk jegens zijn katholieke onderdanen. Zijn poging tegemoet te komen aan hun verzoek het concordaat van 1827 tot uitvoering te brengen c.q. een nieuw te sluiten ofwel de kerk van Rome haar hiërarchie in Nederland terug te geven, lijdt echter schipbreuk op een anti-papistische adresbeweging van protestantse zijde

Ook de hervormde predikanten en de walse kerkeraad te Nijmegen nemen aan deze beweging deel, evenals een aantal verontruste lidmaten van beide kerkgenootschappen⁸⁶. Just van der Bruggen geeft echter geen gevolg aan het verzoek van de plaatselijke boekhandelaar-drukker-uitgever J. F. Thieme⁸⁷ het derde adres mede te ondertekenen

Zijn bezwaren gelden zowel de vorm als het wezen van de zaak⁸⁸. Wat het eerste betreft distantiëert hij zich van het petitierecht, aangezien dat volgens hem stamt uit de leer der volkssoevereiniteit. Op grond van zijn standpunt dat ieder naar eigen geweten behoort te handelen en verantwoordelijk is voor zijn eigen daden, is hij van mening dat de koning zelfstandig moet beslissen. Met betrekking tot het wezen van deze zaak, is hij niet overtuigd, dat de Hervormde Kerk iets van een concordaat te vrezen heeft

'Historisch is een concordaat veeleer een waarborg *tegen*, dan een concessie *aan* de Pauselijke suprematie',

aldus Van der Bruggen, die hieraan toevoegt, dat de koning het zich als vorst van een natie bestaande uit protestanten én katholieken niet kan permitteren geen relaties te onderhouden met de kerk van Rome

Waar het hem inzonderheid om gaat is, dat een verschil van mening tussen twee kerkgenoot-

schappen niet uitgevochten mag worden op politiek, maar op – het eigen – geestelijk gebied en dat de kracht van de protestanten tegenover de katholieken ligt in het geloof. Veelzeggend in dit verband is de toevoeging.

‘maar dat terrein behoort eerst, voor ons zelve weder vast en bruikbaar te worden gemaakt’

Het enige voordeel dat hij in deze beweging ziet is de hoop dat de reactie van de katholieken een middel zal zijn

‘om meer leven in den schoot van het Hervormde Kerkgenootschap te doen ontstaan, en de begeerte om zich van een te groot gezag van den Staat te ontslaan’

Scheiding tussen staat en kerkgenootschappen, terugkeer naar de basis van het geloof en leven vanuit dat geloof zijn de kernpunten uit dit schrijven die Groen van Prinsterer een indruk geven van de denkbeelden van de Nijmeegse jurist. Uit eerder geschreven brieven heeft hij die al leren kennen als iemand die de christelijke waarheid wil bevorderen en daarvoor uitkomen⁸⁹, maar nog te veel bevestiging nodig heeft om zich

‘te durven vermeten, in het openbaar, als een verdediger’
van de door hem

‘zoo lang miskende en veronachtzaamde Waarheid op te treden’⁹⁰

2. De quia- of quatenuskwestie in het hervormd kerkgenootschap (1842)

In juni 1816 had de Hervormde Kerk van overheidswege een ‘Algemeen Reglement’ ontvangen, waarin de kerkelijke organisatie was geregeld en het bestuur opgedragen aan een algemene synode. Aan dit reglement lag de hiërarchisch-bestuurlijke structuur van de staatsinrichting ten grondslag, en een godsdienstbegrip waarvan de kenmerken, afkeer van kerkelijke leergeschillen en bevordering van de leervrijheid, overeenstemden met de verlichte tijdgeest

Ten gevolge van de in de jaren twintig en dertig opgetreden religieuze opwekkingsbeweging, waarin onder meer het streven naar kerkherstel en handhaving van de ‘oude’ leer belangrijke factoren waren, ontstond de zogenaamde quia- of quatenuskwestie, een diep ingrijpend twistpunt binnen de bestuurlijke opzet van de kerk⁹¹

Volgens een bepaling van het ‘Reglement op het Examen en de toelating tot het Leeraarsambt in de Hervormde Kerk’ moesten aanstaande predikanten geëxamineerd worden door een provinciaal kerkbestuur, als proponent een verklaring en een belofte afleggen en die met hun handtekening bekrachtigen. In deze proponentenbelofte stond

‘... dat wij de leer, welke overeenkomstig Gods Heilig Woord, in de aangenomene Formulieren van Eenigheid der Nederlandsche Hervormde Kerk is vervat, te goeder trouw aan nemen en hartelijk gelooven.’

In tegenstelling tot wat in de jaren vóór 1816 gebruikelijk was, moest de proponent niet de formulieren zelf ondertekenen, maar uitsluitend de leer erkennen, die in deze formulieren was vervat. Juist dáárin zat het venijn, want wat was bedoeld met de leer, die overeenkomstig Gods woord in die formulieren vervat was? Nam de proponent de leer van de formulieren aan, omdat (quia) of voor zover (quatenus) die met Gods woord overeenstemde? Deze vraag hield de gemoederen in de kerk jarenlang bezig, de orthodoxe confessionelen wensten de eerste interpretatie, de zogenaamde ‘Groninger richting’⁹² de tweede.

In het kader van deze kwestie zenden in mei 1842 zeven leden van de Haagse Réveil-kring – kerkelijker georiënteerd dan de Amsterdamse en de Nijmeegse – een *‘Adres aan de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, over de Formulieren, de Academische opleiding der predikanten, het Onderwijs en het Kerkbestuur’*, waarvan de strekking verduidelijking beoogt van een vage zinsnede in het synodale rapport van 1841, dat uitgebracht was naar aanleiding van een vorig adres

In dat rapport sprak de synode over de leer ‘gelijk die in haren aard en geest het wezen en de hoofdzak uitmaakt van de belijdenis der Hervormde kerk’ Welnu, om die leer, om de kerkelijke hoofdwaarheden gaat het de zogenaamde ‘Zeven Haagse Heren’, onder wie Groen van Prinsterer

en J A Singendonck Zij wensden in de grond van de zaak niets anders dan een duidelijke uitspraak van de synode over de leer, die het wezen uitmaakt van de belijdenisgeschriften In het verlengde hiervan liggen de wensden betreffende handhaving van die leer en aangezien die vervat is in de formulieren, ook daarvan Daarenboven verlangen zij de uitspraak, dat de leer van de Groningers in strijd is met die van de kerk en de bijbel

In aansluiting op dit adres ontvangt de synode verschillende adhesiebetuigingen, waaronder één uit Nijmegen, gedateerd 6 juni 1842, en ondertekend door Just, zijn vader en zijn zwager W C Singendonck⁹³

Dit optreden van Van der Bruggen heeft nogal wat misverstand opgeroepen⁹⁴ Sommigen hebben hierin een bewijs gezien ofwel van zijn gereformeerdheid ofwel van zijn confessionele standpunt in de jaren volgend op zijn 'beking'⁹⁵ De theoloog Van Egmond heeft de verklaring veel eer hierin gevonden dat Van der Bruggen zich principieel wilde inzetten voor een alzijdige belichting van de waarheid⁹⁶ Zowel zijn adhesiebetuiging als zijn latere uitspraken, die daarmee in strijd schijnen te zijn, vinden hierin hun verklaring

'Die laatste zijn geen herroeping van het eerste, maar ze zijn gericht aan een ander adres Daarin ligt de verklaring van zijn houding',

aldus Van Egmond⁹⁷

Op grond van deze interpretatie is hij tot de slotsom gekomen,

'dat de adhaesie aan het adres in '42 niet in tegenspraak is met VdB's latere opvattingen en zeer wel past in het geheel van zijn consequent christendom'⁹⁸

Van Egmonds verklaring is echter niet bevredigend Kennelijk beïnvloed door de visie van de confessionelen op Van der Bruggens uitlatingen in 1848 en die van Raabe en Smit, heeft hij te veel gelet op de vorm, de adressering, en zich te eenzijdig geconcentreerd op het middel, te weten de formulieren Het moet echter gaan om het doel, te weten de leer, als men zich wil indenken in Van der Bruggens adhesiebetuiging, los van de vraag welke indruk hij op derden heeft gemaakt Het ligt voor de hand Justs ondersteuning van het Haags adres te beschouwen als het visite-kaartje, waarmee dit lid van de Nijmeegse Réveil-kring zich – aangemoedigd door een preek van Westhoff – presenteert op kerkelijk gebied en dat niet de vraag naar het 'waarom', maar naar het 'waarmee' instemming is betuigd, van belang is

Het antwoord geeft de adhesiebetuiging zelf In drieërlei opzicht heeft het Haags adres weerklank gevonden in de harten van de drie ondertekenaars In de eerste plaats zien zij het zenden van hun adres als een getuigenis van instemming met dat uit Den Haag, aan de ene kant ter versterking van hun 'geloof aan hun dierbaar gewordene waarheden', aan de andere om niet de indruk te wekken het adres van Groen van Prinsterer c s af te keuren door stilzwijgend te blijven toezien

Ten tweede is in hun ogen de Hervormde Kerk niet meer dezelfde als de kerk ten tijde van de 'eerste heerlijkheid'

In de derde plaats vertrouwen zij op Gods belofte 'weest sterk, *al gy Volk des Lands*, spreekt de Heere, – en *werkt* want Ik ben met u, spreekt de Heer der Heirscharen (Hagg 2 5)'

Op grond van deze drie punten kunnen zij zich verenigen 'met den zakelijken inhoud' van het Haags adres en zich scharen achter de daarin uitgedrukte wensden

De adhesiebetuiging eindigt met de woorden

'dat zij zulks doen met ootmoedige bede tot den Heere God en Zaligmaker Jezus Christus als het Hoofd zijner Gemeente, dat Hij, door Zijnen Geest, hunne harten moge reinigen van alle geveinsdheid, liefdeloosheid, en onzuivere menselijke oogmerken, en aan uwe Vergadering *verlichte oogen des verstands* moge geven, om het gevaar *Zijner Kerk* in te zien, en hare *breuken* in Zijne kracht, en onder Zijnen zegen te *heelen*'⁹⁹

Just van der Bruggen spreekt hier duidelijke taal vanuit de zienswijze tot welke hij was gekomen daden vanuit het geloof en met goddelijke kracht verricht versterken het geloof, de Hervormde Kerk is niet gelijk aan de christelijke, de consequentie van het christen-zijn is strijden vóór het evangelie en tegen alles wat daarmee in strijd is, er is geen zaligmakende (Hervormde) Kerk, maar uitsluitend zaligmakend geloof, niet een kerkgenootschap maar Christus is het hoofd van de christelijke – in tegenstelling tot de hervormde – gemeente, de synode moet, met hulp van Christus, pogingen in het werk stellen de verdeeldheid in de christelijke kerk op te heffen

In het verlengde hiervan is het evident, dat verenigen 'met den zakelijken inhoud' betekent: met de kern van de zaak i.c. met het wezen van de adresbeweging. Het wezenlijke is: het hervormd kerkgenootschap terugbrengen naar de ware leer van het evangelie, anders gezegd naar die van Christus, naar de christelijke waarheid ofwel de waarheid Gods, naar Gods woord, naar de christelijke kerk of het Koninkrijk Gods, naar de christelijke geloofsbelijdenis, kortom: naar *het evangelisch christelijk beginsel*. Dát is naar Just's gehele levensovertuiging 'het wezen en de hoofdzaak' van de leer en van de kerk.

Uitsluitend met die zakelijke inhoud kan het Nijmeegs driemanschap zich verenigen. Dit wezen plaatsen zij tegenover kerkgenootschappelijke evangelies, leerstellingen, waarheden en geloofsbelijdenissen, kortom: tegenover kerkelijke vormen¹⁰⁰. Reeds twee jaar eerder heeft Just naar aanleiding van deze kwestie in zijn onuitgegeven studie over het verband tussen godsdienst en wetgeving geschreven:

'Hoe meer ik het gevoelen van Groen over de noodzakelijkheid en volstreckte verbindbaarheid der formulieren overweeg, hoe meer het mij voorkomt, dat er in dit gevoelen overdrevenheid bestaat. Eenheid is gewis ene behoefte, ene wenselijke zaak, in de gemeente van Christus: maar die eenheid moet alleen gezocht worden in het onfeilbare Woord Gods, niet in samenstellingen en verklaringen van menschen of vergaderingen'¹⁰¹.

Hem gaat het niet gelijk Groen van Prinsterer om eenheid binnen het hervormd kerkgenootschap, maar om eenheid van christenen, die in onderlinge samenwerking daden des geloofs verrichten en eensgezind van geest op weg gaan naar de ene christelijke katholieke kerk¹⁰².

In deze geest keert hij zich in juli 1842 tegen overdrevenheid en eenzijdigheid in de theologische opvattingen van de Groninger richting. Hij wil zelfs een 'legertje' vormen, dat onder leiding van 'veldoverste' Groen van Prinsterer 'een georganiseerde pamphlettenoorlog' tegen de Groningers zal voeren¹⁰³. Wanneer er een polemiek ontstaat tussen P. J. Elout van Soeterwoude (1805-1893), een van de zeven Haagse adressanten, en A. Rutgers van der Loeff (1808-1885), predikant te Noordbroek en mederedacteur van het tijdschrift *Waarheid in Liefde*¹⁰⁴, en de synodale voorbereidingscommissie de synode adviseert de adressen naast zich neer te leggen, treedt Van der Bruggen 14 juli voor de tweede maal in het krijt. Door middel van een gedeeltelijke herdruk van het oude boek van Willem à Brakel (overleden 1711), *Redelijke Godsdienst*, dat hij voorziet van een voorbericht, verdedigt hij zijn evangelisch verlossingsbegrip tegenover dat van de Groningers¹⁰⁵. Zien zij in de dood van Christus niet meer dan een voldoening aan de zondaarsbehoefte van de van God vervreemde mens, Van der Bruggen is de overtuiging toegedaan, dat Christus' dood een voldoening is aan Gods strafeisende gerechtigheid¹⁰⁶.

Bij deze uitval in die richting blijft het niet; een maand later is een geestdriftig aanhanger van de Groninger richting, S. K. Thoden van Velzen (1809-1900), aan de beurt. In diens opvattingen ontdekt hij

'het *eisoterische* der Groninger leer' en 'het geloof dat Christus is geweest het type der volkomenheid waarvoor de menschelijke natuur vatbaar is. Met één woord, het is zuiver *Arianismus* en *Socianismus*',

aldus Just van der Bruggen in zijn bestrijding van eenzijdigheid¹⁰⁷.

Waar hij blijkbaar geen rekening mee houdt is, dat deze Thoden van Velzen door de Nijmeegse hervormde kerkeraad benoemd is tot de nieuwe hervormde predikant ter plaatse en dat zijn komst samenvalt met die van Malan. Waarover hij zich evenmin bekommert is dat zijn polemiek de toch al gespannen verhouding tussen de Réveil-kring en de in 'Groningse' geest denkende hervormde kerkeraad verslechtert¹⁰⁸.

Ondanks deze situatie in de stad zet hij zijn pogingen voort anderen van wat hij als de waarheid beschouwt te overtuigen.

3. Bericht aan de Kevelaer-gangers (1843)

Naar aanleiding van de viering van het 200-jarig jubelfeest van de bedevaarten naar het betrekkelijk dichtbij Nijmegen gelegen Kevelaar, het genadeoord van 'Maria de Troosteres der

Bedrukten', bestaat er in de zomer van het jaar 1843 veel belangstelling voor de processies van 2 juli, 15 augustus en 8 september, respectievelijk ter gelegenheid van Maria Visitatie, Maria Ten Hemelopneming en Maria Geboorte¹⁰⁹

Op deze eenvoudige Kevelaer gangers richt zich de dadendrang van de Nijmeegse rechter, die zich door God geroepen waant de door hem zozeer gewaardeerde eveneens eenvoudige evangelieprediking aan mede christenen in praktijk te brengen, in de hoop dat zij op hun schreden zullen terugkeren en de weg in slaan naar het door hem verkondigde ware geloof

In deze bedevaarten ziet hij een middel om door lopen, knielen, bidden en andere daden op eigen menselijke kracht, God te behagen De verering van Maria beschouwt hij als een poging verzoening met God te bewerkstelligen

Op basis van zijn ethische geloofsopvatting wil hij hen met woord en daad wijzen op het zijns inziens inconsequente in hun denken en handelen De Kevelaer gangers tracht hij te overtuigen van de christelijke waarheid, dat vergeving, verzoening en rechtvaardiging door God uitsluitend te verkrijgen is langs de weg van het geloof in Christus en niet door naar Kevelaer te gaan Dat acht hij niet alleen zinloos, maar ook zondig Deze zonde wordt bovendien verzwaard door de verering van een beeld Daar heengaan is in zijn ogen God voor leugenaar zetten Wie gelooft gaat niet, wie niet gelooft, evenmin, aldus de Nijmeegse magistraat De taak van de mens is volgens hem niet goede werken te verrichten ten einde de zaligheid te verkrijgen of op gezag van anderen ter bedevaart te gaan, maar de bijbel te lezen, te bestuderen en te geloven

'Ach, lieve Vrienden! arme Kevelaers gangers! indien gij GOD maar gelooven wildet, wat de menschen daar ook tegen mogen zeggen, als wel overtuigd, dat Hij het toch beter weet dan alle menschen, alle geleerden, alle Pausen, alle Priesters, al zijn ze nog zoo wijs en heilig dan zoudt gij dat Boek zelve lezen willen '

aldus Van der Brugghen korte tijd na de eerste processie in een vlugschrift, dat door aan die kerkelijke traditie gehechte mede-christenen wel als 'het beruchte blauwe boekje' wordt aangeduid¹¹⁰

Onder het motto 'Keert herwaarts tot mij, alle die vermoeid en belast zijt, en ik zal u ruste geven' (Matth 11 28) spreekt hij deze pelgrims op enigszins meewarige toon toe

Daar hem de tijd ontbreekt de gehele dag langs de weg te staan en hij niet weet of zij willen blijven staan om naar hem te luisteren, heeft hij wat hij te zeggen heeft laten drukken met grote letters en in eenvoudige taal om de dwalende pelgrims het lezen enigszins te vergemakkelijken

In de eerste dagen van augustus deelt hij het pamflet gratis bij zijn huis¹¹¹ uit, alwaar zich vele nieuwsgierigen verzamelen om een exemplaar te bemachtigen

De inhoud en de wijze waarop de verspreiding plaatsvindt baart veel opzien in de stad en verwekt er 'eene wonderlijke sensatie' en veel vijandschap Met veel moeite slagen geestelijkheid en invloedrijke gematigde katholieken erin het 'kwaad volkje' onder de menigte van een demonstratie en van gewelddadigheden af te houden Uit vrees voor politieel optreden ziet de auteur zich echter gedwongen zijn produkt algemeen verkrijgbaar te stellen, zodat ieder zich kan overtuigen, dat het 'geen schimpschrift tegen de Roomschen' is¹¹²

De protesten ertegen zijn echter niet van de lucht Katholieken gaan voort met het brengen van charivari's aan de protestantse rechter en gematigde, verlichte protestanten zien in de schrijver een godsdienstfanaat, een afgescheidene, een steile calvinist en een anti papist Behalve dat deze protestanten, die het doel goedkeuren, bezwaar maken tegen het middel, verwijten zij hem onrust en verdeeldheid te zaaien op religieus gebied Bovendien maken ze hem erop attent, dat de toch al sterk verarmde stad gebaat is bij de vereringen van al die zich in Nijmegen verzamelende pelgrims naar Kevelaer

Een van de gematigde katholieken of protestanten, bevreesd dat deze religieuze spanning zich zal ontladen in sociale en politieke twist, schrijft de Kevelaer gangers een troostwoord, waarvan de strekking is, dat niet alle protestanten denken als 'de President' en dat ook zij bidden 'Heere verlos ons van zulke Presidenten'¹¹³

Veel helpt dit schrijven niet, sommige katholieken halen hun schouders op over de persoon van de schrijver, anderen luchten hun gemoed met het zingen van Kevelaer-liederen voor zijn huis en met het schrijven van vlugschriften en van artikelen in de pers

Een van de eersten is de advocaat Christiaan Verwayen¹¹⁴ (geb 1810) Hij ziet in 'onzen

beeldstormer van Kevelaer' de exponent van de anti-papistische protestanten die enerzijds katholieken honen, belasteren en bespotten en anderzijds, in de geest van de Arnhemse schoolopziener Chr P E. Robidé van der Aa (1791-1851)¹¹⁵ en de Haagse historicus Groen van Prinsterer, 'Nas-saus' heldenbraker!!!!', beelden oprichten voor koningen en admiraals¹¹⁶.

'In een Roomsch-Katholijk Arrondissement aan het hoofd eener Protestantsche regtbank geplaatst, in eenen nog jeugdigen leeftijd op eene hoogte, het toppunt der menschelijke eer-zucht, en nog niet tevrede!'

aldus Verwayen, die verzucht waar het toch met stad en land naar toe moet¹¹⁷

Niet minder fel is de reactie van een anoniem auteur – de uitgever C. Pothast? (geb. 1800) – met zijn *Gesprek tusschen Mr V.D.BR., President en Knillis, Mr Schoenmaker*, een veelzeggende titel¹¹⁸. De strekking ervan is, dat de president zich bij zijn leest moet houden in plaats van zijn tijd te besteden aan het schrijven van een 'pruldink'. Als trouw lidmaat van de kerk, tegenstander van zelfstandig bijbelonderzoek en voorstander van het doen van goede werken, zal Knillis naar Kevelaer gaan en daar voor de president bidden.

Gematigder van toon, maar des te gevaarlijker voor Van der Bruggen, is een brief van het beeld van Kevelaer zelf, gedictieerd aan een pelgrim, voor wie het bericht stof tot nadenken heeft gegeven¹¹⁹. Daar niemand op de bres is gesprongen voor het beeld, dat door 'de vermetele' persoonlijk is aangevallen en ieder uitsluitend heeft gedacht aan de belangen van de eigen groep en persoon – Knillis meende het goed met zijn verdediging van beelden en Verwayen sloeg niet anders dan wartaal uit, aldus de brief – tracht het beeld zelf op mirakuleuze wijze aan te tonen, dat Van der Bruggen niet door God geroepen kan zijn. Daarenboven wijst het hem erop, dat hij eerst had moeten nagaan wat de pelgrims in Kevelaer gaan doen. Ten slotte vraagt het zich – 'sans rancune' – af, of hij zich wel ongeroepen met zaken mag bemoeien die hem niet aangaan.

De *Catholijke Nederlandsche Stemmen* drukt niet alleen de gehele inhoud af van het 'rustverstorend libel', afgewisseld met commentaar, maar stelt ook zijn kolommen open voor klachten over 'Bijbel- en Tractaatjes – Marskramerij en Proselyten-jagt der Hoogwelgeboren familie van Singendonck'¹²⁰.

Voor de redactie is deze kwestie een middel in haar strijd tegen onderdrukking en vóór emancipatie van de Nederlandse katholieken. Het aan de kaak stellen van proselitisme leidt weldra tot het wijzen op de positie van waaruit intolerante en godsdienstig fanatieke protestanten optreden tegen en neerkijken op het overwegend arme, verdrukte en bij hen ten achtergestelde katholieke volksdeel. In deze strijd voor verheffing van dat volksdeel en voor vrijheid en gelijkheid passen eisen zoals teruggave van eertijds verloren gegane goederen en rechten, een rechtvaardiger verdeling van ambten en opheffing van miskennis en onderdrukking op politiek, sociaal en economisch gebied¹²¹.

Illustratieve gebeurtenissen voor deze strijd krijgen een plaats in de kolommen van dit blad, zoals een ingezonden stuk van een Nijmegenaar, dat klachten bevat over de houding die sommige protestanten, met name 'Mr. VAN DER BRUGGHEN & fam.', tijdens de wintermaanden van het jaar 1847, hebben aangenomen tegenover de talrijke katholieke armen binnen de muren van de stad¹²².

Zij hadden getracht

'den bitteren nood dier rampzaligen én door brood, én door geld, én door kleederen, én . . . door bijbels te leenigen!'

De voorwaarden voor deze hulpverlening waren echter, dat de bedeeden de bijbel zouden lezen, de katholieke kerk niet meer bezochten en de kinderen naar de door deze familie gestichte school op de Klokkenberg zouden zenden. Op het niet nakomen van deze voorwaarden was stopzetting en terugneming van giften gevolgd.

Een ander voorbeeld van proselitisme ziet dezelfde anonieme schrijver in de gang van zaken rond een mede door genoemde personen in 1847 gesticht ziekenhuis¹²³. Als een 'staaltje van echte dweeperij' vertelt hij het verhaal, dat een zieke aan een van zijn vrienden heeft doorgegeven. Een lid van de rechtbank die door Van der Bruggen gepresidieerd wordt, kennelijk W van Lijnden¹²⁴, was naar hem toegekomen, had hem een aalmoes gegeven, was voor zijn bed neergeknield en had geroepen: 'O mensch, kom en volg mij!' 'Wel man!' had hij gezegd, 'hoe wil ik u volgen? Ik kan me maar amper op mijn bed roeren'.

In een ander ingezonden stuk zijn namen en functies vermeld van personen die in Nijmegen ambtelijke betrekkingen vervullen¹²⁵. De bedoeling ervan is aan te tonen, dat de katholieke meerderheid – vermeld is vier vijfde in plaats van twee derde deel van de bevolking – door de protestantse minderheid in een ondergeschikte en onderdrukte positie is geplaatst. Ruim honderd van de laagste banen, zoals die van straatveger, nachtwaker en lantaarnopsteker, zijn aan katholieken vergeven, terwijl de overige ambten, ongeveer zeshonderd, in handen zijn van protestanten.

De houding van de hoofdpersoon, de president van de Nijmeegse rechtbank, is in deze jaren steeds dezelfde. Zomin de Katholieke Kerk als de katholieken heeft hij willen beschimpen en kwetsen; hij is geen anti-katholiek of anti-papist. Hij, die deze gelovigen beschouwt als zijn medechristenen, had niet verwacht, dat 'den Nijmeegschen strijd' deze richting zou uitgaan¹²⁶. Daar hij zich niet wil inlaten met al het twistgeschrijf, volstaat hij met een snelle voltooiing van een reeds eerder begonnen werk, te weten de vertaling van een boekje van Malan. Deze vertaling, voorzien van een voorbericht, publiceert hij in december 1843 als zijn weerwoord op alle reacties¹²⁷.

In het voorbericht wijst hij enerzijds op het nauwe verband, dat er zijns inziens bestaat tussen het al of niet goedkeuren van zowel de vorm van zijn bericht en de wijze waarop hij gehandeld heeft als de zaak zelf, anderzijds op het gevaar, dat verbonden is aan het uitspreken van een veroordeling over iemand zonder op de hoogte te zijn van diens motieven.

Zijn uitgangspunt is geen ander geweest dan de verkondiging, niet van een persoonlijke mening, denkwijze of opvatting, maar van de

'vaste, onomstootelijke, eeuwige, van de al of niet toestemming van menschen volstrekt onafhankelijke waarheid, (...) *de waarheid Gods*'¹²⁸.

Dáárin ligt de verklaring van zijn handelwijze. Als hij slechts zijn mening had weergegeven, zou zijn gedrag onbetamelijk en onvoorzichtig zijn geweest. Op grond van het werkelijke motief blijkt, dat zijn daad

'niet slechts als een dure pligt, maar (...) als een drang, eene behoefte beschouwd moet worden, van het hart dat die waarheid, als zoodanig, heet leeren kennen'

en waaraan hij, onafhankelijk van de betrekking die hij vervulde en de spotternijen en onheuse bejegeningen die hij verwachtte, lucht had willen geven¹²⁹.

Ten einde deze drang – mensen de weg te wijzen naar de christelijke waarheid en naar het geloof dat bestaat uit het hebben van de zekerheid dat Gods woord de waarheid is – kracht bij te zetten, heeft hij Malans boekje vertaald. Daarin wordt namelijk 'kort, eenvoudig, krachtig, duidelijk, en niet anders dan op schriftuurlijk gezag' aangetoond, dat rechtvaardiging van mensen uitsluitend plaatsvindt door het geloof en door vanuit dat geloof in en met Christus liefdewerken te verrichten.

De consequentie die hij hieruit heeft getrokken is, dat hij op grond van zijn overtuiging de evangelieverkondiging in de verschillende kerkgenootschappen en godsdienstige richtingen wil zuiveren van alle onjuiste, wettische en menselijke bestanddelen, zoals traditionele, klassieke heidense, mystieke en theologische vormen en toevoegingen of 'aankorstringen', en terugbrengen naar het zuivere evangelie¹³⁰.

4. Eensgezindheid in Christus ondanks confessionele verscheidenheid

Zowel Van der Bruggens houding in de concordata's en de quia- of quatenuskwestie als zijn handelwijze ten opzichte van de Kevelaer-gangers vloeien voort uit zijn *christelijk ideaal* van uitbreiding van het Koninkrijk Gods, anders gezegd, van het Rijk van Christus.

Dit ideaal tracht hij te bereiken langs de weg van de geestelijke christelijke kerk ofwel van vereniging van christenen op basis van Gods woord en in daden des geloofs. Van het geloof aan dat ideaal en van het streven naar verwezenlijking daarvan wil hij getuigenis afleggen; sinds 1842 in het openbaar. In het ware christendom ziet hij de oplossing van het vraagstuk van de verzoening van de verschillende – in zijn ogen – eenzijdige geloofsopvattingen, van de onderlinge tegenstellingen tussen de zich christelijk noemende kerkgenootschappen en richtingen en van zogenaamd christendom, hetzij confessioneel, hetzij zedelijk, en humanisme.

Het is derhalve zeer begrijpelijk, dat hij in mei 1845, van harte instemt met een rondschrĳven van Heldring, waarin de Hemmense predikant

'de vrienden des Heeren, die met mij hebben leeren inzien door den Heiligen Geest dat de Gereformeerde Kerkleer niet uit de menschen, maar uit God is',

oproept tot het houden van een bijeenkomst, die mogelijk zal leiden tot de een vorm van onderlinge samenwerking¹³¹ In een dergelijke bijeenkomst ziet Van der Bruggen een middel tot verwezenlijking van zijn ideaal

Op 26 augustus is het zo ver Een dertigtal genodigden blijkt gehoor te hebben gegeven aan de oproep bijeen te komen ten huize van de Amsterdamse koopman J L Gregory Pierson (1806-1873) op het Singel. Ze zijn wel met een 'beklemd hart' gekomen, de vervolgingen tegen de afgescheidenen zijn nog niet geheel ten einde en krachtens het vigerend wetboek van strafrecht kan de politie een vergadering van meer dan twintig personen verbieden. Doelend op Just schrijft Heldring later, dat 'die als rechterlijk ambtenaar elken schijn moest vermijden van deelgenoot in onze samenkomst' en daarom bij de deur had plaatsgenomen om zich indien nodig zo snel mogelijk te kunnen verwijderen¹³².

Tijdens deze bijeenkomst besluiten de aanwezigen geen genootschap te stichten, maar *Christelyke vrienden* te zijn, en gezien het gemêleerde karakter van het gezelschap – hervormden, luthersen, doopsgezinden en afgescheidenen – kerkelijke vraagstukken buiten beschouwing te laten¹³³.

'Eenheid des geestes' is sinds 1845 Van der Bruggens leuze Hij wil daarmee zeggen één zijn in de geest van Christus, van het evangelie, de bron van de ware katholiciteit, de christelijke kerk en het Koninkrijk Gods. Voor déze eenheid en dát evangelie hééft hij als consequent christen gestreden.

Als 'dienaar van Christus' beschouwt hij het als zijn christenplicht, zelf overtuigd zijnde van de waarheid, 'met zelfverloochening en strijd' allen, als leden van het ene lichaam en geroepen van Christus, op te roepen te leven naar het evangelisch-christelijk beginsel en niet naar dat van het een of ander kerkgenootschap¹³⁴.

Naar aanleiding van ontmoedigende berichten over de tweede bijeenkomst in januari 1846, waarin problemen zijn ontstaan ten gevolge van verschil van inzicht tussen christenen van verschillende kerkgenootschappen, klimt hij in zijn vaardige pen en schrijft hij het boekje *Een Broederwoord*¹³⁵ Daarin dringt hij aan op de noodzaak van onderlinge samenwerking, niet alleen ter wille van God en van elkaar, maar tevens van het verrichten van christelijke werkzaamheden ter uitbreiding van het Koninkrijk Gods Beknopt samengevat luidt het thema van zijn boodschap: zending en onderwijs op de voorgrond, kerkelijke standpunten naar de achtergrond.

Tegen het decor van zijn plan in Nijmegen een Normaalschool te stichten¹³⁶ is de navolgende zinsnede van belang

'De overtuiging is meer en meer levendig geworden, dat ons Volksonderwijs, zal het niet geheel in de handen van een verwoestend ongeloof, van het zich sterk makend bijgeloof overgaan, eene krachtige samenwerking van alle Christenen vordert, dat het noodig is, dat zij allen opstaan als één man (.), dat zij de handen inéén slaan én om scholen te verkrijgen, én om Onderwijzers voor die scholen te vormen'¹³⁷.

Naar zijn oordeel is er sinds de eerste bijeenkomst weinig voortgang geboekt in de gewenste eenheid en onderling samenwerking Juist zoals reeds in september 1845, uit hij in maart 1846 tegenover Groen van Prinsterer – de voorzitter van de vergaderingen – zijn teleurstelling in de houding van sommige hervormden, bij wie hij 'weinig geloof, en daarom ook weinig liefde' jegens de afgescheidenen heeft waargenomen¹³⁸

In hetzelfde schrĳven gaat hij in op de kwestie van de wettigheid der bijeenkomsten. Zijn standpunt is, dat een van de Amsterdammers het stedelijk bestuur toestemming moet vragen voor het houden van besprekingen 'over de mogelijkheid der oprigting eener Evangelische Maatschappij'. Zelf heeft hij voor een dergelijke maatschappij al een concept-reglement opgesteld, waarin zijn wensen exact zijn neergelegd¹³⁹.

In zijn opzet is het doel van deze maatschappij christenen uit verschillende kerkgenootschappen gelegenheid bieden hun broederlijke gemeenschap naar buiten te openbaren in liefdewerken, zonder zich in te laten met politieke en kerkgenootschappelijke onderwerpen Van die onderwerpen

zondert hij uit 'Christelijke Gemcenten', die als gevolg van de werking van deze maatschappij, in of buiten Nederland, ontstaan en zich bij geen van de bestaande kerkgenootschappen aansluiten¹⁴⁰

Just van der Bruggen trekt als man van de daad en het actieve christendom uit het christen zijn de consequentie, dat onderlinge samenwerking uitsluitend te vinden is op het gebied van christelijke daden. In het verrichten daarvan ziet hij een middel de door hem zo vurig nagestreefde eenheid, die in feite 'meer in naam dan in waarheid' bestaat, te bevorderen¹⁴¹. Vandaar dat hij zeer enthousiast is over de van 19 augustus tot 2 september 1846 gehouden conferentie van de 'Evangelische Alliantie' te Londen. Die conferentie beschouwt hij als een gunstig voorteken van toenadering en onderlinge liefde tussen protestantse christenen van verschillende kerkgenootschappen¹⁴².

5. Eenzijdigheid in de christologie en de antropologie is de wortel van kerkelijke verdeeldheid

Onlosmakelijk verbonden met Justs streven naar vereniging van christenen, is zijn bestudering van de zendbrief van Paulus aan de Romeinen, waaraan hij sedert 1844 ruim zes jaar lang een groot deel van zijn vrije winteravonden wijdt⁴³.

De doeleinden van dit onderzoek zijn zichzelf meer zekerheid verschaffen over de aard van het christelijk geloof, zijn visie daarop confronteren met de geloofsopvattingen die in de verschillende kerkgenootschappen bestaan, de vinger kunnen leggen op de daarin voorkomende eenzijdigheden en ten slotte met overtuigingskracht wijzen op de oplossing daarvan.

Wat de *theopneustie* – de aard en de fundamentele betekenis van de schrift-inspiratie – betreft, vindt hij in het onderscheid in de wijze waarop de goddelijke wilsverklaring in het oude en nieuwe testament kenbaar is gemaakt een bevestiging van zijn zienswijze, dat de bijbel zomin uitsluitend goddelijk als menselijk van aard is, maar evenals de christelijke eed het karakter draagt van door God geheiligd mensenwoord. In het oude testament, waar God nog geen mens is geworden, is God dominant en blijft de menselijke factor op de achtergrond, anders gezegd absorbeert het goddelijke het menselijke. Desondanks is in dit oud testamentisch of wettisch deel van de bijbel het evangelie, de geest van de wet, in het verborgene aanwezig. Het is echter uitsluitend te vinden voor degene die daarnaar, met hulp van Christus en de Heilige Geest, zoekt. In het nieuwe testament, waar God wel mens is geworden, is het menselijke dominant, zij het geheiligd door de geest Gods. Voor het geloof betekent deze goddelijke ingeving, dat de bijbel als Gods Woord en dat Christus als het enig juiste kompas voor het leven aan te nemen is¹⁴⁴.

Daar naar Van der Bruggens overtuiging de kern van de bijbel de geopenbaarde waarheid van Gods rechtvaardigheid is of de blijde boodschap van het evangelie van Christus als de genadegift Gods, blijft de christologie een centrale en alles doordringende plaats in zijn denken innemen¹⁴⁵.

De hoofdinhoud van deze christologie – te weten Christus is het middelpunt, het wezen, de geest van deze waarheid, de mensgeworden God, die op aarde is gekomen om de mens tot zijn oorspronkelijke bestemming terug te brengen, om de verbroken gemeenschap met God te herstellen en om de uit deze verbreking voortgekomen verwijdering weg te nemen en hem weer met God te verenigen, Zoon van God en van mensen, 'waarachtig God' én 'waarachtig mensch', zonder dat de godheid aan de mensheid ondergeschikt is of omgekeerd – krijgt tijdens deze studie steeds meer betekenis.

Ligt de sleutel tot het verstaan van de Romeinenbrief voor Van der Bruggen in Paulus' woord, dat alleen Christus de vervulling der wet is (Rom. 2:27), de sleutel tot een goed begrip van Justs christologie is te vinden in zijn uitspraak:

'Van de rechte kennis van Christus, den God-mensch, niet door verzwakking van een der beide, of van beide de termen der tegenstelling, maar door aanneming van beide in derzelver volle Schriftuurlijke waarheid, *vloet alle andere kennis* van Gods geopenbaarde waarheid af'¹⁴⁶.

Deze stelling spruit voort uit het inzicht, dat alle bijbelse waarheden én een goddelijke én een menselijke zijde hebben en dat derhalve het gehele christendom god-menselijk van aard is. Op

grond hiervan denkt Van der Bruggen, dat het menselijk deel der waarheid steeds het 'vehiculum', het handvat, het uitwendige, de *vorm* is, waarlangs de naar waarheid zoekende mens kan doordringen tot het geestelijk of goddelijk deel, het inwendige, de kern of de *zaak* zelf en dat het geloot pneumatisch, geestelijk en ethisch van aard is. Dit ethisch karakter blijkt uit de wilswaard eerst het mensenwoord – de vorm en het middel – te vertrouwen en te geloven en vervolgens dat van God, het wezen en het doel.

Tot dit doel – de blijde boodschap van Christus – komt de mens door van buiten naar binnen te gaan en het evangelie aan te nemen, *opdat* hij gelove; niet op gezag van anderen of van kerkgenootschappen, maar zelfstandig

Dáár vindt hij vergeving, verzoening en verlossing. In Christus immers is God *met* de mensheid, *met* ons, *Immanuel*, en door de werking van de Heilige Geest *in* ons. 'Hij is het begin, en het einde, de Alpha en de Omega'¹⁴⁷, in Hem wordt de oud-testamentische wet niet opgeheven, maar werkelijk vervuld¹⁴⁸.

Deze christologie bevestigt Just in zijn opvatting, dat de werking van zowel een goddelijke als een menselijke kracht de voorwaarde is voor het komen tot het geloof in Christus. De goddelijke zijde van deze weg ziet hij in de belofte en de genade van de menswording van Christus alsmede in de kracht van de Heilige Geest, de menselijke zijde in de *wil* God te zoeken, de bijbel te bestuderen, langs en achter de vorm de geest van de bijbel op te sporen en het binnenste voor Christus open te stellen¹⁴⁹. Christus kennen, vertrouwen, geloven en in het hart toelaten, heeft zijns inziens tot gevolg, dat de menselijke natuur de goddelijke deelachtig wordt en dat het geloof als ethisch levensbeginsel werkzaam kan zijn. Wie de christelijke waarheid in zijn binnenste bezit, is gerechvaardigd, geheiligd en gepredestineerd¹⁵⁰ en zal als geïnspireerd christen en gezalfde des Heren alle consequenties verbonden 'aan dien heerlijksten allen eertitels' aanvaarden en 'eenen afkeer (hebben) van het inconsequente Christendom', aldus Just van Bruggen in de herfst van het jaar 1846¹⁵¹.

De consequenties die hij uit het evangelisch christendom trekt, zijn samen te vatten met de woorden dienaar, discipel en getuige van Christus zijn. Dat christen-zijn houdt in afwijzing van alle middelen die anderen kunnen kwetsen of die bedoeld zijn welk geloof ook wettelijk voor te schrijven. Een christen leeft vanuit de liefde tot God en de medemens, hij eert, dankt, aanbidt en vreest God en helpt naar de mate van zijn geloof en gaven anderen bij het zoeken naar het geloof en het verrichten van daden des geloofs. Wie leeft naar het christelijk beginsel, openbaart zijn christen-zijn in daden van christelijke liefde, tot uitbreiding van het Koninkrijk Gods; het godsdienstig ideaal van Van der Bruggen. Met de stelling, dat een christen in alle levensbetrekkingen zijn binnenste naar buiten keert en strijdt in de zekerheid van zijn geloof, is al het doen en laten van Just van der Bruggen in deze en de volgende jaren getekend.

In de loop van hetzelfde jaar 1846 is deze zoeker naar de aard en de kracht van het geloof, bij de bestudering van het zevende hoofdstuk der Romeinenbrief, gestoten op het vraagstuk van de juiste *antropologie*. Naar aanleiding van de door Paulus gehanteerde tegenstelling tussen de 'oude' en de 'nieuwe' mens, vraagt hij zich af wat hij onder de 'oude', de onder de letter, de wet of de zonde en de 'nieuwe', de naar de geest en in het geloof levende mens moet verstaan. Zijn probleem is, dat hij aan dit bijbelwoord nauwelijks én een goddelijke én een menselijke kant kan ontdekken en dat hem de tegenstelling tussen de 'oude', in de zin van naar zijn natuur, en de 'nieuwe', in de betekenis van naar het christelijk beginsel, levende mens, niet bevredigt.

Tot februari 1847 blijft hij met dit vraagstuk, 'een der moeilijkste uit dezen geheelen Brief', worstelen¹⁵². Uiteindelijk vindt hij de oplossing in de verklaring, dat Paulus spreekt over twee soorten christenen: zij die nog onder de wet leven en zij die in Christus daarvan zijn vrijgemaakt. Uitgaande van deze exegese en van zijn opvatting, dat de oorspronkelijk goede mens Gods na de zondeval in morele zin niet totaal bedorven is, maar zich in ongehoorzaamheid van God heeft verwijderd en dat in hem een deel van het oorspronkelijke beeld Gods is achtergebleven, is het hem mogelijk in de menselijke natuur én een goddelijk én een menselijk deel, een stuk 'nieuwe' en een stuk 'oude' mens, te onderscheiden¹⁵³.

Deze antropologie is in velerlei opzicht van wezenlijke betekenis voor het geheel van Justs levens- en wereldbeschouwing, inzonderheid voor het ethisch karakter ervan.

Zij betekent voor hem allereerst, dat in het menselijk binnenste een strijd woedt tussen twee beginselen, een kwaad of wettisch en een goed of evangelisch beginsel. In de 'oude' mens heeft het eerste, in de 'nieuwe' het tweede beginsel de overhand.

Aangezien hij deze kamp als een geloofstrijd beschouwt, betekent deze antropologie voorts, dat ieder individu een emancipatieproces doormaakt van voortgang in de leer van Christus ofwel van onder de wet uitkomen en het evangelie ingaan. Leidt dit proces tot aanvaarding van de God-mens Christus, dan behaalt het evangelisch beginsel de overwinning op het wettisch beginsel, wordt het individu in, door en met de God-mens Christus door God gerechtvaardigd, conformeert zijn wil zich aan die van God en is de verbroken gemeenschap tussen hem en God hersteld. God is dan op de mens en de mens op God betrokken.

Ten derde betekent deze antropologie, dat een mens niet in de eerste plaats een redelijk, maar een religieus wezen is en dat het evangelisch christendom geen zaak is van het verstand en het hart, maar primair van het hart, het geweten, de wil¹⁵⁴.

Deze ethisch-irenische visie op God en de mens brengt een fundamentele verandering te weeg in Van der Brugghe's oordeel over de functie van het verstand; een wijziging zó subtiel, dat zij zomin door tijdgenoten als door latere beschrijvers van zijn opvattingen is opgemerkt. Beschouwde hij vóór februari 1847 het verstand als de oorzaak, het middel en de voorwaarde van en tot het geloof, sindsdien meent hij, dat niet het *verstand*, maar het *geweten* in de eerste plaats voor opwekking van het goede beginsel in aanmerking komt. Deze gedachte leidt tot de overtuiging, dat opvoeding tot het christendom weliswaar gericht moet blijven op wilsverandering, maar dat dit doel niet bereikt moet worden langs de omweg van het verstand maar door directe opwekking van het geweten. Het verstand beschouwt hij in het vervolg als dienaar van de wil, ook bij zelfstandig bijbelonderzoek.

Deze zienswijze op het christendom als een zaak van het geweten en op de mens als een religieus wezen heeft tot gevolg, dat voortaan het ethische in Just's levens- en wereldbeschouwing sterker op de voorgrond treedt dan in de voorafgaande jaren¹⁵⁵.

Na tien jaar bijbelstudie is het zijn stellige overtuiging, dat hij het sluitend en consistent geheel van Gods geopenbaarde waarheid gevonden heeft in het én goddelijk én menselijk karakter van de bijbel, de persoon en de leer van Christus, de geloofs- of beginselstrijd in het menselijk binnenste, het geloof en de daarop gebaseerde Goddelijke vergeving, verzoening en rechtvaardiging en het christen-zijn, kortom, van alle bijbelse waarheden of van het totale evangelische christendom.

Op grond van dit resultaat ziet hij in wezen geen tegenstelling tussen kerkgenootschappen onderling en tussen godsdienstige richtingen binnen een bepaald kerkgenootschap, maar tussen het evangelisch-christelijk en het wettisch beginsel.

'Die tegenstelling is in waarheid de *axis*, waarom de geheele Apostolische leer zich wentelt', aldus Van der Brugghe¹⁵⁶. Die tegenstelling tussen aan de ene kant de geest van het ware geloof, van het evangelie, van de subjectieve en objectieve waarheid en van de rechtvaardigheid en aan de andere kant de geest van de zonde en van het on-, wan- en bijgeloof, is naar zijn overtuiging de schriftuurlijke en niet die tussen 'Rome' en 'Dordt', 'Dordt' en 'Groningen' en tussen christendom en protestantisme, katholicisme of humanisme. Het ware, alzijdige, evangelische en actieve christendom plaatst hij derhalve tegenover wat hij noemt naam-, pseudo- of schijnchristendom. Dat christendom neemt hij waar zowel in het eenzijdig vergoddelijkt dogmatische en passieve 'christendom' van de confessionelen als in het eenzijdig vermenselijkt of humanistische en algemene 'christendom' van de Groninger richting in het hervormd kerkgenootschap. Daarenboven ziet hij genoemde tegenstelling in het Koninkrijk Gods 'binnen ons' tegenover een Koninkrijk buiten de mens¹⁵⁷.

Zowel bij katholieken als bij confessioneel-hervormden signaleert hij eenzijdigheid in verwaarlozing c.q. vergoddelijking van de menselijke kant van de christelijke waarheid, met als gevolg overaccentuering van de goddelijke; een benaderingswijze, die Van der Brugghe oud-testamenteel acht, omdat daarin het menselijke door het goddelijke geabsorbeerd wordt. Deze eenzijdigheid treft hij niet alleen aan in de beschouwing van de bijbel als louter Gods woord, maar ook in een christologie die de mensheid van Christus ondergeschikt maakt aan de godheid. In deze overaccentuering van de godheid van Christus ziet hij spiritualisme en docetisme¹⁵⁸.

Dezelfde eenzijdigheid bespeurt hij in de confessionele predestinatie-leer, die rechtvaardiging leert van uitverkorenen en niet van alle mensen en gepredestineerd zijn in plaats van Christus geaccepteerd hebben als voorwaarde voor het geloof!¹⁵⁹ Deze leer beschouwt hij als verwerpelijk dogmatisme en als een uitloei van het eenzijdig overaccentueren van de werking van de goddelijke kracht in plaats van goddelijke genade. Dit denkbeeld moet zijns inziens wel leiden tot het aannemen van een lijdelijke, passieve of afwachtende houding jegens God!¹⁶⁰ Wat hij evenmin van de confessionelen kan accepteren, zijn de eenzijdig menselijke en wettische voorwaarden voor het geloof, zoals ondertekening van formulieren, geloven op gezag van symbolische, kerkelijke geschriften en innerlijke vroomheid. Met uitzondering van het laatste – in de ogen van Van der Bruggen geen oorzaak vóór maar een gevolg van het geloof – beschouwt hij deze voorwaarden als uiterlijkheden of vormen. In de katholieke geloofsopvatting meent hij die vormen te zien in het verrichten van goede werken en in de Maria- en heiligenverering!¹⁶¹

Genoemde eenzijdigheid neemt hij ook waar in confessionele en katholieke opvattingen over de antropologie, het verlossings- en het Godsbegrip. Uitgaande van de soevereiniteit, de gestrengheid en de toorn Gods aan de ene en de van nature afvallige, zondige en totaal van God vervreemde mens aan de andere kant, is God boven en tegenover de mens geplaatst en een 'juridisch-mechanische' betrekking ontstaan, waarin de mens gedwongen is te gehoorzamen aan Gods wil en aan het gezag van de kerk, die deze wil kenbaar maakt. Naar het oordeel van Van der Bruggen is hierin het zaligmakend element van het geloof verwaarloosd en de liefde, de mildheid en goedertierenheid van God miskend.

Beide uitgangspunten leiden volgens hem eveneens tot een 'juridisch-mechanisch' verlossingsbegrip, waarin zomin plaats is voor een juiste kennis van het lijden van Christus als voor het lijden van een christen!¹⁶² Volgens zijn evangelisch verlossingsbegrip vindt tijdens de innerlijke geloofsstrijd tussen het evangelisch en het wettisch beginsel zelfverloochening en verlossing in Christus plaats. Om zich van het kwade beginsel te bevrijden moet de 'oude' mens opgaan in Christus, steeds minder op eigen kracht vertrouwen en als zondaar de zonde redresseren door in Christus te sterven, met Hem begraven te worden en ten slotte als een door Christus van de zonde vrijgemaakt christen en een 'nieuwe' mens geestelijk op te staan.

'In het algemeen is het voor mij sedert lang eene waarheid, die mij gedurig door het lezen der Evangelieën en vooral van dat van Johannes duidelijk wordt, dat het leven van *Christus*, den *Godmens*, een *type* is, hetwelk zich meer of minder in allen die Hem eigen zijn () in alle zijne in- en uitwendige momenten reproduceert. Het onderscheid bestaat alleen *in gradu*, niet *in essentia* hetgeen bij Christus *volkomen* is, vertoont zich bij de leden Zijns lichaams alleen op onvolkomene gebrekkige wijze, maar in de copieën, hoe flauw ook, zijn er toch trekken, die aan het origineel doen denken'

aldus Van der Bruggen!¹⁶³

Op grond van deze waarheid kan hij wel accoord gaan met de zinsnede, dat allen geroepen zijn, maar niet met het vervolg, dat slechts weinigen zijn uitverkoren. In het denkbeeld dat God alléén de mens verlost, ziet hij onmenselijking en absorbering van het menselijke door het goddelijke.

Wat daarentegen de Groninger richting betreft, is Van der Bruggen van mening, dat die het menselijke eenzijdig accentueert, met als gevolg dat het goddelijk deel van de christelijke waarheid vermenselijkt en de mens zelf vergoddelijkt wordt. Deze overaccentuering van het menselijke vloeit zijns inziens voort uit een christologie, waarin de godheid van Christus miskend en de mensheid benadrukt wordt. Deze dwaling leidt daarenboven tot de beschouwing van de bijbel als louter mensenwoord en tot vermenselijking of humanisering van het nieuwe testament.

Deze eenzijdigheid blijkt eveneens uit de antropologie, het verlossings- en het Godsbegrip van de Groningers. Uitgaande van de mildheid Gods aan de ene en de natuurlijke volkomenheid van de mens aan de andere kant geloven zij, dat God Christus als voorbeeld voor allen heeft gesteld en dat wie Christus navolgt, gerechtvaardigd wordt ofwel zich louter door uiterlijk deugdzzaam leven op eigen kracht verlost, in de ogen van Van der Bruggen een pelagiaans humanistisch verlossingsbegrip!¹⁶⁴

De wortel van al deze eenzijdigheid bij Groningers, confessioneel-hervormden en katholieken, ligt naar zijn oordeel in de eerste plaats in miskenning van de ware christologie en vervolgens van

de (juiste) antropologie. De oorzaak van deze miskenning ziet hij hierin, dat de Groningers als reactie op de overaccentuering van Christus als God en beïnvloed door de ideeën van Verlichting en Humanisme het accent hebben gelegd op de mensheid van Christus, waarna de confessionelen van de weeromstuit de godheid van Christus zijn gaan benadrukken¹⁶⁵.

De oplossing van deze eenzijdigheid, anders gezegd van dit inconsequente christendom, ziet Van der Bruggen – en dat zal niemand verwonderen – in harmonisering der tegenstelling, in 'Vermittlung der Extremen' ofwel in terugbrenging van zowel het eenzijdig vergoddelijkt als het eenzijdig vermenselijkt christendom tot het Godmenselijke, consequente christendom.

Overeenkomstig zijn houding in de concordaatskwestie en in de geest van zijn adhesiebetuiging aan het Haags adres en van zijn bericht aan de Kevelaer-gangers, stelt hij zich op het standpunt, dat de kerkgenootschappen zich tot hun eigen gebied moeten beperken, de wettische bestanddelen in hun leer en prediking uitbannen en in hun ontwikkelingsproces naar het Koninkrijk Gods gelijke tred houden met de vorderingen die individuen maken in de kennis van de aard en kracht van het geloof.

Als strijder voor waarheid, recht en liefde beschouwt hij zowel waarheid zonder liefde – waargenomen bij de confessionelen – als liefde zonder waarheid of 'waarheid in liefde' – de leuze van de Groningers – als onwaarheid of zonde. Die

'stem des regts en der waarheid'

wil hij laten horen; in de overtuiging

'dat die waarheid en dat regt zich toch eenen weg zullen banen, al mogt haar uittogt met nog zooveel gewigt worden bezwaard. De kracht van binnen moet er ten slotte toch uit, en het éénige dat men door een tijdelijk opladen van de veiligheidsklep wint, is dat de stoom, in plaats van rustig door de geopende deur, nu door de scheuren van den gesprongen ketel met geweld heendringt, dood en verwoesting brengende over al hetgeen haar in bedwang heeft willen houden'¹⁶⁶

Consequent vasthoudend aan het grote evangelische beginsel, dat de vrije keuze van een individu voor het evangelie en voor de waarheid in het binnenste leidt tot het ware geloof werkende door de liefde, anders gezegd tot 'het binnenste naar buiten', verdedigt hij de stelling, dat een beginsel zijn gevolgen moet hebben.

'Een beginsel is de ontstokene lading kruit van een vier en twintigponder. De kogel moet er uit, daar helpt geen menschelijke kracht aan',

aldus Van der Bruggen¹⁶⁷.

Wanneer deze visie op én het goddelijk én het menselijk karakter van het evangelisch christendom bij hem geheel 'in merg en been' is overgegaan, legt hij die in de laatste maanden van het jaar 1847 neer in een geschrift, dat hij als 'een Dejanira-geschenk' aan Groen van Prinsterer zendt¹⁶⁸. In een begeleidend schrijven geeft hij aan, dat 'het hauptmoment van ons verschil' ligt 'in de *vrijheid der kinderen Gods*, in het geloof werkende door de liefde', dat wil zeggen in de realisatie van de ware humaniteit¹⁶⁹.

Bestrijding van het wettisch beginsel in een individu en in een kerkgenootschap acht hij slechts mogelijk door met overtuigingskracht het evangelie te prediken en door te wijzen op de zondige, jegens God ongehoorzame levenswijze of op de wettische bestanddelen in de een of andere kerkelijke leer¹⁷⁰. De bedoeling van deze prediking is niet een individu van zijn medemens af te zonderen, maar uitsluitend van de zonde¹⁷¹. Van aanmoediging tot terugtrekking van de wereld in het isolement, in een eigen kring van gelovigen, is Van der Bruggen derhalve een verklaard tegenstander. Op geen enkele wijze mag zijns inziens de vrijheid van zelfstandige keuze van een individu, hetzij voor het evangelisch, hetzij voor het wettisch beginsel, beperkingen worden opgelegd; geschiedt dat wel, onder meer door dogmatische prediking, dan wordt dat individu onder de wet gebracht. Vandaar dat zijn leus niet is 'Er staat geschreven', maar 'in de geest van Christus' ofwel rechtvaardiging dóór en niet vóór en zonder het geloof¹⁷².

Hoewel hij in het hier behandelde tijdsbestek van tien jaar herhaaldelijk en zonder 'nevelachtige geheimzinnigheid' anderen de gelegenheid biedt getuige te zijn van zijn van lieverlede opwassen in de kennis van Christus en de antropologie, neemt bijna niemand notie van het onderscheid dat hij aanbrengt tussen het evangelisch en het wettisch beginsel en tussen wat hij als het ware christen-

dom beschouwt en dat van de verschillende kerkgenootschappen

'O' Wat is toch het Christendom van Paulus, van den Bijbel iets geheel anders dan het orthodoxe, mystieke, passieve, klagende en steunende gefijmel, dat zoo dikwijls voor Christendom moet doorgaan! Is het te verwonderen dat van dat Christendom alles gezegd kan worden, behalve hetgeen Paulus van *zijn* Christendom getuigt, dat het God behaagt, *en den menschen aangenaam is*?'.

aldus een verzuhting van Van der Bruggen, die onomwonden een scherpe tegenstelling aangeeft tussen zijn geloofsopvatting en die van zijn confessionele mede-christenen¹⁷³ Het is dit Godmen-selijke christendom, dat hij plaatst tegenover zowel het christendom van kerkgenootschappen die het menselijk deel ervan vergoddelyken en de mens onthumaniseren als het christendom van de Groninger richting, die het goddelijke vermenslijkt en de mens vergoddelijkt

Hoofdstuk 2 *Het christelyk beginsel in opvoeding en onderwijs*

Voor wie zich een nauwkeurig en betrouwbaar beeld wil vormen van Van der Bruggen's denk-beelden en activiteiten op het gebied van opvoeding en onderwijs uit de jaren 1840 tot 1852, is het op zijn instigatie opgerichte maandblad *Nijmeegsch Schoolblad voor het Christelyk Onderwijs* een ware goudmijn! Om met P. Oosterlee te spreken:

'Wie den Van der Bruggen der historie wil kennen, zal ten minste zijn artikelen uit het Nijmeegsche Schoolblad gelezen moeten hebben'².

In dit tijdschrift heeft de niet-beroepspedagoog, maar wel vader, gepleit voor vrijheid van onder-wijs, inzonderheid van bijzonder christelyk onderwijs, gewezen op het in zijn ogen noodzakelyk verband tussen opvoeding en onderwijs thuis en op school en verslag gedaan van de resultaten van zijn onderzoek naar de betekenis van het christelyk beginsel voor opvoeding en onderwijs en van zijn ervaringen met de toepassing van zijn denkbeelden daaromtrent op het onderwijs op de christelyk bijzondere lagere school en Normaal- of Kweekschool op de Klokkenberg te Nijmegen

A. VRIJHEID VAN ONDERWIJS

1. De schoolwetgeving van 1806 in theorie en praktijk

Beïnvloed door de resultaten van zijn studie over het bestaande en het door hem gewenste ver-band tussen christendom en wetgeving, door zijn kennis van de wettelyke voorschriften betreffen-de het onderwijs alsook door de ervaringen die hij in zijn hoedanigheid van voorzitter van de Nij-meegse schoolcommissie heeft opgedaan tijdens en na het in de zomer van het jaar 1838 verrichte onderzoek naar de inrichting van het onderwijs in zijn woonplaats, gaat Van der Bruggen in de-cember 1839 op zoek naar het beginsel van de schoolwetgeving van 1806³.

Bracht de supranaturalistisch-hervormde Van der Palm als agent van nationale opvoeding de on-derwijswetten van 1801 en 1803 tot stand en verrichtte hij het voorbereidend werk voor die van 1806, de voornaamste ontwerper van de schoolwetgeving uit laatstgenoemd jaar is de rond 1840 nog altijd gezaghebbende Adriaan van den Ende (1768-1846), toentertijd amanuensis of referendaris bij de raad van binnenlandse zaken. In 1805 kreeg hij van zijn superieur Mr. Hendrik van Stralen (1751-1822), secretaris van staat van dat departement, opdracht de onderwijswet van 1803 te herzien en aan te passen aan de nieuwe staatsregeling van Napoleon. Binnen een jaar had hij deze taak vervuld en tot volle tevredenheid van Van Stralen een concept-wet bij hem ingediend. Het ge-heel bestond uit de algemene bepalingen van de wet zelf en een aantal bij deze wet gevoegde bijla-gen. Tot die bijlagen behoorden het *Reglement voor het Lager Schoolwezen en Onderwijs binnen de Bataafsche Republiek*, de *Verordeningen op het afnemen en afleggen der Examens* . . . door de aan-staande onderwijzers, een *Instructie voor de Schoolopzieners en Commissien van Onderwijs* . . . en een *Algemeene Schoolorde voor de Lagere Scholen binnen de Bataafsche Republiek*. Van Stralen zelf formuleerde artikel 22 van het Reglement aldus:

‘Alle schoolonderwijs zal zoodanig moeten worden ingerigt, dat onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld, en zij zelve opgeleid worden tot alle Maatschappelijke en Christelijke deugden’⁴

Hij is daarom te beschouwen als de man die doel en karakter van ‘alle schoolonderwijs’ richting heeft gegeven’.

Van deze gehele schoolwetgeving – 3 april 1806 door raadpensionaris Schimmelpenninck vastgesteld en 20 maart 1814 bij besluit van de Soevereine Vorst bevestigd – waren de bijlagen in het dagelijks leven belangrijker dan de wet zelf

Van der Bruggen komt nog vóór het begin van het jaar 1840 tot de conclusie, dat, blijkens de heersende opvatting in de Nationale Vergadering van 1796 over scheiding van kerk en staat, aan deze schoolwetgeving een geest van neutraliteit ten opzichte van het leerstellig element van de bestaande en erkende kerkgenootschappen – en in het verlengde daarvan van het leerstellige van de christelijke godsdienst – ten grondslag ligt

Deze steer van neutraliteit, onpartijdigheid, vrijheid en gelijkheid voor de kerkgenootschappen acht hij verantwoordelijk vooreerst voor de verwijdering van kerkgenootschappelijk leerstellig onderwijs uit de openbare school. Uit deze verwijdering vloeide als vanzelf voort de bevordering van de opleiding tot alle maatschappelijke en christelijke deugden op de gemengde – de voor alle gezinden toegankelijke en bruikbare – openbare school. Ten derde had men in die sfeer van neutralisme aan maatschappelijk en christelijk de inhoud gegeven van burgerzin en zedelijkheid.

Hoewel hij, evenals Groen van Prinsterer, een dergelijke van de godsdienst losgemaakte plichtenleer, gepresenteerd als de religie van alle christelijke gezinden met uitsluiting van het dogmatische, het leerstellig element, gevaarlijker acht dan de een of andere vorm van bijgeloof, wenst hij – en daarin verschilt hij van mening met zijn Haagse vriend – deze niet vervangen te zien door kerkgenootschappelijk leerstellig onderwijs⁵. Zowel algemeen zedelijk als kerkgenootschappelijk christendom beschouwt hij als vervorming van het ware christendom, als quasi-christendom. Beide soorten christendom zijn volgens hem ontstaan uit de dwaling dat het mogelijk is een christelijke zedenleer te doceren of christelijk – in de zin van kerkgenootschappelijk leerstellig – onderwijs te geven zonder toepassing van de in zijn ogen juiste christelijke beginselen. Deze dwaling vindt hij de oorzaak van de scheiding die is aangebracht tussen de leer van het zogeheten algemeen christendom en die van het een of ander kerkgenootschap, een scheiding die blijkt in de eerste plaats uit de houding van de overheid uitsluitend eerstgenoemde vorm van het christendom een plaats toe te kennen *binnen* de schooluren en als zodanig in naam te erkennen als de ‘godsdienst’ van de staat en vervolgens uit het wettelijk voorschrift, dat de kerkgenootschappen – daartoe aangemoedigd door een officieel schrijven uit 1817 – het leerstellig onderwijs mogen verzorgen *buiten* de schooluren.

Uit het feit dat deze brief wel was toegezonden aan de erkende christelijke kerkgenootschappen en niet aan de israelistische, spreekt naar zijn oordeel kwade trouw en een streven naar ‘paaien’ van eerstgenoemde kerken. Deze handelwijze en de regeling waarbij de joden eigen scholen mogen stichten, acht hij in strijd met het beginsel van gelijkheid van de verschillende kerkgenootschappen⁶, een inconsequentie waarop hij in de jaren na 1840 herhaaldelijk zal wijzen.

Het toelaten c.q. zelfs voorschrijven van een bepaalde ‘godsdienstige’ richting op en het handhaven van het gemengde karakter van de openbare school veroordeelt hij als gewetensdwang, als een uitingsvorm van het wettisch beginsel. Tegenover dit beginsel van (uitwendig) gezag stelt hij dat van (innerlijke) vrijheid.

Geen wonder dat deze christen-rechter en -schoolman de ontwikkelingen op het gebied van onderwijswetgeving op de voet en met argusogen volgt. Welnu, in de loop van het jaar 1840 is de onderwijskwestie in de belangstelling komen te staan. Tijdens de besprekingen over een – zij het beperkte – grondwetsherziening eerst in de Staten-Generaal en daarna in de grondwettelijk vereiste dubbele tweede kamer is door Groen van Prinsterer, als lid van deze kamer, genoemde kwestie aanhangig gemaakt en gepleit voor vrijheid van onderwijs. Bovendien stelt koning Willem II naar aanleiding van het besprokene in deze kamer en van klachten die hem bereikt hebben van hervormde en katholieke zijde 12 november een onderwijscommissie in, die hij met de taak belast hem over vrijheid van onderwijs te adviseren. De samenstelling van deze commissie – drie leden

zijn voor en drie tegen het vigerende onderwijsstelsel – vormt een garantie voor handhaving van dat stelsel, daar de drie tegenstanders – twee katholieken en de orthodox-protestantse en confessionele Groen van Prinsterer – onderling verdeeld zijn⁹

Laatstgenoemde doet een beroep op zijn geestverwanten en vrienden uit het Réveil hem over het onderwijsvraagstuk te informeren en van advies te dienen, een verzoek waaraan Van der Bruggen met veel animo voldoet. Zijn advies van 6 december 1840 behelst naast een aantal wensen en praktische mogelijkheden om tot verandering van het bestaande onderwijsstelsel te komen de kern van zijn visie op onderwijsbeleid en -organisatie, vandaar dat dit schrijven te beschouwen is als zijn beginsel- en beleidsprogramma op dit gebied¹⁰

Allereerst adviseert hij zijn Haagse vriend het bestaande onderwijsstelsel – ‘gebaseerd op vereeniging van alle de gezindheden op de school, en daaruitvolgende verwijdering van het *Christelyke Leerstelsel*’¹¹ en invoering van ‘eene *natuurlyke zedeleer*’ – niet in zijn wortels van leerstellig indifferentisme en gelijkheid van gezindten aan te tasten. Een voorstel dat zou kunnen leiden tot ‘eene geheele omverwerping van het thans bestaande’ heeft zijns inziens geen zin, ‘daar men wel de wetten, maar niet de menschen kan veranderen’. Rekening houdend met de omstandigheid dat een groot deel van de bevolking het bestaande onderwijssysteem wil handhaven – een uitvloeisel van zijn actualiteitsbeginsel – is hij van mening, dat de strijd niet gericht moet zijn op de schoolwetgeving zelf of op het bestaan van de gemengde openbare school, maar op de – in zijn zienswijze – eenzijdige, willekeurige en onrechtvaardige interpretatie en toepassing van de wettelijke bepalingen in het algemeen en op de wijze en de gronden waarop stedelijke besturen menen aanvragen van de wettelijk vereiste autorisatie voor het stichten van lagere scholen te moeten weigeren in het bijzonder¹². Deze aanval op uitvoering en toepassing van deze wetgeving moet zich volgens hem concentreren op een tweetal punten: ten eerste op de aan de gemengde openbare school toegekende monopoliepositie binnen het onderwijsstelsel en ten tweede op het verplichte karakter van de gemengdheid van deze school. Anders gezegd: de strijd moet gevoerd worden tegen het wettisch element in het schoolstelsel.

In de tweede plaats geeft hij aan waarvóór deze strijd gestreden moet worden. Het enig wenselijke en mogelijke is,

‘dat er gelegenheid geopend worde om langzamerhand aan het verkrijgen van iets beters te kunnen werken’

Hij adviseert zijn correspondent derhalve in de commissie te wijzen op de billijkheid van vrijheid van onderwijs, in de zin van het verschaffen van de gelegenheid aan ouders, die gewetensbezwaren hebben tegen de strekking van het onderwijs op de openbare school, hun kinderen overeenkomstig hun levensovertuiging en in de geest van de ouderlijke opvoeding te laten onderwijzen op door hen zelf gestichte scholen en door gelijkgezinde onderwijzers.

Wijziging van de wetgeving van 1806 acht hij niet nodig, daar het bij de wet behorend reglement de mogelijkheid biedt tot het stichten van bijzondere scholen.

Daar zij die met de uitvoering en de toepassing van de wettelijke verordeningen betreffende het schoolwezen belast zijn niet slechts de gemengdheid op de openbare school willen handhaven maar bovenal in feite bijna niemand in de gelegenheid stellen van die mogelijkheid gebruik te maken, adviseert hij Groen van Prinsterer ten derde contact te zoeken met mede-christenen, hervormden, afgescheidenen en katholieken, ten einde gezamenlijk meer invloed te kunnen uitoefenen, en in de commissie maatregelen voor te stellen die scheiding in plaats van vereniging van de gezindten op de school beogen. Wat het laatste punt betreft, denkt hij én aan het verlenen van vergunning aan onderwijzers ‘om op plaatsen, waar meer dan één school is’ uitsluitend aan kinderen van eenzelfde gezindheid onderwijs te geven en op scholen, waar een gezindheid in de meerderheid is, het onderwijs in te richten naar de leerstellige godsdienstige begrippen van die gezindheid én aan het vervangen van bestuurders, ‘die met het oude stelsel geheel zijn doortrokken’.

Hoewel dit denkbeeld lijkt op dat van toekenning van scholen aan de bestaande en erkende gezindten, moet het daarvan wel duidelijk onderscheiden worden. Van der Bruggen wil onderwijzers de mogelijkheid bieden hun onderwijs, afhankelijk van de plaatselijke omstandigheden, in te richten naar de *geest* van een bepaalde gezindte. Kerkgenootschappelijke scholen of gezindheidsscholen wijst hij resoluut, als zijnde ongewenst en onmogelijk te realiseren, van de hand¹³. Tegen

een dergelijke wettelijk geregelde schoolorganisatie heeft hij principiële en praktische bezwaren. Hij wenst christelijk in plaats van kerkgenootschappelijk onderwijs, zonder dit anderen wettelijk voor te schrijven. Bovendien voorziet hij praktische problemen, zoals wie het geloof van de onderwijzer moet beoordelen, wie zijn bekwaamheid als pedagoog en wie het schooltoezicht moet uitoefenen. Invoering van gezindheidsscholen – waarvoor wetswijziging nodig is – acht hij ten slotte een politiek onhaalbare zaak daar die invoering een aantasting betekent van het beginsel van het stelsel van 1806, de monopoliepositie van de gemengde openbare school, het algemeen christelijk karakter van deze school en de grondwettelijk vastgelegde gewetensvrijheid.

Hoewel steeds weer opnieuw bij hen die over Van der Bruggen hebben geschreven de bewering is te vinden, dat hij zijn leven lang overhoop gelegen heeft met en gestreden tegen de schoolwetgeving van 1806, blijkt uit dit advies uit 1840, dat deze mening onjuist is. Een verdediger van die wet is hij evenmin geweest. Het wettelijk voorschrift, dat onderwijs op de gemengde openbare school mogelijk acht dat onder meer opleidt tot christelijke deugden met vermindering van het geven van aanstoot aan welke gezindte ook, heeft hij altijd beschouwd als een dwaling en als een gebod waaraan onmogelijk voldaan kan worden zonder eveneens de gewetensvrijheid aan te tasten.¹⁴

In zijn houding ten opzichte van de wetgeving van 1806 heeft niet de vraag centraal gestaan of deze wet al dan niet goed, houdbaar en deugdelijk is, maar die naar '*wat er in geschreven staat*'.¹⁵ Naar aanleiding van wat hij daarin heeft gevonden, heeft hij het standpunt ingenomen, dat wat geschreven staat, geschreven moet blijven, 'goed of niet goed'.¹⁶ Uit dit gezichtspunt is het verlangen voortgekomen,

'dat die wet, zoolang zij bestaat, geheel blijve, en gehandhaafd worde, met alle hare regten en vrijheden en dat volgens en binnen hare termen, een ruim gebruik zal worden opengesteld van het recht hetwelk zij geeft om *Bijzondere Scholen* der 1e klasse op te richten'.¹⁷

Voor deze opstelling zijn de volgende verklaringsgronden aan te voeren. In de eerste plaats vindt de rechter uit hoofde van zijn functie het een plicht van iedere staatsburger gehoorzaam te zijn aan de wetten. In deze opvatting is hij gesterkt door zijn overtuiging, dat een christen 'om des gewetenswille' in christelijke – en dat is innerlijke – gehoorzaamheid en in ware vrijheid onder de wetten wil leven.¹⁸ Ten tweede vloeit deze houding voort uit zijn standpunt – gebaseerd op het actualiteitsbeginsel – dat

'Zoo lang de bestaande feiten geene andere wetgeving vorderen (want wij houden het er voor, dat de wet bestemd is, om bestaande feiten te regelen, niet om niet bestaande feiten te scheppen) verlangen wij dat de wet van 1806 blijve'.¹⁹

Ten slotte is de jurist en schoolman ervan doordrongen, dat deze wet de mogelijkheid biedt tot een wettig en geoorloofd gebruik van het recht – niet van een gunst – bijzondere scholen der eerste klasse op te richten, die wél kunnen voldoen aan de wettelijke eis tot het geven van onderwijs dat gepaard gaat met opleiding tot christelijke deugden zonder iemand aanstoot te geven.²⁰

Jaren achtereen blijft hij hameren op hetzelfde aambeeld: eerlijke en onbevooroordeelde toepassing en loyale en rechtvaardige uitvoering van deze wetgeving.²¹

In april 1847 schrijft hij

'En zoo lang de Wet van 1806 met hare Reglemente blijft bestaan, zal het waar blijven, dat er Bijzondere scholen der 1e klasse, door een of meerdere personen op hunne kosten opgericht, wettig kunnen bestaan: hetgeen noodwendig medebrengt, dat zij ook *opgericht* moeten kunnen worden en dat die oprichting geene *gunst* is, afhankelijk van het goedvinden van stedelijke of gewestelijke autoriteiten maar een *recht*, aan allen die zulks verlangen toegekend. Waarom? Omdat men waarlijk geen Regtsgeleerde, geen Wetgever, geen V.D. Ende behoeft te zijn, om te begrijpen, dat den Wetgever de dwaasheid niet mag worden toegedicht, om formeel en uitdrukkelijk de oprichting en het bestaan van scholen te wettigen, welke door niemand mogen worden opgericht'.²²

Een jaar later spreekt hij zich nog scherper uit over de strijd die hij dan reeds acht jaar voert. Na het in zijn ogen eenzijdig humanistisch beginsel van het stelsel van 1806 geplaatst te hebben tegenover dat van waarheid, vrijheid en recht, ottewel het christelijk beginsel, schrijft hij in felle bewoordingen en met vaardige pen zijn advies aan hen die zich moeten buigen over de voorgestelde

vrijheid van onderwijs in het ontwerp van een herziening der grondwet

'En nu is het blijkbaar en tastbaar, dat hoe men ook over dit daarmede strijdige beginsel denke, en met wat naam men het ook bestempele, het *onregt* en *dwang* is, het beginsel, de leer, het begrip dat men is toegedaan te willen doen zegevieren, door het op te dringen, door het alleen te willen laten spreken en aan het tegenovergestelde de mond te snoeren. Het is *onregt* wanneer eene partij wil dat alléén voor *hare* godsdienstige zienswijze op de school plaats zal zijn al ware het ook eene uitgemaakte zaak, dat *hare* zienswijze de ware is. Overtuigingen laten zich door wetten niet voorschrijven en er is geene erger dwingelandij dan die over de geesten wil heerschen. Het is niet genoeg aan eene overtuiging welke men niet deelt, voor welker veldwinnen men bevreesd is, hatelijke namen te geven, om het onregt van hare bestrijding door andere middelen dan dat der overreding, tot regt te maken. Het verraadt weinig vertrouwen op de waarheid en deugdelijkheid zijner overtuiging, wanneer men, om haar te doen zegevieren, tot zulke middelen de toevlugt neemt. Al ware het ook eene uitgemaakte zaak, hetwelk de lasterlijkste is van alle leugenen, dat door het christelijk beginsel waarvan wij met den Bijbel in de hand, ons houdende aan dat Woord alleen en aan geen menschen woord, onderwijs en opvoeding op de school wenschen te zien uitgaan, "liefdeloosheid en onverdraagzaamheid gekweekt zoude kunnen worden in de harten der kinderen", dan gaf dat nog geen regt aan eene partij in den staat om dat beginsel met wetten en verordeningen, met een stelsel van onderdrukking te bestrijden. Laten de voorstanders van het beginsel der nationale schoolwetgeving van 1806, met hetzelfde, als in hun oog christelijk genoeg, ingenomen zijn die vrijheid moeten zij hebben, en indien er iets ter wereld strijdig is met dat christendom hetwelk in onze oogen het éénige ware is, dan is het alle geweld plegen op de conscientien der menschen, alle verhinderende van de vrije keuze des harten. Wij zullen hun dus die vrijheid, door *ons* christendom tot heerschende, staats, of staats-school-godsdienst te willen maken, nooit ontnemen. Maar dan is het ook *onregt*, wanneer zij van hunne zijde zich van het monopolie van het onderwijs bedienen als een middel om *hun* christendom aan ons, aan *onze* kinderen op te dringen, daar dat monopolie hetwelk geene andere scholen laat oprigten dan waarop *hunne* rigting heersche, elke andere rigting weert. Ik zeg met nadruk *elke andere rigting* want het is er verre van daan, dat ik alleen over de van staatswege gedrevende wering der onze, als over een onregt zoude klagen. Ook den Roomschkatholijken is groot onregt aangedaan door eene rigting, welke met de hunne strijdig, zich de heerschappij op de school van staatswege heeft doen toewijzen () Dat *onregt* moet thans ophouden dat onregt is gewetensdwang'²¹

2. De schoolkwestie

De door Van der Bruggen aan het slot van zijn brief – van 6 december 1840 – uitgesproken hoop, dat de onderwijscommissie een unaniem advies zal uitbrengen en de koning voor haar ideeën winnen, ziet hij ruim een jaar later in rook vervliegen. Op 2 januari 1842 verschijnt een K B in het Staatsblad, dat in geen enkel opzicht tegemoet komt aan zijn wensen en aan die van Groen van Prinsterer. In een aparte nota bij het rapport van de commissie heeft het kamerlid weliswaar gepleit voor vrijheid van onderwijs, maar in een andere zin dan Van der Bruggen bedoelt²⁴. Daarin vraagt Groen van Prinsterer toekenning van de vrijheid tot oprichting van – de door zijn Nijmeegse vriend gewenste – bijzondere scholen der eerste klasse en ook invoering van een wettelijke regeling tot facultatieve splitsing van de openbare school naar gezindten, een standpunt dat Van der Bruggen niet deelt.

Volgens genoemd besluit en de daarbij gevoegde ministeriele circulaire moet het onderwijs op de gemengde openbare school een burgerlijk-maatschappelijk karakter dragen, meer nog dan in de voorafgaande jaren het geval is geweest. De geestelijkheid verkrijgt het recht onderwijzers schriftelijk te verzoeken opgave te doen van boeken en geschriften die zij bij hun onderwijs gebruiken en van liederen die zij met hun leerlingen zingen. Dit recht verschaft katholieken de mogelijkheid

censuur uit te oefenen en behalve alle anti katholieke werken ook de bijbel uit de school te weren

Hoewel Van der Bruggen zich in december 1840 – ondanks zijn hoop op een gunstige beslissing van de koning – bewust was van de tegenstand tegen het verlenen van vrijheid van onderwijs²⁵ en hij in april 1841 Groen van Prinsterer ervoor heeft gewaarschuwd, dat ‘de oppositie van de zijde der schoolmeesters’ niet te laag mocht worden aangeslagen²⁶, is hij bij het verneemen van dit resultaat zeer ‘ternedergeslagen’ Behalve dat hij zich afvraagt of hij als voorzitter van een schoolcommissie ‘zonder gemoedsbezwaar’ zijn medewerking kan en mag verlenen aan de uitvoering van dit besluit, dringt hij er bij Groen van Prinsterer op aan tegen dit K B te velde te trekken²⁷ Het enige lichtpuntje dat hij in het besluit ziet, is artikel zes, dat de mogelijkheid opent in beroep te gaan bij Gedeputeerde Staten, wanneer een plaatselijk bestuur de vergunning tot oprichting van een bijzondere school weigert

Zelf blijft hij evenmin bij de pakken neerzitten Terneergeslagen maar niet verslagen gaat hij onverdroten voort op de door hem aan Groen van Prinsterer gewezen weg, waarvan hij zijn leven lang niet zal afwijken

Naast de pogingen die hij in zijn woonplaats in het werk stelt te komen tot een school waarop een christen-onderwijzer onderwijs wil en kan geven, dat uitgaat van het christelijk beginsel²⁸, maakt hij zich op de kracht en de omvang van de bestaande weerstand tegen de door hem gewenste vrijheid van onderwijs te breken Deze strijd loopt deels parallel aan en valt deels samen met zijn – in het vorige hoofdstuk behandelde – streven kerkgenootschappen terug te voeren naar de leer van Christus, de christelijke kerk en de christelijke geloofsbelijdenis en mede-christenen te verenigen in een christelijke gemeenschap

Met een open oog voor de gegeven omstandigheden, een duidelijke voorstelling van het door hem voorgestane onderwijsstelsel en overtuigd van de mogelijkheden die de schoolwetgeving van 1806 hem biedt ter realisering van zijn denkbeelden, betreedt hij in september 1844 de arena waar de strijd wordt uitgevochten over de onderwijskwestie

Centraal daarin staan vragen over het verband tussen opvoeding, godsdienst en onderwijs, over de verhouding tussen de school enerzijds en de staat en de kerkgenootschappen anderzijds en over de interpretatie van de wettelijke bepalingen uit de schoolwetgeving van 1806 en van de voorschriften uit de Koninklijke Besluiten van 27 mei 1830 en 2 januari 1842 De betekenis die in deze strijd gegeven wordt aan onderwijs en gewetensvrijheid en aan christelijk, godsdienstig, zedelijk, leerstellig of aan combinaties daarvan wordt niet helder uit de doeken gedaan

Met het doel zijn standpunt in dezen zo duidelijk mogelijk over het voetlicht te brengen, confronteert Van der Bruggen zijn visie op het schoolvraagstuk met die van de twee zich reeds in dit strijdperk bevindende partijen²⁹

Bij de eerste categorie tegenstanders deelt hij diegenen in, die, zij het op grond van verschillende motieven, het Woord van God van de gemengde openbare school willen verbannen³⁰, daar zij van mening zijn dat daar slechts plaats behoort te zijn voor louter burger-maatschappelijk en ten opzichte van godsdienst neutraal onderwijs

Naast een groep ‘onverschilligen’, in wier ogen godsdienst een tak van wetenschap is, die niet op de school thuishoort, rekent hij tot deze categorie de gematigd protestantse en liberale geestverwanten van het Amsterdamse gematigd liberale maandblad *De Tijdsgeest*³¹ Opvoeding – in de zin van zedelijke vorming gebaseerd op kennis van de goddelijke geboden – en onderwijs willen zij niet geheel van elkaar scheiden Het vrijheidsideaal van *De Tijdsgeest* is, dat het gezin voor de opvoeding, de kerk voor het godsdienstig en de staat voor het burgerlijk-maatschappelijk onderwijs verantwoordelijk is Ter vermindering van tweedracht wenst het blad, ter wille van de katholieken, geen godsdienst op de school, de kerkgenootschappen kunnen kerkelijk leerstellig onderwijs geven buiten de schooluren Dit onderwijsstelsel baseert de redactie op de schoolwetgeving van 1806 en genoemde K B's Met betrekking tot de formulering over de opleiding tot christelijke deugden op de school, staat zij op het standpunt, dat deze slechts voorkomt in het bij de wet gevoegde Reglement A, artikel 22, en ondergeschikt is gemaakt aan de bepalingen uit de Koninklijke Besluiten, dat het onderwijs niemand aanstoet mag geven Betreffende de onderwijsvrijheid verkondigt zij de mening, dat die ‘naar billijkheid’ verleend kan worden aan allen die bezwaar hebben tegen het openbaar onderwijs³² Deze vrijheid moet echter beperkt zijn en aan een drietal

voorwaarden voldoen. De onderwijzers moeten beschikken over een bewijs van bekwaamheid, stichting van een bijzondere school mag niet ten koste gaan van de openbare en het onderwijs daarop niet geheel en al onttrokken worden aan het toezicht van de regering. Van het verlenen van de vrijheid tot invoering van het systeem van afzonderlijke openbare scholen voor de kerkgenootschappen is het blad – evenals hijzelf – een fel tegenstander.

In de derde plaats rekent Van der Bruggen ook de katholieken tot deze categorie, een steeds meer aan invloed winnende gezindte.

'Zij wil Godsdienst op de School ja, veel Godsdienst – maar de Godsdienst alléén der Roomsche Kerk, – niet de Godsdienst van de Bijbel', aldus de Nijmeegse christen¹³.

Zijns inziens verdient deze groep binnen deze categorie veel achting, daar ze consequent en volgens vaste en positieve beginselen handelt. Wat hij in haar betreurt, is, dat zij pleit voor vrijheid van onderwijs, in de betekenis van kerkgenootschappelijke, hetzij openbare, hetzij bijzondere, scholen.

Opmerkelijk in dit verband is, dat de Nijmeegse Réveilman zijn Haagse vrienden, met name Groen van Prinsterer, (nog) niet onder deze categorie laat vallen. Uit het Haags adres aan de hervormde synode van mei 1842 is hem bekend, dat zij van deze synode onder meer een veroordeling verlangden van de bestaande verordeningen op het onderwijs – in het bijzonder van het Koninklijk Besluit van januari 1842 – daar die handhaving beoogden van de gemengde openbare school. De adressanten achtten die verordeningen onverenigbaar met een christelijke opvoeding naar de leer der Hervormde Kerk. Christelijk en protestants onderwijs in de geest van de hervormde kerkleer was door vereniging van alle gezindten op de openbare school onmogelijk. Vandaar dat zij bij de synode hadden aangedrongen op aanvaarding van de verplichting der Kerk eigen openbare scholen te hebben naast de bijzondere diaconiescholen. Tevens is Van der Bruggen op de hoogte van de pogingen die Groen van Prinsterer in 1843 in het werk heeft gesteld een hervormde diaconieschool te stichten¹⁴.

In tegenstelling tot de redactie van *De Tijdsnoot* wenst Van der Bruggen opvoeding en onderwijs op geen enkele wijze van elkaar te scheiden. Bovendien interpreteert hij de wettelijke bepalingen anders. Daar hij het reglement als een onderdeel van de wetgeving beschouwt, kent hij dat kracht van wet toe. Daarin hebben volgens hem beide Koninklijke Besluiten geen enkele verandering kunnen en mogen aanbrengen. Terecht wijst hij het blad op het feit, dat in deze besluiten uitsluitend sprake is van het leerstellig element van een kerkgenootschap. Ten aanzien van de genoemde voorwaarden voor het verlenen van vrijheid van onderwijs voert hij aan, dat de eerste en de laatste geen enkel probleem opleveren en dat de tweede in strijd is met de wet van 1806, die het recht tot stichting van bijzondere scholen erkent en derhalve de mogelijkheid bevat tot aantasting van het monopolie van de gemengde openbare school. Het standpunt van *De Tijdsnoot* en de katholieken, dat deze wet het Woord van God geen plaats toekent op de school en dat opleiding tot christelijke deugden strijdig is met de wettelijke voorschriften, deelt hij niet. Hij gaat zelfs zo ver, dat hij op grond van deze houding beide groeperingen beschouwt als bestrijders van de bestaande schoolwetgeving. Wat hem in hun visie op het schoolvraagstuk wel aanspreekt is de weerstand tegen een door de overheid 'geijekte' leer, tegen

'eene heerschende Godsdienst, eene Godsdienst van den Staat, () eene overheerschende, en verdrukkende Godsdienst'¹⁵.

Tot de tweede categorie tegenstanders behoren naar het oordeel van Van der Bruggen de aanhangers van 'eenen veiligen middelweg', de richting van de meerderheid der bevolking.

Onder hen nemen de Groningers de eerste plaats in. Op grond van hun godsdienst- en opvoedingsideaal – de mens opvoeden tot beschaving en tot God – wensen zij onderwijs niet van opvoeding te scheiden. De schoolwetgeving van 1806, de wijze waarop deze wordt toegepast en het streven naar handhaving van het gemengde karakter van de openbare school zijn als het ware voor hen geschapen. Hoewel zij evenals katholieken en orthodox-protestanten voorstanders zijn van godsdienst op school, wijzen zij kerkgenootschappelijke openbare scholen alsook toekenning van meer vrijheid van onderwijs dan die volgens de wetgeving haar toepassing vindt, van de hand¹⁶. Ten einde te kunnen voldoen aan de eis op te leiden tot christelijke deugden, ijveren zij voor

christelijk, in de zin van algemeen leerstellig-zedekundig-dogmaloos, onderwijs op de gemengde openbare school. Naar hun mening geeft dit 'christelijk' onderwijs niemand aanstoot, daar het de zedenleer is van alle christelijke gezindten.

Aangezien deze denkbeelden gerede ingang hebben gevonden bij predikanten, schoolopzieners en onderwijzers, oefenen de Groningers grote invloed uit op het onderwijs. Met name hun voorman Hofstede de Groot heeft aan de wieg gestaan van het in 1842 opgerichte *Nederlandsch Onderwijzers Genootschap (N.O.G.)*, dat in zijn maandblad *De Wekker* pleit voor verbetering van het onderwijs, voor zedelijke, geestelijke en maatschappelijke verheffing van de onderwijzers, voor handhaving van de bestaande schoolwetgeving en de algemeen christelijke strekking van het onderwijs alsook voor beperking van de vrijheid van onderwijs en bestrijding van de oprichting van bijzondere scholen.³⁷ Daarenboven voelt ook de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zich met hen verbonden. Van der Bruggen deelt hun standpunt dat zonder het christelijk leerstelsel onmogelijk voldaan kan worden aan de wettelijke eis op te leiden tot christelijke deugden, niet hun opvatting dat het de bedoeling van de wetgever van 1806 is geweest het godsdienstig onderwijs op de gemengde openbare school het karakter toe te kennen van christelijk zedekundig – in plaats van kerkgenootschappelijk – leerstellig onderwijs, daar dit niemand aanstoot geeft. De Nijmeegse jurist is de overtuiging toegedaan, dat het beginsel van deze wetgeving on- en anti-christelijk is, daar dat het gezag van mensen boven dat van God plaatst en de mens het recht toekent te bepalen wat uit Gods Woord al dan niet aanstoot geeft. Dat beginsel was – en is in 1844 nog steeds – '*vergoding* van den mensch, en *vermenschelijking* van God'³⁸. Dit geloof in de eigen rede in plaats van in God leidt tot een vorm van 'Christelijk Eclecticismus', die Van der Bruggen noch wenselijk noch mogelijk acht.³⁹ Zowel dit beginsel als de toepassing ervan zal hij jarenlang in zijn schoolblad bestrijden.⁴⁰

De zwakke punten in het onderwijsstelsel van de Groningers – althans in zijn ogen – zijn in de eerste plaats, dat zij niet *het* christendom, niet *het* christelijk leerstelsel, niet *de* bijbel, maar slechts een bepaald deel daarvan op de school een plaats willen toekennen en ten tweede, dat zij menen daarmee het geven van aanstoot aan de een of andere gezindte te kunnen voorkomen. De consequentie van dit ideaal is, dat de staat moet uitmaken, wat de christelijke waarheid is en verklaren,

'dat de Groningsche leer, het ware Christendom is, althans een Christendom, dat aan niemand aanstoot geeft, of behoort te geven'⁴¹.

Dit aan de school opleggen van een heersende schoolgodsdienst – nota bene ter wille van een partij, die in naam tegen een bevoorrechte godsdienstige richting is – beschouwt Van der Bruggen – zoals bekend – als gewetensdwang. Naar zijn overtuiging geeft dit onderwijsstelsel

'van het, door den Staat als Opperschoolmeester geotroyeerde, algemeene, eclecticische, voor alle gezindheden aannemelijke, en niet aanstotelijke schoolchristendom'⁴²,

door hem ook wel genoemd neutraal-, kunst-, schijn- en naam christendom, juist wel en in hoge mate aanstoot.⁴³ Dat christendom is kwetsend voor joden, die als gevolg daarvan eigen scholen mogen stichten en ook voor degenen, die tot eerstgenoemde categorie tegenstanders zijn gerekend. Zij wensen het Woord van God noch geheel noch gedeeltelijk op de school te horen en ontzeggen de Staat het recht een bepaalde godsdienstige richting op de school voor te schrijven. In de derde plaats geeft dat christendom aanstoot aan de christenen, de groep van welke Van der Bruggen zich als de spreekbuis beschouwt. Zij verlangen het *gehele* Woord van God, de *gehele* bijbel of het *gehele* Woord Gods, het *gehele* christendom op de school en wel zodanig dat het *gehele* onderwijs ervan doortrokken wordt. De staat kennen zij wel het recht toe over de openbare en de bijzondere scholen toezicht uit te oefenen, maar zij voegen daar aan toe, dat dit recht zich niet zó ver uitstrekt, dat het hen belemmert in hun vrijheid gebruik te maken van het wettelijk recht op eigen kosten scholen te stichten. Hoewel Van der Bruggen 'met schaamte' belijdt, dat deze richting 'hare sterkte heeft, niet in *hare* eensgezindheid en overeenstemming', maar in God⁴⁴, is hij van mening, dat, wanneer joden eigen scholen mogen hebben, het niet meer dan billijk is dat de staat al len, voor wie het algemeen pseudo-christendom op de school een ergernis is, die vrijheid verleent.⁴⁵

Met deze analyse van het schoolvraagstuk meent Van der Bruggen te hebben aangetoond, dat de tegenstanders van vrijheid van onderwijs deze kwestie niet kunnen oplossen.

Invoering van het stelsel voorgestaan door *De Tijdsgeest* – gemengde openbare scholen waarop louter burgerlijk maatschappelijk onderwijs wordt gegeven en die buiten de schooluren plaats bieden voor het onderwijs in de leer van een kerkgenootschap met daarnaast een beperkte mogelijkheid tot oprichting van bijzondere scholen – acht hij *wel mogelijk* wanneer door middel van een wetswijziging het woord ‘christelijk’ uit de wetgeving wordt weggenomen, maar *niet wenselijk*.

Het stelsel van de Groningers – gemengde openbare scholen waarop christelijk-leerstellig zede kundig – geen kerkgenootschappelijk leerstellig – onderwijs wordt gegeven dat niemand kwetst – is in zijn ogen *noch mogelijk noch wenselijk*, daar het in de eerste plaats *niet christelijk* is en ten tweede *wel aanstoot* geeft⁴⁶. Dit stelsel zelf levert het overtuigend bewijs, dat – afgezien van de inhoud die aan het woord ‘christelijk’ wordt gegeven – er op de gemengde openbare school in geen enkel opzicht sprake kan zijn van christelijke opvoeding en christelijk onderwijs en dat het derhalve ‘*onmogelijk, volstrekt onmogelijk*’ is te voldoen aan de wettelijke bepaling kinderen op te leiden tot christelijke deugden zonder anderen ertoe te brengen. Gaarne laat de scherpzinnige jurist en schoolman het aan de regering over.

‘den Gordiaanschen knoop van *Christelijk leerstellig niet kerkgenootschappelijk* onderwijs op de gemengde scholen, *zonder aan iemand aanstoot te geven*, te ontknoopen, haar steeds toe roepende, dat zij het niet zal *kunnen*’⁴⁷.

Wanneer de overheid dit stelsel toch wil handhaven ziet hij maar één mogelijkheid. Zij moet dan en de joden én de katholieken én de orthodox protestanten én de geestverwanten van *De Tijdsgeest* én de ware christenen en wellicht nog anderen die aanstoot nemen aan het algemeen christendom op de gemengde school, van die gemengdheid uitsluiten. En triomfantelijk voegt hij op ironische toon aan deze ‘oplossing’ toe:

‘En wat blijft er dan over van die lieve, aandoenlijke gemengdheid, die de oogappel is der voorstanders van de *nooit volprezene* wet van 1806’⁴⁸.

Deze uitroep is – zoals eerder geconstateerd – kenmerkend voor de strijd, die Van der Bruggen sinds 1840 voert en die zich richt tegen de wijze waarop de wettelijke bepalingen worden toegepast, inzonderheid tegen het onverkort willen handhaven van het verplichte karakter van de gemengdheid op de openbare school.

Zelfverzekerd en overtuigd van zijn gelijk deelt hij mee de oplossing van het schoolvraagstuk te kennen.

3. Van der Bruggens oplossing van het schoolvraagstuk

Naar de zienswijze van Van der Bruggen staat de regering inzake de onderwijskwestie geen andere uitweg open dan zijn stelsel van schoolorganisatie te aanvaarden. Dat is de meest gewenste en ‘den eenig mogelijken, den éénig billijken uitweg’⁴⁹.

‘Die weg is veilig: hij is eenvoudig, hij kan worden ingeslagen zonder die levens kwestie tot een onderwerp van openbare beraadslaging der Wetgevende magt te maken en, wat meer zegt dan dat alles, hij is *regtvaardig*’⁵⁰.

Wanneer de regering terugkeert tot ‘de ware beginselen’ en tot ‘het standpunt der waarheid en des rechts’, ligt het naar zijn overtuiging voor de hand, dat zij kiest voor een onderwijspolitiek, die ‘aan een ieder geve, wat hem toekomt: *vrijheid* – vrijheid aan de Roomschen, om Roomsche, vrijheid aan de Protestantschen, om Protestantsche, vrijheid aan het Nut van ‘t Algemeen, om algemeen Christelijke, *Bijzondere* scholen te hebben, de meest mogelijke vrijheid, voor *Bijzonder* onderwijs, met handhaving van eene strikte neutraliteit op de van Staatswege bestaande *openbare* scholen’⁵¹.

Dit pleidooi voor een betere en rechtvaardige toepassing van de schoolwetgeving is in verschillen de opzichten te beschouwen als het culminatiepunt van zijn jarenlange strijd tegen handhaving van de monopoliepositie en het verplicht gemengde alsook algemeen christelijk karakter van de openbare school en vóór invoering van een schoolstelsel waarin de bijzondere scholen een centrale plaats innemen.

Evident in zijn pleidooi is allereerst de uit de aard van zijn levens- en wereldbeschouwing voort-

vloeiende overtuiging, dat het onderwijsvraagstuk in wezen geen geschil is over schoolvormen of over het – al dan niet kerkgenootschappelijk – karakter van het godsdienstig onderwijs op de openbare school, maar een beginselkwestie. Zijn oogmerk is derhalve, door middel van de door hem voorgestelde onderwijspolitiek en door het schoolstelsel dat van die politiek het gevolg is, het gehele schoolwezen een ander fundament te verschaffen dan dat van de beginselen van neutraliteit ten opzichte van godsdienst en van gemengdheid en gelijkheid der gezindten. Wat hij wenselijk, mogelijk en rechtvaardig acht, is een onderwijssysteem dat gefundeerd is op het actualiteitsbeginsel, het vrijheidsbeginsel, het christelijk beginsel, het individualiteitsbeginsel en het onderwijsbeginsel.

In de tweede plaats blijkt uit dit pleidooi hoe Van der Bruggen zich de toepassing van deze beginselen op de te volgen onderwijspolitiek voorstelt. Stipte handhaving en uitvoering van de schoolwetgeving van 1806 stelt hij voorop, daar hij consequente naleving van de bestaande wettelijke voorschriften beschouwt als een noodzakelijke voorwaarde voor de zozeer door hem gewenste vrijheid van onderwijs. Onder deze vrijheid verstaat hij in dit verband 'geene teugellooze, onbepaalde vrijheid'², maar het verlenen van de vrijheid gebruik te maken van het wettelijk recht scholen op te richten. Dat recht – het zij voor alle duidelijkheid nogmaals vermeld – kent de wet toe aan de overheid, aan kerkgenootschappen, gestichten en maatschappijen, aan particulieren en aan onderwijzers. De overheid heeft het recht openbare scholen te stichten, kerkgenootschappen, gestichten en maatschappijen hebben het recht bijzondere scholen van de eerste klasse, respectievelijk diaconiescholen en bijvoorbeeld weeshuis- en Nutsscholen op te richten. Particulieren hebben het recht eveneens bijzondere scholen van de eerste klasse te stichten en onderwijzers hebben het recht voor eigen rekening scholen van de tweede klasse te hebben.

Zoals ten derde blijkt uit de aangehaalde woorden van Van der Bruggen, bepleit hij, onverkort het recht van de staat, de meest mogelijke vrijheid bijzondere scholen te stichten, ook en bovenal voor particulieren of bijzondere personen.

Deze voorkeur voor bijzonder onderwijs is op de volgende overwegingen gegrond. Gerelateerd aan de grondwettelijk vastgelegde godsdienst- en gewetensvrijheid omvat vrijheid van onderwijs niet slechts het recht scholen – in de vormen die de wet erkent – op te richten, maar ook het onderwijs daar naar eigen levensovertuiging in te richten. Voorts betekent deze vrijheid in de praktijk, dat uitsluitend bijzondere scholen van de eerste klasse voor ieder de mogelijkheid scheppen van dit recht gebruik te maken.

In dit verband is ten slotte de door velen geciteerde, maar met betrekking tot de inrichting van het onderwijs door niemand begrepen, uitspraak over vrijheid in Van der Bruggens pleidooi van beslissende betekenis. Daarin onthult hij onverbloemd zijn voorkeur voor particuliere bijzondere scholen van de eerste klasse en spreekt hij tevens als zijn verwachting uit, dat, in het voetspoor van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, ook katholieken en protestanten niet voor kerkgenootschappelijke, hetzij openbare, hetzij bijzondere scholen, maar voor deze scholen zullen opteren. Deze verwachting baseert hij op zijn – bovengenoemde – interpretatie van vrijheid van onderwijs en op de feitelijke situatie, dat katholieken en protestanten bezwaren hebben tegen het algemeen christelijk karakter van de openbare school en geen genoegen kunnen nemen met alleen kerkgenootschappelijke bijzondere diaconiescholen.

Daarnaast bepleit hij – en deze woorden hebben begrijpelijkerwijze aanleiding gegeven tot veel misverstand – handhaving van een *strikte neutraliteit* op de openbare school alsook van de *bestaande* openbare scholen. Zowel tijdgenoten als latere geschiedschrijvers die uit deze zinsnede hebben gelezen, dat Van der Bruggen in 1844 kennelijk voorstander is van een volstrekt neutrale openbare school, hebben te weinig oog gehad voor het onderscheid dat hij maakt tussen godsdienst en kerkgenootschap en voor zijn visie op de toepassing van de vijf genoemde 'ware beginselen' op de wetgeving en de kerkgenootschappen. Op grond daarvan is hij ervan overtuigd, dat de voor allen toegankelijke openbare school zonder aanstoot te geven niet kan voldoen aan de wettelijke eis op te leiden tot alle maatschappelijke en christelijke deugden. Deze overtuiging houdt echter niet in, dat dientengevolge deze school een absoluut neutraal karakter moet hebben. Zij moet neutraal zijn ten opzichte van de kerkgenootschappen en de daarbinnen bestaande richtingen, niet ten opzichte van de christelijke godsdienst. Anders gezegd op deze school behoort naar het in-

zicht van Van der Bruggen geen plaats te zijn voor wettelijk voorgeschreven, hetzij kerkgenootschappelijk leerstellig, hetzij algemeen christelijk, hetzij waarachtig christelijk, godsdienstig onderwijs. Desondanks wil hij deze school niet scheiden van het christendom en haar geen godsdienstloos karakter geven. In plaats van godsdienstig onderwijs op school verlangt hij godsdienstig schoolonderwijs, hetgeen zeggen wil een openbare school die een christelijke geest ademt en derhalve dienstbaar is aan de christelijke opvoeding. Onder dit, al dan niet geprononceerd, christelijk karakter van deze school verstaat hij het leveren van een bijdrage aan de opvoeding van de gehele mens door middel van de ontwikkeling van de ethische, esthetische, lichamelijke en intellectuele vermogens der leerlingen.

'Zoo werke de school voor het leven' Zoo zij het *Christelijk beginsel* niet een doel, maar het *fondament van alle schoolonderwijs*', aldus Van der Bruggen in augustus 1846⁵³.

In dit perspectief is eveneens zijn opvatting te plaatsen over handhaving van de bestaande openbare school. Uit zijn visie op de toepassing van het christelijk beginsel op de wetgeving vloeit het standpunt voort, dat de wetgever zich niet mag bemoeien met de vraag in welke mate de openbare school een al dan niet geprononceerd christelijk karakter kan hebben. De wet mag in dit opzicht zomin iets voorschrijven als verbieden, aangezien de staat zich niet mag begeven op het terrein van het evangelie. De consequenties die Van der Bruggen uit deze opvatting heeft getrokken zijn, dat de openbare school niet gesplitst mag worden in scholen voor gezindten en dat de aard van het openbaar onderwijs afhankelijk gesteld moet worden van *plaatselijke omstandigheden en behoeften*⁵⁴.

Wat eerstgenoemde consequentie betreft, ziet Van der Bruggen zich in de loop van de jaren na 1840 geplaatst tegenover het verlangen van katholieken en protestanten, met name van Groen van Prinsterer. Behalve dat volgens Van der Bruggen de school geen catechisatie-instituut is⁵⁵, verzet zijn gehele levens- en wereldbeschouwing zich tegen het stelsel van kerkgenootschappelijke openbare scholen of gezindheidsscholen. Nee, hij acht

'het niet noodig, noch ook wenschelijk dat er afzonderlijke scholen zijn voor de Nationale Hervormde Kerk van 1816 afzonderlijke scholen voor de Afscheidenen afzonderlijke scholen voor de oude en nieuwe Lutheranen, afzonderlijke scholen voor de Menmonieten'⁵⁶

Met betrekking tot de tweede consequentie onderscheidt hij een drietal gebieden.

In een gebied waar neutraliteit ontrent kerkgenootschappen overheerst of waar een bepaald kerkgenootschap verreweg in de meerderheid is, bestaan naar zijn mening geen problemen ten aanzien van de vereiste eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen. In het eerste gebied draagt de overheidsschool een ten opzichte van de kerkgenootschappen neutraal karakter, in het tweede kost het weinig moeite die ene gezindte op de school te eerbiedigen.

Moelijkheden ontstaan eerst dáár waar verschillende kerkgenootschappen c q godsdienstige richtingen naast of scherp tegenover elkaar staan, zoals dat het geval is in Nijmegen. Handhaving van de openbare school is daar volgens Van der Bruggen én ongewenst én in feite onmogelijk. Daar het in de lijn van zijn verwachting ligt, dat

'het ontstaan dier scherpheid van tegenstelling van lieverlede overal te wachten staat, zoo is hiermede aan de openbare scholen en aan de Spartaansche Archipaedagogie van den staat met zijne staats-schoolgodsdienst, het lot voorspeld dat haar wacht'⁵⁷

Juist in dergelijke streken – en mettertijd overal – bestaat grote behoefte aan vrijheid van onderwijs, een ervaringsfeit dat ten grondslag ligt aan Van der Bruggens uitgesproken voorkeur voor bijzonder onderwijs.

Betreffende de bijzondere scholen van de tweede klasse merkt hij voorts op, dat het grondeuvel, 'het *vice radical* der geheele instelling', gelegen is in het feit dat de onderwijzers daar

'noodzakelijk, en uit den aard der zaak, niet vrij, niet onafhankelijk zijn, maar afhankelijk, en oogendienaren van hunne betaalsheeren, de ouders hunner leerlingen ja () van hunne leerlingen zelven'⁵⁸

Ten einde de concurrentie de baas te blijven en uit vrees leerlingen en dus hun kostwinning te verliezen, trachten onderwijzers daar het ouders en leerlingen zo veel mogelijk naar hun zin te ma-

ken In Nijmegen, waar leerlingen van verschillende gezindten deze scholen bezoeken, heeft dit fundamentele gebrek van deze schoolvorm tot gevolg, dat alles wat naar godsdienst zweemt uit het onderwijs is verbannen⁵⁹

Ook dit ervaringsfeit levert Van der Bruggen een bewijs van de wenselijkheid en noodzakelijkheid oprichting van bijzondere scholen der eerste klasse grotere ruimte te verschaffen, inzonderheid van dat type scholen binnen deze categorie dat onder leiding staat van een aantal bijzondere personen, die zich tot oprichting en een geregeld en toereikend onderhoud van de school hebben verenigd Dit type bijzondere school is naar zijn overtuiging 'verre weg de beste en geschiktste'⁶² en derhalve 'de verkiesselijkste schoolvorm'⁶¹ Het heeft op de andere voor, dat het de vrijheid van onderwijs kan verenigen met de belangen van ouders, leerlingen en onderwijzers Laatstgenoemden zijn daar niet afhankelijk van de ouders, aangezien het bestuur van een dergelijke school hun een vast bestaan kan garanderen. Bovendien rekent Van der Bruggen erop, dat deze schoolvorm leidt tot een goed samenwerkingsverband tussen ouders en onderwijzers Ten slotte is het zijn stellige verwachting, dat vrijheid van onderwijs een deel van de openbare en van de bijzondere scholen der tweede klasse zal doen verdwijnen en dat het die der eerste klasse zullen zijn, die

'door haren aard, bestemd zijn om de bedding te worden, waardoor de nieuwe stroom van het lager onderwijs zijn loop zal nemen'⁶²

Bezwaren tegen zijn pleidooi voor de vrijheid bijzondere scholen van de eerste klasse op te richten komen niet alleen van de kant van de 78 jarige, maar nog altijd invloedrijke Van den Ende, maar ook van die van zijn vrienden uit de Nijmeegse, Amsterdamse en Haagse Réveil-kringen

Van den Ende stelt, dat oprichting van scholen in deze vorm niet bedoeld is door de wetgever van 1806 Die heeft uitsluitend een drietal bestaande scholen van dat soort een wettelijke basis willen verschaffen Met een verwijzing naar wat er in de wet in algemene bewoordingen geschreven staat, wijst Van der Bruggen hem terecht⁶¹

Zijn vrienden hebben andere bedenkingen Zij opperen het bezwaar

'of het wel raadzaam zij, door het zoo sterk aanhouden om *Bijzondere* scholen, waarop Christelijk onderwijs *kunne* gegeven worden, in zekeren zin medetewerken, tot het verdwijnen van den Bijbel van de openbare, gemengde school?'

Hun antwoordt hij, dat als er op die school geen plaats is voor het gehele Woord Gods, dit daar wel móét verdwijnen⁶⁴

B HET SCHOOLONDERWIJS DIENSTBAAR AAN DE CHRISTELIJKE OPVOEDING

1. Het noodzakelijk verband tussen opvoeding en onderwijs thuis en op school

Voor Van der Bruggen zelf betekent de gewenste vrijheid van onderwijs christenen vrijheid verschaffen volgens de wet *christelijke* bijzondere scholen te stichten,

'waarop de BIJBEL, niet in schijn, maar in waarheid gebruikt kunne worden, om van onze kinderen te maken, niet afgescheidenen, niet Hervormden, niet Luthersen, niet Mennonieten, (want ach, hetgeen de broederen, de gezegende kinderen van denzelfden Hemelschen Vader in Christus van elkander scheidt, zal hun buiten de school meer dan genoeg geleerd kunnen worden), maar *Christenen*, om hen wijs te maken tot zaligheid, door de kennis van het ééne noodige, het goede deel dat hun niet ontnomen zal worden'⁶⁵

Uitsluitend op deze scholen acht hij het mogelijk het nieuwe geslacht op te voeden 'tot het begrip der rechte Catholiciteit waarvan onze tijd zwanger gaat'⁶⁶ Alleen zij hebben boven kerkgenootschappelijke (openbare)

'dit, in mijne schatting onberekenbaar voorregt vooruit dat zij *christelijke* scholen kunnen wezen, zonder noodzakelijk en uit den aard der zaak, Roomsche, Gereformeerde, Lutherse, Doopsgezinde *dogmatische formulier scholen* te zijn',

aldus Van der Bruggen⁶⁷

In deze twee citaten liggen Van der Bruggens idealen op de gebieden van godsdienst, opvoeding en onderwijs opgesloten

Afgezien van wat hij zich als de ideale schoolvorm voorstelt, werpen zij een helder licht op wat hij verstaat onder een *christelijke school*. Aan deze uitdrukking hecht hij een andere betekenis dan die welke tegenwoordig gangbaar is. Naar zijn overtuiging is een christelijke school geen confessionele school, althans niet in die zin, dat het een bijzondere school is van een bepaalde godsdienstige gezindte, integendeel. Indien hij deze school confessioneel genoemd zou hebben – wat hij in geen geval heeft gedaan – had hij onder deze term verstaan de christelijke geloofsbelijdenis en de christelijke school omschreven als een bijzondere school, niet van een bepaalde godsdienstige gezindte of richting, maar van christenen.

In de tweede plaats bevatten beide citaten zijn *godsdienstig ideaal*: vereniging van christenen in en opvoeding van kinderen tot het christelijk geloof. Bovendien geven zij aan dat hij zijn tijd aldus denkt te verstaan, dat er sprake is van toenemende verbroedering in ware katholiciteit. Deze conclusie baseert hij op de bijeenkomsten van *Christelijke vrienden* te Amsterdam en op de voorbereidingen die getroffen worden voor de Evangelische Alliantie te Londen.

Ten derde is in genoemde citaten zijn *pedagogisch ideaal* vervat. Het eerste uitgangspunt van zijn opvatting in dezen is, dat er geen verschil mag zijn tussen de opvoeding thuis, in de kerk en op school, inzonderheid niet voor wat het beginsel van de opvoeding betreft. Uitgaande van het goddelijk gebod, dat ouders hun kinderen moeten opvoeden 'in de leer en vermaning des Heeren naar zijn Woord' en van de goddelijke belofte, dat deze 'arbeid in Hem niet ijdel zal zijn'⁶⁸, beschouwt hij het evangelisch-christelijk beginsel, 'het hoofdpunt, het middel, het brandpunt der Evangelieleer, de *Regtvvaardigheid alleen door het geloof in Hem*' als het begin- en eindpunt van de christelijke opvoeding⁶⁹. Met dit doel voor ogen wekt hij ouders steeds weer op getrouw te zijn aan de doopbelofte en hun kinderen op te voeden en te (laten) onderwijzen in deze leer en niet te volstaan met bijbellezende en gebed thuis en met voortgezet godsdienstig onderwijs in de kerk. Nadrukkelijk stelt hij vast,

'dat derhalve de huisselijke, ouderlijke opvoeding én *onderwijs*, de *regel*, en de openbare, of school opvoeding en onderwijs (want die twee behooren volstrekt bij elkander) slechts de *uitzondering* is dat het schoolonderwijs slechts een *surrogaat* van het huisselijk is en kan zijn. Het denkbeeld eener openbare, nationale volks-opvoeding op de school, en de kinderen voor den Staat te vormen, is ons door de gewoonte zoo eigen geworden, dat wij denken dat het niet anders *kan* intusschen is het een Spartaansch, en geen Christelijk denkbeeld'⁷⁰.

Aangezien de school voor veel ouders een niet te ontberen surrogaat is, houdt hij hen tevens voor te ijveren voor vrijheid van onderwijs:

'om op hunne kosten, onder het toezigt der regering, scholen te mogen hebben, waarop hun de gewetensdrang eener Staatsschoolgodsdienst niet worde opgelegd'⁷¹.

Ten einde geen mogelijkheid tot misverstand te laten wijst hij hen vervolgens op de bij de wet uitdrukkelijk aan ieder gewaarborgde vrijheid:

'om Bijzondere Scholen, der 1e Klasse, (geene Secte, ook geene *gezindheidsscholen*) op te rigten, waarop onze kinderen naar onze Godsdienstige begrippen, eene opvoeding mogen ontvangen, welke men erkent van het *onderwijs* onatscheidelijk te zijn, en welke, als opvoeding, ook noodzakelijk *Godsdienstige opleiding* medebrengt op die vrijheid zijn wij zoo zeer gesteld, omdat die onze Godsdienstige begrippen, eigenlijk niet *onze* bijzondere meeningen zijn, maar dat wij ze weten te zijn, de geboden en inzettingen en regten der *waarheid Gods*, () Het genot dier vrijheid, welke voor ons een dure gewetenspligt is, is geheel bestaanbaar met de bestaande wetten op het onderwijs zoo men die slechts met regtschapenheid en onpartijdigheid wil toepassen'⁷².

Weigering van deze vrijheid bestempelt hij – zoals vermeld – als een daad van onrecht en als strijdig met wat hij beschouwt als het *beginsel van onderwijs*. Onderwijs immers

'(is) eigenlijk niets anders dan de uitoefening van een mandaat van opvoeding en onderwijs zijner kinderen door den huisvader, den eigenlijk alléén beregtigden en geroepen, aan dien gedelegeerden opgedragen, in welke *hij* voor dat werk het meeste vertrouwen stelt',

poneert Just van der Brugghen in juni 1848⁷³. Ruim twee jaar later formuleert hij dit recht van opvoeding kort en bondig

'als (het regt) alleen toekomstende aan den vader des huisgezins, en derhalve noch aan den staat, noch aan de kerk'⁷⁴

Staat en kerkgenootschappen moeten dit ouderlijk recht eerbiedigen en diensgevolge erkennen dat dit zich ook uitstrekt tot de op- en inrichting der bijzondere school der eerste klasse Daarenboven heeft de staat de plicht erop toe te zien, dat het geven van onderwijs aan niemand wordt toevertrouwd dan die genoegzame waarborgen heeft gegeven van geschiktheid en bekwaamheid daartoe Meer maar de overheid naar zijn inzicht niet doen

De consequentie van dit beginsel – dat op de bodem ligt van de vrijheid van onderwijs – is, dat al het onderwijs, openbaar en bijzonder,

'dienstbaar zal worden gemaakt aan de uitbreiding van het Koninkrijk van CHRISTUS den Gekruisten, den Zaligmaker van verloren zondaren'⁷⁵,

anders gezegd aan de christelijke opvoeding, de opleiding tot christelijke – en dat zijn ook – zo als vermeld – maatschappelijke deugden'⁷⁶

Met het doel ouders te informeren over de wijze waarop zij hun kinderen in deze geest kunnen opvoeden, vertelt hij hun het hoe en waarom van wat hij zelf doet in *het Kerkje*⁷⁷

'Reeds eenige jaren', zegt hij, en dat is vermoedelijk sedert omstreeks het jaar 1840, 'ben ik gewoon des Zondags, als de kerk uit is (sc. de waalsche kerk op de Korenmarkt) en wij koffij hebben gedronken, met mijne kinderen een klein gedeelte uit de Schrift te lezen, en daarover met hen te spreken'⁷⁸ Bovendien wordt er gebeden en een versje gezongen Vader treedt op als dominee, voorzanger en organist, moeder als koster

Hoewel Just zelf ervan zegt

'Dat gaat maar zoo geheel eenvoudig in zijn werk, en ik kan u wel zeggen, dat die eene sierlijke, netjes in hare punten verdeelde redevoering wil hooren, bij mijn Zondagskerkje niet komen moet'⁷⁹,

zal een groot deel van hetgeen de vader zijn kinderen heeft voorgehouden voor hen te moeilijk zijn geweest

Een verklaring van de vorm en de inhoud van dit optreden is te vinden in de – in de aanvang van deze paragraaf – geplaatste citaten van Van der Bruggen Die bevatten in de vierde plaats ten slotte de vermelding, dat 'kennis van het eene nodige', dat wil zeggen van het evangelie, *het middel* is het gestelde opvoedingsdoel te bereiken In deze vijf aangehaalde woorden is de kern van zijn *onderwijsideaal* uit de jaren 1838 tot 1847 vervat, daarna kent hij – blijkens het behandelde in het vorige hoofdstuk⁸⁰ – niet langer het verstand, maar het geweten de eerste plaats toe Nader toege licht houdt deze kern in, dat het in het onderwijs bovenal aankomt op het wezen van een zaak, dat betekent voor het christelijk onderwijs, op het evangelie 'met wegwerping van alle kerkelijke, en dogmatische, en symbolische of liturgische geschillen'⁸¹

Glashelder heeft Van der Bruggen dit ideaal verwoord in een reactie op een artikel in *De Tijdsgeest*⁸² In dat artikel betoont de redacteur zich afkerig van het inprenten aan kinderen van kerkgenootschappelijke leerstellingen – een opvatting die Just volkomen deelt – en spreekt hij voorts als zijn mening uit, dat kinderen tot godsdienstigheid te vormen zijn door middel van

'een zeer algemeen, verdraagzaam, liefdevol en hart en gevoel opwekkend Onderwijs, naar aanleiding van bijbelsche en andere verhalen, waarin een vrome geest heerscht'

Dit standpunt deelt Van der Bruggen niet Hij is overtuigd, dat de wijsheid Gods het anders wil dan het menselijk verstand en dat het Gods wil is,

'dat wij aan de kinderen, evenals aan alle creaturen, het *Evangelie* zullen prediken dat is, dat wij hen terstond, zonder omwegen, zonder lange voorbereidingen, de blijde tijding zullen mededeelen, dat het eene waarachtige, gebeurde daadzaak is, dat God de wereld (waartoe zij kinderen ook behooren) zoo lief heeft gehad, dat Hij Zijnen eeniggeboren Zoon in de wereld gezonden heeft, opdat *een iegelyk* die in Hem gelooft, niet *verderve*, maar het eeuwige leven hebbe En dan weten wij ook, op hetzelfde getuigenis des Heeren, dat deze arbeid der prediking van het Evangelie der zaligheid op de school aan onze kinderen, niet ijdel zal zijn in Hem terwijl niets in staat is, het hart des kinds vatbaar te maken () dan het geloof aan die zaligmakende liefde Gods welke alle menschen geopenbaard is'⁸³

Dát geloof – en niet een hart en gevoel opwekkend onderwijs – verandert, reinigt en heiligt het hart, de totale menselijke persoonlijkheid

Dát geloof, 'dat JIJZUS is de CHRISTUS', is in zijn levensovertuiging het enige middel tot rechtvaardiging

'En daarom verlangen wij ook scholen, waarop het ons geoorloofd zij, dit levendig Woord Gods aan onze kinderen te doen hooren',

aldus Van der Bruggen⁸⁴

Uit deze overtuiging spruit de behoefte voort aan een onderwijsstelsel dat een onderwijzer, die naar het christelijk beginsel leeft, de mogelijkheid verschaft zijn leerlingen vanuit dat beginsel en niet vanuit dat van neutraliteit ten opzichte van godsdienst op te voeden en te onderwijzen, 'niet slechts tot goede Staatsburgers, maar ook en bovenal tot goede Christenen'⁸⁵. Dat evangelisch-christelijk beginsel

'is het zuurdeesem, dat weder in het trage, levenlooze deeg moet worden ingebracht, om het geheel in alle zijne deelen te doortrekken. En door dit nieuw levensbeginsel aanteprijzen, en als het éénige middel van herstel en behoud te prediken, zijn wij verzekerd, en weten wij, dat wij niet alleen optreden voor de zaak der waarheid, die alleen vrij maakt van de zonde, maar *met en door* haar, voor de waarheid, die op het gebied van wetenschap en kunst, vrij maakt van leugen en schijn'⁸⁶

Gaat de onderwijzer – en dus de school – van dit beginsel uit, dan kan er geen sprake zijn van het weren van het Woord van God. Hij zal er én naar handelen en als zodanig een voorbeeld zijn voor zijn leerlingen, én er over spreken en derhalve in zijn onderwijs de bijbel, het Woord Gods, gebruiken. Wanneer dat het geval is, is er sprake van *christelijk onderwijs*⁸⁷. Daarom gaat het Van der Bruggen niet in de eerste plaats om de bijbel, maar om de persoonlijkheid van de onderwijzer, die in waarheid christen is⁸⁸.

Hem alleen acht hij in staat gestalte te geven aan dit onderwijs en daarin uit te laten komen dat het onderscheid tussen al dan niet christelijk onderwijs gelegen is in het wezen van de zaak in het beginsel. Slechts wanneer dit onderwijs wortelt in het geloof en niet de mens maar God eert, zodat niet alleen de mens zelf en al zijn werk geheiligd wordt, maar deze 'onzienlijke, ontastbare omkeering' in het onderwijs zich ook naar buiten openbaart in het leven en in de toepassing van het geleerde, verdient dit het predikaat 'christelijk'.

Dit onderwijs zal tot gevolg hebben, dat een individu zelfstandig, door de werking van de geest van Christus in zijn binnenste, de strijd aanbindt tegen de hoogmoed van de rede, tegen het onbeperkt vertrouwen stellen in eigen kracht, eigen wil en eigen wijsheid, tegen het roemen van eigen werk, tegen oppervlakkigheid en veelweterij en tegen perfectibiliteit, de kenmerken van het bestaande onderwijs en de heersende tijdgeest. Bovendien zal dit onderwijs de behoefte wekken aan het zoeken van het essentiële in alle onderwerpen waarmee de leerlingen in aanraking komen.

'Zoo zij dan ook op de school, het Evangelie van CHRISTUS, het geloof in Zijn bloed, het gebed door Hem tot God, het zout, waarmede ook het eerste onderwijs in de eerste beginnelen dier wetenschappen gezouten en geheiligd worde, die, met Hem, naar Zijn woord, in Zijne vreeze geleerd en beoefend gezegende gaven zijn, tot Zijne verheerlijking' () 'En door dit hoofddoel op den voorgrond te stellen, keert de lagere school, (), tot haren historischen, waren aanvang, haar beginsel waarvan zij uitgegaan is, terug. De Volksschool is een kind der Reformatie: een eigen uitvloeisel van de levendig geworden behoefte der gemeente, om hare kinderen, alle hare kinderen te brengen tot de fontein van water springende tot in het eeuwige leven, waarin zij zelve het leven gevonden heeft',

aldus Just van der Bruggen in december 1845⁸⁹

In het besef dat voor verwezenlijking van deze idealen meer nodig is dan een loyale uitvoering van de wet, geeft Van der Bruggen in juli van dat jaar een overzicht van de behoeften die hem in de strijd voor christelijk onderwijs 'als de allerdringendste voorkomen'⁹⁰.

Allereerst is nodig 'den Geest des geloofs' en eenheid van christenen, die, met terzijdestelling van alle dogmatische verschillen en kerkgenootschappelijke standpunten, in ware katholiciteit de handen ineen willen slaan en elkaar helpen bij het gezamenlijk voortbrengen van 'vruchten des ge-

loofs', in het bijzonder bij het oprichten en onderhouden van de door hem bedoelde bijzondere scholen

Deze scholen hebben vervolgens grote behoefte aan leer- en schoolboeken, die geschreven zijn in de geest van de bijbel

Ten slotte vereisen deze scholen christen-onderwijzers. Op basis van zijn beeld van *de ideale onderwijzer* heeft hij van hen het volgende profiel ontworpen

'Wij vragen, om aan het hoofd of in het werk bij onze Christelijke scholen te kunnen worden gesteld, eenen man, die het moeielijkste, het vervelendste, het vermoeijendste van alle werken die onder de zon geschieden, aanvaarde, niet slechts om tijdelijk gewin, ook niet voor eigen eer, maar om den Heer te dienen die zijne ziel overgegeven hebbe voor de zaak des Heeren, om ter Zijner eere, smaad en verguizing der wereld, verlating van vrienden en wetenschappelijke betrekkingen, en aan alle zijden teleurstellingen, onverdiende verwijten van grillige ouders, ongehoorzaamheid, wederspanningheid, en vijandschap van in zonden ontvangene en geborene kinderen, *met liefde* te dragen: eenen man, die *wete* in wien hij geloofd heeft, die den Messias *gevonden* heeft, opdat hij, gerust omtrent zich zelve, jegens zijne naasten die liefde, die alles verdraagt, in zijn hart kunne hebben, en veel kunne liefhebben, wetende dat hem veel vergeven is: eenen man, eenvoudig van hart, en eenvoudig in woorden: niet wijs bij zich zelve, en toch vurig van geest. daarbij, en niet allerm minst, opdat der wereld geen oorzaak worde gegeven om te lasteren, maar het blyke, dat God ook *wetenschap en verstand geeft in alle boeken en wijsheid*, eenen man bekwaam in zijn vak, bekwaamer dan alle anderen, vaardig om hetgeen hij weet, met duidelijkheid en geschiktheid, op de beste wijze mede te deelen, en bekend met den staat en de letterkunde zijner wetenschap, om het goede, overal waar hij het vindt, zonder bekrompenheid, overtenemen en te behouden: eenen man, met één woord, uit wiens onderwijs het door de resultaten blyke, dat ook de menschelijke wetenschap, geheiligd door het zout der waarheid, én degelyker, én bruikbaar, én smakelyker is, dan waar zij van dat bederfwerend middel is verstoken"⁹¹.

Aangezien dergelyke onderwijzers nauwelijks te vinden zijn, wil Van der Bruggen ze gaan opleiden. Aldus ontstaat uit de nood, uit 'eene volstreckte, eene allerdringendste behoefte', de gedachte aan oprichting van een normaal- of kweekschool voor christen-onderwijzers.

2. Consequente toepassing van het antropologisch beginsel op opvoeding en onderwijs

Naar aanleiding van zijn gedachten over de antropologie komt Van der Bruggen in februari 1847 tot het inzicht dat er in het menselijk binnenste twee tegenstrijdige naturen – door hem ook wel beginsels genoemd – te onderkennen zijn⁹². De verdorven of kwade natuur vertegenwoordigt het wettisch beginsel van vertrouwen op de kracht, de wil en de gerechtigheid van de mens zelf of op de uitwendige autoriteit van anderen, de volmaakte of goede natuur het christelijk beginsel van vertrouwen op de kracht, de wil en de gerechtigheid van God. Dit besef brengt hem tot de erkenning, dat hij zich jarenlang op een verkeerde basis heeft geplaatst en wel in die zin, dat hij zich eenzijdig heeft geconcentreerd op het goddelijke bestanddeel van het christelijk beginsel en te weinig rekenschap gegeven van de betekenis van de beginselstrijd in de mens⁹³. Uit deze strijd maakt hij op, dat het goede beginsel het geweten is en de mens in de eerste plaats een ethisch wezen. Deze getrokken beschouwt hij als het *antropologisch beginsel*.

Uit dit begrip van de antropologie trekt hij de consequentie, dat opwekking van het goede beginsel geen kwestie is van het verstand – iets wat hij altijd heeft gedacht – maar van het geweten en dat op die grond ook het christendom

'allereerst (is) eene zaak des harten, des gewetens, eene ethische of zedelijke zaak. eene in het gevoel van recht en waarheid in den mensch allereerst ingrijpende, dat gevoel bewerken- de en verlevendigende en vernieuwende kracht"⁹⁴.

Deze zienswijze op mens en christendom is van beslissende betekenis voor Van der Bruggens visie op opvoeding en onderwijs thuis en op school.

Verstond hij vóór het jaar 1847 onder opvoeding tot het christendom in eerste instantie op het verstand (en in het verlengde daarvan op het geweten) gericht *onderwijs* in de christelijke leer of het overbrengen van kennis van het evangelie, geplaatst op het fundament van het christelijk én het antropologisch beginsel beschouwt hij sindsdien deze opvoeding in de eerste plaats als *opvoeding*, op het geweten gerichte geestelijk-zedelijke vorming

Een uitvloeisel van deze beginselen – het christelijk beginsel, waaronder begrepen dat van de antropologie – is een nieuw *opvoedingsideaal* vorming van de totale mens tot een vrije, wilskrachtige, zelfstandig denkende en handelende persoonlijkheid, die én op eigen én op goddelijke kracht tot het christelijk geloof komt en als waarachtig christen leeft naar het evangelisch-christelijk beginsel⁹⁵

Verwezenlijking van dit ideaal acht hij uitsluitend mogelijk als de opvoeders hun opvoeding en onderwijs funderen op de beginselen van vrijheid, individualiteit, actualiteit, onderwijs, het christendom en de antropologie of op het daarvan afgeleide *pedagogisch beginsel*. Onder dit beginsel verstaat hij opvoeding en onderwijs, dat in de eerste plaats gericht is op het innerlijk, op opwekking en opvoeding van het geweten of de wil en daarnaast op ontwikkeling van het verstand, 'de gehoorzame dienaar van dien wil'⁹⁶, en van de andere menselijke vermogens

Wat Van der Bruggen in dit opzicht voor de geest staat, is een fasering van de ontwikkeling naar het christendom⁹⁷.

In de eerste fase moet de opvoeding gericht zijn op zedelijke verbetering en wilsverandering bij mensen die ofwel onbekend zijn met Gods Woord ofwel de bijbel wel kennen, maar in het oudtestamentische deel zijn blijven steken en daardoor onder de wet of 'oude' mens zijn gebleven. Men wil hij in staat stellen uit vrije wil voor het goede beginsel te kiezen, in het besef dat het hun wil is zich tot God te wenden, Hem te zoeken, zich voor de blijde boodschap van het evangelie ontvankelijk te verklaren, het wettisch beginsel te overwinnen en het evangelisch christendom aan te nemen. Tot stimulering van deze wil en bevrijding van de oorspronkelijke mens Gods uit zijn gebondenheid aan het wettisch beginsel acht Van der Bruggen slechts één middel geschikt: mededeling van de essentie van het evangelie, van de in Christus geopenbaarde rechtvaardigheid Gods

In de tweede en beslissende fase moet de opvoeder zich geleidelijk terugtrekken en het individu, dat de zelfstandige, geestelijke geloofsstrijd in zijn binnenste voert, behulpzaam zijn bij het gaan van de zware weg naar het geloof, tijdens welke hij, bijgestaan door goddelijke kracht, op zoek is naar de christelijke waarheid, daarvan kennis op doet door middel van verstandelijke redenering en opwast in de leer van Christus⁹⁸.

De derde fase is die van de wedergeboren 'nieuwe' mens, die zijn ware humaniteit heeft herkre- gen en, gerechtvaardigd en geheiligd door goddelijke genade, leeft naar het evangelisch-christelijk beginsel van zijn ethisch zelfstandig geloof.

Voor Just van der Bruggen, problematicus in hart en nieren, betekent dit opvoedingsideaal herbe- zinning op de wijze waarop het schoolonderwijs dienstbaar kan zijn aan de christelijke opvoe- ding alsmede op zoek gaan naar de consequente toepassing van het pedagogisch beginsel op de aard van het onderwijs op de verschillende schoolvormen. Aangezien hij tot het inzicht is gekomen van zijn dwaling het christelijk onderwijs uitsluitend te funderen op het goddelijk bestanddeel van het christelijk beginsel, beschouwt hij dit zoeken naar de juiste verhouding tussen opvoeding en onderwijs, hetzij thuis, hetzij op school, als een *'gewetenszaak'*⁹⁹.

Het resultaat van zijn bevinden is in vier stellingen samen te vatten.

1° Het beginsel waarvan het lager schoolonderwijs uitgaat is verkeerd

2° Het noodzakelijk gevolg van dat beginsel is, beknelling van ons lager onderwijs in schoolse banden

3° Als geneesmiddel, tot vrijmaking van die banden, moet ons onderwijs op eenen klassie- ken bodem verplaatst worden¹⁰⁰.

4° 'In het Christendom, in het Evangelie, neen, laat ons liever zeggen, in CHRISTUS, en in Hem alléén, is ook voor onze lagere school genezing, voor *alle*, ook voor hare wetenschap- pelijke krankheden'¹⁰¹.

Uit gesprekken met deskundigen in schoolzaken is het Van der Bruggen gebleken, dat het begin-

sel c q het doel van het lager onderwijs heet te zijn 'het *mededeelen van wetenschap*'⁶² In tweerlei opzicht acht hij deze grondslag 'onwaar en verkeerd' naleving ervan is onmogelijk en hij is in strijd met de werkelijkheid Thuis of op school wetenschap – in de betekenis van kennis, weet, verstand hebben van zaken – onderwijzen aan kinderen van zes tot veertien jaar is onwenselijk en onmogelijk, het ware beginsel van dat onderwijs kan zijns inziens geen ander zijn dan 'voorbereiding tot wetenschap' In feite is niet gezocht naar een beter beginsel, maar hebben onderwijzers hun toevlucht genomen tot kunstgrepen, in verband met de beschikbare tijd en de ontwikkeling der leerlingen is de leerstof vereenvoudigd en het begrip van een onderwerp gereduceerd tot definities, regels, bepalingen en feiten Hoewel Van der Bruggen in dit reduceren een middel ziet een onderwerp beter te leren kennen, heeft hij bezwaar tegen de leerwijze van het eenzijdig overdragen van kennis, die – in het gunstigste geval – resultaat is van zelfstandige denkkraft van de onderwijzer

Het noodzakelijk gevolg van eerstgenoemd beginsel is ontaarding van het onderwijzen en leren in werktuigelijk, mechanisch nabootsen van wat is voorgepraat en in veel leren, maar weinig weten Kenmerkend voor dit onderwijs is het memoriseren, het *uit* het hoofd of van *buiten* leren, een leervorm waaraan de wil en het verstand nauwelijks te pas komen en die leidt tot verbalisme, intellectualisme en oppervlakkigheid

'Dat is geen *leeren*, dat is geene *wetenschap* dat is louter papegaaijenwerk – en het opleggen van dat uitwendig vernis, verdient niet den naam van onderwijs, maar alleen dien van *dresseer* of *drukunst*',

aldus Van der Bruggen⁶³ En hij voegt hieraan toe deze kunst ver beneden de waardigheid van de mens te achten, die verstand en zelfstandige persoonlijkheid bezit

'Die mensch moet geen draaiorgel wezen, dat, door den kruk bewogen, alles speelt wat men op zijnen trommel gezet heeft maar een levend, zelfstandig wezen, dat de toonkunst gebruikt om melodien te doen hooren die het zelf in zijn binnenste heeft voortgebracht, en die het *wil* scheppen'

Het is Van der Bruggens vaste overtuiging, dat de voornaamste oorzaak van het eenzijdig op kennis en werktuiglijk leren gericht onderwijs moet worden toegeschreven aan het verdwijnen van de zijns inziens

'zoo onontbeerlijken invloed welken de klassieke studien op alle ware, grondige wetenschappelijke vorming uitoefenen',

een uitvloeisel van het eenzijdig drijven van de *realistische* richting in de pedagogiek⁶⁴

Als reactie op de overdrijving van het klassieke beginsel op de Latijnse school – de latere gymnasia – en op de eenzijdigheid van het louter leren nabootsen van de klassieken in de humanistische vorming, hebben naar zijn opvatting de vertegenwoordigers van deze richting, zoals J G Basedow (1723-1790), J J Rousseau (1712-1778) en J H Pestalozzi (1746-1827), het accent gelegd op een praktische opleiding Op een op de praktijk van het dagelijks leven gerichte school wilden zij geen klassiek, maar voor de kleine burgerij zakelijk, burgerlijk maatschappelijk onderwijs, waarin vakken als aardrijkskunde, geschiedenis, de vreemde talen en de instrumentele vaardigheden reken- en wiskunde een centrale plaats zouden innemen In dat onderwijs zijn zij – nog steeds volgens Van der Bruggen – op hun beurt in het andere uiterste vervallen van eenzijdigheid en overdrijving en hebben zij het aan de klassieke vorming verbonden esthetisch element over het hoofd gezien

Uit genoemde gesprekken is het de Nijmeegse schoolman duidelijk geworden, dat onderwijzers hard studeren en veel kennis vergaren, maar de opgedane wetenswaardigheden niet verwerken tot hun geestelijk eigendom Het realistische onderwijs vormt hen niet tot mensen, maar tot

'magazijnen van *realia*, van taalkundige regelen, van aardrijkskundige bijzonderheden, van geschiedkundige feiten en jaartallen, van reken- en wiskundige formules'⁶⁵

Geen wonder, dat zij hun leerlingen eveneens tot dit doel opleiden c q africhten en zodoende het onderwijs ook nog van het wettisch beginsel laten uitgaan

In de overtuiging de consequenties te trekken uit zijn beginselen en te handelen naar zijn opvoedingsideaal en naar de letter van artikel 22 van de schoolwetgeving, ziet de klassiek geschoolde jurist Van der Bruggen in verplaatsing van het lager onderwijs naar klassieke bodem een probaat

middel dit zieke onderwijs in de kiem aan te tasten. Onder dat geneesmiddel verstaat hij zomin een terugkeer naar genoemde eenzijdige nabootsing van de klassieken als het leren van de oude talen aan de kinderen, zijn voorstel behelst niets anders dan het leren van latijn en grieks aan onderwijzers.

Zijn oogmerk is een school waar niet slechts plaats is voor onderwijs, maar ook en bovenal voor opvoeding. Het opvoedend – door hem ook wel aangeduid met de termen ontwikkelend, vormend, geestelijk – bestanddeel van de school beschouwt hij als een correctief op en een tegengif voor het geestdodend mechanisch onderwijs, dat een individu misvormt.

Naar zijn opvatting is het doel en de kracht van bestudering van de schrijvers der oudheid juist humanistische vorming – in de zin van opvoeding van de mens tot een zelfstandig denkende persoonlijkheid – die haar uitdrukking vindt in

'de bearbeiding, beschaving en volmaking der *vormen* voor menselijke gedachten, door bestudering en nabootsing van de schoonste voortbrengselen van den menschelijken geest'¹⁰⁶

Aangezien hij het als een feit beschouwt, dat de geschriften der oudheid als zodanig daarvoor het eerst in aanmerking komen, verwondert het hem niet, dat die in de humanistische vorming een centrale plaats innemen.

De gedachtengang die aan zijn betoog ten grondslag ligt, is de volgende.

Bestudering van de klassieke talen beschouwt Van der Bruggen als opvoeding tot klassieke studie en als zodanig een van de geschiktste middelen voor – de zo door hem gewenste – ontwikkeling van het vermogen te denken én te verstaan. In zijn algemeenheid houdt deze opvatting in, dat bestudering van vormen opvoeding betekent tot het verkrijgen van kennis van zaken – de door hem bedoelde echte wetenschap – en als zodanig een onontbeerlijk hulpmiddel is voor verstandsontwikkeling.¹⁰⁷ Het opdoen van kennis van goede vormen en het door nabootsing verkrijgen van de vaardigheid in het gebruiken ervan, zijn in deze zienswijze middelen die een individu in staat stellen door de vorm, het uiterlijke, heen te komen om de kern, de essentie van een zaak te verstaan en die voor zichzelf en anderen bruikbaar te maken.¹⁰⁸

Deze ontwikkeling van het denkvermogen is op haar beurt een belangrijk middel voor opwekking en veredeling van de levenskern, de menselijke wil of geest. Doordringing van deze geest 'met den zuurdeessem der wetenschap' heeft namelijk tot gevolg, dat de opgedane kennis en verkregen vaardigheden 'door vermalen en verduwing, *in succum et sanguinem*, tot merg en bloed' overgaan en geestelijk eigendom worden.¹⁰⁹ Bij een op deze wijze tot '*eigen zelfstandige geestes arbeid*' gevormd individu leidt deze samensmelting tot de bekwaamheid

'eene van buiten ontvangene wetenschappelijke grondstof, in (het) binnenste tot nieuwe, edele, sierlijke, nuttige voortbrengselen te bearbeiten',

een inspanning die zich

'openbaart in de helderheid en klaarheid zijner denkbeelden, de juistheid en scherpheid van oordeel, en het gemak om zijne eigene, aldus in hem voortgebragte gedachten, niet alleen met orde en in woorden, welke die gedachten in derzelver volle waarde wedergeven, maar ook met eenige welluidendheid en sierlijkheid van stijl uitte drukken'.¹¹⁰

De vrucht van deze ontwikkeling van én het verstand en de wil is ten slotte opwekking van de behoefte aan ware wetenschap en van het gevoel en de liefde voor het goede en schone daarin. Van daar dat Van der Bruggen zich van harte aansluit bij de navolgende woorden van Ovidius (43 v Chr – ca 17 na Chr)

'Humaniores didicisse fideliter artes

Emollit mores nec sinit esse feros'¹¹¹

In zijn gedachtengang is genoemde liefde in de grond van de zaak niets anders dan het gevoel voor waarheid, recht, eenvoud en schoonheid, toegepast op het gebied van wetenschap en kunst en van verstandsontwikkeling. Het uiteindelijke resultaat van deze verstandelijke, geestelijke en zedelijke opvoeding is naar zijn overtuiging ontkieming van de behoefte het ware, de waarheid, het wezen te zoeken in alles en allen en daarenboven zelf waarachtig te zijn of het waarheidsbeginsel te beschouwen als een werkend levensbeginsel.

Toepassing van deze denkwijze op het gebied van de school betekent meer dan alleen pleiten

voor verplaatsing van het lager onderwijs naar klassieke bodem. Zij houdt tevens in, dat deskundigen in schoolzaken moeten nagaan wat 'tot den kring van het lager onderwijs behoort'¹¹²

Naar het oordeel van Just van der Bruggen behoort daartoe in de eerste plaats een juiste waardering van hetgeen voor kinderen van zes tot veertien jaar, gezien hun leeftijd, ontwikkeling en maatschappelijke bestemming, wenselijk en mogelijk is.

Wenselijk acht hij zelf, dat het hoofddoel van het onderwijs is opwekking en ontwikkeling van alle intellectuele vermogens, opdat de leerlingen die leren gebruiken ter verkrijging van echte, zinvolle kennis.

Wenselijk acht hij bovendien, dat kennis en vaardigheden beschouwd worden als de middelen voor de gewenste inspanning van de geest, op die kennis moet de oefening en opvoeding der intellectuele vermogens plaats vinden.

Hetgeen mogelijk is, wil hij laten afhangen van de intellectuele vermogens en de maatschappelijke bestemming van elk kind en van de plaatselijke omstandigheden¹¹³.

Resumerend beschouwt hij als het *hoofdbeginsel* van de school in het algemeen en van elk der vakken in het bijzonder

'dat de *vorm* niet voor het *wezen*, de *weg* niet voor het *doel* *waarheen* moet worden aangezien'¹¹⁴

Meer, 'duizendmaal meer' dan door overbrenging van het onderwijs op klassieke bodem, zijn genoemd opvoedings- en onderwijsdoel – naar Van der Bruggen meent – te bereiken door de juiste toepassing van het christelijk en het pedagogisch beginsel op de school¹¹⁵.

'Een nieuw levens-element (d.i. beginsel), de zuurdeesem des Evangelie's moet in ons vaderlandsch onderwijs worden ingebracht () dat nieuwe levens-element zal () de lagere school () van hare oppervlakkigheid, schijngeleerdheid, woordenkrameri en pédantismus vrij beginnen te maken door de waarheid – De toepassing van het Christendom op de wetenschap, ook op die van het volksonderwijs, is geene *werktuiglijke*

zij bestaat niet in het kiezen van teksten voor schrijfmogeliken, in het lezen enkel van stichtelijke boekjes, in het doorspekken van een leerboek der geschiedenis of der aardrijkskunde met Bijbelplaatsen –

Het bijtend zout des Evangelie's is veeleer bestemd, om reinigend en heiligend, overal het onnoodige, het overtollige, het nietsbeduidende, als zoodanig te doen erkennen en naar waarheid, degelijkheid, deugdelijkheid te doen zoeken, naar hetgeen den menschelijken geest waarlijk veredelt en versiert',

aldus Van der Bruggen¹¹⁶

De strekking van deze woorden is duidelijk. Bestudering van de oude talen is het eerste deel van een lange weg die uiteindelijk leidt tot opwekking van het gevoel voor waarheid, het christendom daarentegen richt zich zonder omwegen op de wil, de zetel van dit gevoel en brengt de bron van alle wetenschap, het waarheidsbeginsel, direct in het binnenste.

'Waar *waarheid* in het binnenste komt, waar men naar *waarheid* leert hongeren en dorsten, en overal *waarheid* liefhebben, daar valt stuk voor stuk, in geheel het menschelijk leven en alle deszels werkkringen, de looze kalk af, waarmede rieten wanden gepleisterd zijn om het voorkomen te hebben van steenen muren' ()

'Zoo noodig hebben wij het christelijk beginsel ook op de school, dat zonder hetzelve, ook dáár, onder allerlei schoone vormen, ook in de wetenschap, de leugen op de troon zit. Dat komt dáárvan, dat de mensch geen *wezen* is, dat alleen *verstand* heeft maar aan wien van God ook een *geweten* is gegeven. daarom heeft hij, bij alles wat hij doet, wat het ook zij, niet alleen *zijn verstand* noodig maar *zijn geweten* komt er bij te pas.

Is dat verduisterd, vervreemd van de kennis Gods, spreekt het niet luid in het binnenste van liefde, waarheid en recht, dan kan de mensch, bij wien dat het geval is, *niets* doen, zonder dat deze bedorvenheid der zonde er zich in mengt.

Daarom zegt CHRISTUS "zonder mij kunt gij *niets* doen!"',

aldus de Nijmeegse christen-pedagoog en-schoolman¹¹⁷, die zich vervolgens op zijn beurt keert tegen de heersende opvatting waarin de school uitsluitend bestemd is voor het overdragen van kennis.

'Alsof er bij het mededeelen van kundigheden, geene *waarheid*, geen *éthische waarheid* noodig ware'

roept hij verontwaardigd uit¹¹⁸

Bovenstaande drie citaten bevatten de essentie van Van der Brugghe's visie op aard en inrichting van het onderwijs, sinds het jaar 1847

Centraal hierin staat de *ethische waarheid*, de geest van Christus, van de bijbel en van het christendom. Die geest moet het gehele onderwijs doordringen en dienstbaar maken aan de christelijke opvoeding, een ontwikkeling, die niet moet leiden tot een eenzijdige toepassing van dit waarheidsbeginsel ten koste van het zogenaamd menselijk, het wetenschappelijk beginsel, maar tot een juiste verhouding daartussen, op zowel christelijke als niet-christelijke scholen¹¹⁹. Wat de onderlinge betrekking tussen de verschillende facetten van het onderwijs betreft, is juist van oordeel, dat ook hier de *waarheid* niet in een kleurloos midden tussen twee uitersten ligt, maar in het doen harmoniseren van de tegenstelling tussen het christelijk of god-menselijk en het eenzijdig menselijk beginsel en tussen het vormend en het werktuiglijk bestanddeel van dat onderwijs¹²⁰

Deze harmonie heeft hij gevonden in het christendom, aangezien dat ieder aspect van opvoeding en onderwijs volledig tot zijn recht laat komen. Het verenigt ten eerste beide beginselen, ten tweede het ware uit de realistische en de humanistische richting in de pedagogiek en ten slotte het werktuiglijk en het vormend deel van het onderwijs. Van der Brugghe drukt zijn gedachten hier omtrent aldus uit:

'in het Christendom () (ligt) de éénige ware oplossing van het vraagstuk der conciliatie van het *realismus* met het *humanismus*'¹²¹

Deze bewering staft hij als volgt. Het wezen van het, op het utiliteitsbeginsel van de realistische richting gebaseerde, zaak- of werkelijkheidsonderwijs is het onderwijzen en leren van noodzakelijke praktische kundigheden en van de vaardigheid door te dringen tot de kern van een onderwerp, 'het gebeente als het ware'¹²². Tot dit onderwijs behoort op de christelijke school bovendien het onderricht in het christendom van de bijbel en het christelijk gebed en gezang. De voor genoemde vaardigheid vereiste verstandontwikkeling op basis van het mensvormend humanistisch of esthetisch beginsel stelt de leerling in staat, dank zij zijn kennis van vormen en zijn vaardigheid in het toepassen ervan, de kern van de te leren zaken op te nemen in het binnenste, zodat de geest opgewekt en veredeld wordt. Tot dit vormend deel behoort op de christelijke school ook de christelijke opvoeding, waaronder Van der Brugghe verstaat het leren geloven, bidden, zingen en gehoorzamen of de geestelijk-ethische opvoeding, die zich in de eerste plaats richt op het innerlijk, op de wil en in het verlengde daarvan op het gevoel¹²³.

Ondanks de erkenning, dat in alle onderwijsvakken – ook in het bijbels onderwijs – onderdelen voorkomen die thuishoren bij het mechanisch onderwijs – dat zich zomin richt op het verstand als op het innerlijk – zoals het leren van verzen, vreemde woorden en namen van personen en plaatsen, wil hij dit werktuiglijk deel tot het noodzakelijke beperken, aangezien 'nuttelooze ballast' de beoogde mensvorming schaadt¹²⁴.

Zijn voorkeur gaat uit naar het opvoedend deel van het onderwijs, dat zich richt op harmonische ontwikkeling van de gehele menselijke persoonlijkheid door middel van vorming van zo veel mogelijk vermogens. Voor de ontwikkeling van het lichaam acht hij lichamelijke inspanning, zoals gymnastiek, spel en sport, een eerste vereiste¹²⁵, voor die van het verstand 'eigen krachtsuitoefening', voor die van de geest 'eigen geestes-arbeid', onder meer tijdens christelijke opvoeding en muzikale vorming¹²⁶.

Op grond van deze eisen is hij van oordeel, dat de kwaliteit van het onderwijs niet bepaald wordt door de hoeveelheid leerstof en de hoogte van het kennisniveau, maar door de mate waarin de menselijke vermogens ontwikkeld worden en de leerlingen, neologistisch uitgedrukt, gemotiveerd tot zelfwerkzaamheid, verstandelijk redeneren en tot zelfstandig onderzoek naar de geest van een zaak, ook naar die van de bijbel.

Uitsluitend een dergelijk harmonisch samengesteld geheel van alle aspecten van opvoeding en onderwijs kan naar Just's overtuiging leiden tot stimulering van de behoefte aan gevoel voor *waarheid* en eenvoudigheid.

Overdrijving van het goddelijk bestanddeel van het christelijk beginsel en van stichtelijke opvoeding, beide ten koste van het menselijk deel, de ware vorming en het werktuiglijk leren, heeft in deze zienswijze tot gevolg ontarding van een zich christelijk noemende school in een 'Bekehrungsanstalt', een evangelisatie-instituut.

'waarop, door onophoudelijk op het gemoed en het gevoel der kinderen te trommelen, dat gevoel eindelijk aan dien tromslag zóó gewend geraakt, als mijn oor aan de trom gewend was geraakt, toen ik officier was en voor mijn peloton marcheerde achter vier en twintig tamboers, zonder ze te hooren slaan'¹²⁷. ()

'Met soberheid moest men met het eigenlijk stichtelijke omgaan. De ondervinding leerde, dat het onderwijs om Christelijk nut te stichten, niet op den duur te gemoedelijk zijn moest. Er moest tot de kinderen niet te veel in het algemeen gepredikt worden. Zij gewennen er aan; de indruk houdt op; de vrucht blijft uit, men verspilt kracht. Bekend te worden gemaakt met de groote feiten van het koninkrijk Gods, dat is het waar het op de school voornamelijk op aan komt',

aldus Van der Bruggen op de achtste bijeenkomst van *Christelijke vrienden* in oktober 1848¹²⁸

Verwaarlozing of, wat nog erger is, uitbanning van het goddelijk bestanddeel van het christelijk beginsel alsmede overdrijving van het menselijk bestanddeel en van het werktuiglijk leren heeft daarentegen tot gevolg ontarding van een school in een leer-instituut en van een individu in een magazijn van kennis¹²⁹

Uitgaande van 'het eigendommelijk kenmerk van het Christendom', dat Van der Bruggen aldus omschrijft.

'Met één woord, het Christendom wanhoopt niet aan den mensch. het wil den mensch ook niet onmenschenlijken om hem te verbeteren. het laat den mensch mensch blijven, maar heiligt hem: het geneest het zedelijk bederf in den mensch. het doodt, niet het ligchaam, maar de zonde in het ligchaam: het doordringt de drie maten meel met zijn heiligend zuurdeesem, zóó dat het daarom niet ophoudt meel te zijn. het maakt den mensch niet tot eenen geest, maar het zoekt den *aardschen* mensch tot eenen geestelijken *mensch* te maken, het maakt den zondigen *mensch*, door wegneming zijner zonde, der *goddelijke* natuur deelachtig'¹³⁰,

streeft deze schoolman sinds het voorjaar van 1847 naar oprichting van scholen, waarop én het onderwijs én de opvoeding, in de geest van dit christendom, werkelijk dienstbaar zijn aan de opvoeding en het onderwijs thuis

In het besef dat hij in zijn streven slechts kan slagen als er onderwijzers zijn die hun onderwijs in deze geest willen inrichten, concentreert zijn aandacht zich in de loop van het jaar 1848 op de aard van de opleiding van onderwijzers¹³¹.

Op grond van zijn ethisch theologische, personalistische en individualistische opvatting van christendom, opvoeding en onderwijs wil de persoonlijkheidspedagoog Van der Bruggen het christelijk beginsel laten doordringen in de opvoeding en het onderwijs thuis en op school en door middel van persoonlijk contact tussen ouders, onderwijzers en kinderen in het wezen van persoonlijkheden in wording¹³²

In de overtuiging,

'dat eene school alleen dan in waarheid Christelijk kan zijn, wanneer haar onderwijzer zelf in waarheid een Christen is'

en

'dat dit eene zaak is, die zich niet laat opdringen, indrijven, instampen',

stelt hij zichzelf en de kwekelingen van 'zijn' Normalschool voortdurend het woord van God aan Abraham voor ogen

'Wandel voor mijn aangezicht, en wees oprecht'¹³³

Naar zijn 'innigste overtuiging' is dit woord

'het *résumé*, de *quintessentie* van geheel het Christendom'.

In die geest wenst hij aanstaande onderwijzers

'*waarheid* te leeren *lief hebben* en daarom *waarheid* te *spreken* en *waarheid* te *doen*, overtuigd dat zij dan op den rechten weg zullen zijn om de *waarheid*, de *waarheid* in *CHRISTUS* lief

te krijgen, wijl zij alleen in staat is, om de eenmaal in het hart ontkiemde behoefte aan *waarheid in het binnenste* te bevredigen¹³⁴.

Ten tweede houdt hij hen voor – ter ontwikkeling van het denkvermogen – kennis op te doen van latijn en grieks. Beheersing van deze talen acht hij voor christen-onderwijzers bovendien ‘een bijkans onontbeerlijk hulpmiddel’ voor het zelfstandig kunnen bestuderen van de bijbel en voor het vertellen van bijbelse verhalen en verklaren van Gods Woord; onafhankelijk van wat predikanten, schoolopzieners en -commissies zeggen dat in de bijbel staat¹³⁵.

Zij moeten ten slotte

‘om ook de eenvoudigste zaken van het dagelijksche leven aan de kinderen goed te kunnen onderwijzen (het goede van de realistische richting-B-), zelven éérs leeren zich juiste, heldere, duidelijke, volledige denkbeelden te maken van alle in het schoolgebied vallende *zaken*, en dan, die denkbeelden ook met juiste, op het noodige afgaande, en al het onnoodige daarlatende, en daarbij de belangstelling wekkende woorden *uit te drukken* en mede te deelen (het goede van de humanistische richting-B-)¹³⁶;

Op de schouders van een aldus gevormde persoonlijkheid – de christen-onderwijzer – rust de taak gestalte te geven aan onderwijs in de geest van Christus, het christendom of de waarheid – het christelijk onderwijs –, in het bewustzijn, dat in zijn onderwijs- en leerproces de goddelijke kracht door middel van zijn woorden en daden, op de leerlingen kan inwerken en dat hij zelf de menselijke kracht, de wil, kan opwekken en stimuleren te streven naar waarheid, wellicht zelfs naar waarheid in Christus¹³⁷.

In deze gedachtengang kan een christen-onderwijzer op alle soorten scholen, weliswaar op de ene meer dan op de andere, onderwijs geven dat dienstbaar is aan de christelijke opvoeding.

De *gemengde* – voor alle gezindten bedoelde – *openbare school* biedt hem in dit opzicht de minste mogelijkheden, aangezien daar geen plaats kan en mag zijn voor toepassing van het christelijk beginsel in zijn totaliteit. Het onderwijs in het bijbels christendom, het christelijk gebed en het zingen van christelijke liederen moet hij daar achterwege laten. Niettemin kan hij deze school een christelijk karakter geven en zelfs het gehele onderwijs daar doordringen met de geest van het christendom of die der waarheid. Door het werktuiglijk onderwijs en de hoeveelheid kennis tot het noodzakelijke te beperken en ruim aandacht te schenken aan de ontwikkeling van de intellectuele, esthetische, lichamelijke en ethische vermogens der leerlingen, heeft hij de mogelijkheid zijn opvoeding en onderwijs voor een groot deel af te stemmen op de gewenste persoonlijkheidsvorming. Hoezeer hij ook de gelegenheid tot religieuze opvoeding mist, is hij derhalve toch in staat zijn leerlingen te leiden en begeleiden naar wat hiervoor is aangeduid met ‘den regten weg’ en te hopen op ontkieming van de behoefte aan waarheid, ‘waarheid in het binnenste’ en wellicht – dank zij de opvoeding en het onderwijs thuis – aan de waarheid in Christus.

De *niet gemengde openbare school* en de *bijzondere school der tweede klasse* bieden de christen-onderwijzer met betrekking tot de toepassing van het christelijk beginsel meer mogelijkheden. Afhankelijk van de plaatselijke omstandigheden kan hij deze scholen een joodse, katholieke, protestantse of christelijke ‘kleur’ geven; er is zelfs plaats voor godsdienstig onderwijs en religieuze opvoeding.

De *bijzondere school der eerste klasse* – gemengd of niet-gemengd – is echter de enige schoolvorm, die volgens Van der Bruggen voor ieder de mogelijkheid schept tot verwezenlijking van de gestelde opvoedings- en onderwijsidealen; vandaar dat hij aan dit schooltype de voorkeur geeft.

3. De vrijheid van onderwijs grondwettelijk vastgelegd

In de crisisachtige sfeer van de maartdagen van het jaar 1848 neemt koning Willem II op 13 maart, onder meer beïnvloed door de februari- en maartgebeurtenissen in Frankrijk en Duitsland, zijn zwakke gezondheid en de impopulariteit van de kroonprins, het opzienbarende besluit een ruimere herziening van de grondwet voor te staan dan hij zich een jaar eerder had voorgenomen. Op 17 maart benoemt hij een staatscommissie, die tot taak krijgt hem te adviseren over de samenstel-

ling van een nieuw ministerie en een herziening van de grondwet voor te bereiden daarbij rekening houdend met de wensen van de tweede kamer¹³⁸

Aan de eerste opdracht komt de commissie niet toe, buiten haar om benoemt de koning een ministerie onder leiding van graaf G. Schimmelpenninck (1794-1863), gezant te Londen. Deze neemt twee leden van de commissie, Luzac en Donker Curtius, in zijn kabinet op.

Binnen een maand voldoet de commissie aan de andere opdracht, reeds op 11 april biedt zij, hoofdzakelijk dank zij het werk van Thorbecke, de koning een concept-grondwetsherziening aan, waarin naast vele belangwekkende voorstellen ook een plaats is ingeruimd voor het recht op vrijheid van onderwijs.

De inrichting van het openbaar – in de betekenis van het van overheidswege gegeven – onderwijs, met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, moet door een wet geregeld worden, evenals de bepaling, dat het geven van onderwijs vrij is, behoudens het onderzoek naar de bekwaamheid – het in mei gereconstrueerde kabinet voegt hierbij en de zedelijkheid – van de onderwijzers en het toezicht door de overheid.

Met het aldus voorgestelde onderwijsartikel stemt Van der Bruggen van harte in, zijn enige bedenking behelst twijfel aan een loyale uitvoering ervan¹³⁹. Het voorlopig verslag van de tweede kamer van 13 juli en de memorie van antwoord van de regering sterken hem in zijn mening, dat er van een overwinning nog geen sprake kan zijn. Het verzet tegen de vrijheid van onderwijs van de kant van conservatieve politici, van aanhangers van de denkbeelden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en van het N.O.G., en de concessie van de regering op dit gebied, vervult hem met grote zorg. Deze ongerustheid betreft niet zozeer de door de regering aan het onderwijsartikel toegevoegde passage:

'Het openbaar onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der Regering'

(in de oude grondwet stond 'het openbaar onderwijs is een aanhoudend voorwerp van zorg der Regering'), als wel de tweede toevoeging:

'Er wordt overal in het Rijk van overheidswege voldoende openbaar lager onderwijs gegeven.'

De eerste toevoeging komt hem 'vrij onbeduidend' voor:

'Welk een verschil! Welligt vleijen velen zich dat zij, door het behoud der oude woorden (al is het dan ook met een kleine verschikking) ook de oude zaken zullen behouden. Wij vreezen dat zij zich deerlijk bedrogen zullen vinden',

aldus een tamelijk optimistische Van der Bruggen¹⁴⁰. Van de tweede toevoeging en de plaatsing ervan vóór de passage over de vrijheid van onderwijs verwacht hij niet veel goeds. Daarin ziet hij een concessie van de regering aan 'Rome' en 'Dordt', bedoeld om het openbaar onderwijs te behoeden voor het dreigend gevaar van bijzondere scholen. Tegen deze in zijn ogen verkeerde weg trekt hij fel van leer:

'Dat is echter slechts een kunstgreep, waartegen wij ernstig waarschuwen moeten, om, ware het mogelijk, toch de bijzondere scholen der 1ste klasse te ontgaan, welke, éénmaal de deur daarvoor geopend zijnde, alles dreigen in te nemen',

roept hij uit¹⁴¹.

Wat hij in het verschiep ziet opdoemen, zijn kerkgenootschappelijke,

'secten scholen',

()

'Christelijke scholen van allerlei kleuren, oud gereformeerde, luthersche van verschillende soorten, enz.'¹⁴²

In verband met dit voor hem weinig rooskleurig perspectief prefereert hij handhaving van de schoolwetgeving van 1806, die bevat in ieder geval het recht bijzondere scholen te stichten.

Vermeld zij nog dat hij de zinsnede 'met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen' beschouwt als een poging van de regering de openbare school zo goed mogelijk in te richten, ten einde de concurrentie met de bijzondere te kunnen volhouden.

Naar zijn mening betekenen deze woorden niets anders dan 'behoudens den eerbied, die men aan ieders godsdienstige begrippen verschuldigd is' en is de strekking ervan van de openbare school datgene te weren wat aanleiding kan geven tot theologische twist. Aldus dit voorschrift verstaande, mag iedere onderwijzer op de openbare school voor zijn overtuiging uitkomen, mits

hij daarvoor geen propaganda maakt, geen aanleiding geeft tot kerkelijke of theologische twist en de eerbied verschuldigd aan de al dan niet godsdienstige begrippen van andersdenkenden niet uit het oog verliest¹⁴³

In al deze ontwikkelingen ziet Van der Bruggen een gerede aanleiding krachtig zijn stem te laten horen, zowel in als buiten 'zijn' schoolblad¹⁴⁴. De woorden die hij spreekt, markeren het moment in het leven van de Nijmeegse christen jurist, -rechter, -theoloog, -pedagoog en schoolman, waarop hij zich, zij het na enige aarzeling, voor de eerste maal vanuit 'een eng beperkt schoollokaal' in het openbaar op het terrein van de staatkunde begeeft

Hoewel hij zich verheugt over het op de voorgrond treden van de liberale beginselen van vrijheid, gelijkheid en broederschap, heeft hij toch bedenkingen

In positieve zin beschouwt hij dit gebeuren als voortgang in de ontwikkeling van de Nederlandse bevolking naar meer vrijheid in het algemeen, naar godsdienst-, onderwijs- en gewetensvrijheid in het bijzonder en naar geestelijke gelijkheid en broederschap. Van deze drie beginselen is hij – inmiddels¹⁴⁵ – een warm voorstander, zij het dat hij daaraan een andere betekenis hecht dan de liberalen. Naar zijn overtuiging is aanvaarding ervan het zetten van een stap op de weg naar het evangelisch christendom, naar het christelijk beginsel oftewel naar dat van waarheid, van ware vrijheid, ware gelijkheid en ware broederschap¹⁴⁶.

Geloof in de boodschap van het evangelie alleen kan het menselijk individu het ware geluk en de ware humaniteit verschaffen

'De ware vrijheid is alleen die welke de mensch heeft wanneer hem de waarheid heeft vrijgemaakt',

aldus Van der Bruggen¹⁴⁷. Anders gezegd: hij verstaat onder ware vrijheid de wedergeboren, 'nieuwe' mens, die én uit vrije wil én dank zij goddelijke kracht en genade, door het geloof in Christus de gemeenschap met God heeft hersteld en van ongehoorzaamheid bevrijd, zijn leven wil inrichten naar Gods wil¹⁴⁸.

Ware geestelijke gelijkheid wil in deze gedachtengang zeggen, dat alle mensen zondaars zijn én geroepen tot kinderen Gods en dat zij in, door en met Christus rechtvaardiging kunnen ontvangen, ware geestelijke broederschap, dat ware christenen zich als broeders verenigd weten in hetzelfde geloof, in Christus¹⁴⁹.

Daar Van der Bruggen in de jaren rondom 1848 tegenover het revolutionaire beginsel van socialist en communist hetzelfde standpunt inneemt, beschouwt hij zich als christen liberaal, -humanist, -socialist en -communist¹⁵⁰.

In negatieve zin bespeurt hij in de liberale beginselen wettische bestanddelen, voortkomend uit een eenzijdige accentuering van de menselijke grondslag en verwaarlozing van de goddelijke, het centrale thema in zijn geloofsopvatting

C BAANBREKEND WERK 'OP DEZER STADS KLOKKENBERG'

1. De christelijk bijzondere lagere school

Aan de totstandkoming van de eerste christelijke bijzondere school van ons land, in de vorm die Van der Bruggen als de ideale beschouwt, is een jarenlange periode van vallen en opstaan, van mede- en tegenwerking, van begrip en onbegrip en van juridische, spitsvondige touwtrekkerij over letter en geest van de schoolwet en de betreffende Koninklijke Besluiten, voorafgegaan 'De moeilijkheden die de initiatiefnemers ondervonden hebben, zijn karakteristiek voor de wijze waarop stedelijke besturen en andere bevoegde autoriteiten stichting van scholen met een andere dan de heersende tijdgeest getracht hebben te verhinderen'. Na ruim drie jaren van strijd heeft het driemanschap Van der Bruggen, Van Lijnden en Zubli, op 6 mei 1844, met de opening van zijn school 'een Eben ezer' kunnen stellen¹⁵¹.

Aangezien een deel van de ontstaansgeschiedenis ervan door de primus inter pares zelf in zijn schoolblad is verhaald, welke beschrijving door Raabe is overgenomen en aangevuld met enige persoonlijke herinneringen¹⁵², terwijl Smit gemeend heeft te kunnen volstaan met in het

voetspoor van zijn voorganger te treden¹⁵³, is slechts een eenzijdig beeld van de weg die de ontwerpers van het plan hebben moeten afleggen voorhanden. Ontbrekende factoren daarin zijn de betekenis voor de totstandkoming van deze school van de plaatselijke omstandigheden alsook van familie en kennissen, met name van de Nijmeegse Réveil-kring. Vooral de laatste factor is van belang, daar de confessionele verhoudingen in Nijmegen geen atspiegeling vormden van die in het land.

In het verloop van de gebeurtenissen die geleid hebben tot het bereiken van het gewenste resultaat zijn drie fasen te onderscheiden. De eerste, die van de voorbereidingen, heeft geduurd van januari 1841 tot 3 januari 1842, de tweede, die van het experiment, van januari 1842 tot januari 1843 en de laatste, die van de noodoplossing, van 1 januari 1843 tot 6 mei 1844.

Eerste fase

Ten gevolge van de in de jaren 1837 en 1838 opgetreden verdieping van zijn levensovertuiging heeft Just van der Bruggen geen vrede meer met de inrichting van het onderwijs in zijn geboorte- en woonplaats. Naar aanleiding van het bestaan van de protestantse – ook wel genoemd christelijke – bewaarschool van zijn vrienden J. F. H. J. E. Mackay en Zubli ontstaat bij hem de wens na het verlaten ervan de kinderen, voornamelijk afkomstig uit de arbeidersklasse, onderwijs te verschaffen, weliswaar in dezelfde geest maar uitgaande van het christelijk beginsel¹⁵⁴.

Gestimuleerd door een vertrouwelijke mededeling van Groen van Prinsterer – in diens hoedanigheid van lid van de in 1840 ingestelde onderwijscommissie – dat er waarschijnlijk een soepeler toepassing van de wet ten aanzien van het oprichten van bijzondere scholen komt, begint hij, bijgestaan door Van Lijnden en Zubli, aan de eerste voorbereidingen van een plan dat deze wens in vervulling kan doen gaan¹⁵⁵.

In mei 1841 zijn deze voorbereidingen zodanig gevorderd, dat hij de mogelijkheid aanwezig acht in Nijmegen, onafhankelijk van het al dan niet verlenen van vrijheid van onderwijs, binnen de bestaande wetgeving een proef te nemen 'van daargestelling van een beter Christelijk onderwijs'¹⁵⁶.

Wat is er gebeurd? De initiatiefnemers zijn in contact gekomen met hun bijna vijftigjarige stadgenoot, C. F. Gehne (1792-1843)¹⁵⁷, die al bijna een kwart eeuw in dienst is van de lutherse gemeente, als voorlezer en -zanger in de kerk en als onderwijzer van de bij deze kerk behorende diaconieschool, waar hij tegen een geringe vergoeding onderwijs geeft aan een twintigtal kinderen van bedeeiden. Om in zijn bestaan te voorzien heeft hij aan deze school een bijzondere school van de tweede klasse verbonden, die echter ten gevolge van de hevige concurrentie sedert enige tijd aan het teruglopen is. Geen wonder dat hij wel oren heeft naar het voorstel van Van der Bruggen c.s. Daar hij als christen zeer geïnteresseerd is in de inrichting van het onderwijs op bedoelde bewaarschool en zich bereid verklaart een proef te nemen met toepassing van het christelijk beginsel op zijn onderwijs, gaan de mannen een overeenkomst aan. Zij houdt in dat Gehne de gemengdheid van zijn school beperkt tot toelating van uitsluitend protestantse kinderen – onder wie die van de bewaarschool – van behoeftige stand en dat hij zijn schoolgeld aanmerkelijk verlaagt. Voor Van der Bruggen, die verheugd is een vakbekwaam en ervaren onderwijzer, die ook nog over een goed schoollokaal beschikt, gevonden te hebben, betekent deze toezegging, dat hij van zijn kant deze onderwijzer voor het verlies aan inkomsten schadeloos moet stellen¹⁵⁸. Om in deze behoefte te voorzien ontwerpt hij het plan Gehne door middel van vrijwillige bijdragen van vrienden, kennissen en geestverwanten een subsidie of vast jaarsalaris te verzekeren.

In september is het plan 'tot rijpheid' gekomen, slechts één verandering is gedurende de zomermaanden in de aanvankelijke opzet aangebracht. Deze betreft echter wel de kern van de zaak: de richting en inrichting van de school en nauw daarmee samenhangend de kwestie van de gemengdheid. De plannenmakers zelf spreken over 'eene proeve van eene meer stellig Christelijke rigting'¹⁵⁹, anders gezegd: een school niet uitsluitend voor kinderen van protestantsen huize, maar voor allen die onderwijs wensen dat 'geheel op echt christelijken grondslag'¹⁶⁰ gevestigd is. Hieruit blijkt, dat de kwestie van de gemengdheid niet meer van belang is. Richting en inrichting van het onderwijs zijn van doorslaggevende betekenis voor de keuze van de ouders.

Ter voorkoming van enig misverstand hieromtrent deelt het driemanschap in een gedrukte circulaire aan vrienden en bekenden, zowel binnen als buiten de stad, mede, dat met betrekking tot de inrichting van de school

'daar geene voor het kinderlijk verstand onbegrijpelijke dogmatiek wordt geleerd, geene dorre en liefdelooze regtzinnigheid, geen gevaarlijk mysticismus, – dat er in het geheel niet wordt gecatechiseerd, of getreden in het *onderwijs van het leerstellige van het kerkgenootschap waartoe de kinderen behooren*'¹⁶¹

Het doel van deze circulaire is een som van duizend gulden bijeen te brengen om dit onderwijs, vooralsnog voor de duur van één jaar, in het kader van christelijke liefdadigheid mogelijk te maken. Ter vermindering van de aan een bijzondere school van de tweede klasse verbonden risico's zijn in dit bedrag – verkregen door berekening van een jaarsalaris van achthonderd en kosten voor schoolbehoeften van tweehonderd gulden – de schoolgelden van de verwachte zeventig leerlingen, buiten die van de diaconieschool, begroot op vijfenzeventig cent per kind per maand, niet inbegrepen.

De drie ondertekenaars, van mening zijnde dat hun onderneming van zowel lokaal als nationaal belang is, stellen iedere belangstellende voor vanuit het geloof daadwerkelijk medewerking te verlenen aan dit plan door middel van intekening op een of meer van de twintig aandelen van elk vijftig gulden of door storting van een gift ineens.

Hun eerste poging is een onverwacht succes. Zestien intekenaren nemen zeshonderd aandelen voor hun rekening en de ontvangst aan giften bedraagt minstens zeshonderd gulden¹⁶². De aan deelhouder zijn afkomstig uit de kleine Nijmeegse familie- en kennissenkring, die deel uitmaakt van de Réveil-afdeling ter plaatse. Behalve de drie initiatiefnemers zelf behoren daarbij de oude douairière J. M. Singendonck, geboren M. W. C. E. van der Brugghen, uit Dieden, die twee aandelen vraagt, haar zoons Johan Anne en Willem Carel¹⁶³, haar broer J. D. van der Brugghen met zijn dochter A. M. Wijckerheld Bisdorp-Van der Brugghen en zijn zwager Justinus de Beijer (1771-1842), W. J. E. van Lijnden van Hemmen (1791-1860) en eerdergenoemde freule C. T. M. A. van Lijnden, een viertal anderen uit Nijmegen, onder wie wethouder Jhr. Mr. W. Engelen van Pijlsweert (1809-1868), en ten slotte de enige niet-Nijmegenaar, Groen van Prinsterer. Ruime giften zijn gekomen van de koning en van 'eene Christelijke vrouw', douairière J. M. Engelen, geboren Straalman, die de helft van het gevraagde bedrag schenkt.

De eerste tegenstand tegen het plan voor een *Nieuwe Schoolinrichting te Nijmegen* komt van katholieke zijde en wel van het tijdschrift *Catholijke Nederlandsche Stemmen*¹⁶⁴. De redactie wil de Nijmeegse katholieken inlichten over de bedoeling van beide scholen, erop wijzen,

'dat Catholijke ouders zeer onvoorzigtig zouden handelen, indien zij hunne kinderen aan die bewaarschool toevertrouwen',

en waarschuwen tegen een school

'in welke het *Christelijk* genoemd onderwijs dier bewaarschool zal worden voortgezet; een onderwijs, *zonder leerstellingen*, en dat men evenwel, *echt christelijk* noemt, en geschikt beschouwd, om alle christelijke deugden, te leeren beoefenen, met een woord, eene openlijk erkende anti-Catholijke, en, volgens de Catholijke leer *onchristelijke* school!'

Het blad besluit met een oproep zowel aan de katholieken van Nijmegen als aan die van het gehele land eigen scholen op te richten.

Dit verzet is te beschouwen als de eerste aanval van voorstanders van het stelsel van gezindheidsscholen met leerstellig kerkgenootschappelijk onderwijs, die Van der Brugghen ondergebracht heeft bij de eerste categorie tegenstanders. Met de aanhangers van het andere stelsel, de gematigd protestanten, komen Van der Brugghen en zijn geestverwanten in Nijmegen eveneens op gespannen voet te staan. De politiek en religieus indifferente meerderheid van de gematigd protestantse minderheid wil, naar de geest van de tijd, de eenheid in de stad handhaven en godsdienstig fanatisme voorkomen, zodat haar antipathie ten opzichte van de plannen van de Réveil-kring groeit. Zonder echter daartegen daadwerkelijk stappen te ondernemen, blijft zij de ontwikkelingen nauwlettend volgen.¹⁶⁵

In de resterende maanden vóór de opening van de 'oude' school in een 'nieuwe jas' in januari 1842, besteden Van der Brugghen en Gehne veel aandacht aan de aard en inrichting van het te ge-

ven onderwijs. Kernpunt is de vraag naar de toepassing van het christelijk beginsel. Justus vriend, de lutherse predikant Westhoff, maakt hem attent op F.L. Zahn (1798-1890), directeur van een protestants seminarie (of kweekschool) voor onderwijzers in Meurs. Daar, in het stamgebied van de Van der Brugghe, de Singendonck en de De Beijers, werken overheid, kerk, ouders en onderwijzers samen bij de opvoeding van kinderen. Opvoeding en onderwijs zijn daar jaren geleden beïnvloed door de geest van de bekende pietist August Hermann Francke (1663-1727) uit Halle. Doelbewuster, nuchterder en minder eenzijdig dan vóór hem gebeurd is, heeft deze Zahn

‘aan de volksschool te Meurs alle onderwijs in dienst eener opvoeding gesteld, die het Evangelie als normatief voor het geheele, één en ondeelbare leven beschouwde’¹⁶⁶.

Vergezeld van zijn bejaarde oom en mede-aandeelhouder van de school, Justinus de Beijer, maakt Van der Brugghe van 11 tot 14 november 1841, en niet zoals is beweerd in het jaar 1840, een reisje naar Meurs, waaraan hij tevens een bezoek bij familie in Xanten koppelt¹⁶⁷. Door middel van een brief van Westhoff hebben beide heren zich in Meurs laten aankondigen.

Het bezoek is in alle opzichten een groot succes. De persoonlijkheid van Zahn, de geest van zijn school, de gehanteerde leerwijze, het naar de denkbeelden van Zahn ingerichte onderwijs op de stedelijke school; alles kan de beide bezoekers, die op dit terrein geen enkele ervaring hebben, tot voorbeeld strekken. Met name de jongste van het tweetal is door zijn gastheer in zijn opvatting gesterkt, dat de feitelijke omstandigheid, de bestaande situatie, vooraf behoort te gaan aan het verlenen van een recht; in zijn eigen woorden. het ‘factum’ vóór het ‘jus’, volgens het actualiteitsbeginsel. Met deze opmerking heeft Zahn hem een hart onder de riem gestoken, daar hij naar diens mening op de goede weg is met zijn plannen daden te stellen in plaats van het al of niet verlenen van het recht op vrijheid van onderwijs af te wachten¹⁶⁸.

‘Wij keerden geheel opgetogen van Meurs (...) naar Nijmegen terug: – en van toen af, was de overtuiging bij mij gevestigd, dat wij in ons vaderland niet slechts over het godsdienstig onderwijs op de school moesten redetwisten en schrijven, maar christelijke scholen oprichten, en niet alleen christelijke scholen, maar boven alles, eene kweekschool voor onderwijzers, opgeleid om dezelve te kunnen besturen’, aldus Van der Brugghe¹⁶⁹.

Op grond van zijn ervaringen acht hij het wenselijk dat ook Gehne kennismaakt met de in Meurs gevolgde methode van godsdienstonderwijs,

‘die niet den catechismus als den meest geschikten leervorm aanmerkte, maar de heilsgeschiedenis als de goddelijke formuleering der heilswaarheid beschouwde’¹⁷⁰.

Gehne keert eveneens zeer voldaan van Meurs terug. Met de aldaar verkregen kennis kan hij enige weken later, op 3 januari 1842, een aanvang maken met het experiment op zijn ‘oude’ school ‘nieuw’ onderwijs te geven. Op zijn lessenaar vindt hij die eerste morgen een briefje van Van der Brugghe, die hem ter bemoediging de volgende woorden van Nehemia (2:20) heeft doen toekomen:

‘God van den hemel, die zal het ons doen gelukken, en wij, zijne knechten zullen ons opmaken en bouwen’¹⁷¹.

De inrichting van het onderwijs op deze merkwaardige school – een combinatie van een bijzondere school van de eerste klasse, een van de diaconie, met die van de tweede klasse – is zodanig opgezet dat er voldoende ruimte is voor gezang, gebed en bijbelse geschiedenis, kortom, voor het Woord van God. Wanneer Van der Brugghe acht jaren later, op het moment dat er acht bijzondere ‘christelijke’ scholen zijn gesticht (in Gorinchem, Den Bosch, Amsterdam, Nijkerkerveen, Roermond, Rotterdam en twee in ‘s-Gravenhage), terugblijkt, schrijft hij, doelend op deze school van Gehne:

‘Dat was de eerste kiem onzer *Christelijke school*’¹⁷².

Tweede fase

Lag in de eerste fase het accent op de richting en vooral op de inrichting van het onderwijs, in de tweede komt weldra de kwestie van oprichting centraal te staan.

Ondanks de bepalingen van het teleurstellend Koninklijk Besluit van 2 januari van dat jaar, waarvan de voorzitter van de Nijmeegse schoolcommissie vreest, dat zowel de bijbel als het bijbels onderwijs van de school verbannen zal worden, zet hij met spoed zijn pogingen voort een goedkope Nederlandse vertaling gereed te krijgen van Zahns *Biblische Historien*, een werk dat hij tijdens zijn bezoek als 'onschatbaar geschenk' ontvangen heeft¹⁷³. Voor het vertaalwerk doet hij wederom een beroep op leden van de Nijmeegse Réveil-kring, met name op Van Lijnden, Mackay en J. A. Singendonck. Ook Heldring schakelt hij hierbij in. Groen van Prinsterer verzoekt hij de eindrevisie van het werk op zich te nemen¹⁷⁴. Zijn bedoeling is niet, dat dit boek de plaats inneemt van de bijbel, maar dat het onderwijzers als leidraad helpt bij het bijbels onderwijs. In oktober hebben zij het karwei weliswaar geklaard, maar zit de initiatiefnemer in grote moeilijkheden.

Sedert eind augustus pakten zich donkere wolken samen boven zijn school in de Nijmeegse Muchterstraat. Gehne is onverwachts van overheidswege tot onderwijzer in Oost-Indië benoemd, een betrekking, die deze onderwijzer ziet als een roeping en waarnaar hij, geruime tijd voordat hij zich aan het driemanschap verbond, gesolliciteerd had. Het einde van het mooie plan schijnt in drieërlei opzicht nabij te zijn. Met de persoon van Gehne vervalt de uitzonderlijke situatie, waarbinnen het mogelijk was op een diaconieschool – in feite een school voor eigen rekening – onderwijs te geven aan kinderen van niet-bedeelden. Ten gevolge van het besluit van de lutherse kerkeraad voor Gehne geen opvolger te benoemen en de diaconieschool op te heffen, blijft, in figuurlijke zin gesproken, niets van het opgetrokken gebouw staan. Van der Brugghe's enige troost is de constatering, dat, in de derde plaats, door het doorsnijden van de band met de lutherse kerk er een einde is gekomen aan 'het onzekere, ja enigszins dubbelzinnige standpunt' dat voor de inrichting als grondslag heeft dienst gedaan¹⁷⁵.

De bewering dat Van der Brugghe deze situatie liever gehandhaafd zou hebben berust op een misverstand¹⁷⁶. Behalve dat de kerkeraad van deze kleine lutherse gemeente van ongeveer vierhonderd zielen de lasten van het schooltje niet meer kan dragen, wenst Van der Brugghe liever 'van het patronatus der Lutherse Diaconie ontslagen te zijn'¹⁷⁷. Van een nieuw te benoemen onderwijzer – en daar komt het bij hem op aan – moet hij maar afwachten of deze, als lidmaat van de Lutherse Kerk, bereid is onderwijs te geven niet op specifiek lutherse, maar op wat hij beschouwt als werkelijk christelijke grondslag¹⁷⁸.

Slechts twee wegen kan hij inslaan:

'stoutweg de oprigting eener nieuwe Bijzondere School der 2e klasse'

of

'ruiterlijk de oprigting te vragen eener Bijzondere School der 1e klasse'¹⁷⁹

Na overleg met zijn beide vrienden besluit hij, niet uit ideële motieven, maar 'door de omstandigheden gedrongen', voor de tweede weg te kiezen¹⁸⁰. Zonder enige wijziging aan te brengen in de eerder gekozen richting en inrichting van het onderwijs leidt deze beslissing tot het ontwerpen van een derde plan. Dit bevat een viertal punten in overeenstemming met de bepalingen van de K. B. 's van 27 mei 1830 en 2 januari 1842 het stedelijk bestuur vergunning vragen tot oprichting van een bijzondere school der eerste klasse, onder de naam *Vervolgschool op de Christelijke bewaar school*, hetgeen op 12 september geschiedt, op zoek gaan naar een geschikte onderwijzer, pogingen in het werk stellen tot aankoop van een huis dat beide scholen onderdak kan bieden en ten slotte 'provisioneele' maatregelen nemen om de voortgang van het onderwijs op de school van Gehne te verzekeren.

Aangezien Gehne besluit 1 november te vertrekken en de lutherse kerkeraad de diaconieschool wil laten voortbestaan tot het nieuwe jaar – in de verwachting dat binnen enige maanden een gunstig antwoord op het verzoekschrift binnen is – zijn betrokkenen van mening, dat alle moeilijkheden zijn opgelost met de aanstelling door de kerkeraad – op voordracht van Van der Brugghe – van een oud-leerling van Gehne, een zekere Joh. J. Heijstek (geb. 1823). Deze is bereid als hulp-onderwijzer voor twee maanden het onderwijs aan de bijna tachtig leerlingen waar te nemen¹⁸¹. Hoewel Van der Brugghe ervan op de hoogte is, dat hij – nota bene voorzitter van de rechtbank en de schoolcommissie – door op de diaconieschool buiten de twintig kinderen van bedelden ook betalende leerlingen toe te laten, in strijd handelt met de wet, rekent hij op een soepele houding van de schoolopziener en het stadsbestuur.

De reden voor deze handelwijze is te vinden in zijn bekende standpunt over 'factum' en 'jus'. Zijn visie op deze kwestie is derhalve als volgt samen te vatten: met het oog op het voorlopige karakter van het onderwijs op 'zijn' school en de bestaande situatie op andere diaconiescholen, onder andere op die van de Hervormde Kerk ter plaatse, waar zich eveneens betalende leerlingen bevinden, zullen de bevoegde autoriteiten de wet wellicht niet streng toepassen.

Waar Van der Bruggen geen rekening mee gehouden heeft en wat hem in zijn positie 'in moeilijke en onaangename verwickelingen' kan brengen, is, dat de komst van Malan naar Nijmegen samenvalt met het vertrek van Gehne¹⁸⁷ en het optreden van Heijstek, dat het verschijnen van deze Zwitser 'velen een steen des aanstoots' is en dat 'die wrevel' zich niet slechts tegen de reünies, maar tevens tegen de school zal richten¹⁸³. Een andere omstandigheid die hij over het hoofd ziet en die eveneens in zijn nadeel en dat van de gehele Reveil kring zal werken, is de benoeming en de komst van de nieuwe hervormde predikant Thoden van Velzen¹⁸⁴.

Het protestants college van burgemeester en wethouders, bestaande uit F.P. Bijleveld (1797-1878), M.J. de Man (1788-1854) en eedergenoemde W. Engelen van Pijlsweert, stelt zich aanvankelijk – dat wil zeggen in de maanden september en oktober – zeer welwillend op ten aanzien van de aanvraag. Uit de gevoerde correspondentie tussen dit college en schoolopziener Vermeer valt op te maken, dat er in deze periode weliswaar bezwaar bestaat tegen het gebruik van het bijvoeglijk naamwoord 'christelijke' in het verzoekschrift, maar dat, wanneer de adressanten dit woord willen laten vallen, er geen andere redenen zijn de gevraagde vergunning te weigeren. Bovendien is het college van plan de aanvragers erop te wijzen, dat de machtiging tot het beroepen en aanstellen van een onderwijzer bij – in de (oude) betekenis van door – het ministerie van binnenlandse zaken behoort te geschieden¹⁸⁵.

Omstreeks de eerste november – Malan is al twee dagen in de stad en Gehne juist vertrokken – treedt er een kentering op in de houding van bovengenoemd viertal. Blijkbaar beseft zij de samenhang tussen de vacante school van Gehne en de bewuste aanvraag. In snel tempo volgen de gebeurtenissen elkaar op. Enige dagen nadat de schoolopziener het verzoek heeft ontvangen de kwestie 'ten stadhuis' te komen bespreken, komt de politie op de school poolshoogte nemen. Die treft daar een onderwijzer aan, die mededeelt aangesteld te zijn door Van der Bruggen, de voorzitter van de commissie van schooltoezicht. Daar Heijstek ook 'geene acte van algemeene toelating, en geene *speciale admisie*' bezit en dienengevolge onbevoegd les geeft op een diaconieschool aan leerlingen, waarvan circa 75% niet tot de bedeeiden behoort, krijgt hij een proces-verbaal, met de toezegging dat een onderzoek naar zijn bevoegdheden zal worden ingesteld¹⁸⁶.

Van der Bruggen mag later van geluk spreken, dat deze kwestie voor hem geen gevolgen heeft. Die zijn er wel voor de school, op grond van artikel 28 van het reglement voor het lager schoolwezen en onderwijs gevoegd bij de wet van 1806, waarin omtrent de bijzondere scholen van de eerste klasse geschreven staat,

'dat op dezelve alleen mogen worden opgenomen en onderwezen zoodanige kinderen, die zelve, of wier ouders tot de Diaconie, het Godshuis, de maatschappij, of het Gesticht, waaraan die Scholen respectievelijk verbonden zijn, of onder derzelver oprichters of intekenaren behoren'¹⁸⁷,

mogen met ingang van 1 december geen andere kinderen dan die van bedeeiden de school bezoeken. Die gevolgen zijn er eveneens voor het verdere verloop van de gebeurtenissen rond de stichting van een eigen school. Dit artikel 28 zal daarin een centrale plaats innemen. Onbedoeld bevat deze bepaling echter de sleutel de poort te ontsluiten, waardoor de gewenste vrijheid van onderwijs te bereiken zal zijn.

De dag na het politie-optreden bericht de schoolopziener het college van B. en W., dat hem het bestaan van een christelijke bewaarschool onbekend is, dat op grond daarvan er evenmin sprake kan zijn van een vervolgschool op deze 'onwettige' bewaarschool, dat voorts deze naam niet voorkomt in de schoolwetgeving en dat een school bedoeld voor alle gezindten tot de categorie van de tweede klasse behoort. Bovendien – en hier komt het genoemde artikel al op de proppen – deelt hij mee, dat de aanvragers zich niet beperken tot het toelaten van kinderen van ouders die behoren tot de oprichters of de intekenaren van de school, maar hun school wensen open te stellen voor de kinderen die de een of andere bewaarschool hebben verlaten.

Op grond van deze redenering komt het stadsbestuur tot de uitspraak, dat het verzoek 'zoo als het daar is liggende' in strijd is met de wettelijke verordeningen en daardoor behoort 'te worden gewezen van de hand'¹⁸⁸. Via artikel 28 werkt de feitelijke situatie op de school als een boemerang voor Van der Bruggen. De formele wijze waarop het stadsbestuur het verzoekschrift meent te moeten afwijzen wekt sterk de indruk van een verpakte terechtwijzing aan de voorzitter van de schoolcommissie en is tegen de achtergrond van de manier waarop deze het spel gespeeld heeft begrijpelijk en verklaarbaar.

Diens reactie op de voor hem ongunstige uitslag is er één van opluchting en begrip enerzijds en van irritatie en toch ook wel van strijdlust anderzijds¹⁸⁹. Opluchting, daar noch het recht van burgers bijzondere scholen te stichten noch de billijkheid daarvan gebruik te maken in twijfel is getrokken. Irritatie, aangezien hij ervan overtuigd is dat de schoolopziener drommels goed weet dat met de christelijke bewaarschool de in mei 1840 opgerichte school van Mackay en Zubli is bedoeld, waaraan deze zelf en ook de schoolcommissie medewerking hebben toegezegd. Die school is – en dat moet Van der Bruggen toegeven – destijds opgericht als protestantse bewaarschool. Uit een brief aan Groen van Prinsterer, die hij van de gang van zaken regelmatig op de hoogte stelt, blijkt enig begrip. Op de mededeling dat het verzoek op grond van artikel 28 is afgewezen, volgt de verzuchting, dat daar niets tegen in te brengen is:

'de wet is duidelijk, zoo dat wij op onze school niemand anders zouden mogen hebben, dan onze eigene kinderen, hetgeen gewis de bedoeling niet is'¹⁹⁰

Op dat moment ziet hij slechts één uitweg: een beroep doen op de koning en die toestemming vragen een maatschappij, zoals die van het Nut van 't Algemeen, te mogen stichten tot het geven van onderwijs op een vervolgschool op de bewaarschool en op deze school geen andere kinderen toelaten dan die zelf of waarvan de ouders lid zijn van deze maatschappij¹⁹¹. In zijn dromen ziet hij deze maatschappij – gevestigd te Nijmegen – als de kern van een veel grotere, die op landelijk niveau tegenwicht zal kunnen bieden aan die van het Nut. In de jurist groeit de strijdlust. Uitgangspunt voor de strijd is de mening, dat de grond van de afwijzing 'bloot exceptief' is¹⁹². Met deze rechtsterm bedoelt hij te zeggen, dat een motief is gevonden het verzoekschrift niet ontvankelijk te verklaren, te weten de gevraagde school, waarvan de naam niet in de wetgeving voorkomt, heet open te staan voor kinderen, die daar volgens artikel 28 – het middel van niet-ontvankelijkheid – niet mogen komen. In het hanteren van dit middel meent hij wantrouwen te bespeuren ten opzichte van de aanvragers. Kennelijk negeert hij de bestaande relatie tussen de situatie die de politie op school heeft aangetroffen en deze grond van afwijzing. Als jurist stelt hij zich op het standpunt, dat niet uit de *aanvraag* blijkt dat de ondertekenaars van plan zouden zijn kinderen op de school toe te laten, die daar geen recht op hebben. Hij acht het derhalve onjuist een vergunning te weigeren op grond van de vrees, dat de aanvragers in de *toekomst* tegen de bestaande wetgeving zouden kunnen handelen. Bovendien raakt hij er meer en meer van overtuigd, dat het betreffende artikel niet van toepassing *kan* zijn op de inhoud van het verzoekschrift en dat het stadsbestuur door middel van een bepaalde interpretatie ervan de wet onjuist heeft toegepast. Op deze wijze slaagt de jurist erin de aanvraag los te weken van de voor hem 'glibberige' situatie op de school en over te brengen naar het terrein waar hij het best thuis is, dat van de wet en de interpretatie ervan.

Op advies van Haagse Réveil-vrienden besluit het Nijmeegs driemanschap af te zien van het zenden van een verzoek naar de koning en alle hoop te vestigen op de Gelderse Gedeputeerde Staten, met name op J.F.H.J.E. Mackay, die al bijna een jaar deel uitmaakt van dat college¹⁹³. In een beroepschrift, gedateerd 14 december 1842, wendt het drietal zich, met een verwijzing naar het K.B. van 2 januari van dat jaar, tot G.S. in een poging de leden van dit college ervan te overtuigen, dat artikel 28 handelt over de vraag welke leerlingen al dan niet een school mogen bezoeken en onvoldoende grond oplevert voor afwijzing van een verzoek, dat gericht is op het verkrijgen van een vergunning tot oprichting van een school¹⁹⁴. De letterlijke interpretatie van dat artikel achten de ondertekenaars strijdig met de geest van de wet én met de bepaling dat bijzondere scholen van de eerste klasse opgericht en onderhouden mogen worden door een of meer personen die zich onderling verenigd hebben. De wetgever kan huns inziens niet bedoeld hebben dat deze scholen uitsluitend bestemd zijn voor de kinderen van de oprichters; kinderloze personen kunnen toch ook een school oprichten. Voorts beroepen zij zich – en dat zal niemand verbazen – op de feitelijke situa-

tie, waarin niet alle ouders van kinderen op diaconie- of Nutsscholen tot het betreffende kerkgenootschap of die maatschappij behoren. De bedoeling van deze opmerking is niet aan dit ongluikend toestaan van wetsovertreding enig recht te ontleen, maar het college van G.S. de weg te wijzen naar 'eene gezonde wetsduiding', de aandacht te vestigen op een zeker ingeburgerd gewoonterecht en aan te geven dat de praktijk de door de ondertekenaars voorgestane interpretatie als billijk heeft erkend.

Uit het slot van het beroepschrift blijkt, dat Van der Bruggen meent een uitweg te hebben gevonden door beide bepalingen, die over het toelaten van kinderen en die over de bijzondere scholen, met elkaar te verzoenen; in de lijn van zijn gedachte aan een maatschappij verklaart hij zich bereid een lijst over te leggen van personen die zich door in- of ondertekening verenigd hebben tot oprichting en onderhoud van de school.

Enige dagen later, nog juist voor de kerstdagen, overhandigt Van Lijnden het rekest aan de Gelderse goeverneur – met wie Van der Bruggen twee jaar eerder een conflict heeft gehad – baron Van Heeckeren van Kell, die er niet erg mee in zijn schik blijkt te zijn¹⁹⁵. Het lijkt Van der Bruggen dan ook raadzaam, dat Van Lijnden contact opneemt met de minister van binnenlandse zaken, de Gelderse edelman W.A. baron Schimmelpenninck van der Oije (1800-1872), en die over te halen zijn invloed bij de goeverneur ten gunste van het Nijmeegse driemanschap aan te wenden¹⁹⁶.

Intussen is voldaan aan de beide andere punten uit het novemberplan. Met behulp van vrienden en kennissen, voornamelijk weer van eerdergenoemde weduwe, mevrouw Engelen-Straalman, is het actieve trio erin geslaagd voor vijftienhonderd gulden van E. Roos (1795-1858), een plaatselijke olieslager en wijnkoopman, een 'Heerenhuis en Erf' in de Michterstraat oftewel 'gelegen aan dezer stads Klokkenberg' te kopen. Bij de koop hebben de kopers zich aan twee voorwaarden moeten verbinden: ze moeten het pand 'als een fatsoenlijk Huis' bewonen of verhuren en mogen het niet tot kleine huisjes voor 'geringe lieden' vertimmeren¹⁹⁷.

Bovendien heeft een onderwijzer van een bijzondere school van de tweede klasse, een zekere W.J. Buvink (1788-1861), die naar de mening van hoofdinspecteur H. Wijnbeek (1772-1866) in 1841 middelmatig onderwijs in een ongeschikt lokaal geeft¹⁹⁸ en vanwege zijn leeftijd niet meer in staat is de concurrentie het hoofd te bieden, zich bereid verklaard met ingang van 1 januari 1843 zijn school naar het huis 'op den Klokkenberg' over te brengen en daar zowel aan de door hem mee te brengen leerlingen als aan die van de school van Van der Bruggen c.s. onderwijs te geven in de trant van Gehne.

'Dit alles was strikt wettig en geoorloofd. En zoo mogten wij de vreugde smaken, dat, toen de Lutherse Diaconie-school des Vrijdags gesloten werd, op den volgenden Maandag, de School van den Heer Buvink, in het huis op den Klokkenberg werd geopend', aldus Van der Bruggen¹⁹⁹.

Derde Fase

Het stadium van het experiment op de diaconieschool annex school van de tweede klasse is beëindigd, het derde, dat van een school in naam voor eigen rekening van de onderwijzer – een noodoplossing voor Van der Bruggen en zijn vrienden – neemt een aanvang. Kenmerkend voor de eerste helft van deze periode van zestien maanden is de kwestie van de oprichting van een bijzondere school der eerste klasse, voor de tweede helft die van handhaving van de onderwijzer.

In februari 1843 komen de eerste sombere geluiden uit Arnhem. Van Lijnden heeft van Mackay vernomen, dat deze wegens de afwijzende houding van de goeverneur een week uitstel van behandeling heeft gevraagd om meer informatie te kunnen verschaffen. Ondanks een tweede bezwaarschrift met nadere toelichting van de bezwaren, gedateerd 14 februari 1843, verklaren G.S. een maand later, op 18 maart, zonder enige motivering het beroep niet-ontvankelijk²⁰⁰.

Het drietal, dat nu over een onderwijzer en een gebouw beschikt, geeft echter de moed niet op en besluit zich voor de tweede maal tot het stedelijk bestuur te wenden, ditmaal uitsluitend met de vraag een bijzondere school van de eerste klasse te mogen oprichten voor kinderen waarvan de ouders behoren tot de oprichters c.q. intekenaars²⁰¹.

Inmiddels zijn de aanvragers in een moeilijker positie komen te verkeren. Met de benoeming van een zekere A. de Bruyn (geb. 1815), onderwijzer aan de katholieke diaconieschool, in de door het vertrek van Gehne ontstane vacante plaats in het aantal bijzondere scholen van de tweede klasse, is deze opengevallen post weer ingenomen.²⁰⁻ Bovendien is het schoolgebouw van de hervormde diaconie intussen verruimd en vernieuwd, zodat het plaats biedt aan circa tweehonderd leerlingen.²⁰³ In de ogen van Van der Bruggen is voor de lutherse diaconieschool van Gehne annex school voor eigen rekening een school van de tweede klasse in de plaats gekomen om hem en zijn vrienden het argument uit handen te slaan, dat er behoefte bestaat aan een nieuwe.²⁰⁴

Het tweede verzoek deelt het lot van het eerste. Op 9 mei reeds wijst het stadsbestuur het af met de mededeling, dat het gevraagde niet aan de wet te toetsen is, daar de aanvragers hebben nagelaten de wettelijk vereiste informatie over doel, aard en inrichting van de op te richten school te verschaffen.²⁰⁵ Met deze – waarschijnlijk in haast geschreven – woorden geeft het college de jurist Van der Bruggen alle gelegenheid in open doel te scoren, want het verzoek is op onjuiste gronden afgewezen. Volgens het K.B. van 27 mei 1830 behoren niet de indieners van het verzoek schrift deze inlichtingen te verschaffen, maar moeten de schoolopziener en B. en W. die inwinnen, alvorens een beslissing te nemen.

In hun tweede bewaarschrift aan G.S. kunnen de drie dan ook volstaan met de mededeling dat, wanneer het stadsbestuur niet nalatig was geweest en deze inlichtingen had gevraagd, het antwoord geweest zou zijn, dat het doel van de op te richten school is lager onderwijs te geven en de leerlingen naar het Woord van God op te voeden 'in de leering en vermaning des Heeren', dat naar de aard deze school te kenmerken is als een bijzondere van de eerste klasse die ten laste komt van meerdere bijzondere personen of intekenaren en dat wat de inrichting betreft deze school gevestigd zal zijn op de Klokkenberg te Nijmegen.²⁰⁶

Ondanks de gunstige (!) adviezen van de schoolopziener en het stedelijk bestuur aan G.S., is de meerderheid van dit college op de morgen van de tweede september tegen inwilliging van het verzoek. Dank zij een vurig pleidooi van de minderheid, dat wil zeggen van Mackay, gaan de andere leden overstag en neemt het college met algemene stemmen het besluit de gevraagde vergunning te verlenen, een uitspraak die Van der Bruggen de uitroep ontlokt: een 'allergewichtigste uitspraak voor de geheele zaak van het Onderwijs in Ons Vaderland'.²⁰⁷

Met deze beschikking zijn echter nog niet alle problemen voor de schoolstichters opgelost. Zij beschouwen het als een morele plicht Buvink, de helper in nood, te benoemen tot hoofdonderwijzer van de op te richten school. Een dergelijke benoeming mag slechts dan plaatsvinden, wanneer hij na een vergelijkend examen ten overstaan van de schoolopziener of de schoolcommissie als de bekwaamste en geschiktste persoon voor die functie uit de bus zal komen. Vanwege zijn leeftijd en zijn onbekendheid met nieuwe ontwikkelingen op het gebied van het onderwijs heeft Buvink bij dat examen geen schijn van kans.²⁰⁸

Van der Bruggen, die zich heeft doen kennen als een fel bestrijder van het verplichte karakter van de gemengdheid op de openbare school, is dat eveneens ten opzichte van het verplichtende van deze vergelijkende examens, met name voor bijzondere scholen der eerste klasse. Herhaaldelijk zal hij na 1843 tegen dit aspect van die examens ten strijde trekken.²⁰⁹ Zijn standpunt is, dat het bestuur van een bijzondere school van de eerste klasse het recht van benoeming en aanstelling van een onderwijzer bezit en dat niemand dit college kan beletten a priori, dat wil zeggen voor het afnemen van een dergelijk examen, een keuze te doen. Op grond hiervan beschouwt hij het houden van deze examens als een kwaad,

'eene onnodige en overtoollige formaliteit'.²¹⁰
en als

'comédie-spel () vervelend voor degenen, die het moeten afnemen, en nog veel erger voor degenen, die het ondergaan, eene geld-, tijd-, moed- en soms eerroovende deceptie'.²¹¹

Om Buvink voor zo'n examen te vrijwaren, vraagt hij in september 1843 de minister van binnenlandse zaken, Schimmelpenninck van der Oije, vergunning deze onderwijzer zonder voorafgaand vergelijkend examen te mogen benoemen en aanstellen als hoofdonderwijzer aan 'zijn' school.²¹² Het zal ruim vijf maanden duren eer hij, 22 februari, de zozeer gewenste autorisatie verkrijgt.²¹³

Vanaf dat moment is de weg vrij om, 15 maart 1844, officieel over te gaan tot oprichting van De

Bijzondere School der 1e klasse op den Klokkenberg te Nijmegen De drie stichters hebben daartoe in verband met het bepaalde in het bekende artikel 28 een reglement ontworpen, dat de voorwaarden en de wijze van het verkrijgen van het lidmaatschap van de vereniging van meerdere bijzondere personen die zich 'tot derzelver oprigting, en geregeld en toereikend onderhoud verbonden hadden', regelt alsmede het toezicht, het schoolgeld, de verdeling van de schooltijden en de verschillende vakken van het onderwijs²¹⁴. Aangezien de meeste ouders der leerlingen van Buvink tot dit voorstel toetreden en vele anderen dit voorbeeld volgden, zijn de initiatiefnemers op grond van de beschikbare ruimte in de school genoodzaakt sommigen af te wijzen

De eerste christelijk bijzondere lagere school van Nederland

Op 6 mei 1844 vindt de opening van de nieuwe school plaats. Zij is de eerste bijzondere lagere school der eerste klasse onder leiding van een bestuur van particulieren, alsook de eerste christelijke school van ons land.

In het christelijk karakter van deze school, zoals dat tot uiting komt in de inrichting van het onderwijs, zijn de bekende opvattingen van Van der Bruggen vóór 1847 duidelijk te herkennen. Het onderwijs begint en eindigt met gebed en gezang. Het eerste uur van de morgen is gewijd aan bijbelse geschiedenis. Zowel daarvoor als voor het zingen zijn Duitse leermiddelen in gebruik, met name het vertaalde werk van Zahn en gezangboeken van 'onze Duitse naburen' uit het gebied van de Nederrijn²¹⁵. Naast dit christelijk onderwijs bestaat de mogelijkheid tweemaal in de week op afzonderlijke, buiten de schooltijd vallende uren kerkelijk leerstellig godsdienstig onderwijs te ontvangen.

'Maar dit onderwijs staat geheel op zichzelf en in geenerlei verband tot de School' aldus Van der Bruggen²¹⁶. De school heeft, behalve een christelijk, ook een, zij het niet verplicht, gemengd karakter. In de schoolbanken zitten kinderen van diverse gezindten, 'Gereformeerde, Lutherse, Roomschegezinde en zelfs Joodsche', naast elkaar. De grondslag van het onderwijs daar is het evangelisch of christelijk beginsel 'van den Bijbel uitgaande en daarop terug komende' en niet dat van het een of ander kerkgenootschap²¹⁷.

Onbekend maakt onbemind, aldus een bekend spreekwoord. Zowel in Nijmegen als daarbuiten bestaat veel onbekendheid met het christelijk karakter van deze nieuwe school. Zij heet een school te zijn van en voor afgescheidenen, van

'dweepers, scheurmakers, sectenmakers, en men dacht dat wij het er alleen op toegelegd hadden, om, onder voorwendsel van Psalmzingen en bidden en vroom praatjes, aan onze stadgenooten, die scholen hebben en daarvan leven moeten, het brood uit den mond te nemen',

aldus Van der Bruggen²¹⁸.

In 1846 rept Hofstede de Groot – overigens in de geest van Van den Ende²¹⁹ – in een door hem gepubliceerde brochure²²⁰ met geen woord over de opvattingen van Van der Bruggen op onderwijsgebied. Wel meent hij te kunnen volstaan met een toespeling op het bestaan van de school op de Klokkenberg, die elke grond van waarheid mist.

'Ik ken in ons land ééne school met schennis der bestaande verordeningen voor ééne gezindte opgericht, waarin evenwel de kinderen worden opgewekt, om niet naar dien, maar wel naar dezen Predikant van die ééne gezindte te kerk te gaan, dewijl de eerste onregtzinnig is, en men daarhenen gaande, in de plaats komt, waar weening is en knersing der tanden'.

aldus de Groningse hoogleraar²²¹.

Ondanks deze beschuldigingen van buitenstaanders mag de school zich in een toenemende belangstelling verheugen. Op 6 mei is zij gestart met 116 leerlingen, die, verdeeld over twee lokalen, onderwijs ontvangen van Buvink en de hulponderwijzer J. M. Muntingh²²². Daar de hoofdonderwijzer twee klassen in één lokaal moet onderbrengen, het aantal leerlingen toeneemt en er steeds meer aanvragen van ouders om een plaatsje blijven binnenkomen, ziet de directie, bestaande uit het bekende driemanschap onder voorzitterschap van Van der Bruggen, zich genoodzaakt met

Mackay en Zubli, het bestuur van de bewaarschool, een zodanige regeling te treffen, dat, na een geringe interne verbouwing, de lagere school de beschikking krijgt over een drietal lokalen die ruimte kunnen bieden aan 150 leerlingen²²¹ Intussen zijn de pogingen een derde onderwijzer te vinden die christelijk onderwijs wil geven met succes afgesloten Dank zij de medewerking van Groen van Prinsterer²²⁴ is Van der Bruggen in contact gekomen met A. Meijer (1821-1896), hulp onderwijzer aan de stads- en diaconieschool te Vlaardingen²²⁵ De vierde verschijnt in het najaar, wanneer het streefgetal van 150 leerlingen overschreden is Meer nog dan uit de benoeming van Meijer blijkt uit die van H. W. Vethake (1823-1886) de wens van Van der Bruggen ernst te maken met het onderwijs in de vakken frans, duits, engels en wiskunde²²⁶

Ondanks alle voorzorgsmaatregelen en aanpassingen aan de veranderende situatie is in de loop van het volgende jaar *De Klokkenberg* toch te klein Beide directies zien dan de noodzaak in van een tweede gebouw, waarin de bewaarschool onderdak zal kunnen vinden Weer brengt de familie uitkomst Van der Bruggen sr heeft te zamen met zijn schoondochter Anna en haar vijf ongehuwde zusters – de freules Singendonck – korte tijd na het overlijden van zijn vrouw, op 14 maart 1845, voor tienduizend gulden een pand gekocht 'gelegen achter den Ezel' ofwel aan de Oude Stadsgracht, een bedrag, waarvan hij veertig procent opgebracht en de anderen elk tien Van hen ontvangt de directie van de bewaarschool het aanbod de benedenverdieping van dit gebouw, bestaande uit een drietal vertrekken, te huren voor de prijs van zestig gulden per jaar²²⁷

Wanneer de bewaarschool 1 november 1845 haar intrek neemt in de nieuwe behuizing, telt de lagere school ongeveer 200 leerlingen²²⁸ Dit aantal zal de eerstvolgende vijftien jaar nagenoeg ongewijzigd blijven

2. Het 'Nijmeegsch Schoolblad voor het Christelijk Onderwijs'

Van der Bruggen's plan een tijdschrift uit te geven, dat de belangstelling moet wekken voor christelijke scholen, christelijk onderwijs en een christelijke onderwijzersopleiding, dateert uit de eerste maanden van het jaar 1843 Zijn gedachten gaan in die tijd uit naar een maandblad naar voorbeeld van twee Duitse tijdschriften, de *Evangelische Kirchenzeitung* en de *Monatsblätter aus Beuggen* in het groothertogdom Baden Het zou kunnen dienen als een voortzetting van *Stemmen en beschouwingen over Godsdienst, Staat, Geschied en Letterkunde* uit de jaren 1839 en 1840, dat, onder leiding van I. da Costa en H. J. Koenen uit Amsterdam, de opvolger geweest was van het weekblad *Nederlandsche Stemmen, over Godsdienst, Staat, Geschied en Letterkunde*, waaraan de beide Amsterdammers in de jaren 1834 tot 1838 met hun stadgenoot A. M. C. van Hall (1808-1838) hadden meegewerkt²²⁹

Ruim een jaar later blijkt het plan levenskansen te hebben, in juli 1844 verschijnt, naar voorbeeld van Zahns *Schul Chronik* uit Meurs, het hiervoor reeds vele malen geciteerde *Nijmeegsch Schoolblad voor het Christelijk Onderwijs*²³⁰

Het blad zou acht jaar bestaan, zonder zich ooit in een grote populariteit te mogen verheugen, het laatste nummer verschijnt in juni 1852 Het tijdschrift heeft de vorm van een maandblad, ieder nummer telt acht bladzijden ofwel zestien kolommen en de prijs blijft, ondanks allerlei klachten over de hoogte daarvan, f 3,25 per jaar (f 3,50 franco per post) De redactie bestaat uit het driemanschap dat de directie vormt van de in mei 1844 gestarte bijzondere school van de eerste klasse op de Klokkenberg Opvallend is, dat eerst bij het afscheid van Zubli in 1848 de beide andere redactie-leden hun namen voluit onder een artikel plaatsen²³¹ Van der Bruggen is hoofdredacteur en als zodanig voorzitter of 'president', kennelijk een functie naar zijn gewoonte, daar hij in 1844 het voorzitterschap van de rechtbank en de schoolcommissie combineert met dat van de directie van de lagere school en van de redactie van dit maandblad De uitgave van het schoolblad is in handen van de plaatselijke boekhandel en uitgeverij Wed. A. ten Hoet (A. ten Hoet, 1787-1843) voor de eerste jaargang en C. ten Hoet (1812-1851) voor de zeven volgende jaargangen De drukker, althans van de eerste vier jaargangen, is J. Roering (geb. 1812) uit 's-Gravenhage Deze omstandigheid heeft Van der Bruggen menig hoofdbreken gekost, in samenhang met de status van maandblad vergden samenstelling en correctie veel tijd, zodat actuele gebeurtenissen nauwelijks op de

voet te volgen waren, zeker niet wanneer onderweg wel eens een proefdruk verloren ging²³² In verband met dit nadeel, maar ook om reden van bezuiniging, heeft hij sinds juli 1848, met ingang van de vijfde jaargang, een Nijmeegse drukker, T. E. Jansen (1809-1863), in de arm genomen²³³

Van de eerste jaargang verschijnt in 1845 een herdruk in kleiner formaat en in kleine letter. In 1884 verzorgt C. C. G. de Pesters, in zijn kwaliteit van lid der toenmalige directie van de Normalschool, een herdruk van een groot aantal artikelen uit het schoolblad van de hand van zijn schoonvader Just van der Bruggen²³⁴

Om een aantal redenen is de uitgave van het schoolblad nauw verbonden aan de lagere school op de Klokkenberg²³⁵. In de eerste plaats wil de redactie door middel van haar blad anderen opwekken tot stichting van bijzondere scholen van de eerste klasse, belangstellenden ter zake informeren over de schoolwetgeving en over de weg waarlangs op wettige wijze een vergunning te verkrijgen is, wijzen op het precedent in Nijmegen, en geestverwanten aanmoedigen tot handelend optreden in plaats van uitsluitend 'twist- en vlugschriften' te produceren. Ten tweede ziet zij in haar schoolblad een middel dat naast de opbrengst aan schoolgelden kan voorzien in de financiële behoefte van de lagere school, ten einde afhankelijkheid van vrijgevigheid van vrienden voor zover mogelijk te voorkomen. Aangezien in de loop van het jaar 1848 het aantal abonnees sterk is teruggelopen, met als gevolg dat het blad geen baten meer afwerpt voor de school, ziet Van der Bruggen zich genoodzaakt voor zijn plan tot stichting van een Normalschool om te zien naar aanvullende financiële middelen. Mede tegen deze achtergrond krijgen zijn beroep op de *Christelijke vrienden* in oktober van dat jaar, en de poging die hij in het werk stelt aan deze onderwijzersopleiding een gymnasium te verbinden meer tekening²³⁶

Hoofddoel van het schoolblad is een orgaan te zijn voor hen die ijveren voor meer vrijheid voor bijzonder christelijk onderwijs, dit dan in het besef dat het onderwijs

'de sterkte is, waarin de geest der eeuw zich verschanst heeft, om den voortgang van het Evangelie des Koninkrijks Gods te belemmeren'²³⁷

Vanwege de strekking – aantasting van de tijdgeest in de wortel – krijgt het blad reeds sinds september 1844 het karakter van een strijdschrift, dat volgens de redactie op wettige wijze en in christelijke gehoorzaamheid aan wet en overheid strijd wil voeren, 'niet tegen *personen*, maar tegen *zaken*'. Aan de in het eerste nummer tot gelijkgezinden gerichte uitnodiging zich achter deze banier te scharen en metterdaad hulp te verlenen door het inzenden van bijdragen wordt weinig gehoor gegeven. Bovendien zal gedurende het jaar 1850 onderling verschil van mening tussen de voorstanders van vrijheid van onderwijs alsmede tussen de beide overgebleven redacteuren over de kwestie van de onderwijswetgeving. Van der Bruggen noodzaken zich op dit gebied uit de strijd terug te trekken.

Het derde doel van de redactie blijkt evenmin realiseerbaar. Zij hoopt met behulp van onderwijzers het blad tevens het karakter van een pedagogisch tijdschrift te geven, want zij ziet wel in, dat de pedagogiek, beschouwd vanuit het christelijk oogpunt, een belangrijk bestanddeel van zo'n nieuw schoolblad behoort te vormen. Ook haar oproep het christelijk beginsel toe te passen op het onderwijs vindt echter weinig weerklank bij de onderwijzers, zodat de hoofdredacteur zich, vooral sinds 1848, genoodzaakt ziet zich te 'behelpen' met eigen bijdragen en met vertalingen uit Duitse pedagogische en theologische tijdschriften. Typerend zowel voor hemzelf als voor de moeilijke positie waarin hij is komen te verkeren, is in oktober 1850 de opname van de door hem vertaalde *Gedachten uit Vinet's Evangelische Overdenkingen*²³⁸

Op vragen waarom het schoolblad geen programma of geloofsbelijdenis van beginselen opneemt, antwoordt Van der Bruggen, dat hij daarvan geen voorstander is. Uit ervaring weet hij hoe zinloos manifesten zijn waaraan niemand zich houdt²³⁹. Zijn beginsel is, en dit behoeft nauwelijks enige toelichting, 'de hoogste waarheid', 'de geheele waarheid', de zuiver evangelische, op grond waarvan hij schrijft

'over de onmisbaarheid van het Christendom op de volksschool, niet van het Christendom van deze of gene maatschappij, van dit of een ander genootschap, of naar den maatstaf der staatsconvenientie afgemeten, maar van het Christendom van CHRISTUS',

en over het christelijk onderwijs, dat niet *zijn* zaak of een '*partijzaak*' is, maar een '*zaak des Heeren*'²⁴⁰

Uit reacties op verschijning en strekking van het schoolblad valt af te leiden, dat de ontvangst ervan in kringen van afgescheidenen gunstig afsteekt bij de houding die sommige leden van de Hervormde Kerk in dat opzicht aannemen. In een geschrift van een drietal Gelderse predikanten van afgescheiden gemeenten is het schoolblad 'ter lezing aanbevolen'. Van der Bruggen, hierdoor zeer bemoedigd, deelt dit zijn lezers mede met de opmerking, dat hij gaarne met de afgescheidenen in de geest verenigd wil zijn, maar dat hij hun standpunt op kerkelijk gebied niet kan delen²⁴¹. De Leidenaar Bodel Nijenhuis meent in deze woorden een zeer gunstig oordeel over de afgescheidenen te lezen en vraagt daarover opheldering aan Groen van Prinsterer. Deze, die vanaf het begin zijn medewerking aan dit blad geweigerd heeft, maar overigens een welwillende houding heeft aangenomen en de hoop heeft uitgesproken dat het blad Van der Bruggen veel goeds zal brengen, antwoordt, dat deze Nijmegenaar – door Groen van Prinsterer – terecht – vereenzelvigd met het blad – strijdt tégen gewetensdrang en vóór vrijheid van onderwijs, ook ten behoeve van de afgescheidenen en dat uit diens opmerking zijn standpunt ten opzichte van de andere gezindte duidelijk naar voren komt²⁴². In het tijdschrift *De Reformatie* kan de redacteur, de afgescheiden predikant Scholte, het Nijmeegs schoolblad, naar zijn oordeel gebaseerd op het christelijk of evangelisch beginsel en op de bijbel als Gods Woord, 'met volkomen vertrouwen aanbeveelen'²⁴³. Een ander voorstander van vrijheid van onderwijs, een zekere (J. A.) W(ormser) (1807-1862), deurwaarder in Amsterdam, aanvankelijk meegegaan met de afscheiding, maar later weer naar de Hervormde Kerk teruggekeerd, maakt in hetzelfde tijdschrift in een artikelenreeks *Over Het Lager Onderwijs* zijn lezers opmerkzaam op de activiteiten van de christenen in Nijmegen, die hij beschouwt als de 'eerste stralen van vernieuwde opwekking', waaronder hij het schoolblad 'met waardigheid, met geleerdheid en kennis van zaken geschreven' een voorname plaats toebedeelt²⁴⁴. In een ingezonden stuk in het oktobernummer van het schoolblad deelt dezelfde W. mede, dat hij zeer verheugd is over het verschijnen ervan, daar het voorziet in de grote behoefte aan een tijdschrift voor het christelijk lager onderwijs²⁴⁵.

Uit deze reacties blijkt dat hervormden en afgescheidenen spreken over christelijk onderwijs in de zin van kerkelijk leerstellig christendom en, waarschijnlijk Groen van Prinsterer uitgezonderd, dat zij niet bemerken dat het Nijmeegs schoolblad het christendom van de bijbel voorstaat, zonder dit te verdoezelen. Hun aandacht gaat uitsluitend uit naar één doel: strijd tégen gewetensdwang en vóór vrijheid van onderwijs. Zij begrijpen niet dat het blad ijvert voor vrijheid van *christelijk* onderwijs op een bepaald soort *bijzondere* school.

Het is dan ook niet verwonderlijk, dat zich in de zomermaanden van het jaar 1848 donkere wolken beginnen samen te pakken boven de *christelijke* werkzaamheden in Nijmegen en dat die hun negatieve uitwerking op het schoolblad niet missen. Heeft het blad zijn taak, strijden voor vrijheid van onderwijs, volbracht? Een actuele vraag, daar in de nieuwe grondwet die vrijheid een hecht anker vindt. Bovendien bevat het grondwetsartikel betreffende het onderwijs de mogelijkheid scholen te stichten voor gezindten. Blijkbaar ligt de weg naar 'christelijk' onderwijs, verzorgd door kerkgenootschappen, open. Uit het steeds verder teruglopen van het aantal abonnees, in 1848 met een vijfde deel, en uit de geringe medewerking van de *Christelijke vrienden* en van onderwijzers, is de conclusie te trekken, dat voor de toch al kleine kring van lezers het schoolblad zijn tijd heeft gehad en dat zijn standpunt door de ontwikkelingen in 1848 is achterhaald. Het hameren van Van der Bruggen op eenheid des geestes ondanks confessionele verscheidenheid lijkt geen doel meer te treffen. Meer en meer voelt de hoofdredacteur zich met zijn blad 'eene vox clamantis in deserto'²⁴⁶.

In de beide volgende jaren krijgt hij het nog moeilijker. Voormalige medestanders in de strijd voor vrijheid van onderwijs beginnen zich onder aanvoering van Groen van Prinsterer, Wormser en Mackay tegen Van der Bruggen en zijn standpunt op het gebied van kerk, staat en school, 'schoon weinig bekend, bij velen verdacht, bij velen veroordeeld'²⁴⁷ te keren. Toch wil deze de strijd en de principes waarvoor hij pal staat niet opgeven of wijzigen. Het aanbod zijn blad, 'een kind des gebeds en des strijds'²⁴⁸, op te laten gaan in het tijdschrift van de *Christelijke vrienden*, *De Vereeniging Christelijke Stemmen*, wijst hij resoluut, met een beroep op zijn zelfstandigheid en onafhankelijkheid, van de hand²⁴⁹. Het begint hem echter steeds moeilijker te vallen het bestaan van zijn blad te rekken. In juni 1850 slaakt hij de verzuchting

'Meer en meer wordt het bij dien arbeid onze vurige begeerte niemand te kwetsen, nie-
mand te beleedigen, niemand onnoodig smart aan te doen, niemand hard te veroordelen,
met rechtvaardigheid overal en bij allen, bij tegenstanders zoo wel als bij vrienden te erken-
nen wat goed en prijsselijk is, geene partij te vormen en de waarheid in liefde be-
trachtende'²²⁰

Wanneer de onderlinge verdeeldheid tussen de voorstanders van vrijheid van onderwijs zich naar
aanleiding van de te verwachten wet op het lager onderwijs verscherpt en daarenboven tweedracht
zaait tussen de beide redacteuren van het schoolblad, meent de redactie er goed aan te doen zich
voorlopig niet meer over de onderwijkswestie uit te laten, hoezeer ook dit stilzwijgen, althans in
dit schoolblad, voor Van der Bruggen een opoffering is, en zich te beperken tot de studie van de
toepassing van het christelijk beginsel op het onderwijs, op 'het christelijk onderwijs, op welke
school dan ook'²²¹ Met deze beslissing komt een einde aan het polemisch karakter van het blad,
dat zich daarna nog twee jaar op pedagogisch terrein voortsleept

'Liever dan ook nu en dan met onze vrienden eene lans te moeten breken, voeren wij voor
het tegenwoordige eenen olijftak in ons schild',
aldus Van der Bruggen in juni 1851'²²² De reden voor deze houding is niet, zoals Raabe sugge-
reert, de financiële situatie van de Normaalschool²²³, al zal deze kwestie bij deze beslissing wel een
rol gespeeld hebben, maar de overtuiging van de hoofdredacteur in herhalingen te moeten gaan
vervallen en de vroegere jaargangen herdrukken Voor zijn schoolblad ziet hij een nieuwe taak
weggelegd dieper doordringen in het wezen van christelijk onderwijs, in de hoop

'ook hier in stilte eenige zaden te werpen, die naderhand, wanneer wij lang vergeten zullen
zijn, goede vruchten mogen voortbrengen'²²⁴

Een lang leven is het blad echter niet meer beschoren, het raakt steeds meer geïsoleerd en in een
ongunstiger positie Door 'bittere spot en verguizing' komt het in een verkeerd daglicht te staan
en daar het de weg naar onderwijzers, voor wie de inhoud bedoeld is, niet kan vinden, bevindt het
zich

'in den toestand van een krijgskundig tijdschrift, dat door advokaten voor Dominés ge-
schreven zoude worden'²²⁵

Staking van deze periodiek is dus noodzaak Van der Bruggen doet dat, in de geest van zijn ge-
dachten over het onderwijs, aldus 'Uw koninkrijk, o Heer, kome, op de Nederlandsche volks-
school'²²⁶

Als een middel daartoe te geraken beschouwt hij vereniging van gelijkgestemde onderwijzers
Naar aanleiding van een berichtje in een Duitse krant over onderwijzers uit de omgeving van Min-
den, die overgegaan zijn tot stichting van een *Evangelisch onderwijzersgenootschap*, gegrond op de
bijbel als Gods Woord en met het doel zorg te dragen voor een christelijke opvoeding, voor on-
derwijs in het christendom van de bijbel en voor inwendige zending – evangelie-prediking onder
christenen – doet de hoofdredacteur in 1849 een beroep op Nederlandse onderwijzers dit voor-
beeld te volgen Zelf kan hij, daar hij geen onderwijzer is, geen initiatieven in die richting ont-
plooiën 'Zijn' onderwijzers van de lagere school te Nijmegen begrijpen zijn bedoeling Zij betui-
gen hun Duitse collega's instemming met hun daad en verzenden een schrijven – dat uiteraard een
plaats krijgt in het schoolblad – naar gelijkgestemden in het land, met de suggestie op een van de
stations tussen Arnhem en Utrecht een eerste bijeenkomst te houden Hun 'baas' spreekt bij dit
bericht de hoop uit,

'dat dit kleine mosterdzaadje, in het geloof uitgeworpen, tot een krachtigen boom moge
opwassen'

en stelt met een gul gebaar de kolommen van zijn blad voor mededelingen beschikbaar²²⁷ Zeven
reacties ontvangen zij op hun oproep, waarvan vier afwijzend Het zal tot oktober 1854 duren
voordat de eerste vereniging van christelijke onderwijzers, de latere *Vereeniging van Christelijke
Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland en de Overzeesche Bezittingen* van de grond
komt²²⁸

3. De christelijke Normalschool

Eerste fase

Mede in verband met de gunstige vooruitzichten voor de lagere school in 1845 besluit Van der Bruggen een volgende stap te zetten en een poging te wagen een oude wens in vervulling te doen gaan. Sinds november 1841 heeft hem de idee van een onderwijzersopleiding – in de geest van die te Meurs – niet meer losgelaten. Bijna tien jaar na dat bezoek aan Zahn schrijft hij

'Hoe vele plannen heb ik daartoe van dat tijdstip af niet op mijne eenzame wandelingen in mijn hooft ontworpen, hoe vele kapitalen bij inschrijving gecreeerd' hoe vele Seminarien gebouwd' – De kapitalen, de gebouwen zijn niet gekomen maar zoo veel heb ik toch ondervonden () dat plannen met God voor zijne zaak gemaakt, geene luchtkasteelen zijn, al komen zij niet altijd naar eigen bestek en teekening uit'²⁵⁹

In 1845 staat hij aan het begin en ontwerpt hij zijn plannen. Ten gevolge van een ziekte gedurende de wintermaanden van 1844 op 1845, de zorg waarin hij verkeert omtrent zijn vrouw, twee van zijn kinderen, zijn moeder en zijn in 1841 gehuwde zuster Charlotta, die omstreeks die tijd eveneens aan het ziekbed gekluisterd zijn, alsmede het verdriet om het heengaan van zijn moeder en zijn zuster in de loop van het jaar 1845, kan hij zijn nieuwe plan eerst in de zomer aan een kleine kring van vrienden voorleggen.⁶⁰

In Dieden, waar hij regelmatig vertoeft en een groot deel van zijn vrije tijd met familie en kennissen doorbrengt, is zijn oog gevallen op een stuk grond dat hij te koop weet en dat hem een geschikte plek lijkt voor een kweek- of normalschool in de vorm van een kostschool. Zomin van het lokale 'boerengemeentebestuur' als van G. S. van Noord-Brabant zijn daar veel moeilijkheden te verwachten met betrekking tot het verlenen van een vergunning, daar hij van oordeel is dat katholieken niet vijandig staan ten opzichte van het vrije, bijzonder onderwijs.⁶¹ Een directeur meent hij gevonden te hebben in ds J. H. A. K. Hanewinkel (1805-1861), predikant van Ravenstein en Dieden.⁶²

De aanleiding dit plan in de maanden juni, juli en augustus aan het oordeel van anderen te onderwerpen is de brief, waarin Heldring in mei 1845 geestverwanten oproept bijeen te komen en samen te werken.⁶³ Deze gelegenheid wil Van der Bruggen zich niet voorbij laten gaan, daar zij hem de mogelijkheid biedt zijn voornemen kenbaar te maken en ondersteuning te vragen.

Om de mening van Groen van Prinsterer te peilen legt hij hem in de weken voorafgaande aan deze bijeenkomst zijn gehele plan voor.⁶⁴ Deze betwijfelt echter of het raadzaam is 'alle onze broeders' om steun te vragen zonder dat er sprake is van enige waarborg voor een goede en doeltreffende uitvoering van het geopperde plan. Zo ver wil de initiatiefnemer ook nog niet gaan. Wat hem voor ogen zweeft is een 'votum van vertrouwen' voor het idee. De nadere uitwerking wil hij achterwege laten, bevreesd als hij is voor te veel ruchtbaarheid en een discussie over personen en plaatsen.⁶⁵ Zijn vraag om steun wil hij afhankelijk maken van

'het eerst verkrijgen eener vergunning, het vinden van een geschikt directeur en van eene plaats waar'.⁶⁶

De eerste vergadering van *Christelijke vrienden* verleent hem de gevraagde hulp, hij moet voor de benodigde toestemming en een geschikt persoon zorgen en de vrienden zullen hem financieel steunen.⁶⁷ Een zeer optimistische beslissing, voor wie bedenkt dat er slechts één witte raaf bestaat.

Na de tweede vergadering, 18 januari 1846, kan hij het plan-Dieden wel vergeten. Groen van Prinsterer, die al in september gereageerd had op het gedetailleerde plan, heeft bezwaren tegen de keuze van Hanewinkel, wie het te zeer heet te schorten aan tact en menschenkennis.⁶⁸ Uit de 'vele en rijpe beraadslagingen' gevoerd met vrienden is ook Van der Bruggen gebleken, dat 'aan uitvoering van dit zoo belangrijk ontwerp niet te denken viel'.⁶⁹ Het plan is niet vastgelopen op moeilijkheden bij het verkrijgen van een vergunning en op de plaats van vestiging, maar op de hoge eisen die de vrienden stellen aan de persoonlijkheid van de directeur.

Toch is niet alles verloren. Er bestaat wel eenstemmigheid over de wens de mogelijkheid te onderzoeken

'om de kiem, de eerste beginselen van zulk een toekomstig gebouw te leggen, door aan ee

nige jonge lieden, tot het Christelijk onderwijs geschiktheid en roeping bezittende, reeds nu de gelegenheid te verschaffen, om als kweekelingen aan onze school, practisch en theoretisch daartoe te worden opgeleid²⁷⁰

Uit deze woorden, die Van der Bruggen korte tijd na de januari vergadering schrijft, valt af te leiden dat hij wat getemperd is in zijn dadendrang en dat anderen hem in het rustiger vaarwater van zijn eigen Klokkenbergschool hebben weten te brengen om daar te trachten zijn ideeën gestalte te geven

Voor de school, waarin sinds de opening in mei 1844 kweekelingen uit de stad zijn opgeleid, betekent dit besluit 'alle hens aan dek en volle kracht vooruit' De directievoorzitter verschijnt namelijk prompt met een uitvoerig *Reglement voor het Onderwijs en de dienst der Kweekelingen*, bestaande uit een vierentwintigtal artikelen, waarin de organisatie, met name die van de te verwachten kweekelingen die behalve onderwijs ook kost en inwoning zullen genieten, tot in de puntjes is geregeld²⁷¹ Verwezenlijking van zijn plan vereist echter meer Aan de eerste voorwaarde, vermeerdering van het onderwijzend personeel, is snel voldaan, zodat Muntingh zich, met de titel van adjunct hoofdonderwijzer en een jaarsalaris van vijfhonderd gulden, met het onderwijs aan de kweekelingen kan belasten Over het tonen van daadwerkelijke belangstelling in het christelijk onderwijs door het verstrekken van financiële bijdragen voor een werk dat Van der Bruggen niet van lokaal en van enig kerkgenootschappelijk, maar van algemeen christelijk belang acht, behoeft de directie niet te klagen, terwijl ze er zelf in slaagt een gelegenheid te vinden jongelui van buiten de stad huisvesting en voeding te verschaffen

Tweede fase

De belangrijkste voorwaarde voor het welslagen van zijn poging, waarop Van der Bruggen verschillende malen wijst, onder andere met de woorden

'Mogen ons nu van elders jongelingen ter opleiding tot het Christelijk onderwijs worden toevertrouwd'²⁷²,

gaat niet in vervulling; de directie echter aarzelt niet In februari 1846 start zij een experiment – dat een jaar zal duren – met een zestal kweekelingen, die op één na afkomstig zijn uit Nijmegen en reeds enige tijd op de school hebben doorgebracht²⁷³

Achteraf betreurt Van der Bruggen deze snelle gang van zaken niet Het onderwijs in dat jaar is onvoldoende geweest ten gevolge van het onderling verschil in leeftijd en ontwikkeling Een tweede probleem waarvoor hij zich aan het einde van dat eerste jaar geplaatst ziet, is, te voorzien in de vacature ontstaan door het vertrek van Muntingh, die een aanstelling heeft ontvangen als onderwijzer aan de school van geëmigreerde afgescheidenen te Pella in de Noord-Amerikaanse staat Iowa

Derde fase

De oplossing van het vraagstuk van de onderlinge verschillen tussen de kweekelingen meent Van der Bruggen gevonden te hebben in de vorming van een afzonderlijke klas van kweekelingen van ongeveer gelijke leeftijd, aanleg en ontwikkeling, te selecteren uit de leerlingen van de hoogste klas van de eigen school Op deze wijze kan hij met een klas van tien kweekelingen, van twaalf tot vijftien jaar, onder wie zich twee van buiten de stad bevinden²⁷⁴, het tweede stadium van het experiment beginnen Deze periode duurt ruim twee jaar, van mei 1847 tot oktober 1849 In de vacature-Muntingh benoemt de directie Vethake en een nieuwkomer, H A Gerretsen (1818-1873) Met hem is de voorzitter in aanraking gekomen bij zijn zuster, de weduwe Wijckerheld-Bisdorp, bij wie deze onderwijzer als gouverneur van de beide kinderen in dienst was²⁷⁵

Ook voor het nieuwe schooljaar doet Van der Bruggen weer een beroep op anderen Hij heeft hulp nodig, zowel van geldelijke als van geheel andere aard leer-, lees- en studieboeken voor een op te richten bibliotheek, voorts geduld, goede raad en gebeden²⁷⁶

Aan het einde van dat schooljaar vertrekt voor de vierde maal een van de onderwijzers, waren het voorheen Gehne, Muntingh en Boonzaaijer, een oud leerling, geweest, in april 1848 aanvaardt Vethake een benoeming elders. Hij vertrekt als hoofdonderwijzer naar de in Amsterdam opgerichte bijzondere school van de eerste klasse. Voor de komende jaren moet Van der Bruggen al zijn vertrouwen vestigen op Gerretsen, die de verantwoording krijgt voor de klas met kwekelingen.²⁷⁷ Deze onderwijzer stelt hem inderdaad niet teleur, ongeveer een kwart eeuw zal deze onderwijsman, die in 1850 – het jaar waarin de oude Buvink ‘met dankzegging voor de bewezene diensten en toekenning van pensioen’ eervol ontslag krijgt²⁷⁸ – het hoofdschap van de Normaalschool met dat van de lagere school combineert, zijn beste krachten wijden aan de opvoeding van en het onderwijs aan de hem toevertrouwde leerlingen. Ook zal hij de beide scholen op de Klokkenberg en het daarmee verbonden internaat een gunstige bekendheid verschaffen.²⁷⁹

Te zamen met de onderwijzers zoekt de directie naar de juiste toepassing van het christelijk beginsel op het onderwijs. Beïnvloed door zijn begrip van de antropologie is het Van der Bruggen gedurende het schooljaar van mei 1847 tot mei 1848 gebleken, dat het christelijk karakter van de school niet uitsluitend bepaald wordt door bijbels onderwijs, gebed en zang²⁸⁰. Voor het denken over de aard van het onderwijs aan de klas met kwekelingen, van wie sommigen zich reeds in de klassen van het lager onderwijs praktisch mogen oefenen, heeft deze zelfkritiek een direct gevolg. Tijdens de mei-vergadering van *Christelijke vrienden* te Amsterdam uit hij de wens

‘het onderwijs bij toeneming op een wezendijk wetenschappelyken, zoowel als wezendijk Christelyken voet te brengen’²⁸¹

Als een van de meest geeigende middelen daartoe beschouwt de jurist – die zijn oude voorliefde voor de oude talen na 1838 niet heeft verloochend – het geven van onderwijs in latijn en grieks. Aan de klas met kwekelingen wil hij de gelegenheid verbinden jongens, die ‘uit eenen stand zijn die meerdere intellectuele vorming noodig heeft’, op te leiden voor het staatsexamen dat toegang geeft tot het volgen van een academische studie, door middel van ‘duchtig onderwijs in de oude talen’²⁸². Realisatie van dit plan een soort gymnasium aan de kweekschool te verbinden, lijkt hem geen moeilijke opgave. Wanneer een tiental christelijke ouders hun zoons in de klas met kwekelingen plaatsen, kunnen deze jongens zowel het onderwijs van Gerretsen volgen als dat van

‘eenen jeugdigen Doctor in de letteren, die een Christen is, in de oude talen en voorbereidende klassieke studien’

en wel

‘tegen betaling eener jaarlijksche som voor huisvesting, kost en onderwijs van f 450, –, of voor onderwijs alleen van f 200, –’²⁸³

Verwezenlyking hiervan gaat hem zeer ter harte, daar hij hierin een middel ziet meer doelen tegelijk na te streven. Volgens zijn berekeningen stelt de totale jaaropbrengst hem in staat niet slechts dat voorbereidend klassiek onderwijs – waaraan overigens ook de kwekelingen die daartoe de benodigde geschiktheid bezitten kunnen deelnemen – maar tevens – en dat is het voornaamste doel – het onderwijs der kwekelingen, ‘dat is, onze ontkiemende Normaalschool grootendeels te bekostigen’²⁸⁴

In september 1848 stelt hij deze zaak nog mooier voor, waarschijnlijk daar hij nog geen enkele reactie op zijn oproep van juli ontvangen heeft. Een dergelijke opleiding is het middel ‘onze geheele *Normaal school*’ te financieren ‘zonder daarvoor jaarlijks de hulp der vrienden te moeten inroepen’²⁸⁵. Behalve dat Van der Bruggen het onwenselijk én onmogelijk acht de klas tot opleiding van kwekelingen als kiem van een op te richten school bloot te stellen aan de wisselvalligheden van een onzeker bedrag van jaarlijkse liefdegaven van vrienden en begunstigers, betreurt hij de afhankelijkheidsbetrekking, die hij zozeer afkeurt in de scholen die door onderwijzers voor eigen rekening worden gehouden en die eenvoudig te beïnvloeden zijn door inzichten en gevoelens op kerkelijk en politiek gebied. De school zou in gevaar kunnen komen, wanneer opvattingen van vrienden en begunstigers niet zouden stroken met die van de personen achter deze Nijmeegse scholen of wanneer die in strijd zouden zijn met de grondslag van die scholen.²⁸⁶ Hoe wankel de financiële basis van de kwekelingenklas is, blijkt uit het feit dat in 1847 en 1848 de ontvangsten ver bij de uitgaven ten achter blijven.²⁸⁷ Achthonderd gulden is voor het onderwijs aan deze klas – die in juli 1848 slechts uit vijf kwekelingen bestaat – nodig, vijfhonderd gulden voor de onderwijzer,

honderd voor de muziekmeester en tweehonderd voor kosten van verlichting, verwarming en schoolbehoeften.

In de hertst van dat jaar raken Van der Bruggen en Van Lijnden – Zubli heeft in augustus een beroep van de waalse gemeente in Delft aanvaard – ervan overtuigd, dat hun plan het onderwijs meer klassiek te funderen benevens een klas te vormen bestaande uit kwekelingen, van wie een groot deel afkomstig zou zijn uit andere plaatsen dan uit Nijmegen zelf en van wie de ouders de opleiding zouden kunnen betalen, nauwelijks enige kans van slagen heeft. In september hebben zij nog geen enkele reactie ontvangen op hun oproep een tiental jongens te zenden voor de te stichten opleiding in de klassieke talen. Een herhaalde oproep heeft evenmin succes²⁸⁸. Op grond van deze ontwikkeling vestigen zij alle hoop op een gunstige reactie van de *Christelijke vrienden*, die op 11 en 12 oktober, steeds nog 1848, hun achtste bijeenkomst houden. Op deze vergadering is – waarschijnlijk om deze reden – de Nijmeegse Réveil-kring goed vertegenwoordigd; naast Van der Bruggen en zijn zwagers J.A. en W.C. Singendonck is zijn vriend Ds. C. Westhoff aanwezig²⁸⁹.

De zaak van het onderwijs staat centraal op deze samenkomst en de voorzitter – Groen van Prinsterer – vertolkt de gevoelens van allen met zijn woorden van dankbaarheid over het opnemen van de door hen zo vurig gewenste en verdedigde vrijheid van onderwijs in de gewijzigde grondwet. In aansluiting op Groen van Prinsterers laatste woorden, die een oproep inhouden deze verkregen vrijheid goed te besteden, brengt Van der Bruggen verslag uit – het uitvoerigste sedert 1845 – van de christelijke werkzaamheden in Nijmegen. Daarin benadrukt hij de ongunstige financiële situatie zowel van de lagere school als van het schoolblad en wijst hij er zijdelings op, dat de bij de school behorende opleidingsklas van kwekelingen nog niet veel meer is dan 'een zwak beginsel en kiem' van de eventueel te stichten Normalschool. Bovendien geeft hij uiting aan zijn 'behoefte aan een scherpe en opregte beoordeling' van school en klas. Op zijn verzoek en met toestemming van de vergadering benoemt de voorzitter daartoe een commissie ad hoc, bestaande uit Mr. J.J. Teding van Berkhout (1814-1880) uit Amsterdam, mede-oprichter van de bijzondere school der eerste klasse aldaar, Ds. Heldring uit Hemmen en Ds. A. Brummelkamp (1811-1888), predikant van de afgescheiden gemeente te Arnhem. Wanneer uit hun onderzoek zou blijken, dat beide instellingen het vertrouwen van de vergadering verdienen, zou de directie die

'met meer vrijmoedigheid aan de belangstelling en ondersteuning der Christenen' kunnen aanbevelen²⁹⁰.

Waar Van der Bruggen op aanstuurt is duidelijk. Met een gunstig verslag van deze commissie in handen hoopt hij de smalle financiële basis van de lagere school en de opleidingsklas te kunnen verbreden naar een groter aantal christenen en voorstanders van christelijk onderwijs uit allerlei kerkgenootschappen. Op die wijze kan hij beide instellingen minder afhankelijk maken zowel van de financiële steun van de op deze bijeenkomsten aanwezige vrienden als van hun onderling verschillende gevoelens en inzichten betreffende de aard van het onderwijs en de verhouding tussen school, kerk en staat. Bovendien loopt hij minder risico verzeild te raken in de groeiende confessionele tegenstelling tussen de protestanten. Mede met dit doel voor ogen ontvouwt hij de aanwezigen zijn denkbeelden over de verhouding tussen het christelijk en het zogenoemd wetenschappelijk beginsel in het onderwijs, over de verwijdering uit de school van het frans, dat voor de kleine burgerstand niet veel meer is dan 'nutteloze ballast', alsook over de betekenis van klassieke vorming voor christen-onderwijzers²⁹¹.

Zijn woorden vinden echter weinig weerklank. Slechts een viertal aanwezigen, Teding van Berkhout, Groen van Prinsterer, Da Costa en Nicolaas Beets, wensen over dit onderwerp het woord te voeren. Over het algemeen achten zij deze zaak wel van belang, maar 'van latere zorg'; zij vinden begrijpelijkerwijze opleiding van onderwijzers binnen de bestaande en erkende vakken van het lager onderwijs belangrijker. Teleurgesteld over deze gang van zaken schrijft Van der Bruggen in een hooftartikel in zijn schoolblad een uitvoerige reactie

'tot nadere rechtvaardiging van zijn eigen standpunt met betrekking tot deze naar zijne overtuiging voor het lager onderwijs zeer gewichtige zaak'²⁹².

Een tweede teleurstelling is het voor hem in diezelfde tijd te moeten concluderen, dat ter voorbereiding van een te stichten Normalschool zomin zijn eerste plan – opleiding aan de lagere school van alom uit het land afkomstige jongens, die voor het onderwijs geschikt zijn en van wie de ou-

ders de kosten van onderwijs, kost en huisvesting kunnen betalen – als het alternatief waarop hij is teruggevallen – leerlingen van de eigen school, afkomstig uit Nijmegen en omgeving, voor f 50,– opnemen in een speciaal gevormde klas – enige kans van slagen hebben. De oorzaak van het mislukken van het eerste plan is naar zijn mening, dat ‘godvreezende ouders uit de fatsoenlijke burgerklasse’ – de ‘stand waaruit de kweekelingen voor het lager onderwijs doorgaans getrokken worden’ – blijkbaar niet bemiddeld genoeg zijn voor hun zoons een jaarlijks bedrag van f 225,– voor kost, inwoning en onderwijs te kunnen betalen, ‘de bewassing daaronder niet begrepen’²⁹³. Aangaande het tweede plan levert aangewezen blijven op Nijmegen en omgeving het risico, dat hij het met slechts weinige, daarbij misschien voor het onderwijs zelfs ongeschikte, leerlingen zal moeten stellen ter wille van de instandhouding van de onderwijzersopleiding. Ten einde voort te kunnen gaan op de ingeslagen weg, ziet hij zich genoodzaakt een andere oplossing te zoeken alsmede te trachten de problemen uit de weg te ruimen, die aan beide plannen verbonden zijn om geschikte leerlingen te krijgen, en de middelen te vinden de opleiding te kunnen financieren. Bovendien is zijn wens nog niet vervuld voor de te stichten school de mogelijkheid te scheppen die, ondanks de financiële bijdragen van anderen, onafhankelijk te maken van de opvattingen van een kleine groep geestverwanten of van die van de een of andere godsdienstige richting.

Waarin Van der Bruggen niet teleurgesteld wordt, is in de werkkraft van de drie leden van de gevraagde commissie ad hoc en in het tempo waarin zij hun taak vervullen. Reeds in december 1848 is hun *Over de opleiding van Christelijke Schoolonderwijzers en over de Normalschool te Nijmegen* getiteld verslag gereed van het op 6 en 7 november verrichte onderzoek naar de stand van zaken op de lagere school en de daaraan verbonden opleidingsklas²⁹⁴. Ook over dit verslag is hij zeer tevreden, want de commissie laat zich zeer gunstig uit over de betekenis van een goede opleiding van christen-onderwijzers. Aan het einde van haar verslag dringt zij aan

‘op de behartiging der belangen dier Nijmeegsche school, op de handhaving en op het aanwenden van gepaste middelen tot eene gewenschte uitbreiding’,

in de overtuiging,

dat het van het hoogst belang mag geacht worden voor de zaak van het Christelijk schoolonderwijs in ons vaderland, wanneer de pogingen der Directie van de kweekschool te Nijmegen met alle krachten door onze mede-christenen geschraagd worden²⁹⁵.

Onmiddellijk na publikatie van dit verslag presenteren de beide nog overgebleven directieleden hun derde plan, waarin het advies van de commissie als een belangrijke aanbeveling een voornaamste functie vervult²⁹⁶.

De grondslag van het nieuwe plan is dezelfde als die van de eerste poging: aan een aantal jongens die niet afkomstig zijn uit Nijmegen en omgeving, naast de opleiding tot onderwijzer, in een internaat kost en inwoning verschaffen, echter – en hierin ligt het grote verschil – niet op kosten van hun ouders, maar kosteloos. Dit betekent wel, dat er slechts plaats is voor een beperkt aantal kweekelingen, voorlopig voor zes. Aangezien de directie niet over de benodigde middelen beschikt, introduceert zij het beurzenstelsel. De jaarlijkse kosten voor de gewenste uitbreiding van de bestaande opleidingsklas van zes tot twaalf kweekelingen in de nieuwe inrichting raamt zij op ongeveer drieduizend gulden, ruim twaalfhonderd gulden kostgeld voor zes kweekelingen, een ongeveer even groot bedrag voor salariering van de onderwijzers en vijfhonderd gulden voor verlichting, verwarming, onderhoud en schoolbehoeften. Wil de directie voldoen aan haar wens – en die van de commissie – aan het hoofd van de nieuwe instelling een klassiek gevormd man te plaatsen, dan behoeft dat in financieel opzicht geen probleem te zijn, mits het vroegere plan, aan de Normalschool een klassieke opleiding verbinden, levenskansen heeft.

Om het bedrag bijeen te krijgen besluit de directie, niet zoals voorheen in het algemeen een beroep op hulp te doen, maar

‘eene regtstreeksche uitnoodiging te doen uitgaan aan een groot aantal Christenen’

met het verzoek door middel van inschrijving voor een jaarlijkse contributie van tien gulden – te betalen in twee termijnen en eventueel in samenwerking met anderen – bij te dragen tot verwezenlijking van haar ideaal. Uiteraard zijn giften en legaten eveneens welkom.

In de adressering van de uitnodiging is niet alleen haar streven terug te vinden naar een grotere mate van onafhankelijkheid, maar ook naar principiële duidelijkheid. De evangelisch-christelijke

grondslag van de op te richten school staat in deze uitnodiging voorop. In de eerste plaats blijkt naar de mening van beide directieleden uit het rapport van de commissie, dat die voortzetting en uitbreiding van de Nijmeegse onderwijzersopleiding

'op den daartoe bij ons gelegden grondslag als wenschelijk en goed'

beschouwt. Ten tweede richten zij hun verzoek aan

'allen die met ons hetzelfde dierbare geloof deelachtig geworden zijn, tot welk kerkgenootschap ook behorende'

Daaronder rekenen zij onder meer de christenen die als afgevaardigden van kerkelijke colleges in augustus 1848 in Amsterdam bijeen zijn geweest, niet om de school aan de een of andere kerk te verbinden, maar om onder hen geestverwanten te vinden, die

'gelijk met *woord*, zoo ook met *daad*, voor de kerk van Christus gaarne werkzaam'

willen zijn.²⁹⁷ Een tweede categorie vormen de lezers van het *Nijmeegsch Schoolblad*, als belangstellenden in en voorstanders van christelijk onderwijs, een derde omvat kerkeraden en individuele christenen, op grond van de motivering, dat de gewenste Normalschool geen zaak is

'van lokaal, bijzonder of kerkgenootschappelijk, maar van algemeen Christelijk belang'

en derhalve de steun verdient van allen die prijs stellen op de door de nieuwe grondwet verleende vrijheid van onderwijs.

Aanvankelijk lijkt ook deze poging tot mislukking gedoemd te zijn. In maart 1849, ongeveer een maand na verstrijking van de datum waarop de inschrijvingen binnen hadden moeten zijn, is 'slechts' een derde deel van het gevraagde bedrag ontvangen, in april ruim dertienhonderd gulden.²⁹⁸

De teleurstelling bij Van der Bruggen is groot, ook al houdt hij de moed erin. Op de portefeuille, waarin hij de inschrijvingen opbergt, heeft hij een latijns vers van de Ierse monnik en zendeling Livinus, die in de achtste eeuw in Duitsland het evangelie predikte, geschreven

'Cui credam novi, nec spe frustrabor inani. Qui spondet Deus est quis dubitare possit?'²⁹⁹

De tegenvallende vrijgevigheid wijt hij niet aan onverschilligheid, maar aan de negatieve invloed van de confessionele strijd op het onderwijs. Die strijd uit zich onder meer in de hoop van velen in plaats van bijzondere scholen van de eerste klasse kerkelijke of gezindheidsscholen te stichten.³⁰⁰

Op de voorjaarsvergadering van *Christelijke vrienden*, 18 en 19 april, stort hij zijn hart uit.³⁰¹ Geheel in de lijn van zijn vrees, dat velen de invoering van de nieuwe organieke wet op het lager onderwijs willen afwachten in verband met de heersende 'dogmatische verschillen' en de confessionele strijd, dringt hij nadrukkelijk aan op stichting van bijzondere scholen van de eerste klasse. Daarop wordt het confessionele vraagstuk door de bestaande wet uitgesloten, niet op de diaconiescholen. Bovendien vraagt hij in een vurig pleidooi niet op personen – en daarmee doelt hij op zichzelf – te letten, maar op de zaak zelf als werk van christelijke liefde en het confessionele vraagstuk buiten het onderwijs te houden. Het is hem opgevallen, dat een veertiental afgescheiden gemeenten wel bereid en in staat zijn de gevraagde jaarlijkse contributie van tien gulden op te brengen, maar dat hervormde gemeenten zich afzijdig houden. Op grond van deze constatering meent hij een dringend beroep te moeten doen op alle aanwezigen de christelijke werkzaamheden in Nijmegen te ondersteunen en in het bijzonder op de predikanten onder hen dat werk 'onder het oog der gemeente' te brengen. Twee reacties zijn in dit verband van groot belang, namelijk die van de predikanten Beets en Lentz. Getroffen door hetgeen Van der Bruggen gezegd heeft en door de wijze waarop hij dat heeft gedaan, stelt Beets, dat hij in de Nijmeegse kweekschool 'de aanvang eener zaak' ziet die hij als de 'onze' beschouwt en de daad bij het woord voegend zegt hij namens zijn gemeente een jaarlijks bedrag van honderd gulden toe. Dit voorbeeld vindt navolging vijf andere predikanten beloven eveneens hun gemeente te zullen opwekken. Bovendien ontvangt Van der Bruggen door middel van een intekenlijst, die de vergadering is rondgegaan, aan jaarlijkse bijdragen ruim vierhonderd en aan giften honderdvijftig gulden. Deze ontwikkeling ontlokt Lentz de opmerking, dat deze blijken van belangstelling 'ook bij hen die op het confessionele standpunt staan' – een groepering, tot welke hij zichzelf ook rekent – hem verheugen. De wetenschap dat het evangelisch in plaats van het kerkelijk beginsel 'de kern en de ziel' van het onderwijs in Nijmegen uitmaakt, is voor hem geen enkel probleem.

Met deze woorden brengt Lentz de zaak van het christelijk onderwijs terug op een meningsver-

schil tussen personen, te weten tussen Van der Bruggen en een groot deel van de aanwezigen en plaatst hij het confessionele standpunt tegenover het christelijke, aldus een principiële tegenstelling weergevend, die zich – zoals uit het volgende hoofdstuk blijken zal – in de maanden en jaren daarna steeds scherper zal gaan aftekenen. Hoewel Van der Bruggen zich in het meinumner van zijn schoolblad enthousiast en lovend uitlaat over deze bijeenkomst en zinspelend op de verkregen financiële middelen bekend, dat hij er ‘nog nimmer met zoo veel zegen en genoegen geweest’ is, zal hij vijf jaar lang op de najaars vergaderingen schitteren door afwezigheid³⁰²

De eerste christelyk bijzondere Normaalschool van ons land

Voorlopig echter werpt het beroep op de vrienden de gewenste vruchten af, in mei is twee derde-deel van het gevraagde bedrag binnen en in juni bijna vijftientwintighonderd gulden. Naar aanleiding van deze gunstige ontwikkeling besluit de directie tot het nemen van voorbereidende maatregelen om haar plan ten uitvoer te brengen³⁰³. In de eerste plaats roept zij door middel van een advertentie in haar *Schoolblad*, *De Wekker* en de *Oprechte Haarlemsche Courant* een secondant of hulp-onderwijzer op ter assistentie van Gerretsen. Laatstgenoemde verhuist naar de in de nabijheid van de Klokkenberg gelegen Oude Stadsgracht, waar het gebouw dat eerder de bewaarschool onderdak heeft verschaft, verbouwd en in gereedheid wordt gebracht om dienst te doen als internaat³⁰⁴. Een veertigtal predikanten ontvangt een schrijven – door de directie beschouwd als een laatste redmiddel het benodigde bedrag bijeen te krijgen – met het verzoek de financiële problematiek van de school in oprichting onder de aandacht van hun gemeente te brengen. De vierde maatregel, genomen

‘in de goede hoop dat de Heer wiens immers al het zilver en goud is dat in ons vaderland in kisten of kasten ligt opgesloten’,

uitkomst zal bieden, behelst een oproep aan ouders en voogden in het *Schoolblad* en de *Oprechte Haarlemsche Courant*. Willen zij hun zoons of pupillen in de leeftijd van twaalf tot veertien jaar voor eigen rekening ofwel geheel ofwel gedeeltelijk kosteloos voor het christelijk onderwijs laten opleiden, dan moeten zij bij boekhandelaar C. ten Hoet, uitgever van het *Nijmeegsch Schoolblad*, de *Voorwaarden der opnemng van knapen om voor het Christelyk onderwijs te worden opgeleid aan de Bijzondere School 1e klasse op den Klokkenberg te Nijmegen* aanvragen en zich vervolgens aanmelden bij de directie van de school, in de persoon van Van der Bruggen³⁰⁵.

In deze voorwaarden is de bepaling opgenomen, dat kwekelingen die zich opgeven voor een geheel of gedeeltelijk kosteloze opleiding zich moeten onderwerpen aan een vergelijkend examen³⁰⁶. Dit middel stelt de directie in de gelegenheid – gebonden als ze is aan beperkte financiële middelen – de meest begaafde en voor het onderwijs geschikte jongelui als beurskwekeling op te nemen. Om de inning van de benodigde gelden regelmatig en gemakkelijk te laten verlopen, zijn in de grote steden, voornamelijk in het westen van het land, geestverwanten verzocht op te willen treden als zogeheten agent en propagandist³⁰⁷.

Van de zes jongens die het best hebben voldaan van de tien deelnemers aan het in september 1849 afgelegde examen komen er twee uit Amsterdam, de vier anderen respectievelijk uit Rotterdam, Utrecht, Zegveld en Delden. Een van hen behoort tot de afgescheidenen, de overigen zijn hervormd. Samen met de reeds aanwezige zes kwekelingen en een drietal, dat uit de hoogste klas van de eigen lagere school naar de opleidingsklas is overgegaan, telt de school vijftien leerlingen³⁰⁸.

Op hetzelfde ogenblik, dat het in januari gevraagde bedrag – overigens voor een derde-deel bestaande uit giften ineens – bijeen is gebracht, treedt de nieuwe Normaalschool, de eerste christelijke Normaalschool van ons land, 1 oktober 1849 ‘in volle werking’. De grote promotor bij de totstandkoming ervan schrijft in maart 1851 voldaan in zijn tweede jaarverslag

‘Met October 1849 nam de nieuwe inrigting onzer klasse van kwekelingen of Normaalschool eenen aanvang’³⁰⁹

Uit het voorgaande is op te maken, dat er op deze school verschillende categorieën kwekelingen zijn: geheel of gedeeltelijk kosteloos, voor rekening van anderen en op kosten van ouders geplaatsten.

Om tot een van deze categorieën te kunnen behoren moeten adspirant kwekelingen tussen de twaalf en veertien jaar oud zijn, uit een christelijk gezin komen en

'de begeerte in hun hart hebben om den Heer in waarheid te kennen en te dienen'

Voorts moeten zij

'lust betoonen en eenigen aanleg voor het onderwijs gezond zijn van lichaam, vlug van begrip, en genoegzaam geoefend in de eerste beginselen der wetenschappen, welke tot het lager onderwijs behooren'¹¹⁰

Tot de eerste categorie behoren kwekelingen, die op kosten van contribuanten en begiftigers kost en inwoning in het internaat en onderwijs op de school genieten. Hun ouders of voogden moeten zich schriftelijk verbinden de aangenomen kwekeling niet voor beëindiging van zijn studie – voor zijn achttiende levensjaar of voordat hij de derde onderwijzersrang verkregen heeft – van school te nemen en hem na afloop van de studie definitief voor het beroep van onderwijzer te bestemmen, de bevoegdheid van de directie voorbehouden iemand wegens ongeschiktheid of wangedrag van school te zenden.

Aangezien in de loop van het tweede jaar, van maart 1850 tot maart 1851, een van de beste kwekelingen, die op kosten van zijn ouders studeert, besluit de school voortijdig te verlaten, acht de directie, rekening houdend met haar verantwoordelijkheid ten opzichte van contribuanten en begiftigers, het raadzaam van kwekelingen die tot deze categorie behoren meer waarborgen te verlangen. Zij moeten beloven zich geruime tijd aan het onderwijs te zullen wijden en wel op een wijze, die de directie het meest geschikt acht. Om deze reden moeten deze kwekelingen zelf, sinds april 1851, een verklaring ondertekenen, waarbij zij zich verbinden

'om zich tot hun 23e jaar aan het onderwijsers vak te zullen toewijden, en zich tot dien zelfden leeftijd toe beschikbaar te zullen houden voor alle plaatsingen welke de Directie hun, in hun belang en dat van het onderwijs, zoude aanwijzen'¹¹¹

De kwekelingen van de tweede categorie, die hetzelfde ontvangen als die van de eerste, zijn geplaatst op kosten van anderen dan ouders of voogden. Aanvankelijk zijn het particulieren, later – na 1861 – verenigingen, zoals die voor *Christelijk Nationaal Schoolonderwijs*, die voor hun rekening kwekelingen in Nijmegen voor onderwijzer laten studeren. Voor deze categorie gelden bovengenoemde bepalingen betreffende leeftijd en bestemming niet, wel kan de directie ondertekening van genoemde verklaring eisen.

Onder de derde categorie vallen de kwekelingen uit Nijmegen en omgeving, die voor rekening van hun ouders de lagere school op de Klokenberg doorlopen hebben en door de schoolleiding geschikt bevonden zijn de opleiding tot onderwijzer te volgen.

In de loop van 1852 voert de directie een vierde categorie in, die van de buitengewone kosteloze kwekeling. Wanneer de directie kan beschikken over een ruim batig saldo, wenst zij dit te gebruiken om zelf, voor haar rekening, geschikte kwekelingen uit te kiezen en hen een opleiding tot onderwijzer aan te bieden.¹¹²

Volgens een meer gangbare indeling bevinden zich op de school twee soorten kwekelingen: internen en externen. Tot de eerste soort behoren de kwekelingen van de eerste, de tweede en de vierde, tot de tweede die van de derde categorie. Na 1850 zal het aantal internen dat van de externen gaan overtreffen. Op grond van deze ontwikkeling is de conclusie gewettigd, dat de Normaalschool staat of valt met het internaat of met het aantal interne kwekelingen, anders gezegd: met de financiële ondersteuning van anderen dan ouders of voogden. Het aantal contribuanten en het door hen jaarlijks bijeen te brengen bedrag vormt de Achilleshiel van deze school. Om die kwetsbare plaats te beschermen en van de wisselvalligheden van een onzeker bedrag van liefdegaven minder afhankelijk te zijn, voert de directie genoemde vierde categorie in. De inkomsten daarvoor zijn hoofdzakelijk gebaseerd op giften en legaten. Het totaal van de jaarlijkse contributies schommelt de eerste tien jaren tussen de vijftienhonderd en tweeduizend en de dertig jaar daarna tussen de twee- en drieduizend gulden, dat van de giften en legaten in de eerste jaren tussen de vijftienhonderd en drieduizend en in de tweede periode tussen de vier- en zevenduizend gulden.¹¹³

De Normaalschool, niet in de letterlijke betekenis van school als norm, model of richtsnoer voor andere scholen, maar van opleiding voor onderwijzers in theorie en praktijk, wil niet slechts christelijk zijn, maar ook kerkelijke verdeeldheid bestrijden. Juist hiervoor is de school, met name

voor wat de financiële basis betreft, zeer gevoelig; zowel in de eerste jaren van haar bestaan als in die na de Doleantie van 1886. Het is daarom ook mogelijk te zeggen, dat deze Normalschool staat of valt met het al dan niet optreden van spanningen op kerkelijk gebied. Juist voor deze school, die

‘de banier van geene der subdivisieën in het christendom omhoog’ wil dragen, maar alleen die van Christus, is in 1889 de rijksbijdrage op basis van de onderwijswet-Mackay een uitkomst uit de financiële nood³¹⁴. Het door Van der Bruggen in 1857 in zijn wet voorgestelde, maar door de tweede kamer geschrapte, middel van subsidiering van bijzonder onderwijs door het rijk zal uiteindelijk de redding van ‘zijn’ school betekenen.

Hoofdstuk 1: *Praktische toepassing van het christelijk beginsel op maatschappelijk gebied*

A. HET CHRISTELIJK BEGINSEL EN HET GRONDWETTELIJK
VRIJHEIDSBEGINSEL

Op 3 november 1848 kondigt in Nijmegen statig klokgelui het moment aan, waarop het stedelijk bestuur – bij monde van zijn secretaris – van de stoep van het stadhuis laat afkondigen, dat de grondwet is herzien en in de vorm van twaalf wetsvoorstellen voorgelezen zal worden in een plechtige openbare zitting van de arrondissementsrechtbank¹. Hoewel president Van der Bruggen zich bewust is van het gewicht van deze gebeurtenis, kan hij uiteraard draagwijdte noch belang van de nieuwe grondwet, 'naar aard en strekking een echt liberale'², voor de toekomstige politieke en maatschappelijke ontwikkeling overzien. De fundamentele betekenis van deze herziening is hem echter niet ontgaan. In eerste instantie bekommert hij zich echter niet zozeer om de gewijzigde posities van en de onderlinge verhouding tussen koning, minister en parlement, de trekking tussen kroon en volksvertegenwoordiging en de mogelijke gevolgen voor de vertegenwoordigende lichamen op provinciaal en gemeentelijk niveau, als wel om de toepassing en de uitwerking van de in deze grondwet geboden garanties van rechten en vrijheden aan de individuele burger. In dit verband is het niet gewaagd te veronderstellen dat Van der Bruggen in die laatste maanden van het jaar 1848 in de verleiding is gekomen zijn vooraanstaande positie bij de Nijmeegse arrondissementsrechtbank tijdelijk aan anderen over te laten en het politieke terrein te betreden met het doel zijn steentje bij te dragen tot de voor juristen zo aanlokkelijke organieke wetgeving. Het vijfde additionele artikel van de grondwet biedt immers uitzicht op voorstellen voor een kies-, een provincie- en een gemeentewet in de eerste op de afkondiging van de grondwet volgende zitting van de Staten-Generaal en zo mogelijk nog in diezelfde, maar toch in ieder geval niet later dan in de daaropvolgende zitting op ontwerpen van wet betreffende de ministeriele verantwoordelijkheid, de rechterlijke organisatie, het onderwijs, het ambestuur en het recht van vereniging en vergadering. Niet te ontkennen valt, dat Van der Bruggen in die tijd te beschouwen is als een deskundige op de gebieden van rechtspraak, opvoeding en onderwijs en als iemand die zich in hoge mate betrokken voelt bij de legislatieve arbeid. Aan te nemen is dat hij zich heeft afgevraagd of er voor hem geen taak is weggelegd vanuit zijn op theorie en praktijk gefundeerde levens- en wereldbeschouwing pogingen in het werk te stellen het christelijk beginsel toe te passen op politiek en maatschappelijk gebied. Met zijn eigen kijk op mens en maatschappij, op het door hem noodzakelijk geachte verband tussen staat en samenleving alsook tussen wetgeving en christendom en op de onderlinge relatie tussen staat, kerk, gezin en individuele burger neemt hij tussen de bestaande kerkelijke en politieke richtingen een bijzondere plaats in. Het is aannemelijk te veronderstellen, dat Van der Bruggen eind 1848 een politiek optreden voor zichzelf wel als wenselijk, maar gezien de omstandigheden voor onmogelijk terstond realiseerbaar heeft gehouden.

Hoe weinig kan hij in die dagen vermoeden, dat de grondwettelijk vereiste wet op het lager onderwijs nog bijna tien jaar op zich zal laten wachten en dat uitgerekend op hem de keuze zal vallen als formateur van het dan optredende kabinet en als minister van justitie een belangrijke bijdrage te leveren aan de totstandkoming van die wet. Nog minder kan hij bevroeden dat zijn handelwijze daarbij – althans in de ogen van een zijde vanwaar hij dat allerminst verwachtte – zal leiden tot een conflict, een definitieve breuk zelfs, met het overgrote deel van zijn vrienden, met name met de kamerleden Groen van Prinsterer, W. van Lijnden en Aen Mackay, die in die jaren zullen optreden als de voorhoede van de politieke richting van de gereformeerde orthodoxie en van de anti-revolutionaire partij in wording.

Vaststaat, dat de Nijmeegse rechter op afstand de politieke ontwikkelingen na afkondiging van

de nieuwe grondwet op de voet volgt. De rechtstreekse verkiezing van Groen van Prinsterer tot lid van de tweede kamer voor het district Harderwijk begroet hij met vreugde¹. Zijn vriend beschouwt hij als een medestander in zijn strijd voor consequente toepassing en loyale uitvoering van de grondwet, inzonderheid van haar grondslag, het vrijheidsbeginsel. De in dit opzicht opgedane ervaring kan hem geen onbeperkt vertrouwen inboezemen in het maken van wetten naar aangenomen beginselen en in het uitvoeren van hetgeen in de wet geschreven staat. Geschreven vrijheden en rechten zijn als zodanig

'nog geen waarheid in het leven',

aangezien

'er tot het doen wedervaren van regt méér noodig is dan een stuk papier met eene daarop geschrevene wet een eerlijk menschenhart, dat regt kent en regt lief heeft',

aldus Van der Bruggen⁴.

Waar het hem in de eerste plaats om gaat is het aan de grondwet ten grondslag liggend *beginsel* en niet om de *vorm* waarin deze is gegoten. Naar zijn inzicht heeft de wetgever met deze grondwet vorm gegeven aan de behoefte van de bevolking aan vrijheid. Dit verlangen is voor hem een indicatie, dat de staat, in de zin van gemeenschap van individuen, in zijn innerlijk emancipatieproces een stap voorwaarts heeft gedaan in de richting van vrijheid, zelfstandigheid en humaniteit. Voortgang op deze weg van bestrijding van het wettisch beginsel en aanvaarding van het vrijheidsbeginsel, leidt zijns inziens tot de werkelijke bestemming van de mens tot de uitsluitend in, met en door Christus te verkrijgen waarheid, ware vrijheid, ware zelfstandigheid en ware humaniteit⁵. Op grond van het christelijk beginsel en het actualiteitsbeginsel acht hij deze herziening én van de grondwet zelf én van haar fundament van wezenlijke betekenis voor de wetgever.

De taakopdracht van de wetgever ziet hij sinds november 1848 als volgt. De wetgever moet uitgaan van de grondwet, zich conformeren aan haar vrijheidsbeginsel – ofwel aan de volks- of tijdgeest – en wetten maken die daaraan zijn aangepast. Deze wetten moeten tot doel hebben:

'verheffing van den mensch tot zelfstandige, persoonlijke, zedelijke en intellectuele vrijheids-oefening'

oftewel

'tot vrije, zelfstandige beantwoording aan zijne bestemming',

aldus de rechter in 1855⁶.

De erkenning dat het vrijheidsbeginsel en het daarop gebaseerde recht van individu en volk op vrijheid en zelfstandigheid regel is leidt in zijn gedachtengang tot de erkenning dat het recht van de staat – die immers rust op het wettisch beginsel van gezag en dwang – op handhaving van orde, rust, recht en wetten uitzondering is. Concreet uitgedrukt houdt deze opvatting in, dat de wetgever dwang beperkt tot het noodzakelijke, dat is tot uiterlijke daden, en zich onthoudt van het maken van voorschriften of het nemen van maatregelen, die gericht zijn op het geweten oftewel de zetel der vrijheid. Ten opzichte van dit geestelijk gebied dient hij zich heersend noch neutraal, maar dienstbaar op te stellen. Deze dienstbaarheid van de staat aan het vrijheidsbeginsel heeft een tweeledige betekenis. De eerste is bevordering van de werking van dit beginsel door het scheppen van gunstige voorwaarden en uit de weg ruimen van hindernissen, zoals beperkende en belemmerende bepalingen. De tweede betekenis is, dat de wetgever moet terugtreden ten einde de vrijheids-oefening en de opvoeding tot vrijheid alle tijd en ruimte te geven. Treedt de wetgever niet genoeg terug, met het oogmerk de vrijheid tot het kwade in te dammen, dan beperkt hij tevens de kracht tot het goede. Een te grote dosis wettelijke staatszorg en -bemoeuing is daarom fnuikend voor het wezen van de zaak en levert niet meer op dan 'doodelijk surrogaat'.

In deze zienswijze is leven naar het vrijheidsbeginsel middel voor leven naar het christelijk beginsel. Toepassing van het vrijheidsbeginsel houdt dus die van het christelijk beginsel in. Dientengevolge erkent deze grondwet – zij het indirect – dat de staat dienstbaar moet zijn, niet aan een godsdienstige richting of aan het een of ander kerkgenootschap, maar aan vrijheidsbeginsel en christelijk beginsel alsook aan de opvoeding daartoe. Staat en kerkgenootschappen, aan welke een zelfstandiger en vrijer positie is toegewezen, zijn volledig van elkaar gescheiden; staat en christendom niet⁸.

Reeds eerder is erop gezinspeeld dat er, ondanks deze verheugende constatering, bij Van der

Bruggen geen sprake is van laaiend enthousiasme. Deze afstandelijke houding vindt haar verklaring in zijn vrees, dat het vrijheidsbeginsel van twee kanten geweld zal worden aangedaan, enerzijds door liberalen, anderzijds – en van die kant dreigt volgens hem 'het grootste gevaar, het meeste nadeel' – door anti-revolutionairen⁹.

Het vermoeden dat liberalen de grondwettelijk erkende behoefte aan vrijheid niet zullen honoreren, baseert Van der Bruggen op zijn overtuiging, dat de liberale beginselen weliswaar in wezen de juiste zijn, maar dat daarin het menselijk aspect van de christelijke waarheid eenzijdig en ten koste van het goddelijke is overdreven. Dit eenzijdig humanistisch liberalisme heeft zijns inziens onvermijdelijk tot gevolg, dat het tegendeel van de door de grondwet beoogde vrijheid en beantwoording van de mens aan zijn bestemming bereikt wordt. In het belang van staat en maatschappij en tot nut van het algemeen zullen naar zijn verwachting liberalen, die eigenlijk wars zouden moeten zijn van kleingeestigheid, voorschriften, reglementen en wetten maken, waarmee zij alles trachten te regelen en te organiseren om te waarborgen, dat het individu

'door eigene middelen, door eigene menselijke krachts-ontwikkeling' zijn bestemming vindt¹⁰.

Deze handelwijze leidt volgens hem tot gewetensdwang, formalisme en 'slaafsch, werktuigelijk legalismus', zodat een persoonlijkheid niets anders overblijft

'dan het gediensig werktuig te zijn der voor hem gebiedende, en denkende, en sprekende, en handelende wet'¹¹.

Mede-christenen betrekken bij zijn streven de humanistisch-liberale richting op te wekken tot voortgang in haar emancipatieproces naar het ware beginsel der grondwet en wellicht zelfs naar dat van christelijke vrijheid blijkt echter ijdele hoop te zijn. Onder invloed van Groen van Prinsterer is een deel van de *Christelijke vrienden* sedert de mei-vergadering van 1848 de anti-liberale, kerkelijk-politieke richting van de anti-revolutionairen ingeslagen, een houding die Van der Bruggen typeert als 'eene reactie tegen het kerkelijk en politiek individualismus' en als een doorslaan naar het andere uiterste waar geen plaats is voor individualistische en humanistische denkbeelden¹². Hij stemt weliswaar in met de strijd van zijn Haagse vriend tegen de revolutie ofwel tegen het revolutionair beginsel, dat ook hij beschouwt als afval van en ongehoorzaamheid aan God en Zijn Woord, maar hij ziet in het revolutionaire van dat beginsel geen opzettelijke verwerping, maar miskenning van de christelijke waarheid. Dit gebrek aan kennis is volgens hem de oorzaak van de humanistisch liberale dwaling bevestiging van de behoefte aan ware menselijkheid in de mens zelf te zoeken in plaats van in Christus.

Kenmerkend voor Van der Bruggen is zijn overtuiging, dat dit zoeken naar waarheid, vrijheid en recht een ethische en door God gewilde noodzakelijkheid is

'om hetgeen gezocht wordt te kunnen vinden, en daarom, iets *edels* is, iets dat van het *zijn van Gods geslacht* getuigenis draagt, iets dat daarom niet enkel veroordeeld, niet enkel van zonde overtuigd verdient te worden, maar geholpen, ondersteund, geleid, voorgelicht, om tot de ware *realisatie* te komen van hetgeen het zoekt'¹³.

Kenmerkend voor hem is ook, dat hij sedert de zomermaanden van het jaar 1838 worstelt met het probleem hoe hij anderen van de juistheid van dit zoeken kan overtuigen en het bewijs leveren

'est quod quaerit, sed non ubi quaerit'¹⁴.

In tegenstelling met Groen van Prinsterer wijst hij derhalve de liberaal-revolutionaire beginselen niet af, de waardering voor het goede daarin apprecieert hij, niet het zien van het goede in het kwade en door middel van dat kwade hopen op iets goeds. Bovendien deelt hij diens standpunt niet over de houding die een christen moet aannemen ten opzichte van de 'maatschappelijke rigting' van ongelof, revolutie, verlichting, humanisme, individualisme of liberalisme.

Dit verschil van zienswijze was tot uiting gekomen tijdens eerdergenoemde vergadering van *Christelijke vrienden* in 1848¹⁵.

Daar had Groen van Prinsterer als zijn mening kenbaar gemaakt, dat een christen aan Gods Woord en zijn geweten verplicht is enerzijds te getuigen tegen het stelsel van gelijkheid en het beginsel van de volkssoevereiniteit en anderzijds, ondanks dit protest, gebruik te maken van de grondwettelijk verleende rechten. Bovendien had hij beweerd, dat de situatie waarin het land sinds maart verkeert te wijten is aan de invloed van de achttiende-eeuwse filosofische denkbeelden van

vrijheid, gelijkheid en broederschap Ten slotte had hij het beginsel van de volkssoevereiniteit bestempeld als de grondslag van de constitutionele regeringsvorm en als on- en anti christelijk

In zijn reactie op dit betoog had Van der Bruggen hem vergeefs getracht duidelijk te maken, dat die volkssoevereiniteit een macht is, waaraan een christen innerlijke gehoorzaamheid is verschuldigd, en dat Gods Woord geen uitzondering maakt ten nadele van een bepaalde regeringsvorm

De gedachtengang die aan zijn woorden ten grondslag lag is als volgt samen te vatten

Uitgaande van het christelijk beginsel en het actualiteitsbeginsel karakteriseert hij volkssoevereiniteit niet als een *beginsel*, maar als een *uitingsvorm* van het menselijk streven naar vrijheid, zelfstandigheid en zelfregering op maatschappelijk en politiek gebied oftewel als een uitvloeisel van het vrijheidsbeginsel¹⁶ Op dezelfde gronden kan en wil hij deze leer niet verbinden aan enige regeringsvorm en nog minder zien als grondslag daarvan

Daar hij de constitutionele regeringsvorm eveneens beschouwt als een uitingvorm van het vrijheidsbeginsel en als zodanig als het verenigingsmiddel tussen de staat – het beginsel van gezag – en het volk – het beginsel van vrijheid – en als het meest geschikte kanaal ‘de strevingen van het zoekende, maar niet regt zoekende humanismus’ te beperken¹⁷, is het hem onmogelijk beide *vormen* van hetzelfde *beginsel* te veroordelen als on- en anti christelijk

Groen van Prinsterer had dit standpunt niet begrepen Nog geen twee maanden nadat deze anti-revolutionair gemeend had hem te moeten terechtwijzen met de opmerking op te houden kritiek uit te oefenen op geestverwanten in een tijd die eensgezindheid vraagt om de liberale vijand te weerstaan¹⁸, had hij hem ervan beschuldigd volkssoevereiniteit te verwarren met democratie, zich bezig te houden met ‘fictien’ in plaats van met de realiteit en hem daarenboven vermaand met de woorden

‘Er is hier geen vraag van *vorm* maar van *beginsel*’¹⁹

In deze zinsnede is het verschil in levens en wereldbeschouwing tussen beide vrienden verrat Hetgeen Groen van Prinsterer beschouwt als beginselen, ziet Van der Bruggen slechts als vormen²⁰

Hoewel Van der Bruggen volledig instemt met Groen van Prinsterers omschrijving van beginselen²¹, zal deze spraakverwarring in de jaren na 1848 blijven bestaan en een van de oorzaken zijn van het openlijke conflict tussen beide mannen tijdens de behandeling van de onderwijswet in 1857 Eerst dan blijkt de gemengde openbare school voor Groen van Prinsterer geen schoolvorm maar een beginsel te zijn Op grond van die zienswijze heeft hij Van der Bruggens strijd tegen het verplicht stellen van het beginsel van de gemengdheid op die school – niet tegen de gemengde openbare school als schoolvorm – aangezien voor bestrijding van de gemengde school Dan blijkt ook, dat de anti revolutionaire leider zijn Nijmeegse vriend – die hem gedurende zestien jaar van al zijn denkbeelden op de hoogte heeft gesteld – niet heeft begrepen en kon begrijpen Dit misverstand verklaart zijn beschuldiging, dat Van der Bruggen in zijn hoedanigheid van minister zijn beginselen verloochend heeft op het moment dat hij de gemengde school, waartegen hij altijd heet gestreden te hebben, handhaaft als de school waaraan de natie is gehecht Ofschoon Van der Bruggen alle reden heeft zijn voormalige vriend met diens eigen – boven geciteerde – woorden over vorm en beginsel uit 1848 van repliek te dienen, zal hij er het zwijgen toe doen

In datzelfde jaar 1848 komt de reeds jaren sluimerende controverse tussen beide geestverwanten steeds meer naar de oppervlakte Vermeldenswaard in dit verband is, dat niet, zoals door de geschiedschrijvers algemeen is aanvaard, Van der Bruggen zich sedert die tijd geleidelijk van Groen van Prinsterer verwijderd en een van zijn vriend afwijkend standpunt inneemt In werkelijkheid vindt juist het omgekeerde plaats op kerkelijk, politiek en onderwijskundig gebied slaat Groen van Prinsterer een andere richting in dan van hem als Réveil-man verwacht had mogen worden, met als gevolg dat hij zich meer en meer verwijderd van Van der Bruggen

Deze daarentegen blijft zichzelf en zijn overtuiging trouw Consequent voert hij strijd tegen eenzijdigheid in de beginselen van liberalen en anti-revolutionairen en richt hij zijn polemieken op beider streven buiten het gehele evangelie om, met verwaarlozing, hetzij van het goddelijk, hetzij van het menselijk aspect van de christelijke waarheid, de weg in te slaan naar vrijheid en humaniteit

Zijn beduchtheid voor aantasting van het vrijheidsbeginsel van anti-revolutionaire zijde spruit voort uit de poging van Groen van Prinsterer, op basis van een eenzijdig Godsbegrip en een eenzijdige christologie en antropologie, het goddelijke aspect van de christelijke waarheid over te brengen op maatschappelijk en politiek gebied en vanuit het standpunt dat God tegenover de zondige mens staat, de soevereiniteit Gods tegenover de volkssoevereiniteit te stellen. Hij erkent wel dat zijn vriend en diens volgelingen het middel voor de ware humaniteit terecht buiten de mens en bij God hebben gezocht, maar is overtuigd dat het hen, evenals de liberalen, ontbreekt aan de juiste kennis van de weg die naar het gewenste doel leidt. Hun handelwijze zal, naar hij vreest, het individu en de geestelijke vrijheid niet zoals bij de liberalen het geval zal zijn ondergeschikt maken aan het staatsbelang, maar aan dat van de kerkgenootschappen, zodat gewetensdwang optreedt of te wel verlaging van de menselijke persoonlijkheid tot slavernij aan de letter, de vorm en het wettisch beginsel²². Deze situatie zal nog verergeren, wanneer het hervormd kerkgenootschap pogingen in het werk stelt de liberaal-revolutionaire beginselen te bedwingen en te overwinnen met behulp van de staat. Hij acht het gevaar niet denkbeeldig, dat overleg en eensgezinde samenwerking tussen de staat en dit kerkgenootschap tot waarborging van het – zijns inziens vermeend – publiek recht der gezindten op handhaving van de leer en van allerlei kerkelijke gewoonten, gebruiken en vormen leidt tot dwingende voorschriften van staatswege. Realisatie van de idee regeringsvorm en wetgeving in te richten naar een vorm van het christendom met het oogmerk een zogenaamd christelijke staat te verkrijgen die de liberalen met dwang op de goede weg moet brengen, keurt hij ten sterkste af. Juist dergelijke dwangmatig opgelegde wettelijke maatregelen, die niet gericht zijn op het geweten van een individu en derhalve de bedoelde uitwerking niet kunnen hebben, acht Van der Bruggen on- en anti-christelijk. Zij mogen wellicht leiden tot de door Groen van Prinsterer bepleite gewetensvrijheid, in de zin van vrijheid en recht van een kerkgenootschap op handhaving van de eigen leer binnen een kerkgenootschap en op kerkelijke scholen, maar naar de overtuiging van Van der Bruggen leiden zij tot aantasting van de soevereiniteit van dit geweten, van de individuele vrijheid, om hetzij het goede, hetzij het kwade te kiezen, en van de behoefte aan zelfstandigheid en individualiteit van de bevolking zoals die tot uiting is gekomen in de grondwet.

Zijn standpunt is, dat gezien de tijdsomstandigheden (het actualiteitsbeginsel) een christen ge- roepen is niet om het liberalisme, maar om het wettisch element in zowel de liberale als de anti-revolutionaire beginselen te bestrijden. Hij behoort veeleer tot erkenning te komen, dat verwezenlijking van het gewenste doel

‘bestaat in de volstrekt *individuele* restitutio in integrum der ware persoonlijkheid, in de gemeenschap met God door Christus, en zulks, door bekeering en geloof’²³

Bovendien dient een christen te beseffen, dat het individuele streven naar deze bestemming beantwoordt aan een door God gewilde ethische noodzakelijkheid en dat het individu deze weg alleen kan en mag afleggen gedreven door innerlijke strijd en niet op gezag van wetten, die kunnen slechts een averechtse uitwerking hebben.

De consequentie van dit begrip van christelijke verantwoordelijkheid is, dat een christen zich in dienst stelt van dat streven naar vrijheid en deze taak vervult in al zijn levensbetrekkingen. Als wetgever verleent hij zijn medewerking aan de totstandkoming van wetten die uitgaan van het vrijheidsbeginsel en overeenstemmen met de bestaande behoefte. In zijn naaste omgeving verricht de christen ‘door zelfopofferende liefde’ christelijk-filantropische werkzaamheden en, dáár én elders, levert hij zijn bijdrage aan activiteiten van anderen op dit gebied. Hij strijdt ‘met de wapenen des geestes en der waarheid, met een goed geweten’ voor zedelijke verbetering van zijn medemens en voor opwekking van de innerlijke geloofsstrijd en de behoefte aan waarheid, vrijheid en recht, kortom, voor opvoeding tot vrijheid²⁴. Door zodanig te leven stelt hij zich dienstbaar op aan God, aan zijn medemens en aan verzoening van de volksgeest met het christelijk beginsel, waarin immers harmonisering van de tegenstelling tussen het humanisme van de liberalen en de theocratische neigingen van de anti-revolutionairen is vervat.

Evident in deze zienswijze is de erkenning van het recht van alle mensen op ethische vrijheid, met name van de zwakken in het geloof en handelen. Tot deze zwakken rekent Van der Bruggen ook verwaarloosde kinderen, gevallen vrouwen, dronkaards en gevangenen. Ethische vrijheid,

geweten-, godsdienst- en onderwijsvrijheid, burgerlijke en staatkundige vrijheid beschouwt Van der Brugghen als voorwaarden voor de door hem noodzakelijk geachte vrijheid van geweten, van denken en onderzoek, van godsdienst en onderwijs alsmede van een christen als staatsburger en wetgever christelijk te handelen en een ieder te geven waar hij recht op heeft

Deze vrijheid en dit recht wil hij toegekend zien aan individuen en aan rechtspersonen, zoals daar zijn de staat, de kerkgenootschappen, de bijzondere scholen der eerste klasse en de particuliere instellingen van sociale zorg en liefdadigheid. In deze gedachtengang heeft de regering recht op regeringsvrijheid, het parlement op zijn aandeel in de wetgevende macht en op controle op de uitvoerende macht, de koning – een vrije persoonlijkheid die naar zijn geweten verantwoording schuldig is aan God en niet aan zijn onderdanen – op zijn soevereiniteit en de bevolking op de hare, hetgeen zeggen wil op haar gemeenschappelijk geweten. In deze denkwijze hebben voorts opvoeders het recht en de vrijheid hun kinderen naar hun levensovertuiging op te voeden en te onderwijzen, onderwijzers hun onderwijs naar eigen inzicht in te richten, kerkgenootschappen kerkelijk leerstellig onderwijs te geven, christelijke gemeenten een christelijke opvoeding en christelijk onderwijs te verlangen en te verzorgen, zendelingen hun geloofsopvatting te verkondigen, predikers van het evangelisch christendom hun evangelie te prediken en rechters naar hun geweten recht te spreken

B. OPVOEDING TOT VRIJHEID

Het leven van Van der Brugghen blijft na 1848 geconcentreerd op zijn vermoedelijk niet zeer drukke werkzaamheden als voorzitter van de Nijmeegse arrondissementsrechtbank²⁵. Het voorzitterschap van de lokale schoolcommissie bekleedt hij tot 1851. Na de gemeenteraadsverkiezing in september van dat jaar vraagt en krijgt hij als lid van deze commissie na ruim veertien jaar trouwe dienst eervol ontslag²⁶.

Zijn vrije tijd wijdt hij grotendeels aan het geven van huisonderwijs aan zijn kinderen en aan het naastig en grondig bestuderen van de bijbel, met name van de Romeinenbrief, van de Openbaring van Johannes²⁷, *Het standpunt van Johannes den Dooper*²⁸ en het evangelisch verlossingsbegrip. Voorts besteedt hij veel zorg aan de lagere school op de Klokenberg, het daarmee verbonden schoolblad en de totstandkoming van een opleiding voor christen-onderwijzers. Bovendien tracht hij zijn bijdrage te leveren tot het lenigen van geestelijke, lichamelijke, maatschappelijke en materiele nood van de talrijke armen binnen de muren van de nog steeds – zij het zeer geleidelijk – in zielental toenemende vestingstad.

Evenals de rest van het land heeft Nijmegen te lijden van een sociale en economische crisistoestand. De armoede is toegenomen in de stad, vooral onder de katholieke meerderheid der bevolking. Expansiemogelijkheden op het gebied van handel en industrie zijn ten gevolge van de vestingstatus nauwelijks voorhanden, zodat de volksmassa zich met werkeloze en lege handen tot de bedeling moet wenden. Deze structurele sociale misstanden zijn verergerd door de kou van de strenge winter van begin 1845 en door de honger als gevolg van een in de loop van dat jaar optredende aardappelziekte. Door het aandraaien van de belastingsschroef drukken vooral de indirecte belastingen, met name die op de eerste levensbehoeften, zwaar op dit deel van de bevolking²⁹.

In een tijdsbestek van tien jaar, van 1 januari 1840 tot 31 december 1849, is het aantal inwoners van Stad en Schependom met inbegrip van het garnizoen slechts gestegen van 21 182 tot 21 490; een toename met 308 zielen³⁰. Deze geringe aanwas is te wijten aan de knellende banden van de vesting, aan de vermindering van de garnizoenssterkte van 2397 man in 1839 naar 998 in 1849 en aan een daling van het aantal inwoners in de jaren 1847 en 1848, de ergste jaren van de crisis. Redenen voor deze terugval zijn vertrek uit de stad, een relatief gering aantal geborenen, respectievelijk 589 en 583 tegen een jaargemiddelde van ruim 663 gedurende dit decennium en een relatief hoog aantal sterfgevallen, respectievelijk 634 en 708 tegen een jaargemiddelde van bijna 561; een verschijnsel waaraan de in die tijd opgetreden cholera-uitbarsting niet vreemd zal zijn geweest.

Uit de voor de hand liggende conclusie, dat stijging van het inwonertal te danken is aan een toename, niet van de militaire, maar van de burgerlijke bevolking en wel met 1707 inwoners, blijkt,

dat die voor het eerst in de geschiedenis van de stad boven de 20 000 zielen gestegen is, om precies te zijn tot 20 492. In de procentuele verhouding tussen de katholieke meerderheid en de protestantse minderheid is ten gevolge van de zeer geleidelijke bevolkingsgroei slechts een geringe verandering te bespeuren. Bijna 70% – 14 987 inwoners – is katholiek, vergeleken met 1839 een vooruitgang van ongeveer 2%. Het percentage protestanten is teruggelopen naar 28,2 ofwel 6061 zielen. Aangezien Stad en Schependom in 1809 13 497 inwoners hadden geteld, is in een periode van veertig jaar de bevolking toegenomen met 7993 zielen ofwel met bijna 60%. Het laat zich raden, dat in een stad met een beperkte ruimte, die ingesnoerd is door vestingwerken, sociaal-economische spanningen zich gemakkelijk kunnen ontladen op de hoofden van de protestantse minderheid en een bedreiging vormen van haar machtspositie.³¹

Met de politieke situatie in zijn woonplaats bemoeit Van der Bruggen zich – voorlopig althans – nog niet. Wel is hij de mening toegedaan, dat maatschappelijke en materiële nood, armoede en werkloosheid, door de overheid te bestrijden zijn door het scheppen van voorwaarden die de welvaart kunnen verhogen en de vrijheid van handelen bevorderen. Omstreeks 1848 gaat zijn belangstelling uit naar het lenigen van geestelijke nood. Onafhankelijk van stedelijke overheid en kerkgenootschappen stelt hij pogingen in het werk met woord en daad individuen op te voeden en te onderwijzen in de geest van het evangelisch christendom. Deze intentie spreekt niet alleen uit zijn activiteiten voor onderwijs en opvoeding op de school van Buvink, maar ook uit andere werken van christelijk-filantropische aard die hij verricht. In navolging van de Duitsers J. H. Wichern (1808-1881) in Hamburg en Th. Fliedner (1800-1864) te Kaiserswerth, die voortbouwden op de activiteiten van eerdergenoemde Francke te Halle, beschouwt Van der Bruggen particuliere diaconale arbeid als een uiting van het algemeen priesterschap der gelovigen.

Deze arbeid, die de naam van *Innere Mission* – inwendige zending – gekregen heeft, richt zich op het geweten van gelovigen en ongelovigen binnen en buiten de eigen kring en omgeving. Onder deze werken van christelijke naastenliefde vallen woordverkondiging, hulp aan verwaarloosde kinderen en vrouwen, zorg voor armen, gebrekkigen en zieken, het verlenen van bijstand aan gevangenen, bestrijding van drankmisbruik, openbare prostitutie, armoede en werkloosheid alsook het bieden van gelegenheid tot het volgen van onderwijs.³²

In dit kader zijn de pogingen van Van der Bruggen te plaatsen mede christenen – katholieken en protestanten – te overtuigen van het wettische in hun beginselen, oftewel van de onderscheiding tussen wet en evangelie, door hem later genoemd:

'eene levensvraag, de leidende gedachte van al wat ik geschreven heb, sedert ik haar als het kernpunt des Christendoms heb leeren kennen'.³³

Bovendien wil hij hen overtuigen van het in zijn ogen ware evangelie en van wat hij ziet als de taken van een christen. Ook zijn activiteiten op het terrein van maatschappelijk werk en sociale zorg beschouwt hij als werken van christelijke naastenliefde. De christen-rechter gaat bij deze werkzaamheden van zijn inmiddels bekende standpunt uit, dat, aangezien onzedelijk, onmaatschappelijk, onmenselijk en misdadig gedrag voortkomt uit zowel ellendige levensomstandigheden als ethische zwakheid, versterking van de wilskracht leidt tot zedelijke verbetering. In deze zedelijke verbetering of uitwendige gerechtigheid ziet hij een vorm van eerste hulpverlening, een middel om tot berouw van zonde, tot de doop der bekering en tot innerlijke gerechtigheid te komen. Deze eerste stap in de goede richting wekt naar zijn mening de behoefte op aan bevrijding van zonde, aan vrijheid, misschien zelfs aan ware vrijheid of aan vergeving van zonden in Christus. Als zodanig acht hij deze wilswaard een voorwaarde om tot het ware geloof te komen. Ten einde dit doel te bereiken is opwekking van het goede beginsel noodzakelijk, gevolgd door stimulering van het proces van de innerlijke geloofsstrijd. Dat proces kan leiden tot het zetten van meer schreden op deze weg naar ware zelfstandigheid, vrijheid en humaniteit, en zich openbaren in een christelijk-maatschappelijke levenswijze. De taak van een kerkgenootschap ten opzichte van deze werkzaamheden is in de grond van de zaak geen andere dan hulpverlening, bestaande uit het prediken van *het* en niet van *een* evangelie. De taak van de staat is het scheppen van gunstige voorwaarden, het bereiden van de weg voor het evangelie.

1. Hulpverlening aan verwaarloosde kinderen en gevallen vrouwen

Evenals Wichern in Hamburg en Heldring in Gelderland trekt Van der Bruggen zich het lot aan van verwaarloosde jongens en meisjes. Naast het geven van meer bekendheid – onder meer in samenwerking met Heldring – aan *het reddingsgesticht te Dusselthal* bij Dusseldorf⁴, steunt hij zijn vriend Heldring bij diens activiteiten op dit gebied in de Betuwe en op de Veluwe.

In Hoenderloo heeft deze Hemmense predikant de arme plattelandsbevolking dank zij de hulp van velen aan een waterput en een school kunnen helpen. Bij de onderwijzer daar, de toentertijd bekende B. Gangel (1809-1877), die na een zeer geruchtmakende kwestie als onderwijzer in Appelttern ontslagen was wegens het geven van bijbelonderwijs op een openbare school³⁵, brengt Heldring sinds 1847 verwaarloosde kinderen, die liefderijk worden opgenomen in het onderwijzersgezin³⁶. Ook in de Betuwe, in de omgeving van Hemmen en Zetten, heeft hij mensen bereid gevonden deze kinderen in hun gezinnen op te nemen.

Van der Bruggen, die hem in de loop van het jaar 1848 een tweetal kinderen vanuit Nijmegen zendt, raakt meer en meer betrokken bij de plannen van deze zeer actieve predikant. Aan de besprekingen die Heldring met deze en gene voert over de stichting van doorgangshuizen, waar deze kinderen een onderdak kunnen vinden en heropgevoed worden alvorens een plaats te krijgen in een pleeggezin, neemt ook Van der Bruggen deel. Het aanvankelijke plan in Hoenderloo een tehuis voor meisjes en in Dodewaard een voor jongens op te richten ondergaat in verband met de plaatselijke omstandigheden een wijziging. Voor de jongens, die buitenwerk verrichten, is Hoenderloo meer geschikt, voor de meisjes Zetten en omgeving, aangezien zij daar gemakkelijker een betrekking als dienstbode kunnen vinden. Het plan voor een tehuis in Dodewaard, waarover Van der Bruggen mede het toezicht zou uitoefenen, komt daardoor te vervallen³⁷.

Wanneer begin 1848 in Zetten het asiel *Steenbeek* verrijst, bestemd voor verwaarloosde kinderen – onder wie ook weesmeisjes – en voor gevallen of ten val gebrachte en uit de gevangenis ontslagen meisjes en vrouwen, steunt hij Heldring in zijn pogingen gestalte te geven aan de gedachten die ten grondslag liggen aan de in juli 1846 in Amsterdam opgerichte *Vereeniging tot opbeuring van boetvaardige gevallen vrouwen*, tot welke Mr. Jeronimo de Vries (1808-1880), kantonrechter aldaar, het initiatief heeft genomen³⁸. En wanneer bijna twee jaar later – enige dagen na het in werking treden van de Normaalschool op de Klokkenberg te Nijmegen – het asiel *Steenbeek* 5 oktober 1849 door middel van haar stichtingsakte rechtspersoonlijkheid verkrijgt, maakt Van der Bruggen deel uit van het bestuur. Daarin hebben behalve natuurlijk Heldring eveneens zitting: Ds Beets, Mr. J. J. Teding van Berkhout, Mr. Jer. de Vries, de weldoener van Hoenderloo Mr. J. Messchert van Vollenhoven (1812-1881), C. P. van Eeghen (1816-1889), J. van Eik (1803-1878) en J. I. Doedes (1817-1897)³⁹.

In 1851 treedt Van der Bruggen op als initiatiefnemer en als voorzitter van het bestuur van de Nijmeegse afdeling van deze *Vereeniging tot opbeuring van boetvaardige gevallen vrouwen*⁴⁰. Samen met de predikanten J. Hooykaas Herderschee (1822-1886) van de hervormde, Westhoff van de Lutherse, J. A. Stoop (1813-1891) van de waalse en I. ten Cate Fennema (1810-1867) van de doopsgezinde kerk, de artsen Scholl van Egmond en C. Noorduyt (1823-1916) en de commissaris in effecten J. Bousquet (1805-1888), tracht hij de prostitutie in de garnizoensstad Nijmegen te doen verminderen. Met behulp van financiële bijdragen van anderen wil het bestuur maatregelen voorstellen die openbare prostitutie moeten voorkomen, medische en andere hulp verlenen en – indien noodzakelijk – opname bevorderen in een asiel, bijvoorbeeld in dat van Heldring.

In datzelfde jaar 1851 voldoet Van der Bruggen, die zich hoofdzakelijk bezighoudt met de eerste doelstelling van deze afdeling, aan het verzoek van Heldring – die na vier jaar *Steenbeek* ervaren heeft dat vele vrouwen buiten hun schuld tot prostitutie vervallen – een op de bijbel gebaseerd rechtsgeleerd advies *over de wetgeving op bordeel, hoerery, enz.*, op te stellen.

De jurist stelt in zijn antwoord, gegrond op het evangelisch beginsel, op eigen ervaringen en op wat over dit onderwerp geschreven is in een aantal Duitse tijdschriften, dat zijn denkbeelden over de ethische aard van het christendom en over de verhouding tussen wet en evangelie en tussen staat en kerkgenootschappen hem tot de overtuiging hebben gebracht, dat de staat ter vermindering van medeplichtigheid prostitutie zomin mag organiseren en reglementeren als op haar beloop mag

laten⁴¹ Evenmin behoort de overheid zich te richten tegen de bij prostitutie bedreven zonde van onkuisheid. Toepassing van het evangelisch beginsel op dit vraagstuk betekent voor hem, dat de staat de plicht en het recht heeft enerzijds ter wille van de openbare eerbaarheid en de gezondheid maatregelen te nemen die het misbruik van publieke prostitutie als een uiting*svorm* van de zonde kunnen beteugelen, anderzijds te erkennen dat bevrijding of verlossing van de zonde zelf niet door wettelijke voorschriften maar uitsluitend door het *evangelie* kan geschieden⁴²

Deze erkenning houdt, in overeenstemming met het grondwettelijk vrijheidsbeginsel, de taak van de wetgever in om wegen te effenen voor het evangelie als enig geneesmiddel tegen de zonde. De wetgever moet hierbij de evangelie-prediking overlaten aan particulieren en kerkgenootschappen, in de hoop dat zij zich van hun werkelijke roeping bewust zullen worden⁴³

De kern van dit antwoord is terug te vinden in een door Van der Bruggen in zijn hoedanigheid van bestuurslid van het asiel *Steenbeek* wederom op verzoek van Heldring in de loop van het jaar 1855 opgesteld *Verzoekschrift tot het bekoomen van wettelijke maatregelen tot betengeling van het kwaad der openbare prostitutie in Nederland*⁴⁴ In dit aan de koning en de tweede kamer gerichte adres dringt het bestuur, dat zich met veel moeite en na een uitvoerige wisseling van nota's eensgezind achter de inhoud ervan heeft kunnen plaatsen, aan op het opstellen van strenge strafbepalingen, met het oog waarop een lange lijst van voorschriften in het rekest is opgenomen.

Eerst vijf jaar later stelt Heldring, naar aanleiding van het door de joodse minister van justitie, M Godefroi (1813-1882), in juni 1860 genomen besluit van deze strekking, dat de christelijke filantropie eindelijk beschikt over de steun van de politie⁴⁵.

2. Verzorging van armen, gebrekkigen en zieken

Behalve Heldring zijn er meer, die niet vergeefs bij Van der Bruggen aankloppen om medewerking of ondersteuning In november 1848 treft de in Nijmegen opgerichte *Vereeniging tot Patroonaat over de Armen*, onder voorzitterschap van de in 1845 vanuit Goes naar de Waalstad gekomen hervormde predikant L. van Haften (1807-1876), voorbereidingen voor de stichting van een ziekenhuis bestemd voor de armen van de hervormde kerk. Van der Bruggen betreurt dit plan om twee redenen⁴⁶ Hij kant zich tegen een ziekenhuis dat uitsluitend bestemd is voor leden van een bepaald kerkgenootschap en ontkent de noodzaak van een derde ziekenhuis. Er is reeds *De Een dragt*, een inrichting voor kinderen, dienstboden en gepensioneerden, in november 1844 gesticht door de onderwijzer J. Buurman (geb. 1799), de apotheker M. Verbeek en de koopman E. Roos, van wie Van der Bruggen twee jaar eerder het huis op de Klokkenberg had gekocht⁴⁷. Voorts bestaat er het reeds ter sprake gekomen ziekenhuis dat toegankelijk is voor armen van alle gezindten en dat geleid wordt door zijn familieleden en goede vrienden uit de plaatselijke Réveil-kring Naar aanleiding van een door Van Haften in januari 1849 georganiseerde verloting ten behoeve van het fonds tot oprichting van een derde ziekenhuis zendt Van der Bruggen hem een gift met begeleidend schrijven als protest tegen de vijandige houding die de predikant van hem en zijn geestverwanten verwacht⁴⁸ Tegen de beschuldiging dat hervormde predikanten geen toegang hebben tot het ziekenhuis aan het Marienburg meent hij in het belang van de waarheid te moeten protesteren. Iedere patient heeft in die instelling het recht geestelijke bijstand te verzoeken, zowel van een predikant als van een katholiek priester.

Uit de opening van het hervormd ziekenhuis, aan de Goeveurnersgas ofwel op de Jodenberg alsook van een katholieke inrichting voor verpleging van zieken en gebrekkigen, aan de Paulstraat, hoek Houtmarkt, geleid door een hulpvereniging van het genootschap der Zusters van Liefde van de Congregatie van Tilburg⁴⁹, in 1850, blijkt Van der Bruggens mistasting in deze kwestie.

3. Bestrijding van drankmisbruik

Wellicht beïnvloed door Heldring, die al een tiental jaren eerder heeft gewezen op de gevaren verbonden aan drankmisbruik⁵⁰, ziet Van der Bruggen in de loop van het jaar 1849 een nieuw ar-

beidsveld Tijdens de voorjaarsvergadering van *Christelijke vrienden* in dat jaar tracht hij met de vraag of een christen behoort deel te nemen aan matigheids- of afschaffingsgenootschappen hun mening ten dezen te peilen⁵¹ Naar aanleiding van de daaropvolgende bespreking, die vanwege het late uur slechts van korte duur is en tot strekking heeft, dat een christen zich niet onder en tussen dronkaards behoort te begeven, stelt hij zich op het inmiddels vertrouwde standpunt, dat een christen zich niet van de wereld, maar van de zonde moet afzonderen Zijn overtuiging is immers dat er geen tegenstelling bestaat tussen evangelie en maatschappij, maar tussen het evangelisch en het wettisch beginsel⁵² De bij zijn vrienden gangbare opvatting dat een dronkaard eerst van de drank af moet zijn alvorens het evangelie te kunnen ontvangen, kan hij evenmin delen Met een beroep op Johannes de Doper verdedigt hij de stelling dat berouw van de zonde, zedelijke verbetering en de doop der bekering leiden tot vergeving van zonden en dat het evangelie het enige middel is de in de mens aanwezige vonk van het beeld Gods in het geweten aan te blazen De strijd moet naar zijn oordeel derhalve niet gericht zijn tegen het gebruik van jenever, maar tegen de zonde van dronkenschap, tegen het misbruik van de drank en tegen de schadelijke gevolgen daarvan voor het lichaam en voor het gezin dat de broodnodige inkomsten derft

Aangezien hij als evangelisch christen in een afschaffingsgenootschap een middel ziet individuen tot bekering en geloof te brengen, meldt hij zich in zijn woonplaats aan als lid van een dergelijk genootschap⁵³

4. Verdediging van het christelijk karakter der filantropische werkzaamheden tegen inmenging van staat en kerkgenootschappen

In de herfst van het jaar 1849 voelt Van der Bruggen zich bedreigd in zijn pogingen door middel van het verrichten van christelijke werkzaamheden op maatschappelijk gebied individuen op te voeden tot (christelijke) vrijheid en daardoor de uitbreiding van het Koninkrijk Gods te bevorderen Het dreigend gevaar komt niet van de kant van zijn protestantse en katholieke stad- en streekgenoten die zijn activiteiten respectievelijk als godsdienstfanatisme en proselitisme beschouwen of van het in november opgetreden liberale ministerie-Thorbecke, waarvan hij staatsbemoeiing vreest, maar van voor hem niet geheel onverdachte zijde, namelijk van zijn *Christelijke vrienden*, in de persoon van de Amsterdamse deurwaarder J A Wormser, een van de trouwste volgelingen van Groen van Prinsterer Uitgerekend dezelfde man die een vijftal jaren eerder propaganda maakte voor de school op de Klokkenberg en het schoolblad, voelt zich nu geroepen deze en andere werkzaamheden van christelijk-filantropische aard in het hart aan te vallen, in het oog van Van der Bruggen door de vorm voor het wezen aan te zien en het evangelisch met het wettisch beginsel te vermengen

In felle bewoordingen spreekt Wormser – doelend op verschillende geestverwanten maar met name op Van der Bruggen – *Over de onkerkelijke rigting, die zich bij vele geloovigen openbaart* in het innemen van een onkerkelijk, individueel en subjectief standpunt en in het verrichten van filantropisch werk buiten het hervormd kerkgenootschap om, zodat deze arbeid een vaste (sic) grondslag – bedoeld is de kerkelijke – mist en gericht is tegen het kerkelijk beginsel en leergezag, tegen kerkelijke waarheden en tegen de kerkelijke geloofsbelijdenis⁵⁴ Door hun individualistische en subjectieve geloofsopvatting en door hun activiteiten individuen rechtstreeks tot God te brengen heten deze gelovigen het hervormd kerkgenootschap te verwaarlozen en de indruk te wekken dat God buiten dit kerkgenootschap te vinden is

'Alle inrigtingen derhalve, waaraan deze wensch tot grondslag ligt, zijn door haar *beginsel*, door hare *werkzaamheden* en door hare *vruchten* tegen de kerk gerigt', aldus Wormser⁵⁵

Vanuit Van der Bruggen gedacht had Wormser in plaats van gericht 'tegen de kerk' moeten schrijven gericht tegen het wettische in het kerkelijk beginsel en tegen de eenzijdigheid in christologie en antropologie Wanneer Wormser dat gedaan had zou hij hebben ingezien, dat zijn aanval niet slechts gericht is op Van der Bruggen c.s., maar in de eerste plaats op het wezen van de Amsterdamse bijeenkomsten van *Christelijke vrienden* zelf en dat zijn beschouwing van samen-

werking van leden van diverse gezindten als niet kerkelijk en van de hervormde gezindte als de nationale en de christelijke bij uitstek hem bestempelt als een van degenen die beeindiging van deze Reveil bijeenkomsten heeft doen bespoedigen

In zijn reactie op deze eerste openlijke aanval van confessionele zijde, ondernomen enige maanden na de opening van de Normaalschool te Nijmegen en het asiel *Steenbeek* te Zetten, neemt Van der Brugghen, voor wie polemiseren zijn lust en leven is⁵⁶, geen blad voor de mond. Tot in het diepst van zijn hart geraakt door deze 'dolkstoot in de rug' maakt hij Wormser duidelijk, dat diens beschuldiging niet overeenkomstig de waarheid is, aangezien hij en voor zichzelf en voor de werken van barmhartigheid aansluiting bij 'de kerk' idealiter zeer wenselijk, maar gezien de omstandigheden zowel in Nijmegen als daarbuiten onmogelijk acht⁵⁷.

Zolang zijn ideaal van een bevolking die zo ver gevorderd is in de kennis van Christus dat allen ware christenen zijn en van vereniging van deze christenen in de ware christelijke kerk, op grond waarvan de samenleving, de staat en alle filantropische werkzaamheden christelijk zijn, niet verwezenlijkt is, behoort naar zijn overtuiging – reeds kenbaar gemaakt in 1846 – een gemeente van Christus die werkzaamheden als gemeentewerk te verrichten. Zolang de kerkgenootschappen in hun ontwikkeling bij sommige christenen (Van der Brugghen c.s.) en gemeenten achterblijven ziet hij voor zichzelf en voor zijn geestverwanten een belangrijke pastorale taak weggelegd.

Mede in dit licht gezien heeft hij in mei 1848 tijdens de vergadering van *Christelijke vrienden* het voorstel van de afgescheiden predikant Brummelkamp gesteund de financiële bijdrage van de staat aan het hervormd kerkgenootschap te doen beeindigen⁵⁸. Uit oogpunt van rechtvaardigheid vindt hij het onbillijk een deel van de natie te laten betalen voor iets zonder daar profijt van te hebben en op grond van het evangelisch christelijk beginsel is hij overtuigd dat dienaren van het evangelie als Paulus van de evangelieverkondiging ofwel van de gemeente moeten leven en dat deze gemeenten meer belangstelling voor geestelijke bijstand zullen krijgen wanneer zij die zelf moeten bekostigen. Om dezelfde redenen zal Van der Brugghen in 1852 naar aanleiding van de nieuwe kerkorde – in tegenstelling met een deel van de gereformeerde orthodoxie – het recht en de vrijheid van een al dan niet christelijke gemeente benadrukken en wijzen op het feit dat deze kerkvorm van vrije gemeenten overeenstemt met de tijdgeest en de constitutionele regeringsvorm. Daarnaast is die kerkvorm een uitvloeisel van het vrijheidsbeginsel⁵⁹.

Persoonlijk wil Van der Brugghen graag kerkelijk zijn en christelijke werkzaamheden laten uitgaan van de christelijke kerk, maar – zoals vermeld – de omstandigheden op kerkelijk gebied laten hem dit niet toe. Geen van de bestaande kerkgenootschappen vindt hij christelijk genoeg of vertegenwoordigt in zijn ogen de christelijke gezindte. Bovendien vraagt hij zich af tot welk hervormd kerkgenootschap hij zich zal moeten voegen.

'Tot die, welke volgens een groot aantal onzer vrienden, nog *jure*, of tot die, welke volgens het gevoelen der meesten in die kerk, *facto* bestaat – namelijk, tot degene, die gebouwd is en *jure* nog staat op den grondslag der nog, niet met *quatenus*, maar met *quia* verbindende formulieren van eenigheid der Gereformeerde kerk, of tot degene, die *facto* zich aan die formulieren alleen met *quatenus* verbonden acht'⁶⁰.

Aan het eerste heeft hij voldaan, evenals een groot deel van zijn vrienden is hij, bij gebrek aan beter, lidmaat van de Waalse Kerk en dus van het zich christelijk noemend hervormd kerkgenootschap. Toegeven aan de eis van Wormser – erkenning van het bindend gezag van de confessie als het wezen van dit kerkgenootschap – valt hem zwaar, daar hij van mening is dat confessioneel worden niet wil zeggen kerkelijker, een kerkgenootschap is immers meer dan een confessie. Aangezien in Nijmegen

'eene, *jure* en *facto* () bestaande Gereformeerde gemeente, in den vollen zin des woords, met *quia* en niet *quatenus*'

niet voorkomt, maar wel een zonder bindende confessie, kan hij zich niet voorstellen dat Wormser hem aanmoedigt zich bij die gemeente – waar de geest van de Groningers heerst – aan te sluiten⁶¹. Wel kan hij zich goed indenken waar bij Wormser de schoen wringt.

Hij beseft ten volle dat Wormsers beschuldiging van onkerkelijkheid onder andere aan zijn adres een gevolg is van de omstandigheid, dat de *Christelijke vrienden* sedert hun achtste bijeenkomst

van 11 en 12 oktober 1848 onderling van mening verschillen over de houding die een christen moet aannemen tegenover de ophanden zijnde wet op het lager onderwijs.

Op de tweede dag van deze vergadering, toen reeds velen, onder wie hijzelf, huiswaarts waren gegaan, had Groen van Prinsterer het onderwijsvraagstuk aan de orde gesteld en, beïnvloed door de opvattingen van de Schot Th. Chalmers (1780-1847), beweerd, dat het karakter van de openbare school niet bepaald wordt door de onderwijzer en de plaatselijke omstandigheden, maar door de godsdienstige gezindheid en behoeften van de natie⁶². Uit deze bewering had hij de gevolgtrekking afgeleid, dat, afgezien van de kwestie of een staat al dan niet christelijk is, de wetgever zich daarop moet richten en, aangezien de natie in meerderheid de christelijke gezindheid is toegedaan, in samenwerking en overleg met de gezindheden de staatsschool christelijk inrichten en wel in die zin dat die school voor de gezindheden bruikbaar is. Veel bijval had zijn idee van facultatieve splitsing van de openbare school niet gekregen. Da Costa dacht aan neutrale openbare naast kerkgenootschappelijke bijzondere scholen, Koenen aarzelde in zijn keus voor neutraal openbaar onderwijs of voor splitsing ervan in protestantse en katholieke scholen en Beets – in principe voorstander van kerkelijke scholen – sprak de hoop uit dat het hervormd kerkgenootschap zich van haar roeping tot het onderwijs bewust zou worden.

Op de daaropvolgende bijeenkomst van 18 en 19 april 1849, bij afwezigheid van Groen van Prinsterer voorgezeten door Van der Bruggen, waren J.A. Singendonck – Justs neef en zwager, dan commies van staat bij de eerste kamer – en Heldring opgetreden als verdedigers van de facultatieve splitsing. Van der Bruggen zelf had zich niet in de discussie gemengd, maar volstaan met zijn vrienden voor de volgende vergadering stellingen betreffende dit onderwerp in het vooruitzicht te stellen⁶³.

Naar aanleiding van deze bespreking had Wormser zich op het standpunt geplaatst, dat de meningen van de vrienden inzake de onderwijskwestie slechts in schijn uiteenliepen. In aansluiting op de uitspraak van Beets had hij in een tweetal artikelen de strijd om herstel van de Hervormde Kerk in verband gebracht met die om het karakter van de openbare school⁶⁴. Naar zijn wijze van zien zou deze kerk zich eerst dan bewust zijn van haar roeping tot opvoeding en onderwijs, wanneer haar lidmaten meer besef zouden hebben van de gemeenschappelijkheid van hun geloof en de geloofsbelijdenis. Op grond van zijn kerkelijk beginsel en van de grondwettelijke bepalingen over bescherming van de kerkgenootschappen van overheidswege en eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen op de openbare school was hij tot dezelfde conclusie gekomen als Groen van Prinsterer: daar de natie christelijk is en de hervormde gezindheid het nationale kerkgenootschap, zorgt de staat voor de oprichting van scholen en voor het niet godsdienstig deel van het onderwijs; de kerkgenootschappen zorgen voor het onderwijs in de geest van de gezindheden.

Door deze scholen aan te duiden als *gezindheidsscholen* had Wormser de verwarring onder de vrienden groter gemaakt. Hoewel uit zijn betoog op te maken viel, dat hij een voorstander was van splitsing van de openbare school naar gezindheden, was gezindheidsschool toentertijd de geijkte term voor een kerkgenootschappelijke bijzondere (diaconale) school. Door zich aldus uit te drukken was het hem inderdaad mogelijk te beweren dat de meerderheid van de vrienden nauwelijks van mening verschilde over het vraagstuk van de verhouding tussen kerkgenootschap en school. Een bijdrage aan de oplossing van het probleem waarmee een deel van hen worstelde – het dilemma van kerkgenootschappelijk bijzonder of openbaar onderwijs – had hij daarmee echter niet geleverd. Daarbij kwam, dat Van der Bruggen én in een persoonlijk schrijven én door middel van zijn schoolblad Wormser had laten weten, dat hij zich in drieërlei opzicht noch met het ene noch met het andere standpunt kon verenigen⁶⁵.

In de eerste plaats had hij in het *Nijmeegsch Schoolblad voor het Christelijk Onderwijs* jaar in jaar uit gestreden vóór christelijk in plaats van kerkgenootschappelijk onderwijs. Hem ging het vóór alles om vrijheid van onderwijs voor iedereen: particulieren, kerkgenootschappen en maatschappijen, zoals die van het Nut van 't Algemeen; en om een christelijke school in de vorm van de bijzondere school der eerste klasse, de zogenaamde associatieschool. Vandaar dat hij een tegenstander was van gezindheidsscholen of kerkgenootschappelijke scholen,

'staande onder het beheer en den invloed der verschillende kerkgenootschappen, met het bepaalde oogmerk, om aan het godsdienstig onderwijs op dezelfde, buiten het algemeen

christelijke (bedoeld is het algemeen christendom van de Groningers, niet dat van het evangelie -B-), die kleur, die rigting te geven, welke eigen zijn aan den bijzonder confessionelen leer-typus der kerkgenootschappen waartoe zij behooren⁶⁶

Voorts had hij al bijna tien jaar gepleit voor het aanbrengen van een geringe wijziging in de schoolwetgeving van 1806. De plannen van Wormser zouden leiden tot een totale omwenteling, 'eene ware school-revolutie'⁶⁷

De gemengde openbare school als regel zou plaatsmaken voor een naar de gezindheden gesplitste openbare school en als uitzondering blijven voortbestaan. De bijzondere school zou dan een toevluchtsoord zijn voor hen die tegen de beide andere schooltypen bedenkingen hadden. Deze omwenteling stuitte Van der Bruggen tegen de borst om overwegingen van principiele en praktische aard.

Zo was hij ten slotte doorgedrongen tot de diepere achtergrond van Wormsers houding tegenover de christelijke werkzaamheden in het algemeen en die aangaande het onderwijs in het bijzonder. Met alle overtuigingskracht die hij bezat had hij getracht Wormser en diens confessionele vrienden duidelijk te maken, dat noch de staat noch een kerkgenootschap zich het recht op opvoeding en onderwijs mocht aanmatigen en

'dat CATHOLICITEIT en niet PARTICULARISMUS de roeping is der Christelijke school'⁶⁸.

Hun had hij als zijn standpunt kenbaar gemaakt, dat dit recht uitsluitend toekomt aan de kerk van Christus, een christelijke gemeente, christen-ouders en individuele christenen en dat opvoeding en onderwijs op school in dienst van de opvoeding en het onderwijs thuis alleen toevertrouwd kunnen worden aan christen-onderwijzers. Ervaringen opgedaan met het Pruisische onderwijsstelsel, hadden hem in zijn mening gesterkt, dat het nadelig is scholen onder het gezag en het toezicht van de geestelijkheid te brengen.

'Gezindheidsscholen zijn () noodzakelijk en par la force des choses, niets anders dan Priester-, Dominé- en Rabijnenscholen',

had hij Wormser toegeroepen en daar onmiddellijk aan toegevoegd, dat scholen

'met het Kerkgenootschappelijke Priester-, Dominé's- of Rabijnenrégime zeer slecht gediend (zijn)'⁶⁹.

Bovendien had hij Wormser ervan trachten te overtuigen, dat dienstbaarheid van de school aan de christelijke opvoeding iets anders inhield dan die aan een gezindheid; dat niet de tegenstelling tussen de gezindheidsschool en een atheïstische de juiste was, maar die tussen de atheïstische en de christelijke school, dat het hervormd kerkgenootschap niet identiek was aan de kerk van Christus, en dat opvoeding in de leer en vermaning des Heren iets anders was dan onderwijs in het leerstellige van een kerkgenootschap.

Tot slot had hij Wormser gewezen op de praktische onmogelijkheid en onuitvoerbaarheid van diens stelsel. Aangezien enerzijds de grondwet de staat voorschreef overal voldoende onderwijs te geven en anderzijds de gedachte aan gezindheidsscholen, in de zin van facultatieve splitsing van de openbare school, gebaseerd was op het vermeend recht van een gezindheid eigen scholen te hebben, zou, volgens Van der Bruggen, iedere gezindheid op dit recht aanspraak mogen maken, met als gevolg dat de staat verplicht zou zijn op allerlei plaatsen verschillende scholen te stichten alsmede een oordeel te vellen over de belijdenisgeschriften ten einde een gezindheid als zodanig te kunnen erkennen. Deze verplichting zou de gereformeerde gezindheid problemen opleveren, daar een groot deel daarvan zich niet aan deze geschriften hield.

En in deze reactie van Van der Bruggen én in zijn gelijktijdig – in september 1849 – uitgesproken gunstige beoordeling van het vlak daarvoor door minister De Kempenaer ingediende wetsontwerp op het lager onderwijs – dat ten gevolge van de val van het ministerie-De Kempenaer-Donker Curtius overigens niet in behandeling zou komen – had Wormser aanleiding gevonden Groen van Prinsterer te wijzen op het principiele verschil in levensovertuiging tussen de confessionelen en de hoofdredacteur van het *Nijmeegsch Schoolblad voor het Christelijk Onderwijs* en een artikelenserie te wijden aan de onkerkelijke richting van vele gelovigen⁷⁰.

Hoewel Van der Bruggen het niet in alle opzichten eens was met de regering, had hij zich over dit wetsontwerp 'niet ontevreden' uitgelaten⁷¹. De daarin voorkomende begunstiging van de openbare school achtte hij begrijpelijk, ofschoon daarvoor volgens hem geen rechtsgrond bestond,

de jure vloeide de openbare school immers voort uit de grondwettelijke plicht van de regering zorg te dragen voor voldoende lager onderwijs

Zijn vreugde gold twee aspecten van het ontwerp de openbare school was het verplichte karakter van de gemengdheid ontnomen en de godsdienstkwestie was, met uitzondering van de grondwettelijk vereiste bepaling over eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, buiten beschouwing gelaten

Wat het eerste aspect betrof, had hij als zijn mening kenbaar gemaakt, dat rehtens niet de openbare school regel was, maar de bijzondere, een opvatting die hij in 1857 in 'zijn' onderwijswet sterker over het voetlicht zou brengen Deze mening had hij gestaafd met een verwijzing naar het uitgangspunt van het ontwerp, dat in overeenstemming met de vrijheid en het recht van iedere burger inhield, dat

'ieder onderwijs *geeft*, die de gewenschte waarborgen levert van bekwaamheid en zedelijkheid en dat ieder huisvader zoodanige school voor zijne kinderen *verkiest* () welke naar zijnen smaak is'⁷²

Aangezien het voorschrift ontbrak dat het openbaar onderwijs een bepaalde politieke, godsdienstige of pedagogische richting nastreefde, kon er geen sprake meer zijn van een bevoorrechte positie van de openbare school, sterker nog was het 'recht' vervallen deze school te bevoordelen boven de bijzondere Bovendien was daardoor de mogelijkheid geschapen dat deze school

'hare eigenlijke, natuurlijke bestemming, om hulpmiddel, voorziening van regeringswege te zijn, herneemt, dáár, waar de bijzondere school te kort schiet',

aldus Van der Bruggen⁷³.

Gezien de omstandigheden wilde hij op dit recht niet aandringen, wel moest het hem van het hart, dat de regering ondanks en in strijd met dit recht oprichting van bijzondere scholen trachtte te belemmeren door middel van verlaging van de akte van toelating voor de eerste rang tot een algemene akte van toelating zonder rang, wanneer een onderwijzer optrad of wilde optreden als hoofd van een bijzondere school Een gevolg van dit voornemen was verplichte onderwerping aan een herexamen, niet door schoolhoofden bij het openbaar onderwijs, maar door hun collega's van de bijzondere scholen Hij had zich afgevraagd of achter deze maatregel niet de mogelijkheid verscholen lag aan verkrijging van die akte dusdanig veel voorwaarden te verbinden dat via een achterdeur toch weer sprake zou zijn van een onwettig monopolie van de gemengde openbare school, een gevoel dat versterkt werd door het ontbreken van de bijzondere scholen der eerste klasse in het ontwerp

Het tweede aspect had hem reden tot tevredenheid gegeven, aangezien daaruit bleek, dat de wetgever opname van de omstreden formule van opleiding tot alle maatschappelijke en christelijke deugden achterwege had gelaten, een voorschrift dat hij reeds een tiental jaren beschouwde als wartaal

'Ja, wartaal, in den volsten zin des woords. eene *phrase*, welke aantoonst dat men noch van deugd, noch van maatschappij, noch van Christendom éénig gezond begrip heeft'⁷⁴

Afgezien van het feit dat hij in die jaren tegenover de Groningers – voorstanders van algemeen christendom op de openbare school – verkondigd had, dat de gemengde openbare school zomin de facto middel was voor het geven van christelijk onderwijs als dat zij dit de jure ook maar kon zijn, had hij in het ontbreken van deze formule een tegemoetkoming gezien aan zijn wens, dat de staat zich neutraal opstelt ten opzichte van kerkgenootschappen en godsdienstige richtingen Uitgaande van de stelling

'Eene openbare, gemengde staatsschool, die zich omtrent alle godsdienst-begrippen in der daad neutraal houdt, is eene *volstrekte onmogelijkheid*',

had hij zich in dit verband echter wel afgevraagd of de wetgever zich in voldoende mate gerealiseerd had, dat een dergelijke opstelling niet neerkwam op neutraliteit ten opzichte van de godsdienst, meer in het bijzonder van het christendom⁷⁵.

In hoeverre de hiervoor geschetste polemiek tussen Wormser en Van der Bruggen en de opmerkingen van laatstgenoemde over het ontwerp van wet betreffende het lager onderwijs van invloed zijn geweest op de zeer uitvoerige bespreking van de onderwijskwestie op de tiende vergadering

van *Christelijke vrienden*, 10 oktober 1849, is niet met zekerheid vast te stellen. Vaststaat, dat de opvattingen van de Nijmegenaar, die zelf schittert door afwezigheid, onmiskenbaar 'aanwezig' zijn⁷⁶.

Mede uit hoofde van zijn functie als kamerlid – de anti-revolutionairen hebben in 1849 slechts één zetel – wil Groen van Prinsterer zijn achterban raadplegen over zijn voorstel te ijveren voor facultatieve splitsing van de openbare school. In zijn toelichting bij dit voorstel richt hij zich over de hoofden van de aanwezigen tot de Nijmeegse onderwijsdeskundige. Aangezien hij bijzondere scholen te duur vindt voor de geringe stand en voorts van mening is dat die scholen geen concurrentiepositie tegenover het openbaar onderwijs kunnen innemen, stelt hij voor dat christenen zich concentreren op de overheidsschool, maar het bijzonder onderwijs niet uit het oog verliezen. Met het oogmerk Van der Bruggen gerust te stellen wijst hij er met nadruk op, dat hij geen openbare school wenst voor alle, maar voor drie 'gezindheden' – de protestantse, de katholieke en de joodse.

Aan het feit dat de protestantse stroming binnen het christendom geen gezindheid is, gaat Groen van Prinsterer, die deze stroming wel degelijk opvat als een gezindheid, voorbij, hoewel hij gemakkelijk kan inzien, dat deze inconsequente concessie aan zijn oorspronkelijk uitgangspunt zijn positie alleen maar verzwakt. Die wordt zelfs hachelijk als blijkt, dat, met uitzondering van Mackay, alle aan de discussie deelnemende sprekers, onder wie W. van Lijnden, J. J. Teding van Berkhout, Da Costa en Beets, kerkgenootschappelijke *bijzondere* scholen wensen en met de voorzitter van mening verschillen over diens opvatting van een christelijke staat. Hoewel zij hem niet kunnen overreden van zijn denkbeeld af te zien, voelt hij zich niet genoodzaakt als volksvertegenwoordiger af te treden. Wellicht om nog bij iemand steun te vinden, verklaart hij zich accoord met hetgeen Beets naar voren heeft gebracht, te weten gezindheidsscholen niet bij wet invoeren, daar alles aankomt op de onderwijzer en de plaatselijke omstandigheden. In naam schaart hij zich daardoor aan de zijde van Van der Bruggen.

Deze heeft zich inmiddels onledig gehouden met het beginsel van de wetgeving op het lager onderwijs, inzonderheid met de vraag wat de betrekking zal zijn van de openbare school tot het christendom⁷⁷.

In dat opzicht onderscheidt hij drie stelsels, tussen welke gekozen kan worden.

Het eerste is dat van de regering – De Kempenaer-Donker Curtius – de openbare school is neutraal ten opzichte van godsdienstige richtingen en kerkgenootschappen, de wet schrijft geen godsdienstige, politieke of pedagogische richting voor en verbiedt er ook geen, zij verbiedt uitsluitend het geven van ergernis aan een godsdienstige richting of een kerkgenootschap. Dit stelsel, dat wel naar de letter, maar wellicht niet naar de geest gelijk is aan dat van hemzelf, kent derhalve een openbare school die niet neutraal is ten opzichte van de godsdienst, het vrijheidsbeginsel en de opvoeding tot ware humaniteit alsook de bijzondere school voor wie wel een bepaalde godsdienstige of kerkgenootschappelijke richting op school verlangt. Aangezien Van der Bruggen christelijke opvoeding en christelijk onderwijs voorstaat, houdt hij vast aan zijn bewering.

'de bijzondere school 1e klasse, de *associatie school* is, in de tegenwoordige orde van zaken, het éénige kanaal waarin het lager onderwijs zich voortaan, met vrije, onbelemmerde ontwikkeling zal kunnen bewegen'⁷⁸.

Het tweede stelsel is dat van het N.O.G., de hoogleraren Th. van Swinderen (1789-1851) en Hofstede de Groot en het 'Nut', kortom, van de hervormde anti-katholieke meerderheid – de openbare school is niet neutraal ten opzichte van het christendom en leidt op tot alle maatschappelijke en christelijke – in de zin van algemeen zedekundige – deugden, zonder andersdenkenden aanstoot te geven, een streven dat Van der Bruggen sedert 1838 als onwenselijk en onmogelijk realiseerbaar heeft bestempeld.

Waar het hem in hoofdzaak om gaat is, stil te staan bij een aantal bedenkingen tegen het derde stelsel, dat van zijn confessionele vrienden, met name van Groen van Prinsterer, Mackay, Wormser en Singendonck. In hun stelsel behoort de openbare school enerzijds aan de staat anderzijds aan een kerkgenootschap, zodat – althans in de ogen van Van der Bruggen – ieder kerkgenootschap zijn eigen openbare school heeft. Deze ten opzichte van de kerkgenootschappen en de christelijke godsdienst niet neutrale school wijst Van der Bruggen eveneens als onwenselijk en praktisch onuitvoerbaar af.

Daarenboven heeft hij zich geërgerd aan opmerkingen van de kant van zijn vrienden over het ingediende wetsontwerp. Het zou de openbare school 'ontchristelijken' en het christendom van die school verbannen, iets, dat geen christen lijdelijk mocht aanzien.⁷⁹ In deze voorstelling van zaken ziet hij 'overdrijving en declamatie'. In het belang van waarheid en recht wijst hij de gedachte dat het niet gebiedend voorschrijven van het christendom op de school gelijk staat aan het verbieden van die godsdienst van de hand. Met nadruk verzoekt hij zijn vrienden hun aandacht te willen vestigen op het feit, dat het wetsontwerp niets nieuws invoert, maar de zaken laat zoals zij zijn. Het ontnemt aan de feitelijke toestand alleen

'de leugen, de officiële fictie, waardoor, hetgeen facto op de gemengde openbare school geen Christendom *was*, noch *konde* zijn, toch gecenseerd werd Christendom te wezen'.⁸⁰

Ten einde hen gerust te stellen maakt hij hen attent op de door de wet geschapen mogelijkheid, dat een onderwijzer op niet gemengde openbare scholen – bedoeld zijn katholieke en protestantse – met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen het onderwijs dienstbaar maakt aan de christelijke opvoeding, hetgeen op de gemengde minder gemakkelijk zal zijn.

Tot slot uit hij als zijn vrees, dat de beschuldigingen van zijn vrienden aan het adres van de regering voortkomen uit onkunde en het gedreven worden door het belang

'om te verlangen en als wenschelijk te beschouwen () dat het Christendom niet alleen van staatswege niet *verboden*, maar dat het *geboden* worde'.⁸¹

Hij, die altijd tegen elke vorm van officieel christendom, hetzij dat van Hofstede de Groot, hetzij dat van Groen van Prinsterer, gekant is geweest, aangezien hij ervan overtuigd is dat wettelijke voorschriften geen middelen zijn mensen tot het evangelie te brengen, acht het gevaar niet denkbeeldig dat er in de tweede kamer een meerderheid te vinden zal zijn voor het stelsel van Groen van Prinsterer. Te zamen met katholieken en met steun van aanhangers van het stelsel van Hofstede de Groot hebben zijns inziens de anti-revolutionairen de mogelijkheid de bijzondere school op te offeren voor de naar de gezindheden gesplitste openbare.⁸²

Na lezing van het verslag van genoemde tiende bijeenkomst van *Christelijke vrienden* voelt hij zich verre van gerustgesteld door de 'ommezwaar' van Groen van Prinsterer. In een nabeschouwing van deze vergadering in 'zijn' schoolblad tracht hij zijn vrienden ervan te overtuigen, dat de onderwijskwestie niet bestaat uit het doen van een keuze tussen bijzonder onderwijs in de vorm van de associatieschool en openbaar in die van de naar de gezindheden gesplitste staatsschool.⁸³ Naar zijn zienswijze is het wezen van het onderwijsvraagstuk het dilemma van enerzijds de gemengde openbare school waarop door de wet geen enkele godsdienstige of kerkgenootschappelijke richting geboden c q. verboden zal zijn naast de bijzondere voor hen die in geweten bezwaar hebben tegen richting en inrichting van het onderwijs op de andere schoolvorm (het stelsel van Van der Bruggen) en anderzijds de niet gemengde, maar naar de gezindheden gesplitste openbare school waarop bij wet kerkgenootschappelijke richtingen zijn vastgelegd, die het bijzonder onderwijs elke bestaansmogelijkheid ontnemt (het stelsel van Groen van Prinsterer c s.).

Beide stelsels, het ene bepleit door Van der Bruggen sinds 1840 en het andere door Groen van Prinsterer sinds 1848, staan in wezen lijnrecht tegenover elkaar, hetgeen veel *Christelijke vrienden* zich onvoldoende realiseren. In navolging van Groen van Prinsterer gaat het hen om kerkherstel en *kerkelijk* onderwijs. Hun voorkeur gaat echter uit naar kerkelijk *bijzonder* onderwijs. Het eerste stelsel biedt hun bijzondere, maar geen kerkgenootschappelijke scholen, het tweede kerkgenootschappelijke openbare als regel en bijzondere als uitzondering, zodat zij voor het dilemma staan van niet kerkgenootschappelijk bijzonder of kerkgenootschappelijk openbaar onderwijs.

Van der Bruggen, die de hoop koestert dat zijn vrienden zullen kiezen voor bijzonder onderwijs, geeft zich te weinig rekenschap van hun *kerkelijkheid* en *kerkisme*. Wormser, Groen van Prinsterer en Mackay, die rekenen op de voorkeur van hun geestverwanten voor de naar de gezindheden gesplitste openbare school, hebben te weinig oog voor Van der Bruggens *christelijke* *heid* en *christen* *zijn*.

In dit licht gezien krijgen Wormsers artikelen over de zogeheten onkerkelijke, individuele en subjectieve richting van Van der Bruggen hun ware betekenis: de confessionelen die *Het Regt der Hervormde Gezindheid*, zoals dat door Groen van Prinsterer is toegelicht en verdedigd⁸⁴, voor-

staan, vallen de ethisch christen Van der Bruggen aan, die opkomt voor het recht van christenen of van individuen

Wanneer Wormser in maart 1850 zijn artikelenreeks over onkerkelijkheid derhalve besluit met een verwijzing naar genoemde publikatie van zijn voorman alsmede naar een brochure van Mackay, waarin eveneens de grondwettelijke vrijheid van onderwijs in de zin van het recht van de gezindheden op de school en het in het openbaar belijden van het geloof wordt verdedigd⁸⁵, stelt hij Van der Bruggen in de gelegenheid de discussie over (on)kerkelijkheid, over de houding van een christen tegenover de onderwijswet, over schoolvormen en over het recht hetzij van kerkgenootschappen hetzij van individuen over te brengen naar het door deze polemist geliefde terrein van de strijd tussen *beginselen*.

Mackay heeft in zijn brochure het recht van 'Rome' en 'Dordt' verdedigd tegenover een anonieme Rotterdamse publicist die in zijn geschrift had opgeroepen geen gevolg te geven aan de circulaire van 2 december 1849 – door Thorbecke reeds een maand na zijn optreden als minister uitgevaardigd – waarin de provinciale en lokale besturen worden opgewekt een soepele houding aan te nemen ten opzichte van aanvragen bijzondere scholen te stichten. In de geest van de verdedigers van de schoolwetgeving van 1806 – bedoeld zijn de Groningers – leest de anonieme auteur in de grondwetsbepaling betreffende het onderwijs, dat de gelegenheid bestaat bijzondere scholen op te richten *nadat* de staat overal voldoende openbaar onderwijs geeft. Voorts wil de Rotterdammer aan oprichting van deze scholen de voorwaarde verbinden, dat zij niet mogen opleiden tot liefde voor 'Rome' of 'Dordt'. Tegen deze aantasting van de grondwet is Mackay in het geweer gekomen.

Van der Bruggen stemt van harte in met Mackay's betoog, met uitzondering van de daarin voorkomende verdediging van het recht der kerkgenootschappen in plaats van dat van de christelijke gezindheid ofwel van de christelijke waarheid en vrijheid. Tegenover het standpunt van de vertegenwoordiger van 'Dordt', die

'de op Gods Woord gegronde belijdenis van de Hervormde kerk, voor waar, voor eeuwig waar, voor alleen waar!'

houdt, plaatst Van der Bruggen als het zijne, dat het niet aankomt op de woorden van deze belijdenis, maar op die van God zelf, die zijn 'de' waarheid, 'het' evangelie⁸⁶

Uit Mackay's repliek van 8 april 1850 komt het beeld dat de confessionelen zich van Van der Bruggen gevormd hebben duidelijk naar voren⁸⁷. Het is dat van de man die zich, als gevolg van zijn vrije, individuele, onkerkelijke en subjectivistische zienswijze, ten eerste jarenlang heeft gekeerd tegen de gemengde openbare school, ten tweede nog in april 1849 zeer negatief heeft uitgelaten over het streven van Van Swinderen de vrijheid van onderwijs weliswaar te erkennen, maar gebruikmaking van dat recht onmogelijk te maken door het nemen van maatregelen zoals gratis openbaar onderwijs, invoering van de schoolplicht en gunstige salariering van de onderwijzers op de openbare school⁸⁸ en ten derde in september van dat jaar positief heeft opgesteld tegenover de ingediende onderwijswet. Het is voorts dat van de vriend die, met zijn standpunt waarin geen plaats is voor kerkelijke beginselen en waarheden, voor kerkelijk leergezag en voor het recht van het hervormd kerkgenootschap op de christelijke werkzaamheden 'tegenover Rome', de Groningers en 'tegenover het ongelooft', voor zich

'zijne christelijke bijzondere scholen (wil) koopen voor den zoo dueren prijs van een algemeen negatief d.i. onchristelijk onderwijs'

op de openbare school.

Het is ten slotte het beeld van de orthodox die zich van de confessionelen verwijderd en evolueert in de richting van de Groningers.

In zijn dupliek poneert Van der Bruggen kort en bondig, dat niet *hij* op een onkerkelijk, individueel, subjectivistisch en eenzijdig menselijk standpunt staat, maar dat *zijn confessionele vrienden* zich, met hun eenzijdig kerkgenootschappelijk beginsel en het daarop gebaseerd individueel, dat wil in zijn gedachtengang zeggen door mensen, vergoddelijkt confessionele pseudo-christendom en hun zogenaamd christelijke gezindheidsschool, geplaatst hebben tegenover het beginsel van het ware evangelische christendom, tegenover de christelijke, de objectieve én subjectieve, waarheid van het godmenselijke christendom en de ware katholiciteit⁸⁹.

Nadrukkelijk stelt hij vast dat het hem niet in de eerste plaats gaat om bijzondere, gemengde of kerkgenootschappelijke schoolvormen en om de uitbreiding van een kerkgenootschap of van een godsdienstige richting zoals die van de Groningers, maar om bevordering van de uitbreiding van het Koninkrijk Gods. Die uitbreiding is hij bereid te kopen voor de prijs van gezindheidsscholen of van naar de gezindheden gesplitste staatsscholen die volgens hem uiteraard slechts in naam christelijk kunnen zijn.

Zijns inziens behoort het christendom scherp gescheiden te zijn van allerlei vormen. Die vormen verdienen het predikaat christelijk niet, onverschillig of deze benaming algemeen, hervormd of katholiek christendom is. Tegenstellingen tussen protestanten en katholieken, tussen begrippen als christen en katholiek of christen en protestant erkent hij als zodanig niet; wel die tussen het evangelisch en het wettisch beginsel, ook voor zover dat wettische voorkomt in het protestantisme en katholicisme⁹⁰.

Zijn strijd is niet gericht tegen een kerkelijke geloofsleer, belijdenis of waarheid, maar tegen eenzijdigheid in de christologie, de antropologie en het Godsbegrip. Deze eenzijdigheid openbaart zich zijns inziens bij de Groningers in eenzijdig humanisme en bij de confessionelen in eenzijdig vergoddelijkt christendom. Een gevolg daarvan is, dat een individu God en kerkgenootschap móét gehoorzamen en zich vernederen tot het aangaan van een werktuiglijke, vormelijke, mechanische betrekking met God. Aangezien de confessionele richting zich derhalve kenmerkt door jodisme, formalisme, legalisme en docetisme, bestempelt hij haar als oud-testamentisch, theocratisch en wettisch en is hij van oordeel, dat zij in Nederland de gedachten vertegenwoordigt van de Duitsers F. J. Stahl, E. W. Hengstenberg (1802-1869) en de gebroeders L. en E. L. von Gerlach (1709-1861; 1795-1877)⁹¹.

Van deze richting is hij een verklaard tegenstander. Naar zijn overtuiging komt immers reiniging van het hart niet tot stand door vormen en door van buitenaf op een individu uitgeoefende dwang. In onderwerping van een individu aan het algemeen belang, met name dat van de staat, of aan dat van een kerkgenootschap ziet hij gewetensdwang die indruist tegen het streven naar vrijheid en verzoening met God in Christus oftewel naar de ware vrijheid.

Voor de ethische Van der Bruggen is het gehele en van alle wettische bestanddelen gezuiverde evangelie het enige middel in de opvoeding tot vrijheid, tot het eeuwig welzijn en tot de ware humaniteit, anders gezegd, tot een evangelisch geïnspireerd christen, die als mens Gods en gezalfde des Heren handelt, spreekt, wil en denkt naar zijn geweten en dus naar Gods wil die in en met hem is. Het recht van ieder individu op gewetensvrijheid, op een vrijwillige keuze hetzij voor het goede, hetzij voor het kwade en op christendom ontdaan van vormen mag volgens hem niet aangetast worden, zomin door een kerkgenootschap dat zich onvoldoende bewust is van zijn roeping niet de kerkleer, maar uitsluitend het evangelie te prediken, en zich niet op het gevoel en op uiterlijke daden te richten, maar op het geweten als door de staat, die tot taak heeft zich uitsluitend te bepalen tot bevordering van welvaart of tijdelijk welzijn van een volk en tot uiterlijke daden.

Op grond van het christelijk vrijheidsbeginsel en het recht, van individuen op gewetensvrijheid, van een christen de uitbreiding van het Koninkrijk Gods te bevorderen onder andere door met behulp van de ene richting eenzijdigheid in het beginsel van een andere te bestrijden, van christenouders op opvoeding en onderwijs, van een christelijke gemeente op het verrichten van christelijke werkzaamheden en van alle christenen op eenheid binnen het Koninkrijk Gods, bestrijdt hij het streven van de orthodoxe, juridisch-confessionele richting in de Hervormde Kerk naar juridische handhaving van andere rechten van de kerk dan die betrekking hebben op het beheer van de financiën en de bezittingen. Kerkgenootschappen en godsdienstige richtingen hebben naar zijn mening recht op een eigen geloofsleer, een eigen belijdenis, op eigen waarheden en op verkondiging daarvan, maar niet op juridische handhaving van de leer, zoals die volgens de geschiedenis en de belijdenis is uitgedrukt in de formulieren van enigheid. Evenmin erkent hij het publiek recht van gezindheden op staatshulp tot handhaving van een kerkelijke organisatie of een kerkleer. Een kerkgenootschap dat, in overleg en in al dan niet eensgezinde samenwerking met de staat, tracht zijn rechten te handhaven, raakt van de regen in de drup, daar de staat volgens hem slechts vormen en geen beginselen kan bieden. Noch een kerkgenootschap noch een godsdienstige richting noch de overheid heeft naar zijn opvatting het recht een leer, van een richting of van individuen,

die niet indruist tegen de veiligheid van de staat, door middel van een 'wet' dwingend voor te schrijven of te verbieden.

Zij hebben evenmin recht op het verrichten van christelijke werkzaamheden en dus op het verzorgen van christelijk onderwijs. Ten derde missen zij het recht een school het predikaat christelijk toe te kennen en een bepaalde leer daar te gebieden of te verbieden. Verwezenlijking van de een of andere vorm van het christendom op de staatsschool ziet Van der Bruggen als

'eene heerschende, uitsluitende, door den staat goedgekeurde en geijkte *staatsschool-godsdiens*, ingerigt naar hetgeen door eene in staat, kerk en school heerschende meerderheid voor christelijk genoeg wordt geproclameerd en daarom met geweld aan de minderheid opgedrongen'⁹².

Ten slotte hebben zij ook het recht niet individuen te onderwerpen aan hun belangen. Individueen hebben er recht op, dat staat en kerkgenootschap zich dienstbaar maken aan een vrije individuele ontwikkeling en actief meewerken aan de totstandbrenging van een onderwijsstelsel dat individuen deze vrijheid biedt, aldus Van der Bruggen.

Wat deze vrijheid betreft hebben in zijn ogen individuen weinig of niets te verwachten van de anti-revolutionaire staatkunde die Groen van Prinsterer, Mackay en de inmiddels tot griffier bij de eerste kamer benoemde J. A. Singendonck wenschen te volgen⁹³.

Zijn weerstand tegen hun staatkunde is op de volgende principiele overwegingen gegrond.

In de eerste plaats heeft hij bedenkingen tegen hun gewoonte allerlei vormen christelijk te noemen die dat niet zijn en daarenboven andere ten onrechte als on- en anti-christelijk te bestempelen. De staat noemen zij christelijk, omdat de natie christelijk heet te zijn. Naar zijn mening is de natie echter op weg naar vrijheid en heeft zij de ware christelijke vrijheid nog niet gevonden. De natie noemen zij christelijk, omdat zij hervormden als christenen en de hervormde geloofsleer als de christelijke beschouwen. Aangezien de staat christelijk heet, plakken zij dat etiket op alle staatsinstellingen, het openbaar onderwijs daaronder begrepen. En op grond hiervan én op dat van het zogenaamde recht van de hervormde gezindheid eisen zij die school op en versieren haar met de leus christelijk⁹⁴. Zelfs wagen zij het te spreken over een christelijke staatkunde en een christelijk politieke partij⁹⁵. Deze partij moet de 'christenen' verenigen om met Gods Woord in de hand het 'christelijk' geloof te belijden, het volk tot 'het christendom' te brengen en de rechten te handhaven van de hervormde gezindheid op alle 'christelijke werkzaamheden' alsook het recht, de macht en het gezag van God – de soevereiniteit Gods – en de daarop gebaseerde soevereiniteit van de vorst. Bovendien moeten deze 'christenen' de 'niet-christelijke', maar humanistisch-liberaal-revolutionaire staatkunde, die heet te wortelen in ongeloof, revolutie en het beginsel van de volkssoevereiniteit – het recht, de macht en het gezag van het volk – te vuur en te zwaard bestrijden.

Ten tweede ziet Van der Bruggen in de soevereiniteit Gods en in de volkssoevereiniteit geen beginselen, maar vormen van het vrijheidsbeginsel, die als zodanig niet strijdig zijn met Gods Woord en derhalve niet tegenover elkander staan. Hij deelt daarom hun standpunt niet, dat God door mensen regeert of doet regeren en op deze wijze 'Oranje op de troon en Groen in de Kamer' heeft geroepen⁹⁶. Zijn overtuiging is, dat het God niet is, die roept, werkt, regeert en de mens als werktuig ziet en dat de mens evenmin in alles aan God ongehoorzaam wil zijn. Een christen denkt en handelt als mens Gods, met, in en door God, zelfstandig, draagt een vorst de soevereiniteit op en kiest zijn vertegenwoordigers. Van der Bruggen ziet derhalve geen tegenstelling tussen God en mens, tussen de soevereiniteit Gods en die van het volk en tussen 'Hij' roept en 'Wij' roepen. In zijn zienswijze bestaat daartussen 'volkomene harmonie'.

In de derde plaats geeft Van der Bruggen Mackay zijn bevreemding te kennen over de anti-revolutionaire opvatting van het christendom als een politiek stelsel. Wat hij daarin in hoge mate betreurt, is de toevoeging van politieke theorieën en begrippen aan het christendom. Deze inlijving van 'vreemde' elementen acht hij een uitvloeisel van het wettisch beginsel en geeft hem reden Mackay erop te wijzen, dat diens christendom een surrogaat is voor het evangelie en het Koninkrijk Gods. Deze vermenging van het evangelisch en het wettisch beginsel heeft naar zijn mening tot gevolg, dat weerstand tegen die politieke ideeën met recht weerstand tegen diens christendom opwekt, daar dat voornamelijk gericht is op uiterlijke verandering en op gewetensdwang. Het ware christendom, dat zich richt op ethische dwalingen, kent geen enkel systeem, zomin een christelij-

ke landbouwkunde, krijgskunde, kookkunst, bouwkunde, geschiedenis en rechtsgeleerdheid als een christelijke staatkunde, een christelijke staat en een christelijk staatkundige partij, aldus Van der Bruggen⁹⁷ Zo'n partij, die een vorm van het christendom houdt voor het ware christendom en deze vorm beschouwt als het middel de inwendige gezindheid van individuen te wijzigen, handelt naar zijn overtuiging in strijd met het vrijheidsbeginsel en dus ook met het evangelisch beginsel en roept daarenboven de schijn op van een christelijke staat en een christelijke natie, hetgeen in zijn ogen strijdig is met het actualiteitsbeginsel

Het is zijn onwrikbaar gevoelen, dat het ware christendom wel een politiek stelsel heeft, maar dat dit uitsluitend gelegen is in het antwoord op de vraag hoe het christelijk beginsel zijn toepassing vindt op politiek gebied En dat antwoord is als christen politiek bedrijven, hetgeen zeggen wil waarachtig, onpartijdig en rechtvaardig zijn Een christen-staatsman eerbiedigt ieders gewetensvrijheid, legt zijn overtuiging aan niemand op, verbiedt die van een ander niet, strijdt tegen hetgeen strijdig is met het christelijk beginsel en tracht voortgang in en van het christendom te bevorderen Verzekerd als hij is van de omstandigheid, dat deze staatsman zich niet kan waar maken in de anti-revolutionaire partij, die individuen dienstbaar wil maken aan kerkgenootschap en staat in plaats van kerkgenootschappen en staat dienstbaar te maken aan de opvoeding tot vrijheid en het christendom, verafschuwt hij een dergelijke partij In zijn zienswijze volgt op

'dat ongelukkig Spartaansch denkbeeld eener staats-opvoeding () de geheele *kyrielle* van staats-onderwijs en staats-school, en staats-schoolgodsdienst van zelve en noodzakelijk'⁹⁸

Tot besluit deelt Van der Bruggen Mackay mede, dat hij en uit deze principiele overwegingen én op grond van het recht, niet van de kerkgenootschappen en de staat, maar van de ouders op opvoeding en onderwijs, huisopvoeding en onderwijs regel, bijzonder onderwijs uitzondering en de openbare school overbodig acht Uit het feit dat dit ideaal gezien de tijdsomstandigheden niet te verwezenlijken is, volgt zijns inziens niet, dat de anti-revolutionairen de hand moeten lenen aan inrichting van het overheidsonderwijs naar gezindten Daar als gevolg van de feitelijke situatie een stelsel waarin bijzondere scholen regel en openbare aanvulling zijn evenmin te realiseren is, kan Van der Bruggen vrede hebben met een schoolwetgeving, die hij jarenlang heeft voorgestaan *de voor allen toegankelijke gemengde openbare school* – die gewoonterecht heeft verworven – *is regel en de bijzondere uitzondering* Deze openbare school moet *neutraal* zijn ten opzichte van de kerkgenootschappen, maar niet ten aanzien van het christendom Voorts moet zij *facultatief* zijn, hetgeen zeggen wil geen enkele godsdienstige richting is daar wettelijk verboden of voorgeschreven en haar gemengd karakter is niet verplicht Uitsluitend op deze wijze acht hij het mogelijk de kleur van deze school te laten bepalen door de onderwijzer en de plaatselijke omstandigheden alsmede te voldoen aan de grondwettelijke eis van gewetensvrijheid voor iedereen en van eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen Door de openbare school de vrije ruimte te laten zich naargelang van de omstandigheden te ontwikkelen in de richting van gezindheden kan in zijn gedachtengang het onderwijs daar min of meer dienstbaar zijn aan de opleiding tot vrijheid en tot het christendom, kortom, tot alle christelijk-maatschappelijke deugden Waar die ontwikkeling onmogelijk is en de school haar gemengd karakter behoudt, kunnen geestelijken op afzonderlijke uren, hetzij buiten, hetzij binnen de schooltijd, zorgdragen voor godsdienstige, ethisch-religieuze vorming en moeten onderwijzers zich beperken tot opvoeding van het geweten buiten de godsdienst om De vrijheid van onderwijs zal volgens Van der Bruggen optimaal gerealiseerd zijn wanneer naast deze overheidsschool de bijzondere school staat,

'als de vrije werkplaats voor de ontwikkeling van het christelijk schoolleven in verschillende rigtingen, voor allen, die hetzij met de neutraliteit der gemengde school, hetzij ook met de bepaald godsdienstige rigting der Staats-school op eene gegevene plaats, geen genoegen nemen'⁹⁹

In de loop van het verkiezingsjaar 1850, in augustus, plaatst Groen van Prinsterer zijn stelsel tegenover dat van Just van der Bruggen¹⁰⁰

Zijn uitgangspunt is gebleven het recht van de hervormde gezindheid op de school In overleg met de staat moeten de erkende kerkgenootschappen geraken tot een overheidsschool die bruikbaar is niet voor alle, maar voor slechts drie gezindheden, te weten de hervormde, de katholieke en de joodse

Evenals Van der Bruggen is hij van mening, dat zijn stelsel voldoet aan genoemde grondwettelijke bepalingen, met dien verstande dat hij onder gewetensvrijheid vrijheid niet voor individuen, maar voor bepaalde kerkgenootschappen verstaat.

Regel in zijn stelsel is de niet gemengde openbare school, facultatief gesplitst naar genoemde gezindheden. Vermeldenswaard in dit verband is het verschil in betekenis dat de Hagenaar en de Nijmegenaar geven aan het begrip 'facultatief'. Ofschoon beiden spreken over facultatieve splitting van de openbare school bedoelen zij respectievelijk het bij wet vastleggen van een systeem van staatsscholen die bruikbaar zijn voor drie gezindten en het naargelang van de omstandigheden en de ontwikkeling van de bevolking laten ontwikkelen van die school in welke godsdienstige richting ook.

Uitzonderingen in het stelsel van Groen van Prinsterer zijn de gemengde openbare school, daar waar voor de niet gemengde geen plaats is, en de bijzondere, bestemd voor degenen die tegen de beide andere schooltypen bezwaar hebben.¹⁰¹

Tegenover deze verdedigers van de rechten van respectievelijk individuen en een drietal kerkgenootschappen staan de voorstanders van de nog steeds vigerende wet van 1806. Uitgaande van de rechten van de (eenheids)staat op het onderwijs bepleiten zij handhaving van de gemengde openbare eenheidsschool, haar monopoliepositie en haar neutrale karakter tegenover de kerkgenootschappen, maar niet ten opzichte van het christendom.¹⁰²

Evenals Van der Bruggen en Groen van Prinsterer zijn zij overtuigd, dat hun stelsel voldoet aan de eisen van de grondwet. Onder gewetensvrijheid verstaan zij evenwel geen vrijheid voor individuen of kerkgenootschappen, maar die voor de staat het leerstellige van een kerkgenootschap buiten de school te houden zonder dat zij haar christelijk karakter verliest. Op grond van de beginselen van gelijkheid en gemengdheid van de kerkgenootschappen verlangen zij deze school bij wet een algemeen zedekundig, dogmaloos christelijk karakter toe te kennen.

Uitzondering op de regel in het stelsel van het 'Nut', het N O G, de Groninger richting of de grote meerderheid van de anti-katholieke hervormden is de bijzondere school. Het verlenen van de vrijheid deze scholen op te richten wensden zij echter tot het noodzakelijke te beperken, daar die vrijheid de door hen voorgestane eenheid aantast.

Vanuit Van der Bruggen gedacht kleefde aan laatstgenoemde stelsels het bezwaar, dat daarin ofwel een kerkgenootschap ofwel een richting binnen een kerkgenootschap de hulp van de staat inroept om door middel van de wet de openbare school een bepaalde godsdienstige leer op te leggen en hetgeen daarvan afwijkt te verbieden. Groen van Prinsterer verwijt hij sinds 1840 gestreden te hebben tegen de gemengde schoolvorm in plaats van tegen het verplichte karakter van deze gemengdheid en tegen een bepaalde vorm van het christendom, i.c. het algemeen christendom, in plaats van tegen het wettelijk voorschrijven van een verplichte godsdienstige richting op de openbare school. De anderen verwijt hij juist vasthoudendheid aan het verplichte karakter van de gemengdheid en aan de door hen bedoelde christelijkheid van deze school.

Hij, die sinds 1840 gepleit heeft voor het facultatief – dat is niet verplicht – stellen van zowel het gemengde als het christelijk karakter van de openbare school en beide wil overlaten aan de plaatselijke omstandigheden en de onderwijzer, ziet zich geplaagd tegenover stelsels waarin de overheid haar school in samenwerking ofwel met kerkgenootschappen een vorm van confessioneel christendom ofwel met een kerkelijke richting een zogenaamd christelijk leerstellig christendom oplegt. Bovendien is hij zich ervan bewust, dat de aanhangers van die stelsels de formule 'opleiding tot alle maatschappelijke en christelijke deugden' willen behouden en dat alleen hij het onderwijs dienstbaar wil maken aan deze opleiding. Ten slotte vreest hij het dreigend gevaar van de wurgende invloed van staat, kerkgenootschappen en kerkelijke richtingen op het christelijk karakter van alle christelijk-filantropische werkzaamheden en op de vrijheden en rechten van individuen.

5. Hulp aan de evangelie-prediking in China

Tot de liefdewerken met een christelijk karakter rekent Van der Bruggen ook hulpverlening aan

hen die elders het evangelie prediken Sinds 1846 stelt hij pogingen in het werk met Heldring en Da Costa gelden in te zamelen voor de zending onder katholieken¹⁰³ en met A. Capadose (1795-1874), door middel van het genootschap *Nederlandsche Vrienden Israels*, de evangelisatie onder joden te bevorderen¹⁰⁴ Deze van Portugees joodse ouders afstammende arts, die in 1822 tot het christendom is overgegaan en dichter bij de ethische Van der Bruggen staat dan bij de juridisch-confessionele Groen van Prinsterer, heeft zijn Nijmeegse vriend in 1844 bezocht, nader leren kennen en zich sindsdien zeer 'aan den geliefden en ijverigen broeder verbonden' gevoeld¹⁰⁵

In april 1850, ten tijde van de polemiek met Mackay en Wormser, opent zich voor de ogen van Van der Bruggen een geheel nieuw arbeidsveld: ondersteuning van de evangelie-prediking onder niet-christelijke en heidense volkeren – de uitwendige zending – in het algemeen en die onder de Chinezen in het Oostaziatisch gebied, met name in Nederlands-Indië en China, in het bijzonder

Voor deze China-zending is hij getroffen door het bezoek dat de Duitse 'Nederlander' Dr. Karl F. A. Gutzlaff (1803-1851) in 1850 aan Nederland brengt Deze in Berlijn, onder andere door Tholuck, en in Rotterdam, op de school van het *Nederlandsch Zendelinggenootschap*, opgeleide zendeling is in 1826 naar Nederlands-Indië vertrokken en een jaar later overgestoken naar China, alwaar hij sindsdien werkzaam is gebleven¹⁰⁶ Daar heeft hij in 1844 de *Vereeniging tot uitbreiding van het Evangelie*, de zogenaamde *Chinese Christian Union*, gesticht, tot welke westerse en bekeerde Chinese zendelingen behoren, en die tot doel heeft de onderlinge samenwerking van zendelingen te bevorderen Deze man, die uiterlijk veel gelijkenis vertoont met en bovendien leeft als een Chinees, verschijnt in 1849 in West-Europa om herstel van zijn gezondheid te zoeken en daarenboven propaganda te maken voor de zending in China¹⁰⁷ Tijdens zijn bezoek aan Nederland – eind maart tot juni 1850 – reist hij kriskras door het land en bezoekt hij in betrekkelijk korte tijd een groot aantal plaatsen: Rotterdam, Amsterdam, Zeist, Utrecht, Den Haag, Arnhem (14 april), Zwolle (17 april), Groningen (18 april), Haarlem, Delft, Wageningen, Nijmegen (29 april) en nog tal van andere steden¹⁰⁸ Overal baart zijn komst veel opzien, hetgeen op rekening geschreven kan worden van zijn uiterlijke verschijning, zijn persoonlijkheid, zijn woorden, de bekendheid die hij hier te lande geniet en het feit dat hij komt uit een verre en onbekende wereld¹⁰⁹

In Nijmegen houdt hij 'voor eene buitengemeen talrijke vergadering' een redevoering in de Grote of St. Stevenskerk, waarna de collecte hem honderdvijftig gulden oplevert¹¹⁰ Nog geen veertien dagen later, om precies te zijn op 7 mei, behoort Van der Bruggen tot de oprichters van het *Hulp genootschap ter bevordering der evangelie prediking in China en omliggende landen* in deze stad De bedoeling van dit genootschap is door middel van gemeenschappelijk gebed, overmaking van gelden, personele steun, verstrekking van informatie, bevordering van de vertaling van de bijbel in het Chinees en het organiseren van een jaarlijkse feestdag op 29 april, de *Chinese Christian Union* in geestelijk en financieel opzicht te ondersteunen alsmede aansluiting te zoeken bij het *Nederlandsch Zendelinggenootschap* te Rotterdam¹¹¹

Uit de samenstelling van het bestuur van dit genootschap blijkt, dat de kritiek van Wormser in Nijmegen weinig doel heeft getroffen Eendrachtig werken voor deze zaak de plaatselijke protestantse geledingen samen, ook al is de Nijmeegse Reveil kring sterk in dit bestuur vertegenwoordigd Van der Bruggen is – uiteraard – voorzitter (zijn zevende voorzitterschap) ofwel president, Stoop, secretaris en Roos penningmeester Hun plaatsvervangers zijn W. van Lynden, Westhoff en I. ten Cate Fennema Hun streven wordt gesteund door alle plaatselijke predikanten, onder wie Van Haaften, en door een aantal particulieren, onder wie Bousquet en Noorduyt Dit genootschap zal in de komende jaren veel activiteiten ontplooiën op lokaal, regionaal en landelijk gebied

Nog voordat Gutzlaff vertrekt, zijn er op verschillende plaatsen dergelijke comités gevormd, waarvan die van Rotterdam en Amsterdam pogingen in het werk stellen tot onderlinge eenheid te komen Dit streven heeft succes Op 7 november 1850 komen afgevaardigden van deze genootschappen, onder wie Westhoff, in Amsterdam bijeen, alwaar zij de *Vereeniging tot bevordering des Christendoms onder de Chinezen* oprichten, waarvan genoemde genootschappen afdelingen zijn Zo'n afdeling kan bestaan uit een mannenvereniging, zoals in Deventer, Groningen, Nijmegen en Sneek, een vrouwenvereniging, zoals in Wageningen en Warnsveld, of uit beide verenigingen, zoals in Alkmaar, Amsterdam, Arnhem, Delft, Haarlem, Leiden, Middelburg, Rotterdam, Vlissingen

gen, Zutphen en Zwolle¹¹² Opvallend is het ontbreken van Den Haag, een signaal dat van werkelijke eenheid geen sprake is, zelfs niet van de door Van der Bruggen vurig bepleite 'eenheid des geestes' ondanks confessionele verscheidenheid De sinds een tiental jaren en sinds 1847 in verhevigde mate optredende strijd om het karakter van de Hervormde Kerk blijkt de werking van een splijtzwam te hebben

Onder leiding van Groen van Prinsterer stevent de juridisch-confessionele richting, zich beroepend op het recht van de hervormde gezindheid, rechtstreeks af op afzondering en soevereiniteit in eigen kring¹¹³ Dit streven gaat gepaard met bestrijding van hen die vereniging van de verschillende gezindheden en van de onderscheiden richtingen binnen de Hervormde Kerk voorstaan Deze ontwikkeling, die – zoals vermeld – haar uitwerking niet heeft gemist op het gebied van de christelijke werkzaamheden, met name op dat van het onderwijs, gaat evenmin voorbij aan dat van de zending Al deze terreinen behoren volgens de confessionelen tot het domein van een kerkgenootschap en moeten dus daarvan uitgaan¹¹⁴

Toen in 1847 ter gelegenheid van de herdenking van het vijftigjarig bestaan van het *Nederlandsch Zendelinggenootschap* van de hand van Hofstede de Groot, een van zijn bestuursleden, een geschrift verscheen, waarin ontkenning voorkwam van de godheid van Christus, was Groen van Prinsterer uit vrees voor een te grote beïnvloeding van het genootschap door de Groningers begrijpelijkerwijze in de pen geklommen om zijn twijfel kenbaar te maken aan de rechtzinnigheid van 'Rotterdam' en om zijn geestverwanten het zendelinggenootschap in Parijs aan te bevelen¹¹⁵ Na voor deze daad op de vingers te zijn getikt door H C Millies (1810-1868), hoogleraar aan het luthers seminarie te Amsterdam¹¹⁶ en Tideman (1807-1891), remonstrants predikant te Rotterdam¹¹⁷, had hij gereageerd met een geschrift waarin hij nogmaals aan genoemde twijfel uiting had gegeven¹¹⁸

In het voorjaar van 1850 keert Groen van Prinsterer zich opnieuw tegen de opvattingen van de Groningse hoogleraar Aangezien Gutzlaff wegens een dringend vertrek naar Parijs onverwachts een dag eerder dan afgesproken naar Groningen is gekomen en 's avonds laat weer vertrokken in plaats van twee dagen te blijven, heeft Hofstede de Groot, ter wille van de velen die de spreker noden hebben gemist, een boekje geschreven waarin hij de zendeling afschildert als een 'Groninger' ofwel als een man die in zijn prediking het accent legt op Christus als voorbeeld en die zich niet bekommert om kerkelijke leerstellingen¹¹⁹ Uiteraard laat het protest van de Haagse Reveil-kring, die in Gutzlaff iemand van de rechtzinnige richting ziet, niet lang op zich wachten¹²⁰

In dit licht gezien is het niet verwonderlijk, dat deze kring in mei 1850 in Amsterdam verstek laat gaan, evenals trouwens de afgescheidenen, Brummelkamp uit Arnhem uitgezonderd Prediking van het evangelie vertrouwt de kring rond Groen van Prinsterer wel toe aan Gutzlaff, maar niet aan de Groninger richting Met een twintigtal stadgenoten, onder wie J A Singendonck en Aen Mackay, doet Groen van Prinsterer een oproep niet voor het werk van Gutzlaff zelf, maar voor de werking van de Heilige Geest en voor China te bidden¹²¹

Evenmin verwonderlijk is de reactie op deze gang van zaken van een overtuigd voorstander van eensgezinde samenwerking tussen mensen van verschillende godsdienstige richtingen en van het verrichten van christelijke werkzaamheden onafhankelijk van gezindheden en kerkelijke richtingen, te weten van de Nijmegenaar Just van der Bruggen

In een anoniem geschriftje roept hij dáártoe op¹²² Het is in een vorm gegoten die de indruk wekt, dat hij een gesprek tussen drie mannen heeft afgeluisterd Dat gesprek acht hij zo waardevol dat hij het heeft opgeschreven De eerste persoon, die het standpunt van de juridisch-confessionelen vertegenwoordigt, ziet in bedoelde samenwerking transactie die ten koste gaat van de kerkelijke waarheden en leerstellingen, de tweede, de humanist of Groninger, pleit voor samen in vrede leven en samenwerking ten dienste van een goede zaak, de derde, de evangelisch christen, is het met geen van beiden geheel eens De eerste spreker krijgt van hem te horen, dat het mogelijk is het eens te zijn over daden en oneens over beginselen, de tweede, dat de leer er ook toe doet en dat niemand kan ijveren voor een matigheidsgenootschap zonder zelf matig te zijn of voor bekering van Chinezen tot het evangelie zonder zelf in dat evangelie te geloven Dat evangelie – en hier komt het oude stokpaardje van Van der Bruggen weer te voorschijn – is zomin de leer zonder het leven als omgekeerd, het is leer én leven, innerlijk geloof dat zich in daden openbaart¹²³

Ondanks deze anonieme 'oproep' blijven de Haagse confessionelen bij hun beslissing zich van de nieuwe vereniging te distantieren. Het optreden van Van der Bruggen, die zich con amore bij deze vereniging aansluit, moet hen wel in hun mening hebben gesterkt, dat hun Nijmeegse vriend zich meer en meer aangetrokken voelt tot de Groninger richting.

Vanaf het prille begin blijkt de actieve Nijmegenaar een van de meest op de voorgrond tredende figuren binnen deze vereniging te zijn. Op de tweede vergadering, 21 mei 1851, vestigt hij – in aansluiting op het voorstel van de Vlissingse afdeling naar middelen te zoeken de leden zo goed mogelijk te informeren – de aandacht op een tweetal Duitse tijdschriften, de Berlijnse *Reichsbote* en de Kasselse *Quartal Berichte der Chinesischen Stiftung*. Hij doet de vergadering het aanbod een periodiek in het leven te roepen, dat behalve mededelingen van het hoofdbestuur vertalingen uit deze tijdschriften kan bevatten. Aangezien kwekelingen en jonge onderwijzers van 'zijn' in 1849 opgerichte Normaalschool dat vertaalwerk voor hun rekening kunnen nemen, pleit hij ervoor de ze uitgave in Nijmegen te laten verzorgen. De meerderheid van de aanwezigen stemt met dit voorstel in, evenals met de instelling van een redactiecommissie uit het hoofdbestuur, die in overleg met de redacteur de exemplaren naar rato van de contributie over de afdelingen zal distribueren.

Nog hetzelfde jaar ziet het nieuwe tijdschrift *China, Verzameling van Stukken betreffende de prediking van het Evangelie in China en omliggende landen* het licht¹²⁴. De uitgave ervan is in handen van C. ten Hoet, uitgever van het *Nijmeegsch Schoolblad*, dat inmiddels zijn laatste levensjaar is ingegaan. Iedere jaargang, waarvoor de prijs een gulden bedraagt, telt acht afleveringen. Dertien jaar blijft het tijdschrift bestaan, zes jaargangen komen onder leiding van Van der Bruggen tot stand. In 1857, wanneer hij als minister onvoldoende tijd kan vrijmaken, neemt Stoop deze taak van hem over. Typerend voor de eerste redacteur is, dat hij 'zijn' tijdschrift zelfstandig en geheel voor eigen verantwoordelijkheid verzorgt. Het is geen officieel orgaan zomin van de vereniging als van het hoofdbestuur.¹²⁵

Met betrekking tot de samenstelling van dit hoofdbestuur speelt Van der Bruggen op genoemde vergadering in 1851 een voorname en opmerkelijke rol. Vermeldenswaard is niet zozeer, dat Beets, Van der Bruggen en Hofstede de Groot de mening zijn toegedaan – naar achteraf zal blijken die van de meerderheid – dat het bestuur uit leden van de Amsterdamse afdeling moet bestaan als wel dat dit wellicht de enige maal is geweest dat Van der Bruggen en Hofstede de Groot, tegenstanders inzake de onderwijskwestie, elkaar ontmoet hebben en het nog met elkaar eens zijn ook.²⁶

Voor een goed begrip van de interne organisatie van de vereniging is het dienstig erop te wijzen, dat zowel de afdelingen als de landelijke vereniging vergaderingen en openbare bijeenkomsten organiseren. De Nijmeegse afdeling bijvoorbeeld houdt behalve een jaarlijkse teestdag ook openbare samenkomsten om de belangstelling van het publiek te wekken, in de eerste tijd een of twee per jaar, later vier of vijf.¹²⁷ In 1855 doet het bestuur van deze afdeling de suggestie naar Duits voorbeeld zendingsfeesten te houden ter bevordering van de actie voor China. Voor zover bekend is er slechts een gevierd: het *Missionsfest* te Nijmegen in april 1856.¹²⁸

De vereniging – die overigens maar veertien jaar zal bestaan – organiseert van 1852 tot 1858 eenmaal per jaar een bijeenkomst voor het belangstellend publiek aan de vooravond van de algemene vergadering van afgevaardigden van de afdelingen. Tweemaal heeft de voorzitter van de Nijmeegse afdeling een inleiding op een dergelijke bijeenkomst verzorgd, in 1855 in Leiden en in 1856 in Haarlem, alwaar hij de volgende dag ook de vergadering heeft voorgezeten. Een jaar later zou hij eveneens de vergadering in Nijmegen geleid hebben, wanneer hij niet door ambtsbezigheden in Den Haag verhinderd was geweest.

Tot het Rotterdams *Zendingengenootschap*, dat zich hoofdzakelijk bepaalt tot de zending in de Nederlandse kolonien, staat de vereniging in een goede, maar onafhankelijke betrekking, evenals tot haar Kasselse zustervereniging.¹²⁹

Ondanks deze voorzorgsmaatregelen blijft de 'eenheid' in de vereniging onder spanning staan. Behalve over de inhoud van de evangelie-prediking van Gutzlaff ontstaan reeds in het voorjaar van 1850 meningsverschillen over de methode die deze prediker toepast. Tijdens zijn afwezigheid constateert zijn waarnemer, de Zweed Th. Hamberg (overl. 1854), dat Gutzlaff het slachtoffer is geworden van zijn enthousiasme. In de *Christian Union* heerst een chaotische situatie. Bekeerde

Chinese helpers blijken bedriegers en oplichters te zijn. Het heet dat de individueel werkende Gutzlaff te snel bekeerlingen zou dopen¹³⁰. Tegenover Hofstede de Groot, die Gutzlaffs evangelisatiemethode onvoorwaardelijk goedkeurt, staan anderen, die daarover hun twijfels hebben. Zij zijn van mening, dat de doop eerst dan kan plaatsvinden wanneer iemand van zijn bekering en geloof heeft blijk gegeven. Van der Bruggen, die het zowel met de inhoud als met de vorm van Gutzlaffs evangelie-prediking eens is, maakt gebruik van zijn positie als redacteur om in het tijdschrift, naast verslagen van algemene vergaderingen en openbare bijeenkomsten, zijn eigen overtuiging middels artikelen en voetnoten onder de aandacht van zijn lezers te brengen, zodat zijn invloed en gezag binnen de vereniging stijgen. Als voorstander van het brengen van het eenvoudige geloof in de evangelische boodschap stelt hij op de vergadering van mei 1851 de rondgestrooide laster over Gutzlaff aan de orde en spreekt hij zijn vertrouwen uit in deze zendeling. Gesteund door Beets en Millies slaagt hij erin de aanwezigen te bewegen accoord te gaan met het voorstel Gutzlaff financieel te helpen zolang de Nederlandse vereniging geen eigen zendingen uitzendt¹³¹.

In een uitvoerig artikel – gedateerd 20 oktober 1851 – gaat hij dieper op deze zaak in, waarbij hij zich opstelt als de jurist die de waarheid wil weten om recht te kunnen doen en een rechtvaardig oordeel te kunnen vellen gebaseerd op bewijsmateriaal, in dit geval brieven en mededelingen van zendingen¹³². Zijn conclusie luidt, dat zolang het niet duidelijk is wie het gelijk aan zijn zijde heeft, Gutzlaff recht heeft op vertrouwen, woorden waaruit zijn onbekendheid blijkt met het overlijden van de ‘apostel der Chinezen’ te Hongkong, op 9 augustus.

Wanneer de redacteur *De dood van Gutzlaff* bekend maakt, voegt hij daaraan de oproep toe zijn werk voort te zetten en zijn opvolger Robert Neumann en de *Christian Union* volledig te vertrouwen, alsook financiële steun te verlenen¹³³. Deze opwekking ondersteunt hij met een nadere analyse van de gerezen problemen over de door Gutzlaff gevolgde methode¹³⁴. In de grond van de zaak blijken naar zijn mening de moeilijkheden voort te komen uit meningsverschillen over de doop, in het bijzonder wanneer die plaatsvindt door bekeerde Chinezen. Zijn oordeel is, dat Gutzlaff ten onrechte is beschuldigd en dat de geopperde bedenkingen zijn toe te rekenen aan kerkelijk dogmatisch denken van zendingen, aan theologische twist over het doopsbegrip tussen voor- en tegenstanders van de kinderdoop en aan onderlinge naijver tussen personen en landen¹³⁵. Met betrekking tot deze theologische kwestie merkt hij op, dat het in wezen niet gaat om het al dan niet dopen van kinderen of om het ‘paedobaptische’ of ‘baptische’ doopsbegrip, maar om de vraag of de doop de verzegeling is van reeds aanwezige bekering en geloof of het middel daartoe te geraken. Beantwoording daarvan hangt volgens hem af van de juiste interpretatie van het zendingsbevel uit Mattheus 28:19. Hij leest dat niet als ‘Gaaf dan henen, *onderwijst* al de volkeren, dezelve doopen- de’, maar als ‘*maakt al de volken* (heidenen) tot *discipelen*, door ze te doopen’¹³⁶. Zijns inziens is dat de ware doopsleer naar het evangelisch doopsbegrip, waarin de doop der bekering leidt tot c.q. kan leiden tot geloof en vergeving van zonden in Christus. In deze geest doopte niet slechts Gutzlaff, maar ook de apostelen, alsook de evangelie predikers in Europa, aldus Van der Bruggen¹³⁷.

Anderen zijn echter minder ingenomen met Gutzlaff en zijn wijze van evangelie-prediking. Waarschijnlijk is hierin de reden gelegen voor het bedanken als lid door Millies – de voorzitter van de Amsterdamse afdeling – en een aantal van zijn medeleden tijdens de buitengewone algemene samenkomst van 26 november 1851 te Amsterdam. Uit het resultaat van een op die vergadering afgesproken en nadien gehouden enquête onder de afdelingen over de te bewandelen weg blijkt, dat de vereniging zich niet losmaakt van de Chinese vereniging in Hongkong, maar wel de betrekking tussen beide verenigingen tijdelijk schorst, en niet de voorkeur geeft aan de Chinezen in de eigen kolonien¹³⁸.

Desondanks doet de Nijmeegse afdeling bij monde van haar voorzitter de eerstvolgende vergadering, 18 februari 1852, het voorstel Neumann met f 1200, – te steunen, alsook bij te dragen in de kosten van een zekere J.P. Grim(m) (1812-1858), die als zendeling naar Java wil gaan¹³⁹. Dit verzoek, dat aangehouden wordt tot de mei-vergadering, ligt geheel in de lijn van het streven der Nijmeegse afdeling personen vertrouwen te schenken, geld over te maken, alsook, speciaal wat Grim betreft, veelal in samenwerking met de afdelingen uit Wageningen en Haarlem, aan te dringen op

het verlenen van financiële bijdragen aan Nederlandse zendelingen die bereid zijn zich te geven voor de zending onder de Chinezen

Reeds in mei 1851 heeft Van der Bruggen voorgesteld theologisch gevormde jongeren op te wekken zich daarvoor te melden. Ondanks herhaald aandringen van zijn kant wil de vergadering deze kwestie overlaten aan het hoofdbestuur.¹⁴⁰ Deze gedachte was bij de voorzitter van de Nijmeegse afdeling opgekomen naar aanleiding van het besluit H. Z. Kloekers (1828-1893) – evenals Grim beïnvloed door de afgescheidenen en in aanraking gekomen met Heldring – die sedert 1849 op 'zijn' Normalschool voor onderwijzer studeert, in de loop van het jaar 1851 voor rekening van de vereniging in Rotterdam te laten opleiden tot zending.¹⁴¹

De besprekingen op 27 mei 1852, een dag na de herdenking van Gutzlaff, verlopen gunstig voor de Nijmegenaren. Neumann ontvangt de subsidie die zijn voorganger was toegedacht en Grim f 550, – als tegemoetkoming in de reiskosten en f 500, – tot ondersteuning van zijn werk.¹⁴² Tegen het laatste besluit oppert de Groningse afdeling bezwaren. Haar bedenkingen komen neer op twijfel aan de bekwaamheden en kerkelijkheid van Grim en op het afwijzen van verenigingsactiviteiten in de kolonien. De werkelijke redenen zijn echter dat Grim in de ogen van de Groningers orthodox en anti-vrijzinnig is en dat hij noch door de sluis van het Rotterdams zendelingeninstituut is gegaan, noch aan een examen door de staatscommissie voor de zaken der Oost- en Westindische kerken is onderworpen. Daar deze bezwaren niet worden ingewilligd, blijft deze afdeling zich vier jaar lang, in 1855 en 1856 gesteund door die van Rotterdam, verzetten tegen het verlenen van een financiële bijdrage aan Grim, iets waarvoor zich juist de afdelingen van Nijmegen, Wageningen en Haarlem sterk maken.¹⁴³

In verband met deze slepende kwestie meent het hoofdbestuur er goed aan te doen Kloekers, na zijn Rotterdamse studiekeerperiode, in 1854 dezelfde behandeling te laten ondergaan als de andere kwekelingen van het zendingshuis en hem te onderwerpen aan een onderzoek door bovengenoemde commissie. Het mag weinig baten. Om een tweetal redenen drijven de Groningers deze zaak op de spits. De eerste is, dat tijdens de vergadering van 1855 te Leiden de plaatselijke afdeling voorstelt J. C. Pauw – evenals de beide anderen afkomstig uit een afgescheiden milieu – tot zending te laten opleiden en voorts gevolg geeft aan de raad van de vergadering hem eerst naar de Nijmeegse Normalschool te sturen, waar 'eene zachte overgang' kan plaatsvinden van de huiselijke omgeving naar die van het zendelingennootschap.¹⁴⁴ De tweede reden is niet zozeer de verhoging van het tractement van Kloekers van f 2400, – tot f 3000, – of de verwerping van het Nijmeegs voorstel Neumann opnieuw financieel te steunen als wel het besluit van de vereniging, gehoor gevend aan de wensen van de afdelingen van Nijmegen, Wageningen en Haarlem, de bijdrage aan Grim, in 1854 verlaagd tot f 650, –, tot f 800, – te verhogen.¹⁴⁵

De Groningers, die zich niet bij deze gang van zaken wensen neer te leggen, sturen in december 1855 een circulaire aan alle afdelingen waarin ze een waarborg eisen tegen het zenden van ongeschikte en onbekwame personen, hierbij wijzende op de garantie die ze gevonden menen te hebben in het examen door de bekende staatscommissie.

Met deze voortekenen van verdeeldheid, scheiding en scheuring zien velen de algemene vergadering van 15 mei 1856, georganiseerd door de Haarlemse afdeling van Beets, met grote zorg tegemoet. Daar Van der Bruggen moet invallen als voorzitter voor Mr. D. J. Ewijck van de Bilt (1786-1858) – een jaar eerder afgetreden als commissaris des konings in Noord-Holland en naar elders vertrokken – lijkt een felle confrontatie voor de deur te staan. Zijn taak is verre van eenvoudig de vereniging bijeen trachten te houden zonder toe te geven aan het Gronings dreigement van uit-treding. In de lijn van zijn opwekkingsrede van de vorige dag, waarin hij heeft gepleit voor voortzetting van de Pinkstergedachte en voor handhaving van de eenheid des geestes tegenover de tijdgeest van materialisme¹⁴⁶, weet hij door zijn gematigd en behoedzaam optreden in 'de geest van vrede en liefde' en voortreffelijke leiding van de vergadering scheuring te voorkomen. Voor zijn aandeel in de goede afloop van de vergadering – er komt een examen af te nemen door predikanten – is hem veel lof toegezwaaid.¹⁴⁷

Ondanks deze onderlinge verzoening ziet de toekomst van de vereniging er niet rooskleurig uit. Sedert een tweetal jaren valt ten aanzien van de afdelingen achteruitgang te constateren, slechts een vijftiental bestaat nog. Steeds duidelijker manifesteert zich de tendens naar het bedrijven van

zending en het geven van onderwijs uitgaande van het een of ander kerkgenootschap. Dit confessionaliseringsproces is een stroom waartegen de vereniging – tevergeefs – en de Normalschool te Nijmegen met grote moeite trachten op te roeien.

Ook wat deze terugval betreft heeft Van der Bruggen betekenis gehad voor de vereniging. De terugval was het voornaamste thema van zijn opwekkingsrede, uitgesproken op de openbare bijeenkomst van 6 juni 1855 te Leiden. Met nadruk heeft hij daarin gewezen op de eis, dat alleen degene die zelf goede moed houdt en niet toegeeft aan ontmoediging woorden van bemoediging kan spreken, voorts allen opgeroepen naar het voorbeeld van Paulus aan de Romeinen elkaar te vertroosten door het onderling geloof alsook de stellig geponeerd dat dit geloof door tegenstand toeneemt¹⁴⁸.

Noch deze opwekking noch het rondzenden van een circulaire als aansporing aan de Nederlandse protestanten de China-zending te ondersteunen noch de daarbij gevoegde opmerking van de redacteur van *China* deze zending niet te beschouwen als een zaak van een bepaalde partij of richting, maar van het Nederlands protestantisme, heeft echter veel vruchten afgeworpen. De proef van Van der Bruggen – kenbaar gemaakt in een begeleidend schrijven bij deze circulaire – hulpverenigingen van de Nijmeegse afdeling of zelfs nieuwe afdelingen te vormen, heeft evenmin succes¹⁴⁹. De inkomsten dalen, het aantal leden loopt verder terug en de belangstelling voor openbare bidstonden gaat achteruit, kortom, er is weinig animo meer voor deze China-zending.

Na de bijeenkomsten in Nijmegen in 1857, waar Van der Bruggen het voorzitterschap in verband met bezigheden in Den Haag moet overlaten aan Koenen¹⁵⁰, houdt de vergadering geen openbare samenkomsten meer en treden er steeds meer moeilijkheden op betreffende de twee zendelingen in China en Nederlandsch-Indië en de aspirant-zending in eigen land. Grim, met wie in 1858 alle banden verbroken zijn in verband met vermeende ketterij, overlijdt aan het einde van dat jaar. Kloekers sluit zich in dezelfde tijd aan bij een Amerikaans baptistisch zendelingengenootschap. Pauw maakt zich los van de vereniging; hij gaat naar het seminarie van de Vrije Schotse Academie te Amsterdam in plaats van naar het Rotterdams zendelingenhuis¹⁵¹.

De vereniging houdt nog twee vergaderingen, in 1858 in Rotterdam en in 1859 te Utrecht. Daarna gaat ze geleidelijk ten onder, gevolgd door het tijdschrift *China*, waarvan Stoop¹⁵² de laatste jaargang in 1864 afsluit.

Hoofdstuk 2: Praktische toepassing van het christelijk beginsel op politiek gebied

A. VAN DER BRUGGHENS POLITIEKE CARRIÈRE VAN 1850 TOT 1854

1. Lid van provinciale staten van Gelderland (1850-1853)

Terwijl Van der Bruggen polemiseert met Wormser, Mackay en indirect met Groen van Prinsterer, werkt Thorbecke op voortvarende wijze aan een tweetal organieke wetten – de kieswet en de provinciale wet – die hij in mei 1850 bij de tweede kamer indient en reeds in juli ziet opgenomen in het Staatsblad.

Nieuwe verkiezingen staan voor de deur, zowel voor de tweede kamer als voor de provinciale staten. Juist op tijd is Groen van Prinsterer in zijn opzet geslaagd de confessionele, anti-revolutionaire richting binnen de hervormde gezindheid aan een eigen blad te helpen. Op advies van Beets heeft hij met ingang van 1 juli het conservatieve dagblad *Nieuwe Utrechtse Courant* van de Utrechtse uitgever H.H. Kemink (1817-1861) overgenomen, welk blad hij *De Nederlander* heeft gedoopt¹.

Reeds in het nummer van 2 augustus stelt de kersverse redacteur de zienswijze van zijn collega van het *Nijmeegsch Schoolblad* inzake de onderwijswetgeving lijnrecht tegenover de zijne. Naar aanleiding van een artikel van de hand van Van der Bruggen in dat blad, waarin voor de zoveelste maal de stelling betreffende

'het regt van opvoeding, als alléén toekomende aan de vader des huisgezins, en derhalve noch aan den staat, noch aan de kerk',

verdedigd wordt, wijst Groen van Prinsterer op hun sedert jaren bestaand onderling verschil van mening². Hoewel ze jarenlang schouder aan schouder hebben gestreden voor vrijheid van onderwijs, wenst de een bijzondere scholen en de ander openbare die bruikbaar zijn voor de gezindheden en in overeenstemming met wat *De Nederlander* noemt het recht van de christelijke natie. Duidelijk geeft de Hagenaar aan, dat hem de reden van dit meningsverschil niet is ontgaan. Zijns inziens is die reden gelegen in verschil van inzicht in de verhouding tussen kerkgenootschap en staat.

Het is van belang deze houding op deze plaats en in 1850 reeds te signaleren, aangezien een zevental jaren later Groen van Prinsterer het zal doen voorkomen alsof hij eerst dan de relatie bemerkt tussen het onderwijsstelsel dat Van der Bruggen voorstaat en diens visie op de verhouding tussen kerkgenootschap en staat. Vaststaat dat de anti-revolutionaire leider in 1850 op de hoogte is van Van der Bruggens opvatting over het onderscheid tussen het evangelisch en het kerkelijk beginsel, over de verhouding tussen staat en christendom en tussen christen-individuen en kerkgenootschappen, over de rechten van individuen, kerkgenootschappen en de staat, onder andere op christelijk onderwijs, en over de door elk van hen voorgestane onderwijsstelsels. Evenals Wormser en Mackay is Groen van Prinsterer in die tijd van mening, dat Van der Bruggen, door zijn accentuering van het menselijke of het individuele en door zijn aansluiting bij de Gützlaff-beweging, onder invloed is gekomen van de denkbeelden van de Groninger richting.

Aan de vooravond van de eerste rechtstreekse verkiezingen voor de tweede kamer en de provinciale staten, waarbij de kiezers – op basis van de nieuwe bepalingen – volgens het censuskiesrecht in districten hun afgevaardigden kiezen, is ook Van der Bruggen er kennelijk veel aan gelegen zijn visie duidelijk kenbaar te maken en die scherp te onderscheiden van die van Groen van Prinsterer. Gretig gaat hij in op de hem geboden gelegenheid in het openbaar te discussiëren over onderwijsstelsels en over de achtergrond van het meningsverschil met zijn anti-revolutionaire vriend.

‘Wij deinzen voor eenen eerlijken en vriendschappelijken strijd daarover (...) geenszins terug’³,

aldus de redacteur van het *Nijmeegsch Schoolblad*, die in augustus nog mede in naam van zijn mederedacteur Van Lijnden kan schrijven. Beiden achten die strijd ‘goed en noodig’. Vrees dat politieke tegenstanders zich zullen verheugen over onderlinge onenigheid ‘mag ons daarvan niet terug houden’. Ter verduidelijking van zijn positie schrijft Van der Bruggen kort en krachtig, dat er tussen ‘ons’ en de redactie van *De Nederlander* geen verschil van mening bestaat over het willen zweren bij de woorden

‘van den éénen die onze Meester is!’

Veelbetekend voegt hij daarbij:

‘Waar werkelijk verschil van inzichten bestaat omtrent zeer gewichtige punten, is het opregter daarvoor rond uit te komen, dan die waarheid ten profijte eener fictieve overeenstemming in alles, te verbloemen. Ware liefde en hoogachting groeit niet op het terrein der fictie, en het christelijk geloof is geene partijzaak, welke daardoor bevorderd kan worden dat men grond geeft aan het vermoeden, als of er tusschen degenen die hetzelfde belijden, eene afspraak bestaat, om overal en in alles te zweren *in verba magistri*.’

Met de laatste woorden geeft hij onomwonden aan geen slaafs volging van Groen van Prinsterer te (willen) zijn.

Laatstgenoemde neemt de hem toegeworpen handschoen op. Hij plaatst nogmaals zijn onderwijsstelsel tegenover dat van zijn vriend en voegt daaraan toe, dat hij – in tegenstelling met het *Nijmeegsch Schoolblad* – de staat niet ziet als een abstractie, een fictie en een zedelijk lichaam, maar als een feit⁴. Triomfantelijk deelt hij mee, dat *De Nederlander* het orgaan is van de richting van de historische school van Stahl en de anti-revolutionairen. Enigszins meewarig velt hij als zijn oordeel over het blad van Van der Bruggen, dat dit slechts de subjectieve en individuele gevoelens vertegenwoordigt ‘zoo niet van één, althans van zeer weinige individuen’.

Zijn opponent is inmiddels in een moeilijke positie verzeild geraakt. In september biedt hij zijn lezers een bondige samenvatting aan van de door hem en Groen van Prinsterer bepleite onderwijsstelsels en van de diepere achtergrond daarvan. Voorlopig kan hij zich over dit onderwerp ech-

ter niet meer uitlaten in het schoolblad. De reden voor deze stopzetting van de gedachtenwisseling met *De Nederlander* is de ommezwaai van Van Lijnden, die plotseling de zijde van Groen van Prinsterer heeft gekozen. Dit gebrek aan overeenstemming 'over dat allergewichtigste doch aller-moeijelijkste en neteligste punt' binnen de redactie snoert de mond van het schoolblad, maar niet van Van der Bruggen. Ondanks zijn teleurstelling weet hij, dat hij niet alleen staat en dat zijn opvattingen in Duitsland niet vreemd zijn. Zoals Groen van Prinsterers christelijk-staatskundige richting die van Stahl, Hengstenberg en de gebroeders Von Gerlach vertegenwoordigt, zo voelt Van der Bruggen zich aangetrokken tot de 'Vermittlungs'-theologen. Verontwaardigd over de beschuldiging dat hij alleen heet te staan, volgens hem door Groen van Prinsterer geuit 'om zich de moeite te sparen van mij te wederleggen', wijst hij hem op C. I. Nitzsch (1787-1868), Julius Müller (1801-1878), A. Neander (1789-1850) en I. A. Dorner (1809-1889), allen bekwame woordvoerders van deze protestants-theologische richting in Duitsland. Hij beschouwt zich als de voorpost

'op Nederlandsch grondgebied staande, van een dapper heir van strijders achter mij, die het woord des geestes met kracht voerende, daarbij een navolgenswaardig voorbeeld geven van echte humaniteit en regtvaardigheid in het strijden'⁶

De Nederlander, die zich teleurgesteld toont over het afgelasten van de vriendschappelijke strijd, geeft weliswaar toe van mening te zijn geweest dat Van der Bruggen onder 'neutraal' onderwijs godsdienstloos onderwijs verstond, maar stelt daar tegenover, dat de bijzondere school slechts een surrogaat is voor de gemengde en dat het blad blijft ijveren voor openbare scholen die bruikbaar zijn voor de gezindheden.⁷

Het overstag gaan van Van Lijnden vindt plaats ten tijde van de aan het einde van de maand augustus gehouden verkiezingen. Zwolle heeft Groen van Prinsterer en Arnhem het vriendenpaar, de baronnen Willem van Lijnden en Aeneas Mackay in de kamer gekozen.

Van der Bruggen, die zich kandidaat heeft gesteld voor de provinciale staten, bereikt zijn doel eerst bij de herstemming, van de 680 uitgebrachte geldige stemmen in het district Harderwijk weet hij er dan 415 op zijn persoon te verenigen. Deze gang van zaken heeft tot gevolg, dat hij 22 oktober, een maand na aanvang van de zitting, de Arnhemse vergaderzaal wordt binnengeleid, de beide voorgeschreven eden aflegt en vervolgens plaats neemt tussen negen baronnen, vier jonkheren, vijftientwintig doctorandi of meesters in de rechten en zesentwintig afgevaardigden zonder titel of predikaat.⁸ Voorzitter van deze vergadering is de commissaris des konings, de vaker genoemde baron Schimmelpenninck van der Oije, die in 1852 van Thorbecke ontslag zal krijgen.

Van te voren heeft de Nijmeegse rechter schriftelijk medegedeeld niet in aanmerking te willen komen voor een plaats op de voordracht – hij staat nummer een – van kandidaten ter vervulling van de functie van raadsheer bij het Gelders gerechtshof, vacant geworden door het eervol verleende ontslag aan Mr. J. H. van der Renne, dezelfde die hij in 1839 is opgevolgd als voorzitter van de Nijmeegse arrondissementsrechtbank.⁹

De volgende dag opent het laatstbinnengekomen lid de beraadslagingen over het concept-reglement van orde. Daarin ziet de jurist – een oud stokpaardje berijddend – een 'geest van kleingeestigheid', inzonderheid in de bepalingen die voorschrijven dat de voorzitter een te bespreken onderwerp juist dient te formuleren en dat de namen van afwezige leden gepubliceerd zullen worden in een der dagbladen. In overeenstemming met zijn visie op het vrijheidsbeginsel en het handelen naar eigen geweten neemt hij stelling tegen dwingende voorschriften die de vrijheden en rechten van individuen beperken en pleit hij ervoor deze zaken over te laten aan de verantwoordelijkheid van de voorzitter en de leden zelf.¹⁰ Het eerste amendement wordt aangenomen, het tweede verworpen. Zijn poging beperking van de discussies tegen te gaan leidt eveneens schipbreuk. Dit standpunt ontlokt de *Arnhemse Courant* de opmerking, dat het houden van onbegrensde discussies een eigenaardigheid schijnt te zijn van de anti-revolutionaire partij, tot welke dit blad Van der Bruggen rekent.¹¹

Zijn voorstel de vergaderingen te openen met gebed, dat met 27 tegen 26 stemmen verworpen wordt, acht hetzelfde blad overdreven en zelfs spottend. *De Nederlander* merkt daarover ironisch op, dat Van der Bruggen kennelijk toch voor een christelijke staat is.¹² Van der Bruggen, die, in tegenstelling met Groen van Prinsterer, niet het oog richt op de vorm, maar op het wezen van het gebed, is van oordeel dat individuen bij hun besluitvorming Gods hulp nodig hebben en voorts

dat gezamenlijk bidden een historische grond heeft en in overeenstemming is met de achtbaarheid van de vergadering

De distantie tussen Van der Bruggen en de anti revolutionairen treedt opnieuw aan de dag bij de verkiezing van een kamerlid op 20 februari 1851 in het district Steenwijk. Deze verkiezing is noodzakelijk geworden door de benoeming van de kamervoorzitter, de gematigde liberaal A J Duymaer van Twist (1809-1887), tot gouverneur generaal van Nederlands Indië. De anti revolutionairen, beseffend dat hun kandidaten, Mr J F baron van Reede van Oudtshoorn (1806-1860), Mr J J Teding van Berkhout en Mr J W Gefken (1807-1887), geen schijn van kans hebben tegenover de Thorbeckeanen, roepen hun aanhang op de gematigde liberalen Mr J van Lennep (1802-1868) en Jhr mr J de Bosch Kemper te steunen. Een deel van hun geestverwanten geeft echter de voorkeur aan Van der Bruggen, die zich nu wel kandidaat heeft gesteld voor de kamer. Van de 766 geldig uitgebrachte stemmen krijgt hij er nog bijna 100¹³.

In de zomer van hetzelfde jaar 1851 krijgt Van der Bruggen als statenlid te maken met het verzoek van zijn geboortestad f 20 000, – subsidie beschikbaar te stellen voor de aanleg van een nieuwe buitenhaven. Het rijk zal de benodigde vestinggronden afstaan en een financiële bijdrage verlenen van f 30 000, –¹⁴.

Bijna vijf jaar houdt de stad zich dan reeds met deze kwestie bezig. Toen in 1846 een Duitse maatschappij van stoomscheepvaart de Nederlandse regering verzocht in Nijmegen en Tiel havens aan te (laten) leggen en kringen van handel en industrie wezen op een daarvoor geschikte plaats, ter hoogte van een stroomopwaarts gelegen kreek, heeft het stedelijk bestuur een eerste plan opgesteld. Op advies van rijkswaterstaat zijn de ontwerpers ervan meer uitgegaan van het belang voor de scheepvaart dan van dat voor de stad, met als gevolg dat het voorziet in de aanleg van een nood- of schuilhaven op een veiliger, stroomafwaarts en verder van de stad gelegen plaats buiten de Hezelpoort. Hoge kosten, graafwerk en wijziging in het verdedigingsstelsel vormen de nadelen van dit plan, zodat de ministeries van oorlog en binnenlandse zaken alsook de directie van de fortificatiewerken de voorkeur geven aan de stroomopwaarts gelegen plaats. Het stadsbestuur houdt echter vast aan de eerdergekozen plaats, met welke ten slotte de andere instanties accoord gaan, zij het onder de voorwaarden dat Nijmegen twee derdedeel van de kosten voor haar rekening neemt en zorgdraagt voor de aanleg van een aarden lunet ter verdediging van stad en haven. De geraamde som blijkt weldra te laag te zijn. Om aan de benodigde financiële middelen te komen doet de stad in 1851 een beroep op provinciale fondsen, onder verwijzing naar het belang van deze haven voor de gehele provincie.

Te zamen met anderen trekt Van der Bruggen dit argument in twijfel. Zijn uitgangspunt is het belang van de haven voor de inwoners van zijn stad en voor de scheepvaart. Hij erkent dat Nijmegen weggrijpt en dat verhoging van de welvaart dringend noodzakelijk is. Ter bereiking van dat doel acht hij echter aanleg van een schuilhaven niet het geeigende middel, wel opheffing van de vestingstatus. Een nieuwe haven leidt bovendien tot nieuwe vestingwerken. Stadssecretaris C C Haverkamp (geb. 1783) is zeer gebelgd over deze houding van zijn stadgenoot. Hoewel hij Van der Bruggen als rechter hoogacht, beschouwt hij hem niet als iemand die deskundig is in de onderhavige kwestie. Welvaartsbevordering moet de rechter volgens hem overlaten aan degenen die daartoe in staat zijn, te weten de bestuurders van de stad.

Het resultaat van de gevoerde discussie in de statenvergadering is, dat de gevraagde subsidie met 25 tegen 21 stemmen wordt geweigerd, een uitslag die de Nijmeegse wijnkoopman en chroniqueur J W van Druynen (1790-1854) commentarieert met de niet mis te verstane woorden

'en geen wonder (dat), wanneer het de welvaart van Nijmegen geldt, zulks te Arnhem wordt afgewezen'¹⁵

Nijmegenaren die van de nieuwe haven overdreven verwachtingen hebben voor de opleving van de stad, zoals handelaren, ambachtslieden en vooral middenstanders, nemen Van der Bruggen zijn opstelling in de havenkwestie niet in dank af. Wellicht mede daardoor weet hij 10 september 1851 – de dag waarop de eerste gemeenteraadsverkiezingen plaatsvinden volgens de bepalingen van de nog geen drie maanden oude gemeentewet van Thorbecke – net niet genoeg stemmen te krijgen voor een zetel, voor het behalen van de volstreekte meerderheid van het aantal uitgebrachte

geldige stemmen komt hij er een twintigtal tekort. Deze uitslag stelt hem niet zozeer teleur als wel de gevoerde verkiezingscampagne.

De stad blijkt in twee onverzoenlijke kampen verdeeld te zijn. Katholieken en niet-katholieken – onder wie ook anti-katholieken – strijden om de negentien raadszetels, waarvan er naar verhouding volgens zielental vijftien door katholieken en vier door niet-katholieken en volgens het censuskiesrecht tien door katholieken en negen door niet-katholieken bezet zouden kunnen worden. De gematigden in beide kampen, die uiteraard laatstgenoemde verdeling verdedigen, voor eensgezindheid, orde en rust binnen de vestingmuren ijveren en politieke aan religieuze neutraliteit paren, weten de meerderheid te verwerven. Naar het oordeel van Van der Bruggen bieden dergelijke omstandigheden nauwelijks plaats aan mensen die het christelijk beginsel of dat van vrijheid op politiek en maatschappelijk gebied willen toepassen.¹⁶

Twee maanden na deze verkiezing overlijdt op bijna 78-jarige leeftijd Van der Bruggen senior. Deze droevige huiselijke gebeurtenis verklaart het absentisme van de zoon tijdens de wintervergadering van provinciale staten alsook de vertraging in de publikatie van een brochure waarin deze de gedachten heeft uitgewerkt, die de achtergrond vormen van zijn opstelling bij de behandeling van de subsidie-aanvraag voor de aanleg van de haven. Bij de daarbij gesproken woorden alleen wil dit statenlid het namelijk niet laten.

Gelijktijdig met het verschijnen van deze brochure, getiteld *Iets over Nijmegen als vesting*¹⁷, treedt in april 1852 een vestingcommissie op, bestaande uit Just van der Bruggen, eerdergenoemde Bousquet, A. Noorduyt jr. (1803-1896), handelaar in tabaks- en kruidenierswaren, expediteur G. C. Rombouts (1805-1874), geboortig uit het Brabantse Lier, C. Aldus (1802-1880), procureur – later notaris –, Mr. W. J. Triebels (1823-1877), rechter, en Mr. W. Francken N. Gzn. (1822-1890), advocaat.

Zich beroepend op het oordeel van een aantal deskundigen op militair gebied, onder wie de 'Oud-Soldaat' – pseudoniem voor T. J. Stieltjes (1819-1879), een oud-artillerie-officier uit Delft – en kapitein W. J. Knoop (1811-1894), die beiden respectievelijk in 1847 en 1851 (tijdens de verkiezingsstrijd van september) het nutteloze en gevaarlijke van de vesting gepoogd hebben aan te tonen en aangedrongen op sloping¹⁸, ijvert dit 'luisterrijk zevengesternte'¹⁹ ter bevordering van de bloei en welvaart van de stad voor opheffing van de vestingstatus en voor teruggave van de vestinggronden. Met dat oogmerk legt de commissie een verzoekschrift, bestemd voor de koning en de tweede kamer, ter tekening in de schouwburg *Tot Nut en Genoegen* en roept zij alle ingezetenen van Stad en Schependom op zich door ondertekening met de daarin vermelde wensen te verenigen, een oproep die nauwelijks bijval vindt.²⁰

Van dit verzoekschrift – een samenvatting van genoemde brochure – is Van der Bruggen de geestelijke vader. Daarin legt hij haarfijn uit wat hem bewogen heeft tegen de vesting Nijmegen ten strijde te trekken. Bij het bezoeken van de vergaderingen van provinciale staten is hem, 'van ganscher harte een Nijmegenaar', opgevallen hoe schril de ontwikkeling van zijn stad afsteekt bij die van Arnhem en heeft hij zich afgevraagd wat daarvoor de redenen zijn. Daarbij is hij gestoten op de vestingstatus van de Waalstad. En als Nijmegenaar én als christen acht hij het in het belang van waarheid en recht wenselijk en mogelijk die status op te heffen, onverkort de mogelijkheid de stad de bestemming te geven van bruggehoofd of geretrancheerd kamp.

Waarheid of feit is naar zijn mening, dat verval de kwijnende stad bedreigt, dat welvaart en bloei verminderen en dat de armoede, de werkloosheid en de bevolking, met name de 'broodelooze', toenemen. Waarheid is voorts, dat de stad door haar gunstige ligging over talrijke middelen van bestaan zou kunnen beschikken. De Waal biedt haar de mogelijkheid uit te groeien tot een stapelplaats van een uitgebreide handel, onder andere met het naburige Duitsland. Voor haar vruchtbare omgeving kan zij een natuurlijke marktplaats zijn. Bovendien kan de schoonheid van de natuur buiten de stad velen een bekoorlijk oord bieden. Waarheid is ten derde, dat desalniettemin Nijmegen op sociaal en economisch gebied hard achteruit gaat. De voornaamste oorzaak van deze achteruitgang is – althans in de ogen van Van der Bruggen – 'dat Nijmegen de eer heeft eene onbruikbare vesting te zijn'.²¹ Hoewel het een eer mag heten voor een vestingstad eigen belangen ondergeschikt te maken aan die van het land, acht hij die voor Nijmegen twijfelachtig, daar militair gezien de vesting onhoudbaar, nutteloos, gevaarlijk en niet onmisbaar is gebleken. In de vierde

plaats is hij overtuigd van de waarheid, dat de voordelen van de aanwezigheid van het garnizoen niet opwegen tegen de nadelen verbonden aan de vestingstatus. Bevolkingsdruk, armoede en werkloosheid hebben de behoefte doen ontstaan aan ruimte, grond, woningen, gebouwen en aan meer werkgelegenheid in fabrieken, trafieken en handel. Deze en andere middelen van bestaan vereisen uitbreidingsmogelijkheden voor de stad, die echter door 'de persende en knellende werking van dien gordel van vestingwerken' zijn afgesneden²². Zolang het 'régime der militaire erf-dienstbaarheden' bestaat in de verboden kring rond de stad mijden handel en industrie immers Nijmegen. Met een speciale vergunning is bebouwing binnen deze kring weliswaar toegestaan, maar daarbij mag uitsluitend gebruik worden gemaakt van hout. De beperkende bepalingen van het vestingstelsel beroven naar de mening van Van der Bruggen de eigenaren van een belangrijk deel van hun eigendommen, zonder hen daarvoor schadeloos te stellen.

Ook als christen is hij van oordeel, dat in het belang van de stad en in dat van haar ingezetenen deze onnodige beperkingen weggenomen moeten worden. Tegen bezwaren van Arnhemmers, dat verhoging van de welvaart leidt tot materialisme en tot bedreiging van zondagsrust, godsdienstzin, eenvoud, orde en goede zeden, heeft hij een ernstige bedenking.

– en dat is deze; dat het juist tot het wezen des Christendoms behoort, dat de door hetzelfde gewekte godsdienstzin, zedelijkheid, eenvoudigheid, "niet van *uitwendige omstandigheden* afhankelijk is" ²³.

Zijn pleidooi voor het recht van individuen en dat van de stad op een vrije ontwikkeling komt voort uit zijn visie op de verhouding tussen staat en wetgever en het christelijk beginsel en het actualiteitsbeginsel. Verlening van dit recht beschouwt hij als een consequente toepassing van de beginselen van grond- en gemeentewet. De nadelige gevolgen van de vesting voor de stad zijn naar zijn mening duidelijk,

'de vesting toch beperkt de vrijheid der ingezetenen en iedere beperking is schadelijk en verderfelijk'.

Vandaar de vraag voor de stad om 'slaking der banden die haar knellen' en om herstel van 'hare natuurlijke vrijheid'²⁴.

Op de bedenking of verkrijging van deze vrijheid wel mogelijk is, reageert de rechter met een antwoord en een vraag. Deskundigen hebben reeds het vonnis over de vesting uitgesproken, maar 'hebben wij alles gedaan wat ons te doen stond – Mogen wij klagen dat ons geweigerd is, hetgeen wij misschien nog nooit met ernst hebben gevraagd?'²⁵

Evident is, dat hij zijn hoop gevestigd heeft op de liberalen, met name op Thorbecke, die evenals hij het vrijheidsbeginsel hoog in hun vaandel hebben geschreven. In dit licht gezien is het geenszins verwonderlijk, dat Van der Bruggen, tot verbazing en ontsteltenis van velen, een van de weinigen is die 30 juli 1852 hun opwachting komen maken bij de liberale leider, wanneer die tijdens zijn Gelderse reis even Nijmegen aandoet en daar 'nog jammerlijker' ontvangen wordt dan in Arnhem²⁶.

Anderzijds is Van der Bruggen zich volledig bewust van het feit, dat bij de meerderheid van de stadsbevolking de wil ontbreekt opheffing van de vesting te vragen. Velen leven met het schrikbeeld van '*het mogelijke verlies van het garnizoen!*', dat in hun ogen de ondergang van de stad betekent²⁷. Hun adviseert hij te bedenken, dat het garnizoen niet aan de vesting gebonden is, dat de aanwezigheid ervan ook zijn schaduwzijden heeft en dat tegenover het vertrek van de militairen opbloei van handel, nijverheid en andere middelen van bestaan te plaatsen is.

Geheel in de geest van zijn christelijke werkzaamheden op maatschappelijk gebied is zijn streven naar vrijheid voor Nijmegen gericht op verbetering van de bestaande sociale nood. Daarin ziet hij een oorzaak van onmaatschappelijk gedrag en de onderlinge twist en 'kleingeestige partijschappen' die zich manifesteerden bij de verkiezingen²⁸. Brochure en verzoekschrift zijn in dit verband te beschouwen als middelen bij de opvoeding van de burgerij tot vrijheid, inzonderheid tot de wil om vrij te zijn en om energiek, eensgezind en met vereende krachten te werken aan verbetering van de welvaart van Nijmegen en het welzijn van de burgers. Ter bereiking van dat doel spreekt hij de wens uit, dat het boven in de Hezelpoort gegriffelde motto:

St Deus pro nobis, quis contra nos?

niet slechts in het arduin, maar tevens en bovenal 'in onzer aller harten geschreven' mag staan²⁹.

Wanneer in juli de meerderheid van provinciale staten genegen is het tweede verzoek van de stad Nijmegen, ditmaal om f 10 000, – subsidie, in te willigen, trekt Van der Bruggen de consequentie uit zijn visie en uit zijn redenering dat de schuilhaven niet het middel is tot herstel van de opleving van zijn stad, met baron Van Lijnden van Hemmen en H J Op ten Noort (1769-1857) uit Zutphen behoort hij tot de drie tegenstemmers³⁰

2. Lid van de tweede kamer (1853-1854)

In maart 1853 heeft het er alle schijn van dat het optreden van Van der Bruggen op politiek gebied een kortstondige vreugde is geweest. Door het lot genoopt af te treden, ziet hij zich genoodzaakt opnieuw naar de kiezersgunst te dingen. In verband met een herindeling van de districten stelt hij zich kandidaat voor de staten in het hoofddistrict Oldebroek, waar hij echter niet herkozen wordt.

Veel tijd daarover te treuren heeft hij niet. Naar aanleiding van het pauselijk plan in de geest van de bepalingen van de grondwet en het beleid van de regering-Thorbecke in ons land de Rooms-Katholieke Kerk een nieuwe organisatie te geven door herstel van de bisschoppelijke hiërarchie ontstaat een felle anti-papistische en anti-liberale, in de zin van anti-Thorbeckeaanse, agitatie. Op instigatie van de Utrechtse hoogleraar in de chemie, G J Mulder (1802-1880), doen vele protestanten een beroep op koning Willem III de dreiging van katholieke zijde af te wenden. De koning ziet in de groot-protestantse volks- of aprilbeweging een gelegenheid zich van Thorbecke te ontdoen en toont zich zeer gevoelig voor het vertrouwen door dit volksdeel in hem gesteld. Deze houding wekt verontwaardiging bij de ministers, die schriftelijk hun ontslag verzoeken en dat 'met kerende post' krijgen. Nog dezelfde dag, 19 april 1853, treedt het nieuwe ministerie op, waarvan de kern bestaat uit de gematigde liberalen Mr F A van Hall (1791-1866), buitenlandse zaken, de 34-jarige burgemeester van Amsterdam Jhr mr G C J van Reenen (1818-1893), binnenlandse zaken en D Donker Curtius, justitie.³¹

Ontbinding van de tweede kamer leidt tot nieuwe verkiezingen, die 'geheel in het teken van de Aprilbeweging' ofwel van de strijd tegen Thorbecke staan.³² Bij deze verkiezingen doet Van der Bruggen voor de tweede maal een gooi naar een kamerzetel.

De Zutphense kiezersverenigingen *Het Vaderland en Nederland en Oranje* stellen hem kandidaat, te zamen met de oud-commissaris des konings in Gelderland, Schimmelpenninck van der Oije. Hun tegenstanders bij de verkiezingen zijn de niet te onderschatten liberale kopstukken Mr W H. Dullert (1817-1881), advocaat te Arnhem, 'volbloed Thorbeckiaan'³³ en sedert een jaar voorzitter van de tweede kamer, en Mr J P P baron van Zuylen van Nijvelt (1816-1890), oud-minister van buitenlandse zaken in het kabinet-Thorbecke.

Is de aprilgeest elders onder invloed van Mulder c s gericht 'tegen den geest der ultramontanen en liberalisten'³⁴, in het dubbeldistrict Zutphen, waar de afgelopen jaren Thorbeckeënen zijn gekozen, gaat het om een samenbundeling van gematigd liberalen, anti-revolutionairen, conservatieven en groot-protestanten tegenover Thorbeckeënen.

De gematigde liberaal Schimmelpenninck, wiens twintigjarige vriendschap met Thorbecke in de loop van de jaren veertig is bekoeld en sinds zijn ontslag als commissaris des konings in Gelderland met ingang van 1 januari 1853 verbroken³⁵, is kandidaat in zijn eigen vertrouwde omgeving, het familiebezit, het landgoed met huize *De Poll*, te Voorst ligt even ten zuiden van Zutphen. Op hem uitgebrachte stemmen kunnen derhalve afkomstig zijn van politieke geestverwanten en van kiezers die nauwe banden hebben met de familie of met zijn persoon en die 'wraak' willen nemen op de oud-minister van binnenlandse zaken die hun gouverneur heeft ontslagen.

Als onafhankelijk politicus is Van der Bruggen evenmin een onbekende in het Zutphense, althans niet voor die kiezers, die de besprekingen in de Gelderse staten hebben gevolgd, die vrienden zijn van het Réveil, die het weekblad *De Handwijzer* van de doopsgezinde predikant J de Liefde (1814-1869) lezen³⁶ of die voorstanders zijn van bijzonder onderwijs. Daarenboven voert de *Zutphensche Courant* duidelijk campagne voor de Nijmeegse jurist en schoolman. Zij introduceert hem bij de kiezers als een vriend van de koning – en derhalve niet van Thorbecke – en als ie-

mand die bekend staat om zijn rechtschapenheid en zijn kunde op de gebieden van rechtsgeleerdheid en onderwijs³⁷.

Het behoeft geen uitvoerig betoog, dat *De Nederlander* niet erg ingenomen is met deze kandidatuur en dat Groen van Prinsterer volstaat met melding te maken van de Zutphense plannen, zonder die te ondersteunen³⁸. Zijn positie is moeilijk. Van Van Lijnden heeft hij een schrijven ontvangen, waarin deze zich niet gelukkig toont met de kandidaatstelling van zijn voorzitter³⁹. 'Onder ons' gezegd is Van Lijnden van mening, dat Van der Bruggen in de kamer meer 'last dan lust' zal geven, aangezien deze

'zoo min anti-revolutionair (is) als Schimmelpenninck, en in de kwestie van het onderwijs een bondgenoot (zou) zijn, soms moeilijker te verdragen dan een openbare vijand'.

Bovendien stelt hij zijn vriend op de hoogte van het probleem, dat slechts een van beiden gemist kan worden bij de rechtbank en dat hij graag kamerlid wil blijven.

De verkiezingsuitslag is een eclatant succes voor de niet-Thorbeckeanen. De liberalen van Thorbecke zijn hun meerderheidspositie kwijt. Het aantal Thorbeckeanen in de kamer bedraagt nog slechts circa 25, op drie na allen gekozen buiten Holland, de conservatieven en gematigd liberalen bezetten 40 zetels en de anti-revolutionairen 6, zodat laatstgenoemden in dubbelviele getale op het Binnenhof verschijnen⁴⁰.

Te midden van deze kamerleden van een bepaalde politieke kleur is nauwelijks plaats voor de 'onafhankelijke' christen-jurist-staatsman Van der Bruggen. Ondanks het feit dat de anti-revolutionairen zich sedert 1848 weinig of niet om hem en zijn politieke ambities bekommerd en zich zelfs duidelijk van hem gedistantieerd hebben, trachten zij hem nu zo snel mogelijk in hun gelederen op te nemen en te annexeren. Niet voor niets spreekt Groen van Prinsterer al gauw over 7 anti-revolutionairen in de kamer. Zoals zo vaak met betrekking tot zijn Nijmeegse vriend ziet hij schijn voor werkelijkheid en uiterlijke vorm voor wezen aan. Dat Van der Bruggen plaats neemt bij zijn vrienden houdt niet vanzelfsprekend in, dat hij ineens anti-revolutionair is geworden. Dat betekent niet meer of minder dan dat deze Zutphense afgevaardigde zich niet schaart aan de zijde van degenen die het in zijn ogen werkelijke levensbeginsel louter en alleen in de mens zoeken, maar aan die van hen die dat beginsel bij God en de God-mens Christus hebben gevonden, ook al trekken zij daar niet de – volgens hem enig – juiste consequenties uit.

Ter wille van zijn onafhankelijkheid en zelfstandigheid laat hij zich niet dan met grote moeite overhalen door zijn jeugd- en studievriend P. J. Elout van Soeterwoude de verkiezingsoverwinning met een maaltijd te komen vieren op diens *Blankenburg* bij 's-Gravenhage⁴¹. Daar zijn ook uitgenodigd Van Lijnden en Mackay, de afgevaardigden van Arnhem, Van Reede van Oudtshoorn, gekozen in Amersfoort en Jhr. mr. H.A.M. Asch van Wijck (1808-1872), afgevaardigd door Utrecht.

Aangezien Van der Bruggen zijn zelfstandigheid niet in gevaar acht, vergezelt hij de anderen naar *Oud Wassenaer* voor een zakelijke bespreking met Groen van Prinsterer. Tijdens dit onderhoud erkennen alle aanwezigen, *met uitzondering echter van Just van der Bruggen*, hun gastheer als hun politieke leider, aldus Elout.

Evenals in de Gelderse staten doet Van der Bruggen zich in de kamer al spoedig kennen als een vurig verdediger van het grondwettelijk en volgens hem ook christelijk vrijheidsbeginsel. Wat hij voorstaat is welbegrepen vrijheid voor individuen en rechtspersonen, welke zomin staat als samenleving schade berokkent, alsook voor staat en maatschappij, welke noch individuen noch verenigingen van personen in hun rechten aantast. Zijn politieke leus en leidraad is te omschrijven als vrijheid en waarheid boven en in alles en recht voor allen, in overeenstemming met de behoeften van het volk volgens het actualiteitsbeginsel.

Van deze opstelling geeft hij voor het eerst blijk tijdens de beraadslagingen over de algemene en politieke strekking van het ontwerp-adres van antwoord op de troonrede van 14 juni 1853. Als eerste spreker dringt hij aan op een eerlijke en duidelijke stellingname van de kamer tegenover de regering. Op grond van de overweging dat de kamer als politiek orgaan in wezen geen verzameling van individuen is, maar een zedelijk lichaam, dat de behoeften van de natie en het beginsel van vrijheid vertegenwoordigt, pleit deze Zutphense afgevaardigde voor een adres dat de wil van de kamermeerderheid uitdrukt⁴². De regering, die gebaseerd is op het beginsel van gezag en die de vrijheid heeft te regeren, heeft recht op een volksvertegenwoordiging, waarvan de meerderheid kleur

bekent ten einde in gezamenlijk overleg en in harmonie wetten te maken, die aan de tijdgeest zijn aangepast, aldus Van der Bruggen.

Duidelijk herkenbaar in deze woorden is zijn streven naar harmonisering van tegenstellingen, in dit geval van de tegenstelling tussen de beginselen van gezag en vrijheid

Vandaar dat hij zich verzet tegen de kleurloze strekking van het ontwerp-adres, waarin zorgvuldig vermeden is in te gaan op de twee hoofdpunten uit de troonrede – de godsdienstige en de politieke kwestie – die geleid hebben tot de val van het vorige kabinet. Een door hem ingediend amendement, waarin hij voorstelt in het adres een votum van vertrouwen uit te spreken in het ministerie-Van Hall, krijgt weliswaar de steun van de anti-revolutionairen en van een aantal gematigd liberalen en conservatieven, maar wordt met 44 tegen 13 stemmen verworpen

De opvatting van Van der Bruggen over een harmonische verhouding tussen regering en parlement verklaart bovendien zijn opstelling in november en december 1853 ten opzichte van het voorstel van negen leden – onder wie Thorbecke en de Nijmeegse afgevaardigde Jhr. G.E.G.C.K. Dommer van Poldersveldt (1817-1862) – met ingang van 1 januari 1854 een tweetal indirecte belastingen, het tonnengeld en de accijns op het geslacht, en de rechten op invoer van slachtvee en vers vlees af te schaffen⁴³. Hoewel hij tegen dit voorstel als zodanig geen enkel bezwaar heeft, acht hij het niet wenselijk dit initiatief in overweging te nemen. Zijn bezwaren betreffen het tijdstip van indiening en de politieke strekking van het voorstel alsook het optreden van het negental als een soort politieke partij, de zogenaamd 'constitutionele'. Bovendien acht hij dit voorstel in strijd met de politieke richting van de regering en van de kamermeerderheid, zodat hij concludeert dat het niet 'nationaal' is. Ten slotte ziet hij er een middel in van de bij de verkiezingen verworpen politieke en dus aan de regering tegenovergestelde richting het ministerie in moeilijkheden te brengen en een poging bij het volk in het gevecht te komen met een populaire 'lex agraria', waarvan de strekking is dat de armen het beter zullen krijgen als deze belastingen en rechten uit de weg zijn geruimd. Deze keer spreekt Van der Bruggen wel naar de geest van de kamermeerderheid, een bijna twee derde meerderheid verwerpt het voorstel van de negen.

Inmiddels heeft hij bij andere vraagstukken blijk gegeven van zijn streven naar vrijheid en van zijn afkeer van onnodige dwingende voorschriften, beperkende bepalingen en wettelijke maatregelen.

In de in juli en augustus gevoerde discussies over het wetsontwerp op de kerkgenootschappen – een heet hangijzer voor de anti-revolutionairen en het middel voor Van Hall in het kader van zijn 'apaisement' politiek olie op de aprilgolven te werpen – heeft hij zich niet gemengd. Wel heeft hij in de besprekingen daarover aanleiding gevonden in niet mis te verstane woorden aan te geven waar en waarvoor hij, als juridisch geschoold parlementariër en wetgever, wenst te staan⁴⁴.

Naar zijn mening bestaat er geen onderscheid tussen daden strafbaar stellen die als zodanig niet strafbaar zijn (het preventieve stelsel) en daden strafbaar stellen die dat wel zijn (het repressieve stelsel). Zijn standpunt is, dat uitsluitend die daden strafbaar zijn, die strijdig zijn met de belangen van staat en samenleving en om die reden in de wetgeving zijn verboden. Aangezien er naar zijn overtuiging daden zijn, die wel in strijd zijn met Gods wil, maar waarover de staat niet het recht heeft te oordelen, verlangt hij uit liefde voor waarheid en recht een grondig onderzoek zowel naar het strafbaar stellen van daden die niet in de strafwet zijn opgenomen en behoren tot de grondwettelijke en natuurlijke vrijheid van kerkgenootschappen als naar het antwoord op de vraag of het verbieden van bepaalde daden niet strijdig is met de rechten van individuen. In dit verband herhaalt hij de hiervoor meermalen gereleveerde opvatting, dat de waarborg voor zedelijk handelen niet ligt in geschreven wetten, maar in wetten die het geweten opwekken.

Van belang bij dit betoog is zijn opmerking, gemaakt naar aanleiding van een uitval van C.M. Storm van 's-Gravesande (1809-1880), afgevaardigde van Deventer, gericht tegen de anti-revolutionairen. Met nadruk stelt Van der Bruggen, dat hij niet namens de anti-revolutionairen, 'voor welke ik noch mag, noch kan, noch durf zeggen solidair verantwoordelijk te zijn', maar uitsluitend voor zichzelf spreekt.

Naar aanleiding van het regeringsvoorstel in het belang van handel, scheepvaart en welvaart de beperkende bepalingen in de Molukse archipel op te heffen, verzoekt hij de minister ook de evangelie-prediking in dit beleid te betrekken en haar alle vrijheid te geven. Zijn verwachting is, dat de

onder het cultuurstelsel heersende dwang tot werk onder invloed van het christendom zal overgaan in liefde voor de arbeid en in het verrichten van werkzaamheden uit eigen vrije wil. In tegenstelling met de anti-revolutionairen, die van oordeel zijn dat de staat het christendom moet bevorderen, is hij de mening toegedaan, dat de overheid die prediking niet zelf ter hand moet nemen en niet partijdig moet optreden, maar uitsluitend beperkingen moet opheffen⁴⁵.

Een jaar later neemt hij bij gelegenheid van het verslag van de minister van kolonien over de handelsbetrekkingen met Japan hetzelfde standpunt in. Naar zijn overtuiging heeft het Nederlandse volk de roeping niet te volstaan met het verlenen van technische en intellectuele hulp, maar bovendien een oude schuld te kwijten. Op basis van de stelling

'Het Koninkrijk Gods kan door geene traktaten worden ingevoerd of uitgebreid'

maakt hij de lezers van het tijdschrift *China* duidelijk, dat de regering de evangelie-prediking in Japan alle mogelijke vrijheid moet geven zonder zich rechtstreeks met de zending te bemoeien⁴⁶.

Bij de begrotingsdebatten is het eigen geluid van Van der Bruggen te horen met betrekking tot de geestelijke verzorging van gevangenen en matrozen. Sedert zijn benoeming in januari 1850 tot lid van het college van regenten van het Nijmeegse huis van arrest⁴⁷, is hij zich meer in het vraagstuk van cellulaire en gemeenschappelijke opsluiting van gevangenen gaan verdiepen. Zijn standpunt is, dat er in de gevangenissen betere voorzieningen moeten komen zowel van ethische als van materiele aard. Uitsluitend cellulaire opsluiting wijst hij af, daar dit middel de mens verlaagt tot werktuig. Door deze dwangmatige en mechanische wijze komt zijns inziens geen verbetering tot stand. Opvoeding tot vrijheid kan daarentegen het best geschieden met behulp van het evangelie, de werkelijke kracht tot verbetering. Daarom bepleit hij zinvolle arbeid voor gevangenen en het scheppen van mogelijkheden godsdienstoefeningen bij te wonen en doet hij tevens een beroep op predikanten en particulieren de geestelijke verzorging van gevangenen niet te verwaarlozen⁴⁸. Onder het motto.

'Ik huldig vrijheid in alles'

verzoekt hij de minister van marine de mogelijkheid te onderzoeken ook matrozen niet van 'geestelijk voedsel' verstoken te laten zijn⁴⁹.

Uiteraard voelt de promotor van bijzondere liefdadigheid zich nauw betrokken bij de ontwerp-wet tot regeling van het armbestuur, ingediend door Van Reenen en behandeld in de kamer van 10 tot 22 mei 1854. De vergeefse pogingen van Thorbecke in 1851 en 1853 een armenwet tot stand te brengen, hebben hem in zijn mening gesterkt dat van liberale zijde de bijzondere en kerkelijke liefdadigheid – van de laatste zijn de anti-revolutionairen vurige voorstanders – bedreigd wordt. Thorbeckes bedoeling de gehele armenzorg, burgerlijke en niet-burgerlijke, tot een taak van de overheid te rekenen is hem een doorn in het oog. Daarin ziet hij een aantasting van de vrijheden van individuen, bijzondere inrichtingen van christelijke liefdadigheid en kerkgenootschappen. Het ontwerp-Van Reenen draagt in zijn ogen een dubbelzinnig karakter, aangezien de regering zich daarin enerzijds beperkt tot de burgerlijke armenzorg en anderzijds de niet-burgerlijke arm-besturen de verplichting oplegt de gemeentelijke overheid statuten en reglementen over te leggen en opgaven te verstrekken. Wanneer Groen van Prinsterer en de zijnen ervoor pleiten de armenzorg volledig over te laten aan de kerkgenootschappen en de staat daar buiten te houden, is de reactie van Van der Bruggen, dat hij de waarheid meer gehoorzaamt dan Groen van Prinsterer en derhalve de opvatting van zijn 'geachte vriend, voor mij gezeten' niet geheel kan delen⁵⁰. Het beginsel dat de staat zorgt voor wie niet voor zichzelf kan zorgen, wijst hij van de hand. Zijns inziens is de consequentie daarvan, dat de staat dan ook voor werkgelegenheid moet zorgen wanneer iemand geen werk kan vinden. In zijn visie heeft de overheid een andere verantwoordelijkheid. Zij mag niet onverschillig toezien, maar dient zorg te dragen voor de armen. Deze staatszorg kan zij laten blijken door het scheppen van voorwaarden voor de armenzorg en door de uitvoering in handen te laten van particulieren en kerkgenootschappen, die volgens hem de verantwoordelijkheid, het recht en de vrijheid hebben voor de armen te zorgen. In het belang van deze vrijheid hetzij goed, hetzij verkeerd te doen – een zeer belangrijk element in Van der Bruggens overtuiging – betreft zijn strijd niet het overleggen van statuten, maar het opleggen van de verplichting dat te doen.

Twee andere kwesties die hem na aan het hart liggen – de vesting- en de onderwijsproblematiek

– komen in deze zittingsperiode van de kamer eveneens aan de orde

In juli 1853 dient H F Ch baron Forstner van Dambenoy (1792-1870), een conservatief groot-protestant die sedert 1852 minister van oorlog is, het *wetsontwerp houdende bepalingen betreffende het bouwen, planten, en het maken van andere werken, binnen zekere afstand van de vestingwerken van de staat*, in Het voorlopig verslag valt niet ongunstig uit voor de minister, al is het ontwerp naar de mening van de commissieleden te snel ingediend en bevat het te veel vaagheden Zij advise-ren de regering het aantal vestingwerken van de eerste klas te beperken en het vraagstuk van ontei-gening en schadeloosstelling nog eens te bezien Ten aanzien van laatstgenoemd probleem dient Van der Bruggen zijn minderheidsstandpunt in bij aan het verslag toegevoegde nota²¹ Daarin keert hij zich tegen het ontwerp Hij acht dat strijdig met het grondwettelijk vrijheidsbeginsel en met de bepaling in de grondwet, dat vestingen niet mogen leiden tot ontzetting van het recht van eigendom In het recht van een grondeigenaar op zijn eigendom is naar zijn mening begrepen het vrije gebruik, zodat wie dat vrije gebruik beperkt, dit recht aantast en iemand zijn eigendom ont-neemt, zonder dat daarvoor voldoende rechtsgrond aanwezig is Hij erkent weliswaar het recht van de staat door middel van onteigening in het algemeen belang vestingen aan te leggen, maar voegt daar onmiddellijk aan toe, dat de eigenaar voor zijn verlies recht heeft op schadevergoeding

De regel dat verboden is hetgeen niet bij de wet is toegestaan, bestrijdt hij, zijn standpunt is geoor-loofd is hetgeen niet bij wet verboden is

De minister is een andere mening toegedaan In zijn ontwerp is geen sprake van onteigening, schadeloosstelling wordt slechts verleend als compensatie voor de waardevermindering van de grond

Korte tijd na ontvangst van het eindverslag trekt de minister zijn ontwerp in ten einde verlen-ing van de zitting te voorkomen

Wanneer hij het in november opnieuw indient, houdt Van der Bruggen als eerste spreker een uitvoerig juridisch betoog, waarvan de strekking is, dat hij geen bezwaar heeft tegen een wet op dit gebied, maar tegen de in het ontwerp voorkomende onrechtvaardigheid Hij ziet in deze wet een noodzakelijk kwaad, noodzakelijk, daar de staat de natie moet kunnen verdedigen, en een kwaad, aangezien individuen en steden gebukt gaan onder het juk van het vestingregime, waarvan hij de nadelen uit ervaring kent²² Omdat de wet noodzakelijk is, pleit hij voor een goede, dat wil zeggen op de beginselen van waarheid en recht gebaseerde wet Leden die van oordeel zijn, dat er geen sprake is van onteigening, maar wel voor de wet en dus voor het verlenen van schadevergoeding op grond van waardevermindering zijn, wijst hij op de inconsequentie van deze houding Wan-neer geen onteigening plaatsvindt, bestaat er voor het verstrekken van een schadevergoeding im-mers geen rechtsgrond Hij is overtuigd, dat er wel degelijk sprake is van onteigening, op grond waarvan recht op schadeloosstelling bestaat

De kamer steunt hemt niet, 15 november stemmen 44 leden voor en 22 tégen het ontwerp, na het verzoek van Van der Bruggen de bepalingen soepel toe te passen te hebben verworpen

Nog geen maand later staat de man die zich in deze kwestie heeft vastgebeten weer tegenover de minister Bij de begrotingsdebatten wenst hij dat Forstner van Dambenoy, in het belang van de vesting Nijmegen, duidelijkheid verschaft over het vestingstelsel, over welke vestingen al dan niet bruikbaar c q onmisbaar zijn en over welke mogelijk nog als bruggehoofd kunnen dienen Zich beroepend op het geheime karakter van deze zaken weigert de minister hem te antwoorden, waarop Van der Bruggen repliceert, dat de minister slecht naar hem heeft geluisterd²³

Tijdens de behandeling van het wetsontwerp op de vordering van inkwartiering poneert Van der Bruggen de krasse stelling, dat deze wet niet nodig is²⁴ Indien inkwartiering noodzakelijk is, heeft naar zijn mening iedere burger de plicht daaraan zijn medewerking te verlenen Volgens de grondwet is het slechts verplicht een regeling te treffen voor het binnentreden in een woning Welnu, in dat geval moet de overheid niet – in de geest van Thorbecke – te veel regels willen stel-len Zijn standpunt is, dat de staat deze kwestie moet overlaten aan de plaatselijke omstandigheden 1 c aan de vrijheid en het persoonlijk inzicht van een burgemeester Typerend voor Van der Bruggen is in dit verband zijn uitspraak, dat wettelijke bepalingen zomin willekeur en misbruik kunnen opheffen als de burgemeester dwingen rechtvaardig te zijn

In dezelfde geest heeft de Nijmeegse 'vrijheidsstrijder' zich sedert 1840 uitgelaten over de onderwijskwes- tie.

Van Reenen is nog maar nauwelijks minister of hij ontvangt al een op 3 mei gedateerd schrijven van deze onderwijsman uit het 'verre' Nijmegen⁵⁵.

Omstandig deelt deze daarin de minister zijn zienswijze omtrent de regeling van het onderwijs- vraagstuk mede. Hoewel de brief slechts een enkel nieuw gezichtspunt bevat, is het dienstig – ge- zien de latere beschuldigingen van Groen van Prinsterer aan het adres van Van der Bruggen – er een ogenblik bij stil te staan.

Puntsgewijs vat Van der Bruggen daarin zijn opvattingen aldus samen. Ten gevolge van de bestaande verschillen op godsdienstig gebied acht hij het geven van godsdienstig onderwijs op de gemengde openbare school onmogelijk. Het verzet tegen dit standpunt, voornamelijk van onder- wijzers, komt voort uit de vrees voor concurrentie van de bijzondere school. Scheiding van de openbare school is derhalve wenselijk en noodzakelijk. Een van staatswege *bij wet* opgelegde en georganiseerde gezindheidsschool, die bruikbaar is voor gezindheden en 'waarop het godsdienstig onderwijs verplichtend is', is 'als regel niet wenschelijk', omdat het godsdienstig element geen onderwerp van staatszorg mag zijn, en daarenboven 'eene onmogelijkheid'. De oplossing kan gevon- den worden in het opheffen der verplichte gemengdheid van de openbare school en in het bevor- deren van het uiteengaan der gemengde school in scholen voor alleen de protestantse en katholie- ke 'hoofdgezindheden', daár, waar deze scheiding 'eene werkelijke behoefte en de vrucht van overtuiging of van den drang der omstandigheden zal zijn'.

Nieuw in dit schrijven is zijn voorstel dit proces te ondersteunen door enerzijds openbare onder- wijzers een financiële tegemoetkoming te verstrekken voor het mogelijk geleden verlies aan schoolgelden en anderzijds subsidie te verlenen aan de bijzondere school 'welke door de behoefte aan scheiding naast de openbare wordt opgericht'; een gedachte, die hij niet meer zal loslaten.

Een minister die aldus handelt is zijns inziens in staat de schoolwetgeving van 1806, waaraan de natie 'zeer gehecht' is en die 'nationaal' is geworden, 'met slechts geringe wijzigingen te bestendi- gen'. Deze wet is 'inderdaad goed, (...) mits zij het beginsel van gemengdheid niet meer op den voorgrond stelle, en de vrijheid van oprichting van bijzondere scholen (...) met zulke voorzorgen omringe, dat zij niet meer kunnen worden tegengewerkt'.

Tot zijn tevredenheid en opluchting hoort hij Groen van Prinsterer tijdens de beraadslagingen over de onderwijsbegroting 1 december vrijwel dezelfde opvatting verkondigen⁵⁶. Ook de anti-re- volutionaire leider gaat in op hetgeen *binnen* de bestaande wetgeving en verordeningen kan wor- den gedaan voor het openbaar en bijzonder lager onderwijs. Omtrent de bijzondere school vraagt hij minister Van Reenen de oprichting niet langer afhankelijk te maken van de willekeur van plaatselijke overheden. Ten aanzien van de openbare school wenst hij niet meer dan 'dat de ge- mengde school *facultatief* is' – een begrip waaraan hij, zoals gereleveerd, een andere inhoud toe- kent dan Van der Bruggen – en dat 'als de bevolking het verlangt' splitsing van de staatsschool kan plaatsvinden alsook dat de regering die ontwikkeling bevordert. Met betrekking tot het hoger onderwijs wenst hij een duidelijke relatie tussen de hoogleraren in de godgeleerdheid en de diverse gezindheden.

Enthousiast mengt Van der Bruggen zich in dit debat. De overeenstemming – in schijn – tus- sen de opvatting van Groen van Prinsterer over het lager onderwijs en de zijne is hem niet ont- gaan. Hij prijst zich dan ook gelukkig voor de eerste maal in de kamer in de gelegenheid te zijn gesteld

*'omtrent dit aangelegen onderwerp, dat ons thans bezig houdt, van mijne homogeneiteit te kun- nen doen blijken met den geachten staatsman en spreker, mijn vriend voor mij gezeten'*⁵⁷.

Deze formulering, die in later tijd misbruikt is door daarin iets te lezen dat niet is gezegd, heeft aanleiding gegeven tot de wijd verbreide misvatting, dat Van der Bruggen in 1853 het standpunt van Groen van Prinsterer dicht genaderd was⁵⁸ en dat zijn opvatting over een mogelijke splitsing van de overheidsschool beschouwd moet worden als een 'tijdelijke afwijking van zijn diepere overtuiging' en derhalve als een 'tijdelijke inconsequentie' in zijn denken⁵⁹.

Een meer dan vluchtige lezing van de gehele context, waarin deze gewraakte zinsnede voor- komt, toont aan, dat hij zich niet solidair verklaart met Groen van Prinsterer en met diens over-

tuiging, maar uitsluitend met de woorden gesproken over de zaak van het onderwijs⁶⁰. Omtrent dit onderwerp sluit hij zich van ganser harte aan bij zijn Haagse vriend, met de woorden – die een herhaling zijn van de in mei aan de minister medegedeelde wens – dat de gemengdheid van de openbare school facultatief – in de zin van niet verplicht – zal zijn. Plaatst de minister dit facultatieve karakter van de school op de voorgrond,

‘dan zal de weg gebaad worden voor eene vreedzame oplossing dezer gewigtige quaestie’, aldus Van der Brugghen⁶¹.

De visie van Groen van Prinsterer op het hoger onderwijs deelt hij niet. In plaats van splitsing van dit onderwijs naar gezindheden c. q. theologische richtingen staat hij vrijheid en vrije ontwikkeling voor van alle richtingen en stromingen op het gebied van de christelijke theologie, uiteraard met inbegrip van de katholieke, weshalve hij de verzuchting slaakt

‘Laat de strijd tusschen die rigtingen in volle vrijheid gevoerd worden () en ik ben overtuigd dat de waarheid hare rechten zal handhaven’⁶².

In 1854 blijken zowel Groen van Prinsterer en Van der Brugghen, die opvoeding en onderwijs niet willen scheiden maar deze opvatting verschillend toepassen, als Thorbecke, die de opvoeding bij de ouders en het onderwijs op de school plaatst, voorstanders te zijn van bijzonder onderwijs, zelfs van de scholen van de eerste klasse⁶³.

Het initiatiefvoorstel van de anti-revolutionaire leider, ingediend in mei en inhoudend het verzoek een gemeentebestuur en een college van Gedeputeerde Staten binnen zes weken uitspraak te laten doen over een aanvraag tot oprichting van een bijzondere school en bij afwijzing door G. S. beroep op de regering toe te staan, wordt wel in overweging genomen, maar in juli, na verwerping van het eerste artikel, door de indiener ingetrokken⁶⁴.

Tijdens de behandeling van dit voorstel houdt Van der Brugghen 14 juli een uitvoerige rede, door hemzelf ‘mijn zwanenzang’ genoemd en ‘als eene nalatenschap’ aan de kamer beschouwd, waarin hij het voorstel van zijn vriend verdedigt en de beschuldigingen, dat het ongrondwettig, ontijdig, schadelijk en overbodig zou zijn, op meesterlijke wijze weerlegt⁶⁵.

Bij de inmiddels op 13 juni gehouden periodieke verkiezing voor de bij loting aangewezen helft van het aantal kamerleden is zijn kortstondige parlementaire loopbaan beëindigd. Ook Groen van Prinsterer en Asch van Wijck – laatstgenoemde ondanks herstemming – zijn niet gekozen, respectievelijk in Zwolle en in Utrecht. Ondanks de steun van de twee kiesverenigingen die hem een jaar eerder ook als kamerlid hebben voorgedragen en van de *Zutphensche Courant* is Van der Brugghen er niet in geslaagd Dullert, de kandidaat van de liberale kiesvereniging *Redding door Bezuiniging*, buiten de kamer te houden. Onder het motto ‘de beste keuze in dit district’ heeft genoemd blad de kiezers erop gewezen, dat er ‘zelfs geene aanleiding tot dobberij’ bestaat, aangezien hun afgevaardigde

‘een sieraad der Tweede Kamer is, (.) een der bekwaamste leden, onafhankelijk van elke partij, die altijd den moed heeft te verkondigen wat hij meent *goed en regt* te zijn’, en die, hoewel

‘in den geest verwant aan Groen van Prinsterer, (.) niet altijd als een huurling onder diens vlag’

dient⁶⁶. Tegenover de misleiding van de liberalen, in het bijzonder van de *Arnhemsche Courant*, die het hebben willen doen voorkomen alsof Van der Brugghen een Groeniaan is, heeft de redactie van het Zutphens blad gesteld, dat er geen onafhankelijker en onpartijdiger volksvertegenwoordiger is dan het aftredend kamerlid, dat naar zijn overtuiging en uitsluitend ‘tot heil des volks’ spreekt en zich ‘vrij en los’ opstelt tegenover het ministerie en de verschillende partijen ten einde zich des te beter te kunnen inzetten voor de geestelijke en materiele belangen van de natie. De *Arnhemsche Courant* heeft op haar beurt tegenover deze lofuitingen klachten uit Nijmegen geplaatst over de ‘schromelijke vertraging’ in de rechtspleging daar en over de ‘ergerlijke tooneelen’, die zich bij de Nijmeegse arrondissementsrechtbank afspelen, beide een gevolg van de voortdurende afwezigheid van president Van der Brugghen en de oudste rechter, Van Lijnden⁶⁷. De twee overgebleven rechters, die het werk niet aankunnen, laten zich bijstaan door plaatsvervangers, praktizerende procureurs en advocaten, zodat een situatie ontstaat waarover het publiek zich amuseert. Het is soms voorgekomen, dat in dezelfde zitting deze plaatsvervangers van rol wissel-

den, zodat zij én als verdediger én als rechter optraden. Extra inkomsten ontvangen ze niet en hun eigen praktijk ondervindt er nadeel van.

Behalve dat het blad pleit voor een betere wet op de rechterlijke organisatie, is het van mening, dat de in zijn ogen beide anti-revolutionaire afgevaardigden moeten kiezen tussen het ambt van rechter en dat van kamerlid en dat zij in ieder geval hun plaatsvervangers moeten betalen voor de bewezen diensten. Met deze woorden haalt het zich de woede op de hals van *De Nederlander*, die – meer in het belang van Van Lynden dan in dat van Van der Bruggen, die van die zijde weer geen enkele steun heeft gekregen – de gang van zaken bij de Nijmeegse rechtbank verdedigt⁶⁸.

De Thorbeckeanen zijn versterkt uit deze verkiezingen te voorschijn gekomen, zodat er in de nieuwe kamer een soort patstelling kan ontstaan tussen Thorbeckeanen en katholieken aan de ene en de andere groeperingen aan de andere kant.

De *Arnhemse Courant* juicht, dat Zutphen teruggekomen is 'van den zwijmel der Aprilbeweging'⁶⁹. *De Nederlander* volstaat met de mededeling dat Van der Bruggen niet herkozen is⁷⁰. De *Zutphense Courant* en de *Provinciaal Drentsche Courant* vinden de nederlaag van de zelfstandige volksvertegenwoordiger en vijand van alle willekeur betreurenswaardig⁷¹. Mackay poneert in *Helldrings blad*, dat 'de waardige en innig christelijke Van der Bruggen' in het belang van vorst, kerk en land herkozen had moeten worden, erkent dat zijn vriend zich met behoud van eigen individualiteit heeft aangesloten bij de anti-revolutionairen en is van mening, dat een 'opregt getuige van waarheid en regt' van deze waarheid het slachtoffer is geworden⁷².

Het aftredende kamerlid zelf stelt in een schrijven aan Groen van Prinsterer:

'Ik meen opregtelijk te kunnen zeggen dat het voor mij eene verlossing is uit eene scheeve en lastige positie, die mij veel zorg en kommer heeft veroorzaakt'⁷³.

Niet 'zonder eenig leedwezen' verlaat hij een politieke loopbaan, die hem – naar zijn zeggen – meer dan goed voor hem is geïnteresseerd heeft.

'Indien iets mij spijt, dan is het geen deel meer te kunnen hebben aan de eer en den smaad en de nederlagen der anti-revolutionairen',

aldus Van der Bruggen in dit schrijven, waarin hij zijn vriend ook nog belooft deel te nemen aan de discussie rond genoemd initiatiefvoorstel.

Een week later, 22 juni, herhaalt hij deze belofte, betuigt hij Groen van Prinsterer zijn leedwezen over diens niet-herkiezing in Zwolle en stelt hij, dat de nederlaag voor hem niet zo erg is als voor zijn vriend. Hij is slechts een 'homo novus', die ver verwijderd van Den Haag leeft, een andere ambtsbetrekking heeft en zich verlicht voelt van

'eenen last van zorgen en ongerustheden welke eene dubbele ambtsbetrekking, beide moeilijk naar eisch te vervullen, hem oplegde'

Veelbetekenend zijn de woorden met welke hij Groen van Prinsterer wijst op een goede kant van de gedwongen rust. Zij biedt de Hagenaar gelegenheid de filosofie van Stahl aan te vullen met

'de Evangelische Theologie van zoovelen zijner en onzer uitnemende Duitsche broeders'⁷⁴.

In eerdergenoemde rede van 14 juli zijn twee elementen voor het onderwijs van betekenis. Het eerste is de subsidie-gedachte en het feit, dat hij die voor de eerste maal in de openbaarheid en 'opnieuw' onder de aandacht van de minister brengt. Voor een goed begrip van deze suggestie is het noodzaak te beseffen, dat Van der Bruggen dit uitzicht op een billijke financiële tegemoetkoming niet per se wettelijk geregeld wil zien, maar

'het zij bij wet, het zij beter bij *daden*'

van regering en parlement. Het tweede element is zijn grootse verdediging van de bijzondere scholen der eerste klasse en de felle bestrijding van blinde vooroordelen, onbillijke klachten en valse beschuldigingen, die voortkomen uit onkunde met deze schoolvorm. Velen blijken bevreesd te zijn voor geestelijke schade. Ten einde deze vrees enigermate weg te nemen, maakt Van der Bruggen zich voor het oog der natie bekend als 'een van de meest schuldigen' in de zaak van de bijzondere scholen, die dagelijks, vooral ingegeven door orthodoxofobie, worden afgeschilderd als 'secte-, dweepers-, dompers- en protestantsche jesuïtenscholen en wat dies meer zij'

Ter verduidelijking van deze woorden voegt hij hieraan toe

'Ik heb behoord en behoor nog tot de oprichters van de eerste bijzondere school, die uit

godsdienstige behoefte hier te lande is voortgekomen () en ik heb geadsisteerd bij de geboorte van bijna al de scholen, die gevolgd zijn'

Als een bij uitstek deskundige op dit gebied protesteert hij tegen de onjuiste voorstelling van zaken ten dezen 'Men kent die scholen niet' roept hij uit, waarna hij de kamer wijst op de omstandigheid, dat deze scholen op zoek zijn naar de juiste toepassing van het christelijk beginsel, 'dat, helaas! eene innovatie is geworden' Ofschoon hij verwacht uitgemaakt te worden 'voor een regtzinnigen huichelaar en leugenaar', is hij overtuigd,

'dat de waarheid waarheid blijven zal, al wordt zij ook duizend maal gehoond, geloofchend en vertrapt!'

In zijn bestrijding van een categorie van tegenstanders die van een ander standpunt uitgaat en die de bijzondere school beschouwt als een bedreiging van de wettelijke schooleenheid en van het aan die eenheid ten grondslag liggende denkbeeld van een algemeen dogmaloos christendom op de eenheidsschool met weglating van hetgeen aanleiding zou kunnen geven tot verdeeldheid onder de diverse gezindheden, dat zowel bij de totstandkoming als bij de ontwikkeling van de schoolwetgeving van 1806 centraal heeft gestaan, legt hij het wezen van zijn persoonlijke levensovertuiging bloot en treedt hij in het openbaar naar voren, niet als anti-revolutionair, maar als christen, christen-jurist, -pedagoog, -onderwijsman en -politicus. Hij erkent weliswaar dat dat denkbeeld

'iets zeer liefelijks, iets zeer aanvalligs (..) iets zeer aanlokkelijks'

heeft, maar beschouwt het desalniettemin als

'eene hersenschim, een liefelijk droombeeld (..) eene theoretische illusie'.

Dat denkbeeld acht hij in tegenspraak met de actualiteit, met de door God gewilde voortgang van het christendom en met het wezen van dat christendom zelf

In de overtuiging dat werkelijke eenheid niet tot stand gebracht kan worden door dwang, door materiele en mechanische middelen, maar uitsluitend kan ontstaan als gevolg van individuele geestelijke strijd – een worsteling die reeds een achttiental eeuwen duurt – en dat het streven van voorstanders van bijzondere scholen der eerste klasse niet gericht is op 'separatisme', maar op verkrijging van de vrijheden van geweten, godsdienst en onderwijs ten einde terug te kunnen keren naar de waarheid en de ware eenheid, beroept hij zich op het recht tot stichting van deze scholen⁷⁵.

3. Betrokkenheid met de onderwijswetgeving (1854-1856)

Bij de aanvang van de nieuwe zitting van de kamer – waarvan Van der Bruggen noch Groen van Prinsterer deel uitmaken – dient Van Reenen zijn concept-wet op het lager en middelbaar onderwijs in.

Regel daarin is de gemengde openbare school. Met deze beslissing komt de minister tegemoet aan de wensen van Van der Bruggen, de gematigd liberale geestverwanten van de voormalige *Tijdgenoot* en de voorstanders van handhaving van de schoolwetgeving van 1806 Zijn interpretatie van het grondwettelijk voorschrift, dat het onderwijs op deze school gegeven moet worden met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, luidt, dat dit onderwijs godsdienstloos moet zijn, in de zin van absoluut neutraal ten opzichte van zowel de godsdienst als de kerkgenootschappen Het onderwijs moet 'strekken tot algemeene ontwikkeling en vorming'. Voor kerkgenootschappelijk (leerstellig) onderwijs heeft hij een plaats ingeruimd buiten de schooluren. Met deze doelomschrijving van het openbaar onderwijs beoogt de bewindsman de voorstanders van de wet van 1806, die wel neutraliteit ten opzichte van de kerkgenootschappen, maar niet ten aanzien van de godsdienst verlangen – zoals Van der Bruggen – te bevredigen De mogelijkheid die het ontwerp opent, afhankelijk van de plaatselijke omstandigheden en behoeften, 'afzonderlijke openbare scholen (..) voor kinderen van de zelfde gezindheid' op te richten, is een concessie aan Van der Bruggen en aan de wensen van Groen van Prinsterer, zoals deze die in zijn rede van 1 december 1853 heeft verwoord.

Ten slotte bevat het ontwerp de vrijheid voor bijzonder onderwijs, waarmee Van Reenen nog-

maals tegemoetkomt aan de wensen van Van der Bruggen en van de anti-revolutionaire kamerfractie alsook aan het verlangen van de Thorbeckeanen

De conclusie lijkt derhalve gerechtvaardigd, dat de minister zich Van der Bruggens nota en woorden ter harte heeft genomen

De ontvangst van het wetsvoorstel is over het algemeen niet welwillend. De kamermeerderheid wijst facultatieve splitsing van de openbare school, ook als uitzondering, van de hand. Een deel van de volksvertegenwoordigers betreurt het godsdienstloze karakter van de school en Groen van Prinsterer eist in *De Nederlander* geen facultatieve splitsing, afhankelijk van plaatselijke behoeften, als uitzondering, maar als regel, als wettelijk voorschrift⁷⁶.

Na vijftien jaar heeft hij zijn keuze gemaakt, geen protestants-christelijk openbaar onderwijs, geen bijzondere scholen van de eerste klasse, hetzij van particulieren, hetzij van kerkgenootschappen c q gezindheden, maar openbare scholen gesplitst naar en bruikbaar voor een drietal 'gezindheden' is voortaan zijn leuze.

Van der Bruggen aarzelt over welke houding hij ten opzichte van dit wetsvoorstel moet innemen. Hij is weliswaar verheugd over de *mogelijkheid* van splitsing naar plaatselijke omstandigheden en behoeften, die een einde maakt aan het verplichte karakter van de gemengdheid, maar betreurt het stilzwijgen van het ontwerp 'omtrent de wijze en voorwaarden van oprichting van Bijzondere scholen'⁷⁷. Bovendien is hij geschrokken van de reactie van zijn vriend, aangezien hij daaruit begrepen heeft, dat de anti-revolutionaire leider geen genoegen neemt met opheffing der verplichte gemengdheid, anders gezegd, met het niet meer op de voorgrond stellen van het *beginsel* van gemengdheid, maar een wettelijk voor te schrijven niet-gemengde schoolvorm, i.c. de gezindheidsschool, eist

Nog dezelfde dag waarop diens reactie in *De Nederlander* verschijnt, schrijft hij Groen van Prinsterer, dat het bij hem – al vijftien jaar lang – vaststaat,

'dat eene openbare gezindheidsschool, *als regel*, niet mogelijk, maar ook *niet wenschelijk* is'⁷⁸.

Het is hém duidelijk, dat een gemengde openbare school

'*par la force des choses, in den regel*'

een godsdienstloze is, hoewel hij uitzonderingen mogelijk acht.

Zoals gereleveerd verstaat hij onder een godsdienstloze school een school waarop geen enkele godsdienst, hetzij van een kerkgenootschap, hetzij van een godsdienstige richting voorgeschreven of verboden is. Facultatieve splitsing van de openbare school houdt zijns inziens in, dat deze splitsing niet door een wet geregeld, opgedrongen of verboden, maar alleen mogelijk gemaakt moet worden.

Dit standpunt voorziet hij twaalf dagen later, om precies te zijn 25 oktober 1854, van een uitvoerige toelichting op de twintigste – de laatste – bijeenkomst van *Christelijke vrienden* te Amsterdam, tijdens zijn bespreking van een viertal – vijf jaar tevoren toegezegde – stellingen over de onjuistheid van de bewering, dat de vrijheid van onderwijs feitelijk bestaat⁷⁹. Diepgaand gemotiveerd plaatst hij zijn onderwijsstelsel tegenover dat van de Groninger richting en dat van Groen van Prinsterer, Mackay en Van Lijnden.

Gewoontegetrouw steunen laatstgenoemden een mogelijke kandidatuur van Van der Bruggen voor de kamer niet, een houding waaraan het verschil van mening over de onderwijskwestie niet vreemd is. Wanneer in januari 1855, ten gevolge van het overlijden van het kamerlid Mr. M. J. de Man uit Nijmegen, verkiezingen moeten worden gehouden in diens district Almelo, ijvert *De Nederlander* voor de kandidaatstelling van de gematigd liberale graaf Schimmelpenninck⁸⁰. Van deze voorstander van de gemengde openbare school, die zich in 1848 ongunstig heeft uitgelaten over de vrijheid voor bijzonder onderwijs, verwacht Groen van Prinsterer meer hulp dan van zijn Nijmeegse vriend. Aangezien hij de vrijheid voor bijzondere scholen naar de achtergrond heeft geschoven en zich in de eerste plaats richt op splitsing van de overheidsschool, hoopt hij van Schimmelpenninck – als gezant te Londen sterk beïnvloed door de situatie daar en wellicht ook door het Engelse onderwijssysteem waarin de staatskerk veel invloed heeft – steun te krijgen voor zijn streven naar een onderwijsstelsel waarin kerkgenootschappen met de staat de dienst uitmaken⁸¹.

In de loop van datzelfde jaar 1855 ziet Van der Bruggen zich genoodzaakt een nieuw plan ten

behoefte van 'zijn' inmiddels in grote financiële nood verkerende Normaalschool uit te voeren. In een laatste wanhoopspoging tracht hij samen met Van Lynden opheffing van deze school, 'die mij lief is als mijn oogappel'⁸², te voorkomen door een collectant, een zekere Leeftang, het land rond te zenden met de bedoeling het oprichten van stuiversverenigingen te stimuleren.⁸³

Uit diens reisverslag blijkt echter dat velen, voornamelijk confessionelen, van mening zijn, dat hij, Van der Bruggen, een andere richting is ingeslagen, waardoor zij het vertrouwen in hem hebben verloren en hun wantrouwen kenbaar maken op een wijze die nadelige gevolgen heeft voor de school.

Verontrust over het uitblijven van gunstige berichten schrijft Groen van Prinsterer hem eind juli – alvorens naar Engeland te vertrekken – een brief, waarin deze trouwe steunpilaar van de school een zinspeling maakt op de oorzaak van het ongunstige resultaat van Leeftangs reis.⁸⁴ Het komt hem voor, dat de verminderde offervaardigheid te wijten is aan de – ook bij geestverwanten – heersende onverschilligheid op dit gebied en aan Van der Bruggen zelf. De Normaalschool mist immers een kerkelijk-dogmatische grondslag, op grond waarvan velen deze instelling hun steun onthouden. Daarbij komt nog, dat publikaties van de hand van Van der Bruggen twijfel hebben doen ontstaan aan de overtuiging van de man, die zij als de ziel van deze onderwijzersopleiding beschouwen.⁸⁵ Groen van Prinsterer acht deze bezwaren niet onbillijk. Evenals in 1848 is hij van mening, dat voor samenwerking 'zamenstemming' en een 'waarborg omtrent het belijden en beleven van dezelfde hoofdwaarheden' vereist is, een opvatting waaruit duidelijk zijn streven blijkt naar samenwerking van leden van eenzelfde gezindheid en naar een school gebaseerd op een schriftelijk vastgelegd beginselprogramma, onafhankelijk van individuele beschouwingen. Als blijk van zijn ongeschokt vertrouwen in de persoon van Van der Bruggen zendt hij hem een bedrag van f 500,-

Opmerkelijk is, dat hij met geen woord rept over de weg die de confessionelen zijn ingeslagen als een mogelijke oorzaak van de financiële achteruitgang van de Normaalschool. De ondergang van het *Nijmeegsch Schoolblad* in 1852 en van *De Nederlander* in 1855, de beeindiging – met ruzie – van de bijeenkomsten van *Christelijke vrienden* in 1854, het ontstaan van de ethisch-irenische richting *Ernst en Vrede* naast die van de Groningers en de confessionelen alsook de spanningen binnen de vereniging tot bevordering van de China-zending, zijn verschijnselen die niet los te zien zijn van het streven van de confessionelen naar juridische handhaving van de kerkleer en naar een centrale positie van het hervormd kerkgenootschap op politiek en maatschappelijk gebied.

In dit schrijven vindt Van der Bruggen – niet Groen van Prinsterer, die de voorkeur geeft aan een kort gesprek boven een uitvoerige brief – aanleiding aan te dringen op een schriftelijke gedachtenwisseling. Zij wordt gehouden tussen 31 juli en 10 oktober 1855 en omvat in totaal acht brieven, vier korte van Groen van Prinsterer en vier, waarvan drie zeer lange, uit Nijmegen.⁸⁶ Bij het afsluiten van deze correspondentie verleent Groen van Prinsterer desgevraagd zijn vriend – die behoefte heeft aan een apologie – toestemming een deel van deze briefwisseling openbaar te maken tot geruststelling van verontruste contribuanten en milde gevers.⁸⁷

Zich schijnbaar volledig bewust van het onderling verschil in zienswijze op theologisch en maatschappelijk gebied, volstaat Groen van Prinsterer met het geven van nietszeggende antwoorden en met het stellen van een aantal vragen, die duidelijk maken dat hij de strekking van Van der Bruggens richting verderfelijk acht voor kerkgenootschap en staat. Zij bevestigen de eerder vermelde constatering, dat hij in zijn vriend iemand ziet, die de liberalen op kerkelijk en politiek gebied dicht genaderd is.

Van der Bruggen daarentegen grijpt deze gelegenheid aan de draad weer op te nemen, waar die, in april 1848 door toedoen van zijn Haagse vriend en in 1850 na de discussie met Wormser en Mackay en door de houding van Van Lynden, is blijven hangen. Zijn oogmerk is het verschil in visie tussen hem, de confessionelen en de liberalen diepgaand te behandelen. In glasheldere bewoordingen – althans voor degene die op de hoogte is van of geïnteresseerd in zijn denkwijze – poogt hij zijn vriend en over diens hoofd heen de gereformeerde orthodoxie te overtuigen dat het de school 'zoo als hij reilt en zeilt' niet ontbreekt aan een kerkelijk dogmatische grondslag, maar dat die een andere is dan de confessionelen wensen. Geheel in overeenstemming met de door hem 'niet plotselijk, maar sedert jaren geopenbaarde gevoelens', voert hij het meningsverschil niet, zo

als Groen van Prinsterer verlangt, terug op een discussie over het 'Calvijn'sche leerbegrip', maar op de kennis van de Godmens Christus, op het evangelisch, Godmenselijk, ethisch pneumatisch, geestelijk-zedelijk begrip van het christendom en op de daaruit voortvloeiende praktische toepassing van het christelijk beginsel op het godsdienstig, maatschappelijk en politieke leven van zijn tijd. Trouw aan zijn beginselen en antecedenten plaatst hij wat hij ziet als de christelijke kerk, de christelijke waarheden en het christelijk leerbegrip respectievelijk boven de bestaande kerkgenootschappen en boven kerkgenootschappelijke waarheden en leerbegrippen. Zich beroepend op een billijke waardering van hetgeen hij sinds 1847 geschreven heeft, maakt hij zijn confessionele vriend duidelijk, dat hij de hervormde geloofsbelydenis en de formulieren niet heeft aangetast, maar uitsluitend het gebruik – in zijn ogen het misbruik – ervan en dat hij de goddelijke inspiratie van de bijbel en de verlossingsleer niet heeft bestreden, maar alleen de aard en het begrip daarvan verdedigd. Wat hij jarenlang heeft gedaan is, gehoor gevend aan de roeping van een christen, strijd te leveren tegen het overdreven, onevangelisch, ongeestelijk en mechanisch begrip, dat confessionelen en liberalen zich op grond van een eenzijdige christologie en antropologie hebben gevormd van het christendom. Dit begrip van het christendom heeft zijns inziens bij de confessionelen geleid tot verwaarlozing van de menselijke zijde van de christelijke waarheid en tot overdrijving van de soevereiniteit Gods en bij de liberalen tot verwaarlozing van de goddelijke zijde van deze waarheid en tot overdrijving van de soevereiniteit van de mens c.q. het volk.

In deze visie kan de Normaalschool geen andere waarborg hebben dan het persoonlijk vertrouwen gesteld in een christen en niet in zijn kerkelijke rechtzinnigheid en in een programma, dat niet meer is dan uiterlijk vertoon, schijn en vorm. Als christelijke instelling heeft de Normalschool immers niet tot doel een kerkleer in stand te houden, maar, op christelijke wijze, christenonderwijzers op te leiden, niet alleen voor kerkgenootschappelijke scholen of voor scholen bruikbaar voor de gezindheden, maar voor het onderwijs op alle scholen. In dit verband vraagt hij zich af of door het afleggen van een confessionele verklaring het in hem geschokte vertrouwen – 'daardoor' – hersteld zou zijn. Zijn antwoord luidt aldus:

'Immers neen! Ten minste, zoo lang ik daarbij al het sedert jaren door mij gezegde of geschrevene niet herroepen had!'⁸⁸

Het door Groen van Prinstereresignaleerde gevaar voor kerkgenootschap en staat ziet hij niet in, zolang hem niet is aangetoond, dat de evangelische richting of de ethisch-irenische van *Ernst en Vrede*, met welke hij zich één voelt, nadelige gevolgen heeft. Op grond van de door hem scherp van elkaar onderscheiden terreinen van kerkgenootschappen en staat alsook van evangelie en wet wijst hij zijn correspondent erop, dat het evangelie zijn eigenlijke toepassing alleen op kerkelijk gebied kan vinden en dat het daarnaast weliswaar bestemd is door middel van individuen 'als het zuurdeesem der waarheid' alle menselijke betrekkingen 'te doortrekken en te heiligen', maar dat het niet de 'heerschende magt' kan en mag zijn in de staat. Als macht heerst het evangelie uitsluitend.

'over de met God, door Christus, verzoende en daardoor tot *ware persoonlijkheid* herstelde menscheit'⁸⁹

Dit laatste punt beschouwt Van der Bruggen als 'de eigenlijke wortel' van het verschil tussen hem en zijn geestverwant. Daarin ziet hij een van de voornaamste redenen de werkkringen van kerkgenootschap en staat scherp af te bakenen, waarmee hij zeggen wil, dat het evangelie in de kerkgenootschappen niet de rol van wet of uitwendig gezag mag spelen en in de staat niet aan de wet gesubstitueerd mag worden om een zogenaamd christelijke staat te verkrijgen.

Opvallend is, dat Groen van Prinsterer juist dit aspect van het meningsverschil moeilijk kan begripen. Wanneer in september 1855 Koenen hem feliciteert met zijn verkiezing tot kamerlid door de Haagse kiezers, voorts het ontbreken van 'onzen vriend' Van der Bruggen betreurt en hem vraagt:

'waarin de nuance van Van der Bruggen in het staatkundige van de uwe verschilt', brengt dit verzoek hem in grote verlegenheid⁹⁰

Naar aanleiding van deze vraag en van de felicitatie-brief uit Nijmegen, waarin Van der Bruggen onder andere schrijft, dat hij

‘gaarne het gezigt van Van Hall (zou) willen zien, wanneer hij *zijn vriend Groen* in de Kamer zal komen complimenteren’

en aandringt op voortzetting van

‘die voor mij zeer belangrijke correspondentie’⁹¹,

legt Groen van Prinsterer zijn Nijmeegse vriend het probleem aldus voor:

‘is er verschil?’⁹²

Hoewel hij bovendien te kennen geeft de polemiek in verband met de te verwachten drukke werkzaamheden als kamerlid te willen beëindigen, laat het bevestigend antwoord met uitvoerige toelichting niet lang op zich wachten⁹³. Geduldig legt Van der Bruggen hem nogmaals het standpunt uit, dat hij in eerder geschreven brieven alsook in de afgelopen jaren meermalen – onder andere op de laatste vergadering van *Christelyke vrienden* – heeft verkondigd⁹⁴.

Veel gevolgen heeft zijn betoog echter niet. Bij de begrotingsdebatten houdt Groen van Prinsterer vast aan zijn mening, dat Nederland een christelijke natie is en dat derhalve de openbare school een christelijk karakter moet hebben. Van Reenen is het met die bewering niet eens. Hij erkent wel, dat gezien geschiedenis en inwonertal het land christelijk is, maar beantwoordt de vraag of dat staatsrechtelijk ook het geval is ontkennend.

Van der Bruggen deelt dit ministerieel standpunt volkomen, hij wil immers het karakter van de school laten afhangen van de christelijke gezindheid van de natie, de plaatselijke behoeften en omstandigheden en bovenal van de onderwijzer en dat karakter niet laten bepalen door de al dan niet met het predikaat ‘christelijk’ versierde staat⁹⁵.

De gelegenheid in de kamer daadwerkelijk invloed uit te oefenen op de totstandkoming van de onderwijswet krijgt hij echter vooralsnog niet. Bij de in december 1855 te houden verkiezing in Sneek, alwaar evenals in Zutphen een afdeling van de vereniging die zich bezighoudt met de bevordering van de zending in China is gevestigd, heeft hij geen schijn van kans, hoewel Van Hall voor hem beducht schijnt te zijn. Het dagblad *l'Indépendance Belge*, dat Van Hall gunstig gezind is, tracht de Nijmeegse jurist als Groeniaan ‘tot in de wolken te verheffen’, met de bedoeling

‘den lastigsten van alle lastige anti-revolutionairen’

uit de kamer te weren⁹⁶.

Aan het eind van diezelfde maand dient Van Reenen, die zijn eerste wetsvoorstel onder druk van de kamermeerderheid heeft moeten intrekken, een nieuw ontwerp in. Daarin beperkt hij zich tot het lager onderwijs. In verband met het verlangen van de kamer geeft hij de facultatieve splitsing van de openbare school – in de betekenis die Van der Bruggen daaraan geeft – prijs en stelt hij opnieuw de gemengde overheidsschool als regel voor. In de bepalingen dat op deze school niets onderwezen mag worden dat kwetsend is voor de godsdienstige begrippen der gezindheden tot welke de schoolgaande kinderen behoren en dat het onderwijs dienstbaar moet zijn aan de bevordering van zedelijkheid en godsdienst, maakt de absolute neutraliteit plaats voor een relatieve en wordt de mogelijkheid geschapen voor splitsing. Opvallend is het achterwege laten in het ontwerp van de formulering ‘opleiding tot alle maatschappelijke en christelijke deugden’ uit de wet van 1806. Uitzondering op de regel is de bijzondere school.

De ontvangst van dit ontwerp is veel gunstiger dan die van het vorige. De kamermeerderheid staat welwillend tegenover deze voorstellen, Groen van Prinsterer c.s. en de groot-protestanten daarentegen wijzen die af. Eensgezind in hun alternatief zijn de anti-revolutionairen en groot-protestanten echter niet. De overeenkomst tussen hen is hun verlangen de school wettelijk een godsdienstige richting op te leggen, het verschil hun respectieve eis van splitsing van de openbare school naar drie ‘gezindheden’ en een gemengde school met een algemeen christelijk karakter.

Van der Bruggen blijft een geheel eigen positie innemen. Aangezien hij een principieel tegenstander is van het *gebieden* van een godsdienstige richting op de school, staat hij in dit opzicht aan de zijde van de minister en de kamermeerderheid, als overtuigd bestrijder van de opvatting bij wet een godsdienstige richting op de school te *verbieden* neemt hij positie in tegenover de minister en de meerderheid van de kamer.

Op grond van deze stellingname voelt hij er weinig voor zich aan te sluiten bij degenen die in het middel van het petitionnement de enige mogelijkheid zien aanneming van het wetsontwerp te voorkomen.

Ongeveer tweehonderd adressen komen bij de kamer binnen, slechts getekend door 8-9000 petitionarissen⁹⁷.

Een van de eerste is een petitie gedateerd 4 februari 1856 en ondertekend door een achttal predikanten, onder wie Heldring, Van Rhijn uit Nieuw-Loosdrecht en D. Chantepie de la Saussaye uit Leiden⁹⁸. Hoewel Groen van Prinsterer het in de kamer doet voorkomen alsof 'den aandoenlijken noodkreet der herders' een beroep is op het publiek recht der gezindheden en een actie van bezorgde predikanten⁹⁹, is niet Heldring – de eerste ondertekenaar – maar Groen van Prinsterer de opsteller van dit adres, op twee zinnen van Van Rhijn na¹⁰⁰. De Hemmense predikant is, althans naar zijn eigen mening, door dit tweetal misleid om als oudste – hetgeen hij in feite niet is – van de broederkring *Ernst en Vrede* het eerst te tekenen.

De ondertekenaars verlangen, in het belang van de Hervormde Kerk en van het protestants-christelijk volksdeel, op de overheidsschool 'onbelemmerd gebruik des Bijbels', behandeling van de geschiedenis in religieuze zin en een plaats voor het christendom – bedoeld is een kerkgenootschappelijke vorm ervan – in het onderwijs daar. Op grond van deze wensen eisen zij een voorziening tot oprichting van afzonderlijke scholen die bruikbaar zijn voor protestanten, katholieken en joden alsmede een wettelijke waarborg, dat

'bij gepaste zelfstandigheid der schoolbesturen (. .) de gezindten niet van alle toezigt en invloed worden beroofd'.

Van belang is te bedenken dat – in tegenstelling tot het beeld dat Groen van Prinsterer nog geen jaar later van dit adres zal geven – het accent daarin niet is gelegd op de facultatieve splitsing, maar op het verzoek aan de kamer de openbare school niet van het christendom en de natie niet van haar christelijk karakter te beroven¹⁰¹.

In nagenoeg dezelfde bewoordingen laat zich het bestuur van de vereniging van christelijke onderwijzers, de VCOON, uit¹⁰². A. Meijer, H. J. Lemkes (1828-1897) en H.A. Gerretsen, respectievelijk oud-onderwijzer, oud-kwekeling en hoofd van de lagere school op de Klokkenberg te Nijmegen, roepen de leden van hun vereniging op adressen aan de kamer te zenden, waarin als hoofdbezwaar tegen het ontwerp wordt kenbaar gemaakt, dat daarin in strijd met het recht van ouders op een christelijke opvoeding het christendom uit de openbare school 'gebannen en geweerd' wordt, en waarin tevens het verlangen geuit wordt naar toepassing van het beginsel van splitsing van deze school 'als regel bij de Wet', afhankelijk van de plaatselijke omstandigheden, en een gemengde als uitzondering.

Van der Bruggen, die ongetwijfeld beide adressen heeft gekend, maar zich niet geheel met de inhoud ervan kan verenigen, tekent een andere petitie, opgesteld door Stoop en ondertekend door een aantal ingezetenen van Nijmegen¹⁰³.

Volgens Raabe – en in diens voetspoor Smit – heeft hij na het maken van enige 'zwartigheid' zijn handtekening 'niet con amore, eerder met tegenzin' gezet¹⁰⁴. Een van zijn bij deze gelegenheid aanwezige vrienden, vermoedelijk Stoop zelf, heeft Raabe een dertigtal jaren later medegedeeld, dat Van der Bruggen destijds gezegd zou hebben, dat

'indien de Koning mij riep (. .) een schoolwet te geven voor ons land, ik verzeker u, ik zou geen andere wet kunnen geven; maar om u te bewijzen dat ik zulk eene school niet voor mijne kinderen begeer, geef mij de petitie, ik wil haar teekenen'.

Deze woorden zijn in tweerlei opzicht van betekenis. In de eerste plaats geven zij aan, dat Van der Bruggen's aarzeling voortkomt uit het besef dat dit petitionnement overbodig en zinloos is en dat de man, die voor zijn kinderen in Nijmegen een bijzondere school van de eerste klasse en voor het land een openbare school waarop een godsdienstige richting zomin geboden als verboden is begeert, een andere wet weliswaar gewenst, maar politiek onhaalbaar acht. Ten tweede blijkt daaruit, dat hij tegen de inhoud van deze petitie geen enkel bezwaar heeft. Zij geeft volledig het standpunt weer, dat hij vijftien jaar lang verkondigd heeft. Zij is immers gericht tegen een wetsontwerp dat een openbare school voorstelt waarop slechts plaats is voor louter burgerlijk-maatschappelijk onderwijs en waaruit het christendom wettelijk is verbannen, niet slechts daar 'waar zulks door de wet bedoeld wordt' (waar meer gezindheden voorkomen), maar ook daar 'waar zulks door de wet niet bedoeld wordt' (waar slechts één gezindheid vertegenwoordigd is). Het gevolg van een dergelijke gang van zaken is, dat 'de godsdienstige overtuiging van allen die op geloof en godsvrucht

prijs stellen' gekwetst wordt, hetgeen in strijd is met de grondwet en voorts dat onverschilligheid jegens de christelijke godsdienst wordt opgewekt en bevorderd. De ondertekenaars verzoeken de kamer al het mogelijk te doen

'opdat hetgene van eene christelijke opvoeding niet kan worden gescheiden, niet uit de nationale volksschool wettelijk worde gebannen'

Hoewel zomin het adres als zodanig als de ondertekening ervan door Van der Bruggen iets bijzonders is, verdienen beide alle aandacht, aangezien Groen van Prinsterer weldra en op zijn gezag de Groenianse richting in de geschiedschrijving de onwaarheid hebben verspreid, dat Van der Bruggen zich met deze petitie tegen de gemengde school en voor facultatieve splitsing verklaard zou hebben

Voor deze slechts in de verbeelding van Groen van Prinsterer bestaande theorie, die in feite niet meer is dan een door de wens verzochte gedachte, denkt hij een 'bewijsmiddel' gevonden te hebben in de aanhef van het bewuste verzoekschrift, waarin de ondertekenaars

'als zoo vele anderen en zich meer bijzonder aansluitende aan het Adres van Ds O G Heldring en a',

blijk geven van hun verontrusting

Zomin De Bosch Kemper¹²⁵ als Van der Bruggen zijn erin geslaagd deze zware en onjuiste beschuldiging van de kant van de anti-revolutionaire leider afdoende te weerleggen en een bevredigende verklaring te geven voor het gebeuren in Nijmegen in februari 1856

De Bosch Kemper heeft de oplossing gezocht in het rechterlijk gebruik onderscheid te maken tussen de motieven en de uitspraak van een vonnis. Op grond daarvan constateert hij, dat er geen sprake is van aansluiting aan de inhoud van het adres-Heldring, maar aan het verzoek aan de kamer de wet niet aan te nemen¹²⁶

Van der Bruggen zijn in dit opzicht niet veel verder gekomen dan Groenianen. Zij poneren, ten eerste dat Van der Bruggen zich wel aansloot bij dat adres, maar kwam met een nieuw gemotiveerd verzoekschrift en niet met een eenvoudige adhesie betuiging, ten tweede dat in zijn petitie geen sprake is van de gemengde school en van facultatieve splitsing, ten derde dat hij aarzelde te tekenen maar dat uiteindelijk deed uit liefde voor zijn school en ten vierde dat Groen van Prinsterer meer adressen waarin zijn onderwijsstelsel niet voorkwam geannexeerd heeft¹²⁷

Ten slotte halen zij – zonder nadere toelichting – de verklaring aan, die de hoofdpersoon zelf later van deze kwestie heeft gegeven. Daarin stelt Van der Bruggen zich met dat adres aangesloten te hebben bij

'de stemmen, die zich () tegen eene volstrekte ontchristelijking van de school verhieven'¹²⁸.

Juist deze weinige woorden zeggen alles en geven zonneklaar aan hoezeer de verklaring van het gebeurde voor de hand ligt. Groen van Prinsterer annexeert inderdaad het grootste deel van het petitionnement. Hij doet het daarbij voorkomen alsof zijn eigen adres in essentie gericht is tegen de gemengde school en een pleidooi bevat voor splitsing daarvan. Niets is echter minder waar. En dit is voor het scherpe oog van Van der Bruggen niet verborgen gebleven. Naar zijn gewoonte heeft Van der Bruggen in een andere betekenis dan Groen van Prinsterer onderscheid gemaakt enerzijds tussen doel en middel en anderzijds tussen wezen en vorm. Welnu, middels die petitie dringen deze predikanten bij de kamer aan op wijziging van het ingediende wetsontwerp (het doel), aangezien dat het christendom van de openbare school weert en bant, een christelijke opvoeding daar onmogelijk en de school niet voor alle gezindheden bruikbaar maakt (het wezen). Kern van de zaak is, dat Van der Bruggen met doel en wezen van het adres-Heldring volledig kan instemmen, ofschoon hij in het middel van het petitionnement weinig heil ziet. Tekening van het andere adres vloeit voort uit zijn standpunt, dat hij zomin met de vorm – de bewoordingen – van het adres-Heldring als met het daarin voorgestelde middel – de schoolvorm – accoord kan gaan. Bovendien bevat het adres Stoop het enige bezwaar dat hij tegen het wetsvoorstel Van Reenen heeft. Ronduit gezegd en openlijk voor zijn standpunt uitkomend wijst hij de bepaling uit dat ontwerp die een godsdienstige richting op de openbare school verbiedt, hetwelk leidt tot absolute ontkerstening van deze school, van de hand

Het omstreden wetsontwerp komt echter niet in openbare behandeling. Kamer en ministerie laten zich nauwelijks iets aan het petitionnement gelegen liggen.

De koning echter ziet, mede onder invloed van groot-protestanten, in deze onderwijskwestie een middel om zich te ontdoen van het kabinet-Van Hall en om politiek gezien de klok een tiental jaren terug te draaien. In zijn ogen vertoont dit ministerie te veel liberale trekken en stelt het zich inzake de schoolproblematiek te weinig verzoeningsgezind op. Voortgaande op deze weg zal het zijns inziens de weg banen voor een hernieuwd optreden van een kabinet-Thorbecke.

Zoals blijkt uit een schrijven aan Van der Brugghen van zijn zwager J.A. Singendonck heeft de koning zich al in de wintermaanden van het ministerie gedistantieerd en eind april, begin mei het besluit genomen dit wetsontwerp in te trekken alsmede enige ministers te vervangen¹²⁹. Het meest geschikte tijdstip voor het verrichten van een dergelijke reactionaire handeling had hij echter nog niet vastgesteld.

Achter de rug van zijn ministers om wendt Willem III zich half mei middels een kabinetsmissive tot enige vertrouwensmannen, onder wie Groen van Prinsterer en de gematigd liberale J.C. Baud (1789-1959), oud-minister van koloniën in de jaren vóór 1848¹³⁰. Door middel van een aantal vragen verlangt de koning hun oordeel over de wenselijkheid en mogelijkheid bestuur – landelijk, provinciaal en gemeentelijk – en wetgeving alsook kies- en grondwet te hervormen.

De anti-revolutionair is het – blijkens zijn advies van 23 mei – met de koning eens, dat de bestaande situatie 'zorgverwekkend' is en dat de 'zedelijke voorspoed' geen gelijke tred houdt met de materiele vooruitgang¹³¹. De vraag of het volk misbruik heeft gemaakt van de bij de grondwet toegekende invloed, beantwoordt hij ontkennend. In tegenstelling met de koning is hij niet van mening, dat de bevolking door het systeem van rechtstreekse verkiezingen in toenemende mate de neiging vertoont te willen meeregeren. Hij kan niet anders dan lusteloosheid en onverschilligheid constateren. Het grondwettelijk bestel van 1848, waarvan hij een principieel tegenstander is, accepteert Groen van Prinsterer als een gegevenheid. Pogingen daarin opzienbarende veranderingen aan te brengen, wijst hij gezien de omstandigheden van de hand. Verbeteringen acht hij denkbaar, verduidelijkingen noodzakelijk, beknotting van de persvrijheid en afleiding van de 'volksgeest' van het politiek gebeuren wenselijk noch mogelijk. Wie streven wil naar versterking van het openbaar gezag dient naar zijn mening het volk juist op te voeden tot en te verlevendigen voor de publieke zaak, de band tussen Nederland en Oranje te herstellen en het onnationale liberalisme te bestrijden. In dit verband maakt de anti-revolutionair de koning attent op het publiek recht van gezindheden en op de behoefte van de natie en bepleit hij handhaving van de onderscheiden leerbegrippen in de kerk en splitsing van de openbare school naar 'gezindheden'.

Opmerkelijk is, dat de omschrijving die Groen van Prinsterer van deze opvatting geeft gelijk is aan die uit zijn rede van 1 december 1853 en dat die afwijkt van het standpunt dat hij in de beide daaropvolgende jaren heeft ingenomen. Zijn advies behelst immers geen wettelijk voor te schrijven splitsing, maar een regeling van het onderwijs, die het oprichten van openbare scholen bruikbaar voor de gezindheden mogelijk maakt. Wederom schijnt hij het door Van der Brugghen voorgestane onderwijsstelsel zeer dicht genaderd te zijn.

Omtrent het meest geschikte tijdstip voor een mogelijke wijziging van het kabinet merkt de anti-revolutionair op, dat hij, ondanks de te verwachten nederlaag voor zijn politieke geestverwanten bij de verkiezingen van 10 juni, voorstander is van voortgaande behandeling van de onderwijs-wet, opdat aanneming ervan de tegenstelling tussen de wil van de liberale en katholieke kamer-meerderheid en die van wat hij noemt 'de Christelijk-Protestantsche bevolking' openbaar zal maken. Van het opvoeren van de spanning tussen beide groeperingen verwacht hij versterking van het openbaar gezag, terwijl de koning het recht behoudt de wet in te trekken of de kamers te sluiten.

In een afzonderlijke missive bij dit advies stelt hij de koning op de hoogte én van zijn huiver 'de vrije positie' te verlaten, 'waarin misschien grootendeels mijne kracht ligt' én van de voorwaarde die hij aan het aanvaarden van een ministerspost verbindt. Eerst wanneer hij zelf de overtuiging is toegedaan, dat 'door den zamenloop van omstandigheden' het welslagen van zijn plannen 'op den voorgestelden voet' niet tot de onmogelijkheden behoort, is hij bereid de regeling van het onderwijs op zich te nemen.

Met deze woorden, die een weigering onder voorbehoud bevatten, zet de anti-revolutionaire leider zichzelf in feite buiten spel¹¹². De koning, die aan de omstandigheden weinig kan veranderen en die inziet dat de onderwijkswestie voor Groen van Prinsterer geen middel, maar doel is, vestigt zijn hoop op Baud, van wie hij echter eveneens een afwijzende reactie ontvangt¹¹³.

Naar aanleiding van deze negatieve reacties beseft Willem III, dat hij zijn reactionaire plannen beter kan laten varen. Ofschoon hij bij zijn standpunt blijft de naar de opvattingen van de Thorbeckeanen overhellende ministers ontslag te verlenen en de regering te versterken, is zijn streven niet langer gericht op verscherping van de crisis, waarop Groen van Prinsterer juist heeft aangedrongen, maar op verzoening van de tegenover elkaar staande richtingen, in het bijzonder op het stuk van de onderwijswetgeving.

Het is derhalve niet verwonderlijk, dat de directeur van het kabinet des konings, Jhr. F. L. W. de Kock (1819-1881) na 27 mei – de dag waarop Bauds weigering binnenkomt – het oog laat vallen op Van der Bruggen, wiens naam ook al prijkte op het koninklijke lijstje van mogelijke kandidaten, dat Baud ontvangen had¹¹⁴. Tijdens zijn veelvuldige gesprekken met Singendonck is de naam van diens neef en zwager meermalen gevallen en moet De Kock begrepen hebben, dat deze een zeer geschikt persoon is in een kabinet met deze geest plaats te nemen¹¹⁵.

Ook in groot-protestantse kring blijkt tegen zijn kandidatuur geen enkel bezwaar te bestaan, een houding waaraan het optreden van Van der Bruggen op de vergadering van de *Vereeniging tot bevordering des Christendoms onder de Chineezers*, veertien dagen eerder te Haarlem, wellicht niet vreemd is geweest. Dr. G. Simons (1802-1868), directeur van de koninklijke academie voor opleiding van burgerlijke ingenieurs en indische ambtenaren te Delft – waar een afdeling van die vereniging is gevestigd – persoonlijk vriend van de koning en goed bekend met zijn groot-protestantse geestverwanten Dr. A. Vrolik (1810-1894) en Forstner van Dambenoy, respectievelijk minister van financiën en van oorlog in het zittende ministerie, beveelt de Nijmeegse rechter zelfs als kandidaat voor de post van justitie aan¹¹⁶.

Een andere reden voor deze welwillende houding van De Kock en Simons c.s. ten opzichte van de schoolman Van der Bruggen ligt zonder enige twijfel in zijn standpunt inzake de onderwijswetgeving.

B. HET MINISTERIE-VAN DER BRUGGHEN (1856-1858)

1. Kabinetssformateur en minister van justitie

De voorzitter van de Nijmeegse rechtbank ontvangt 28 mei 1856 van De Kock de mededeling, dat de koning een regering wil samenstellen uit mannen, die 'algemeen vertrouwen' genieten en dat deze hem derhalve verzoekt 'den Heer Donker Curtius te vervangen' op het departement van justitie. Voor het verstrekken van nadere inlichtingen zal De Kock zondag 1 juni om een uur of drie op het station in Arnhem zijn¹¹⁷.

Singendonck laat zich evenmin onbetuigd. Hij gaat een bemiddelaarsrol vervullen, voornamelijk tussen De Kock en Groen van Prinsterer. Zijn verwachting is, dat laatstgenoemde wel bereid zal zijn de ministeries van buitenlandse zaken en hervormde eredienst aan te nemen. Op 29 mei schrijft hij zijn zwager ook nog, dat de koning besloten heeft op de dag van de verkiezingen – nog voordat de uitslag bekend zal zijn – nieuwe ministers van buiten- en binnenlandse zaken, van justitie, van de beide erediensten en van financiën te benoemen en tegelijkertijd de wet op het lager onderwijs in te trekken¹¹⁸.

Op dezelfde dag dat De Kock en Van der Bruggen in Arnhem confereren, brengt Singendonck een bezoek aan Groen van Prinsterer. Van hem krijgt hij te horen, dat zijn missive van 23 mei verkeerd begrepen is en dat hij onder voorwaarden een ministerspost heeft afgewezen¹¹⁹. Aan het feit, dat de koning deze voorwaarden nimmer kan vervullen, gaat hij voorbij.

De volgende dag heeft Singendonck achtereenvolgens drie gesprekspartners, te weten Van der Bruggen in Rotterdam – vermoedelijk vanwege de goede bootverbinding met Nijmegen – en Groen van Prinsterer en De Kock in Den Haag.

Zoals uit zijn persoonlijke aantekeningen blijkt, is Groen van Prinsterer van mening, dat zijn Nijmeegse vriend Van der Bruggen het aanbod in beraad genomen heeft of zelfs al de taak aanvaard, 'omdat ik geweigerd had' alsook dat de koning het onderwijs geregeld wil zien 'in mijn zin'¹²⁰.

Wat hij verzuimd heeft na te gaan, is, welk standpunt de koning bedoelt – dat van december 1853 en van zijn advies van 23 mei over facultatieve gemengde scholen of dat uit de jaren 1854 en 1855 over de wettelijk voorgeschreven splitsing van de openbare school – alsook of de koning wel duidelijk onderscheid heeft gemaakt tussen het hoofdbezwaar uit het adres-Heldring en de daarin verlangde schoolvorm

Wat betreft de door Van der Bruggen aan Singendonck gedane mededeling, dat de ministers reeds met de koning overleg plegen over de aan te brengen wijziging en de redenen daarvan, deelt Groen van Prinsterer het standpunt van de Nijmegenaar, dat 'in dien stand der zake' voortzetting van de discussie over het wetsontwerp op het lager onderwijs 'op een komediespel' neerkomt, zodat hij terugkomt van een in zijn advies geopperd denkbeeld¹²¹

Na het vertrek van de anti-revolutionaire voorman brengt Singendonck De Kock verslag uit van de gevoerde besprekingen en tracht hij het misverstand over de missive op te helderen. Na lezing ervan begrijpt hij evenwel volkomen, dat De Kock dit schrijven als een weigering heeft opgevat.

Thuisgekomen vindt hij een briefje van Groen van Prinsterer met de aantekening, dat deze niet langer de voorkeur geeft aan binnenlandse zaken – hetgeen de griffier van de eerste kamer 'nog geen uur geleden' De Kock heeft verteld – maar aan hervormde eredienst Singendonck is geïrriteerd door deze plotselinge ommeezwaai. Bovendien ziet hij Groen van Prinsterer niet graag op dat ministerie, daar dit de schijn zou wekken van een terugkeer naar een heersende positie van de Hervormde Kerk¹²²

Groen van Prinsterer is inmiddels bij De Kock langs gegaan om een onderhoud voor de volgende dag, 3 juni, te bespreken. Tijdens dit gesprek handhaaft hij zijn bezwaar tegen het plan 10 juni het ministerie te wijzigen. Benoeming van nieuwe ministers op die dag vindt hij 'smadelijk voor de kiezers' en verdacht veel weg hebben van een staatsgreep. Aan aanvaarding van een portefeuille verbindt hij een nieuwe voorwaarde: alvorens tot een ministerie toe te treden wenst hij overleg van de ministers onderling en met de koning¹²³.

Gelijktijdig zendt De Kock desgevraagd Van der Bruggen Groen van Prinsterers advies. In een begeleidend schrijven deelt de kabinetsdirecteur mede, dat Donker Curtius wel met hem, maar niet met de anti-revolutionaire leider in een kabinet wil zitten en daarenboven bedenkingen heeft tegen binnenlandse zaken.

Van zijn poging een gesprek te arrangeren tussen Donker Curtius, Groen van Prinsterer en hemzelf verwacht De Kock blijkbaar niet veel, aangezien hij Van der Bruggen, die zich voor een ministerspost bereid heeft verklaard, verzoekt of deze 'onder voorbehoud van definitief besluit' genegen is buitenlandse zaken al dan niet gecombineerd met onderwijs, kunsten en wetenschappen onder zijn hoede te nemen¹²⁴

Groen van Prinsterer heeft echter een ander voorstel. Hij is bereid zitting te nemen in een ministerie 'als lid van het Kabinet of, liever nog, als commissaris des Konings' ten einde de onderwijskwestie te behandelen, zij het op voorwaarde van overleg vooraf met alle betrokkenen¹²⁵.

Singendonck, die op het punt staat naar Dieden te vertrekken, waar hij het weekend met Van der Bruggen wil doorbrengen, is niet gelukkig met een dergelijke minister ad interim en nog minder met de lastige opstelling van de anti-revolutionair¹²⁶.

Nog vóór 10 juni ontvangt de koning een uitvoerig schrijven van Baud, waarin het door Van Hall gevoerde verzoeningsbeleid verdedigd wordt en begrip getoond voor het standpunt van adressanten die het aanhangige wetsontwerp op het onderwijs in strijd achten met het grondwettelijk voorschrift van eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen¹²⁷, benevens de ontslag-aanvraag van Van Hall. Zowel persoonlijke als politieke redenen hebben de minister tot deze daad gebracht. Afgezien van zijn verlangen naar rust, ziet hij zich geconfronteerd met de koning, die het vertrouwen in hem verloren heeft, met een aantal collega's, met name Vrolik en Forstner van Dambenoy, die met hem van mening verschillen over de onderwijswet en over de kwestie van de aanwezigheid van de koning bij de onthulling van het monument van de vereniging *Het Metalen*

Kruis in Amsterdam, en met een parlement, waarin hem de 'vaste' meerderheid dreigt te ontvallen¹²⁸

In de verwachting dat de Thorbeckeanen een stembusoverwinning zullen behalen, komt Van Hall niet bedrogen uit. Conservatieve groot protestanten, gematigd liberalen en anti-revolutionairen vallen terug, laatstgenoemden zelfs op vier zetels, die van Van Reede van Oudtshoorn, Mackay, Van Lijnden en Elout van Soeterwoude. Hun leider behaalt in Zwolle – waar hij door *Nederland en Oranje* kandidaat is gesteld, aangezien een mogelijke verkiezing van Van der Bruggen het bedanken van Van Lijnden ten gunste van de rechtbank tot gevolg zou hebben – slechts een derde deel van de aldaar uitgebrachte stemmen, ook 's-Gravenhage is hem ongunstig gezind¹²⁹

Van der Bruggen slaagt er evenmin in een kamerzetel te veroveren, zomin in Zutphen, Utrecht, Rotterdam, Sneek of Zwolle als in Amsterdam, waar de leiders van *Nederland en Oranje* – de gebroeders P.J. (1810-1892) en J.J. Teding van Berkhout, beiden voorstander van bijzonder onderwijs, alsook J. van Eik, lid van het bestuur van *Steenbeek* en – evenals de oudste van de twee broers – van het hoofdbestuur van de *Vereeniging tot bevordering des Christendoms onder de Chinezen* – niet Groen van Prinsterer, maar Van der Bruggen te zamen met J.J. Teding van Berkhout kandidaat hebben gesteld, een besluit waartegen Wormser om begrijpelijke redenen tel gekant is¹³⁰

Daags na de verkiezingen verneemt Groen van Prinsterer van De Kock, dat de koning – gezien de uitslag – bevreesd is voor de gevolgen van zijn benoeming in het nieuw te vormen ministerie. Desgevraagd deelt hij De Kock mede slechts op uitnodiging van de koning aanwezig te willen zijn bij de bespreking, die deze zaterdag 14 juni met Van der Bruggen zal hebben¹³¹. Naar aanleiding van deze gedachtenwisseling zendt hij De Kock 12 juni zijn *ongevraagd Advies over en bepaaldelijk tegen Kabinetsformatie*¹³². Daarin herhaalt hij zijn bekende standpunt, dat wijziging van het ministerie en verdraging van de kamers 'ontijdig en noodlottig' is. In tegenstelling met eerder afgelegde verklaringen van zijn kant pleit hij er weer voor, dat de behandeling van de onderwijswet een vrije en regelmatige loop zal hebben, dat 'de crisis tot rijpheid' komt als gevolg van de opgewekte weerzin van de natie tegen deze wet en dat eerst dan wordt overgegaan tot wijziging van het kabinet.

Evident in deze stellingname is, dat de anti-revolutionaire politicus zich in feite vierkant keert tegen het op dat moment door de koning gevoerde beleid, hetgeen een verklaring is voor de aarzeling van De Kock – en in mindere mate van Singendonck – hem alsnog uit te nodigen voor genoemd onderhoud ten paleize¹³³.

In de loop van zijn gesprek met de koning krijgt Van der Bruggen opdracht een kabinet te vormen, dat genegen is middelen te zoeken om aan de bezwaren van de adressanten tegemoet te komen¹³⁴. Alvorens deze taak te aanvaarden wil hij zich vergewissen van de houding die Groen van Prinsterer zal aannemen tegenover het te vormen ministerie, de grondslag daarvan en de onderwijskwestie. Het lijkt hem onbegonnen werk een levenskrachtig kabinet samen te stellen, dat van twee zijden – door Thorbeckeanen en anti-revolutionairen – bestookt zal worden. De koning draagt hem op zijn vriend te raadplegen.

Nog diezelfde dag schrijft Van der Bruggen zijn geestverwant een kort briefje, waarin hij belet vraagt op zondag 15 juni 's middags om half drie op diens buitenverblijf *Oud Wassenaer*¹³⁵.

Tot op heden is over dit omstreden anderhalf uur durende gesprek onder vier ogen – ook wel genoemd 'het onopgeloste punt' en 'het allertreurigst en afschuwelijk wederzijds misverstand' – een waas van geheimzinnigheid blijven hangen.

Zomin de beide gesprekspartners zelf als anderen na hen – Groenianen en Van der Bruggianen – hebben iets meer dan een tip van de sluier die over deze zaak ligt opgelicht. Tal van mogelijke oplossingen van het raadsel zijn aangedragen¹³⁶. Het heet dat beiden zich wederzijds in onduidelijke termen en vaagheden – Groen van Prinsterer in diplomatieke bewoordingen en Van der Bruggen 'onder nevelachtige breedsprakigheid' – hebben uitgelaten en dat zij zich het diepgaand onderling verschil van mening over staat, kerk en school onvoldoende hebben gerealiseerd, met als gevolg, dat zij het slachtoffer zijn geweest van een illusie. Er is gezocht naar verklaringen van psychologische aard, waarin het accent is gelegd op het verschil in gemoedsstemming en in karakter, op Groen van Prinsterers 'vrijwillige blindheid' en neiging tot 'wishful thinking' alsook op het roepingsbesef van Van der Bruggen¹³⁷.

Opheldering van het misverstand bieden deze verklaringen evenwel niet, hetgeen vanzelfsprekend is voor wie bedenkt dat die beperkt blijven tot de vorm en de gevolgen van het onderhoud alsook tot het verschil in persoonlijkheid en van mening, die in geen enkel opzicht de kern van de zaak raken.

De theoloog Van Egmond heeft een betere weg gewezen. Volgens hem is de sleutel tot dit raadsel en tot het later aan de dag getreden conflict tussen beide mannen het verschil in theologische achtergrond, in beginselen, beter nog, in het grondbeginsel en in de toepassing daarvan op hun opvattingen over onder meer staat, kerk en school¹³⁸.

Dit verschil in grondbeginsel en levens- en wereldbeschouwing ligt inderdaad op de bodem van het onderhoud; het verklaart evenwel het gerezen misverstand niet.

Ondanks het bestaande verschil in grondbeginsel heeft het er – op papier althans – alle schijn van, dat Groen van Prinsterer – blijkens zijn rede van 1 december 1853 in de kamer en zijn aan Van der Bruggen bekende advies van 23 mei aan de koning – met betrekking tot facultatieve splitsing van de openbare school hetzelfde standpunt inneemt als Van der Bruggen. Bovendien bevatten hun onderwijsstelsels dezelfde drie schoolvormen: de gemengde en de gesplitste openbare school benevens de bijzondere. Het verschil ligt in de volgorde van belangrijkheid daarvan – in welk schooltype regel en welk uitzondering moet zijn – en in het al dan niet wettelijk voorschrijven van de splitsing en van een kerkgenootschappelijke of godsdienstige richting op de overheids-school. Ten slotte is de opmerking van belang, dat derhalve zomin Groen van Prinsterer als Van der Bruggen principieel bezwaar hebben tegen een bepaald schooltype en dat eerstgenoemde zich sedert 1848 in met elkaar strijdige verklaringen heeft uitgelaten over wat hij verstaat onder het begrip 'facultatief'. De gemengde school facultatief stellen betekent immers in de gedachtengang van Van der Bruggen – die dit begrip de letterlijke betekenis toekent – opheffing van haar *verplicht* gemengd en algemeen christelijk karakter en in die van Groen van Prinsterer opheffing van de *gemengdheid* van deze school en wel zodanig, dat zij, hetzij bij wettelijk voorschrift, hetzij naargelang van plaatselijke omstandigheden, bruikbaar wordt voor drie 'gezindheden'.

De oorzaak van het droevig drama, waarin beide vrienden elkaar niet hebben verstaan, sterker uitgedrukt, niet in staat waren elkaar te begrijpen, is te vinden in het feit dat zij aan dezelfde woorden een verschillende betekenis hechtten. Het is zeer aannemelijk te achten, dat Van der Bruggen zich in voor hemzelf duidelijke taal en dat Groen van Prinsterer zich in voorzichtige, omslachtige en mogelijk zelfs tegenstrijdige beweringen heeft uitgedrukt. Het onderhoud is wellicht het best te karakteriseren als een gesprek waarin beiden voortdurend langs elkaar heen hebben gesproken en slechts datgene hebben gehoord of willen horen waaraan zij op dat ogenblik behoefte hadden.

De bestaande onderlinge verschillen in opvatting tussen de ethische Nijmegenaar en de juridisch-confessionele Hagenaar over aard en wezen van het christendom, over de verhouding tussen het christendom als een levensbeginsel of een leerbegrip en de wetgeving, over aard en wezen van een kerkgenootschap, over de verhouding tussen de kerk van Christus of een kerkgenootschap en de staat, over de betrekking tussen de christelijke kerk, een kerkgenootschap en de staat enerzijds en christelijk-sociale werkzaamheden anderzijds, alsook over de gewenste oplossing van het schoolvraagstuk, behoeven geen beletsel te vormen voor de totstandkoming van een onderwijs-wet, met welke beiden vrede kunnen hebben; een bewering waarvoor het misverstand van *Oud-Wassenaar* een sprekend bewijs is.

Veelzeggend zijn de woorden waarmee Van der Bruggen binnentreedt:

't Is hard, mijn vriend! maar *uw Ministerie zou geweest zijn een Ministerie POLIGNAC* (...) *Ik, niet gy, ben de man van het oogenblik*¹³⁹.

Uit de reactie van Groen van Prinsterer, dat er van een ministerie onder zijn leiding in het geheel geen sprake is geweest, blijkt, dat hij slechts de vorm – de woorden – hoort en dat hem de essentie daarvan ontgaat.

Sprekend in de geest van zijn actualiteitsbeginsel bedoelt Van der Bruggen te zeggen, dat de tijd voor een polemisch-reactionaire, in de zin van politiek-kerkelijke staatkunde, bepleit in het advies van 23 mei, voorbij is en een beleid gericht op verzoening actueel. Bovendien geeft hij met zijn woorden aan, dat niet de anti-revolutionair, maar hij, als een onafhankelijk optredend christen-politicus, blijkbaar als de aangewezen persoon gezien wordt aan deze politiek gestalte te geven. Ten

slotte valt daaruit op te maken, dat de formateur in spe de bedoeling heeft de politiek van 'apaisement', die zijn voorganger inzake de onderwijskwestie naar de mening van de koning heeft verlaten, om te zetten in een politiek van verzoening alsook dat de oorzaak van de kabinetswijziging ligt in de onderwijskwestie en de aanleiding in het daarin gevoerde beleid

Of hij een dergelijke toelichting al dan niet gegeven heeft, doet niets ter zake, het eerste misverstand zou slechts hebben plaats gemaakt voor een tweede

Onder genoemde verzoenende staatkunde verstaat Van der Bruggen immers niet alleen – zoals algemeen in de geschiedschrijving is aangenomen – het slaan van een brug tussen Thorbecke en Groen van Prinsterer, maar tevens een politiek gericht op harmonisering van tegenstellingen

De kamer is, met name inzake de onderwijskwestie, verdeeld in twee partijen, sterker nog, in twee monsterverbonden Met betrekking tot dit vraagstuk hebben katholieken en gematigd liberalen zich aangesloten bij de Thorbeckeënen Zij willen iedere godsdienstige richting op de openbare school verbieden Anti-revolutionairen en groot-protestanten daarentegen willen deze school, op grond van uiteenlopende motieven, juist een bepaalde godsdienstige richting, hetzij gecorreleerd met een kerkgenootschap, hetzij algemeen christelijk-zedekundig van aard, opleggen.

Vanuit Thorbecke gedacht staan constitutionelen en in-constitutionelen scherp tegenover elkaar, beschouwd uit het oogpunt van Groen van Prinsterer de verdedigers van de soevereiniteit Gods en de aanhangers van de leer der volkssoevereiniteit Vanuit het gezichtspunt van Van der Bruggen zijn de bestaande tegenstellingen een uitvloeisel van een strijd van beginselen. In zijn gedachtengang staan niet-christenen benevens vrijzinnige en rechtzinnige onder de wet levende christenen tegenover elkaar, aangezien zij realisering van de ware humaniteit baseren op een eenzijdig ofwel menselijk – liberaal-revolutionair – ofwel goddelijk – oud-testamentisch, confessioneel, anti-revolutionair – beginsel. Naar zijn zienswijze ligt derhalve de oplossing van het vraagstuk der conciliatie van deze beginselen in het evangelisch christendom oftewel in het christelijk, het godmenselijk beginsel. Die verzoening bewerkstelligen is dan ook Van der Bruggens oogmerk

Inzake de onderwijskwestie betekent zijn streven, dat hij zich niet richt naar het recht van bepaalde kerkgenootschappen of dat van de staat op de school respectievelijk om deze bruikbaar te maken voor lidmaten van een bepaalde gezindheid of om alle Nederlanders te verenigen op één school met een nationaal, algemeen-christelijk karakter Zijn uitgangspunt daarbij is het recht van allen, van de pluriform christelijk denkende bevolking, op een onderwijsstelsel, waarin ieders godsdienstige begrippen, alle godsdienstige vormen – kerkgenootschappen – en ieders vrijheid van geweten in overeenstemming met de bepalingen van de grondwet geëerbiedigd worden.

Groen van Prinsterer is van het tegenovergesteld gevoelen Uitgaande van het recht van kerkgenootschappen wenst hij scheiding in plaats van vereniging oftewel verscherping van de tegenstelling tussen Thorbeckeënen en de christelijke bevolking, beter gezegd, het protestantse, in de zin van het hervormde, volksdeel en derhalve een onderwijsstelsel, waarin de godsdienstige begrippen van drie 'gezindheden' ofwel de vrijheden van onderwijs, godsdienst en geweten voor de kerkgenootschappen geëerbiedigd worden Verzoenende staatkunde betekent in deze zienswijze rekening houden met de gerechtvaardigde eisen en het publiek recht der gezindheden

Zonder het misverstand over de gehanteerde terminologie uit de weg te ruimen, vervolgen zij hun gesprek over de hoofdlijnen van het kabinetsbeleid Groen van Prinsterer maakt zijn bezwaren kenbaar tegen vorming van een ministerie op dat ogenblik en drukt zijn gesprekspartner 'de wenschelijkheid van rijp beraad en bedachtzaam overleg' omtrent deze hoofdlijnen op het hart. Van der Bruggen ontvouwt desgevraagd de hoofdpunten 'der voorgenomen politiek () speciaal met betrekking tot de kwestie van het onderwijs'

Geen van beiden beseft, dat zij met dezelfde woorden verschillende bedoelingen uitdrukken, zodat zij langs elkaar heen blijven spreken^{14c} Wanneer Van der Bruggen meedeelt, dat het ministerie zal trachten tegemoet te komen aan het *hoofd*bezwaar van het petitionnement – in zijn ogen een protest tegen verbanning van het christendom of het christelijk *beginsel* van de openbare school – is zijn toehoorder zeer verheugd en is er een nieuw misverstand gerezen Groen van Prinsterer is immers van mening, dat de *hoofd*gedachte van dit petitionnement een protest is tegen de ene *schoolvorm*, de gemengde, en een pleidooi voor een andere, de facultatief gesplitste.

De verklaring van deze misvatting ligt in Groen van Prinsterers standpunt over christelijk onderwijs. Hij acht een school alleen dan christelijk, wanneer die de mogelijkheid biedt tot het geven van onderwijs dat aansluit bij de christelijke opvoeding, waaronder hij verstaat opvoeding tot en in het leerbegrip van het hervormd kerkgenootschap. Aangezien hij van oordeel is, dat, de omstandigheden in aanmerking genomen, voor dit onderwijs geen plaats is op de gemengde openbare school en dat een wetgever die dit schooltype als regel handhaaft en splitsing ervan verwerpt, in strijd handelt met het recht van de kerkgenootschappen, heeft hij het petitionnement geïnterpreteerd als een uiting van verzet tegen geringe van kerkgenootschappelijk christendom van de openbare school en als een verzoek om splitsing, gebaseerd op de grondwettelijke vrijheid van onderwijs.

Van der Bruggen kan met dit standpunt slechts ten dele meegaan. Ook hij is voorstander van een nauwe band tussen opvoeding en onderwijs. Op grond van zijn beginselen en het daarop gebouwde opvoedings- en onderwijsideaal verdedigt hij immers al een jaar of vijftien de opvatting, dat op de openbare school het onderwijs in de leer van een godsdienst, een kerkgenootschap of een godsdienstige richting zomin wettelijk voorgeschreven als bij wet verboden mag worden. Uitgaande van het standpunt, dat onderwijs ondergeschikt moet zijn aan opvoeding en dat de staat en de wetgeving dat moeten zijn aan het christendom, verlangt hij onderwijs op de openbare school dat dienstbaar is aan de opvoeding tot het christendom en deze opvoeding zelf niet bevat. Het spreekt voor hem derhalve vanzelf, dat de staat de mate van christelijkheid van deze school niet kan en mag vastleggen, maar moet overlaten aan de vrijheid en de gezindheid van de plaatselijke bevolking – de lokale omstandigheden en behoeften – en aan de persoon van de onderwijzer. Op grond van zijn beginselen van vrijheid, waarheid en recht slaat in zijn visie vrijheid van onderwijs én op de bijzondere én op de openbare school, zodat alle schoolonderwijs dienstbaar kan zijn aan het christelijk beginsel of dat van de ware vrijheid, de volstrekte waarheid en de ware rechtvaardigheid oftewel christelijk zonder leerbegrip.

Behalve dat beiden in dezelfde bewoordingen spreken over zaken waarvan elk van hen zich een eigen voorstelling heeft gevormd, zodat er van verstaan geen sprake kan zijn, is er nog een andere bron van misverstand. Groen van Prinsterer verkeert in de mening, dat de koning het onderwijs geregeld wil zien in zijn zin. Gevoegd bij hetgeen hij van zijn vriend verneemt, ziet hij een grote mate van overeenstemming tussen de wil van de koning en de plannen van de aanstaande formateur een kabinet samen te stellen, dat een verzoenende staatkunde wil voeren en tegemoet komen aan de 'hoofdgedachte' van het petitionnement. Op grond van deze – onjuiste – conclusie beeldt hij zich in, dat de oorsprong van het kabinet ligt in de koninklijke opdracht 'verzoening' na te streven met het 'christelijk' volksdeel en voorts een onderwijswet tot stand te brengen, die tegemoet komt aan de 'hoofdgedachte' van het petitionnement van gewetensbezwaarden en als gevolg daarvan de gemengde openbare school 'facultatief' stelt!¹⁴¹

In werkelijkheid is de oorsprong van het kabinet een andere dan Groen van Prinsterer zich voorstelt. In zijn mening gesterkt door zijn groot-protestantse omgeving, dat het christendom niet uit de openbare school verbannen mag worden, en teleurgesteld in de voorwaardelijke weigering van de anti-revolutionaire leider benevens de onvoorwaardelijke van Baud mee te werken aan een reactionaire staatkunde, heeft de koning zich immers overgeschakeld op een verzoeningsgezinde politiek en Van der Bruggen opgedragen in die geest een ministerie te formeren.

Laatstgenoemde illusie van Groen van Prinsterer ondergaat geen enkele wijziging wanneer Van der Bruggen hem desgevraagd de centrale gedachte van de op te stellen onderwijswet ontvouwt. Geen wonder, dat de anti-revolutionair een half jaar later zal schrijven, dat hij niet in staat was zich 'een juist en helder denkbeeld' te vormen van wat zijn vriend bedoelde!¹⁴²

De reden voor dit misverstand is niet moeilijk te achterhalen. Geheel in overeenstemming met de aard van het gesprek, waarin uitsluitend hoofdgedachten, van het te formeren kabinet, het petitionnement en de nieuwe onderwijswet, centraal staan, spreekt Van der Bruggen slechts over doeleinden en beginselen van het ministerie. Als christen-wetgever zal hij naar zijn beginselen handelen, de scholen geen neutrale positie laten innemen ten opzichte van het christendom, het christelijk beginsel niet uit de school bannen en, in verband met de godsdienstig pluriforme samenstelling van de bevolking en ter wille van een vrije ontwikkeling van de natie in volle gewe-

tensvrijheid, het beginsel van de gemengdheid handhaven, zij het dan niet verplichtend, maar facultatief

Deze woorden moeten Groen van Prinsterer als muziek in de oren hebben geklonken, daar hij zich niet realiseert dat zijn vriend geheel iets anders zegt en bedoelt dan hetgeen hij hoort of meent te horen.

De reden van dit zoveelste misverstand is, dat Van der Brugghen over *beginselen* spreekt en dat Groen van Prinsterer aan *vormen* denkt, zowel aan godsdienstige vormen als aan schoolvormen. Groen van Prinsterer hoort, dat Van der Brugghen wil opkomen voor het belang en het recht der gezindheden, in het bijzonder voor die van de hervormde gezindheid, voorts dat de scholen ten opzichte van deze gezindheden niet neutraal zullen zijn, zodat het kerkelijk beginsel niet daaruit geweerd zal worden, vervolgens dat de gemengde schoolvorm als uitzondering zal blijven bestaan en ten slotte dat de christelijke natie – het volk achter de kiezers – op grond van de door haar geuite gewetensbezwaren tegen dit schooltype van het nieuwe kabinet bruikbare scholen voor de gezindheden mag verwachten. Uit dit droombeeld leidt hij de gevolgtrekking af, dat het nieuwe ministerie geen onderwijswet zal indienen die in strijd is met zijn anti-revolutionaire opvattingen en dat het – ofschoon zelf niet anti-revolutionair – zal optreden in christelijke zin, of wat voor hem hetzelfde is, in zijn geest en derhalve in die van alle anti-revolutionairen, de petitionarissen en de koning.

Op de hem verschillende malen gestelde vraag of hij bereid is dat kabinet te steunen, geeft hij – en dat zal niemand verbazen – een voorwaardelijk bevestigend antwoord. Hij zal zijn vriend ondersteunen 'zoo mogelijk, maar niet met loslating van beginsels' en onder voorwaarde, dat deze trouw blijft aan de anti-revolutionaire beginselen¹⁴¹

Met deze toezegging en voorwaarde heeft Van der Brugghen geen enkel probleem. Handelen in werkelijk anti-revolutionaire zin betekent voor hem immers geen bestrijding van het liberale beginsel, maar van de eenzijdigheid daarin, zodat hij niet, zoals zijn gesprekspartner, verwerping, maar opheffing nastreeft van alle miskenning van het ware Godmenselijke christendom.

Wanneer zijn gast vertrokken is, blijft Groen van Prinsterer betrekkelijk optimistisch achter, in de waan verkerend, dat hij in Van der Brugghen een medestander heeft en dat de anti-revolutionaire beginselen overwicht hebben in een kabinet dat ter wille van de anti-revolutionairen zal optreden tegen hun politieke tegenstanders.

Ook Van der Brugghen keert tevreden terug naar de woning van Singendonck, bij wie hij logeert. Het geruststellend bericht, dat Groen van Prinsterer hem niet zal tegenwerken, deelt hij zijn zwager onmiddellijk, de koning, De Kock en Jhr. Mr. A. G. A. van Rappard (1799-1869), minister van hervormde eredienst sedert 1854, de volgende dag mede¹⁴⁴.

Inmiddels heeft deze Van Rappard, na zijn weigering in het nieuwe kabinet hervormde eredienst aan te vullen met de afdeling onderwijs voor zijn rekening te nemen, Willem III geadviseerd het zittende ministerie niet te veranderen en evenmin het wetsontwerp betreffende het lager onderwijs in te trekken, maar de ministers te vragen of ze bereid zijn te onderzoeken of er geen middel is aan de bezwaren van de adressanten tegemoet te komen¹⁴⁵. Dit voorstel oogst bijval, de koning beschouwt de formatie van een nieuw ministerie als afgebroken en nodigt Van der Brugghen uit 's avonds bij hem te komen, met de bedoeling hem op de hoogte te stellen van zijn besluit¹⁴⁶.

De ministerraad, maandagmiddag, 16 juni, in vergadering bijeen, ontvangt ten gevolge van een misverstand tussen Van Rappard en De Kock geen schrijven met genoemd koninklijk verzoek¹⁴⁷. Van Rappard brengt daar weliswaar officieus zijn advies ter sprake, maar Van Reenen, die van mening is dat hij onmogelijk aan dit voorstel uitvoering kan geven, daar zijn wetsvoorstel al in de kamer is onderzocht en het voorlopig verslag opgemaakt, blijft bij zijn beslissing af te treden. Zijn houding heeft tot gevolg, dat ook zijn collega van justitie, Donker Curtius – die tevoren verklaard heeft dezelfde gedraglijn te zullen volgen als hij – zijn portefeuille ter beschikking stelt.

Dit bericht deelt De Kock de koning mede tijdens diens bespreking met Van der Brugghen, die vervolgens opdracht krijgt zijn werkzaamheden als formateur te hervatten.

Door zelf het departement van justitie te aanvaarden, hoopt de formateur te kunnen volstaan, ten eerste met handhaving van vrijwel alle andere ministers uit het kabinet-Van Hall die eveneens hun portefeuilles ter beschikking hebben gesteld, ten tweede met opvulling van de twee lege plaat-

sen op binnen- en buitenlandse zaken met Donker Curtius en de Haagse graaf E J A van Bijlandt (1807-1876), vriend van Groen van Prinsterer, en ten derde met vervanging van Vrolik op financiën door een broer van A G A van Rappard, het door Amersfoort afgevaardigde conservatieve kamerlid Jhr W L F C ridder van Rappard (1798-1862), president van het Arnhems gerechtshof en vóór de grondwetsherziening minister van financiën¹⁴⁸

Deze poging heeft echter geen succes. Genoemde mannen bedanken voor de eer alsook de oud-ministers van marine en katholieke eredienst, schout bij-nacht A J De Smit van den Broecke (1801-1875) en J A Mutsaers (1805-1880). Die enigen die zich bereid verklaren van het oude naar het nieuwe kabinet over te stappen zijn A G A van Rappard, Forstner van Dambenoy, Mr P Mijer (1812-1881) en Vrolik, respectievelijk voor de ministeries van hervormde eredienst, oorlog, kolonien en financiën. In de loop van de week blijkt de gematigd liberale kamervoorzitter Jhr Mr D T Gevers van Endegeest (1793-1877) genegen buitenlandse zaken voor zijn rekening te nemen en accepteert Simons – tijdens een gesprek van een uur door Van der Bruggen gewezen op de rechten van de katholieken – binnenlandse zaken. Deze kandidaat-ministers nodigt de formateur uit voor een tweetal besprekingen bij De Kock op vrijdag 20 en zaterdag 21 juni. Tijdens deze vergaderingen gaan allen accoord met de beide grondslagen van het kabinet – het voeren van een verzoenende staatkunde en zoeken naar een middel tegemoet te komen aan de petitionarissen – en met de opmerking van de formateur,

‘dat men de wet van 1806, die veel goeds had, in hare algemeene beginselen moest behouden en slechts verbeteren’¹⁴⁹

Ondanks de weigering van Mutsaers, E J H Borret (1816-1867), lid van de Raad van State sinds 1853, oud kamerlid en voorstander van bijzonder onderwijs, en J B A J M Verheyen (1818-1898), secretaris van 's Hertogenbosch benevens schoolopziener, de portefeuille voor katholieke eredienst aan te nemen – zij willen zich niet in de ogen van hun geloofsgenoten compromitteren door toe te treden tot een kabinet, dat, vooral door de aanwezigheid van Simons, de schijn heeft van ultra-protestant te zijn – alsook de vacante plaats bij marine, stelt Van der Bruggen na afloop van de vergadering op zaterdag de koning voor het ministerie met ingang van 1 juli te laten optreden en de oud-ministers van marine en katholieke eredienst ad interim te benoemen, aangezien hij voorlopig geen kans ziet gegadigden voor deze twee posten te vinden. Bovendien maakt hij als zijn gevoelen kenbaar, dat in de rede bij de sluiting van de kamers de wens van de koning met betrekking tot het onderwijs wordt vermeld,

‘met bijvoeging eener zinnede geschikt om voorlopig aan de bevolking omtrent de bedoelingen van het nieuwe ministerie geruststelling te geven’¹⁵⁰

Maandag 23 juni voldoet Willem III bij koninklijk besluit aan zijn eerste verzoek, zodat ieder, ondanks de geruchten over een ministeriele crisis, toch nog onverwachts verneemt, dat er een nieuw ministerie is, een bekendmaking, die de uitwerking heeft van een donderslag bij heldere hemel.

De met de kamermeerderheid van liberalen en katholieken en met de gematigd liberale kern van het vorige kabinet verwante dagbladders ziet de toekomst donker in, bladen die sympathiseren met de anti-revolutionaire en groot-protestantse minderheid blazen de loftrumpet en bazuinen juichend rond, dat dit kabinet een eerste stap is naar een ministerie-Groen van Prinsterer met herstel van de effectieve soevereiniteit van de vorst.

Liberalen en katholieken zien – volledig in strijd met de bedoelingen van ministers, in ieder geval van de formateur en ook van de koning, die verzoening en oplossing van schoolkwestie nastreven – in de regering een manifestatie van kerkelijke agitatie en politieke reactie, die voortkomt uit een hofintriège en de coterie van de aprilbeweging, iets dat oorspronkelijk ook zo was. Uitgaande van de tegenstellingen constitutionelen tegenover inconstitutionelen, katholieken tegenover fanatieke protestanten, liberalen tegenover anti-revolutionairen en conservatieven alsook Thorbecke tegenover Willem III, Groen van Prinsterer of Van der Bruggen, beschouwen deze bladen begrijpelijkerwijze het nieuwe kabinet als een coalitie van de anti-revolutionaire en reactionair groot-protestantse minderheid. In hun ogen wil die het grondwettig bestel van 1848 aantasten, een anti-nationale, anti-liberale en anti-katholieke houding aannemen, de soevereiniteit Gods boven die van het volk stellen, de staat afhankelijk maken van een heersende godsdienst en een Groenianse onderwijswet realiseren met openbare sectescholen. Deze verbazing, droefheid, zorg en afkeuring

alsook dit wantrouwen is begrijpelijk, daar de voorgestelde onderwijswet voor een groot deel in overeenstemming is met de wil van de kamermeerderheid, de samenstelling van de kamer door de verkiezingen nauwelijks wijzigingen heeft ondergaan en er zomin voor vervanging van het ministerie Van Hall als voor vertraging in de uitwerking van de organieke wetgeving duidelijke redenen voorhanden zijn. De vrees voor een staatsgreep is derhalve verklaarbaar. Welke andere mogelijkheid heeft immers een regering, die zich geplaagd zal zien tegenover een haar vijandiggezinde kamer, waarvan nog niet het derdedeel haar zijde zal kiezen, en die ook niet onmiddellijk wil aftreden of het inzicht huldigt, dat kamerontbinding zinloos is.¹⁵¹

Voor veel persorganen is Van der Bruggen onbekend en onbemand. Zij stellen hem aan hun lezers voor als een anti-revolutionaire Groeniaan van de ergste soort en als een wereldvreemde dommerige kluizenaar van wie blijkens zijn boekje over de Kevelaer gangers, zijn Steenbeekse adres, zijn theologisch-juridische beschouwingen en belijdenissen in de *Eeds leer* en zijn uitlatingen als kamerlid niet veel goeds te verwachten valt.¹⁵²

In kringen van het Reveil zijn de reacties op Van der Bruggens benoeming over het algemeen zeer gunstig, zelfs van de kant van de anti-revolutionaire kamerleden Flout van Soeterwoude, Van Reede van Oudtshoorn, Mackay en Van Lijnden.¹⁵³ Opvallend is wel, dat de meeste betuigingen van dankbaarheid en tevredenheid over zijn politieke carrière zowel blijken van vertrouwen in zijn persoon bevatten als uitingen van bezorgdheid en vrees voor de toekomst, voor hem persoonlijk, maar ook voor de positie van zijn kabinet en het welslagen van zijn poging de onderwijskwestie op te lossen. Met het oog op de hachelijke omstandigheden waaronder hij optreedt, verheugen zij zich 'met beving' en vragen zij zich af of hij, gelet op de heersende verdeeldheid tussen de partijen, de opkomende storm het hoofd zal kunnen bieden en of hem 'de miskenning, ja de smaad' wacht.¹⁵⁴ Zij zijn derhalve geneigd koning en land geluk te wensen, hem 'een enkel woord van deelneming te zenden' en te beklagen, 'dat hij zijne vettigheid gaat verlaten' om tegen Thorbecke het onderspit te delven alsmede er bij Groen van Prinsterer op aan te dringen, dat de christelijk gezinde kamerleden zijn kabinet zo veel mogelijk zullen ondersteunen, dit laatste onder meer met het argument

'Gij zijt het immers waardoor men de afkeuring uitdrukt van het *onbegrijpelijke Ministerie*'¹⁵⁵

Zelfs Mackay is deze mening toegedaan. In zijn *Politieke Beschouwingen* van juni poneert hij, dat Van der Bruggen,

'dien wij niet onder den naam van anti revolutionair, maar als vertegenwoordiger der door ons gehandhaafde Christelijke beginselen, als ons element erkennen',

ten onrechte wordt afgeschilderd als een Groeniaan. Hij, die 'uit beginsel en uit plicht' tot dit kabinet is toegetreden

'is een man die op zich zelf staat'

en die de katholieken geen enkel recht zal ontnemen.¹⁵⁶

Sterker en juist nog drukken de predikanten D. Chantepie de la Saussaye uit Leiden en N. Beets uit Utrecht zich uit over het verschil tussen Van der Bruggen en de anti-revolutionairen.¹⁵⁷ Chantepie de la Saussaye is van mening, dat het 'antirevolutionair element genationaliseerd (moet) worden' en hij voegt daaraan toe

'En dit wordt het, zodra het van het kerkelijk-confessioneel overgaat op het Evangelisch-geestelijk gebied'

Van der Bruggen acht hij 'de eenige staatsman () die voor dit beginsel is opgetreden'. Beets sluit zich hierbij aan met de woorden

'Gij hebt niets noodig dan in Zijne kracht die *Van der Bruggen* te blijven, die *gij zijt*. Man van hart, man van zelfstandigheid, man van een ruim, edelmoedig gemoed, ook tegenover de tegenpartij, zult *gij door Uw karakter* vermogen, hetgeen door stelsel, overleg, noch partij bereikt worden kan. Met open oog en hart voor al het goede, ook het zeer elementaire, waar *gij* het ook vindt, zult *gij* ook de aanknoopingspunten vinden voor het betere. Moeilijk zal *Uwe* houding zijn tegenover de vijanden, moeilijker nog tegenover de vrienden'

Van der Bruggen zelf treft inmiddels de nodige voorbereidingen voor zijn vertrek naar Den Haag. In Stoop, de opsteller van het bekende adres, die als waals predikant geen vorm of kerkleer,

maar de Heer predikt, vindt hij een waardig opvolger als redacteur van *China* en als bestuurslid van de scholen op de Klokkenberg¹⁵⁸ Ook Beets verklaart zich bereid tot de directie van deze scholen toe te treden Deze directie benoemt vervolgens Van der Bruggen tot honorair-medebestuurder

In een speciale vergadering neemt de Nijmeegse arrondissementsrechtbank feestelijk afscheid van haar voorzitter en huldigt zij in hem een man, die door zijn 'helderheid, onpartijdigheid en waardigheid', gevoegd bij een nauwgezette plichtsbetrachting, geworden is tot 'het Sieraad onzer Regtbank'¹⁵⁹ Zijn opvolger daar is niet Van Lijnden, die zijn kamerzetel niet wenst te verruilen voor die van president van de rechtbank, maar de officier van justitie Mr A F C van Trojen (1804-1869)¹⁶⁰ Als oudste rechter spreekt Van Lijnden zijn vriend aldus toe

'Gaarne voegen wij hierbij de verzekering, dat, welke Stormen ook over uw hoofd mogen gaan, onze vriendschap in de overtuiging, dat niet dan de meest zuivere beginselen Uwe Excellentie besturen, daardoor nimmer aan het wankelen zal kunnen gebracht worden'¹⁶¹, een verklaring die zoals bij zo veel gelegenheidsspeeches slechts enkele maanden zal gelden

De eerste officiële vergadering van de ministerraad zit Van der Bruggen voor op 1 juli 1856 Hij deelt zijn collega's mede, dat de sluiting van de zitting der Staten Generaal zal plaatsvinden op 5 juli en legt hun vervolgens de concept-sluitingsrede voor, die hij heeft opgesteld overeenkomstig hetgeen hij gezegd heeft in de eerste bijeenkomst met de kandidaat-ministers¹⁶² Van het feit dat hij dit concept 25 juni aan Groen van Prinsterer heeft gezonden met het verzoek om commentaar maakt hij geen melding¹⁶³

Na afloop van de besprekingen is er kennelijk een meningsverschil gerezen tussen Van der Bruggen en Simons, die samen in de geest van het overleg de rede zouden veranderen Aangezien de minister van binnenlandse zaken wegens ziekte verhinderd is de vergadering van 3 juli bij te wonen, wordt op zijn verzoek de discussie over het gewijzigd ontwerp naar de volgende dag verschoven Hij blijkt dan van oordeel te zijn, dat de sluitingsrede én een duidelijke verklaring van het kabinet over de onderwijskwestie én de mededeling dat de ministers een middel gevonden hebben de gewetensbezwaren op te heffen moet bevatten Van Rappard weet hem dit – in de geest van Van der Bruggen – uit het hoofd te praten, door erop te wijzen, dat een dergelijke verklaring een afkeuring inhoudt van het vorige kabinet – waarvan enige leden naar dit ministerie zijn overgegaan – en de uitspraak bevat, dat het kabinet de gewetensbezwaren wegneemt, ofschoon het uitsluitend pogingen in die richting wil ondernemen

Als gevolg van de aangebrachte wijziging(en) hoort Groen van Prinsterer 5 juli Simons de zitting van de kamers sluiten met een 'aanspraak', die niet gelijk is aan het concept, dat hij een week eerder onder ogen heeft gehad

Welke wijziging precies is aangebracht, is niet met zekerheid te zeggen Vaststaat wel, dat de onderwijs-alinea geen enkel woord bevat, dat Van der Bruggen niet geschreven of onderschreven kan hebben

Naast de mededeling dat het kabinet het voorlopig verslag van de kamerafdeling over het ontwerp Van Reenen bij zijn overwegingen zal betrekken, is in de sluitingsrede de koninklijke opdracht vervat een middel te zoeken de zaak van de gewetensbezwaarden tegen dat ontwerp

'in dier voege te regelen, dat niemands geweten worde gekwetst, zonder af te wijken van het beginsel der gemengde school, waaraan sedert 1806 de natie gehecht is'

Deze zinsnede, die wellicht is toegevoegd als tegemoetkoming aan Simons, is in – zoals eerder geleverd – vrijwel dezelfde bewoordingen terug te vinden in de brief die Van der Bruggen drie jaar eerder aan Van Reenen had gezonden en komt volledig overeen met hetgeen hij sinds omstreeks 1840 als zijn standpunt heeft weergegeven, de kandidaat-ministers in een eerder stadium meegedeeld en vervolgens de koning geschreven Ook in de slotzinnen van de rede komt Van der Bruggens zienswijze helder tot uiting Eerbiediging van 'de godsdienstige overtuiging van ieder', handhaving van 'de regten van allen', bevordering van 'de eensgezindheid' en streving naar vooruitgang 'op de baan van godsdienstige en staatkundige ontwikkeling' geven de kern van zijn overtuiging aan

Hoe weinig is deze rede en vooral de periode over het onderwijs begrepen! Niemand heeft daarin de grondslagen van de op te stellen onderwijswet gelezen, te weten

'de eerbiediging en van de Christelijke vormen en van de gehechtheid der natie aan de gemengde scholen'

alsook de wens van de regering haar bevoegdheid niet te buiten te gaan en zich niet te mengen

'in de afmeting en het voorschrijven van eene zekere mate van Christelijkheid'¹⁶⁴

Allen die over deze sluitingsrede hebben geschreven – tijdgenoten en latere geschiedschrijvers – hebben daarin abusievelijk gelezen, dat Van der Bruggen, beïnvloed door de heersende publieke opinie, met handhaving van de gemengde school een tactiek van zelfbehoud heeft gevolgd¹⁶⁵. Niets is echter minder waar!

Zelfs een vluchtige blik op het jarenlang door hem voorgestane onderwijsstelsel leert, dat hij onder het beginsel van de gemengde openbare school dat van de gemengdheid verstaat en dat hij dit beginsel facultatief wil stellen. De gemengde schoolvorm als zodanig heeft hij nooit en te nimmer bestreden, maar, gezien de omstandigheden, zelfs als regel in de schoolwetgeving willen laten voortbestaan. Minder bezijden de waarheid ware de opmerking geweest, dat Van der Bruggen de omstreken zinsnede eerlijkheidshalve in de rede heeft willen opnemen ten einde de verhitte gemeederen enigszins tot bedaren te brengen, een opzet waarin hij blijkens de reacties in gematigd liberale bladen ten dele is geslaagd¹⁶⁶.

Bij enkele anti revolutionairen valt de onderwijspassage in minder goede aarde. Gezien vanuit het standpunt van Groen van Prinsterer is zijn verbazing alleszins verklaarbaar, te meer voor wie bedenkt, dat deze politicus meer oog heeft voor de schoolvorm dan voor het beginsel der gemengdheid, op welk schooltype ook. Bovendien is zijn positie op kerkelijk en politiek gebied moeilijker en lastiger dan ooit tevoren. Was enige jaren eerder – niet in het minst door toedoen van de juridisch-confessionele strijd tegen samenwerking van leden van verschillende richtingen en gezindheden – de eenheid ondanks confessionele verscheidenheid binnen het Réveil verbroken, in deze maanden is het hem gebleken, dat deze verdeeldheid haar uitwerking niet mist op politiek terrein. De voormannen van de andere richtingen binnen de Hervormde Kerk staan sympathiek ten opzichte van Van der Bruggen en zijn ministerie. Van Hofstede de Groot – de Groninger richting – kan hij zich dit voorstellen na de toegezegde handhaving van de gemengde school, van Da Costa, die herstel van de kerk nastreeft langs de weg van genezing en wiens richting daarom wel de 'medische' wordt genoemd, eveneens, daar deze niet bekend is met de 'mysterien' van de kabinetsformatie¹⁶⁷, van Chantepie de la Saussaye, leider van de ethisch-irenische richting *Ernst en Vrede*, die daar evenmin mee bekend is, daarentegen niet¹⁶⁸. Met name over een artikel van diens hand is hij zeer verwonderd en teleurgesteld, aangezien daarin de anti-revolutionaire partij bestreden en Van der Bruggen verdedigd wordt. Deze miskenning van vrienden verlamt hem. Hoewel hij in de zinsnede over het onderwijs in de sluitingsrede 'een droevig voorteeken' ziet en opname ervan onverklaarbaar acht, zegt hij Da Costa toe bij zijn voornemen te blijven het kabinet, dat niet anti-revolutionair wil heten, uit plichtsbef en, zolang het zijn verwachtingen niet te veel teleurstelt, met de nodige behoedzaamheid 'con amore' te ondersteunen¹⁶⁹. Ondanks zijn overtuiging, dat Van der Bruggen zich 'op een glibberig pad' bevindt en door zijn individuele, 'destructieve en radicale rigting' veel schade zal kunnen aanrichten en 'reeds gesticht heeft', hoopt en verwacht hij blijkbaar, dat deze met de sluitingsrede bedoeld heeft te zeggen dat de gemengde school gehandhaafd blijft, niet echter als regel, maar als uitzondering.

Zijn vrienden Mackay, Wormser en B. J. L. de Geer van Jutfaas (1816-1903) uit Zwolle, die niet zoals Singendonck de zijde van de ethisch irenischen hebben gekozen, zijn minder optimistisch gestemd. Zij zijn van mening dat het kabinet volstrekt niet anti-revolutionair is, voorts dat Van der Bruggen zijn inzichten ten behoeve van de bijzondere school zal laten prevaleren boven die met betrekking tot de openbare, vervolgens dat zijn beginselen omtrent kerk en school aanmerkelijk van die van hen verschillen, en ten slotte dat hun leider in de kamer een zeer moeilijke positie heeft en dat de anti-revolutionairen hun kracht in het isolement moeten zoeken¹⁷⁰.

Van der Bruggen heeft in de zomermaanden minder reden tot klagen. Door bemiddeling van Simons en Mijer verklaren Mr. J. W. van Romunde (1802-1860), raadsheer bij het gerechtshof in Noord-Holland alsmede oud-schoolopziener¹⁷¹, en J. S. Lotsy (1808-1863), burgemeester van Dordrecht¹⁷², zich bereid respectievelijk het ministerie van katholieke eredienst – een post die na Verheijen door Mr. J. L. H. A. baron van Gericke van Herwijnen (1814-1899), gezant te Brussel, de

gebroeders Jhr Mr J A C A van Nispen van Sevenaer (1803-1875), tweede kamerlid voor Nijmegen, en Jhr Mr C.E.J.F. van Nispen van Pannerden (1807-1870), lid van de eerste kamer, alsook door Mr W.J. Triebels is geweigerd – en dat van marine te aanvaarden, benoemingen met welke het kabinet voltallig is en sommige bladen niet ontevreden zijn¹⁷¹

Ook op ander gebied is de formateur succesvol. Van De Smit van den Broecke kan hij diens woning aan de Haagse Zwarteweg overnemen, zodat hij in staat is gesteld een pand te betrekken dat gelegen is in de nabijheid van het departement van justitie¹⁷⁴. Op zijn departement ontvangt hij eind juli een brief uit Nijmegen die onderweg geopend is. Naar aanleiding van dit incident gelast de nieuwe minister van justitie ter wille van het briefgeheim een streng onderzoek¹⁷⁵. Korte tijd daarna bereikt hem daar een verzoekschrift met een duizendtal handtekeningen van de Nijmeegse vestingcommissie, dat dezelfde strekking heeft als het door hem in 1852 opgestelde adres¹⁷⁶. Ofschoon dit verzoekschrift in december gevolgd wordt door een tweede, is niet bekend in hoeverre Van der Bruggen werkelijk getracht heeft 'het steenen hart van Oorlog te vermurwen', vaststaat wel, dat beide adressen geen resultaat hebben gehad¹⁷⁷.

De kwestie van de aanwezigheid van de koning bij het herdenkingsfeest van de tiendaagse veldtocht door de vereniging *Het Metalen Kruis* in Amsterdam, die in het vorige kabinet aanleiding had gegeven tot onderlinge onenigheid tussen Van Hall, die de goede verstandhouding met België niet wilde verstoren, en zijn groot-protestantse collega's, vormt voor dit ministerie geen enkel probleem. Als lid van die vereniging en als drager van de onderscheidingsteken behorend bij het commandeurschap in de Luxemburgse orde van de Eikenkroon – hem verleend op 15 juni 1855 – vergezelt Van der Bruggen 26 augustus Willem III, Simons en Gevers van Endegeest naar de hoofdstad om daar aanwezig te zijn bij de onthulling van het beeld *De Eendragt*, het gedenkteken van de vereniging 'ter herinnering aan de volksgeest in de jaren 1830 en 1831'¹⁷⁸, dat bekendheid heeft gekregen onder de bijnaam 'Naatje van de Dam'.

De derde maandag in september opent de koning de zitting van de Staten-Generaal met een door Van Rappard – in de geest van de sluitingsrede – opgestelde troonrede, waarin de regering onder meer een gelijktijdige regeling van het lager, middelbaar en hoger onderwijs in het vooruitzicht stelt.

Ruim een week later treedt Van der Bruggen met zijn 'extra-parlementaire zakenkabinet' dat voor de oplossing van de schoolkwestie een parlementaire meerderheid hoopt te vinden de kamer tegemoet. Hij is gesterkt door Beets' gelukwens met de troonrede alsook door diens woorden.

'Groen zoo min als Thorbecke en Thorbecke zoo min als Groen zijn echte Nederlandsche typen, ofschoon hunne partijgangers dit van hen wenschen te maken met alle kracht. Maar *gij zijt* het. Reken daarop'¹⁷⁹.

Deze morele steun heeft hij hard nodig.

In het ontwerp-adres van antwoord op de troonrede, in het bijzonder in de zesde paragraaf, laat de kamer onomwonden haar ongenoegen blijken over de gang van zaken sedert juni. In die paragraaf staat te lezen, dat indiening van de wet op het lager onderwijs 'thans geen verder uitstel gedooft', voorts dat het gevoelen van de kamer over dat onderwerp, uitgedrukt in het voorlopig verslag van april, bekend is en ten slotte dat zij evenals de koning de grondwettelijk vastgelegde gewetensvrijheid en eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen gehandhaafd wil zien.

Deze weinig welwillende houding tegenover de regering is de kamermeerderheid niet in alle opzichten kwalijk te nemen. Constitutioneel beschouwd heeft zij voor een dergelijke opstelling alle reden. Hoewel zij het in hoofdlijnen eens was over het ontwerp-Van Reenen en de tegenpartij bij de verkiezingen een nederlaag leed, was zonder duidelijk aanwijsbare redenen een ander ministerie opgetreden, van wie zij – in de geest van de anti-revolutionaire minderheid – invloed van de kerkgenootschappen op de politiek en reactionaire, ongrondwettige handelingen verwachtte. Ofschoon deze houding begrijpelijk en verklaarbaar is, berust zij – evenals die van Groen van Prinsterer – op een aantal misverstanden en vooroordelen.

Ondanks sluitings- en troonrede wantrouwt de kamer de regering. Zij veronderstelt, dat Van der Bruggen anti-revolutionair is en een man 'van streng kerkelijke beginselen'¹⁸⁰. Zijn ministerie beschouwt zij als een coalitie van anti-revolutionairen en reactionairen, van wie niets minder te verwachten is dan een poging de grondwet met voeten te treden en de gemengde openbare school

te splitsen ter bevrediging van de petitionarissen. Weinig leden beseffen, dat de ziel van dit kabinet zich een tweetal jaren eerder in dezelfde kamer heeft doen kennen als een fervent voorstander van het grondwettelijk vrijheidsbeginsel ofwel van gewetens-, godsdienst- en onderwijsvrijheid voor iedereen.

De diepe verontwaardiging van de ministers over dit parlementair wantrouwen is eveneens begrijpelijk. De houwdegen Forstner van Dambenoy verklaart zich onmiddellijk vóór kamerontbinding; een stap die Van Rappard het ministerie ontraadt.¹⁸¹ Hoewel Van der Bruggen geen ontbinding wenst, lijkt hem hantering van dit middel onvermijdelijk en wel om een tweetal redenen. Ten eerste is de kamer 'hostiel' en 'onvoegzaam jegens de Koning', ten tweede gedraagt zij zich vijandig tegenover een ministerie, dat in de geest van de grondwet het openbaar onderwijs niet wil scheiden van het christelijk beginsel, maar juist daarin het middel zoekt de gewetensbezwaren op te heffen en bevrediging op onderwijsgebied te bewerkstelligen. Op aandrang van Van Rappard besluit het kabinet een 'expectatieve houding' jegens de kamer aan te nemen en deze nader te informeren over de grondslagen van het te volgen beleid, in het bijzonder ten aanzien van het schoolvraagstuk.

Bij aanvang van de driedaagse schermutseling tussen regering en kamer – van 24 tot 26 september 1856 – krijgt Van der Bruggen gelegenheid dit besluit uit te voeren. Als volgens afspraak vraagt Schimmelpenninck van der Oije – zoals bekend een persoonlijk vriend van de formateur – de regering inlichtingen te verstrekken omtrent de richting van het kabinet, de vorming ervan en het aftreden van het ministerie-Van Hall. De minister van justitie benevens tijdelijk voorzitter van de ministerraad valt direct met de deur in huis.¹⁸² In tegenstelling met hetgeen Thorbecke en Van Hall vóór hem hebben gedaan, maakt hij de kamer zo snel mogelijk bekend met de beginselen van het kabinet. Door wantrouwen is zij echter niet in staat die grondslagen als zodanig op hun waarde te schatten.

Overeenkomstig zijn opvattingen over het constitutionele stelsel tracht Van der Bruggen zijn gehoor te overtuigen van zijn streven – en dat van zijn kabinet – naar gemeenschappelijk overleg in een goede verstandhouding en naar verzoening van regering en parlement, woorden, die zijn standpunt over verzoening tussen de vertegenwoordigers van respectievelijk het beginsel van gezag en dat van vrijheid duidelijk – althans voor wie met zijn denkwijze bekend is – weergeven. Aangezien het kabinet zich aldus opstelt en zich niet achter de koning verschuilt, maar zelf verantwoordelijk wil zijn voor het aanvaarden van de opdracht, verwacht de minister van justitie van de kamer een welwillende en geen vijandige houding. Vervolgens brengt hij de kamer op de hoogte van de redenen voor de kabinetswisseling, te weten het aftreden van Van Hall, de onderwijskwestie en de wens van de koning een ministerie te vormen, dat in tegenstelling tot Van Reenen genegen zou zijn middelen te zoeken om tegemoet te komen aan de gewetensbezwaren. En hij voegt daaraan toe:

'eene mogelijkheid welke bij mij allezins geacht wordt aanwezig te zijn'

Wat hij – wellicht zonder opzet – verzuimt de kamer uit te leggen, is, dat voor hem wel het christendom of het christelijk beginsel zelf een zaak van het geweten is, maar niet de weg erheen, in dit geval het middel van een bepaalde schoolvorm, en ook dat het ontwerp-Van Reenen die gewetensvrijheid had aangetast door enerzijds op de school de mogelijkheid open te houden voor een bepaald soort godsdienstig onderwijs in de geest van 'alle godsdienst is goed en gelijk' en anderzijds de christelijke godsdienst van de school te verbannen.

Met veel omstandigheid verhaalt hij daarentegen de regeringsbeginselen. Bepalend voor de richting van het kabinet is volgens hem het beginsel van verzoening, gegrond op de ethische kracht, die ligt in de erkenning van de actuele situatie en

'der waarheid dat er gewetensbezwaren () bestonden'
en gericht op het doel

'breuken te verwijderen, wonden te heelen, tweespalt op te heffen'

Uit de aard van de zaak kan deze verzoenende staatkunde 'niet exclusief' en evenmin 'reactionair' zijn. Zij legt de regering de taak op zich boven de partijen op te stellen, ten einde

'het goede en ware dat bij alle te vinden is, te doen samenwerken, tot bevordering van het heil des Vaderlands'

De regering wil deze taak vervullen overeenkomstig de grondwettige bepalingen en de denkbeelden die de uitdrukking zijn van de individualiteit – het gemeenschappelijk geweten – van de bevolking, aldus Van der Bruggen

Deze rede is in drieerlei opzicht van betekenis. In de eerste plaats maakt zij duidelijk, hoe onjuist de mening van Dooyeweerd (1894 1977) is, dat Van der Bruggen 'geen eigen, maar een *koninklijk* programma' geeft en dat rondout zegt¹⁸³. Open en bloot legt de minister van justitie zijn beginselen, die van het evangelisch christendom, de antropologie en de actualiteit, op de regeringstafel. Eveneens onjuist is de bewering van Van Welderen Rengers, dat de formateur raadselachtig optreedt en dat zijn staatkundige beginselen 'in lijnrechten strijd' zijn met die van de meerderheid der volksvertegenwoordiging¹⁸⁴. Zowel uit deze rede als uit latere verklaringen blijkt, dat de beginselen van Van der Bruggen op politiek gebied dichterbij die van Thorbecke liggen dan bij die van Groen van Prinsterer.

Ten tweede spreekt uit zijn woorden een verlangen naar gelijkgezindheid tussen kroon en parlement. Onder deze homogeniteit verstaat hij in dit verband, dat alle betrokkenen de wil kunnen opbrengen de onderwijskwestie tot bevrediging van allen, in het bijzonder van de gewetensbezwaarden, op te lossen.

Ten slotte maakt hij daarin duidelijk, dat onderling wantrouwen deze gemeenschappelijke taakaanvaarding in de weg staat, daar de kamer onderling verdeeld is en de regering niet vertrouwt.

Groen van Prinsterer bevindt zich in een uitermate moeilijke positie. Bevangen door een aantal illusies, waaronder die over de vijandige opstelling van het kabinet tegenover de kamermeerderheid en over het beginsel van de gemengde school – dat in zijn ogen lijnrecht staat tegenover de oorsprong, het levensbeginsel van het ministerie – begrijpt hij de houding van de regering niet. Niet beseffend, dat Van der Bruggen de gemengde openbare school als regel wil handhaven maar haar gemengdheid facultatief wil stellen, attendeert de anti-revolutionair het ministerie op zijn ontstaansgrond. Aangezien hij uitgaat van een onverzoenlijke tegenstelling tussen de koning, het kabinet, de petitionarissen en de anti-revolutionairen aan de ene kant en de kamermeerderheid aan de andere kant alsmede van een onderwijswet die eerstgenoemden moet bevredigen, kan hij zich niet aansluiten bij de door de regering gewenste verzoenende staatkunde.

Liberalen en katholieken, die een dergelijk door Groen van Prinsterer gewenst, maar door hen gevreesd optreden van deze regering verwachten, horen een rede met mooie woorden, die hun vrees voor de daden niet wegneemt.

Een poging van Groen van Prinsterer de regering de 'helpende' hand te reiken door een amendement in te dienen, waarin hij in plaats van 'geen verder', geen 'langdurig' uitstel vraagt, voorts aandringt op een regeling in hoofdlijnen en waarin bovendien de zinsnede voorkomt, dat de kamer elk middel wil onderzoeken waarmee de regering getrouwe naleving van de grondwet in overeenstemming wil brengen met de behoeften van de natie, in het bijzonder met die van het volk achter de kiezers, moet derhalve wel schipbreuk lijden, evenals trouwens zijn strijd tegen de kamermeerderheid. In tegenstelling met de minister van justitie is hij de partijman, die in de adhesiebetuiging in het antwoord van de kamer aan het voorlopig verslag van april een vasthouden ziet aan de hoofdgedachte van dat verslag, namelijk handhaving van de gemengde openbare school. In een uitvoerig betoog tracht de leider van de minderheid aan te tonen, dat de gedachte aan die school 'heileloos' is, aangezien zij tot gevolg heeft, dat het christelijk, lees kerkgenootschappelijk, beginsel ten voordele van vrijzinnigen, joden en katholieken uit de school wordt verbannen, de school zelf godsdienstloos, lees onafhankelijk van de kerkgenootschappen, gemaakt en de grondwettelijke gelijkstelling der gezindheden ten nadele van protestanten verbroken¹⁸⁵.

Ter wille van de gewenste verzoening ziet Van der Bruggen zich genoodzaakt zich zowel van de anti-revolutionairen als van de liberalen en katholieken te distantieren. In niet mis te verstane bewoordingen tracht hij het door zijn vriend geschetste beeld van een tegenstelling tussen de kroon aan de ene en de kamer aan de andere kant uit de wereld te helpen. Hij wijst de volksvertegenwoordigers er nogmaals op, dat de kroon gedreven wordt door een geest van verzoening, met welke de halsstarrige houding van zowel meerderheid als minderheid in strijd is. Aangezien de redactie van het antwoord die houding weergeeft, acht hij de zesde paragraaf 'hoogst onaangenaam'.

voor de regering, niet vanwege de daarin voorkomende verwijzing naar het voorlopig verslag Hoezeer ook het amendement van Groen van Prinsterer een gevolg is van een welwillende opstelling, kan de regering het toch niet aanvaarden, daar zij geen tegenstelling ziet tussen de grondwettelijke bepaling ieders godsdienstige begrippen te eerbiedigen en de behoeften van een deel der natie. Ten einde het verschil tussen de visie van Groen van Prinsterer en die van hem en de regering duidelijk te doen uitkomen, stelt hij nadrukkelijk vast, dat het standpunt van het kabinet omtrent het christelijk beginsel der natie inhoudt, dat het

‘niet de taak der Regering (is) om te zorgen voor de Christelijke behoeften van het volk, () het is de taak der Regering en haar pligt integendeel om dat geheel over te laten aan wien dat overgelaten moet worden, maar het is de taak der Regering om toe te zien, dat zij wettten schrijve voor een volk gelijk het bestaat’¹⁸⁶

Geen van de kamerleden blijkt zijn standpunt te begrijpen. Zij zien slechts de onderscheiding tussen algemeen zedekundig dogmaloos en kerkgenootschappelijk dogmatisch christendom. Ter wille van de gewetensvrijheid van katholieken en joden bepleiten de liberalen verwijdering van alle christendom van de gemengde openbare school en houden zij – mede dank zij de houding van Groen van Prinsterer en ondanks de geruststellende woorden van Van der Bruggen – vast aan het in april ingenomen standpunt.

Met de bedoeling de dreigende patstelling te doorbreken dient de Delftse afgevaardigde Mr. W. Wintgens (1813-1895, conservatief) een amendement in, dat uitdrukking geeft aan de bereidheid van de kamer het in te dienen wetsvoorstel op het onderwijs opnieuw te onderzoeken. Liberalen en katholieken zijn echter niet genegen deze reële handreiking aan het ministerie te doen.

De vrees voor kamerontbinding groeit. Op de avond van 25 september krijgt Van Rappard bezoek van zijn broer Willem, die komt mededelen, dat zijn vriend Mr. J. A. baron van der Heim van Duyvendijk (1791-1870) hem heeft voorgesteld te zamen met Baud, Donker Curtius en J. A. Philipse (1800-1884) – zwager van Groen van Prinsterer en voorzitter van de eerste kamer – de koning te wijzen op de gevaarlijke consequenties van een ontbinding, maar dat Donker Curtius hem geadviseerd heeft eerst zijn broer te raadplegen.¹⁸⁷ Deze wijst zijn bezoeker terecht met de woorden, dat hem ‘eene tusschenkomst van mannen, waaronder er waren die geweigerd hadden ministers te worden, minder gepast toescheen’.

Het onderwerp kamerontbinding komt ook ter sprake in de aan de kamerdebatten voorafgaande vergadering van de ministerraad. Met steun van Van Rappard verklaart Van der Bruggen zich tegen ontbinding naar aanleiding van het adres van antwoord. De anderen daarentegen zijn van mening, dat de regering daarvan eerst kan afzien wanneer het amendement-Wintgens wordt aangenomen.¹⁸⁸

Onder druk van de omstandigheden stelt de commissie van redactie een verzachting voor van de zesde paragraaf, die in geen enkel opzicht wezenlijk tegemoet komt aan het verlangen van Van der Bruggen, dat de kamer zich vrijwillig bereid verklare te zamen met het ministerie de schoolkwestie op te lossen.

Gelukkig voor hem zet Thorbecke een stap in de door de minister gewenste richting. De liberale leider stelt zich positief op jegens het kabinet, wenst niet gerekend te worden tot degenen die het ministerie met weerzin hebben zien optreden en is bereid de ministers met vertrouwen tegemoet te treden, wel voegt hij daaraan de opmerking toe, dat dit vertrouwen betrekking heeft op de oprechtheid van de bedoelingen van de minister en niet op het ministerieel stelsel. In tegenstelling tot Groen van Prinsterer is hij het met Van der Bruggen eens, dat niet de wil van de koning, maar de door het ministerie geaccepteerde opdracht ter beoordeling staat. Juist daarover wenst hij nadere informatie. Hij kan zich namelijk niet voorstellen hoe de regering de twee tegenover elkaar staande standpunten wil verzoenen. De meerderheid – die tegen kerkgenootschappelijke bijzondere scholen geen bezwaar heeft – verwerpt het streven van de minderheid naar invloed van de kerkgenootschappen op de openbare school of naar openbaar onderwijs dat bruikbaar is voor de gezindheden. Gehoord de minister van justitie over de taak van de regering met betrekking tot de christelijke behoeften van het volk is hij van mening, dat het Van der Bruggen weinig moeite zal kosten ‘ons te verzoenen’. Vervolgens spreekt hij de hoop uit, dat het kabinet het verzoeningsmiddel moge vinden.

'niet om de wet met de petitionarissen, maar de petitionarissen met de wet te verzoenen'¹⁸⁹
Van het voorstellen van een amendement ziet hij af na de verandering, die de commissie in het ontwerp-antwoord heeft aangebracht en die geen wijziging betekent van het meerderheidsstandpunt

'de uitkomsten van ons onderzoek vast te houden, zonder die uitkomsten daarom nog voor ons laatste woord te verklaren'

Deze woorden geven Van der Bruggen nieuwe moed. Aangenaam getroffen beantwoordt hij de gestelde vraag met de verzekering, dat hij niet twijfelt aan de mogelijkheid een verzoening tussen genoemde scherpe tegenstelling tot stand te brengen en dat de liberale leider hem in deze overtuiging gesterkt heeft door met hem van oordeel te zijn, dat het christendom – in de zin van christelijke godsdienst – niet 'geignoreerd' mag worden. Hij roept Thorbecke als het ware toe voor die waarheid uit te komen en zich niet langer te verzetten tegen een regering, die de school zomin van een kerkgenootschap als van een godsdienstige richting afhankelijk wil maken en die blijkens troon- en sluitingsrede 'niets anders dan die noodzakelijkheid' erkent alsook 'ter bevrediging der conscientien' tracht te realiseren.¹⁹⁰

Indien de kamer aan deze oproep gehoor had gegeven, was Van der Bruggen er na drie dagen in geslaagd de wet met de hoofdgedachte van het petitionnement – handhaving van een band tussen christendom en school – te verzoenen. Hem had dan alleen nog de zeer moeilijke taak gewacht de anti-revolutionairen met een wet te verzoenen, die zomin het evangelisch christendom als een kerkgenootschappelijke of een godsdienstige richting op de openbare school *ver*, maar evenmin – en daarin lag de moeilijkheid – gebod.

Ondanks de bemoedigende woorden van Thorbecke behelst de omstreden paragraaf de uitspraak, dat de kamer het in april ingenomen standpunt, dat in de zienswijze van Groen van Prinsterer handhaving van de gemengde school en in die van Van der Bruggen verbanning van het christendom van die school betekent, als 'onherroepelijk' beschouwt, voor een regering grond op verzoening een onaanvaardbare stellingname.

Van der Bruggen kan derhalve geen genoegen nemen met de verklaring van de commissie dat de betreffende zinsnede niet inhoudt, dat de kamer zich niet met het onderzoek van het in te dienen wetsontwerp wil bezighouden.

Niemand beseft, dat de minister van justitie, die zich in dit opzicht 'zeer gevoelig' toont, afgaat én op hetgeen geschreven staat én op de geest achter die woorden en daarenboven de houding betreurt van degenen die bereid zijn tot nader onderzoek, maar dit beschouwen als een van buitenaf – door de grondwet – opgelegde plicht.

De duidelijk teleurgestelde Groen van Prinsterer begrijpt steeds minder van de gang van zaken. Een nieuwe illusie is bij hem ontstaan, te weten: de houding van Van der Bruggen is een geheel andere dan op grond van zijn verleden van hem verwacht mag worden. Vasthoudend aan zijn beeld van de situatie tracht hij katholieken en joden voor zijn denkbeeld van facultatieve splitsing te winnen alsmede voorstanders van algemeen christelijk onderwijs te paaien met de opmerking, dat ook hij algemeen christendom wenst, zij het telkenmale gecorreleerd met de leer der onderscheiden kerkgenootschappen en zonder terzijdestelling van de hoofdwaarheden van het christendom. Ofschoon hij de bezwaren van Van der Bruggen tegen zijn amendement niet begrijpt, ziet hij in, dat hij dat beter kan intrekken.

Na dit curieuze 'gevecht' zet de kamer de beraadslagingen voort over de vraag welk verschil er nog bestaat tussen de bedoeling van het commissie-voorstel en de inhoud van het amendement-Wintgens. Op aanraden van Van Rappard, die zich realiseert dat het amendement verworpen zal worden, drijft Van der Bruggen de vertrouwenskwestie niet op de spits. Zonder evenwel zijn collega's te raadplegen verklaart hij, dat de regering accoord gaat met de aangebrachte verzachting, zij het met de aantekening dat zij die opvat in de geest van het amendement-Wintgens.

Na deze mededeling wordt het adres van antwoord met 60 tegen 6 stemmen – waaronder die van de vijf anti-revolutionairen – aangenomen.

Een dreigend conflict is voorkomen. Hoewel Van der Bruggen neerslachtig is en bevreesd te veel concessies te hebben gedaan en hoewel Simons en Mijer in tegenstelling met Van Rappard, Van Romunde en Lotsy zijn handelwijze afkeuren, is de algemeen aanvaarde mening onjuist, dat

de regering zich bij de wil van de kamermeerderheid heeft neergelegd. Beide 'partijen' hebben een kleine concessie gedaan, Groen van Prinsterer achterlatend in het 'BITTER-zoete' van zijn positie tegenover het ministerie¹⁹¹.

De definitieve breuk tussen Van der Bruggen en de anti-revolutionairen komt twee maanden later tijdens de algemene beschouwingen over de begroting. Staande tegenover een kamer die niet nalaat spoedige indiening van de onderwijswet te vragen en het ministerie wantrouwend te bejegenen, ziet Van der Bruggen zich genoodzaakt allerlei misverstanden uit de weg te ruimen. Na de toezegging gedaan te hebben die wet zo spoedig mogelijk in de kamer te zullen brengen, stelt hij nogmaals, dat de regering geen reactie in de zin heeft en dat zij niet is opgetreden om tegemoet te komen aan *alle* wensen van de petitionarissen, maar uitsluitend om, waar 'het nu juist gold gewetensbezwaren', in gemeenschappelijk overleg een middel te zoeken die op te heffen. Geduldig poogt hij de kamer uit te leggen, dat het onrecht is, wanneer de meerderheid de wet wil voorschrijven aan de minderheid of omgekeerd en dat het ministerie rechtvaardigheid wil betrachten¹⁹².

Deze woorden wekken verbazing, maar treffen toch doel. De liberalen oordelen gunstig over zijn betoog, terwijl Groen van Prinsterer zijn idealen in rook ziet vervliegen.

'De toestand van wellicht geen lid dezer Kamer is zoo moeilijk als de mijne', constateert de anti-revolutionaire woordvoerder. Hem gaat het niet in de eerste plaats om het tijdstip waarop de wet wordt ingediend, maar om het daarin voorkomende onderwijsstelsel. Dat kan zijns inziens geen ander zijn dan dat van de facultatieve splitsing. Hij veronderstelt nog steeds, dat de hoofdgedachte van het petitionnement, van de koning, van Van der Bruggen en dus ook van het kabinet, een protest inhoudt tegen de gemengde school; de bekende misvatting sedert het onderhoud van *Oud Wassenaer*. Uit zijn persoonlijke aanval op Van der Bruggen, die immers 'de onhoudbaarheid der gemengde school jaren achtereen heeft verdedigd' – een beschuldiging waarvoor hij geen enkel bewijs levert – blijkt zijn gebrekkige kennis van de opvattingen van zijn vriend alsook hoezeer deze anti-revolutionair politiek bedrijft op grond van illusies. Slechts één gedachte wenst hij als zodanig te erkennen, namelijk de illusie dat het kabinet gevormd is in anti-revolutionaire zin. Dat droombeeld heeft slechts acht dagen geduurd en is hem benomen door de sluitingsrede¹⁹³. Ontgoocheld vraagt hij zich af wat hem te doen staat. Eén besluit is snel genomen: de oorzaak van het misverstand ligt niet bij hem.

Zonder de moeite te nemen alsnog zijn gebrek aan kennis van de denkbeelden van Van der Bruggen op te heffen, schept hij nieuwe kunstmatige voorstellingen. Het ministerie is voor de meerderheid teruggedeeind, voorts ontrouw geworden aan de koninklijke opdracht ofwel aan zijn reden van bestaan en zal met dezelfde wet komen als Van Reenen. De hoofdschuldige is Van der Bruggen; die heeft als minister zijn bondgenoten in de steek gelaten en zowel zijn beginselen als zijn anteceden ten verloochend.

Met behulp van een aantal citaten van Van der Bruggen uit 1854 tracht hij aan te tonen, dat deze in zijn hoedanigheid van minister geen *penoegen* kan en mag nemen met een christelijk gemengde school, die slechts in naam een christelijk karakter heeft. Daartegen heeft de schoolman Van der Bruggen zich immers altijd verzet, evenals tegen iedere vorm van christelijk onderwijs op de gemengde openbare school. Zijn conclusie ligt voor de hand: een werkelijk christelijk gemengde openbare school is onmogelijk, zodat Van der Bruggen als minister daarmee zijn opvattingen als schoolman verloochent.

Zonder te beseffen, dat deze citaten eerder een argument vóór dan tégen de minister zijn – deze heeft immers altijd gesteld dat elke vorm van godsdienstig onderwijs op de gemengde openbare school onwenselijk en onmogelijk is – gaat de anti-revolutionair in deze zin voort met zijn op drijfzand gebaseerde filippica.

Van der Bruggens reactie op deze merkwaardige redevoering volgt twee dagen later, 24 november, met de toezegging strijd te zullen voeren, zowel 'tegen een oud vriend' als 'tegen den zeer bekwamen redenaar' Thorbecke. Ten einde in de gelegenheid te zijn nog meer misvattingen uit de weg te ruimen en onjuiste beschuldigingen aan zijn adres te weerleggen, roept hij de kamer toe: 'Tirez, messieurs'¹⁹⁴. Wanneer geen nieuwe bedenkingen naar voren worden gebracht, stelt de minister, dat hij bereid is te spreken indien de kamer genegen is langer dan normaal bijeen te blijven. Zij gunt hem alle tijd, maar dan wel de volgende dag.

In een zeer uitvoerig en meesterlijk betoog dient de diep verontwaardigde minister en schoolman Van der Bruggen dan zijn voormalige vriend Groen van Prinsterer van repliek¹⁹⁵. Diens rede heet hem het bewijs geleverd van het talent waarmee deze vriend en vijand 'naar zijnen aard' niet 'op irenische', maar 'op ironische wijze' weet te behandelen. Bij wijze van uitzondering accepteert hij die 'polemiserenden toon'. Stuk voor stuk tracht hij zijn tegenspeler diens illusies te benemen. Na een duidelijke toespeling op Groen van Prinsterers houding bij het overleg rond de kabinetsformatie, probeert hij de kamer te overtuigen, dat het kabinet niet in anti-revolutionaire geest – in de betekenis van politiek kerkelijke partij – is ontstaan en dat vorming van een dergelijk ministerie daarenboven en onwenselijk én onmogelijk was. In de tweede plaats wijst hij de anti-revolutionair op diens misvatting, dat het volk achter de kiezers identiek is met de natie en dat de anti-revolutionaire richting derhalve de nationale is. De volgende drie illusies betreffen ten eerste de hoofdgedachte van het petitionnement, van de koning en van het kabinet, die geen protest inhoudt tegen de gemengde school, ten tweede de persoon van Van der Bruggen zelf, die in genoemde zin nimmer anti-revolutionair is geweest en dat evenmin ooit wil zijn en ten slotte de beschuldiging, dat hij facultatieve splitsing in dezelfde betekenis opvat als de anti-revolutionairen. Recht op de man af voegt hij hen toe, dat hij

'nooit van gevoelen (is) geweest, dat een Christelijke, theologische, kerkelijke of onkerkelijke rigting () als zoodanig eene politieke partij mogt wezen'

Het is zijn vaste overtuiging, dat

'de gemengde school goed, in den waren zin zelfs Christelijk kan zijn zonder bepaald leerbegrip () zelfs () zonder het gebruik van den Bijbel'

Ofschoon hij

'als Christen, als dilettant theoloog, als paedagoog, als schoolman bovenal', altijd voorstander is geweest en nog is van toepassing van het christelijk beginsel op de school alsook van christelijk onderwijs en hem tot bereiking van dat doel de bijzondere schoolvorm als het meest geschikte middel voorkomt, is en blijft hij van oordeel, dat hij

'als Staatsman en wetgever'

zomin deze schoolvorm als de wijze waarop het christelijk beginsel op het onderwijs toegepast kan worden aan de natie dwingend kan en mag voorschrijven.

Ook bij hemzelf is een illusie verstoord. Op *Oud Wassenaer* heeft hij zich met de gedachte gevleid, dat zijn vriend dit kabinet niet zou tegenwerken en het zou kunnen aannemen 'gelijk het reilt en zeilt', aangezien het 'iets, misschien meer dan hij denkt, heeft van hetgeen waarvoor hij' en hij niet alleen sympathie heeft. Het zou voor Van der Bruggen 'eene zeer smartelijke illusie' zijn, indien te zijner tijd zou blijken,

'dat de anti-revolutionaire rigting van mijnen vriend, en bepaaldelijk van hem, zoo exclusief, zoo onhandelbaar ware, dat zij niet in staat zou zijn iets goeds te zien, te waarden en te ondersteunen, dan hetgeen regtstreeks alleen van haar uitgaat'

Met het uitspreken van de hoop dat de anti-revolutionaire richting moge leren inzien, dat het evangelie geen zaak is van staat en wetgeving, keert hij zich van Groen van Prinsterer af en wendt hij zich tot Thorbecke.

Het hoofdthema van Thorbeckes betoog was de vraag naar de politieke richting van het kabinet. In tegenstelling tot Groen van Prinsterer, die zich in de ogen van Van der Bruggen uitsluitend bezig hield met vormen en middelen, trachtte Thorbecke door te dringen tot het wezen van het kabinetsbeleid. Zijn misverstand is verklaarbaar, daar in zijn ogen de minister van justitie een anti-revolutionair is, van wie hij splitsing van de openbare school verwacht.

Zijn stokpaardje berijdt tracht Van der Bruggen Thorbecke zo beknopt en duidelijk mogelijk het hart van het kabinetsbeleid te tonen. Dat hart bestaat uit de beginselen van het christendom, de antropologie en de actualiteit alsmede uit de toepassing daarvan. In dit hart is harmonisering te vinden van de tegenstelling tussen de eenzijdigheid in de beginselen van zowel anti-revolutionairen als liberalen. Optredend als dilettant-theoloog karakteriseert hij deze twee richtingen als idealistisch en derhalve als exclusief en als niet nationaal, aangezien de ene richting zich hoofdzakelijk richt op het volk *achter* de kiezers en de andere op de kiezers alleen. Als gevolg van dit idealisme staan beide richtingen tegenover elkaar, ofschoon de consequentie van beider standpunt

voor individuen dezelfde nadelige gevolgen heeft. Het idealisme van de anti-revolutionairen, dat zijns inziens bestaat uit een eenzijdige Gods- en mensbeschouwing, waarin een individu een van God en van een kerkgenootschap afhankelijk religieus wezen is, en uit een staatsbeschouwing, waarin het christendom als leerbegrip geïdentificeerd wordt met de staat als christelijke staat, leidt zowel tot mechanisering van dat individu als tot de eis van een school, bruikbaar voor de gezindheden ofwel met een kerkgenootschappelijke schoolgodsdienst. Het eenzijdig Gods- en mensbegrip van de liberalen, waarin een individu daarentegen een van de staat afhankelijk maatschappelijk wezen is, en hun staatsbeschouwing, waarin staat en godsdienst gescheiden zijn, leidt naar zijn overtuiging eveneens tot vernedering van dat individu tot werktuig en op onderwijsgebied tot de roep om een staatsschool voor allen, hetzij zonder godsdienst, hetzij met een staatsschoolgodsdienst, die te kenmerken is als zedekundig dogmaloos christendom boven theologisch-kerkelijke twist.

Beide richtingen trachten hun ideaal te verwezenlijken in de school, door dat dwingend voor te schrijven en dat van de ander te verbieden.

Boven deze met elkander strijdende partijen staat de regering, die zomin eenzijdig idealistisch als exclusief of niet-nationaal, maar juist verzoenend wil optreden. Deze verzoening houdt volgens Van der Bruggen in vereniging van idealisme en actualiteit. Bepalend voor het regeringsbeleid is derhalve én het idealiserend element, dat te vinden is in de ware christologie en in de beschouwing van de mens als zedelijk wezen, én het actualiserend element 'van waardering van den actuelen toestand' en van het geweten van het volk hetwelk zich bevindt in een fase van het ontwikkelingsproces naar ware humaniteit, die zich manifesteert in een duidelijk vrijheidsstreven. Op grond van deze beginselen bestaat de taak van de wetgever uit

'het bestaande te regelen, te organiseren, *een nieuwen toestand te scheppen*, vermag hij niet'. Hij mag wel wegen banen en ruimte maken voor een betere toekomstige situatie. Deze politiek is in Van der Bruggens ogen inclusief, eclectisch en verzoenend, daar zij het goede, het ware uit de eenzijdige richtingen verenigt. Voor de school betekent dit beleid ten eerste, zomin een scheiding bewerkstelligen tussen onderwijs en opvoeding thuis en op school als tussen de openbare school en het christendom, ten tweede, geen enkele kerkgenootschappelijke of godsdienstige richting ge- of verbieden, ten derde, het christelijk karakter van die school beschouwen als een element van opvoeding en niet van onderwijs en ten slotte de onderwijzer verbieden iemand in zijn geweten te kwetsen.

De regering wil vrijheid van en voor het onderwijs, hetgeen zeggen wil een onderwijswet maken, die de school een vrije ontwikkeling garandeert en opvoeding en onderwijs aan de onderwijzer, de godsdienstige opvoeding aan de kerkgenootschappen en het scheppen van gunstige voorwaarden aan de staat overlaat, zodat scholen kunnen ontstaan naar het karakter van de natie geprononceerd individualistisch of christelijk van aard en waar vrijheid van geweten heerst. De politiek die dat nastreeft noemt Van der Bruggen vrij, liberaal, waarlijk vrij, waarlijk liberaal, waarlijk anti-revolutionair, kortom, evangelisch-christelijk.

Groen van Prinsterer weigert de hem toegeschreven illusies als zodanig te erkennen. Hij heeft zich geen anti-revolutionair kabinet voorgesteld, maar één in anti-revolutionaire zin, geen tegemoetkoming aan alle petitionarissen, maar aan de hoofdgedachte van het petitionnement en geen Van der Bruggen als 'volbloed-antirevolutionair', maar als bestrijder van de gemengde school en als voorstander van facultatieve splitsing.

In een tweede persoonlijke aanval tracht hij aan te tonen, dat de minister liberaal is geworden, dat het actualiteitsbeginsel aansluiting betekent bij de publieke opinie en dat het leggen van een verbinding tussen de gemengde openbare school en het christendom in strijd is zowel met het grondwettelijk voorschrift ieders godsdienstige begrippen te eerbiedigen als met eerdere uitspraken van Van der Bruggen als schoolman. Als 'bewijs' voor de laatste beschuldiging moet opnieuw een citaat van Van der Bruggen dienen waarin deze zich keert tegen godsdienstig onderwijs – door Van der Bruggen is bedoeld dat van de Groninger richting – op de gemengde openbare school.

Deze scheve voorstelling van zaken, die aantoont hoe snel nieuwe illusies bij Groen van Prinsterer zijn gewekt, is een van de redenen voor het blijvend wantrouwen van de kamer in de regering.

Als gevolg van de misvatting waarin Van der Bruggen liberaal heet in een andere dan de door hem bedoelde betekenis, beseffen de anti-revolutionairen niet, dat de Nijmeegse onderwijsman altijd verder van hen af heeft gestaan dan zij dachten en zijn de liberalen van oordeel, dat de minister de anti-revolutionaire richting heeft verlaten en 'nader bij de onze' is gekomen. De liberalen realiseren zich niet, dat Van der Bruggen altijd dichter bij hen heeft gestaan dan zij dachten. De gehele volksvertegenwoordiging kan derhalve weinig begrip en vertrouwen opbrengen voor en in 'een anderen man' dan ieder heeft gedacht.¹⁹⁶

Terwijl Van Reede van Oudtshoorn de verontwaardiging van Van der Bruggen over de houding van Groen van Prinsterer deelt en tussen beide vrienden tracht te bemiddelen, wisselen die nog dezelfde dag brieven, waaruit blijkt, dat de minister de vriendschap niet wil verbreken en dat het kamerlid de uitgestoken broederhand bereidwillig aanvaardt.¹⁹⁷ Van Lynden, die zich volledig achter zijn leider schaart en de houding van de minister afkeurt, is daarentegen van mening, dat zijn voormalige vriend oude bondgenoten overboord geworpen heeft en beginselen alsook antecedenten verloochend.¹⁹⁸

Het is merkwaardig te moeten constateren, dat deze naaste medewerker van Van der Bruggen weliswaar erkent, dat zijn vriend als schoolman altijd de verplichte gemengdheid van de openbare school bestreden en christelijk onderwijs zonder de bijbel onbestaanbaar geacht heeft, maar desondanks niet begrijpt dat deze als minister die standpunten onverkort handhaaft in zijn opvatting de gemengdheid van de openbare school niet langer verplicht te stellen en christelijk onderwijs – let wel niet onderwijs dienstbaar aan een christelijke opvoeding – op die school én onwenselijk én onmogelijk realiseerbaar te vinden.

Woorden van sympathie en instemming met zijn houding ontvangt Van der Bruggen van Beets, die hem aldus aanmoedigt:

'De Christelijke staatsman is niet die, die à tort et à travers een Christelijken staat, naar de gedachten zijns hoofds, wil formeeren en fatsoeneeren, maar die met den staat, met zijn volk Christelijk handelt, en er alles voor over heeft om, met het Beste in het hart, zijn Volk met geduld van het gebrekkige tot het Betere op te voeren'.¹⁹⁹

Chantepie de la Saussaye laat zich in dezelfde zin uit. Deze predikant ziet in de breuk tussen de twee vrienden die tussen *Ernst* en *Vrede* en de juridisch-confessionelen. Hij wijst Van der Bruggen op hun gemeenschappelijk beginsel, te weten 'de persoonlijke Christus, de Godmensch', in wie 'het humanisme van Thorbecke en het theocratische van Groen' verzoend is, en erkent diens standpunt als 'ideaal', 'reel' en 'actueel'.²⁰⁰ Ook Heldring, die de *Politieke Beschouwingen* in zijn blad van Mackay heeft overgenomen, schaart zich achter Van der Bruggen.²⁰¹

Inmiddels is in de boezem van het ministerie, met name door Simons, verbazing geuit over de felle oppositie van Groen van Prinsterer, die, naar hij – en met hem ook anderen – van de formateur had begrepen, op *Oud Wassenaer* steun had toegezegd.

Wanneer de opposant deze opmerking verneemt, verlangt hij op stel en sprong een onderhoud met de ministers van justitie en van binnenlandse zaken om het verwijt van 'trouwloos oppositie maken' te weerleggen. Zijn verzoek leidt weliswaar tot het wisselen van een vijftal brieven, 2 en 3 december, met Van der Bruggen, maar zomin tot een gesprek – dat beiden uiteindelijk overbodig achten – als tot een oplossing van de op *Oud Wassenaer* ontstane misverstanden.²⁰²

Van der Bruggen heeft zijn hoofd in die dagen vooral bij de behandeling van de begroting van justitie en die van binnenlandse zaken. Desgevraagd legt hij de kamer uit wat het verband is tussen het kabinetsbeleid in het algemeen en dat van deze twee departementen in het bijzonder alsmede op welke wijze hij het idealiserend en actualiserend element tot uiting wil laten komen in zijn benadering van het strafrecht.²⁰³

Als voorstander van het Romeins recht houdt hij rekening met de bestaande situatie op rechtsgebied. En ofschoon hij tegenstander is van het absoluut cellulaire stelsel voor het gevangeniswezen, aangezien dit een individu eenzijdig door dwang van buitenaf mechanisch tracht te verbeteren, wenst hij in overeenstemming met de vigerende wettelijke bepalingen de beslissing over ofwel gemeenschappelijke ofwel cellulaire opsluiting over te laten aan de onafhankelijke, vrije en naar zijn geweten oordelende rechter.

Bij de behandeling van de begroting van binnenlandse zaken voert Simons mede ten gevolge van

een opkomende ziekte een zwakke en ongelukkige verdediging. Hij maakt het zich nodeloos moeilijk door aan aanneming van zijn begroting het vertrouwensvotum te verbinden en daarmee de kamer gelegenheid te geven die af te stemmen op grond van extrinsieke redenen.

Op 4 december springt Van der Bruggen voor hem in de bres.²⁰⁴ Hij zegt de kamer toe in verband met de omstandigheden drie afzonderlijke wetten voor het onderwijs te zullen indienen. Na dere bijzonderheden over het ontwerp voor het lager onderwijs weigert hij te verstrekken, daar niet een dergelijk ontwerp aan de orde is, maar de begroting. Zijn rede is grotendeels gewijd aan de antecedenten-polemiek, die hij 'niet edelmoedig' en de kamer onwaardig noemt. Gebruikmaking van dit wapen, dat slechts de schijn van inconsequentie en politieke oneerlijkheid wekt, acht hij strijdig met de vrijheid van een individu en met de roeping van een regering. Een ministerie heeft immers de vrijheid boven de partijen te staan, niet afhankelijk te zijn van welke richting ook en in zedelijke kracht het middel te zien gezag en vrijheid, regering en parlement, anti-revolutionairen benevens liberalen en katholieken met vermindering van iedere dwang met elkander te verzoenen. Een individu mag naar zijn overtuiging nimmer gedwongen worden zijn eigen ideaal met behulp van de wet aan de natie op te leggen. Als voorstander van de bijzondere school voelt hij zich derhalve niet geroepen van zijn positie gebruik te maken en dat middel ten koste van de vrijheid van anderen het volk voor te schrijven. Op basis van dit standpunt wenst hij

'niet bestookt te worden uit hinderlagen, met pijlen, gescherpt in het vuur der politieke hartstogten en gedoopt in het vergif van hatelijke insinuaties'

en acht hij zich verplicht zich

'te zuiveren van de alhier zijdelings op mij gelegde blaam van politieke inconsequentie en van politieke oneerlijkheid'

Zijn geweten staat hem niet toe

'eene wet te helpen tot stand brengen, waarbij het onderwijs () derwijze geregeld wierd, dat het Christelijk gevoel, de Christelijke conscientie en het gemeenschappelijk goed van Christelijke overtuiging, dat bij alle verschil van begrippen in onze natie leeft als een schat, ons wierd ontnomen en die nationale conscientie wierd gekwetst. Ik kan en zal nimmer mijn zegel hechten aan eene wet, waarbij het verboden zou worden, om ook op de school den naam te noemen van Hem, voor wien de geheele Christenheid, met verschillend begrip en verschillend inzicht, zich nederbuigt.'

Met deze woorden geeft de minister bijna zijn gehele onderwijsstelsel weer en trekt hij duidelijk de grenzen van zijn schoolbeleid. Met het oogmerk in dit opzicht ieder bestaand misverstand op te heffen, stelt hij nogmaals en met veel nadruk vast, dat het verschil tussen hem en de anti-revolutionairen bestaat in een verschillende waardering 'van de roeping van het Christendom in betrekking tot den Staat'. Hun Christelijke staat, die hun denkbeeld en begrip van het christendom moet trachten te realiseren, wijst hij met alle kracht die in hem is aldus van de hand.

'Ik kan mij niet voegen bij dat denkbeeld van den Christelijken Staat. Ik beschouw het Christendom niet als geroepen om als staatswet den Staat te vormen en te fatsoeneren. Ik kan het Christendom alleen beschouwen als eene zedelijke levenskracht, als een zuurdeesem, in alle levenskringen gelegd, om ook den staatsman in zijne betrekkingen Christelijk te doen handelen, zonder zijne denkbeelden, leer en begrip van het Christendom aan anderen op te dringen.'

Deze rede ontlokt Thorbecke de opmerking, dat de minister zich een imaginair systeem voorstelt, aangezien gehechtheid van de natie én aan het christendom én aan de gemengde school met elkaar in strijd is. Bovendien vraagt hij zich af wat de minister bedoelt met de uitdrukking, dat de regering de mate van christelijkheid van die school niet wenst te bepalen.

Groen van Prinsterer – die evenals de liberaal bij het horen van de term christendom aan kerkgenootschappelijk godsdienstig onderwijs denkt en die in tegenstelling tot Van der Bruggen onder het verband tussen christendom en staat dat tussen kerkgenootschap en staat begrijpt – kan van dit ministerie geen andere school meer verwachten dan de godsdienstloze openbare met daarnaast vrijheid voor het bijzonder onderwijs.²⁰⁵

Simons is echter niet meer te redden. Twee maal staken de stemmen (31-31), zodat de begroting

van binnenlandse zaken als niet aangenomen beschouwd wordt. Twee dagen later, 7 december, dient hij zijn ontslag in wegens gezondheidsredenen. Slechts drie ministers, Van Rappard, Forstner van Dambenoy en Van der Bruggen, zijn van mening, dat Simons de onderwijswet alsnog moet indienen, de anderen zien hem liever gaan.²⁰⁶

Van der Bruggen weigert onderwijs bij justitie te voegen alsook over te stappen naar binnenlandse zaken. Als voorlopige oplossing zal Van Rappard vanaf 11 december als interim minister binnenlandse zaken gedurende de ziekte van Simons behartigen. De koning weigert diens verzoek om ontslag en stelt hem in staat op *Het Loo* te herstellen en daar aan de onderwijswet te werken.

Half december ontstaat er een conflict tussen Van der Bruggen en zijn zieke collega. Op verzoek van Vrolik heeft Van der Bruggen zijn in augustus of september op schrift gestelde *Hoofdzaken eener te ontwerpen wet op het lager onderwijs*²⁰⁷ alle ministers toegezonden om hun de in juni gemaakte afspraken daaromtrent nog eens onder ogen te brengen. Simons – op de hoogte van de gespannen verhouding tussen hem en een deel van zijn collega's – betreurt deze handeling, aangezien die zonder zijn voorkennis is verricht.²⁰⁸ Hij vindt dit schrijven ontijdig en acht er zich derhalve niet aan gebonden. IJlings trekt Van der Bruggen zijn nota in. In een rondschrijven aan de ministers deelt hij mede, dat hij deze kwestie geheel overlaat aan de minister van binnenlandse zaken. Deze blijkt echter weinig hoop te hebben op aanneming van zijn wetsvoorstel.²⁰⁹ Wanneer zijn collega's niet op zijn advies ingaan de kamer te ontbinden, dient hij 16 januari nogmaals zijn ontslag in, ditmaal zowel om gezondheidsredenen als uit hoofde van zijn pessimistische verwachtingen en zijn niet ingewilligde wens de drie takken van onderwijs in één wet te regelen.

Vermoedelijk is Van der Bruggen niet erg rouwig geweest om dit besluit. Simons trachtte alsnog, mede ten behoeve van de groot-protestanten, de openbare school een algemeen christelijk-zedekundig godsdienstig onderwijs op te dringen.

Ten einde in de vacature te voorzien vraagt Van der Bruggen de uit Indie teruggekeerde Duymaer van Twist, oud-rechter in Deventer en voormalig lid van de schoolcommissie aldaar.²¹⁰ Deze kan echter niet aan het verzoek voldoen. Zijn gezondheid heeft in Indie sterk geleden en omtrent een aantal hoofdpunten van de onderwijswet verschilt hij met Van der Bruggen van mening. Uiteindelijk laat Van Rappard zich overhalen ontslag te nemen als minister van hervormde eredienst, 19 januari volgt zijn benoeming tot minister van binnenlandse zaken.²¹¹

Ruim een maand later, om precies te zijn 23 februari 1857, ontvangt de kamer bij terugkomst van haar winterreces het lang verbeide wetsontwerp op het lager onderwijs, in nauwe samenwerking met Van der Bruggen opgesteld door Van Rappard.

De lijn van sluitings- en troonrede alsook van de toelichtingen daarop door Van der Bruggen in de kamer gegeven is doorgetrokken tot in deze wet.

2. De lager onderwijswet van 1857

Overeenkomstig gedane toezeggingen hebben de bewindslieden Van Rappard en Van der Bruggen het ontwerp Van Reenen en het voorlopig verslag van april 1856 bij hun overwegingen betrokken, zodat het er alle schijn van heeft dat hun concept-wet nauwelijks verschilt van die van Van Reenen. Zomin de kamer – zelfs in haar geheel – als velen daarbuiten slagen er in de schijn van het wezen te onderscheiden. Zij doen het weldra voorkomen alsof beide wetsvoorstellen identiek zijn, zelfs voor wat betreft de beginselen.²¹²

Juist echter in de grondslagen van beide ontwerpen is het grote verschil te vinden, niet zozeer in de vorm. Volledig in overeenstemming met het jarenlang door Van der Bruggen verdedigde schoolstelsel, met zijn nota aan Van Reenen, met zijn kamerredevoeringen van 1 december 1853 en 14 juli 1854, met de strekking van het mede door hem ondertekende adres van 27 februari 1856 alsook met de aan zijn collega's gezonden *Hoofdzaken eener te ontwerpen wet op het lager onderwijs*, is het verzoeningsmiddel voornamelijk gezocht en gevonden in het leggen van een ander fundament onder het ontwerp Van Reenen, in het formuleren van een andere doelstelling van het onderwijs en in het voorschrijven van een andere neutraliteit op de openbare school.

Grondslag en doelstelling van het onderwijs vormen samen de kern van dit voorstel, niet de een

of andere schoolvorm. Zoals van Van der Bruggen verwacht mocht worden zijn wezen en vorm benevens doel en middel scherp van elkaar onderscheiden

Volledig in overeenstemming – alweer – met het koninklijk mandaat en met de aard van het kabinetsbeleid hebben beide ministers gestreefd naar een zo ruim mogelijke verzoening, met behulp van het middel dat gelegen is in de ethische kracht van waarheid, vrijheid en recht die het opleggen van de wil van de meerderheid aan de minderheid of omgekeerd tracht uit te sluiten. Deze intentie blijkt zowel uit de memorie van toelichting alsook en bovenal uit artikel 21

Ter vergelijking zijn hieronder de letterlijke teksten van de desbetreffende artikelen uit de schoolwetgeving van 1806 en de twee wetsontwerpen van Van Reenen, voor zover relevant, bijeengezet en geplaatst voor het door Van Rappard en Van der Bruggen voorgestelde artikel 21. De russen haakjes geplaatste zinsneden in het laatste artikel zijn door de kamer bij amendement daaruit verwijderd

Schoolwetgeving van 1806

Alle schoolonderwijs zal zoodanig moeten worden ingerigt, dat onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld, en zij zelve opgeleid worden tot alle Maatschappelijke en Christelijke deugden (art. 22)

Terwijl vastgesteld wordt het nemen van maatregelen, om de schoolkinderen van het onderwijs in het leerstellige van het kerkgenootschap, waartoe zij behooren, geenszins verstoken te doen blijven, zal het geven van dit onderwijs niet geschieden door den schoolmeester (art. 23)

Het onderwijs in het leerstellige van een kerkgenootschap wordt overgelaten aan de kerkgenootschappen

Wetsontwerp op het lager en middelbaar onderwijs (Van Reenen, 1854-1855)

Het lager en het middelbaar onderwijs strekken tot algemeene ontwikkeling en vorming (art. 1)

De openbare scholen zijn ingerigt voor kinderen van verschillende godsdienstige gezindheden

Het geven van onderwijs in de godsdienst wordt overgelaten aan de kerkelijke genootschappen. Hiertoe zijn de gebouwen voor het openbaar, lager en middelbaar onderwijs, buiten de schooluren, voor de leerlingen der school beschikbaar. Waar de plaatselijke omstandigheden het toelaten, mogen afzonderlijke openbare scholen worden ingerigt voor kinderen van dezelfde gezindheid (art. 4)

Wetsontwerp op het lager onderwijs (Van Reenen, 1855-1856)

In elke gemeente wordt lager onderwijs () gegeven in een voor de bevolking en de behoefte voldoende getal scholen, toegankelijk voor kinderen van verschillende godsdienstige gezindheden (art. 15)

Het onderwijs wordt dienstbaar gemaakt aan de bevordering van zedelijkheid en godsdienst

De onderwijzers onthouden zich van iets te onderwijzen, te doen of toe te laten, kwetsend voor de godsdienstige begrippen der gezindheid of gezindheden, waartoe de schoolgaande kinderen behooren

Het geven van onderwijs in de godsdienst wordt overgelaten aan de kerkgenootschappen. Hiertoe zijn de schoollocalen buiten de schooluren voor de leerlingen beschikbaar (art. 21)

Wetsontwerp op het lager onderwijs (Van Rappard-Van der Bruggen, 1857)

In elke gemeente wordt lager onderwijs gegeven in een voor de bevolking en de behoefte voldoende

getal scholen, toegankelijk voor alle kinderen zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid (art 16)

'Het schoolonderwijs wordt, onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne opleiding tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden De onderwijzer onthoudt zich van iets te leeren, te doen of toe te laten, wat strijdig is met den eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden [Hij prent aan de kinderen dien eerbied in en wekt hen op tot onderlinge liefde en verdraagzaamheid]

Het geven van onderwijs in de godsdienst wordt overgelaten aan de kerkgenootschappen Hier voor kunnen de schoollocalen buiten de schooluren ten behoeve van de leerlingen, die er ter school gaan, beschikbaar worden gesteld

[Waar de kinderen van het bezoeken der openbare school, uit hoofde van godsdienstige bezwaren der ouders, worden teruggehouden, en deze bezwaren, na een zorgvuldig onderzoek, niet kunnen worden uit den weg geruimd, wordt, indien hieraan kan tegemoet gekomen worden door de *oprigting van eene bijzondere school*, tot het oprigten en onderhouden van zoodanige school, des gevorderd, hulp verleend door middel van een *rijkssubsidie* Het verleen van zoodanig subsidie geschiedt door de wet] (art 21)²¹³

Op de bodem van artikel 21 liggen de bekende beginselen van Van der Bruggen: het christelijk, het antropologisch en het pedagogisch beginsel alsmede het actualiteits-, het individualiteits-, het vrijheids- en het onderwijsbeginsel. Toepassing van deze beginselen op de onderwijswetgeving betekent vrijheid van geweten, van onderwijs en van godsdienst, zowel voor de kiesgerechtigde minderheid van de bevolking – naar de wens van de kamermeerderheid – als voor het volk achter de kiezers – naar het verlangen van de anti-revolutionaire minderheid –, kortom, voor iedereen. Zij betekent bovendien erkenning van het beginsel, dat de plicht en het recht van opvoeding en onderwijs berust bij de ouders en niet bij de staat en de kerkgenootschappen. Het onderwijs is derhalve niet *dienstbaar* aan staat en kerkgenootschappen, maar aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hun opleiding tot christelijke deugden – dat wil zeggen aan opvoeding en onderwijs in christelijke geest, die niet in de school, maar elders – thuis en in de kerk – plaatsvinden c q zouden moeten plaatsvinden – alsook tot maatschappelijke deugden.

In deze onderwijsdoelstelling ligt het grote verschil opgesloten met die van het ontwerp-Van Reenen (1855 1856) en die van de schoolwetgeving van 1806. Van Reenens tweede ontwerp schreef voor, dat het onderwijs zou worden dienstbaar gemaakt aan de bevordering van zedelijkheid en godsdienst. De schoolwetgeving van 1806 schreef de school de opleiding tot alle maatschappelijke en christelijke deugden zelf voor en plaatste de maatschappelijke vóór de christelijke deugden.

Het gewone onderwijs was daarin ondergeschikt aan staat en maatschappij, het buiten de schooluren gegeven leerstellig onderwijs was overgelaten aan de kerkgenootschappen. Naar het ontwerp-Van Rappard-Van der Bruggen moeten staat en kerkgenootschappen zich in dienst én van het onderwijs én van de opvoeding stellen. Het ontwerp erkent het recht en de taak van de staat om daarvoor gunstige voorwaarden te scheppen en die van de kerkgenootschappen om buiten de schooluren het – *gehele* – godsdienstig onderwijs te verzorgen. Het verleent daarentegen noch de overheid noch de kerkgenootschappen de bevoegdheid het godsdienstig element in het gewone onderwijs, in de zin van een mede vormend bestanddeel van opvoeding en onderwijs, te beoordelen en te bepalen.

Toepassing van de aan artikel 21 ten grondslag liggende beginselen betekent in de derde plaats handhaving van de voor allen vrij toegankelijke gemengde openbare school als regel, opheffing van de verplichte gemengdheid van deze school en het bieden van de mogelijkheid aan deze school, afhankelijk van plaatselijke omstandigheden en behoeften en van de persoonlijkheid van de onderwijzer, een meer of minder geprononceerd individualistisch, christelijk karakter aan te nemen.

Zowel in de erkenning als in de toepassing van deze beginselen alsook in het herstel van de band tussen school en christendom – zonder iemand in zijn godsdienstige overtuiging te kwetsen – is nog een ander verzoeningsmiddel vervat. Behalve dat dit middel – in het oog van Van der Brug-

ghen – de tegemoetkoming is aan de hoofdgedachte van het petitionnement, beoogt het eveneens een verbetering aan te brengen in de schoolwetgeving van 1806 en een verzoening te bewerkstelligen tussen de in de kamer bestaande tegenstellingen. Van der Bruggen en Van Rappard wensen op de openbare school *godsdienst in het onderwijs*, maar *geen onderwijs in de godsdienst*, zodat deze school wel neutraal zal zijn ten opzichte van kerkgenootschappen en godsdienstige richtingen, maar niet ten opzichte van het christendom. De beperkende bepaling hierbij is, dat de onderwijzer zich moet onthouden van hetgeen 'strijdig is met den eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden', een positievere voorschrift dan dat van de grondwet, die slechts spreekt over 'eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen'²¹⁴.

De vrijheid zonder voorafgaande vergunning bijzondere scholen op te richten alsmede het onderwijs daarop naar de gewenste richting en met inachtneming van de bepalingen over de lokalen, de bevoegdheid van onderwijzers en het toezicht, in te richten, is eveneens te beschouwen als een middel een ieder recht en gewetensvrijheid te verschaffen.

Op grond van erkenning van deze vrijheid en dat recht stellen beide ministers de kamer voor de consequentie uit de aangenomen beginselen te trekken en de subsidie-gedachte te accepteren als het scheppen van een mogelijkheid voor allen, in het bijzonder voor minvermogenden, van de grondwettelijk verleende en aan deze wet ten grondslag gelegde gewetensvrijheid gebruik te maken. Aan bijzondere scholen die toegankelijk zijn voor alle kinderen, zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid – zoals de lagere school op de Klokkenberg te Nijmegen – wil het ontwerp (art. 3) daarenboven subsidie laten verlenen door de gemeente of de provincie, op deze scholen zijn de twee eerste leden van artikel 21 van toepassing.

Bovendien mag niet uit het oog worden verloren, dat de totale concept-wet zowel de onderwijs-wetgeving aanpast aan het liberaal constitutioneel bestel van 1848 als een verzoening inhoudt van de beginselen van gezag en vrijheid, van eenheid en verscheidenheid, van centralisatie en decentralisatie, van staatspedagogiek en persoonlijkheidspedagogiek, van het eenzijdig humanistisch liberalisme en het eveneens eenzijdig theocratisch christendom, kortom, van evangelie en wet²¹⁵. Het behoort derhalve tot de grote verdienste van deze twee ministers, dat zij de kamer een wet voorstellen, die in het belang is van het gehele volk en niet van de een of andere partijpolitieke en kerkgenootschappelijke richting.

De bewindslieden vragen de kamer te voldoen aan het meermalen uitgesproken verzoek hun verzoenende staatkunde met een eveneens verzoenende houding te beantwoorden en niet aan eigen standpunten te blijven vasthouden.

Liberalen en katholieken – in wezen elkanders tegenpolen – zouden dan genoeg moeten nemen met het ethisch-christelijk karakter van de openbare school, dat – althans in hun ogen – indruist tegen hun streven naar een ten opzichte van de kerkgenootschappen neutrale school. Heel wat problematischer zou het zijn, als zij voorts zouden moeten beamen dat godsdienst niet uitsluitend zou uitgaan van een kerkgenootschap. Zij zouden ten derde moeten aanvaarden dat godsdienstig onderwijs een plaats heeft gekregen buiten de schooluren en dat de gemengde school gehandhaafd blijft.

Ook voor anti-revolutionairen en groot-protestanten is het ontwerp een kwestie van geven en nemen. Beide richtingen zouden genoeg moeten nemen met de constatering, dat de school weliswaar met het christendom, maar niet met de kerkgenootschappen of met een bepaalde godsdienstige richting is verbonden en dat er voor kerkgenootschappelijk godsdienstig onderwijs geen plaats is ingeruimd binnen het gewone lesprogramma. Zij zouden zich voorts moeten realiseren, dat de openbare school naar mate van de verschillende plaatselijke omstandigheden de kleur kan aannemen van een bepaalde gezindheid of richting en dat naast de gemengde school – waarover de groot-protestanten zich zeer verheugen en die de anti-revolutionairen te vuur en te zwaard bestrijden – de gesubsidieerde bijzondere kan staan.

Uit het voorlopig verslag van 6 april 1857 is de gevolgtrekking af te leiden, dat naar verwachting genoemd christelijk karakter van de openbare school voor liberalen en katholieken te veel is en voor anti-revolutionairen en groot-protestanten te weinig. Met uitzondering van de anti-revolutionairen kunnen de anderen echter, zij het onder voorwaarden, met de eerste drie alinea's van artikel 21 instemmen. De groot-protestanten stellen zich tevreden met de christelijk gemengde

openbare school, in de hoop, dat daar voor hun algemeen christelijk onderwijs toch nog wel ruimte zal zijn, de katholieken berusten, al zijn ze bevreesd voor toepassing van het woord 'christelijk' in protestantse geest, de liberalen gaan accoord met dit woord, mits dat niet meer inhoudt dan een zedenleer en aansluiting bij een christelijke beschaving. De anti-revolutionairen willen alles of niets. Zij keren zich woedend tegen deze – in hun ogen – 'fatale wet', aangezien zij die in strijd achten met het petitionnement, de wil van de koning, de grondslag van het kabinet alsook met de beginselen en antecedenten van de minister van justitie.

Daar de anti-revolutionairen de gemengde school als een beginsel beschouwen, beweren zij, dat dit wetsvoorstel dezelfde beginselen heeft als dat van Van Reenen en dat het voorlopig verslag van 1857 identiek is aan dat van 1856. Het gebruik van het woord 'christelijk' beschouwen zij als een bedrieglijke leus voor een school, die geen godsdienstig onderwijs kent. Op grond van hun kerkgenootschappelijk uitgangspunt spreekt het vanzelf dat zij scheiding van school en kerkgenootschap bestrijden en dat zij het overlaten van het onderwijs aan de vrijheid van de onderwijzer beschouwen als toegeven aan het stelsel van leervrijheid. Vanuit Groen van Prinsterer gedacht is het eveneens vanzelfsprekend, dat zij in de individualistische theorie, waarin het christendom een zaak is van het geweten en derhalve van een individu als mede ethisch van aard, de oorzaak zien van Van der Bruggen's verloochening van beginselen en antecedenten.²¹⁶

De subsidie-alinea wijst bijna iedereen als ongrondwettig van de hand. Liberalen zien daarin aantasting van het nationale karakter van de gemengde school, anti-revolutionairen beperking van de vrijheid van onderwijs. Het voorstel (art. 3) gemengde bijzondere scholen door provincie of gemeente te laten subsidiëren, stuit op verzet van 14 kamerleden, onder wie de 5 anti-revolutionairen. Afgezien van hun principiële bedenkingen tegen bijzonder onderwijs hebben zij kennelijk ook bezwaar tegen het gemengde karakter van die scholen, ofschoon dat nauwelijks verschilt van dat van de door hen zo vurig verdedigde openbare school die bruikbaar heet te zijn voor onder andere de protestantse 'gezindheid'.

Naast Van der Bruggen staan Heldring, Singendonck en Beets, bij hen schaaft zich ook De Bosch Kemper, die het voor hem tegen Groen van Prinsterer opneemt.²¹⁷

Na indiening van een gewijzigd ontwerp en de memorie van antwoord op 16 juni en na de ontvangst van het eindverslag van 24 juni beginnen 29 juni de beraadslagingen over het wetsontwerp, zij zullen drie weken in beslag nemen.

Tijdens de algemene beschouwingen van 29 juni tot 2 juli haalt Groen van Prinsterer de antecedenten polemiekt weer op en uit hij de inmiddels bekende bezwaren en beschuldigingen tegen de wet en aan het adres van de minister van justitie. Alle moeite van Van der Bruggen's personen buiten de discussies te houden en de anti-revolutionaire leider ervan te overtuigen, dat de gemengde school christelijk kan zijn zonder godsdienstig onderwijs, is vergeefs.

Bij de artikelsgewijze behandeling, 3 tot 20 juli, spitsen de debatten zich toe op artikel 22 (het oude art. 21), op de betekenis van het woord 'christelijk' en op de uitdrukking 'eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen'.

Om uiteenlopende redenen is de tactiek van liberalen, katholieken en anti-revolutionairen gericht op wegcijfering van alle godsdienst en op erkenning van het absoluut neutrale karakter van de gemengde school.

Staande op het standpunt dat een school zonder christelijk leerbegrip niet christelijk kan zijn, houdt Groen van Prinsterer een voor Van der Bruggen verwarrend betoog, waarin hij godsdienst met kerkgenootschap vereenzelvigt en opleiding tot christelijke deugden met onderwijs dat aan die opleiding dienstbaar moet zijn.²¹⁸ Zijn rede heeft vrijwel dezelfde strekking als zijn vroegere redevoeringen, te weten: een christelijk gemengde openbare school is onmogelijk, het gebruik van het woord 'christelijk' daarvoor is 'eene bedrieglijke leus', handhaving van die school is 'verloochening van het Christendom' en betekent dat de christelijke godsdienst niet langer de belijdenis is van de natie. Zijn conclusie is, dat een school zonder godsdienstig onderwijs godsdienstloos is en dat Van der Bruggen's ontrouw is aan zijn verleden.

Van der Bruggen, die zich niet tot een discussie wil laten verleiden die zijns inziens thuishoort in een filosofisch-theologisch dispuutcollege, acht weerlegging van dit betoog 'minder noodig', daar hij op elk punt daaruit hetzelfde antwoord moet geven. In zijn visie kan immers de gemengde

school wel degelijk dienstbaar zijn aan de opleiding tot christelijke deugden alsmede, gelet op het ethisch, 'opvoedende Christelijke element', stellig christelijk zijn²¹⁹

In negatieve zin betekent de uitdrukking dienstbaar zijn aan de opleiding tot christelijke deugden' in zijn ogen niet meer of minder dan dat er op de gemengde openbare school geen plaats is voor godsdienstig onderwijs, onverschillig of dat kerkgenootschappelijk leerstellig, algemeen christelijk of waarlijk christelijk is. In positieve zin betekent zij, dat de gemengde openbare school niet neutraal is ten opzichte van het christendom

De eis aan de school is,

'dat het zaad, elders geworpen en tot eene plant opgeschoten, derwijze in de school kunne worden overgebracht, dat daar de groei van die teëre plant niet door de verschroeiende hitte van schoolzonden en allerlei ondeugden in haren wasdom worde belemmerd dat niet op de school ongehoorzaamheid en leugen en zoo menigerlei zedelijke krankheid mogen worden gekweekt en toegelaten, die den voorspoedigen groei van die plant zouden in den weg staan',

aldus minister Van der Bruggen

Daar naar zijn zienswijze het christendom een zaak is van het geweten van individuen, komt in dat 'gebied des Christelijken gewetens' de ondergeschiktheid van de school aan opvoeding en onderwijs duidelijk tot uiting, onder meer in versterking van de wilskracht en in ontwikkeling van het verstand

Onder ergernis geven aan of niet eerbiediging van andermans godsdienstige begrippen verstaat de minister met minachting en op krenkende wijze spreken over de godsdienstige overtuiging van anderen in plaats van 'eens ieders regt, dat hij, als bestemd tot zelfstandige persoonlijkheid, heeft om een eigen denkbeeld en overtuiging te hebben' evenals dat op vrijheid van geweten, te eerbiedigen. Hij bestrijdt derhalve de mening van Groen van Prinsterer, dat deze christelijk gemengde openbare school

'eene loutere deceptie, eene heiligschennis, eene verbloemde verloochening van het Kruis' is, de eerste alinea van artikel 22 is in zijn overtuiging juist een protest tegen rationalisme en materialisme. Vandaar dat hij en als schoolman en als minister kan getuigen,

'dat op den onderwijzer alles aankomt. Gelijk de onderwijzer is, is ook de school, dat staat vast'

Na deze grote rede van 10 juli 1857 groeit de jarenlang bestaande controverse tussen Van der Bruggen en Groen van Prinsterer – die eerder geleid heeft tot misverstanden en zelfs tot een breuk – uit tot een hevig conflict

Het exclusivisme waarvoor Van der Bruggen zijn vriend 25 november gewaarschuwd heeft, brengt deze dan in praktijk naar aanleiding van het antwoord van de minister aan Thorbecke. Dat antwoord heeft Groen van Prinsterer de ogen geopend, zelfs voor algemeen christelijk onderwijs is geen plaats op de gemengde openbare school

Bevreesd als de liberale leider is, dat met de uitdrukking 'dienstbaar aan christelijke deugden' bedoeld wordt ondergeschiktheid van de staat aan de kerkgenootschappen, heeft hij het woord 'christelijk' geïnterpreteerd als 'Christendom boven geloofsverdeeldheid' ofwel boven kerkgenootschappelijke richtingen en de minister deze interpretatie voorgelegd. Zoals uit diens rede blijkt, heeft Van der Bruggen tegen deze formulering geen enkel bezwaar. Zijn bedoeling is immers het onderwijs dienstbaar te maken aan het christendom en niet aan vormen van dat christendom. Volmondig erkent hij derhalve, dat de eerste alinea van artikel 22 inderdaad in geen andere zin opgevat kan en mag worden

'dan dat alle leerstellige en dogmatische bestanddeelen, alles met een woord wat tot het begrip des Christendoms, van zijne waarheden, van zijne feiten, van zijne geschiedenis behoort, van de gemengde school verwijderd moet blijven'

Nog eenmaal trekt Groen van Prinsterer dan in de kamer tegen zijn voormalige vriend ten aanval, met een rede waarin hij nogmaals zijn teleurstellingen ten toon spreidt. Door zijn overlopen naar en het werktuig worden van de liberale kamermeerderheid, door voorts het tot stand brengen van een wet, die zonder het woord 'christelijk' en de subsidie alinea gelijk is aan die waartegen het petitionnement was gericht en het kabinet gevormd en die met behoud van dat woord te beschou-

wen is als heiligschennis, en door ten slotte het daarbij bedrijven van *'onzedelyk woordenspel'* is naar het oordeel van Groen van Prinsterer het gedrag van Van der Bruggen te karakteriseren als *'politieke mystificatie'*. Deze handelwijze ziet Groen van Prinsterer als een politieke en bovenal persoonlijke kwestie. Zijn vriend heeft zich immers 1 december 1853 aan zijn zijde geschaard en door zijn ondertekening van het adres van februari 1856 als een anti-revolutionair doen kennen. Het stellen van eigen zienswijze – dus toch niet de liberale! – in de plaats van die van zijn bondgenoten beschouwt de anti-revolutionair als

'een voorbeeldeloos feit en een voorbeeldeloze feil',

voorts als

'politieke ondankbaarheid, politieke ontrouw'

en ook nog als

'politieke onbedachtzaamheid'

van een man, die door zijn veranderlijkheid, beweeglijkheid en ondergeschiktheid aan de indrukken van het ogenblik, kortom, door zijn karakter, voor zijn betrekking niet geschikt is. De schoolman heeft als minister zijn vrienden in de steek gelaten en de hoofdgedachte van het petitio-nnement, van de koning en van het kabinet alsook die van hemzelf, verloochend²²⁰

Diep gekwetst door dit volledig in strijd met de werkelijkheid zijnde beeld neemt Van der Bruggen slechts het woord om mede te delen, dat hij zich zomin zal verdedigen als de spreker beantwoorden. Overtuigd van het zinloze van een dergelijke onderneming, wenst hij slechts te volstaan met een protest tegen de wijze waarop Groen van Prinsterer

'heeft goedgevonden, om door een kunstig samenweefsel van woorden en voorstelling van feiten, te trachten mij, Minister des Konings, hier belagchelyk te maken en in het oog der natie te vernederen'.

()

De rechtvaardiging van mijn gedrag, waarbij ik mij, met de hand op het hart, van geen bedrog en misleiding bewust ben, laat ik over aan de nakomelingschap',

aldus Van der Bruggen in zijn korte repliek²²¹

Verbaasd over deze reactie beroept ook Groen van Prinsterer zich

'zoo het noodig mogt zijn, op de nakomelingschap'

De volgende dag, 11 juli, treedt Van der Bruggen voor de kamer als de geestelijke vader van de subsidiegedachte, de 'logische en zedelijke noodzakelijke consequentie' van het erkende en aanvaarde beginsel van vrijheid van geweten en onderwijs. Uitvoerig tracht hij de bedenkingen daartegen te weerleggen. Ten slotte legt hij de verklaring af, dat de regering hoge prijs stelt op dit *mid-del*, maar dit punt aan de beslissing van de kamer overlaat. In geval van verwerping zal zij zich troosten met de uitdrukking

'si defuerint vires, tamen erat laudanda voluntas'²²².

Vele malen is nadien de vraag gesteld waarom Van der Bruggen niet is afgetreden na verwerping van de subsidie-alinea van artikel 22. Goslinga schreef in 1957, dat hij het ervoor hield, dat niemand – gelijk P. Oosterlee in 1929 had gedaan – deze subsidie-kwestie meer 'een zaak zal achten, voor Van der Bruggen van secundaire betekenis'²²³

Schrijver dezes is echter van oordeel dat de subsidie-kwestie voor Van der Bruggen wel degelijk een zaak van secundaire betekenis was. Primaair voor de minister waren wezen en doel van de wet, secundair de vorm en de middelen. Welnu, het ging hem in juli 1857 om gewetensvrijheid en om een onderwijsstelsel dat die vrijheid eerbiedigde. Het verlenen van subsidie was in zijn opzet niet meer dan een middel van secundaire betekenis. Met dat middel wilde hij minvermogens financieel steunen alsook Groen van Prinsterer tegemoet komen, aangezien die sinds 1848 had verkondigd, dat het bijzonder onderwijs uitsluitend een zaak kon zijn van gegoeden.

20 juli wordt het wetsvoorstel met geringe wijzigingen aangenomen met 47 tegen 13 stemmen, waaronder die van zes katholieken en de vijf anti-revolutionairen.

Onmiddellijk na afloop van de stemming verlaat Groen van Prinsterer de zaal, met achterlating van een briefje aan de voorzitter, waarin hij mededeelt als kamerlid ontslag te nemen²²⁴. Vanaf die dag zal hij ijveren voor het bijzonder onderwijs en wel voor kerkgenootschappelijk bijzonder onderwijs²²⁵

Minder demonstratief dient Van der Bruggen zijn ontslag in bij de koning, een handelwijze door Groen van Prinsterer 'die demissie-vertooning' en 'louter comédie' genoemd²²⁶

In eigen visie bevangen is het de anti-revolutionair onmogelijk zich in het standpunt van de ander te verplaatsen en de werkelijke redenen voor deze ontslagaanvraag te vermoeden, laat staan te begrijpen.

In drieërlei opzicht is Van der Bruggen teleurgesteld

In de eerste plaats stelt het hem teleur, dat hij zijn denkbeeld van verzoening ter wille van de gewetensvrijheid – in juni 1856 voorgelegd aan de koning en daarna ten grondslag gelegd aan de kabinetsformatie – slechts ten dele heeft kunnen verwezenlijken²²⁷. Een deel van de katholieken en alle anti-revolutionairen hebben zijn verzoenende staatkunde niet in dezelfde geest beantwoord en de kamer heeft nagelaten de consequenties te trekken uit de door haar aangenomen beginselen.

Ten tweede betreurt hij de geuite kritiek op zijn gedragslijn bij de verdediging van dat denkbeeld

Ten slotte vraagt hij zich af of zijn tegenwoordigheid in het kabinet nog langer nodig en gewenst is na de beschuldiging van ontrouw aan zijn beginselen

Willem III, die het vertrouwen in zijn minister niet verloren heeft, weigert de hem aangeboden portefeuille terug te nemen en vraagt Van der Bruggen zich met zijn taak te blijven belasten²²⁸

De minister dankt de koning voor het in hem gestelde vertrouwen en verzoekt toestemming met zijn gezin gedurende een week 'eenige verpooring' te genieten in Dienen²²⁹.

Intmiddels heeft hij daags na aanneming van de wet Groen van Prinsterer een brief geschreven, waarin hij hem de broederhand reikt²³⁰. De teleurstelling en conclusie van Groen van Prinsterer hem als de oorzaak van die teleurstelling te beschouwen kan Van der Bruggen, zich verplaatsend in de toestand van zijn vroegere vriend, volkomen begrijpen, niet diens verwijt waarbij hij zelf in het openbaar van ontrouw wordt beschuldigd

'Maar dat onregt mij aangedaan is bij mij reeds lang vergeven en vergeten', aldus Van der Bruggen

Na het advies van zijn vier naaste medewerkers in de kamer ingewonnen te hebben, antwoordt Groen van Prinsterer hem 5 augustus²³¹. Zoals met name Van Lijnden hem heeft aangeraden is hem de aanvaarding van de broederhand zonder schuldbekentenis op dat moment onmogelijk.

'Gij beroept u op de nakomelingschap, ik ben overtuigd dat het strenge vonnis der tijdgenooten van bijkans elke rigting door haar zal worden beaamd', deelt hij de minister mede en hij voegt daaraan de verzekering toe, dat hij verlangend uitzielt 'naar het ogenblik waarop wezenlijke toenadering zal mogelijk zijn'.

Deze verzoening tussen beide voormalige vrienden zal echter niet tot stand komen.

De eerste kamer gaat 12 augustus na een korte discussie met de wet accoord, met de stem van één voorstander van godsdienstig onderwijs op de gemengde openbare school, F van der Oudermeulen (1797-1864), tegen. Reeds de volgende dag verleent de koning zijn sanctie aan de nieuwe wet op het lager onderwijs (St bl 103), ter gelegenheid waarvan een viertal ministers onderscheiden wordt. Van der Bruggen wordt benoemd tot commandeur, Van Rappard tot ridder grootkruis en Van Romunde en Wiardi Beckman elk tot ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw.

Een week later ontvangt Van der Bruggen een minder gunstig bericht. In zijn hoedanigheid van directielid van de Normaalschool deelt Stoop hem mede, dat een viertal Rotterdamse begunstigers hun jaarlijkse bijdrage, te zamen f 25,-, weigeren te voldoen,

'tenzij het op eene of andere wijze *openlijk* blijke dat er tegenwoordig geene betrekking meer bestaat tusschen de Normaalschool en den Heer Van der Bruggen'²³²

Van Lijnden heeft de Rotterdamse correspondent van de Normaalschool, J. Voorhoeve (1811-1881) – commissair in effecten, makelaar en verzekeringsagent – verzocht Stoop hiervan schriftelijk op de hoogte te stellen.

In plaats van deze kwestie op dezelfde wijze af te werken als in mei, toen hem uit Boskoop klachten van die strekking bereikten, wendt Stoop zich nu tot het ere-lid van de directie met de vraag hoe te handelen. Per ommegaande krijgt hij het verlangde antwoord. Hoezeer het Van der Bruggen ook moeite kost

'ten gevolge eener voor mij grievende miskenning, deze bloot eervolle betrekking opgeheven te zien',

de Normaalschool is hem te dierbaar dan dat hij zich de opoffering niet zou kunnen getroosten – in de verwachting dat zijn verklaring de gewenste geruststelling zal geven – ontslag te nemen als honorair-medebestuurslid²³³

'Te veel zoude men van mij vergen, het onmogelijke, indien men mij wilde verbieden, het "kind mijner gebeden", de vrucht van veel arbeid en smarten, op mijn hart te blijven dragen, en door mijne bijdragen () te blijven ondersteunen',

aldus een diepbedroefde Van der Bruggen. Nadrukkelijk dringt hij er bij Stoop op aan, zijn brief in het eerstvolgend nummer van *De Vereeniging Christelijke Stemmen* te plaatsen. Na een uitvoerig dankwoord geeft Stoop aan dit verzoek gevolg.

Naar aanleiding van deze publikatie schrijft het derde bestuurslid, Beets, die niet in deze kwestie gekend is, Van der Bruggen, dat deze zich 'al te edelmoedig' heeft gedragen en geen gehoor had moeten geven aan financiële dreigementen. Het gedrag van Stoop keurt hij af, deze had Van der Bruggen van de zaak onkundig moeten laten²³⁴.

Evident is, dat Stoop zich in een moeilijke positie bevindt. Van Lijnden staat achter Groen van Prinsterer en Beets achter Van der Bruggen, evenals hijzelf. Zijn dilemma is echter geen keuze vóór of tégen Van Lijnden, maar vóór de Normaalschool, hetzij mét Van der Bruggen en het risico een aantal contribuanten te verliezen, hetzij zónder hem, en hopen dat begunstigers de school blijven steunen. Wat hij over het hoofd ziet is, dat de Normaalschool, hetzij met, hetzij zonder Van der Bruggen, toch wel in financiële moeilijkheden zal komen. Beets heeft derhalve volkomen gelijk, Stoop had Van der Bruggen buiten deze dreigementen moeten laten en de contribuanten in Rotterdam nogmaals met de aard van de betrekking tussen school en minister op de hoogte moeten stellen²³⁵.

Na de opening van het nieuwe zittingsjaar blijft het ministerie nog een half jaar in functie. De kamer begrijpt weinig van de beginselen en doelstellingen van het kabinet, is voorts van mening dat het met de totstandbrenging van de onderwijswet zijn roeping heeft vervuld en blijft een vijandige houding aannemen. Zinspelingen op de wenselijkheid van aftreding komen herhaaldelijk voor. Kenmerkend voor deze houding is de slechte opkomst van de kamerleden, meermalen kan er wegens ontstentenis van een quorum geen besluit worden genomen²³⁶.

De verwerping van de begroting van oorlog en het aftreden van Forstner van Dambenoy – vervangen door generaal C. T. van Meurs (1799-1894) – luidt voor het ministerie het begin van het einde in. In februari 1858 dient Vrolik zijn ontslag in, nadat hij gedwongen is zijn wetsontwerp op de personele belasting in te trekken. Ongeveer gelijktijdig kruijt Van Rappard bij motie van orde te horen dat de kamer zijn beleid inzake de aanleg van spoorwegen niet voortvarend genoeg vindt, wordt het handels- en scheepvaartverdrag, aangeboden door Gevers van Endegeest, verworpen en besluit Van der Bruggen zijn wetsontwerp op de rechterlijke organisatie in te trekken. Drie dagen na Vrolik dienen 28 februari de ministers van justitie, van binnen- en van buitenlandse zaken hun ontslag in. De overigen stellen hun portefeuilles ter beschikking. Uitstel zoeken achten zij vruchteloos en beneden hun waardigheid. Tot de door de koning voorgestelde kamerontbinding hebben zij lust noch moed en 'een te juist inzicht in den stemming der Natie en het belang der Kroon'²³⁷. Met deze woorden gericht aan zijn vriend Jhr. Mr. W. A. C. de Jonge (1809-1905), secretaris-generaal van het departement van justitie, duidt Van der Bruggen op de moeilijke positie van de regering ten opzichte van de kamer. Het voeren van een verzoenende en boven de partijen staande politiek is een onmogelijkheid, aangezien de kamer beheerst wordt door politieke en godsdienstige hartstochten. Daaraan wil hij zomin zijn wetsontwerp op de rechterlijke organisatie als zijn beleid blootstellen. Verwerping met een grote meerderheid, om buiten de wet gelegen redenen, zou 'de gewichtige beginselen' compromitteren. Vandaar dat Van der Bruggen besluit tot intrekking van dat ontwerp en tot heengaan,

'niet zonder eenige blijdschap en dankbaarheid, dat het God behaagd heeft mij te verlossen van eene taak, die welligt voor mij te zwaar was, in elk geval mij zeer zwaar viel, en die menige benaauwdheid en bittere ogenblikken gekost heeft',

aldus de minister van justitie

De koning verleent 12 maart de ministers van justitie, financiën, binnen- en buitenlandse zaken, kolonien en hervormde eredienst, met ingang van 18 maart eervol ontslag. Node ziet hij zijn trouwe dienaars gaan. Ten einde zijn leedwezen tot uitdrukking te brengen daalt nogmaals een lintjesregen op hen neer. Van der Brugghen wordt benoemd tot ridder grootkruis in de orde van de Lijkenkroon.

A OP ZOEK NAAR RUST EN BEGRIP (1858-1860)

Gedesillusionceerd en verlangend naar de rust van het ambteloos leven keert Van der Bruggen in maart 1858 terug naar zijn geliefde geboortestad, waar hij van een der rechters een groot huis met tuin koopt in de centraal in de stad gelegen Lange Nieuwstraat¹

Vandaar terugblikkend op zijn ministeriele carrière van twintig maanden kan hij niet anders doen dan constateren, dat hem gedurende die periode een drietal illusies zijn benomen

In de eerste plaats is er in de verhouding tussen kroon en kamer voortdurend sprake geweest van wederzijdse misrekening. De kroon wilde boven de partijen staan en koesterde steeds de illusie te mogen hopen en rekenen op een welwillende en tegemoetkomende opstelling van en gemeenschappelijk overleg – in de geest van haar verzoeningsgezinde politiek – met de kamerleden². In plaats daarvan is zij telkens weer gestoten op een muur van wantrouwen, vooroordelen en misverstanden, bij zowel de meerderheid als de minderheid. Geleidelijk is Van der Bruggen gaan beseffen, dat de verschillende richtingen uit partijpolitieke en religieuze overwegingen niet tot de door hem nagestreefde verzoening bereid waren en dat een kabinet dat boven die richtingen wilde staan als iets bijzonders, als zwak en beginselloos werd beschouwd³.

In dit opzicht is de opmerking van De Bruyne uit 1893, dat zelden een staatkundige gebeurtenis tot meer misvatting en verkeerde voorstellingen aanleiding heeft gegeven dan het optreden van het ministerie Van der Bruggen⁴, volkomen terecht, al mag niet uit het oog worden verloren, dat de verantwoordelijkheid daarvoor én bij het kabinet én bij de kamer heeft gelegen. De eerder gegeven typering van dit ministerie als een 'extra parlementair zakenkabinet' is feitelijk gezien juist, aangezien het bij zijn optreden niet kon steunen op het vertrouwen van het parlement en zich in het bijzonder tot taak stelde het probleem van het onderwijs tot tevredenheid van iedereen op te lossen. Een onjuistheid is echter wel de veelvuldig voorkomende aanduiding van dit ministerie als het 'extraparlamentaire minderheidskabinet-Van der Bruggen'⁵, een misvatting in zoverre deze voortvloeit uit de gedachte aan een ministerie in de geest van de anti-revolutionaire minderheid. In de geschiedenis van onze constitutionele verhoudingen kan het kabinet-Van der Bruggen het best worden aangemerkt als een koninklijk kabinet, dat ten doel had de gerezen tegenstellingen te boven te komen. Naar zijn samenstelling had het kabinet duidelijk een niet-liberaal karakter. Wij bevinden ons in een fase, waarin van een parlementair systeem nog maar weinig te zien is. In deze fase had de koning vrijheden ten aanzien van de kabinetsvorming, welke met een gevestigd parlementair stelsel onverenigbaar zijn. Het kabinet-Van der Bruggen kwam weliswaar voort uit een niet-liberale minderheid, maar deze minderheid vormde in de tweede kamer geen homogene groep of combinatie. Het fiat van Groen van Prinsterer was een bereidheid tot welwillend dulden. In zoverre echter geen parlementaire band met een vaste kamerminoriteit bestond, kan het kabinet ook niet als in opzet anti-liberaal worden aangemerkt. De moeilijkheid die zich hierbij voordoet is, dat noch Van der Bruggen noch zijn kabinet een bekend en vertrouwd in de oren klinkend etiket is op te plakken. Zelfstandig en onafhankelijk van de bestaande richtingen is hij met zijn ministerie een eigen weg gegaan. Het kabinet heeft, uitgaande van het vertrouwen van de koning, in onafhankelijkheid van kamerclubs, op de kamer willen steunen. In de sluitings- en in de troonrede heeft het kabinet de volksvertegenwoordiging opgeroepen tot samenwerking, inzonderheid in de onderwijswetgeving, op de beginselen van vooruitgang en gewetensvrijheid. Dit derhalve in aanleg parlementaire meerderheidskabinet heeft voortdurend gestreefd naar een harmonieuze verhouding tussen kroon en parlement en naar het maken van wetten in het belang van de gehele natie en niet slechts in dat van de een of andere politieke, kerkgenootschappelijke of theologische richting.

Zijn verzoeningsgezinde politiek is door de kamer niet begrepen en getorpedeerd. In het volgens C. W. de Vries (1882-1967) 'meest homogene Kabinet' dat ons land gekend heeft⁶, hebben de ver-

tegenwoordigers een onbegrijpelijk en merkwaardig ministerie gezien, dat in de eerste plaats als werktuig van de Groenianse minderheid tegen de liberale en katholieke meerderheid wilde optreden, dat vervolgens voor de vastberaden houding van deze meerderheid falend terugdeinsde, steeds meer de liberalen naar de ogen ging zien, de kamer in feite de regering overliet, zich voorts van de weeromstuit tegen zijn voormalige bondgenoten keerde, een liberale onderwijswet tot stand bracht en uiteindelijk onder de druk van de tegenstand bezweek.

Dit vertekend beeld van het kabinet door kamerleden is door veel tijdgenoten voor de waarheid aangezien en door velen, die later over deze jaren hebben geschreven, ten onrechte voor historisch juist gehouden. Eenzijdig beschouwd van de kant van de kamer en van de daarin aanwezige richtingen is aldus van het kabinet een onjuiste voorstelling van zaken gegeven, zodat dit miskende ministerie 'een heel curieus unicum' is geweest in de parlementaire en constitutionele geschiedenis van ons land, zij het in een gunstiger zin dan Boogman bedoelt.⁷

De tweede illusie – Groen van Prinsterer zou hem en zijn ministerie niet tegenwerken – is Van der Bruggen reeds na enige maanden benomen, de derde in juli 1857, toen de anti-revolutionairen niet bereid bleken een wet te accepteren, die niet geheel en al met hun eisen overeenkwam.

Het kabinet-Van der Bruggen was geen anti-revolutionair minderheidskabinet, al ware het slechts omdat Van der Bruggen in het onderwijsvraagstuk zeer welbewust niet optrad als volgeling van Groen van Prinsterer. Wel heeft hij onderschat welke politieke betekenis in de ogen van de kamerleden en van de kiezers zijn optreden als formateur en woordvoerder van het ministerie onvermijdelijk moest hebben. Zijn persoonlijke overtuigingen waren slechts in beperkte kring bekend.

Ingewikkelder is de beantwoording van de vraag, of zijn onderwijswet als een overwinning van de liberale richting mag worden aangemerkt. In de politieke realiteit van die periode was dit zo. Maar in de overtuiging en in de visie van Van der Bruggen lag dit wezenlijk anders. Van der Bruggens visie was geen politieke visie in de zin van het gewone spraakgebruik. Hij zag zijn politieke roeping geheel vanuit een principiële dimensie. Deze principiële visie was in zijn eigen overtuiging niet realisabel met middelen van staatspolitiek. De staatspolitiek kon in deze visie hoogstens een weg banen, langs welke de christenen in vrijheid zouden kunnen verwerkelijken datgene wat hun als ideaal voorstond. In de kern van de zaak verlangde Van der Bruggen een ontwikkeling naar een katholieke kerk, waarin alle kerkgenootschappen tot kerkelijke eenheid zouden zijn gekomen en deze kerkelijke eenheid het ware lichaam van Christus op aarde zou vormen. Hoe hij zich deze ontwikkeling heeft gedacht, heeft hij, zoals gebleken is uit zijn strijd voor vrijheid van geweten, van godsdienst en van onderwijs, uit zijn bestrijding van wettische bestanddelen en van eenzijdigheden in de geloofsopvattingen van zijn mede-christenen en uit zijn ijveren voor onderlinge samenwerking van christenen uit verschillende kerkgenootschappen, duidelijk aangegeven. Deze weg stond dicht bij de reformatie dan bij de contra-reformatie, dicht bij het ethisch-irenisme dan bij de antithetische begrippen. Voor een staatsman anno 1856 was deze overtuiging geen geschikte staatkundige grondslag om met politiek succes te kunnen optreden. Hierin heeft Van der Bruggen misgetast: de beperkingen van de praktische politiek heeft hij onderschat, ook had hij te weinig oog voor wat beginselen in een wet als een onderwijswet vermogen. Hier was geen sprake van beginselen zoals hij die zag van het privaatrecht en van het strafrecht, beginselen, die door goede rechters in vrijheid tot concreet recht konden voeren.

In het – toentertijd in de kinderschoenen staande – bestuursrecht hebben niet in technische rechtsvormen tot effectiviteit gebrachte beginselen een wankel bestaan, tenzij zij volop als politieke realiteit leven, allereerst in de feitelijk volksvertegenwoordiging. De beginselen van Van der Bruggen, met inbegrip van die welke hij neerlegde in zijn wet, hadden noch die technische effectiviteit noch die feitelijke staatkundige kracht.

Zo min echter Van der Bruggen en zijn kabinet anti-revolutionair zijn geweest, is zijn onderwijswet in wezen een zege van de liberale richting. Evenals hijzelf en zijn kabinet is zijn wet miskend.

Wie hem, zijn ministerie en zijn onderwijswet wil begrijpen, moet beseffen, dat deze christenpedagoog, -psycholoog en -staatsman op grond van zijn christelijk – niet. politiek –, zijn antropologisch en zijn pedagogisch beginsel alsook dat van de actualiteit de wetgeving ondergeschikt wilde

maken aan en laten aansluiten bij het tragsgewijze – in politieke zin liberale – ontwikkelingsproces van uitwendige autoriteit, wet, dwang en gezag naar innerlijke autoriteit, evangelie en ethische vrijheid, dat plaatsvindt in het geweten van individuen en dus ook in het gemeenschappelijk geweten van een volk. Naar zijn overtuiging moet een wet dit vrijheidsstreven honoreren, recht doen en alle ruimte bieden.

Wat de onderwijswet betreft, is hij ervan doordrongen dat die een stap vooruit is op de weg naar een juist onderscheid tussen de beginselen van wet en evangelie, van gezag en vrijheid. Begin- en eindpunt van de wet zijn én het pedagogisch beginsel dat een individu eerst dan van zijn vrijheid werkelijk gebruik kan maken wanneer hij in het genot van die vrijheid is gesteld en dat een onderwijzer zijn leerlingen in die richting moet opvoeden én het beginsel van gewetensvrijheid oftewel het christelijk vrijheidsbeginsel, zodat daarin terecht sprake is van dienstbaarheid van het onderwijs aan de opvoeding tot die vrijheid of tot christelijk-maatschappelijke deugden. De conclusie is derhalve gewettigd, dat deze onderwijswet te beschouwen is als een zege – zij het geen politieke – van de niet-politieke evangelisch-christelijke richting en dus als een wet waarin de verzoening is vervat tussen anti-revolutionairen en liberalen.

Vele malen is de vraag gesteld of deze wet overeenstemt met het ideaal van Van der Bruggen. Naast de mening van anti-revolutionaire, liberale en katholieke tijdgenoten alsook hun latere geestverwanten, dat de kamermeerderheid in juli 1857 een overwinning heeft behaald en het ministerie een liberale wet tot stand gebracht, stond en staat nog steeds die van zijn verdedigers, de Van der Bruggenianen. Zij zijn van oordeel, dat deze wet

‘niet in tegenspraak (is) met de vroegere opvattingen van Van der Bruggen, maar daarvan de consequente toepassing (is)’⁸.

De Van der Bruggenianen zijn er echter niet in geslaagd het aan de dag getreden misverstand op te lossen en de aard van de wet bloot te leggen. Zij hebben zich eenzijdig gericht op de betekenis van de theologische achtergrond van Van der Bruggen en de doorwerking in de wet van zijn andere beginselen verwaarloosd.

Iets geheel anders is, dat Van der Bruggens ideaal altijd – althans sinds omstreeks 1838 – is geweest: werkelijk christelijk onderwijs te geven door christen-onderwijzers aan kinderen van christen-ouders op de – al dan niet gemengde – christelijk bijzondere school.

Verwezenlijking van dit ideaal heeft hij slechts dan mogelijk geacht wanneer er sprake zal zijn van een werkelijk christelijke natie en van één christelijke kerk die alle katholieken en protestanten omvat. Gezien de actualiteit heeft hij beseft dat dit ideaal nog geruime tijd in het verre ver-schiet verborgen zal blijven. Zijn hele leven heeft hij – in dienst van dit toekomstperspectief – gestreden voor ‘eenheid des geestes’ onder de christenen, voor opvoeding van zijn landgenoten tot het evangelisch christendom, voor christelijk onderwijs en voor het schooltype dat hem daarvoor het meest geschikt voorkwam. Uitgaande van een tragsgewijze ontwikkeling, van individuen, van de natie, van de kerkgenootschappen, van de staat en van de wetgeving, in de richting van dit ideaal, heeft hij een onderwijsstelsel waarin de bijzondere school regel en de openbare uitzondering is gezien als een voorportaal naar zijn ideaal.

Ook dit onderwijsstelsel was toentertijd niet in overeenstemming met de ontwikkeling van de natie en gezien de religieuze tegenstellingen onmogelijk voor realisatie vatbaar. Zijn wet moest hij derhalve nog een trede terug plaatsen, zodat daarin de gemengde openbare school regel en de bijzondere uitzondering werd. Ondanks de tegenwerking van de kamer is hij er – althans in zijn ogen – met zijn ministerie in geslaagd de natie een onderwijsstelsel aan te bieden, dat haar vele – door toedoen van de kamer, die de subsidie verwerpt, niet alle – mogelijkheden verschaft voor het zetten van verdere stappen. Gezien dit wegen banend, voorwaarden scheppend en voorbereidend karakter van de wet heeft Van der Bruggen in zijn tijdgebondenheid de ‘schoone verwachting’ gehad, dat, naarmate het bedoelde en gewenste emancipatieproces zou voortschrijden, de natie steeds meer behoefte zou krijgen aan vrijheid en dientengevolge aan de bijzondere school. Deze had naar zijn zienswijze op de openbare vóór dat daar, door de individuele werking van de onderwijzer, het religieuze element en de persoonlijkheidspedagogiek, voldoende correcties aanwezig waren om eenzijdige verstandsontwikkeling en intellectualistisch, louter op kennis gericht onderwijs te verhinderen. De leerlingen van deze scholen zouden daardoor eerder op het gebied van de

vrijheid en wellicht zelfs op dat van de ware christelijke vrijheid kunnen komen

Bovendien heeft Van der Bruggen gehoopt en verwacht, dat, naarmate zijn landgenoten minder genoeg zouden nemen met onderwijs van overheidswege en met staatspedagogiek, de overheid zich geleidelijk van het onderwijs zou distantieren en zijn dienstbaarheid tonen door zich uit sluitend bezig te houden met het oprichten en onderhouden van scholen – waarop de subsidie ge dacht een voorbereiding was – en het stellen van eisen aan de bekwaamheid van onderwijzers en aan de deugdelijkheid van gebouwen

In de lijn van deze verwachtingen ligt de taak, die hij de kerkgenootschappen heeft toegedacht In de hoop, dat de ontwikkeling van deze kerkgenootschappen gelijke tred zou houden met die van de bevolking, heeft hij erop gerekend, dat het godsdienstig onderwijs geleidelijk minder kerk genootschappelijk dogmatisch-leerstellig en meer evangelisch-christelijk zou worden en dat het – in plaats van buiten de schooltijd – binnen de schooluren opgenomen zou worden

Evident in deze gedachtengang is, dat daarin verzoening van de beginselen van wet en evangelie, van gezag en vrijheid en van de vertegenwoordigers daarvan in de kamer en in het land geen doel, maar middel is ter realisering van de weg naar vrijheid en persoonsvorming, naar ware vrijheid en het wezen van het christendom alsook naar persoonlijke verantwoordelijkheid, zelfstandigheid en ware humaniteit op alle gebied

Bij de totstandbrenging van zijn wet heeft minister Van der Bruggen derhalve zomin eenzijdig de omstandigheden, het actualiserend element oftewel het actualiteitsbeginsel, tot richtsnoer genomen – gelijk anti-revolutionairen, katholieken, liberalen en hun geestverwante schrijvers in later tijd hebben gemeend⁹ – als eenzijdig bovengenoemd ideaal Wat hij gehoopt en verwacht heeft is, dat zijn wet de bevolking van dienst zou zijn en dat te zijner tijd ideaal en werkelijkheid zouden samenvallen

Van der Bruggens visie op het ontwikkelingsproces van de individuele mens van een afhankelijke naar een zelfstandige persoonlijkheid die in volle vrijheid naar zijn geweten handelt en niet op gezag ofwel van de letter der wet en van de woorden van de bijbel – iets dat hij joden en ortho doxen verwijt – ofwel van de mens zelf – het standpunt van de Groningers – ofwel van de we tenschap – waarop de moderne theologie zich beroept – heeft eveneens ten grondslag gelegen aan het streven van het kabinet drie takken van onderwijs gelijktijdig te regelen¹⁰ Wat hem daarbij voor ogen heeft gestaan is, rekening houdend met het onderscheid tussen de verschillende perio den van de opvoeding, een longitudinale regeling van de opvoeding van gezag naar vrijheid Het voor allen bestemde lager onderwijs, dat zich kenmerkte door afhankelijkheid en dwang, moest in zijn ogen een bijdrage leveren aan de opvoeding tot zelfstandigheid en vrijheid, in de geest van de opvoeding en het onderwijs thuis Het middelbaar onderwijs moest zich richten op de voltooiing van deze opvoeding van kinderen van de nijvere burgerij en hen voorbereiden op een beroep in de handel, de nijverheid, de landbouw, de zeevaart of de krijgsmacht of op een wetenschappelijke stu die Het hoger onderwijs moest uitsluitend bestemd zijn voor degenen die in volle vrijheid en met verantwoordelijkheidsbesef wetenschap wilden beoefenen en deze wetenschap door onpartijdig heid en toepassing van 'de' waarheid heiligen¹¹

Laatstgenoemde gedachten uit Van der Bruggen in de jaren 1860 tot 1863, wanneer voorberei dingen worden getroffen voor de wetgeving op dit gebied² Fel trekt hij dan van leer tegen de ge dachte theologische seminariën gesplitst naar gezindheden op te richten en tegen de naar zijn me ning utilitaristische zienswijze het hoger onderwijs te degraderen tot vakscholen of beroepsoplei dingen,

'waarin sommige jongelieden gedresseerd worden tot de kostwinning van het pleiten, anden tot die van het behandelen van ziekten, wederom anderen tot die van het prediken, of van het Latijn en Grieksch leeren op de gymnasien'¹³

Bij samenvatting valt te concluderen, dat sprekender bewijs voor de stelling, dat Van der Bruggen én als minister én als oud-minister in hart en nieren schoolman en opvoeder is gebleven en zomin zijn beginselen als zijn antecedenten heeft verloochend, niet is te geven

Vele malen is ook, in het bijzonder in de jaren tussen 1910 en 1930, de vraag gesteld wiens beginsel op onderwijsgebied gezegevierd heeft, dat van Groen van Prinsterer of dat van Van der Bruggen

Door bij de beantwoording van die vraag uitsluitend te letten op de schoolvormen en de beginselen te verwaarlozen, lag de conclusie voor de hand, dat de ontwikkeling zich bewoog in de lijn van Van der Bruggen, ook al trachtten Groenianen daaraan toe te voegen én van Groen van Prinsterer¹⁴

Het proces ging echter zeer langzaam. Ideaal noch voorportaal waren bereikt. In overeenstemming met de verwachting van Van der Bruggen was de behoefte aan bijzonder onderwijs toegelaten, had de overheid in de lager onderwijswetten van 1878, 1889 en 1920 strengere eisen geformuleerd met betrekking tot schoolgebouw en -lokalen alsook tot de kwaliteit van de onderwijzer en het onderwijs en had daarenboven het bijzonder onderwijs – in 1889 – rijkssubsidie verkregen. In de grondwet van 1917 was het woord ‘openbaar’ in de passage

‘Het openbaar onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der Regering’ achterwege gelaten, zodat de weg was vrijgekomen de financiële gelijkstelling van het bijzonder onderwijs met het openbaar grondwettelijk vast te leggen en in de onderwijswet – van 1920 – uit te werken. Mede op grond van deze bepaling is die wet te beschouwen als een compromis, dat meer in overeenstemming was met de actuele situatie dan met de eis van liberalen en socialisten de openbare school als regel en de bijzondere als uitzondering (de stap van Van der Bruggen in 1857) te handhaven en met die van de anti-revolutionaire, christelijk-historische en katholieke confessionelen het bijzonder onderwijs als regel en het openbaar als aanvulling (een volgende stap van Van der Bruggen) de natie op te leggen. Hun voor een groot deel gemeenschappelijk verlangen naar een absoluut neutrale openbare school was evenmin ingewilligd. In artikel 42 handhaafde de wet grondslag en doel van de wet van 1857. Een kleine, maar belangrijke stap in de voor Van der Bruggen gewenste richting was de plaatsing van het kerkgenootschappelijk godsdienstig onderwijs binnen de scholieren, iets wat hem mede door de felle oppositie van de anti-revolutionairen in 1857 niet was gelukt.

Toch heeft Van der Bruggen rond 1920 niet in alle opzichten gelijk gekregen. De praktijk van het onderwijs heeft namelijk sinds 1857 geen gelijke tred gehouden met de wetgeving, althans niet met de aan de wetten ten grondslag gelegde beginselen.

Onmiddellijk na de totstandkoming van de onderwijswet-Van Rappard-Van der Bruggen hebben én liberalen én anti-revolutionairen geijverd voor volstrekte neutraliteit van de openbare school. Met Groen van Prinsterer maakten de anti-revolutionairen een forse politieke en religieuze ommezwaai door zich te werpen op de bijzondere school, de door hen sinds 1847 als surrogaat beschouwde schoolvorm. De liberalen eigenden zich de openbare school toe en laptten de bepaling die het onderwijs daar dienstbaar maakte aan opleiding tot vrijheid of tot christelijke deugden aan hun laars. Een oproep van oud-minister Van der Bruggen vanuit Ubbergen aan de kerkgenootschappen zorg te dragen voor het godsdienstig onderwijs wierp slechts weinig vruchten af en wakte heftige reacties, waarover hierna meer.

Als gevolg van deze ontwikkeling miste de openbare school dit godsdienstig onderwijs op veel plaatsen en ontbrak daar – en dit was wellicht nog belangrijker – het pedagogisch element. Leerlingen op te voeden tot zelfstandigheid, tot het willen zoeken naar de waarheid en tot de behoefte door vormen heen te dringen naar het wezen van een zaak. Door het streven van anti-revolutionairen en later ook van katholieken verkregen de kerkgenootschappen meer invloed op een bijzondere school dan Van der Bruggen gewenst had. Zijn hoop en verwachting was immers dat de school zou uitgaan van een christelijke gemeente zolang er nog geen sprake was van de christelijke kerk en niet van de verschillende kerkgenootschappen en dat die christelijke gemeente, later de kerk, toezicht op het onderwijs zou uitoefenen¹⁵.

Evenals het openbaar onderwijs miste de bijzondere school ten gevolge van deze ontwikkeling de kans het christelijk, het pedagogisch en het antropologisch beginsel op het onderwijs toe te passen. In de praktijk meenden deze confessionele – kerkgenootschappelijke – bijzondere scholen te kunnen volstaan met aanvulling van het gewone onderwijs met dat in de betreffende godsdienstige richting en met gebed en zang.

Om de draad van het verhaal te hervatten is het noodzaak terug te keren naar het jaar 1858. Zoals vermeld zoekt Van der Bruggen in maart van dat jaar, miskend door velen en diep gekrenkt door

zijn voormalige vrienden Groen van Prinsterer, Van Lijnden en Mackay, stilte en afzondering. Zijn pogingen de door hen verbroken vriendschap te herstellen alsook zijn beroep op hun 'weten' zijn vergeefs geweest. Zijn vriend – tot 1856 – Van Lijnden is er zelfs van overtuigd, dat de vraag 'is dat VdBr zoo als ik hem op den Lindenberg gekend heb?'

ontkennend beantwoord moet worden¹⁶. Zonder zich af te vragen of misverstand geen reden voor het conflict kan zijn, weten de anti-revolutionairen niet anders te doen dan Van der Bruggen in het oog der natie – ten onrechte – te brandmerken als een renegaat en apostaat, die, verblind door de glans van de ministeriele waardigheid, zijn bondgenoten misleid en bedrogen en zowel het christendom als zijn beginselen en antecedenten verloochend en opgeofferd heeft.

In het besef dat voortzetting van deze pogingen weinig of geen zin heeft, trekt het slachtoffer van onwaarheid en onrecht zich ouder gewoonte terug in de ten oosten van de stad Nijmegen gelegen gemeente Ubbergen. Te midden van een bosrijke omgeving met prachtig uitzicht op de Ooijpolder, van heuvels en schilderachtige valleien alsmede tal van zomer- en winterverblijven, heeft hij daar van 1843 tot 1852 in de reeds in 1807 door zijn vader gekochte villa *Nieuw en Oud* aan de Ubbergeweg in alle stilte gestudeerd¹⁷. Enige maanden na de dood van zijn vader heeft hij in de nabijheid van dit huis in 1852 op de helling van de Hunnerberg in het Beekmans- of Brouwersdal een Zwitsers buitenhuis of *châlet* als zomerverblijf – met een diepe welput voor de drinkwatervoorziening – laten bouwen.

Op dit plekje hoopt hij rust te vinden en weet hij zich omringd door familie-leden. Naast hem woont zijn ongetrouwde jongste zuster Gertrude in het *Pavillon*, een voor permanente bewoning geschikte villa, die zij drie jaar eerder heeft laten bouwen, vlakbij haar, in *Ooijzicht*, verblijft sedert een jaar haar zuster Anna Maria – de weduwe Wijckerheld Bisdom – die *Nieuw en Oud* ter beschikking heeft gesteld aan haar met Egbert Willem Justinus baron Six van Oterleek gehuwde dochter Johanna Maria Henriette. Onder aan de helling, in *De Varenhof*, woont Just's pleegbroer, de kunstschilder G. A. van der Bruggen, met zijn groot gezin¹⁸.

In deze bekende, vertrouwde en rustige omgeving wijdt de oud-minister zich weer aan zijn studie; zich troostend met de gedachte, dat hij in zijn leven als christen weliswaar door velen gelaakt en bespot is, maar

'dat er Eén is, die het beter weet'¹⁹

en dat de betekenis van het christelijk leven is.

'door lijden tot heerlijkheid, door verdenking en miskenning tot ware eer'²⁰

Bovendien hebben niet al zijn vrienden hem verlaten. Tot degenen die hem zijn trouw gebleven en over hem een rechtvaardiger oordeel uitgesproken hebben, behoren de predikanten Scholte, Beets, Westhoff en Heldring²¹, zijn zwager Singendonck, de Amsterdammers J. L. Gregory Pierzon en Jeronimo de Vries²² en een viertal hoge ambtenaren van het departement van justitie²³.

Tot slot heeft zijn strijdbare geest hem evenmin verlaten. Nog maar net in Ubbergen teruggekeerd, zet hij zijn pogingen voort toestemming te verkrijgen zijn houten *châlet* te verbouwen tot een groter en stenen huis, dat geschikt is voor permanente bewoning²⁴. Deze verbouwing is hem eerder niet toegestaan, aangezien het gebied dat hij in erfpacht bezit tot de verboden kring van fort Sterreschans behoort, waarop sinds 21 december 1853 de bepalingen van de – door hem in de kamer bestreden – wet betreffende het bouwen, planten en het maken van andere werken binnen een bepaalde afstand van de vestingwerken van de staat van toepassing zijn. Zijn eigendomsrechten worden verder beperkt door het Koninklijk Besluit van 25 januari 1854, waarin de vesting Nijmegen is verheven van de tweede naar de eerste klasse. Op basis van deze wettelijke voorschriften heeft Van der Bruggen in de periode februari 1854 tot de zomer van het jaar 1857 toestemming gekregen allerlei vruchtbomen te planten, een hoenderhok en een arbeiderswoning te bouwen, een doornenhaag te planten en een schutting aan te brengen. De pogingen die hij, na publikatie van de onderwijswet, in zijn hoedanigheid van minister van justitie bij zowel zijn collega van het departement van oorlog als de koning heeft aangewend, gezien de ligging van zijn terrein in een vallei, ontheffing te krijgen van de verplichtingen die daarop rusten en vergunning

'op dat door hem geliefde plekje te kunnen genieten'

van de hem toekomende rust in een groter, stenen huis, zijn echter vruchteloos gebleken²⁵. Beducht voor precedentwerking en in de mening verkerend dat het verlenen van de gevraagde

toestemming in strijd is met de belangen van het verdedigingsstelsel, heeft zijn collega Forstner van Dambenoy afwijzend op dit verzoek beschikt en daarenboven hem erop gewezen dat hij bij geval van ruiming van de gebouwen geen aanspraak op schadevergoeding kan maken

Deze vergeefse strijd – in zijn ogen in het belang van waarheid en recht gevoerd tegen wat hij noemt ‘kleingeestige interpretatie van de wet’ – zet Van der Bruggen als oud-minister, mede in zijn eigen belang, voort tot 1861. Sedert dat jaar tot aan zijn dood in 1863 zal hij bovendien opnieuw fulmineren tegen de vestingstatus van de stad Nijmegen. Naar aanleiding van de in de zomer van het jaar 1860 aangenomen spoorwegwet die Nijmegen buiten een aansluiting op het spoorwegnet houdt, schrijft hij dan zijn *Troostrede aan het oude Nijmegen*²⁶. De strekking van dit werkje is, dat zijn geliefde geboortestad van de toekomst niet veel meer te verwachten heeft dan verval en dat zijn ‘oude vriend’ – de gepersonifieerde vestingstad – zonder spoorwegverbinding, zonder een brug over de Waal en zonder mogelijkheden voor handel en industrie zich slechts kan troosten met ‘eervolle herinneringen’ aan een glorieus verleden en met het toekomstig graf-schrift

‘uit mijn hart en uit het hart van al uwe echte zonen’

aldus gesproken

‘Malgré tous vos défauts, je vous aime à la rage’²⁷

Reeds een maand na zijn aftreden stort de polemist Van der Bruggen zich op het schrijven van een apologie, ten behoeve zowel van zijn eigen persoon alsook en vooral van zijn wet en zijn ministerie. Zij is gericht tegen hen die, zonder enig recht en in strijd met de waarheid, hem ervan beschuldigd hebben en nog beschuldigen als minister ontrouw te zijn geweest aan zijn verleden als schoolman²⁸. Van publikatie van deze nota ziet hij echter af, wanneer zijn oud-collega's Vrolik, Van Rappard en Gevers van Endegeest hem dat ontraden

Zijn neef Willem Six (1829-1908, cf. nt. 2 van Bijlage III) – oudste zoon van zijn zuster Suzanna, en degene die na het uitsterven van zijn gezin en na de dood van J. A. Singendonck zijn papieren verzorgt – schrijft in 1907, dat hij op de omslag van het betreffende dossier een superscriptie d d 9 september 1889 van de hand van Singendonck heeft gevonden, die ten doel had openbaarmaking van deze memorie te voorkomen. Ook hij is na lezing overtuigd, dat publikatie verhinderd moet worden. In overleg met Van der Bruggens schoonzoon De Pesters uit Groesbeek besluit Six het manuscript te vernietigen. Hij kan daartoe echter niet eerder overgaan dan nadat hij het slot ervan heeft overgenomen om dat te bewaren. Kernpunt daarin is, dat de auteur de teleurstelling van de anti-revolutionairen die zich in hun verwachtingen bedrogen hebben gezien, heel goed kan begrijpen en verklaren, niet echter de onbillijkheid van hun kant hem die teleurstelling, die in feite niets anders is dan een illusie, ‘als eene schuld toe te rekenen’. Zijn vrienden hadden gemakkelijk kunnen weten, dat hij zich als christen met hen verbonden heeft gevoeld, maar met hen van mening verschild over het wezen van het christelijk beginsel en de aard van de verhouding tussen christendom en staat.

Niet op personen, maar op beginselen gericht, werkt Van der Bruggen in de zomer van hetzelfde jaar 1858 dit verschil van opvatting nader uit in een uitvoerige bijbelstudie, die hij ter publikatie toezendt aan Chantepie de la Saussaye, redacteur van het tijdschrift *Ernst en Vrede*.

Wegens plaatsgebrek in de nog te verschijnen drie nummers van het tijdschrift, dat gedoemd is te verdwijnen, stuurt deze het stuk terug met de aantekening, dat ook hij het ‘voor allernoodlot-tigst’ houdt, dat Van der Bruggen als minister met zijn antecedenten gebroken heeft²⁹. De ‘klui-zenaar’ in zijn châtlet weigert zich bij dit ongemotiveerde verwijt, ‘krenkend voor de eer van mijnen naam als Christen en burger’, neer te leggen en reageert prompt³⁰. Zonder veel omhaal van woorden legt hij zijn vriend haarfijn uit, dat de wet wel degelijk in overeenstemming is met zijn antecedenten ofwel met datgene waarvoor hij jarenlang gestreden heeft en dat ieder nog lang op de vrijheid van onderwijs had kunnen wachten indien hij

‘met Groen, door het onmogelijke te blijven eischen, het mogelijke steeds onmogelijk had gemaakt’

Met deze woorden wil hij niet – gelijk Smit meent – zeggen, dat vermindering van de schoolstrijd mogelijk was geweest wanneer de anti-revolutionairen zich minder star hadden opgesteld³¹, maar dat handhaving van hun eis het openbaar onderwijs bij wet facultatief te splitsen verkrijging én

van de vrijheid van oprichting van bijzondere scholen en van een openbare school met een christelijk karakter onmogelijk gemaakt zou hebben

Chantepe de la Saussave tracht twee weken later het door hem zelf veroorzaakte misverstand op de helderen. In voorzichtig gekozen bewoordingen geeft hij aan, dat hij met de gewraakte zinsnede bedoeld heeft te zeggen, dat Van der Brugghe's optreden naar buiten toe bij velen de indruk heeft gewekt van 'eene steeds grootere verwijdering' van de anti-revolutionairen en van een 'steeds grootere toenadering' tot de liberalen¹². Bovendien gaat het de Leidse predikant niet om een persoonlijke aanval, maar om zijn bezwaren tegen de memorie van toelichting van de hand van Van Rappard. Daarin heeft hij – de woorden 'dienstbaar aan' over het hoofd ziende – opleiding tot christelijke deugden ofwel godsdienstig onderwijs gelezen, met welke joden zich kunnen verenigen¹³. Van zijn geestverwant, de ethisch-irenische Van der Brugghe, had hij een protest daartegen verwacht en een ander christelijk karakter van de gemengde openbare school, namelijk een algemeen-christelijk, in de zin van *protestants godsdienstig*. Naast deze school verlangt hij afzonderlijke scholen voor joden en katholieken. In de tot stand gebrachte wet kan hij berusten, zijn voorkeur gaat echter voortaan uit naar de kerkgenootschappelijke, maar niet leerstellige, bijzondere school¹⁴.

In deze woorden is het fundamentele onderscheid tussen de beide ethisch-irenischen duidelijk herkenbaar. Het ligt in hun verschillende waardering van de verhouding tussen wet en evangelie, gezag en vrijheid. In tegenstelling tot Van der Brugghe, die het evangelie beschouwt als de vervulling der wet en die op basis van zijn christelijk vrijheidsbeginsel dat evangelie niet als wet wil, kan en mag voorschrijven, daar vrijheid noch gebiedt noch geboden wordt, gelooft Chantepe de la Saussave 'aan een wettig gebruik van de wet' voor allen die de christelijke geest missen¹⁵. Het evangelie is volgens hem de wet tot Christus, zodat opleiding tot christelijke deugden algemeen-christelijk, in de zin van protestants, moet zijn.

'Christelijke deugd is de deugd die uitgaat van de liefde tot de historische Christus', aldus deze predikant¹⁶. Vandaar dat hij in opleiding tot christelijke deugden opvoeding tot Christus leest en een dergelijk christelijk karakter van de school onverenigbaar acht met de aanwezigheid van joden op die school.

Zag A. M. Brouwer (1875-1948), hoogleraar te Utrecht, in 1905 dit verschil tussen de theoloog en de amateur-theoloog slechts als een verschil zowel in appreciatie van wat er aan christendom in de publieke conscientie is overgebleven als in toepassing van dezelfde beginselen¹⁷. Van Egmond heeft er – terecht – op gewezen, dat de spil van Van der Brugghe's redenering is, dat hij het evangelie niet als wet wil en kan opleggen¹⁸.

Nadat Van der Brugghe in zijn repliek de onjuistheid van de gewekte indruk heeft aangetoond, tracht hij Chantepe de la Saussave ervan te overtuigen, dat ook hij 'de ongelukkige phrase omtrent de Israëlieten' heeft afgekeurd en bestreden, zij het om een geheel andere reden dan zijn vriend¹⁹. De bedoeling van Van Rappard met deze zinsnede – het onderwijs eerbiedigt ieders gewetensvrijheid – heeft hij van harte onderschreven. Zijn verzet tegen die passage is voortgekomen uit zijn standpunt, dat de nog onder de wet levende joden zich onmogelijk kunnen verenigen met een school, die dienstbaar is aan een trapsgewijze ontwikkeling van het christelijk vrijheidsidee in individuen. Ondanks deze toelichting slaagt Van der Brugghe er niet in Chantepe de la Saussave met de bewuste formulering te verzoenen.

B. Op de bres voor vrijheid en opvoeding tot vrijheid (1860-1863)

Het terugzenden van eerdergenoemde bijbelstudie heeft tot gevolg, dat de eerste woorden waarmee Van der Brugghe zijn ruim anderhalf jaar durend stilzwijgen in januari 1860 verbreekt geen verdediging inhouden van zijn persoon, zijn wet of zijn ministerie, maar van zijn Normalschool, met welke hij alle banden had moeten doorsnijden.

In een op 24 december 1859 gedateerde brief aan Heldring – door zijn vriend onmiddellijk gepubliceerd²⁰ – bestrijdt hij met klem en overtuiging het onrecht dat gelegen is in het zaaien van twijfel over de deugdelijkheid, de inrichting en de hoge kosten van deze school. De teruggang in

belangstelling wijt hij met name aan de anti-revolutionairen die in hun teleurstelling over de wet de school trachten te benadelen. In aansluiting op Heldrings eerder gedane aanbeveling van de school, roept hij de lezers van *De Vereeniging Christelyke Stemmen* op de school financieel te steunen, aangezien hij bevreesd is anders als 'familielid' weldra aan deze instelling de laatste eer te moeten bewijzen. Zijn uitlatingen op 'den toon van een vader over zijn geliefd kind' vinden blijkens vele gutten die bij Stoop binnenkomen, weerklank⁴¹.

Met name Heldring toont zich zeer verheugd over dit schrijven. Juist teruggekeerd van een bezoek aan oud-minister Mijer, die ook 'beklaagd' en 'veracht' tot zwijgen is gebracht, wekt hij Van der Bruggen op zijn te tolerante houding te laten varen, recht te laten gelden en het hem aangedane onrecht te bestrijden⁴². Deze woorden zijn niet aan dovemans oren gezegd. Ze sterken de in afzondering levende Van der Bruggen in zijn voornemen de stilte te verbreken.

In april 1860 verschijnt zijn *Open brief aan de bestuurders en leden der Hervormde Kerk in Nederland*⁴³, een maand later gevolgd door *Christelyke Tijdsragen door eenen jurist*. 'No. 5, waarin eerdergenoemde *Bybelstudien Aanteekening op Lukas XVI* is opgenomen, voorafgegaan door de in 1850 geformuleerde 331 *THESSES over de betrekking tussen Christendom en Staatskunde*⁴⁴.

In de brief wekt de auteur als oud-minister, als geestelijk vader van de onderwijswet, als ouderling van de waalse gemeente in Nijmegen en als christen voor wie het christendom geen zaak is van de staat, maar van het geweten en van de christelijke kerk, hervormden op van hun taak en recht gebruik te maken en alle krachten in te spannen *het* evangelie te brengen aan de leerlingen van de openbare scholen alsook ernst te maken met het verzorgen van het godsdienstig onderwijs buiten de schooltijd. Predikanten, catechiseermeesters en particulieren roept hij op zes uur in de week aan de openbare school een bijbelschool te verbinden of, indien dat niet mogelijk is, over te gaan tot stichting van zondagsscholen. Hun legt hij uit, dat hij gewenst heeft

'dat, in de nieuwe wet, het beginsel van onzijdigheid ten opzichte der godsdienstige opvoeding op de staats school, met wat minder strenge consequentie had kunnen worden toegepast dat men uitdrukkelijk uitzonderingen had kunnen toelaten daar, waar voor krenking der gewetensvrijheid geen gevaar te duchten was. Ik heb daartoe het mijne gedaan. Maar de loop der zaak heeft bewezen, dat beginselen onverbiddelijk zijn'⁴⁵.

Zijn oproep wordt met gemengde gevoelens ontvangen. Heldring betuigt adhesie⁴⁶ en de Amsterdamse predikant Ph. R. Hugenholtz (1821-1889), van wie Van der Bruggen in het najaar van 1861 een studie over het geweten in het Frans vertaalt⁴⁷, schrijft hem in die dagen, dat de Amsterdamse kerkeraad zijn brief ter harte heeft genomen⁴⁸.

Alleen al uit deze mededeling blijkt, dat de mening van Oosterlee, dat die brief ongeschreven had kunnen blijven⁴⁹, onjuist is.

De bewering van Smit, dat de 'kerkelijken' hun heil hebben verwacht van de staat en dat de 'onkerkelijke' Van der Bruggen zijn hoop heeft gebouwd op de kerk is eveneens onjuist⁵⁰. In deze – zogenaamde – tegenstelling ligt niet – gelijk Smit meent – 'de gansche strijd tussen Groen en Van der Bruggen verborgen', maar het onderscheid dat Van der Bruggen aanbrengt tussen wet en evangelie, tussen kerkgenootschappen en christelijke kerk en tussen de houding die de staat behoort aan te nemen ten opzichte van die kerkgenootschappen en van het christendom. Rekenen de aanhangers van een bepaald kerkgenootschap op de hulp van de staat ter realisering van hun wens het onderwijs naar hun godsdienstige richting in te richten, de christen Van der Bruggen wijst hen op hun taak het onderwijs in de christelijke godsdienst en niet dat in een bepaalde godsdienstige richting te verzorgen. De 'onkerkgenootschappelijke' Van der Bruggen heeft daarbij zijn hoop gevestigd op vooruitgang op de weg der onderscheiding van evangelie en wet, in de richting van de christelijke kerk.

De Valburgse 'openbare' onderwijzer M. D. van Otterloo, een 'schildknaap' van Groen van Prinsterer, toont zich minder optimistisch over Van der Bruggens brief⁵¹. De anti-katholieke en anti-liberale *Vereeniging tot handhaving van de Gereformeerde leer* te Utrecht schildert in haar reactie Van der Bruggen op zeer onsympathieke wijze af als de man van het christelijk onderwijs, die als minister met zijn wet, zijn overtuiging, Gods Woord en de wil van de koning verloochend heeft alsook de gerechtvaardigde verwachting van velen in hem teleurgesteld, door de godsdienst (sic!) uit staat en school te verbannen⁵².

Naar aanleiding van deze zware en ongegronde beschuldiging, die nauwelijks verschilt van die van Groen van Prinsterer in een ongeveer gelijktijdig verschenen geschrift¹⁾, schrijft Van der Bruggen op zijn zesenvijftigste verjaardag een *Naschrift* bij bovengenoemde nota van april 1858²⁾. Op veel scherper toon dan twee jaar tevoren weerlegt hij daarin de illusies en onwaarheden van 'den Heer Groen van Prinsterer' () *die het beter weet*,

die weet, dat de klacht van ontrouw niet waar is, dat het ministerie van 1856 noch anti-revolutionair was noch de opdracht had de liberalen en katholieken te bestrijden en evenmin 'pour mission' handhaving van de gemengde openbare school te voorkomen

Vier dagen later, 10 augustus 1860, voldoet Van der Bruggen aan een verzoek advies uit te brengen over het concept-reglement van een op te richten maatschappij ter bevordering van christelijk onderwijs: een gedachte die hij zelf achttien jaar eerder geopperd had. Deze keer is het initiatief genomen in de april-vergadering van de Amsterdamse *Vereeniging in het belang der Inwendige Zending*, waar een der leden, N. M. Feringa (1820-1886), onderwijzer te Amsterdam, een concept-reglement voor een dergelijke maatschappij heeft ingediend. Alvorens echter daadwerkelijk stappen in die richting te ondernemen hebben de initiatiefnemers, onder wie P. J. Teding van Berkhout, besloten deskundigen op het terrein van het onderwijs raad te vragen.

Ofschoon Van der Bruggens advies geen nieuwe gezichtspunten bevat, heeft Langedijk in 1929 – ten onrechte – gemeend dit schrijven van de oud-minister te mogen beschouwen als een 'politiek testament' en voorts daaruit de conclusie te trekken,

'dat de opinie van VAN DER BRUGGHIN een groote verandering heeft ondergaan'³⁾

De grote promotor en grondlegger van de bijzondere school der eerste klasse – de associatieschool – is volgens hem in 1860 overstag gegaan naar de 'kerkelijke' – bedoeld is de kerkgenootschappelijke – school.

Bij Langedijk moet in die tijd wel de wens de vader van de gedachte zijn geweest, want wat hij in het advies heeft gelezen, staat er niet in.

Uit genoemd concept is Van der Bruggen gebleken, dat het doel van de maatschappij is bevordering van *christelyk* onderwijs door oprichting en ondersteuning van uitsluitend die bijzondere scholen die onder de wetgeving van 1806 bekend stonden als bijzondere scholen der eerste klasse. Deze doelstelling acht hij te beperkt op één schooltype gericht. Bovendien vreest hij dat bevordering uitsluitend van christelijk onderwijs zal leiden tot een conflict met de kerkgenootschappen.

Vandaar dat hij de initiatiefnemers erop attent maakt, dat de onderwijswet van 1857 dat type school niet kent, maar alleen de voor het onderwijs verantwoordelijke onderwijzer. Uit ervaring met deze schoolvorm weet hij, dat deze niet meer in alle gevallen de meest geschikte voor het christelijk onderwijs is. Het associatieve karakter ervan is weliswaar te realiseren, maar blijkt in de praktijk veelal slechts een formaliteit te zijn, aangezien ouders zich onvoldoende bij het onderwijs betrokken voelen. Deze scholen zijn in feite '*stichtingen*' geworden, geleid door een aantal personen en

'zonder eenige participatie of contrôle van de ouders der schoolgaande kinderen als *leden*'. Zijn bezwaar tegen deze gang van zaken is, dat het gehalte van het godsdienstig onderwijs bepaald wordt en door de onderwijzer én door de directie,

'zonder eenige tusschenkomst of regt van toezigt der Kerk'

alsook, dat deze directieleden

'van het onderwijs geene de minste kennis bezitten'

en dat hun denkbeelden

'omtrent *Christelyk* onderwijs somwijlen zeer weinig praktisch zijn, en daarom in hooge mate bedenkelijk'

Een dergelijke situatie brengt zijns inziens het gevaar mee, dat de onderwijzer in zijn vrijheid aangetast wordt en zich voor de keus gesteld ziet

'met zijne Directie in onmin te leven'

of

'afhankelijk van een doorgaans onbevoegd gezag',

ogendienaar te zijn.

Op grond van deze bezwaren geeft Van der Bruggen de voorkeur aan de schoolvorm van het

bijzonder onderwijs die zijn wet kent. Ouders die behoefte hebben aan christelijk onderwijs verstaan zich met een onderwijzer en stichten zelf een school. Ook deze schoolvorm wenst hij in de doelstelling van de op te richten vereniging opgenomen te zien, opdat de mogelijkheid ontstaat, indien noodzakelijk, deze ouders financieel – de subsidie-gedachte – te ondersteunen.

In de tweede plaats wijst hij de initiatiefnemers op tweerlei roeping van het bijzonder onderwijs: een blijvende en een tijdelijke. De eerste acht hij voor de vereniging de minst belangrijke. Zijn verwachting is, dat de behoefte van bepaalde kerkgenootschappen en godsdienstige richtingen aan eigen onderwijs zal blijven bestaan,

‘ook dan, wanneer het Christelijk onderwijs in zijn eigen natuurlijk alleen regelmatig en bevoegd kanaal zal zijn overgebragt, dat der *Kerkelyke School*, der school van de Kerk uitgaande en waarover zij toezigt voert.’

Wil het onderwijs immers aan zijn eigenlijke doelstellingen beantwoorden, dan moet het naar zijn overtuiging terugkeren naar zijn oorsprong, te weten ‘de Kerk’.

Zolang dat ideaal van de christelijke school en van christelijk onderwijs – uitgaande van de ene christelijke kerk, die hij uitsluitend geroepen en bevoegd acht het godsdienstig bestanddeel van de opvoeding – dat voor hem geen afzonderlijk leervak is – te bewaken – niet verwezenlijkt is, heeft het bijzonder onderwijs een tijdelijke roeping, namelijk *plaatsbekerder* zijn van *deze* kerk zolang de kerkgenootschappen zich nog niet ontwikkeld hebben tot één christelijke kerk. Uitgaande van dit ideaal en van deze roeping van het bijzonder onderwijs is hij van mening, dat een vereniging die én christelijk en nationaal onderwijs wil bevorderen genoeg moet nemen met scholen waar de bijbel gebruikt wordt, zonder iets meer te eisen, en in overleg moet treden met de kerkgenootschappen ten einde een conflict te voorkomen wanneer blijkt dat deze maatschappij christelijk onderwijs nastreeft in plaats van het onder deze naam veelvuldig voorkomend onderwijs in de geest ‘van eene bepaalde Christelijke rigting’ op kerkgenootschappelijke scholen of secte scholen.

Indien Langedijk Van der Brugghe’s advies werkelijke gelezen én begrepen had, zou hij niet op de gedachte zijn gekomen hem te verdenken van een ‘frontverandering’ en van het inslaan van de zelfde richting als die van Groen van Prinsterer⁵⁶ en evenmin hebben kunnen en durven beweren

‘Doch hoe het zij, het “Advies” bewijst ons, dat VAN DER BRUGGHEN de associatieschool verloochend heeft.’⁵⁷

Geen wonder, dat Langedijk aan het slot van zijn artikel heeft moeten bekennen, dat voor hem de oorzaak van deze ‘verandering’ ‘een groote vraag’ is gebleven en dat hij naar beantwoording ervan slechts zou kunnen gissen.

30 oktober 1860 wordt de maatschappij, de *Vereeniging voor Christelyk Nationaal Schoolonderwijs*, gesticht⁵⁸.

Ondanks de verbazing van Heldring in deze kring Groen van Prinsterer te zien optreden als voorstander van de bijzondere school⁵⁹ en de afzijdige houding van Chantepie de la Saussaye en Hugenholtz, wenst Van der Brugghe – de ‘oude’ promotor van én christelijk én nationaal bijzonder onderwijs – lid te worden. In een brief aan Chantepie de la Saussaye reageert hij enerzijds met instemming op diens mededelingen over de nieuw opgerichte vereniging, anderzijds met smart op diens uitlatingen over de wet. Deze wet heeft de redacteur van *Bybelstudien* ‘oneerlijk, niet actueel en onmogelijk in de toepassing’ genoemd⁶⁰. Voor de derde maal legt Van der Brugghe zijn vriend de bedoeling uit van het bewuste wetsartikel en wijst hij hem op het grote verschil tussen de wet van 1857 en die van 1806. Bovendien deelt hij hem mede, dat hem evenmin de aanwezigheid van anti-revolutionaire beginselen en de protesten tegen de onderwijswet zijn ontgaan, maar dat hij zich, zolang het reglement nog niet is vastgesteld en de vereniging geen partijzaak geworden, vleit met de – ijdele – hoop, dat zij alle scholen steunt waar de bijbel vrij gebruikt kan worden. Weldra ziet hij zich echter genoodzaakt terug te treden en geen lid te worden.

‘Christelyk Nationaal Schoolonderwijs zou varen in het zog van Van der Brugghe, maar onder de vlag van Groen van Prinsterer’,

aldus Oosterlee⁶¹.

In tweerlei opzicht is deze conclusie onjuist. In de eerste plaats kiest de vereniging voor de kerkgenootschappelijke school ofwel voor een associatie school die nauwe banden heeft met een kerkgenootschap, een schoolvorm waarin Van der Brugghe nimmer een middel voor christelijk

onderwijs heeft gezien. Ten tweede dekt de vlag de lading niet, daar Groen van Prinsterer noch christelijk noch nationaal onderwijs – in de betekenis die Van der Bruggen daaraan geeft – wenst, maar scholen waarop onderwijs wordt gegeven in de geest van een bepaalde vorm van het christendom, te weten van het confessionele christendom der Hervormde Kerk, in zijn ogen de nationaal-protestantse kerk⁶². Zowel wat het doel betreft – bevordering van christelijk nationaal onderwijs – als het middel – de bijzondere school – heeft het er derhalve wel alle schijn van, dat de vereniging én onder de vlag én in het zog van Van der Bruggen zal varen. In werkelijkheid neemt C N S wel de woorden, maar niet de betekenis die Van der Bruggen daaraan geeft, over. In tegenstelling met zijn advies kiest de vereniging bovendien – in de geest van Groen van Prinsterer – niet voor de tijdelijke, maar voor de blijvende roeping van de bijzondere school.

Het varen van deze koers moet er wel toe leiden, dat C N S., gespannen voor het karretje van voorzitter Groen van Prinsterer, op haar jaarvergadering in 1869 schrapping van het woord 'christelijk' uit de wet zal eisen. Zij doet dat op een wijze, die de verontwaardiging van Van der Bruggens vriend en geestverwant Beets opwekt⁶³. Vanuit Beets gedacht verdedigt hij volkomen terecht zowel handhaving van dat woord in de wet als de nagedachtenis van zijn vriend. Nimmer, zegt hij, zal hij dulden, dat die nagedachtenis in zijn tegenwoordigheid door het slijk wordt gehaald.

Door haar streven de 'christelijk' bijzondere school te plaatsen tegenover de 'neutraal' openbare, zal deze vereniging ruim twintig jaar later geen enkel begrip kunnen opbrengen voor het besluit van *De Klokkerberg* – volkomen in de geest van Van der Bruggen – de beperkende bepalingen ten opzichte van de op kosten van begiftigers en contribuanten geplaatste kweekelingen op te heffen en ook die in staat te stellen een vrije gewetensbeslissing te nemen over de vraag of zij zich als onderwijzer aan een openbare of een bijzondere school zullen verbinden.

Na het schrijven van genoemd *Advies* stelt Van der Bruggen zich in de herfst van het jaar 1860 tot taak, op basis van zijn christelijk, zijn antropologisch en zijn pedagogisch beginsel alsmede dat van de actualiteit alsook van het door hem aangebrachte onderscheid tussen wet en evangelie, een uitvoerig en samenhangend geheel op te bouwen van zijn visie op de onderlinge verhouding van de beginselen van gezag en vrijheid op politiek gebied en op de toepassing van deze beginselen op de constitutionele regeringsvorm, de burgerlijke en strafrechtelijke wetgeving, de verhouding tussen christendom en staat en tussen kerkgenootschappen en staat, het onderwijs en op economische en andere actuele vraagstukken. Bovendien tracht hij in dit werk, wel genoemd 'een zijner rijpt overwogen en tevens een zijner omvangrijkste geschriften'⁶⁴, zijn gedrag als kamerlid en minister, het beleid van het door hem geformeerde ministerie en de aard van de mede door hem tot stand gebrachte onderwijswet, te rechtvaardigen.

De studie heeft als uitgangspunt de fundamentele regel – de grondslag van het diepgaand onderscheid tussen wet en evangelie –

'dat ontneming, beperking, inkorting der vrijheid tot het kwade, in gelijke reden, ontzenuwing der kracht tot het goede medebrengt'⁶⁵.

Hoewel zij geen nieuwe gezichtspunten bevat, blijkt daaruit, dat zijn visie – zijn mens-, maatschappij- en staatsbeschouwing – in de loop van ruim twintig jaar door voortdurende studie en door de ervaringen opgedaan als lid van provinciale staten en van de tweede kamer, als formateur, als tijdelijk voorzitter van een ministerie en als minister van justitie, gerijpt is tot een evenwichtige en vooruitstrevende levens- en wereldbeschouwing.

Naast de reeds bekende gedachte, dat het constitutionele stelsel een zegen is, daar het de mogelijkheid biedt de beginselen van gezag en vrijheid zodanig met elkaar te verzoenen, dat het evangelisch christelijk beginsel of dat van (gewetens)vrijheid regel en het wettisch beginsel of dat van het gezag uitzondering en derhalve aan dat van de vrijheid dienstbaar is, komt daarin ook die van de soevereiniteit van de vorst – van het persoonlijk geweten – en van het volk – het gemeenschappelijk geweten – voor. In dit kader van de verhouding tussen gezag en vrijheid en van zelfstandig handelende persoonlijkheden, plaatst Van der Bruggen de minister, die verantwoordelijk is aan zijn geweten, aan de koning en aan het volk; het optreden van een werkelijke minister-president als leider van een regering alsmede dat van een parlement, dat een afspiegeling behoort te zijn van de ontwikkeling en de wil van het volk. In dat parlement moeten zich naar zijn mening de verte-

genwoordigers van twee politieke richtingen bevinden, namelijk die van het beginsel van gezag – de voorstanders van behoud – en die van het beginsel der vrijheid en/of van het ware christendom – de voorstanders van vooruitgang

In de geest van laatstgenoemde richting heeft Van der Bruggen – naar zijn zeggen – zijn kabinet gevormd en blijkens sluitings- en troonrede de natie gepresenteerd. Zonder uit het oog te verliezen, dat ieder kabinet het staatsgezag vertegenwoordigt en rekening moet houden met het recht van allen op de grondwettelijk vastgestelde vrijheden, met de ontwikkeling en de behoeften van de bevolking, met de samenstelling van de kamer alsook met de persoonlijke idealen van de koning en de ministers, heeft de kroon zich in de jaren 1856 tot 1858 eensgezind ten doel gesteld zich boven de in de kamer aanwezige groeperingen – die in de ogen van Van der Bruggen geen van allen beide beginselen zuiver vertegenwoordigden – op te stellen en met betrekking tot de twistappel van het onderwijs verzoening van gezag en vrijheid in bovenvermelde zin na te streven⁶⁶

Het parlement beschouwt Van der Bruggen eerst dan als een werkelijke volksvertegenwoordiging, wanneer ieder lid zich, trouw aan zijn geweten ofwel aan een van beide richtingen, door zijn overtuiging laat leiden en niet door lokale, regionale, partijpolitieke of kerkgenootschappelijke belangen

Consequent doorredenerend komt hij met betrekking tot het kiesstelsel weldra tot een afwijzing van het bestaande districtenstelsel en van het systeem van censuskiesrecht en tot aanvaarding van de gedachte aan het stelsel van evenredige vertegenwoordiging en tot het uitspreken van de hoop, dat het verlenen van algemeen kiesrecht voor mannen in de lijn der historische ontwikkeling zal liggen

Vermeldenswaard in dit verband is, dat een halve eeuw later, bij de grondwetsherziening van 1917, invoering van de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs, van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging en van algemeen (mannen)kiesrecht deze verwachtingen voor een groot deel verwezenlijkt

Voor een raad van state als adviesorgaan van de kroon en een eerste kamer als een tweede vertegenwoordiging van het volk is in deze zienswijze weinig plaats, evenmin voor ontwikkelingen in de richting van een bureaucratie of van een meerderheidsdictatuur⁶⁷

Zoals van Van der Bruggen te verwachten is, heeft hij alle hoop gevestigd op het optreden van christenen als staatslieden. Wanneer een christen op politiek gebied naar zijn geweten – naar zijn levensbeginsel van waarheid, liefde, recht en vrijheid – als een wilskrachtige zelfstandige persoonlijkheid, 'recht door zee' gaand, handelt en zich niet op het terrein der vrijheid begeeft, maar dat beginsel wel alle ruimte verschaft en wetten maakt, die

'een volk noch voor christelijker houden, noch christelijker willen maken dan het werkelijk is, en die daarom *mogelijk* zijn'⁶⁸,

kan en wil hij spreken van een christen-staatsman, van een christelijke staatkunde en van een christelijke staat⁶⁹

Als minister heeft Van der Bruggen deze visie ten grondslag gelegd aan de onderwijswet en de door hem ingetrokken wet op de rechterlijke organisatie

Ter wille van de gewetensvrijheid en onafhankelijkheid van de rechter beschouwt Van der Bruggen cassatie uitsluitend als een middel schennis van de wet te voorkomen, zonder een rechter in zijn recht op een persoonlijke opvatting over de bepalingen van de wet ten opzichte van een bijzonder geval aan te tasten⁷⁰. Cassatie van diens subjectieve mening, zonder dat er sprake is van schending van de wet, ziet hij als hoger beroep en als een behandeling van rechtsbeginselen, die de rechter ontmenselijkt en vernedert tot een werktuig, tot 'kleingeestige, bekrompene, kinderachtige letterdienst' aan het gezag van de woorden der wet. In de lijn van zijn 'oude' opvatting uit de jaren rond 1838 pleit Van der Bruggen noch voor willekeur noch voor het formuleren van steeds meer regels, maar primair voor heldere beginselen als grondslag van een wet. Deze duidelijkheid acht hij onder meer gewenst bij het vreemdelingenbeleid. Zowel een rechter als een vreemdeling hebben er zijns inziens recht op te weten wanneer er sprake is van uitlevering of van uitzetting⁷¹

Naar zijn overtuiging is de grondslag van deze rechtskwestie, dat toegelaten vreemdelingen volgens verdragen aan een andere staat uitgeleverd en dat zij die niet toegelaten zijn in de zin van de wet en dus geen rechtsbescherming genieten het land uitgezet kunnen worden. Deze uitzetting is

derhalve geen zaak van de rechterlijke macht, maar wordt geboden door de wet i.c. de vreemdelingenwet van 1849. Deze wet heeft echter meer dan een eeuw niet gefunctioneerd.

Naar aanleiding van de ophanden zijnde besprekingen over een nieuw wetboek van strafrecht voldoet Van der Bruggen in de zomer van het jaar 1861 aan het verzoek van een ambtenaar van het departement van justitie, met wie hij sinds zijn vertrek uit Den Haag op vriendschappelijke voet is blijven corresponderen, 'om in het belang der waarheid' door middel van een publikatie over het Ierse gevangenisstelsel een discussie uit te lokken over denkbeelden en beginselen, die aan een wettelijke regeling van het gevangeniswezen ten grondslag zouden kunnen liggen⁷².

Uitgaande van het beginsel, dat de staat als vertegenwoordiger van het gezag niet tegenover, maar in een bondgenootschappelijke relatie moet staan met het vrijheidsbeginsel en die betrekking moet laten blijken door dat beginsel te eerbiedigen en zich enerzijds te onthouden van elke vorm van inmenging op dat gebied van kerk(genootschap), evangelisatie en onderwijs en zich anderzijds ten opzichte van vrijheid dienstbaar op te stellen, bouwt hij een strafrechttheorie op. Kernpunt daarin is, dat het staatsgezag niet door middel van wetten individuen tot zelfstandigheid moet trachten op te voeren.

'De éénnige weg om een volk te leeren van zijne vrijheid gebruik te maken is: het in het genot dier vrijheid te stellen', aldus Van der Bruggen⁷³.

Voor de strafpleging houdt deze theorie in, dat de staat die het recht heeft burgers hun vrijheid te ontnemen, ook de taak en de plicht heeft voorwaarden te scheppen voor een zedelijke verbetering van gevangenen, voor een goede begeleiding van deze 'onvrijen' op hun weg van de gevangenis naar de maatschappij en voor hun opvoeding van geestelijke en zedelijke 'gevangenschap' naar vrijheid. Straf beschouwt Van der Bruggen niet als doel, maar als middel tot verbetering, als dienstbaar aan de gewenste zedelijke vrijheid. Beseffend dat dwang alleen nooit kan leiden tot geestelijke zelfstandigheid, bepleit hij een systeem van een trapsgewijze ontwikkeling van gezag naar vrijheid. Zijn verwachting is, dat het geleidelijk verlenen van een grotere mate van uiterlijke vrijheid aan een gevangene in diens binnenste het bewustzijn van eigen verantwoordelijkheid opwekt. Opvoeding en onderwijs van het geweten ofwel versterking van de wilskracht door het evangelie alsook persoonlijke beïnvloeding van de zijde van het personeel ziet hij als een der voorname middelen een individu als zedelijk wezen te helpen zijn vrije, zelfstandige persoonlijkheid te herstellen.

Voorstanders van eenzijdige handhaving van cellulaire gevangenisstraf wijst Van der Bruggen erop, dat dwang alleen een individu mechaniseert en tot voorwerp maakt en dat een gemengd stelsel het goede van de cellulaire en de gemeenschappelijke opsluiting kan verenigen en derhalve de voorkeur heeft.

Ter illustratie van deze denkbeelden dient het Ierse gevangenisstelsel, aangezien dat een trapsgewijze opzet kent. Via cellulaire straf, gemeenschappelijke dwangarbeid, een overgangshuis en voorwaardelijke invrijheidsstelling, keert in dat stelsel de gevangene terug in de samenleving.

Hoewel zijn *Mededeelingen en gedachten over het Iersche Gevangenisstelsel* zich over het algemeen in een gunstige ontvangst mogen verheugen⁷⁴, hebben zij niet de door Van der Bruggen gewenste uitwerking. Voorstanders van het cellulaire stelsel gaan niet in op de bedoelde discussie over beginselen, maar beperken zich tot een negatieve beoordeling van de toepassing ervan in Ierland⁷⁵.

Ten einde de discussie alsnog terug te voeren naar de beginselen vat Van der Bruggen het plan op een publikatie van de Berlijnse hoogleraar Fr. von Holtzendorff (1829-1889), zijn geestverwant op dit gebied, te vertalen. Uit de tussen beide mannen gevoerde correspondentie – tussen februari 1862 en augustus 1863 – blijkt, dat Von Holtzendorff hem adviseert zijn *Mededeelingen*... in het frans om te werken ten einde de beginselen een ruimere bekendheid te geven en contact te zoeken met hun Franse medestander Arnould Bonneville de Marsangy (1802-1894)⁷⁶.

Dit werk heeft Van der Bruggen niet meer kunnen voltooiën. Sinds 1862 lijdend aan hersenverweking is hij er aan blijven werken zolang zijn geest hem dat toelaat. Bijna aan het einde van zijn arbeid verslechtert zijn gezondheid en is hij gedwongen de pen neer te leggen, niet echter dan nadat hij nog de volgende woorden heeft kunnen opschrijven:

'Les hommes passent et la vérité reste. C'est un encouragement et une consolation'.

Op 2 oktober 1863, 's morgens om half acht, overlijdt hij op negenenvijftigjarige leeftijd aan een beroerte in zijn châlet te Ubbergen, na enige dagen bewusteloos te zijn geweest⁷⁷.

Dinsdag 6 oktober vindt zijn begrafenis plaats in de grafkelder van de familie Van der Bruggen-De Beijer op de Nijmeegse begraafplaats *Het steenen kruis* – thans gelegen aan het Julianaplein – waar behalve familieleden deputaties aanwezig zijn, van de waalse kerk geleid door ds Stoop, van de arrondissementsrechtbank namens welke Van Lijnden het woord voert, van de vereniging *Het Metalen Kruis* alsook van de Normalschool, om de overledene de laatste eer te bewijzen⁷⁸.

Twee dagen daarna verschijnt van de hand van De Bosch Kemper een korte levensschets, die hij opent met de bewering, dat van weinig land- en tijdgenoten

'een enigszins breedvoerig leven met aanhalingen uit zijne uitgegeven geschriften'

zo belangrijk zou zijn als van wijlen Van der Bruggen en besluit met het uitspreken van het verlangen, dat meer van deze Nijmegenaar bekend zal worden gemaakt dan hij in zijn artikel kan doen⁷⁹.

Enige maanden later volgt Heldring zijn voorbeeld. Ook hij herdenkt zijn vriend – 'een der edelste onzer vrienden', die 'de vrijheid zijn eenigst recht' noemde en om waarheid en recht worstelde – met een beknopte levensschets⁸⁰.

In het vijftiende jaarverslag van de Normalschool beperken Van Lijnden en Stoop zich tot een korte karakteristiek van de persoon van Van der Bruggen en van zijn betrekking tot de scholen op de Klokkenberg, op een wijze, die

'gewis door niemand, hoe men ook over zijne politieke gedragslijn moge denken, gewraakt zal worden'⁸¹.

Holtzendorff neemt de taak op zich het nagelaten geschrift over het Ierse gevangenisstelsel te ordenen en te voltooien en voorzien van een voorrede alsmede een aanhangsel zo spoedig mogelijk uit te geven als een huldeblijk aan de nagedachtenis van een man, wiens leven gewijd was aan wetenschap en mensheid en wiens

'laatste werk gelijk heel zijn leven getuigt van liefde tot den naaste en tot de waarheid'⁸².

Ook anderen voelen zich dan geroepen gedeelten uit de schriftelijke nalatenschap van Just van der Bruggen uit te geven. Jeronimo de Vries, die twaalf jaar met hem in het bestuur van *Steenbeek* heeft gezeten, geeft een beknopte karakterschets van zijn vriend – van nabestaanden heeft hij vernomen, dat er volgens de laatste wil van de overledene geen gedrukt levensbericht van hem zal mogen verschijnen en dat de familie daaraan in geen geval haar medewerking zal verlenen, aangezien hij verwachtte toch wel verkeerd beoordeeld te zullen worden – en voegt daar een jaar later het artikel van wijlen Van der Bruggen over Maria Magdalena, geschreven in de geest van *Steenbeek*, aan toe⁸³. Singendonck, die blijkbaar het beroep van zijn zwager op de nakomelingschap niet is vergeten en die zich met de zorg voor zijn schriftelijke nalatenschap heeft belast, maakt daaruit vijf studies openbaar, twee in boek- en drie in artikelvorm, in 1865: *Gedachten over het gebed des Heeren, nagelaten door wijlen Mr. J.J.L. van der Bruggen*⁸⁴ – in de zomermaanden van het jaar 1861 te Dieden in de familiekring uitgesproken, later op verzoek van de daar aanwezigen op schrift gesteld en na zijn dood met toestemming van zijn weduwe uitgegeven – in 1871 en 1872 de meermalen aangehaalde zesde tijdvaart, en in 1887: drie korte studies⁸⁵.

De gemeente Nijmegen besluit eerst in 1886, drieëntwintig jaar na Van der Bruggens dood en twaalf jaar na opheffing van de vestingstatus van de stad, hem als oud-president van de arrondissementsrechtbank en als oud-minister van justitie in ere te houden door een straat met zijn naam te sieren⁸⁶.

In datzelfde jaar wordt het oude en door de tand des tijds aangetaste schoolgebouw op de Klokkenberg afgebroken en door een nieuw vervangen, op dezelfde plaats en – figuurlijk gesproken – op dezelfde fundamente. Bij gelegenheid van de inwijding van de nieuwe behuizing in 1887, op de voor deze school historische datum 6 mei, biedt de familie – in de persoon van De Pestere – de directie een voortreffelijk gelijkende beeltenis van Van der Bruggen – in olieverf geschilderd door de Amsterdammer J.H. Neumann Gz. (1819-1898) – 'in bruikleen aan, zoo lang de Normalschool als zoodanig blijft bestaan'⁸⁷. In zijn toespraak bij dit portret eert de op die dag tot ere-lid van de school benoemde Beets de nagedachtenis van zijn vriend, die in alles

'het ware, het wezenlijke, het echte, in tegenstelling van het schijnbare, het gelijkende, het ingebeelde, het onwezenlijke, het vervalschte'

had gezocht, gevonden en gedaan**

Deze woorden zijn een uitstekende samenvatting van het in dit boek gereconstrueerde beeld van een weinig begrepen en miskend persoonlijkheid

Uit dit beeld, gereconstrueerd uit zijn totale schriftelijke nalatenschap alsmede uit zijn woorden en zijn daden, is de gevolgtrekking af te leiden, dat Van der Bruggen zijn leven lang zijn naam eer heeft aangedaan. Overtuigd van de waarheid, dat een naam het wezen én van een zaak én van een persoonlijkheid uitdrukt, heeft *Justinus* consequent gestreden tegen illusies, schijnwaarheden, halve waarheden en onrecht, en gehandeld naar de innerlijke gezindheid van zijn hart, naar zijn evangelisch christelijk levensbeginsel van waarheid, liefde, recht, vrijheid, gelijkheid en broederschap. Uit dat beginsel heeft hij scherp de consequenties getrokken én voor zijn totale levens- en wereldbeschouwing én voor zijn activiteiten, zodat waarheid en recht gebieden te erkennen, dat hij geen christen in naam is geweest, maar een christen-jurist, -onderwijsman, -filantroop, -theoloog, -pedagoog, psycholoog en -staatsman, die, in alle betrekkingen van zijn leven, gepoogd heeft beginselvast, vrij, waarachtig, wezenlijk christen – in succum et sanguinem – getuige van Christus en geleid in en door de christelijke waarheid *rechtvaardig* te zijn en allen recht te doen.

Onomstotelijk staat vast, dat hij derhalve een billijker, rechtvaardiger en waarheidsgetrouwer oordeel verdient dan Groenianen, katholieken, liberalen en zelfs ook Van der Bruggenianen over hem gevelde hebben. De beelden die zij van hem hebben gegeven, kunnen, afgezien van de daarin – zij het op een zeer laat tijdstip – uitgesproken erkenning van hem als de kampioen van het bijzonder onderwijs, slechts in een enkel opzicht de toets der waarheid en rechtvaardigheid doorstaan.

Zoals uit deze studie blijkt, is het onjuist Van der Bruggen denken en handelen eenzijdig te relateren ofwel aan de totstandkoming en de inhoud van de onderwijswet van 1857 ofwel aan zijn geloofsovertuiging en daarin een verklaring te zoeken voor het ontstaan en het wezen van zijn conflict met Groen van Prinsterer.

Voorts blijkt hieruit, dat zijn activiteiten, als minister in het bijzonder, niet eenzijdig te verklaren zijn ofwel vanuit de loop der gebeurtenissen in de jaren 1853 tot 1857 – de benaderingswijze van Groenianen – ofwel vanuit zijn van die van Groen van Prinsterer afwijkende denkbeelden op het gebied van kerk, staat en school – de benaderingswijze van liberalen – ofwel vanuit zijn standpunt inzake de godsdienst- en onderwijskwestie – de benaderingswijze van katholieken – ofwel vanuit zijn theologische beginselen – de benaderingswijze van Van der Bruggenianen.

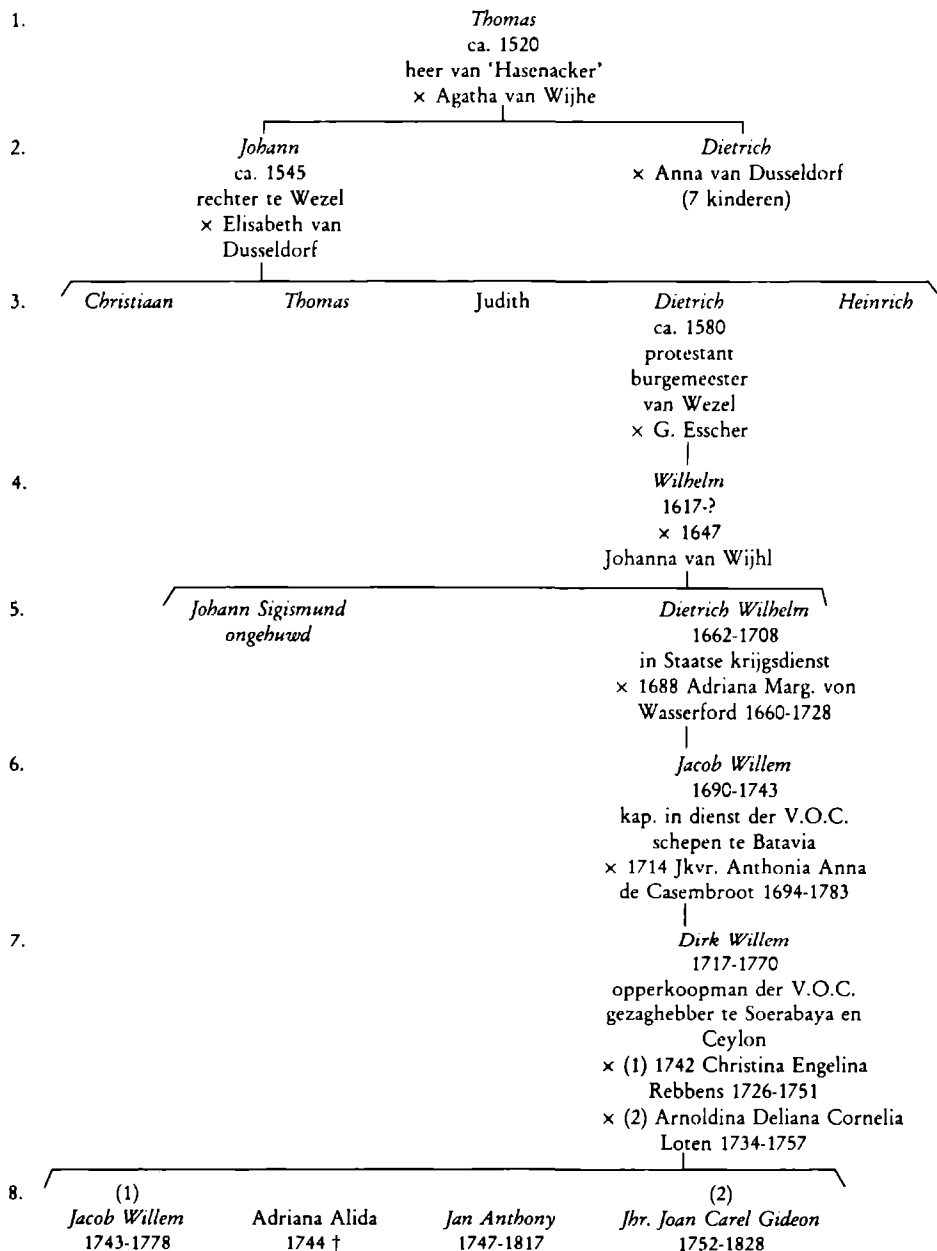
Uitsluitend een alzijdige benadering van Van der Bruggen's totale persoonlijkheid – van zijn stand-, tijd- en plaatsgebondenheid, van zijn totale levens- en wereldbeschouwing en de daarin opgetreden ontwikkelingsgang, van het geheel van zijn beginselen en van de wijze waarop hij de toepassing van die beginselen ziet op maatschappelijk en politiek gebied – alsook van de plaats die hij inneemt in het midden van de ontwikkelingen op godsdienstig-kerkelijk, politiek en maatschappelijk terrein in Nijmegen en daarbuiten, toont de samenhang aan van zijn denkbeelden en levert het bewijs, ten eerste, dat Van der Bruggen – bij velen onbekend en verdacht en door velen veroordeeld – consequent zijn eigen weg is gegaan en zichzelf gelijk gebleven, ten tweede, dat zijn activiteiten zowel een uitvloeisel als een manifestatie zijn van zijn beginselen ofwel van hetgeen in zijn binnenste leeft en ten derde, dat hij daardoor en daarbij toch wel meer oog heeft gehad voor zijn idealen dan voor de realiteit.

In laatstgenoemd aspect van zijn denken en doen ligt een van de oorzaken – wellicht de voornaamste – van het feit, dat er over hem reeds tijdens zijn leven zoveel misverstanden bestaan en dat hij, ofschoon hij meestal gelijk heeft, dat niet krijgt. Wat hij wil gaat immers in tegen de ontwikkeling, naar partijvorming en naar een van het parlement afhankelijke regering op politiek gebied, naar scheiding in plaats van vereniging der gezindheden op godsdienstig en kerkgenootschappelijk terrein alsook naar intellectualisme op onderwijsgebied.

Bijlagen

Bijlage I A

Genealogie Van der Brugghen tot ca. 1750

In het hertogdom Kleef hadden de Van der Bruggens van de zestiende tot het einde van de achttiende eeuw hun bezittingen 'Hasenacker' bij Xanten, 'De Hardt' in de omgeving van Bochohl en 'Balcken' onder Marienbaum. In de steden Wlzel, Kleef en Xanten oefenden zij het ambt uit van rechter of burgemeester.

In 1653 bevestigt keizer Ferdinand III in een adelsbrief aan *Wilhelm* de oude adel van het geslacht, dat twee eeuwen eerder door een Pools koning (Sigismund?) in de adelstand was verheven. Toekenning van een bij deze stand behorend predikaat blijft achterwege.

Wilhelms zoon, *Dietrich Wilhelm*, treedt omstreeks 1700 in Staatse krijgsdienst en sneuvelt als kapitein in het regiment van Van Wassenaer Obdam tijdens de slag bij Oudenaarde (1708). De in de garnizoensstad Nijmegen geboren zoon, *Jacob Willem*, blijft na de dood van zijn vader in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden wonen. In Bergen op Zoom, alwaar hij later als vaandrig in garnizoen ligt, treedt hij in het huwelijk met Jonkvrouw Anthonia A. de Casembroot uit Den Haag. Vijf jaar na de geboorte van zijn zoon *Dirk Willem* vertrekt hij als kapitein in dienst van de Verenigde Oostindische Compagnie (V.O.C.) naar Oost-Indië, alwaar hij het in Batavia tot schepen brengt. Ook zijn zoon weet daar carrière te maken. Deze begeeft zich 'tot beeter voortzettinge van zijn Fortuijn' in dienst van de V.O.C. en wordt opperkoopman en gezaghebber¹. In 1742 huwt hij de 16 jarige dochter van schepen J. Rebbens. Zij schenkt hem drie kinderen, twee zoons en een dochter (na de geboorte overleden), en overlijdt in 1751, nog geen 25 jaar oud. Als gezaghebber te Ceylon huwt *Dirk Willem* een jaar later een dochter van Joan Gideon Loten (1710-1789), van 1752 tot 1757 goeverneur van Ceylon. Na de dood van zijn tweede vrouw keert de niet onbemiddelde *Dirk Willem* in 1758 met zijn zoons terug naar de Republiek. Hij vestigt zich eerst in Leiden, alwaar hij zijn zoons laat naturaliseren, uit vrees dat hun geboorte op Java en Ceylon in de toekomst voor hen nadelig zou kunnen zijn², en later in Utrecht. *Jacob Willem*, de oudste zoon, gaat in Leiden rechten studeren, zijn broer *Jan Anthonij* en zijn halfbroer *Joan Carel Gideon* kiezen een militaire loopbaan.

*Genealogie Van der Bruggen
De tak van Jacob Willem*

Genealogie Singendonck¹

<p>Mr Johan P Dierquens 1710-1780 burgemeester van Den Haag × Elisabeth Fagel 1709-1768</p>	
<p>8. Mr Jacob Willem 1743-1778 secretaris van Den Haag × 1764 Johanna Catharina Dierquens 1746-1785 (kinderen, zie 9, hieronder)</p>	<p>Coenraad Diederik Neomagus 1727-1792 postmeester-generaal van Nijmegen × 1765 Elisabeth Bonifacia Dierquens 1740-1807</p>
<p>9 - dochter 1766 † - zoon 1767 † - Dirk Willem 1768-1825 notaris te Lienden op slot 'Kermestein' × Maria Dedel 1772-1826 (9 kinderen)</p> <p>- Anthonia Elisabeth 1769 † - Henriette Catherina 1771 † - dochter 1772 †</p> <p>- Mr Johan Diederik 1774-1851 Ontvanger der directe belastingen, in- en uitgaande rechten en accijnzen te Nijmegen × 18 maart 1800 Maria Elisabeth Geertruida de Beijer² 1778-1845 (kinderen, zie 10, hieronder)</p> <p>- Maria Wilhelmina Christina Elisabeth 1775-1846</p>	<p>× 1794 Jhr. Mr Johan Matthias 1769-1819 (kinderen, zie 10A, hieronder)</p>

10 -	Johanna Catherina 1801 1807	10A	Johanna Catherina 1795 †
-	Maria Jeanne 1802 1833		
-	Elisabeth Cornelia 1803 1848	× 1828	Jhr <i>Coenraad Diederik Pontiaan</i> 1796 1864 (kinderen, zie 11A, hieronder)
			Jkvr Maria Johanna 1798 1875
-	<i>Justinus Jacob Leonard</i> 1804 1863 president arr rechtbank te Nijmegen, 1839 1856 minister van justitie, 1856 1858	× 1834	Jkvr Anna 1806 1883 (kinderen, zie 11, hieronder)
-	Suzanna Maria Cornelia 1805 1868 × 1828 W baron Six van Oterleek 1798 1872 (cf nt 2 van Bijlage III)		
-	Charlottha Glertruida 1807-1845	× 1841	Jhr <i>Willem Carel</i> 1801 1874 1e Luit ter zee gepens kap × (2) 1852 <i>Wilhelmina Henrietta</i> van Loon 1819 1861 Jkvr Maria Johanna 1802 1866 Jkvr Elisabeth Bonifacia Maria Hermina 1803 1857 Jhr <i>Johan Anne</i> 1809 1893 griffier 1e kamer 1850-1877 × (1) <i>Digna Wendilia</i> Wyckerheld Bisdom 1809 1849 × (2) <i>Nantha Wilhelmina</i> Scholten 1819 1888 (kinderen, zie 11B, hieronder)
-	Anna Maria 1809 1896 × 1832 Mr Henri Guillaume Wyckerheld Bisdom, vriend en zwager van J A Singendonck 1810 1834		
-	<i>Jacob Willem</i> 1811 1817		
-	Gertrude Adriana 1813 1896 1855 in 'Pavillon' te Ubbergen		Jkvr Henriette 1810 1866
-	Adriana 1816 †		Jkvr Isabelle Adelaide 1811 1874

- 11 - Johanna Maria 1835 1886
 × 1878 Jhr Mr Carel Cypriaan Gerard
 de Pestors' 1832 1915
 Burgemeester van Wijk bij Duurstede,
 woonachtig 'De Heuvel' te Groesbeek
 vanaf 1877
 (dochter Anna 1876 1925)
- Maria Johanna 1837 1876
 × 1875 C C G de Pestors (Justs weduwe
 trekt in december 1879 bij haar
 schoonzoon in)
- Anna 1839-1844
- Willem 1842 1847
- Gertrude 1844 1874
 (Deze tak is met Willems dood in
 1847 in de mannelijke lijn
 uitgestorven)

- 11A Jkvr Maria Johanna 1828 1905
 Jkvr Cornelia 1830 1907
 Jkvr Henrietta Amelia 1831 1905
 Jkvr Wilhelmina (Willemien) 1834 >
 × Adrianus E van Roven 1838 1899
 Leraar H B S te Haarlem
 Jhr Mr Johan 1836 1877
 Jkvr Digna Johanna 1839 1899
 Jkvr Elisabeth Bonifacia 1846 1854
- 11B Uit het eerste huwelijk
 Jkvr Maria Johanna 1835 1907
 Jkvr Emma 1837 1905
 × Everard Willem van Weede
 1820 1892
 Jkvr Henriette Catherine 1840-1905
 Jhr Henri 1845 1855
 Jkvr Elisabeth Christina 1846 1847
 Jhr Coenraad Diederik Pontiaan
 1849-1855
 Uit het tweede huwelijk
 Jkvr Anna Maria 1853 1928
 (laatste Singendonck)

*Genealogie Van der Bruggen
De hoofdtak*

- 8 - *Jan Anthony*
1747-1817
Kolonel der cavallerie
× (1) *Marie Fortunée le Boulenger*
1749-1776
× (2) *Anna Geertrui Roeljee*
1762-1804
(11 kinderen)
-
- 9 *Uit eerste huwelijk*
- *Charles Frederic Auguste*
1776-1820
officier der cavallerie
lid van de raad van Nijmegen
× 1801 *Jacoba Sophia Adriana Boogaert*
1776-1817
(dochter van een zuster van Marie F. le Boulenger)
-
- 10 - *Jan Anthony* 1802-1822
sergeant bij de infanterie
- *Carel Fortuné* 1803-1853
officier bij de marine
- *Joost Willem* 1805-1823
- *Louisa Sophia* 1806-1877
× *Corn. Jac. Krayenhoff*
1801-1877
Luit.-kolonel der genie
- *Henriette Augustina Jacoba Paullina*
1807-1827
- *Guillaume Anne*
1811-1891
kunstschilder
× 1839 *Carolina Cornelia van der Goes*
1813-1864
sedert 1839 in 'De Varenhof' te Ubbergen
(kinderen, zie 11, hieronder)
-
- 11 - *Jacoba Carolina* 1840-1912
- *Louisa* 1842-1858
- *Maria Johanna* 1844-1886
- *Henriette* 1846-1945
- *Ds. Guillaume Anne* 1848-1928
× (1) 1880 *Selma C W M von Rappard* 1855-1884
× (2) 1887 *Joanna C D van Griethuysen* 1863-1933
(kinderen, zie 12, hieronder)
- *Frank* 1850-1851
- *Charlotthe* 1852-1867
- *Gustaaf Adolf* 1855-1917
kolonel der artillerie, territoriaal bevelhebber van
Gelderland, Utrecht en Overijssel
× *Catherina van der Goes* 1864-1944
-

- 12 Uit eerste huwelijk
- Johanna Elze 1881†
 - Carolina Margaretha 1882-1975
 - Clara Maria 1884-1977
- Uit tweede huwelijk
- Mr *Guillaume Anne* 1888-1965
 - × 1917 Jkvr Jacoba Eduardina van der Goes 1892-1971
 (kinderen, zie 13, hieronder)
 - Anna Elisabeth Petronella 1889-1952
 - Mr *Justinus Jacob Leonard* 1891-1955
 - × (1) Elisabeth R E Kolb 1900-³
 - × (2) Elise M O Fasolo 1928-³
 - Henriette Maria 1895-
 - Wilhelmina Anna Adeoata Elisabeth 1897-1920
 - Theodora Agatha 1900-
 - × 1921 Frans Arnout baron van Lijnden 1897-1970
 - Mr *Gustave Adolphe* 1903-1975
 - × Anita E C Mendes de Leon 1920-
-

- 13 - Jhr *Willem* 1918-
 - × 1952 Louise D A van Hoogstraten 1923-
 (kinderen, zie 14A, hieronder)
- Jhr *Joan* 1919-
 - × 1953 E Lautrup 1922-
 (kinderen, zie 14B, hieronder)
 - *Edward* 1922-
 - × 1948 M E N Kauffmann
 (kinderen, zie 14C, hieronder)
 - Carla Clara 1928-
 - Lize 1933-
-

- 14A.
- Jkvr Marie-Anne Lily 1953-
 - × 1974 A Codoury
 - Jhr Just Willem 1954-
 - Jhr Aert François 1958-
-

- 14B
- Jhr Gui Anthony (Herbert) 1955-
 - Jhr Richard 1962-
-

- 14C
- Lili 1949-
 - Ellen 1950-
 - Peter 1958
 - Carla 1962-
-

Jan Anthony dient jarenlang in het 'Lijfregiment Cavallerie Orange Vriesland', in 1793 wordt hij kolonel-commandant van dit regiment¹. Hoewel hij zelf in 1806 opgeeft, dat hij tijdens de revolutie van 1795 de militaire dienst verlaten heeft, blijkt hij in 1797 de eed van trouw aan de natie en van gehoorzaamheid aan de wetten in zijn hoedanigheid van kolonel vernieuwd te hebben².

Waarschijnlijk dank zij de erfenis van zijn vader kan hij in 1772 het kasteel Croy te Stiphout (bij Helmond) aankopen. Zes jaar later doet hij het al weer over aan zijn halfbroer Joan Carel Gideon.

Nog vóór de totstandkoming van deze overdracht vestigt hij zich in de Duivengas te Nijmegen, alwaar hij in 1781 benoemd wordt tot 'Burger' van deze stad³.

In 1801 koopt Jan Anthony een buitenhuis in Vierlingsbeek en het is niet onwaarschijnlijk dat hij bij gelegenheid van het huwelijk van zijn zoon het huis in de Duivengas aan het jonge paar heeft overgedaan en zelf in de Houtstraat is gaan wonen, waar hij in 1817 op 70-jarige leeftijd overlijdt⁴.

Zijn zoon *Charles Frederic Auguste* wordt officier bij de cavallerie en in 1810 lid van de raad van Nijmegen. Na zijn overlijden in 1820 treedt Johan Diederik op als voogd over zijn kinderen.

*Genealogie Van der Bruggen
De adellijke tak (1752-1899)*

- 8 - Jhr *Joan Carel Gideon*
1752-1828
heer van Croy en Stiphout
adj. houtvester
lid van de 1e en 2e kamer
× 1782 *Margaretha Geertruida Falck*
1761-1843
(kinderen, zie 9, hieronder)
-
- 9 - Jhr *Joan Gideon Willem Carel*
1783-1826
× 1805 *Arnoudina Berendina Wilhelmina van Westreenen*
1787-1837
vrouwe van Lauwerecht en de Wiers
(kinderen, zie 10A, hieronder)
- Jhr *George Tammo Theodorus Adrianus*
heer van Croy en Stiphout
1784-1864
- Jkvr *Jeanne Carolina Constantia Wilhelmina (Constans)*
1795-1873
katholiek, erfde 'Croy'
- Jhr *Louis Charles Auguste*
1797-1820
-
- 10A. Jkvr *Caroline Charlotte Guillaumine*
1806-1844
× 1835 Mr *Joost baron Taets van Amerongen van Natewisch*
1802-1872
Lid G S van Utrecht
Lid 1e kamer
- Jkvr *Cornelie Eugenie Augustine*
1809-1872
- Jhr *Carel Theodoor*
1812-1878
heer van Lauwerecht
kantonrechter te Loenen
× 1842 *Walrave Robertina barones van Heeckeren van Brandsenburg*
1817-1899
(met de dood van hun zoon Jhr *Constant George Gideon Carel*, 1843-1899,
sterft deze tak in de mannelijke linie uit)
-

Jhr Mr *Joan Carel Gideon* kiest, zoals vermeld, na 1758 een militaire carrière. In 1772 is hij kornet in het regiment van zijn halfbroer Jan Anthony. Waarschijnlijk dank zij de erfenis van zijn vader kan hij ruim een jaar later de dienst verlaten en van zijn halfbroer kasteel Croy overnemen. Als vrij man reist hij door Europa, voornamelijk door Frankrijk, Italië en Engeland. Tijdens deze reizen onderhoudt hij een levendige correspondentie met zijn grootvader op Ceylon¹.

In 1782 huwt Joan een meisje van adellijken huize *Margaretha G Falck*.

Tijdens de periode van de inlijving van het gebied ten zuiden van de Waal bij Frankrijk staat hij met de Fransen op goede voet, hij wordt benoemd tot onder-prefect van het arrondissement Eindhoven. Na het vertrek van de Fransen en het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid treedt hij in dienst van de Soevereine Vorst, in 1815 koning Willem I, die hem in de adelstand verheft met het predikaat jonkheer.

Wellicht mede dank zij de invloed van zijn aangetrouwde neef, Anton Reinhard Falck (1777-1843), secretaris van de koning, wordt de kasteelheer van Croy in 1815 benoemd tot lid van de eerste kamer². Vier jaar la-

ter verruult hij dit lidmaatschap met dat van de tweede kamer, dat hij tot zijn dood blijft vervullen

Het kasteel blijft in het bezit van de familie. Tot 1864 zwaait zijn zoon *George Tammo* daar de scepter, na diens dood Joans dochter Constans, ook wel genoemd 'de freule van Croy'. Zij is de enige van de Nederlandse tak van de Van der Bruggens die overgegaan is tot het katholieke geloof. In haar testament bepaalt zij, dat het grootste deel van haar nalatenschap besteed moet worden voor de armen van Stiphout. Overeenkomstig haar laatste wil wordt het kasteel na haar dood, in 1873, een tehuis voor oude mannen en vrouwen, beheerd door de stichting 'Geloof, Hoop en Liefde'

*Genealogie Singendonck'
Stamhouders*

1. *Wilhelm*
† 1492
richter te Goch
× Helena van den Eger
|
2. *Diederik*
† 1548?
schepen te Goch
burggraaf te Nijmegen 1538
schepen aldaar 1541-44-45
× Mechteld Verwers
|
3. *Diederik*
× N.N. Van Pelt
|
4. *Pontiaan*
rentmeester en provisor van het burgerweeshuis van Nijmegen 1607
× Johanna Bogel
|
5. *Pontiaan*
1577-1647
schepen, burgemeester, stadsrentmeester
× 1601 Sybilla van Heeteren
|
6. *Johan*
? -1652
raad, secretaris van Nijmegen; landschrijver van het Rijk van Nijmegen
× 1633 Johanna Romswinkel (geb. 1613)
|
7. *Coenraad*
1636-1693
landschrijver van het Rijk van Nijmegen; schepen en burgemeester
× 1661 Maria Kumpsthoff † 1679
|
8. *Mr. Matthias Lambertus*
1678-1742
vrijheer van Dieden sedert 1724
secretaris, burgemeester, raad, rekenmeester der domeinen
× (1) 1717 Maria Mackay
× (2) 1723 Agneta Catherina Hoeufft
1689-1758
|
9. *Coenraad Diederik Neomagus*
1727-1792
vrijheer van Dieden
heer van de Maasakkers
raad, postmeester-generaal van Nijmegen
× 1765 Elisabeth B Dierquens
1740-1807

10 Jhr Mr *Johan Matthias*

1769-1819

vrijheer van Dieden

heer van de Maasakkers

raad, burgemeester van Nijmegen 1803-04

ontvanger der in- en uitgaande rechten en accijnzen

dijkgraaf van Dieden

× 1794 Maria Wilhelmina Christina Elisabeth van der Bruggen

1775-1846

In 1817 in de adelstand verheven met het predikaat jonkheer

|

11 Jhr *Coenraad Diederik Pontiaan*

1796-1864

gepens luit-generaal der artillerie

adjutant des konings i b d.

× 1828 Elisabeth Cornelia van der Bruggen

1803-1848

11 bis

Jhr *Johan Anne*

1809-1893

griffier van de 1e kamer 1850-1877

× (1) Digna Wendilia Wijckerheld Bisdom

1809-1849

× (2) Nantha Wilhelmina Scholten

1819-1888

Evenals de Van der Bruggens zijn de Singendoncks afkomstig uit het hertogdom Kleef, in casu uit de omgeving van Goch. De eerste Nijmeegse Singendonck, *Diederik*, komt omstreeks 1530 in deze stad aan, in de tijd dat Karel van Egmond, hertog van Gelre, zich verzet tegen de Bourgondisch-Habsburgse centralisatie-politiek van Karel V. Wanneer de Staten van Gelre en Zutphen in 1538 Willem, hertog van Gulik, tot opvolger van hertog Karel kiezen, ontstaat in het gebied van de Nederrijn een machtsconcentratie, daar de Gulikse hertog, behalve onder Gulik, Gelre en Zutphen, ook de macht heeft in Kleef, Mark, Berg en Ravenstein. In 1543 moet hij echter in Karel V zijn meerdere erkennen en Gelre en Zutphen afstaan.

Singendonck, door zijn vorst in 1538 benoemd tot burggraaf van de Valkhofkazerne, blijft na 1543 de functie van schepen vervullen.

Vermeldenswaard is, dat het huis van deze stamvader in de Duivengas, hoek Ridderstraat, bijna drie eeuwen in het bezit van zijn geslacht is gebleven. In 1823 werd het door het stadsbestuur aangekocht en in 1825 als kazerne in gebruik genomen.²

Al die tijd zijn de Singendoncks elkaar opgevolgd in ambten als die van schepen, stadsrentmeester, landschrijver van het Rijk van Nijmegen, burgemeester en lid van de raad.

In het midden van de achttiende eeuw is *Coenraad Diederik Neomagus* een zeer vermogend en invloedrijk man in Nijmegen en in Dieden, een kleine heerlijkheid in het land van Ravenstein. Dit gebied van Ravenstein was een vrije heerlijkheid sedert de middeleeuwen. Aan het einde van de 14e eeuw was het in bezit gekomen van de hertog van Kleef. Als resultaat van de Kleef-Gulik-Bergse verdeling was het in 1631 aan de keurvorst van de Paltz gekomen. In theorie beschouwden de Staten-Generaal het echter als leenhorig aan de Brabantse hertogelijkheid. In 1794 werd het door de Fransen bezet en ingelijfd en in 1800 aan de Bataafse Republiek verkocht.

In de vijf jaren voorafgaand aan zijn huwelijk met Elisabeth Dierquens is de ondernemende Singendonck zeer actief op de Nijmeegse woningmarkt. Van het stadsbestuur heeft hij toestemming verkregen zijn tuin van het huis in de Duivengas – die zich uitstrekte tot de daarachter gelegen Strikstraat en die in 1642 met een deel van deze straat vergroot was – nogmaals met een deel ervan uit te breiden.³ In de Duivengas weet hij bovendien meer huizen in bezit te krijgen. In 1763 koopt hij er één van Jacob Theodoor de Mist, een van de grondleggers van de latere Koninklijke Dobbelman NV.⁴ Het belendend perceel dáárvan en niet van het voorvaderlijk huis⁵ verkrijgt hij een jaar later op merkwuurdige wijze. Met zijn zwager, de auditeur militaire, Mr J. Vermehr (overl. 1800), ruilt hij het tegen zijn kasteelachtige gebouw, de 'Hof van Egmond', het voornaamste pand van de Lange Burchtstraat – een der deftige straten van de stad – dat hij in 1760 voor vijftien-duizend gulden had gekocht.⁶

Zijn zoon *Johan Matthias* is (rond 1800) jarenlang lid van de stedelijke magistraat, van 1803 tot 1804 burgemeester en na 1810 diverse malen wethouder. In 1817 neemt koning Willem I hem en zijn nakomelingen op in de adelstand met het predikaat jonkheer.

Vier jaar na zijn overlijden in 1819 verhuist zijn weduwe, M W C E Singendonck-Van der Bruggen, met haar grote gezin naar de Oude Stadsgracht ofwel 'Achter den Esel'. Haar vijf ongehuwde dochters zullen later bekendheid verwerven als de dames of freules Singendonck, die katholieken tot het ware geloof willen beke-

Jonkheer *Coenraad Diederik Pontiaan* vertoeft veel op het buiten te Dieden. Uit zijn huwelijk met een zuster van Just van der Bruggen worden zeven kinderen geboren, onder wie zes dochters. Een van hen is de op p. 254, nt. 58, genoemde Willemien van Royen.

*Genealogie De Beijer'
stambouders*

1. *Gerhard*
1446 - Elst 1501
ambtman en richter van de Over-Betuwe 1498
× 1495 Johanna van Ossenbergh, geboortig uit het Kleefse
|
2. *Goossen*
1499 - Nijmegen 1558
× 1523 Hilleken van Zeller † 1554
|
3. *Arnold*
1544 - Wezel 1599
× 1571 Wezel; Maria Ghey
|
4. *Justinus*
Wezel 1572-1633
× 1597 Duisburg; Susanne de Brun 1576-1655
|
5. *Jacob*
Wezel 1602 - Amsterdam 1673
koopman, rekenmeester der W I C.
× 1630 Elis. Mondeke(n)s 1610-1646
|
6. *Justinus*
Amsterdam 1635 - Nijmegen 1715
heer van Hulsen
raad, schepen, burgemeester van Nijmegen
× (1) Susanne Poulle
× (2) Susanne Bernard
× (3) Elisabeth van Heukelom
|
7. *Jacob*
1677-1709
heer van Hulsen
raad, schepen, burgemeester van Nijmegen
× Geertruida Cuper 1681-1751
|
8. *Mr. Justinus*
1705-1772
heer van Hulsen
raad, schepen, burgemeester van Nijmegen
× 1734 Maria Elisabeth de Casembroot 1715-1767
|
9. *Mr. Leonard*
1742-1800
heer van Hulsen
secretaris van de magistraat van Nijmegen
× 1769 Alida Cornelia van der Goes 1749-1784

10 *Philip Jacob*
1776-1835
heer van Hulsen
officier der marine
controleur der in- en uitgaande rechten
× 1820 Anna van der Hoop 1792 1829
|

11 *Mr Justinus*
1821-1865
burgemeester van Scherpenzeel 1848, van Renkum 1851
× Jkvr Anna Helena Six² 1823-1870
|

12 *Egbert Willem Justinus*
1855-1926
× Sophia Carolina Frederika Saueressig
1859-1937
|

13 *Egbert Willem Justinus*
1884-³

10 bis

Justinus 1772-1842, rentenier
Adriaan 1773-1843, griffier vredegerecht
Maria Elisabeth Geertruida 1778-1845
× Johan Diederik van der Bruggen 1774 1851
(kinderen, zie Bijl. I B, onder 10)

Evenals de Singendoncks behoren de De Beijers tot een oud en vooraanstaand protestants Nijmeegs regentengeslacht

In 1568 verbannen door Alva, wijken zij uit naar Wezel, alwaar ze verblijven tot omstreeks 1630 *Jacob* vestigt zich rond dat jaar in Amsterdam, zijn zoon *Justinus* keert later terug naar Nijmegen. In 1681 wordt deze De Beijer heer van het nabij Hatert gelegen 'Hulsen'

A Volkstelling Nijmegen 1809 (Stad en Schependom)¹

	Stad				Schependom ¹		Stad en Schependom		
	<i>inw</i>	<i>perc</i>	<i>bedeelden</i> ²	<i>perc</i>	<i>inw</i>	<i>perc</i>	<i>inw</i>	<i>perc</i>	
protestanten ⁴	4 734	40,4	783	16,54	121	6,8	4 855	35,97	
katholieken	6 672	56,94	15-1600	22,48	23,98	1658	93,2	8 330	61,72
joden	312	2,66	72	23,08		—	312	2,31	
	11 718	100				1779	100	13 497	100

B. Spreiding van de religieuze groeperingen over de stadshelften

	<i>stad</i>	<i>noord helft</i>	<i>perc</i>	<i>zuid helft</i>	<i>perc</i>	<i>oost helft</i>	<i>perc</i>	<i>west helft</i>	<i>perc</i>
protestanten	4 734	2 600	54,92	2 134	45,08	2 033	42,94	2 701	57,06
katholieken	6 672	2 973	44,56	3 699	55,44	2 383	35,72	4 289	64,28
joden	312	261	83,65	51	16,35	74	23,72	238	76,28
inwoners	11 718	5 834	49,79	5 884	50,21	4 490	38,32	7 228	61,68

C Numerieke en procentuele verhouding tussen de religieuze groeperingen in elk van de stadshelften

<i>Stadshelften</i>	<i>inw</i>	<i>protestanten</i>	<i>perc</i>	<i>katholieken</i>	<i>perc</i>	<i>joden</i>	<i>perc</i>
noordelijke	5 834	2 600	44,57	2 973	50,96	261	4,47
zuidelijke	5 884	2 134	36,27	3 699	62,87	51	0,86
oostelijke	4 490	2 033	45,28	2 383	53,07	74	1,65
westelijke	7 228	2 701	37,37	4 289	59,34	238	3,29

D Spreiding van de religieuze groeperingen over de vier stadswijken

	<i>stad</i>	<i>wijk A</i>	<i>perc</i>	<i>wijk B</i>	<i>perc</i>	<i>wijk C</i>	<i>perc</i>	<i>wijk D</i>	<i>perc</i>
protestanten	4 734	940	19,86	1 194	25,22	1 093	23,09	1 507	31,83
katholieken	6 672	1 332	19,96	2 367	35,48	1 051	15,75	1 922	28,81
joden	312	14	4,49	37	11,86	60	19,23	201	64,42
inwoners	11 718	2 286		3 598		2 204		3 630	

E. Numerieke en procentuele verhouding tussen de religieuze groeperingen in elk van de stadswijken

<i>Stadswijken</i>	<i>inw</i>	<i>protestanten</i>	<i>perc</i>	<i>katholieken</i>	<i>perc</i>	<i>joden</i>	<i>perc</i>
A	2286	940	41,12	1332	58,27	14	0,61
B	3598	1194	33,19	2367	65,78	37	1,03
C	2204	1093	49,59	1051	47,69	60	2,72
D	3630	1507	41,52	1922	52,95	201	5,53
Totaal	11 718	4734		6672		312	

De meeste protestanten waren gevestigd in de noordelijke en de westelijke stadshelpt, respectievelijk 54,92% en 57,06%, de meeste joden eveneens, respectievelijk 83,65% en 76,28%, en de katholieken voornamelijk in de westelijke (64,28%) en de zuidelijke (55,44%) (bijlage IV B)

Van de 5834 bewoners van het noordelijk stadsdeel was bijna 45% protestant, 5% jood en 51% katholiek (bijlage IV C) Woonden in wijk C de katholieken te midden van circa 53% andersdenkenden, in wijk D was dat het geval met de protestanten en de joden (bijlage IV D E)

De zuidelijke helft vertoont een enigszins ander beeld. Dat katholieken hadden daar een forse meerderheid van bijna 63%. Aangezien er weinig joden woonden – minder dan 1% – vormden daar de protestanten ruim 36% van de bevolking van 5884 zielen. Opvallend is de procentuele verhouding tussen de drie religieuze groeperingen in wijk B. Bijna twee derdedeel van deze wijk was katholiek en slechts 1% jood.

De verdeling van de stad in een westelijke en een oostelijke helft laat zien, dat de meerderheid van de bevolking in het westelijk stadsdeel verbleef en dat van de 7228 inwoners daar er 4289 katholiek waren, wat neerkomt op iets minder dan 60%. Bij een aanwezigheid van circa 200 joden, ongeveer 3%, maakten de protestanten er ruim 37% van de bevolking uit.

De procentuele verhouding in het oostelijk stadsdeel vertoont grote overeenkomst met die in het noordelijke gedeelte van Nijmegen en met die in wijk D: 42,45% protestant, 2,6% jood en 51,53% katholiek.

Agenten van de Christelijke Normaalschool op de Klokkenberg te Nijmegen¹

A. 1849 *Plaatselijke agenten*²

1. Mr. J.J. Teding van Berkhout (1814-1880)
advocaat te Amsterdam
2. Dr. A. Capadose (1795-1874)
arts te 's-Gravenhage
3. J. Voorhoeve H.Czn. (1811-1881)
commissionair in effecten, makelaar, verzekeringsagent te Rotterdam
4. N.D. Kemink (1791-1859)
boekhandelaar te Utrecht
5. Mr. E.J. Thomassen à Thuessink van der Hoop (1809-1852)
officier van justitie bij de arrondissementsrechtbank te Groningen
(zwager van Groen van Prinsterer)
6. Ds. A. Brummelkamp (1811-1888)
predikant van de afgescheiden gemeente te Arnhem
7. M.C. Tijchelaar (1812-?) heel- en vroedmeester te Herkingen (Z-H)
8. J. Wensinck (1817-1874)
behangen en handelaar in tapijten te Zutphen, voorzitter van de plaatselijke kiezersvereniging 'Nederland en Oranje'
9. S. Tromp (1814-1878)
tabakshandelaar te Harlingen

B. 1859 *Provinciale en plaatselijke agenten*³

	Noord-Holland
1. Mr. J.J. Teding van Berkhout	
	Zuid-Holland
2. Dr. A. Capadose	
3. J. Voorhoeve H.Czn.	
	Friesland
4. Ds. J.W. Felix (1824-1904)
hervormd predikant te Heeg	
	Zeeland
5. Provinciaal agent: C.C. van den Bosch (1807-1871)
pelmolenaar; administrateur en mede-oprichter bijzondere school te Goes
Plaatselijke agenten:	
6. Ds. B.J.H. Taats (1819-1861)
hervormd predikant te Middelburg	
7. Ds. J.J. van Toorenenbergen (1822-1903)
hervormd predikant te Vlissingen	
8. Ds. L.H.F. Creutzbergen (1830-1893)
hervormd predikant te Oosterland (bij Zierikzee)	
	Overijssel
9. J.H. Weeninck (1821-1874)
onderwijzer van de afgescheiden gemeente te Zwolle	
	Drenthe
10. Jhr. E.J. van Holthe (1816-1894)
ontvanger der directe belastingen te Dwingelo	
	Gelderland
11. J. Wensinck	
12. Jhr. C.A.H. Mollerus (1820-1895),
zonder beroep te Arnhem	

13. Ds H.W. Witteveen (1815-1884)
hervormd predikant te Ermelo

Groningen

14. Prof. J.J.P. Valeten (1814-1906)
hoogleraar te Groningen

Utrecht

15. Mr. A.R. Falck (1831-1894)
advocaat te Utrecht

1. J.A. de Bruyne, *De Geschiedenis van Nederland in onzen tijd*, II, Schiedam 1893, p. 96
2. *Handelingen, Zitting van 15 September 1856 – 26 Augustus 1857*, 's-Gravenhage 1857 p. 1124¹
3. *a.w.*, p. 1120.
4. *a.w.*, t a p.
5. in: AKN. Cf. Groen van Prinsterer, *Hoe de onderwijswet van 1857 tot stand kwam. Historische Bijdrage*, Amsterdam 1876 (in het vervolg afgekort: *HOW*), pp. 196-197, 208-209.
6. G. Groen van Prinsterer, *Over het Ontwerp van Wet op het Lager Onderwijs*, 's-Gravenhage 1857;
Idem, *Adviezen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, II, Utrecht 1857;
Idem, *Le parti Anti révolutionnaire et Confessionnel dans l'Eglise Réformée des Pays-Bas*, Amsterdam 1860²;
Idem, *Brieven van J A Wormser*, II (2 afl.), Amsterdam 1875-1876;
Idem, *HOW*,
Idem, *Brieven van Mr Isaac da Costa*, III, 1856-1860, Amsterdam 1876.
7. *Nota betreffende het gebeurde in de zomer van 1856 bij de formatie van het toen opgetreden Ministerie Van der Brugghen*, 24 April 1858, in: Verz.-Van der Brugghen, Réveil-Archief;
(Van der Brugghen), Christelijke Tijdsragen van een jurist, no. 6 Studien over de verhouding tusschen de beginselen van gezag en vrijheid op staatsgebied (Uit de nalatenschap van Mr J.J.L. van der Brugghen), in: N. Beets en A.H. Raabe, *Bloemlezing uit de werken van Mr J.J.L. van der Brugghen Bijeenverzameld en, waar het nodig is, opgehelderd*, I, Nijmegen 1889 (in het vervolg afgekort: *Bloemlezing*), pp. 11-310; eerder verschenen in:
Protestantische Bijdragen 2 (1871) 105-128, 253-280, 369-392, 495-520; *a.w.* 3 (1872) 101-124, 225-248, 353-378, 443-485; gebundelde uitgave: Rotterdam 1872 (aanwezig in: Réveil-Archief) (in het vervolg afgekort: *CT*, 6)
8. Jeronimo de Vries Jzn., Ter gedachtenis van Mr. J.J.L. van der Brugghen, in: *Magdalena, Evangelisch Jaarboekje uitgegeven ten voordeele van het asyl Steenbeek* (in het vervolg afgekort: *Magdalena*) 15 (1867) 115-134.
9. P. Smit, *Minister Van der Brugghen*, Nijmegen 1913, pp. 158-159; A. Goslinga, *Zeldzame Verblinding*, in: *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur* (in het vervolg afgekort: *AWCC*) 2 (1926) 5-6.
10. G.J. Vos Az., *Groen van Prinsterer en zijn tijd. Studien en Schetsen op het gebied der Vaderlandsche Kerkgeschiedenis*, 2 dln., Dordrecht 1886-1891. Zie over Vos: L.G. Zwanenburg, *Gerrit Jan Vos Az. Het recht van de Kerk*, Kampen 1978
11. J.E. Heeres, Eene bijdrage tot de geschiedenis van onzen tijd, in: *De Tijdspiegel* 49 (1892) II, pp. 59-62.
12. Vos, *Groen van Prinsterer en zijn tijd*, I, pp. V-VI, II, pp. 517-536.
13. Nijmegen 1844-1852; een voornamelijk door Van der Brugghen geredigeerd maandblad.
14. Vos, *Groen van Prinsterer en zijn tijd*, I, p. 461.
15. *a.w.*, pp. 272-274.
16. *a.w.*, pp. 401-402, 453 nt. 1; Cf. *a.w.*, II, p. 147
17. *a.w.*, I, p. 457.
18. *a.w.*, p. 448
19. *a.w.*, t a p.
20. *a.w.*, p. 449
21. *a.w.*, p. 459.
22. *a.w.*, p. 456.
23. *a.w.*, p. 272.
24. *a.w.*, p. 460. Cf. *a.w.*, pp. 267, 456-459; *a.w.*, II, pp. 164, 416, 513
25. *a.w.*, I, t a p.
26. *a.w.*, II, p. 148 nt. 1.
27. *a.w.*, pp. 147, 225, 229.
28. *a.w.*, I, p. 266.
29. *a.w.*, p. 459.
30. *a.w.*, p. 460.

- 31 F W Merens, pred. te Otterloo 1853, Baarn 1856, Vlissingen 1860, Utrecht 1867, emeritaat 1885; *NNBW*, X, kol. 619.
- 32 A.H. Raabe, *Mr J.J.L. van der Bruggen herdacht. Bij gelegenheid van de inwijding der herbouwde school op den Klokkenberg te Nijmegen 6 Mei 1887*, Nijmegen 1887.
- 33 F W. Merens, *Groen van Prinsterer en Van der Bruggen. Eene herinnering van blijvend aanbelang*, Utrecht 1888.
- 34 *a.w.*, pp. 5-6.
- 35 *a.w.*, p. 12.
- 36 *a.w.*, p. 24.
- 37 *a.w.*, p. 18. Cf. *a.w.*, p. 13.
- 38 *a.w.*, pp. 19-23.
- 39 J Kuiper, *Geschiedenis van het Christelyk Lager Onderwijs in Nederland. (16 n.Chr. – 1904)*, Groningen (1897¹) 1904².
- 40 F Kalsbeek, J. Lens, J.B. Meijnen, *Van Stryd en Zegen. Gedenkboek van het Christelyk Onderwijs. Uitgegeven door de Vereeniging van Chr. Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland en de Overzeesche Bezittingen bij gelegenheid van haar vijftigjarig bestaan 1854-1904*. Eerste oplaa, Leiden 1904.
Twee andere werken uit deze tijd leveren geen nieuwe gezichtspunten op:
W. van Oosterwijk Bruyn, *Uit de dagen van het Reveil*, Rotterdam 1900; M.P. Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren, *Kerk en Staat volgens Groen van Prinsterer*, Groningen 1905.
- 41 G.J. Grashuis, *Geloof en wetenschap in de Nederlandsche Staatkunde. Twee levensbeelden. I. De leer van Groen van Prinsterer*, Baarn 1903, pp. 220-221;
Vos, *Groen van Prinsterer en zijn tijd*, II, pp. 535-536;
Kuiper, *a.w.*, pp. V-VI.
- 42 Kuiper, *a.w.*, pp. 84-87, 90-92;
Kalsbeek e.a., *a.w.*, pp. 36-47.
- 43 Kalsbeek e.a., *a.w.*, pp. 68-193.
- 44 *a.w.*, pp. 156-158. Cf. J. Lens, Groen van Prinsterer en de ministerieele crisis van 1856, in: *Ons Tijdschrift* 18 (1913) 1-19
- 45 (W H) De Savornin Lohman, Bruggen (Mr. Justinus Jacob Leonard van der), in: *NNBW*, I, kol. 484-486. Cf. Lens, *a.w.*, t.a.p.
- 46 Lens, *a.w.*, p. 18.
- 47 Raabe, *a.w.*, pp. 174-175; De Savornin Lohman, *a.w.*, t.a.p.
- 48 J.C. van der Does, *Bydrage tot de geschiedenis der wording van de anti-revolutionaire of christelyk-historische staatspartij*, Amsterdam 1925, pp. 157-221, 309-384. De auteur is van oordeel, dat Groen van Prinsterer van Van der Bruggen de gesplitste staatsschool had mogen verwachten, ondanks hun verschil van opvatting over de christelyke staat.
- 49 P.D. Chantepie de la Saussaye, *Het leven van Nicolaas Beets*, Haarlem (1904¹) 1906², pp. 145-146.
1872 pred. te Hemmen, 1878 hoogleraar te Amsterdam, 1899-1916 te Leiden, 1896-1920 bestuurslid van *De Klokkenberg* te Nijmegen.
- 50 P.A. Diepenhorst, *Groen van Prinsterer's strijd voor de Christelyke School* (Christendom en Maatschappij, Serie 3, nr. 8) Utrecht 1911, pp. 19-20
Cf. Van der Does, *a.w.*, p. 325;
P. de Zeeuw J Gzn, *De worsteling om het kind. De strijd voor een vrije school* historisch geschetst, Amsterdam 1925, pp. 198-199,
(P.A. Diepenhorst), Een zegen dat Groen niet getriomfeerd heeft, in: *De Rotterdammer*, nr. 6434, 24 Mei 1924;
Idem, *Onze Stryd in de Staten-Generaal*, I, *De Schoolstryd*, Amsterdam 1927, pp. 248-249;
Idem, *Groen van Prinsterer*, Kampen 1932, p. 405.
- 51 (P.A. Diepenhorst), Het gesprek op Oud-Wassenaar, in: *De Rotterdammer*, nr. 6382, 22 Maart 1924;
Idem, Wie was Van der Bruggen?, in: *a.w.*, nr. 6388, 29 Maart 1924; Idem, Wat heeft Van der Bruggen misdaan?, in: *a.w.*, nr. 6394, 5 April 1924; Idem, Een zegen dat Groen niet getriomfeerd heeft, in: *a.w.*, nr. 6434, 24 Mei 1924.
In latere publikaties van zijn hand (zie nt. 50) is het hierin gegeven beeld in nagenoeg dezelfde bewoordingen aan te treffen.
- 52 Raabe, *a.w.*; Smit, *a.w.*,
H.A. Weststrate, Van der Bruggen op onderwijsgebied, in: *Stemmen des Tijds* 2 (1913) 963-987, 1075-1093.
- 53 *De Rotterdammer*, nr. 6388.

54. *a.w.*, nr. 6434; cf. nr. 6394.

55. *a.w.*, nr. 6388.

56. *a.w.*, nr. 6434; cf. nr. 6394.

57. *a.w.*, nr. 6434.

58. *a.w.*, nr. 6382.

59. *a.w.*, nr. 6434.

De Zeeuw, die Van der Bruggen blijft beschouwen als een tegenstander van de gemengdheid en het neutrale karakter van de openbare school, en voor wie het een zegen van God is, dat de teleurstelling van 1857 Groen van Prinsterer de ogen heeft geopend voor het gevaar dat verbonden is aan christelijk overheidsonderwijs, neemt het beeld van Diepenhorst grotendeels letterlijk over. De al jaren voor dat gevaar geopende ogen van Van der Bruggen wijt hij aan diens liberale neigingen.

De Zeeuw, *a.w.*, pp. 197; 211-212.

60. A. Goslinga, Het conflict Groen-Van der Bruggen, in: *Christendom en Historie. Lustrumbundel uitgegeven vanwege Het Gezelschap van Christelijke Historici in Nederland* (in het vervolg afgekort: *Lustrumbundel*), Amsterdam 1925, pp. 265-374.

Zie over Goslinga: H.G. Schulte Nordholt, Adriaan Goslinga (Bolsward, 26 september 1884- Amsterdam 2 februari 1961), in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. 1960-61*, Leiden 1961, pp. 62-71.

61. A. Goslinga, *Prof Kohnstamm en het conflict Groen-Van der Bruggen* (in het vervolg afgekort: *brochure*), Amsterdam 1926, p. 20. Cf. Idem, Zeldzame Verblinding, *a.w.*, p. 5.

62. Idem, *Lustrumbundel*, pp. 319-320, 374.

63. *a.w.*, pp. 266-268.

64. Raabe, *a.w.*; Smit, *a.w.*; Weststrate, *a.w.*, t.a.p.; Ph. Kohnstamm, *Staatspaedagogiek of Persoonlijkheidspaedagogiek*, Groningen 1919; (opgenomen in: Ph. Kohnstamm, *Individu en Gemeenschap. Verzamelde sociaal-paedagogische opstellen* (in het vervolg afgekort: *I.G.*), 's-Gravenhage (1929) 17-57.

65. Goslinga, *Lustrumbundel*, p. 268.

66. Idem, Zeldzame Verblinding, *a.w.*, t.a.p.

67. L. Kalsbeek, Goslinga, Groen, Van der Bruggen, in: *Correspondentie blad De Christelijke Onderwijzer* 3 (1957) nr. 45, 12 december, p. 980, Schulte Nordholt, *a.w.*, p. 65, 67; N. van Egmond, *Consequent Christendom. Leven en werk van Mr. J.J.L. van der Bruggen*, Wageningen (1964) p. 169.

68. Goslinga, Zeldzame Verblinding, *a.w.*, p. 6.

69. Idem, *Lustrumbundel*, pp. 282-283.

70. *a.w.*, p. 319

71. *a.w.*, p. 326.

72. *a.w.*, p. 283, 288-289.

73. *a.w.*, p. 297.

74. *a.w.*, p. 354; Idem, *brochure*; Idem, Zeldzame Verblinding, *a.w.*, pp. 5-6; Idem, Het conflict Groen-Beets, in: *De Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs. 1860 - 30 October - 1935*, Wageningen (1935) p. 233; Idem, Het Kabinet-Mackay, in: *A.R. Stk.* driemnd. 9 (1935) 23; Idem, Groen van Prinsterer als leidinggevende persoonlijkheid, in: *A.R. Stk.* 22 (1952) 45-57; Idem, Het conflict Groen-Van der Bruggen opnieuw bezien, in: *Ad Fontes* 4 (1957) 285-315.

75. H. de Jongste, De beginselen van Mr. J.J.L. van der Bruggen als achtergrond van het conflict met Mr. G. Groen van Prinsterer, in: *Wetenschappelijke bijdragen door leerlingen van Dr. D.H.Th. Vollenhoven, aangeboden ter gelegenheid van zijn 25-jarig hoogleraarschap aan de V.U.*, Franeker 1951, pp. 128-153; H. Algra, Groen en het onderwijs, in: T.M. Gilhuis e.a., *Krijgsknechten van zoodanigen Veldheer* (Cahiers voor het Christelijk Onderwijs, 21), Kampen (1976) pp. 54-76.

76. R. Hagoort, Vijftig jaar partijorganisatie, in: *A.R. Stk.* driemnd. 3 (1929) 300.

77. J.C. Rullmann, *Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan van De Unie 'Een School met den Bijbel'*, Kampen 1928, pp. 9-13;

T.M. Gilhuis, *Isolement en Apostolaat. Bijdrage tot beantwoording van de vraag: 'De christelijke staats-school of De vrije christelijke school?'*, Wageningen 1948, p. 18;

Idem, *Memorietafel van het Christelijk Onderwijs. De geschiedenis van de Schoolstrijd* (Cahiers voor het Christelijk Onderwijs, 13), Kampen 1974, pp. 107-113;

J.A. de Wilde, C. Smeenk, *Het volk ten baet. De geschiedenis van de A.R.-partij*, Groningen 1949, pp. 49-56;

D. Langedijk, *De Geschiedenis van het Protestants-Christelijk Onderwijs*, Delft 1953, p. 108.

78. D. Langedijk, *De Vereeniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen en de Schoolstrijd*,

- in: *Vereeniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland en de Overzeesche Bezittingen. Gedenkboek 1854-1929*, Scheveningen (1929), pp. 30-31.
- H.J. Langman, De ontwikkeling van het Christelijk Onderwijs, in: *Een eeuw van Zorg en Zegen. 1854-1954, Gedenkboek uitgegeven ter herdenking van het honderdjarig bestaan van de Vereniging van Christelijke Onderwijzers*, Meppel-Djakarta (1954) 206-211.
- Idem, Van der Bruggen en het christelijk onderwijs, in: *Ad Fontes* 4 (1957) 264-265.
- D.Th. Kuiper, Van Volkspetitionnement tot Evangelische Volkspartij. Een schets van de hoofdlijnen van de ontwikkelingen van de ARP van 1848 tot 1973, in: *Een kleine eeuw kleine luyden. Grepen uit de geschiedenis van de ARP (opgericht 3 april 1879)*, 's-Gravenhage (1975), pp. 9-11.
- Idem, *De Voormannen. Een sociaal wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de Gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930*, Meppel-Kampen 1972, pp. 67-74, 85-110.
79. H. Smitskamp, *Wat heeft Groen van Prinsterer ons vandaag te zeggen?* 's-Gravenhage 1945, p. 31.
80. Gilhuis, *Isolément en Apostolaat*, p. 19;
- Idem, *Memorietafel van het Christelijk Onderwijs*, p. 145;
- G.J. Schutte, *Mr. G. Groen van Prinsterer*, Goes 1976, p. 110.
81. D. Langedijk, *Groen van Prinsterer en de schoolkwesitie*, Den Haag 1947, p. 151.
82. Idem, *De Geschiedenis van het Protestant-Christelijk Onderwijs*, p. 109.
83. Gilhuis, *Isolément en Apostolaat*, p. 21.
84. W. Aalders, Groen van Prinsterer en de theologie, in: *Een staatsman ter navolging. Groen van Prinsterer herdacht (1876-1976)*, ('s-Gravenhage 1976), pp. 20-25. Cf. Idem, *Theocratie of ideologie. Het dilemma van de huidige christenheid*, Den Haag 1977, pp. 29-41
85. Raabe, *a.w.*, p. 171.
86. *NNBW*, II, kol. 1147; *NS* 5 (1849) 94. Vermeldenswaard is, dat Raabe geruime tijd huisonderwijzer is geweest bij Nicolaas Beets te Heemstede.
- Samen met Beets verzorgt hij een bloemlezing, waarin een aantal geschriften van Van der Bruggen zijn opgenomen: N. Beets en A.H. Raabe, *Bloemlezing uit de werken van Mr. J.J.L. van der Bruggen*, 2 dln., Nijmegen 1889-1890. Hij was directeur van het instituut 'Noorthey' bij Voorschoten
87. Raabe, *a.w.*, pp. 9-10.
88. *a.w.*, p. 8.
89. *a.w.*, p. 261, 186.
90. *a.w.*, p. 262.
91. *a.w.*, pp. 5 en 7, passim.
92. *a.w.*, p. 121; cf. *a.w.*, pp. 14, 78-79, 117, 256.
93. *a.w.*, pp. 14, 79, 121.
94. *a.w.*, p. 164.
95. *a.w.*, pp. 87, 110, 136, 164
96. *a.w.*, p. 156
97. *a.w.*, pp. 152-156, 163-167, 257.
98. *a.w.*, p. 173.
99. *a.w.*, pp. 27, 30, 109-117, 140-141, 151-153, 160-163.
100. *a.w.*, p. 174.
101. *a.w.*, p. 175
102. *a.w.*, passim.
103. *a.w.*, pp. 175-184.
104. *a.w.*, t.a.p.; Merens, Diepenhorst en Goslinga trachten deze beschuldiging te weerleggen.
105. A. Pierson, *Oudere Tijdgenooten*, Amsterdam (1888¹, 1904²), 1922, pp. 113-115; 1872-1886 verschenen in *De Gids*.
106. Toen Smit in 1885 op dertienjarige leeftijd op de school aankwam, was hij de 305e kwekeling. Zie voor zijn banden met *De Klokkenberg: Zeven en Dertigste Verslag Klokkenberg, 1885-1886*, Nijmegen 1886, p. 16; *Drie en Veertigste Verslag Klokkenberg, 1891*, Nijmegen 1892, p. 30; *Zes en Veertigste Verslag Klokkenberg, 1894*, Nijmegen 1895, p. 6; *Vijf en Zestigste Verslag Klokkenberg, 1913*, Nijmegen 1914, pp. 8-9; *Een en Zeventigste Verslag Klokkenberg, 1919*, Nijmegen 1920, p. 6.
107. Nijmegen 1913.
108. *a.w.*, p. VI.
109. P. Smit, Van der Bruggen en de schoolstrijd, in: *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 51 (1914) 609-623; Idem, In de lijn van Groen van Prinsterer, in: *a.w.*, pp. 866-873; Idem, *Van der Bruggen en de Schoolvrede* (Synthese, Derde deel, V) Haarlem 1917.

110. Idem, *Minister Van der Bruggen*, p. V.
111. *a.w.*, pp. V-VI.
112. *a.w.*, p. 251
113. *a.w.*, t.a.p.
114. G.H. Wagenaar, De neutraliteit van de openbare school, in: *Onze Eeuw* 13 (1913) 321-349.
115. C.F.A. Zernike, Naar den Schoolvrede, in: *Onze Eeuw* 13 (1913) 234-266
116. *a.w.*, p. 247
117. J. Lens, Scholastica. De Openbare School Christelijk?, in: *Ons Tijdschrift* 14 (1909) 269-279, 353-367.
118. Zernike, *a.w.*, p. 265; Wagenaar, *a.w.*, p. 325-326.
119. Smit, Van der Bruggen en de schoolstrijd, *a.w.*, t.a.p.
120. Idem, *Minister Van der Bruggen*, pp. 158-159, 250.
121. *a.w.*, pp. 250-251.
122. *a.w.*, passim
123. *a.w.*, pp. V, 7, 18 en 44.
124. *a.w.*, pp. 57, 75, 89, 119-124, 130, 164, 184, 245 en 250. Bezwaren tegen deze tegenstelling in: SdB (= J.R. Slotemaker de Bruine), P. Smit, *Minister Van der Bruggen*, Nijmegen 1913, in: *Stemmen des Tijds* 2 (1913) 1265-1267.
125. Smit, *a.w.*, pp. 109-110.
126. *a.w.*, pp. 127-129, 250.
127. *a.w.*, pp. 110, 250
128. *a.w.*, pp. 77-82, 157-158.
129. *a.w.*, pp. 111-115, 158.
130. *a.w.*, pp. 127-129
131. *a.w.*, pp. 153-159. Cf. G. Bolkestein, Aan het begin van den schoolstrijd, in: *Vragen des Tijds* 40 (1913/14) I, pp. 59-76
132. Smit, *a.w.*, pp. 165-167.
133. Weststrate, *a.w.*, t.a.p.
134. Na 1920 is deze opvatting terug te vinden bij de Hervormd Gereformeerde Staatspartij van Ds. C.A. Lingbeek. Zie ook. Terugblik, in: *Ons Tijdschrift* 17 (1912) 754-762.
135. Weststrate, *a.w.*, p. 978.
136. *a.w.*, p. 1077
137. Smit, *Van der Bruggen en de Schoolvrede*.
138. Kohnstamm, *I.G.*, passim. Cf. A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde kerk vanaf 1795 Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw*, Kampen 1974, pp. 249-250; H. Hofstee Pzn., *Het Bybels Personalisme van Prof. dr. Ph. Kohnstamm, Dl. I, Ontstaan en grondslagen*, Assen 1973.
139. Groningen 1919.
140. Kohnstamm, *I.G.*, p. 48.
141. *a.w.*, t.a.p.
142. *a.w.*, p. 57
143. *a.w.*, p. 89
144. A.H. Gerhard, Ph. Kohnstamm, De toekomst van ons Volksonderwijs, in: *Volksontwikkeling* 4 (1922/23) 173-179, 205-214, 237-250
145. Goslinga, *Lustrumbundel*, pp. 268, 368-371.
146. Ph. Kohnstamm, De 'neutraliteit' van ons openbaar onderwijs en het conflict Groen-Van der Bruggen, in: *I.G.*, pp. 85-91; Eerder verschenen in: *Volksontwikkeling* 7 (1925) 46-51; Idem, *Minister Van der Bruggen*, in: *I.G.*, p. 92-98. Eerder verschenen in: *AWCC* 2 (1925) 3-4; Idem, De 'neutraliteit' van ons openbaar onderwijs, in: *I.G.*, pp. 58-70. Eerder verschenen in: *AWCC* 2 (1926) nrs. 30, 31; Goslinga, *Zeldzame Verblinding*, *a.w.*, t.a.p.; Idem, *brochure*.
147. Kohnstamm, *I.G.*, pp. 48, 116
148. *a.w.*, p. 92. Genoemde theologen zijn grondleggers van de ethische theologie: D. Chantepie de la Saussaye (1818-1874), J.H. Gunning (1829-1905), J.J.P. Valetton (1848-1912) en Is. van Dijk (1847-1922).
149. Kohnstamm, *I.G.*, pp. 90-91, 94-98. Cf. Ph.J. Idenburg, *Minister Van der Bruggen en zijn Schoolwet*, in: *AWCC* 4 (1928) 1-2.
150. Kohnstamm, Een geschiedenis van den schoolstrijd, in: *Paedagogische Studien* 10 (1929) 198-202; Idem, Van der Bruggen en de schoolwet van 1920, in: *a.w.*, pp. 388-393; Idem, Vragen van onderwijsorgani-

- satie, in: *Volksontwikkeling* 10 (1928/29) 290-302; Idem, *Mr. J.J.L. van der Bruggen* (Getuigen van Christus, Tw. Serie, 16), Amsterdam (1948)
151. Idem, *Mr. J.J.L. van der Bruggen*, p. 19.
152. *a.w.*, pp. 37-38.
153. J.F.B. van Hasselt, *Christelijk of neutraal onderwijs, met een naschrift van A. Oosterlee*, Baarn 1925 (Geschriften uitgegeven vanwege de studie-commissie der Ethische Vereeniging, Eerste serie, 5) p. 6 Cf. W. Heins, Een wandeling door de geschiedenis van ons onderwijs, in: *Paedagogisch Tijdschrift voor het Christelijk Onderwijs* 15 (1922) 141-151, 161-173, 193-207, 241-248, 265-274, 307-312, 328-333, 378-384; Goslinga, *Zeldzame Verblinding*, *a.w.*, p. 6.
154. Van Hasselt, *a.w.*, pp. 30-40.
155. P. Oosterlee, *Geschiedenis van het Christelijk Onderwijs* (Volksuniversiteitsbibliotheek, 42) Haarlem 1929.
156. *a.w.*, pp. XI-XII
157. *a.w.*, pp. 281-283.
158. *a.w.*, pp. 281-292.
159. A. van der Hoeven, *Otto Gerhard Heldring*, Amsterdam 1942, pp. 278-290; Een portret van Van der Bruggen, in: *De Standaard*, 21 augustus 1942; W.P. Keijzer, Van der Bruggen als mens en als christen, in: *Ad Fontes* 4 (1957) 266-271.
160. J.J.R. Schmal, *Tweeerlei Staatsbeschouwing in het Réveil*, 's-Gravenhage-Rijswijk 1946².
161. *a.w.*, p. 102.
162. G.C. van Niftrik, Van der Bruggen en Groen van Prinsterer, in: *Kerk en Theologie* 5 (1954) 181
163. J.J.R. Schmal, e.a., *Herdenking van Mr. J.J.L. van der Bruggen*, Delft 1954, waarin opgenomen J.J.R. Schmal, *Van der Bruggen's godsdienstig staatkundige beginselen*, pp. 7-15; L.W.G. Scholten, *Van der Bruggen en de schoolwet 1857*, pp. 16-21; G.C. van Niftrik, *Van der Bruggen en de opvoeding*, pp. 22-28.
164. Scholten, *a.w.*, passim; G.C. van Niftrik, Van der Bruggen en Groen van Prinsterer, in: *Kerk en Theologie* 15 (1964) 261-270; T.M. Gilhuis, Kanttekeningen bij een openingsrede (Van der Bruggen – Groen van Prinsterer – Van Niftrik) in: *Ad Fontes* 12 (1964) 98-102
165. Van Egmond, *a.w.*, p. 14.
166. *a.w.*, p. 145.
167. Anton B. Lam, *Openbaar of bijzonder onderwijs? De visie van mr. J.J.L. van der Bruggen op het schoolvraagstuk in Nederland* (Pedagogische Cahiers, 4), 's-Hertogenbosch (1969)
- J. Kruidenier, De controverse tussen Groen van Prinsterer en Van der Bruggen inzake de schoolkwestie, in: *De Reformatorische School* 3 (1975) nr. 9, pp. 3-10; 4 (1976) nr. 1, pp. 9-14; nr. 2, pp. 7-16.
168. A. van der Hoeven, Ottho Gerhard Heldring – 'Gezond Christendom', in: Gilhuis, e.a., *Krijgsknechten van zoodanigen Veldheer*, pp. 77-111.
- L. Kalsbeek, *Theologische en wijsgerige achtergronden van de verhouding van kerk, staat en school in Nederland* (Cahiers voor het Christelijk Onderwijs, 24), Kampen (1976), pp. 176-236. In eerdere publikaties had Kalsbeek eveneens getracht Van der Bruggen te rehabiliteren: Het conflict Groen-Van der Bruggen, in: *Christelijk Schoolblad Onze Vacatures* 41 (1949) nrs. 10 en 11, van 15 en 22 september; Wie was toch Van der Bruggen?, in: *a.w.* 45 (1954) nrs. 45, 46, 47, van 28 mei, 3 en 10 juni; Met 'schenkende hand', in: *Maandblad Christelijk Volksonderwijs*, april 1955, pp. 41-43; Goslinga, Groen, Van der Bruggen, in: *Correspondentie-blad De Christelijke Onderwijzer* 3 (1957) nrs. 45, 46, 48, van 12, 19 en 30 december; Van der Bruggen – vader van onze scholen, in: *a.w.* 9 (1963) nr. 37, 3 oktober.
169. W.J.F. Nuyens, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk, van 1815 tot op onze dagen*, 4 dln., Amsterdam 1883-1886; eveneens in: *Geschiedenis des Nederlandschen volks, van de vroegste tijden tot op onze dagen*, dl. 23 en 24, vernieuwde uitgave, Amsterdam 1898-1899; zie ook: G.C.W. Górris, *Dr. W.J.F. Nuyens beschouwd in het licht van zijn tijd*, Nijmegen 1908, pp. 213-214.
170. Nuyens, *a.w.*, dl. 3, pp. 259-289; dl. 4, inleidende woorden.
171. *a.w.*, dl. 3, pp. 288-289; cf. pp. 262, 269, 277; dl. 4, p. 84.
172. *a.w.*, dl. 3, p. 278.
173. A.C.J. Commissaris, *Van toen wij vrij werden. Eenige hoofdstukken uit de geschiedenis der katholieke kerk in Nederland sedert 1795, dl. 2, Van vrijheid naar gelijkheid. 1853 tot 1903*, Groningen-Den Haag 1929, pp. 81-99; J.H.J.M. Witlox, *De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst, III, De Staatkundige emancipatie van Nederlands katholieken 1848 1870*, Bussum 1969, pp. 197-296.

- J. Aarts, *Schoolrecht, schoolstrijd, schoolwet in Nederland* (Opvoedkundige Brochurenreeks, 2 dln, 62, 65), Tilburg 1931-1932.
- Idem, *100 jaar Vrijheid van Onderwijs in Nederland*, 's-Gravenhage 1948, pp. 10-14;
- P. K(asteel), Over de schoolstrijd, in: *Het Schoolbestuur* 9 (1938) nr. 10, pp. 162-164;
- F.P.C. de Kock, *De kerk en de volksschool*, Meppel 1949, pp. 297-334.
174. L.J. Rogier en N. de Rooy, in *Vrijheid Herboren. Katholiek Nederland 1853 1953*, 's-Gravenhage 1953, p. 166. (Bewerkt in: L.J. Rogier, *Katholieke Herleving. Geschiedenis van Katholiek Nederland sinds 1853*, 's-Gravenhage (1956), p. 138).
175. Witlox, *De staatkundige emancipatie van Nederlands katholieken 1848-1870*, vermeldt abusievelijk 1853, p. 436 nt. 317
176. Rogier, De Rooy, *a.w.*, t.a.p.; Rogier, *a.w.*, p. 139.
177. Rogier, *a.w.*, p. 143.
- Zie ook: Idem, Schrikbeeld van een staatsgreep in 1853, in: *Terugblik en Uitzicht, 1, Verspreide opstellen van L.J. Rogier*, Hilversum-Antwerpen 1964, pp. 357-403
178. W.H. de Beaufort, Groen van Prinsterer en Van der Brugghen, in: *Geschiedkundige Opstellen*, Amsterdam 1893, pp. 196-215 (Eerder verschenen in *De Gids* 51 (1887) III, pp. 476-497). Het citaat is van p. 198.
179. *a.w.*, pp. 198, 203.
180. *a.w.*, p. 213.
181. *a.w.*, pp. 198-203.
182. *a.w.*, p. 210.
183. *a.w.*, pp. 211-212.
184. *a.w.*, pp. 213-214.
185. *a.w.*, pp. 212 en 214.
186. *a.w.*, pp. 214-215.
187. W.J. van Welderen baron Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland van 1849 tot 1901. Eerste Deel. 1849-1891. Vierde bijgewerkte uitgave met aantekeningen van Prof. Mr. C.W. de Vries over 1849-1891*, 's-Gravenhage 1948, pp. 149-182.
188. Geciteerd uit: Diepenhorst, *Onze Strijd in de Staten-Generaal*, I, p. 462.
189. Van Welderen Rengers, *a.w.*, pp. 154-156. Cf. S. van Houten, *Vijfentwintig jaar in de Kamer (1869-1894)*, dl. II, 1ste stuk, Haarlem 1908, pp. 170-171; dl. III, Haarlem 1914, pp. 232-233.
190. Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 182.
191. De Bruyne, *a.w.*, II, pp. 76-146; 147-182.
192. *a.w.*, pp. 117, 144, 147.
193. *a.w.*, p. 145.
194. *a.w.*, pp. 97, 145.
195. *a.w.*, pp. 97, 113, 145.
196. *a.w.*, pp. 115-117; 143-144.
197. *a.w.*, pp. 116, 145-146.
198. C.W. de Vries, De ontslag-aanvraag van den Minister van Justitie Mr. J.J.C. (moet zijn: J.J.L.) van der Brugghen op 20 juli 1857, in: *De Gids* 108 (1944) III, pp. 1-11;
- Idem, *Het grondwettig koningschap onder Koning Willem III 1849-1870*, 's-Gravenhage 1946;
- Idem, *De ongekende Thorbecke*, Amsterdam 1950;
- Idem, *Overgrootvader Koning Willem III*, Amsterdam 1951.
- P.J. Oud, *Honderd Jaren. Hoofdzaken der Nederlandsche Staatkundige Geschiedenis. 1840-1940*, Assen 1946, pp. 53-60.
- J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858*, Bussum 1978, pp. 152-169.
199. A.M. van der Giezen, *De eerste fase van de schoolstrijd in Nederland (1795-1806)*, Assen 1937;
- Idem, De onderwijskwesitie en het optreden van het kabinet-Van der Brugghen in 1856, in: *De Gids* 110 (1947) juli, pp. 39-52;
- Idem, Mr. J.J.L. van der Brugghen en de poging tot onderwijsbevrediging in 1856 en 1857, in: *De Gids* 111 (1948) juli, pp. 26-36;
- Idem, *Een halve eeuw Nederlandse onderwijspolitiek (1806-1857)*, z.p. (1969);
- Idem, Réflexions sur la politique scolaire actuelle aux Pays-Bas, in: *Europe et Laïcité, bulletin trimestriel édité par le centre d'action européenne démocratique et laïque*, Nouvelle série, n. 78, Sept. 1978, pp. 7-21;
- Idem, Sur l'origine du dualisme scolaire aux Pays-Bas, in: *Cahiers Laïques, Cercle Parisien de la ligue française de l'enseignement*, no. 164, Aout-Septembre-Octobre 1978, pp. 127-142.

Bepalend voor Van der Giezens beeld- en oordeelsvorming van en over Van der Bruggen is, dat hij als oud-onderwijzer en -leraar en als overtuigd voorstander van absoluut neutraal openbaar onderwijs van oordeel is, dat het confessioneel bijzonder onderwijs geboren en gebruikt is (c.q. wordt) als politiek strijdmiddel van de clericale reactie en dat deze schoolpolitiek stoelt op conservatieve politieke en maatschappelijke denkbeelden.

II (pp. 29 - 61)

1. Gegevens betreffende het geslacht Van der Bruggen zijn te vinden in:
W. van der Bruggen, *Beschrijving van het geslacht Van der Bruggen*, 2 dln., z.p., 1978;
Nederland's Adelsboek 10 (1912) 453-455; *a.w.* 63 (1970) 276-293
Nederland's Patriciaat 9 (1918) 43-46;
GAN, *Retroacta Burgerlijke Stand (R.B.S.)*;
GAU, *Archief Burgerlijke Stand*.
Zie voor de oorsprong van het geslacht: Bijlage I A.
2. (W.H.) de Savornin Lohman meende abusievelijk reeds sedert de 16e eeuw, in: *NNBW*, I, t.a.p.
3. Zie voor deze takken. Bijlagen I B, I C en I D.
4. Zie voor het geslacht Singendonck. Bijlage II.
5. *Registre Alphabetique des membres de l'Eglise Wallonne de Nimègue, sur le pié quelle était dans l'année 1727*, in: *Bibliothèque Wallonne*, Amsterdam.
6. Zie voor het geslacht De Beijer: Bijlage III.
7. GAN, ORAN, no. 1997, Acte van 23 October 1802.
Bij deze aankoop zijn niet begrepen 'Stal, Koets en Waschhuijs met bijgehoorig plaatsje', in 1764 door C.D.N. Singendonck bij zijn voorvaderlijke woning gevoegd als tuin, 'uitkoomende ter eene zijde aan den Lindenbergh, en ter andere met een boogs-gewijze gemetzeld verwulf of Gallerij tot aan den Hoff', die aan Van der Bruggen wordt verkocht
In H.D.J. van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's Straten Markten Pleinen Open Ruimten en Wandelplaatsen* (in het vervolg afgekort: *Oud-Nijmegen's Straten*), Nijmegen 1896, pp. 231-232, is deze acte onjuist geciteerd. Cf. p. 301, nt. 6.
8. GAN, *Bev. Reg. 1829-1850*, *Reg. Wijk C 2-142* en *Reg. C. 140-71*; *Reg. Wijk C 4-128*; *Bev. Reg. 1850-1860*, *Reg. Wijk C 3*.
De Nijmeegse historicus J.M.G.M. Brinkhoff meent abusievelijk dat de Van der Bruggens in de Dui-vengas woonden. J.M.G.M. Brinkhoff, *Aan het sterfbed van Nijmegen*, voorwoord, p. I, van J.J.L. van der Bruggen, *Troostrede aan het oude Nijmegen, Naar de originele uitgave verschenen in 1861 bij Kemink en zoon te Utrecht. Heruitgave*, Nijmegen 1976.
9. GAN, ORAN, no. 2077, Fol 91. Cf. OAN, no. 437, p. 679.
Johan Diederik erft dat huis van J. Vermehr, zwager van C.D.N. Singendonck; in 1807 koopt hij een buiten in Ubbergen, 'Nieuw en Oud' geheten.
10. *Raadssignaat* 10 Aug. 1808; H.D.J. van Schevichaven en J.J. Weve (eds.), *Ontmanteling en Uitleg der Stad Nijmegen (April 1874-Juli 1907). Hoofdzakelijk ontleend aan handschriftelijke aantekeningen van wij-len den wethouder Joh. H. Graadt van Roggen*, Nijmegen 1907.
11. Van Schevichaven, *Tweede Vervolg der Kroniek van Nijmegen tot en met den jare 1900 (Tw.Verv.)*, p. 1.
12. J.J.L. van der Bruggen, *Iets over Nijmegen als vesting* (in het vervolg afgekort: *Iets*), Nijmegen 1852, p. 3.
13. *a.w.*, p. 4.
14. Ae. Mackay van Ophemert, *Iets over Nijmegen's Herstelling in 1814*, 's-Gravenhage 1864, p. 4, nt. 1; H.J.J. Hendriks e.a., *Nijmegen onder Raadpensionaris, koning, keizer, en soevereine vorst* (Gelderse Histo-rische Reeks, II), Zutphen 1971, p. 8.
15. J.J.L. van der Bruggen, *Troostrede aan het oude Nijmegen* (in het vervolg afgekort: *Troostrede*), Utrecht 1861, p. 8.
16. Mackay van Ophemert, *a.w.*, p. 41.
17. *a.w.*, t.a.p.
18. Van der Bruggen, *Iets*, p. 4.
19. Van Schevichaven en Weve, *a.w.*, p. 3.
20. H.D.J. van Schevichaven, *Penscheitsen uit Nijmegen's Verleden*, Tweede Bundel, Arnhem 1966, p. 8. De auteur 'beloont' de stad voor deze houding met de titel 'Pensionopolis'.
21. Van Schevichaven en Weve, *a.w.*, t.a.p.
22. In zijn 'Oranje Boven-bijet' van 1813.

- 23 F.E.M. Vercauteren, Het verval van de Nijmeegse handel en industrie in de Bataafse en Franse Tijd, in: *Numaga* 5 (1958) 121-140.
24. *a.w.*, pp. 121-125.
25. *a.w.*, pp. 127-129.
26. *a.w.*, p. 129 en p. 139.
27. *a.w.*, p. 134 en p. 139.
- 28 Bijlage IV A
- 29 *Raadssignaat* 22 Aug 1787, in: GAN, ORAN.
30. *Raadssignaat* 12 December 1795, in: GAN, ORAN.
31. G C J van der Velde, Gezondheidszorg te Nijmegen in de periode 1816-1865. De werkzaamheden van de 'Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toezicht', in: *Numaga* 14 (1967) 5-39. Cf L.J. Rogier, Uit de geschiedenis van de beoefening der geneeskunde, inzonderheid te Nijmegen, in: *Numaga* 7 (1960) 199
- 32 Het Schependom wordt gevormd door de dorpen Hees, Hatert en Neerbosch. L.J. Rogier, Over de ontwikkeling van de procentuele verhouding der gezindten te Nijmegen, in: *Numaga* 4 (1957) 62. Het door deze schrijver gehanteerde statistisch materiaal (p. 70, tabel c) is niet geheel betrouwbaar, aangezien het in de stad aanwezige garnizoen niet altijd is opgenomen.
33. Bijlage IV A.
34. Rogier, Over de ontwikkeling van de procentuele verhouding der gezindten te Nijmegen, *a.w.*, p. 69.
35. Bijlage I C, nt. 3.
36. Cf. J. Brinkhoff, *Honderd jaar MacDonald 1874-1974*, Nijmegen 1974, pp. 6-7.
37. Zie voor deze en de navolgende demografische gegevens: Bijlagen IV B-C-D-E.
38. Van der Bruggen, *Troostrede*, p. 7;
Van der Velde, *a.w.*, p. 8;
Fieke Meijer, De hygienische toestanden in Nijmegen 1850-1880, in: *Numaga* 7 (1960) 85-94; 100-105
39. (H.P.G. Quack), *Herinneringen uit de levensjaren van Mr. H.P.G. Quack. 1834-1914*, Amsterdam 1915², p. 19.
40. *Nederland's Adelsboek* 36 (1938) 117-129;
NNBW, V, kol. 333-334;
Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's Straten*, pp. 202-203.
41. *Nederland's Adelsboek* 36 (1938) 99-115,
NNBW, VII, kol. 783-803;
a.w., II, kol. 859-860,
Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's Straten*, pp. 267-269
42. A.G. Pikkemaat, *Bataafse Vrijheid in Nijmegen 1794-1795*, Nijmegen 1963, pp. 9, 22, 40 en 46.
43. *a.w.*, p. 40.
44. (H.P.G. Quack), *a.w.*, t.a.p.
45. *Le Livre des places B*, in het archief van de waaalse gemeente van Nijmegen, in: Bibliothèque Wallonne, Amsterdam.
46. GAN, *Waausch-Geref. Gem. Doopboek 1644-1812, R B S. 1202; uittreksel uit geboorteregister Nijmegen voor de militaire dienst*, in: Réveil-archief, Verz.-Van der Bruggen; *Reg. Alph.* (Cf. nt. 5).
47. Van Schevichaven en Weve, *a.w.*, t.a.p.
48. Van der Velde, *a.w.*, p. 8.
49. Rogier, Uit de geschiedenis van de beoefening der geneeskunde, inzonderheid te Nijmegen, *a.w.*, t.a.p.
50. Aanwezig in het familie-archief van de Van der Bruggen, dat beheerd wordt door W. van der Bruggen (geb. 1918).
51. Mede daartoe stelde W. van der Bruggen zijn *Beschrijving van het geslacht Van der Bruggen* (Cf. nt. 1) samen.
52. Bijlage I B.
53. Van der Bruggen, *Troostrede*, p. 37.
54. *NNBW*, I, kol. 484. Cf. *NS* 7 (1850) 18. *De Huismoeder*, in: AKN, is geen werk van Van der Bruggen, gelijk Van Egmond, *a.w.*, p. 218, meent, maar een vertaling.
55. *NS* 7 (1850) 18.
56. Mackay van Ophemert, *a.w.*, p. 4, nt. 1. Aeneas baron Mackay was een zoon van B.J.C. baron Mackay (1773-1854). Van 1840-1850 referendaris, van 1862-1876 vice-president van de Raad van State, 1848, 1850-1862 lid van de 2e kamer
Nederland's Adelsboek 36 (1938) 117-129;
NNBW, V, kol. 333-334.

57. *NS* 7 (1851) 65.
58. Opgetekend uit de mond van Willemien van Royen-Singendonck, dochter van Coenraad D.P. Singendonck en Elisabeth Corn. van der Bruggen, een zuster van Just. Het citaat is weergegeven in: *De Varenhof. Kroniek door Ds. G.A. v.d. Bruggen, Aug. 1918, Utrecht, voor mijn familie*, p. 34.
59. Mededeling van Just tijdens zijn dankwoord ter gelegenheid van zijn installatie als voorzitter van de arrondissementsrechtbank te Nijmegen 20 dec. 1839, in: Réveil-archief, Verz.-Van der Bruggen, *Papieren betrekking hebbende op de rechterlijke loopbaan*; Het overgrote deel van Just's schriftelijke nalatenschap bevindt zich in het archief van *De Klokkenberg* te Nijmegen (AKN).
60. *NNBW*, III, kol. 351;
GAN, *Inventaris van de archieven van de curatoren en de rector van het gymnasium, de Latijnse school en de kwartierlijke academie, 1648 1969*, inv. nr. 81 (in het vervolg afgekort: *Inv. Lat. Sch.*).
61. Van der Bruggen, *Troostrede*, p. 26.
62. *a.w.*, p. 41.
63. GAN, *Inv. Lat. Sch.*, inv. nr. 446,
Nijmeesche Courant, 13 Maart 1818, nr. 21; *a.w.*, 8 Sept. 1820, nr. 72.
64. *Nijmeesche Courant*, 9 Maart 1821, nr. 20 en 31 Maart 1821, nr. 70.
65. *De Varenhof*, p. 3;
Kraan-Van den Burg, *De Spiegelklok*, p. 8, (Cf. p. 301, nt. 1).
66. Zie voor Van Assen: *NNBW*, II, kol. 42-43, voor Tydeman: *a.w.*, kol. 1461-1464 en voor Hofman Peerkamp: *a.w.*, V, kol. 1079-1080.
67. J. de Bosch Kemper, *Levensschetsen. Mr. J.J.L. van der Bruggen*, in: *Volksblad aan de algemeene maatschappelijke belangen toegewijd* (in het vervolg afgekort: *Volksblad*) 8 (1863) nr. 11, 8 October, p. 1.
68. *a.w.*, p. 2.
69. Kraan-Van den Burg, *a.w.*, t.a.p.
70. Zelf vermeldt hij, dat hij ook advocaat is geweest bij het voormalig Hoog Gerechtshof. J.J.L. van der Bruggen, *Advies in zake cassatie*, Utrecht 1860, p. 5.
71. Van Schevichaven, *Tw. Verv.*, p. 2;
Idem, *Oud Nijmegen's Straten*, pp. 272-273.
72. Rogier, Over de ontwikkeling van de procentuele verhouding der gezindten te Nijmegen, *a.w.*, pp. 70-73.
73. *Dialogus de venationis commodo atque incommodo*. Het ms. (52 pp.) is aanwezig in: AKN, en opgenomen in Beets en Raabe, *Bloemlezing*, II, pp. 241-288.
74. J. de Vries, *a.w.*, p. 126.
75. (Verhandeling over de oorzaken der verwaarloozing van de beoefening der Regtsgeleerdheid bij de Grieken), in: *Bydragen tot Regtsgeleerdheid en Wetgeving*, X, 1836, stuk I, pp. 5-59.
76. in: *Nederlandsche Jaarboeken voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving* II (1840) 164.
77. *Papieren betrekking hebbende op Van der Bruggen als officier bij de schutterij*, in: Verz.-Van der Bruggen, Réveil-archief.
78. Van Schevichaven, *Tw. Verv.*, pp. 5-6;
Van der Bruggen, *Iets*, pp. 5-6.
79. zie nt 77.
80. Van der Bruggen, *Iets*, p. 22
81. *a.w.*, p. 23
82. Raabe, *a.w.*, pp. 19-20. Raabe meent abusievelijk dat Van der Bruggen in die tijd al kapitein was, dat werd deze echter pas 27 oktober 1838. Een van genoemde marsliederen is te vinden in: Van der Bruggen, *Troostrede*, pp. 27-28.
83. Raabe, *a.w.*, pp. 19-22; *De Varenhof*, p. 35.
84. Van Schevichaven, *Tw. Verv.*, p. 9.
85. *Stamboek der Vereniging het Metalen kruis, Afdeling Nijmegen*, in: GAN.
86. *Papieren betrekking hebbende op de rechterlijke loopbaan van Van der Bruggen*.
87. Van Schevichaven, *Tw. Verv.*, p. 3. Sedert 1814 maakte het arrondissement Nijmegen geen deel meer uit van het departement *Des Bouches du Rhin*, maar van dat van de Boven-IJssel
88. J.C. van der Does, Uit de nieuwe rechterlijke archieven, in: *A.R. Sit* driemnd. 9 (1935) 205-214;
W. de Vries, *Overzicht van de rechterlijke indeling van het gebied der tegenwoordige provincie Gelderland sedert 1 Jan. 1811*, pp. 1-13, in: RAA.
89. Raabe, *a.w.*, p. 22.
90. *Bev. Reg. 1850-1860, Reg. Wijk C 3*, in: GAN.

91. *Archief vredegerecht kantons Elst en Bommel, arrondissement Nijmegen*, in: RAA, nrs. C 15, 1615 en 1616; C 2, 1315 en 1316.
92. *Papieren betrekking hebbende op de rechterlijke loopbaan van Van der Bruggen*.
93. Dit tijdstip is onjuist weergegeven in: *NNBW*, I, t.a.p.;
Smit, *Minister Van der Bruggen*, p. 10;
Van Egmond, *a.w.*, pp. 4-5.
De oorsprong van deze fout is Raabe, *a.w.*, p. 22.
94. Deze rechtbank is in 1877 opgeheven. Helaas is het betreffende archief van zowel deze rechtbank als het gerechtshof te Arnhem in de tweede wereldoorlog door brand verwoest
95. Van Schevichaven, *Tw. Verv.*, p. 12.
96. Niet in 1845, zoals *NNBW*, I, t.a.p. vermeldt. Twee maanden eerder had Just, wegens zijn jeugdige leeftijd van 35 jaar en zijn functie aan de rechtbank, verzocht niet in aanmerking te komen voor bevordering bij de schutterij en om deze redenen ontslag gevraagd. Dit wordt hem in december eervol verleend. Cf. *papieren betrekking hebbende op Van der Bruggen als officier bij de schutterij*.
97. Van deze rede is een door zijn vader geschreven copie aanwezig in: Verz.-Van der Bruggen, Réveil-archief.
98. *Rede van Just van der Bruggen, uitgesproken bij de installatie van Mr W. van Lynden tot rechter*. Ook van deze rede is in het Réveil-archief een copie van de hand van J.D. van der Bruggen aanwezig. Mr. Willem baron van Lynden, zoon van Jhr. Dirk Rijnhard Johan (1779-1837; burgemeester van Nijmegen, lid P.S. van Gelderland), advocaat te Nijmegen, 1839-1866 rechter; 1848 lid van de dubbele kamer der Staten-Generaal, 1850-1866 lid 2e kamer; vriend van Groen van Prinsterer *Nederland's Adelsboek* 13 (1915) 212-213; *NNBW*, II, kol. 859-860.
99. R. Reinsma, Het onderwijs in Gelderland tussen 1830 en 1850, volgens de rapporten van de hoofdinspecteur Wijnbeek, in: *BMG*, LXI (1962-1964) 291-327 en LXV (1971) 152-195. Verwezen wordt naar p. 172, nt. 1.
100. Raadsresolutie 29 Dec. 1837.
Cf. *Provinciaal Geldersche en Nijmeegsche Courant* (in het vervolg afgekort: *PGNC*) 28 Febr. 1838; *Archief Plaatselijke Schoolcommissie* (in het vervolg afgekort: *Arch. Pl. Sch. Comm.*), nr. 19.5223, in: GAN.
101. Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's Straten*, p. 31.
In 1829 heeft Guyot als adjudant van een generaal een expeditie meegemaakt op de westkust van Sumatra. Na zijn terugkeer wordt hij adviseur bij het departement van kolonien. In de rang van majoor krijgt hij ontslag uit de krijgsdienst.
102. Abraham Scholl van Egmond was een vriend, neef en zwager van Nic. Beets. Als Gerrit Witse verschijnt hij in diens *Camera Obscura*. Cf. Rogier, *Uit de geschiedenis van de beoefening der geneeskunde, inzonderheid te Nijmegen*, *a.w.*, pp. 148-149.
103. *Arch. Pl. Sch. Comm.*, nr. 19.5127.
104. *NS* 7 (1851) 65.
105. *Arch. Pl. Sch. Comm.*, nrs. 19.5222; 19.5223. Just zelf vermeldt in *NS* 7 (1851) 65 abusievelijk 1840.
106. Just van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 6 December 1840, in: *RGP*, *Grote serie*, 114, *Groen van Prinsterer's schriftelijke nalatenschap. Uitgegeven door C. Gerretson en A. Goslinga. Derde deel. Briefwisseling, Tweede deel. 1833-1848*, bewerkt door C. Gerretson, voltooid door J.L. van Essen (in het vervolg afgekort: *RGP*, 114), 's-Gravenhage 1964, pp. 353-354.
107. Reinsma, *a.w.*, LXI, pp. 315-316; LXV, pp. 172-174; Cf. P.Th.F.M. Boekholt, *Het Lager onderwijs in Gelderland 1795-1858* (Gelderse Historische Reeks, XI), Zutphen 1978, pp. 160-162.
108. *NS* 7 (1851) 66; *RGP*, 114, p. 353; Smit, *Minister Van der Bruggen*, pp. 65-68.
109. *a.w.*, t.a.p.; *Arch. Pl. Sch. Comm.*, nr. 19.5225.
110. Geciteerd uit: Smit, *a.w.*, p. 66.
111. *a.w.*, pp. 67-68.
112. *NS* 7 (1851) 66.
113. *RGP*, 114, p. 353.
114. *a.w.*, t.a.p.
115. Keijzer, *a.w.*, p. 266.
116. Smit, *a.w.*, p. 12.
Cf. *a.w.*, p. 68.
117. Kohnstamm, *Mr. J.J.L. van der Bruggen*, p. 4.
Cf. Van Egmond, *a.w.*, pp. 3 en 6.
118. De Jongste, *a.w.*, p. 129, komt tot deze conclusie naar aanleiding van J.J.L. van der Bruggen, *Hulde*

aan de nagedachtenis van Jonkheer Dirk Rijnhard Johan van Lynden, Burgemeester der stad Nijmegen (in het vervolg afgekort. *Hulde*), Nijmegen 1837.

119 Smit, *a.w.*, p. 10

In deze jaren staat Just naar zijn eigen zeggen op het 'liberale' of 'rationalistische' standpunt van de Franse burgerlijk-liberaal-monarchistische advocaten, die tijdens de juli-omwenteling van 1830 de oude generaal De La Fayette (1757-1834) tot hun leider kozen in hun strijd tegen de reactionaire koning Karel X (1757-1836) en vóór de burgerkoning Louis Philippe van Orléans (1773-1850). *Adversaria, Juni 1836-Juni 1837*, pp. 3-4 en *Adversaria, Juni 1837-Augustus 1838*, pp. 228, 233, 241 (Deze mss. van de hand van Just worden toegelicht in nt. 121), in: AKN.

120. Smit, *a.w.*, pp. 10-12; Cf. *a.w.*, p. 68.

Volgens Smit is de circulaire van de Nijmeegse schoolcommissie van 1 aug. 1838 in dezelfde geest geschreven als Van der Bruggen, *Hulde*, p. 19

Van Egmond, *a.w.*, p. 6, nt. 2, is daarentegen van mening, dat Just zich in dat geschrift 'zeer vaag' uitdrukt. Hij geeft de voorkeur aan een redevoering uit 1836, getiteld: *Over de verstandige kinderliefde*, waarin Just de functie van de rede een centrale plaats geeft, en voorts aan een verhandeling uit 1837, getiteld: *Over geschiedkundige onpartijdigheid*, waarin het hart als zetel van het gevoel voor waarheid, deugd en recht naast de rede van belang wordt geacht, in het bijzonder voor onpartijdigheid, in het algemeen voor deugzaamheid (beide redes zijn opgenomen in Van Egmond, *a.w.*, bijlage I, pp. 173-175). Boekholt, *a.w.*, p. 281, beschouwt juist de circulaire als representatief voor de denkbeelden van Just in 1838. Zonder de opvattingen ten dezen van de andere commissieleden onderzocht te hebben, meent Boekholt, dat die circulaire 'duidelijk de vorm van een compromis' draagt. Nog minder verantwoord komt mij zijn uitspraak voor, dat Just 'toen al het oude christelijke onderwijs (in feite terug verlangde) op de scholen'. Een dergelijke als feitelijke constatering verpakte en niet gemotiveerde en bovendien moeilijk waar te maken mening dient van de hand gewezen te worden, daar deze auteur een oordeel over een persoon velt, zonder daarvoor het geringste bewijs te leveren. Het 'oude christelijke onderwijs' is kennelijk een denkbeeld van alleen deze auteur, aangezien nauwelijks iemand voorstander zal zijn (geweest) van invoering van dat onderwijs, wat dat ook moge zijn, op de scholen. Wat Van der Bruggen blijkens de inhoud van de circulaire voorstaat, is onderwijs, gebaseerd op de christelijke leer van het geloof aan God en aan Christus, wat hij daaronder verstaat, wordt in het vervolg van dit deel nader uit de doeken gedaan.

121. Onder Just's nagelaten geschriften bevinden zich zes boeken in manuscript, die in chronologisch opzicht een geheel vormen, in: AKN.

De eerste twee, getiteld: *Adversaria, Juni 1836-Juni 1837* en *Adversaria, Juni 1837-Augustus 1838* bieden een goede mogelijkheid Just's denkbeelden en overpeinzingen te leren kennen uit de door de in het vorige deel genoemde auteurs verwaarloosde periode in zijn leven.

De andere vier geven een beeld van zijn denken en zoeken in de jaren 1838 tot 1842.

Het derde manuscript (ms.) draagt geen titel en is evenmin gedateerd. Het bevat een groot aantal (ca. 51) korte stukken, waarvan vele overdenkingen van Schriftgedeelten, en beslaat circa 300 pp. Op grond van een inhoudsanalyse, van verwijzingen, van tijdsaanwijzingen (waaronder ook in later tijd aangebrachte) en van tijdgebonden gegevens, ben ik ervan overtuigd, dat de titel ervan kan luiden *Adversaria, Liefde tot God* en dat het ms. te dateren is in de periode augustus 1838 tot januari 1839.

Het vierde, een tot nu toe onbekend gebleven werk, is door mij aangetroffen in het huidige gebouw van de Chr. Ped. Acad. *De Klokkenberg* te Nijmegen. Dank zij de welwillende medewerking van het bestuur van deze academie is het ms. volledig gerestaureerd. De titel ervan is *Collectanea over het noodzakelijk verband tusschen Christendom en Wetgeving* (ca. 300 pp.).

Op dezelfde als de hierboven genoemde gronden ben ik tot de conclusie gekomen, dat het geschreven moet zijn tussen januari 1839 en januari 1840 en dat ook elk van de beide hierna te noemen mss. tot stand is gekomen in een tijdsbestek van één jaar.

Het vijfde, dat de titel draagt *Collectanea over het verband tusschen Godsdienst en Wetgeving* (177 pp.) is derhalve te dateren in 1840; het zesde, getiteld: *Aanteekeningen op het Burgerlijk Wetboek. Bijzonder ten opzichte van het noodzakelijk verband tusschen Christendom en Wetgeving*, in 1841.

In het vervolg worden deze zes mss. aangeduid met: *Adversaria* 1-6, afgekort *Adv.* 1-6.

122. J.J.L. van der Bruggen, *Bedenkingen over de Redenen der verbindbaarheid der overeenkomsten*, in: *Bydragen tot Regtsgeleerdheid en Wetgeving*, dl. XI, 1837, pp. 489-529; dl. XII, 1838, pp. 29-108;

Idem, *De Officio Judicis, Libri II*, *Ultrapad Rh.*, 1839;

Idem, *Verhandeling over den geregtelijken Eed*, volgens de beginselen van het oude en nieuwe Regt, in: *Nederlandsche Jaarboeken voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving* II (1840) 369-455, III (1841) 202-289.

123. Idem, *Hulde*

124. Deze redevoeringen hebben de veelzeggende titels *Over de schadelijke gevolgen van overdrijving in de wetenschappelijke opvoeding der kinderen* (gedateerd 6 April 1836) en *Vaderlandsliefde*, in: Verz -Van der Bruggen, Réveil-archief, *Over de noodzakelijkheid der kweeking van het gevoel voor het schoone, bij de wetenschappelijke opvoeding, Over het nut van het aanleeren der oude talen, Over de verstandige kinderliefde, Over de ware Burgerlijke vrijheid*, in: *Adv.* 1, pp. 8-10; 62, 17-18, 88-93, en *Over het maatschappelijk Geloof*, in: *Adv.* 2, pp. 95-98.
Deze redes zijn door Just uitgesproken voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, ter gelegenheid van prijsuitreikingen aan leerlingen van de Nijmeegse Nutsschool.
125. De Jongste, *a.w.*, pp. 128-153, beschouwt de jonge Van der Bruggen eenzijdig als een aanhanger van het stoïcisme
126. (J.J.L. van der Bruggen), *Aanteekeningen van eenen jurist op Romeinen IV*, (in het vervolg afgekort: *Romeinen IV*) 's-Gravenhage 1846, p. V.
127. Van der Bruggen was zeer muzikaal; hij speelde violoncel en piano.
128. *Adv.* 1, pp. 88-93
129. *a.w.*, pp. 122-124.
130. *a.w.*, t.a.p.
131. *a.w.*, pp. 88-93; *Adv.* 2, pp. 95-98
In dit kader past Van der Bruggens vertaling van Plato's 'Gorgias', aanwezig in: AKN.
132. zie nt. 124.
133. *Adv.* 2, p. 95 Cf. *Adv.* 1, pp. 8-10.
134. *Adv.* 1, p. 164
135. *NS* 7 (1850) 18
136. *Over de schadelijke gevolgen van overdrijving in de wetenschappelijke opvoeding der kinderen.*
137. *Vaderlandsliefde*, *Adv.*, 2, pp. 75-83.
138. *Adv.* 1, pp. 17-18.
139. *a.w.*, t.a.p.
140. Van der Bruggen, *Hulde*, passim; cf. *Adv.* 2, pp. 82-83.
141. Van der Bruggen, *Hulde*, pp. 17-19.
142. *Vaderlandsliefde*.
143. *Adv.* 1, pp. 90-93; 104-104¹⁷
144. *a.w.*, p. 237, cf. *Vaderlandsliefde*.
145. *Adv.* 1, p. 92
146. *a.w.*, p. 93; cf. Van der Bruggen, *Hulde*, p. 8.
147. *Adv.* 1, pp. 88-93; cf. Van der Bruggen, *Hulde*, passim.
148. *Adv.* 1, pp. 115-117.
149. *a.w.*, pp. 20-21, 115-117, Van der Bruggen, *Bedenkingen over de Redenen der verbindbaarheid der overeenkomsten*, *a.w.*, dl. XI, 1837, p. 527; dl. XII, 1838, passim; Idem, *Verhandeling over den geregelijken Eed*, volgens de beginselen van het oude en nieuwe Regt, *a.w.* II (1840) 370.
Zie ook hiervóór. p. 44.
Het handelen naar dit actualiteitsbeginsel van 1856 tot 1858 in zijn hoedanigheid van minister van justitie hebben weinigen begrepen en velen hem kwalijk genomen.
150. *Adv.* 1, pp. 115-117; Van der Bruggen, *Bedenkingen over de Redenen der verbindbaarheid der overeenkomsten*, *a.w.*, passim,
Idem, *Verhandeling over den geregelijken Eed*, volgens de beginselen van het oude en nieuwe Regt, *a.w.* II (1840) 374.
151. *Adv.* 1, pp. 20-21.
152. *a.w.*, pp. 115-117, Van der Bruggen, *Bedenkingen over de Redenen der verbindbaarheid der overeenkomsten*, *a.w.*, dl. XII, 1838, pp. 103-105,
Idem, *Verhandeling over den geregelijken Eed*, volgens de beginselen van het oude en nieuwe Regt, *a.w.* III (1841) 202.
153. *Adv.* 1, t.a.p.
154. *a.w.*, pp. 181-243. Dit gedeelte bevat overdenkingen van Van der Bruggen betreffende de vraag waar bij een constitutionele regeringsvorm de soevereiniteit berust.
155. *a.w.*, pp. 137, 241-243; cf. *Adv.* 2, pp. 95-98.
156. *Adv.* 1, pp. 146-147.
157. H.W. von der Dunk, *Conservatisme* (Pallas Reeks), Bussum 1976, p. 68.
158. *Adv.* 1, pp. 206-208
159. *a.w.*, pp. 149, 154-157, 161, 242-243.

160. *a.w.*, pp. 223-224.
161. *a.w.*, pp. 187, 190, 197 en 206.
162. *a.w.*, p. 197
163. *a.w.*, p. 162
164. *a.w.*, pp. 157, 164-165, 237-240.
165. *a.w.*, pp. 241-243. Cf. *Adv.* 2, pp. 95-98.
166. *Adv.* 1, t.a.p.
167. Onderzoek der kwestie van het overeenbrengen van art. 165 der Grondwet, met het beginsel van onschendbaarheid der administratieve magt, in: *a.w.*, pp. 145-165
168. *a.w.*, pp. 132-138; Van der Bruggen, *De Officio Judicis*, p. 48.
In zijn bespreking van dit werk geeft C.A. den Tex te kennen, dat hij dit standpunt niet deelt.
Naar zijn mening houdt de rechtszekerheid op wanneer onschuldigen veroordeeld worden. *Nederlandse Jaarboeken voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving* II (1840) 165.
169. M.A.J.M. Matthijssen, *Klasse-onderwijs, Sociologie van het onderwijs* (Sociologische monografieën), Deventer 1977², pp. 109-118. Het citaat is van p. 117.
170. *a.w.*, p. 115.
171. Von der Dunk, *a.w.*, pp. 26-27 en 68.
172. *Adv.* 1, pp. 122-124. Cf. Van der Bruggen, *Hulde*, p. 19.
173. *Adv.* 1, t.a.p.
174. In Van der Bruggens mss. zijn diverse fragmenten gewijd aan geschiedenis en geschiedschrijving, in: *a.w.*, pp. 32-58, 122-124; *Adv.* 2, pp. 8-21.
Van de historicus verwacht hij waarheidsgetrouw onderzoek, zoals, althans in zijn ogen, Thucydides (ca. 455-400 v.Chr.) – de grootste onder de geschiedschrijvers – en Tacitus (55-120) – de grootste onder de Romeinse historici – hebben verricht. Van het werk van de Engelse filosoof en historicus uit de tijd van de Verlichting, David Hume, en diens landgenoot Edward Gibbon (1737-1794) heeft hij geen hoge dunk; zij hebben de geschiedenis verdraaid ten gunste van hun eigen stelsel van wijsbegeerte en staatkunde. 'Geschiedenis behoort waar en onpartijdig te zijn', aldus Just. Hume verwijt hij tegen godsdienst te zijn, W. Bilderdijk (1756-1831) neemt hij kwalijk onder invloed van het 'alles doordringende vooroordeel van Godsdienstige denkwijze' (*Adv.* 2, p. 19) niet tot het vellen van een onpartijdig oordeel in staat te zijn geweest
175. *Adv.* 2, pp. 95-98. Cf. Van der Bruggen, *Verhandeling over den geregelijken Eed*, volgens de beginselen van het oude en nieuwe Regt, *a.w.* II (1840) 370; *Adv.* 3, pp. 57-58, 96, 117-118; *Adv.* 4, pp. 16, 21-27 en 40.
176. *Adv.* 2, t.a.p.
177. Van der Bruggen, *Hulde*, p. 19.
178. *Adv.* 3, p. 1.
179. Beïnvloed door de ideeën van de Verlichting en het Rationalisme verdedigden de supranaturalisten de filosofie van het gezond verstand. Zij erkenden, dat God boven de natuur verheven was en dat Hij zich in de Bijbel in een leer geopenbaard had. Voorts geloofden zij, dat de mens dank zij de rede in staat was de juistheid van deze leer te ontdekken en vervolgens God deugdzaam te dienen. Vertegenwoordigers van deze supranaturalistische richting binnen de Hervormde Kerk waren de hoogleraren J.H. van der Palm (1763-1840) uit Leiden, die van 1799 tot 1801 als hoofd van het bureau van nationale opvoeding een belangrijk aandeel had in de totstandkoming van de onderwijswetten van 1801 en 1803 en de grondslag legde voor de schoolwetgeving van 1806 alsook in later tijd een bijbelvertaling en -beschouwing in het licht zond, J. Heringa (1765-1840) en P.W. van Heusde (1778-1839), beiden uit Utrecht.
180. *Adv.* 3, p. 2.
181. *a.w.*, pp. 26-27.
182. *a.w.*, pp. 3-5. Dit thema werkt Van der Bruggen later uit. Hij publiceert zijn gedachten erover in 1847. Zie: J.J.L. van der Bruggen, *Verstand en Hart*, in: *DVCS* 1 (1847) 35-47, 84-100, 148-164, 329-355, 449-468, 673-690.
183. *Adv.* 3, pp. 38-42.
184. *a.w.*, pp. 61-91.
185. *a.w.*, pp. 78-79.
186. *a.w.*, pp. 63-64 en 79.
187. *a.w.*, pp. 40-42; 81-89.
188. *a.w.*, pp. 38-39. Cf. p. 74.
189. Raabe, *a.w.*, p. 22; *NS* 1 (1844) 1 en *a.w.* 8 (1852) 79.

- 190 *Adv* 3, pp 87 90, 121 122 Naar aanleiding van Joh XVI 4, 8 en 12 en XX 31 en Handelingen XV 11 en XX 28
- 191 *a w*, p 5
- 192 *a w*, pp 40 42, 69 70 en 89
- 193 *a w*, p 9
- 194 *a w*, pp 6 8 Dit schrijft Just op 5 augustus 1838, aan de vooravond van zijn 34ste verjaardag
- 195 *a w*, pp 40 44, passim Cf *Adv* 4, pp 247 248
- 196 *Adv* 3, pp 121 122
- 197 *a w*, pp 42 44
- 198 Van der Giezen, *De eerste fase van de schoolstrijd in Nederland (1795 1806)*, pp 200 208
- 199 *Adv* 3 pp 77, 107 108
- 200 *a w*, pp 42 44
- 201 *a w*, pp 44 45, 52 58
- 202 *a w*, pp 39 40
- 203 *a w*, p 57
- 204 *a w*, p 82
- 205 *a w*, pp 3 5
- 206 *a w*, pp 37 38, 76 en 80
- 207 *a w*, pp 31 32 en 66
- 208 *a w*, t a p
- 209 *a w*, pp 40 42, 69 70 en 89
- 210 *a w*, pp 42 44
- 211 Smit, *Minister Van der Bruggen*, pp 12 13 en 68,
Kohnstamm, *Mr J J L van der Bruggen*, p 4,
Keijzer, *a w*, p 266,
Van Egmond, *a w*, pp 3 en 6
- 212 Van Egmond, *a w*, t a p
- 213 De Jongste, *a w*, p 130, Smit, *a w*, p 10
- 214 Raabe, *a w*, p 109 Cf *a w*, p 23
- 215 Keijzer, *a w*, t a p
- 216 Van Egmond, *a w*, pp 6 8
- 217 *NS* 7 (1850) 18
- 218 *Adv* 3, pp 69 70
- 219 De Bosch Kemper, *a w*, p 2,
Raabe, *a w*, pp 22 en 109,
Smit, *a w*, p 12,
Kohnstamm, *a w*, t a p
De Jongste, *a w*, p 130,
Keijzer, *a w*, pp 266 en 270, nt 1,
Van Egmond, *a w*, pp 6 en 173
- 220 Smit, *a w*, t a p Hij verwijst naar *NS* 1 (1844) 1 en 7 (1851) 66 (Het citaat is echter van p 65) In 1957 deelt Keijzer, *a w*, t a p, mede, dat hij het jaartal 1840 'nergens anders dan bij Dr Smit' heeft kunnen vinden en dat hij van mening is, dat de plaatsen waarnaar verwezen wordt 'uiterst vaag' zijn Zijn vermoeden is, dat 1839 juist lijkt Waarschijnlijk ten gevolge van de ommissie – waarop zijn hypothese gebaseerd was – heeft nadien niemand de behoefte gevoeld deze gedachte verder uit te werken De enige die in dit verband het jaar 1838 heeft genoemd is Lam – in 1970 vroegtijdig overleden tijdens het vervullen van zijn functie van docent aan de Ped Ac *De Klokkenberg* – in *Openbaar of bijzonder onderwijs*, p 23
Een kwart eeuw eerder dan Smit had Raabe, *a w*, p 22, de 'bekering' van Van der Bruggen ook al in 1840 geplaatst Hoewel hij voor deze datering geen bronnen heeft vermeld, is uit zijn woordkeus af te leiden, dat hij zich gebaseerd heeft op de eerste verwijsplaats, die Smit later noemt Hieruit blijkt, dat de bron van de onjuiste datering niet Smit, maar Raabe is
- 221 *NS* 1 (1844) 1 Cf *a w* 8 (1852) 79
- 222 In het voetspoor van Raabe, *a w*, p 224, die met veel ophef vermeldt, 'dat de man, die de groote hand had in de wet van 1857, begonnen is met het oprichten eener bewaarschool' met een protestants-christelijk karakter, hebben anderen Van der Bruggen aangezien voor een der oprichters van deze school Daarna lag de conclusie voor de hand, dat zijn 'bekering' plaats moest hebben gehad voor het opstellen van de oprichtingsplannen ofwel voor mei 1840

223. De dan 33-jarige Nijmeegse kantonrechter Mr. J.F.H.J. E. baron Mackay (1807-1846, broer van Aeneas (zie: nt. 56), van 1842 tot 1846 lid van G.S. van Gelderland, en de twee jaar jongere Everard Ambrose Zubli (1809-1880), sinds 1835 predikant van de waalse gemeente te Nijmegen (1825 theologisch student, Leiden; 1835 waals predikant te Nijmegen; 1848 Delft; 1857 Den Haag; 1877 emeritus; 1880 overleden te Tubingen; *Nederland's Patriciaat* 21 (1933/34) 480.
Beiden ontvingen morele en materiele steun 'eener edele Jonkvrouw', de 75-jarige freule Constance T.M.A. van Lijnden (1765-1852). *J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 22 Febr. 1841, in: ARA, IIe afd., Verz.-Groen van Prinsterer, nr. 124 (in het vervolg afgekort. ARA, 124)
Hoewel het oprichten van een dergelijke school niet in strijd was met de bestaande wetgeving – waarin over bewaarscholen niets was geregeld – deelden de beide mannen hun plan mee aan de twee instanties van schooltoezicht ter plaatse. Zowel de schoolopziener Vermeer (in *J.W. Vermeer aan Mr. J.F.H.J.E. Mackay*, 1 Mei 1840 in: AKN) als de schoolcommissie zegden hun medewerking en steun toe.
224. *J.J.L. van der Bruggen aan Mr. J.F.H.J.E. Mackay*, 25 Mei 1840, in: AKN.
225. *NS* 7 (1851) 65-66; cf. pp. 96-100.
226. *a.w.*, t.a.p. Cf. Smit, *a.w.*, p. 12 en Van Egmond, *a.w.*, p. 6.
Justs betrokkenheid met de door hem genoemde strijdzaak – de onderwijks kwestie – beperkte zich niet tot zijn activiteiten als lid van de schoolcommissie. Ook becommentarieerde hij de navolgende publicaties op dit gebied (*Adv.* 5, pp. 71-72 f.) en verschaftte hij 'op diens verzoek' inlichtingen over deze kwestie aan Groen van Prinsterer (*J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 6 Dec. 1840, *a.w.* (cf. nt. 106)).
Deze was in 1840 gekozen in de tweede kamer, in dubbelens getale samengeroepen in verband met de grondwetsherziening, die nodig was na de afscheiding van België. In november van dat jaar was hij door koning Willem II benoemd tot lid van de met een onderzoek naar de bezwaren omtrent het lager onderwijs belaste commissie.
Tegen zijn ideeën daaromtrent kantte zich de Leidse hoogleraar M. Siegenbeek (1774-1854), die zich met zijn geschrift *Eenige bedenkingen over het Lager Onderwijs. In eenen Brief aan den Heer Mr. Groen van Prinsterer*, Leiden 1840, de woede op de hals haalde van een tweetal katholieken: C.R.A. van Bommel (1790-1852), bisschop van Luik en C. Broere (1803-1860), van het Klein-Seminarie 'Hageveld' onder Velsen, van 1851 tot 1860 hoogleraar in de wijsbegeerte en de kerkgeschiedenis aan het Seminarie Warmond. C.R.A. van Bommel, *Brief aan den Hoogleraar Matthijs Siegenbeek*, 's-Gravenhage 1840; C. Broere, *De brief van den Hoogleraar M. Siegenbeek aan den Heer Mr. Groen van Prinsterer toegelicht*, 's-Gravenhage 1840.
Zie over Van Bommel: A.F. Manning, *De betekenis van C.R.A. van Bommel voor de Noordelijke Nederlanden*, Utrecht-Antwerpen 1956, pp. 185-204.
227. Wie de uitlatingen van Van der Bruggen in hun context leest, moet wel tot de conclusie komen, dat Just in 1844 en in 1851 niet uitsluitend terugblijkt op het jaar 1840, maar zich in gedachten verplaatst naar dat jaar en vervolgens van dat tijdstip 'eenigen tijd' teruggaat. Cf. *Adv.* 5, pp. 3-4.
228. De reden hiervoor is, dat zij het beeld van Van der Bruggen voornamelijk hebben opgebouwd uit zijn publicaties, uit de jaren 1839 tot 1842: *De Officio Judicis*, en *Verhandeling over den geregtelijken Eed*, volgens de beginselen van het oude en nieuwe Regt, *a.w.*, t.a.p.; uit 1844: *J.J.L. van der Bruggen, De Eeds-leer naar Christelijke en Regtsgeleerde beginselen* (in het vervolg afgekort. *Eeds leer*), Leiden 1844; Idem, *Zamenspraak over den Eed. Een onderrigt voor getuigen, en anderen die tot den eed worden geroepen* (in het vervolg afgekort: *Zamenspraak*), 's-Gravenhage 1844; en naar aanleiding van zijn ondertekening van een adhesiebetuiging in 1842 aan het adres van 'Zeven Haagse Heren' – waarvan Groen van Prinsterer de opsteller was – aan de algemene synode van de Hervormde Kerk. Van Egmond is van hen de enige, die in dit opzicht ook gebruik gemaakt heeft van Van der Bruggens ongepubliceerde nagelaten geschriften. Hij heeft echter *Adv.* 4 niet gekend.
229. De gereformeerde orthodoxie binnen de Hervormde Kerk wilde vasthouden aan de overgeleverde kerkleer. De confessionelen onder hen streefden naar eenheid en continuïteit van deze kerk en naar handhaving van het bindend gezag der belijdenisgeschriften. Onderschrijving daarvan beschouwden zij als voorwaarde voor het lidmaatschap van dit kerkgenootschap. Het geloof van de kerk, de belijdenis – het vaste fundament – en de kerkelijke waarheden plaatsten zij tegenover persoonlijk geloof en het zich beroepen op de bijbel alleen.
230. De Bosch Kemper, *a.w.*, t.a.p.;
Raabe, *a.w.*, p. 112;
Smit, *Minister Van der Bruggen*, pp. 13-14, 88-89, tegenover Keijzer, *a.w.*, pp. 268-269;
Van Egmond, *a.w.*, p. 93. Cf. Van Egmond, *a.w.*, pp. 10, 71, 92.
231. M.E. Kluit, *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*, Amsterdam 1970, p. 489.

232. Raabe, *a.w.*, pp 87, 112, 128-129; Smit, *a.w.*, pp 13-14, 20-21, 87-89, Kluit, *a.w.*, t.a.p , meent dat Van der Bruggen confessioneel is geweest tot 1850.
233. Van Egmond, *a.w.*, t.a.p Hij is van mening, dat in de jaren 1840 tot 1844 bij Van der Bruggen 'de klemen van zijn latere zienswijze ook reeds duidelijk aanwijsbaar' zijn (p 10). Keijzer, *a.w.*, p 266, meent daarentegen, dat Van der Bruggen reeds in 1845 de ethische richting is ingeslagen en derhalve de orthodoxie heeft verlaten.
234. Van der Bruggen, Verstand en Hart, *a.w.*, p. 86.
235. *Handelingen*, pp 1114-1115
236. *NNBW*, VII, kol. 267; 1828 pred te Nijkerk; 1861 te Elburg Bedoeld zijn wellicht zijn leerredenen uit de jaren 1837 en 1838
237. Raabe, *a.w.*, p 23. Cf. Smit, *a.w.*, p 12; Van Egmond, *a.w.*, p. 7.
238. Smit, *a.w.*, pp 12-13; De Jongste, *a.w.*, p. 130; Keijzer, *a.w.*, pp 266-267; Van Egmond, *a.w.*, pp. 7-8; Kluit, *a.w.*, t a p.
239. *Adv.* 5, pp 3-4.
240. J.J L. van der Bruggen, Wet en Evangelie, in: *DVCS* 7 (1853) 450 (moet zijn: 500).
241. W.P. Keijzer, Cesar Malan en zijn contact met ons land, in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* (in het vervolg afgekort: *GTT*) 50 (1950) 238-249, 51 (1951) 28-59, 101-115, 140-155, 213-223, 52 (1952) 11-22. Verwezen wordt naar 51 (1951) 140-146. De Jongste, *a.w.*, t a.p.
242. P. Oosterlee, *Alexander Vinet als opvoeder*, Den Haag z.j., p 1
Vinet werd geboren in Ouchy bij Lausanne Van 1817-1837 doceerde hij frans in Bazel. Van 1837-1845 was hij hoogleraar in de theologie te Lausanne, alwaar hij van 1844-1845 ook literatuur doceerde. Hij was een geestverwant van Blaise Pascal (1623-1662). Vinet heeft grote invloed uitgeoefend op de ethische richting in de Nederlandse Hervormde Kerk Zijn accentuering van het persoonlijk geloofsleven, de christelijke vrijheid en de betekenis van het geweten als de plaats van het religieus besef alsook zijn opvatting over scheiding van kerk en staat hebben Van der Bruggen zeer aangesproken.
Vinet schreef o.a :
Mémoire en faveur de la liberté des cultus (Paris 1826),
Discours sur quelques sujets religieux (1831),
Nouveau discours sur quelques sujets religieux (1841),
Essai sur la manifestation des convictions religieuses et sur la séparation de l'Eglise et de l'Etat (Lausanne 1842),
Etudes sur Pascal (1848).
243. Smit, *a.w.*, pp 52-53.
244. Keijzer, Van der Bruggen als mens en als christen, *a.w.*, p. 267.
245. Van Egmond, *a.w.*, p. 7.
246. A. Pijnacker Hordijk, Mr. J.J.L. van der Bruggen en Alexander Vinet, in: *Byvoegsel bij de Kerkelyke Courant*, van 20 Mei 1910.
Pijnacker Hordijk was van 1892 tot 1925 voorzitter van het bestuur van *De Klokenberg*.
247. *Adv.* 1, p. 243; *Adv.* 2, pp 95-102; *Adv.* 3, pp. 5-7, 42-44, 74-75; *Adv.* 4, pp. 8, 75, 87-88, 107, 150-151, 247-249; *Adv.* 5, p. 38.
248. Redevoering XII: De noodzakelijkheid om kinderen te worden, in: *Adv.* 3, pp. 5-7; Redevoering XI: De geheimen van het Christendom, in: *Adv.* 4, pp. 150-151.
249. Redevoering XXI: De vertroosting van Christus en de vertroosting van de Christen, in: *Adv.* 4, pp 247-249
Ten einde Vinets denkbeelden onder de aandacht van een groter publiek te brengen is Just eind 1838, begin 1839 begonnen aan de vertaling van de derde druk uit 1836 van Vinets *Discours*. . . uit 1831. Daar zowel de vertaler als de uitgever, Thieme (geb. 1798, in 1854 vertrokken naar Arnhem) uit Nijmegen, twijfelden aan het succes van hun plan, hadden zij besloten het geheel in 4 deeltjes te publiceren, die resp. 7, 7, 6 en 5 godsdienstige onderwerpen zouden bevatten.
In 1839 verscheen het eerste, getiteld. *Redevoeringen over eenige Godsdienstige onderwerpen. Naar de derde verbeterde oorspronkelijke uitgave*, Nijmegen 1839 De twee volgende deeltjes zagen het licht in 1841, waarna de uitgave werd stopgezet, wellicht wegens onvoldoende belangstelling. Een jaar later werden de 20 reeds gepubliceerde onderwerpen te zamen in één band op de markt gebracht: *Twintigtal Redevoeringen over eenige godsdienstige onderwerpen door A. Vinet, (naar de derde verbeterde oorspronkelijke uitgave)*, Nijmegen 1842.
Dit werk werd door *De Recensent, ook der Recensenten*, dl. 33, 1ste stuk, Amsterdam 1840, pp. 500-504

en door *De Vriend des Vaderlands* 16 (1842) 424-425 gunstig en door de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1ste stuk, 1842, pp 285-288, ongunstig ontvangen

Over de vraag of Van der Bruggen met deze publikaties Vinet een dienst bewezen heeft, lopen de meningen uiteen. Naast kritiek op de vorm, de te zware stijl en het taalgebruik, is er kritiek op de inhoud. Pijnacker Hordijk, a w , t a p , oordeelt positief, Keijzer negatief.

W P Keijzer, *Vinet en Hollande*, Wageningen 1941, pp 48-53, Idem, Iets over de verschillen tusschen de eerste drie drukken van de *Discours* van Vinet en den vierden druk, in *Onder Eigen Vaandel* 17 (1942) 29-41

Wat de inhoud betreft heeft Keijzer het betreurd, dat Van der Bruggen zich gebaseerd heeft op de derde in plaats van op de vierde druk uit 1845. In de laatste heet Vinet minder orthodox te zijn dan uit de eerste drie drukken was al te leiden.

Een van de verschillen betrof Vinets visie op het plaatsvervangend verzoeningswerk van Christus. Daar in de vierde druk het woord 'substitution' is weggelaten, meent Keijzer, dat Vinet twijfels koesterde over deze plaatsvervangende, die in Reveil kringen algemeen was aanvaard.

Bezemer heeft er echter op gewezen, dat Vinet dit woord niet meer gebruikt heeft om misverstanden over de betekenis ervan te voorkomen. C. Bezemer, *Het christelijk geweten bij Alexandre Vinet*, Kampen 1966, pp 61-68. In zijn ogen heeft Vinet de leer van het plaatsvervangend verzoeningswerk van Christus in het geheel niet verworpen. Vermijding van dat woord gaf Vinet de ruimte voor de menselijke wedergeboorte, de verzoening met God in en door Christus.

Met deze opvatting van de Zwitser is Van der Bruggen het roerend eens, die gaf in zijn ogen de zuivere leer van het christendom oftewel het evangelisch-christelijk beginsel weer.

Wat hij van Vinet inzonderheid heeft geleerd is, dat het onjuist is het christendom te veel vanuit maatschappelijk in plaats van uit individualistisch oogpunt te benaderen ofwel het christelijk beginsel te beschouwen als middel tot maatschappelijk in plaats van tot individueel geluk. *Adv* 4, pp 247-249.

Over de uitleg die Vinet geeft aan het verwerven van het eeuwige leven door de rijke jongeling (Mattheus 19: 16-26) verschilt juist met hem van mening. Vinets standpunt dat deze daartoe zijn bezit moest opofferen, vindt hij inconsequent. Zijn overtuiging is, dat een individu door het geloof alleen en nimmer op eigen kracht de zaligheid kan verkrijgen. *Adv* 3, pp 74-75.

- 250 In *Le Temoignage de Dieu*, een verzameling van tien preken uit de jaren 1837 en 1838, staat Malans opvatting centraal, dat de bijbel de bron is van het geloof en de godsdienst van de deugdzaamheid. Cf. Van der Bruggen, *Hulde*, p. 19. De daarin eveneens voorkomende stelling, dat de zaligheid uitsluitend te verkrijgen is door het geloof in Christus, vormt de kern van *La parole de Dieu*, een preek uit de bundel *La vraie Croix* (1837?). In deze preek hanteert Malan de tegenstelling tussen wet en genade ofwel tussen 'opdat' en 'omdat'. Daarmee wil hij aangeven, dat de mens op twee manieren kan leven: onder dwang van buitenaf, opdat hij niet verloren zal gaan of uit liefde, omdat hij gelooft en verlost is en op grond daarvan van binnenuit daden des geloofs verricht.

Met deze tegenstelling gaat Van der Bruggen niet accoord. Hij gebruikt een andere en wel die tussen wet en evangelie, beter gezegd: tussen wettisch en evangelisch beginsel. Onder het eerste verstaat hij handelen naar de vorm, de letter, de schijn of onder invloed van uiterlijk gezag, dwang en autoriteit van buitenaf, onder het tweede leven uit eigen vrije wil, in volle vrijheid, uit liefde tot God, vanuit het innerlijk of de ethos, het wezen, het ware, Gods wil doen, zodat de wet niet opgeheven, maar werkelijk vervuld wordt. *Adv* 4, pp 113-114, *Adv* 5, pp 30-32, *Adv* 6, pp 72-76, 112, 172-173.

- 251 J J L van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 2 Nov. 1843. Cf. brieven van 17 Febr. 1844, 10 Maart 1845 en 25 Juni 1845, in ARA, 124.

252 Kluit, a w , t a p

253 nt 223

- 254 Westhoff was van 1829 tot 1861 predikant van de evangelisch-lutherse of duitse kerk, onderaan de Grotestraat te Nijmegen. Zijn opleiding had hij ontvangen in Halle, alwaar hij invloed had ondergaan van A. Tholuck (1797-1877), en in Bonn. In zijn prediking lag het accent op de bijbel, als het Woord Gods, met de nadruk op het 'Woord'. J A Stoop, *Carl Westhoff, geboren te Herne 26 Januari 1800, sedert 1829 predikant bij de Evangelisch Lutherse Gemeente te Nijmegen, overleden op Woensdag den 16den October 1861, van zijne gemeente godsdienstig herdacht op Zondag den 27sten October 1861 Aan zijne Vrienden en allen die hem hoog achten*, Nijmegen 1861, pp 6-7, H W S (Sepmeyer) in een artikelenserie 'Uit de geschiedenis onzer gemeente Carl Westhoff', in *Maandelyksche Mededeelingen uit de Evangelisch Lutherse Gemeente te Nijmegen* (in het vervolg afgekort *MM*) 18 (1926) nrs 2, 3, 7, 8 en 18 (1927) nrs 9, 10. Aanwezig in GAN.

Westhoffs landgenoot, Ludwig C. Lentz (1807-1895), van 1834 tot 1843 luthers predikant te Amsterdam, vertelt, hoe hij, in 1840 (H W S, *MM* 18 (1927) nr 10), op doorreis naar Kleef, een zondag in Nij-

megen heeft doorgebracht. Ludwig C. Lentz, *Erinnerungen aus meinem Amtsleben, besonders in Amsterdam*, Amsterdam 1895, S. 14-15. Hij maakte daar kennis met Westhoff, die 'innig befreundet' was 'mit unserem nachherigen ersten Minister Van der Brugge', die 'obgleich zur wallonischen Gemeinde gehörend stets (dessen) Predigten besuchte'. Via Westhoff had hij 'diesen ausgezeichneten Manne und lebendigen Christen' ontmoet. Dit contact leidde tot een correspondentie tussen beide mannen over kerkelijke vraagstukken. Uit deze briefwisseling bleek Lentz, dat Van der Bruggen een tegenstander was van de Calvinistische predestinatie-leer en dat hij als kern van zijn geloof en het christendom beschouwde. 'Wir müssen Christum haben, Er in uns und wir in Ihm'.

255. In de jaren 1841 tot 1843 verwijst Just weliswaar in zijn mss. en in zijn brieven aan Groen van Prinsterer herhaaldelijk naar goede preken van Zubli en naar diens activiteiten op het gebied van onderwijs en bijbelverspreiding, maar over de tijd ervoor bevatten deze opmerkingen echter geen informatie. Adv. 3, p. 108: *J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 22 Febr. 1841, 26 Aug. 1842, 6 Febr. en 29 Juni 1843, in: ARA, 124; Groen van Prinsterer, *Brieven van Mr. Isaac da Costa, I, (1830-1844)*, Amsterdam 1872, p. 138: brief van Groen van Prinsterer aan Da Costa (1798-1860) van 21 Sept. 1843. Blijkens Just's aantekeningen heeft hij in de eerste maanden van het jaar 1841 invloed ondergaan van Westhoff, met name met betrekking tot het innemen van een standpunt over de kwestie van handhaving der geloofsbelijdenis als formulier in de Hervormde Kerk. Deze predikant had hem in zijn mening gesterkt, dat historisch gezien deze formulieren te beschouwen waren én als kerkelijke én als staats'wetten' tot bescherming en handhaving van de leer tegen ketterijen. Just verbindt hier de conclusie aan, dat de tijden veranderd en dat de formulieren overbodig zijn. Adv. 5, p. 19. Cf. *a.w.*, pp. 59-61.
256. nt. 223.
257. *J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 2 Jan. 1843, in: ARA, 124.
258. p. 59.
259. *J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 12 Nov. 1842, in: ARA, 124.
260. Keijzer, Cesar Malan en zijn contact met ons land, in: *GTT* 51 (1951) 145.
261. *J.A. Singendonck aan Groen van Prinsterer*, 29 July 1843; *J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 2 Nov. 1843, in: ARA, 124.
262. *J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 6 Febr. 1843, in: ARA, 124. Deze brief is door Keijzer, *a.w.*, p. 141, abusievelijk gedateerd op 6 Febr. 1842.
263. Gedurende de periode februari tot juni 1843 vertaalt en vermenigvuldigt hij *Le Témoignage de Dieu, De Schapen van den Goeden Herder hooren naar zijne stem, hebben hem lief en volgen hem en La parole de Dieu*, in: AKN; cf. Van Egmond, *a.w.*, p. 7, nt. 2. In 1844 verzendt Van der Bruggen sr. een aantal exemplaren van *Les grains de Sènéve*, een bundel anecdotes en tractaatjes. Cf. C. Malan aan Groen van Prinsterer, 8 Oct. 1844 (uit Geneve) in: *RGP*, 114, pp. 616-618. In 1847 verstuurt Johan Diederik exemplaren van *Le Dimanche Matin* (1846), *A son fruit connaissez l'arbre* en *Manuel protestant*. Cf. *J.D. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 16 Jan. 1847, in: ARA, 124; Keijzer, *a.w.*, p. 218, nt. 38. Sedert 1845 is tussen Malan en Just een zekere verkoeling ontstaan, wellicht naar aanleiding van de gedachten van de Nijmegenaar over de christelijke eed, in: *Eeds-leer*. De goede relatie wordt enigszins hersteld in de jaren na het overlijden van Johan Diederik in 1851, ter gelegenheid waarvan Just een condoléance-brief van Malan heeft ontvangen, d.d. 9 Nov. 1851, in: AKN. Cf. Keijzer, *a.w.*, pp. 219-220.
264. *J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 12 Nov. 1842.
265. T.a.p.
266. Mosimann-Munting, *a.w.*, pp. 162-163. Cf. p. 301, nt. 1 en (H.P.G. Quack), *a.w.*, p. 19.
267. Zeker voor wie zich realiseert, dat het ministerie van justitie op grond van het wetboek van strafrecht (art. 291 tot 294), dat samenkomsten van meer dan 20 personen verbood, in de jaren 1834 tot 1839 afgescheidenen vervolgd had.
268. Volgens de volkstelling van de nacht van 31 december 1839 op 1 januari 1840 was het inwonertal van Nijmegen 21.182. De militaire bevolking telde 2397, de burgerlijke 18.785 zielen.

Stad en Schependom	bev	(1809)	perc	(1809)	mil	perc
protestanten	6 424	(4 855)	30,33	(35,97)	1 252	52,23
katholieken	14 321	(8 330)	67,61	(61,72)	1 123	46,85
joden	431	(312)	2,03	(2,31)	22	0,92
anderen	6	(-)	0,03	(-)	-	-
Totaal	21 182	(13 497)	100	(100)	2 397	100

	burg	perc
protestanten	5 172	27,53
katholieken	13 198	70,26
joden	409	2,18
anderen	6	0,03
Totaal	18 785	100

In 1809 telde Nijmegen 13 497 inwoners, in 1839 21 182, hetgeen neerkomt op een toename van 7685 zielen oftewel van 56,94% in 30 jaar.

Van de 13 497 inwoners, die Stad en Schependom in 1809 hadden was 61,72% katholiek, van de 21 182 in 1839 geldt dit voor 67,61%. Dit is een stijging met ruim 5%. Het percentage protestanten is in die tijd gedaald met 5,64, het percentage joden daarentegen toegenomen met 0,28. In de procentuele verhouding der gezinden is een duidelijke verschuiving te constateren ten gunste van de katholieken. Zij vormden in 1809 bijna 62% van de bevolking, in 1839 ruim 67%. Bij de protestanten daarentegen is sprake van relatieve achteruitgang, van bijna 36% in 1809 tot ca. 30% in 1839.

Bij deze getallen mag niet uit het oog worden verloren, dat er aan het einde van het jaar 1839 nog een garnizoen in de stad aanwezig is en dat de totale militaire bevolking, gehuwde en ongehuwde soldaten, weduwnaars, vrouwen en kinderen, tot een sterkte komt van bijna 2400 man. Daar van hen iets meer dan de helft, ruim 52%, protestant is, drukt de aanwezigheid van dit garnizoen het percentage katholieken. Zonder deze militairen telt Nijmegen 18 785 zielen, van wie er 13 198 katholiek zijn, wat neerkomt op 70,26% ofwel op een verschil van 2,65% met de 67,61% van de totale katholieke bevolking. Bij samenvatting blijkt, dat de protestantse minderheid zich in 1839 in een moeilijker situatie bevindt dan in 1809. Ze vormt nog geen derde deel van de bevolking.

GAN, NAN, serie 1814-1850, inv. nrs. 1041, 1042, 1043 en C C Haverkamp, *Algemeen Overzicht betreffende de gemeente aangelegenheden der stad Nijmegen over een tijdvak van elf jaren, te weten van 1840 tot en met 1850* (in het vervolg afgekort *Gemeente aangelegenheden*), Nijmegen 1851, p. 2.

III, Hoofdstuk 1 (pp. 62-85)

1 De Napoleontische 'Code Penal', die het strafrecht regelt, blijft gehandhaafd.

2 *Adv.* 4, pp. 3-5, 16-28, 43-44. Cf. *Adv.* 3, pp. 57-58, 96, 117-118.

3 *Adv.* 4, p. 39.

4 *aw.*, pp. 1-3, 21-28, 40 en 65.

5 p. 49.

6 *Adv.* 4, p. 3.

7 Kern van deze zaak is, dat Van der Bruggen de rechter in hoge mate zelfstandigheid wil toekennen bij de wetsinterpretatie. Zijns inziens moet een wet gebaseerd zijn op een duidelijk beginsel, zodat de rechter zijn oordeel op dat beginsel kan afstemmen. In dit verband keert Just zich zijn leven lang tegen te ver doorgevoerde cassatie. Hij wil die uitsluitend toegepast zien wanneer een rechter een wet onjuist heeft toegepast of geschonden. *Adv.* 3, p. 118, Van der Bruggen, *Advies in zake cassatie*, Idem, *De cassatie appel geworden*, Utrecht 1861. De opvatting dat een rechter geen kritiek mag leveren op de wetgeving, komt naar zijn mening voort ten eerste uit de vrees dat dan wellicht blijken zou, dat de wetten onduidelijk of onvolledig waren, en daarenboven uit afgoderij van de wet en hoogmoed van de rede. *Adv.* 3, pp. 118-119, *Adv.* 4, pp. 21-40, *Adv.* 5, pp. 109-123.

Als rechter wenst hij zich niet tot een mechanisch werktuig te laten verlagen. Zijn uitgangspunt is, dat een rechter alles mag doen om de waarheid te ontdekken, voor zover iets niet bij wet verboden is.

8 *Adv.* 4, pp. 1, 18-19, 30-34. Een dergelijke wetgeving vindt hij beledigend, onbillijk en gericht tegen de

vrijheid, zelfstandigheid, onafhankelijkheid en waardigheid van een individu. Uit deze opvatting spreekt zijn ethische zienswijze en zijn voorkeur voor overeenstemming tussen wet en beginsel.

9. *Adv.* 3, pp. 118-119. Dit thema van 'Joodsche kleingeestigheid', waarmee hij bedoelt aan te geven, dat op grond van het wettisch beginsel de vorm, de letter of uiterlijk gezag tot richtsnoer is genomen, heeft hij nader uitgewerkt in een bundel aantekeningen over het burgerlijk recht en de wetten van 1838, getiteld: *Abundantia in legibus*, 150 fol., in: AKN.

Deze afkeer van gedetailleerde regelingen komt niet alleen voort uit zijn vertrouwen op het christelijk beginsel, maar ook uit zijn overtuiging, dat wetten – uiterlijke autoriteit – het kwaad niet kunnen voorkomen en geen levensbeginsel kunnen zijn. In dit verband vraagt hij zich onder andere af, volgens welke wet een rechter iemand kan veroordelen, die, dank zij de grondwettelijk verleende rechten en vrijheden van meningsuiting en drukpers, verachting van het christelijk geloof en zelfs ongeloof predikt en daarmee het belangrijkste levensbeginsel aantast. Cf. *Adv.* 3, pp. 96-97.

10. *Adv.* 4, pp. 28, 43-44.

11. De neerslag van deze studie is te vinden in *Adv.* 4 en 5 en in een ms., dat de titel draagt: *Christelijke geest in het Jus Justinianum*, in: AKN. Gewoontegetrouw zoekt hij het beginsel van andere opvattingen op en plaatst hij dat vervolgens naast of tegenover het zijne. Uit deze studie blijkt, dat hij zich bewust is van de discrepantie tussen zijn denkbeelden en de gangbare opvatting over het verband tussen godsdienst en wetgeving oftewel tussen de feitelijke en de door hem wenselijk geachte situatie.

12. *Adv.* 4, p. 7

13. Het gaat hem niet in de eerste plaats om het abstracte verband tussen godsdienst en wetgeving, maar om de relatie tussen de godsdienst van de meerderheid der bevolking en de wetgeving. Aan deze opvatting ligt duidelijk zijn actualiteitsbeginsel (p. 44) ten grondslag.

Zijn uitgangspunt is het 'factum', de feitelijke situatie. Daár wil hij de nodige consequenties uit trekken. Is de meerderheid niet-godsdienstig of zelfs atheïstisch, leeft zij naar het 'herschenschimmig' natuurrecht of verkeert zij onder invloed van het christendom, dan is in elk van deze vier grondslagen het beginsel van de wetgeving te vinden.

Is de meerderheid godsdienstig – joods, mohammedaans of christelijk – dan is het beginsel eveneens bekend. *Adv.* 4, pp. 241-242.

14. Dit standpunt kan hij niet 'ernstig en nadrukkelijk genoeg' over het voetlicht brengen. Wanneer een wetgever niet als christen zou kunnen optreden, daar zijn beginsel niet gelijk is aan dat van de meerderheid van de bevolking en deze meerderheid hem niet toestaat naar dat beginsel te handelen, dan kan hij geen wetgever zijn, op grond van het feit dat hij God meer gehoorzaamt dan mensen. *Adv.* 4, p. 7.

15. Wanneer de meerderheid godsdienstig is en de wetgever dat godsdienstig beginsel niet erkent als de bron van de wetgeving, is er zijns inziens sprake van een verderfelijke en godslasterlijke situatie. *Adv.* 4, pp. 8, 70-74, 268.

16. In dit standpunt is wederom zijn ethische zienswijze te herkennen, waarin de werking van een beginsel via een individu op staat en maatschappij of het handelen vanuit een beginsel centraal staat.

17. *Adv.* 4, pp. 75-246.

18. *a.w.*, pp. 81-82, 108-109, 130-148, 164-165, 180 en 199.

19. *a.w.*, pp. 133-134, 242-243.

Volgens Van der Bruggen had Montesquieu niet moeten schrijven over het verband tussen godsdienst en wetgeving, maar over dat tussen godsdienst en zedelijkheid. De verklaring voor de 'onzin' en de 'wartaal' van Montesquieu is naar zijn mening behalve in 'verwatenheid' en overdreven 'zelfvertrouwen' ook te vinden in onjuiste uitgangspunten: ten eerste het eenzijdig menselijke standpunt en ten tweede het in abstracto willen redeneren over de betrekking tussen allerlei 'godsdiensten' en wetgeving. Daardoor was Montesquieu blijven steken in de kwestie van de zedelijkheid.

a.w., pp. 171-172, 192, 241-247.

20. *a.w.*, pp. 14, 70-73, 77-78, passim. Cf. *Adv.* 5, pp. 73-74, 81-83, 96-99.

In dit opzicht heeft Van Egmond, *a.w.*, pp. 96-97 Van der Bruggen misverstaan. In tegenstelling tot wat hij meent, was de Nijmegenaar omstreeks 1840 wel degelijk van oordeel, dat de staat ten opzichte van de godsdienst een beslissing kon nemen.

21. *Adv.* 4, p. 243. Cf. *Adv.* 5, pp. 85-87.

22. *Adv.* 4, p. 244.

23. *a.w.*, p. 245.

24. *a.w.*, p. 11. Cf. *a.w.*, p. 245.

25. *a.w.*, pp. 81-83. Cf. *a.w.*, pp. 131, 164-165, 199, 211, 241-244 en *Adv.* 5, pp. 94-99.

Hij onderscheidt deze christenstaat wel van een staat waar sprake is van staatschristendom, waarin de staat hetzij een leerstellig soort christendom, hetzij een ontaarding daarvan, zoals het algemeen, ondog-

- matisch en zedekundig christendom van zijn dagen, voorschrijft
26. *Adv.* 4, p. 145. Cf. *Adv.* 5, p. 90
 27. *Adv.* 4, p. 11. Cf. *a.w.*, p. 243 en *Adv.* 5, p. 90.
 28. *Adv.* 4, pp. 11-15, 74, 145. Cf. *Adv.* 5, pp. 90-95. Vergelijk in dit opzicht Van der Brugghe's opvatting over de scheiding der drie machten (pp. 47-49).
 29. *Adv.* 5, pp. 94-99.
 30. Dit standpunt is door Van Egmond, *a.w.*, p. 97, die dit onderscheid tussen godsdienst en kerkgenootschap niet heeft opgemerkt, onjuist weergegeven, evenals de verhouding tussen de opvattingen van Van der Brugghe en die van Groen van Prinsterer. Van der Brugghe sloot zich in dit opzicht niet bij Groen van Prinsterer aan
 31. *Adv.* 4, pp. 116-118, 136-145. Cf. *Adv.* 5, pp. 17-18, 94-95.
 32. *Adv.* 4, p. 69.
 33. *a.w.*, t.a.p. In dit verband zij nogmaals opgemerkt, dat wil en geweten voor Van der Brugghe hetzelfde is.
 34. *a.w.*, p. 72.
 35. *Adv.* 5, p. 86.
 36. *Adv.* 4, pp. 73-75; *Adv.* 5, pp. 158-159.
 37. *Adv.* 4, pp. 113-114.
 38. *a.w.*, pp. 117-118, 127-129.
 39. *a.w.*, p. 128.
 40. Deze opvatting uit 1839 weet Just van der Brugghe in 1857 aldus neer te leggen in art. 23 van de onderwijswet: 'Het Schoolonderwijs wordt () dienstbaar gemaakt () aan (de) opleiding tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden' en 'Het geven van onderwijs in de godsdienst wordt overgelaten aan de kerkgenootschappen'.
 41. De minderheid, zoals de joodse bevolkingsgroep, is uitsluitend ten aanzien van uiterlijke daden – maatschappelijke deugden – aan de meerderheid onderworpen, zoals bijvoorbeeld door de viering van de zondag. Volgens de wet van 1 maart 1815 op de zondagviering is één dag, in de geest van het christendom, aangewezen als rustdag; in de ogen van Van der Brugghe een teken, dat deze godsdienst is aangemerkt als die van de staat
 - Adv.* 4, pp. 74-75, 113-114, 118-130, 258-259.
 42. *Adv.* 5, pp. 59-61.
 43. *a.w.*, pp. 15, 81-84.
 44. *Adv.* 4, pp. 254-258.
 45. Naar aanleiding van C.E. Rogge, *Volledige verzameling van alle stukken betreffende de afscheiding der kerk van den staat door de Nationale Vergadering Representerende het volk van Nederland*, Leiden 1796; in: *Adv.* 4, pp. 253-291.
 46. *Adv.* 4, pp. 124-125, 258-259.
 47. *a.w.*, pp. 118-119, 246. De grondwetsherziening van 1840 stelt hem in dit opzicht teleur.
 48. *Adv.* 5, pp. 57-58.
 49. *Adv.* 4, p. 270. Cf. *Adv.* 5, pp. 57-58.
 50. *Adv.* 4, pp. 247-249. Aangehaald is de XXIste redevoering van Vinet; zie p. 261, nt. 249. Cf. J.J.L. van der Brugghe aan Groen van Prinsterer, 6 Dec. 1840, in: *RGP*, 114, t. a. p.; *Adv.* 5, pp. 149-170. De neerslag van deze studie werkt Van der Brugghe in 1850 en 1858 nader uit in: *Christelijke Tijdsragen door eenen jurist, nr. 5, Christendom en Staatskunde*, Nijmegen 1860 (in het vervolg afgekort: CT). Het eerste stuk, 'XXV Theses over de betrekking tusschen christendom en staatkunde', is geschreven in 1850, het tweede, 'Bijbelstudien. Aanteekening op Lukas XVI', in 1858.
 51. *Adv.* 4, t.a.p. Opmerkelijk in deze – in de geest van de Duitse filosoof Immanuel Kant (1724-1804) geschreven – conclusie is de plaatsing van het hart voor het verstand; een volgorde waaruit Just eerst in 1847 de consequentie trekt, dat het christelijk onderwijs en de christelijke opvoeding in de eerste plaats op het geweten gericht moeten zijn.
 52. Deels in AKN, deels in ARA, 124.
 53. *Adv.* 5, p. 25.
 54. Dit streven naar christelijk onderwijs wordt gestimuleerd door de gelijktijdige pogingen van vrienden een protestants-christelijke bewaarschool te stichten in Nijmegen. Zie: pp. 57, 60-61.
 55. *Adv.* 5, p. 39.
 56. *a.w.*, pp. 159-165.
 57. *Adv.* 6, pp. 122-124.

- 58 De betreffende briefwisseling is te vinden in ARA, Justitie, 1813 1876 inv nr 47 en in RAA, Kabinet van de gouverneur, 1825 1845
- 59 *De gouverneur aan de president der Arrondissements Regtbank te Nijmegen*, 26 Mei 1840
- 60 *J J L van der Bruggen aan de gouverneur*, 2 Juni 1840 Uit deze brief spreekt Justs opvatting over de verhouding tussen de uitvoerende en de rechterlijke macht Zie pp 48 49
- 61 Twee brieven van *de gouverneur aan de minister van justitie*, beide gedateerd 4 Juny 1840
- 62 *De minister van justitie aan de gouverneur van Gelderland*, 4 Julij 1840
- 63 *Adv* 6, pp 119 124 Cf J A Singendonck aan Groen van Prinsterer, 14 Sept 1841, in *RGP*, 114, p 405
- 64 *Adv* 6, t a p
- 65 *Adv* 3, p 66, *Adv* 4 p 59, Verhandeling over den geregtelijken Eed, volgens de beginselen van het oude en nieuwe Regt, a w, t a p
- 66 Van der Bruggen, *Eeds leer*, p VI
- 67 De beslissende eed wordt in een rechtsgeding door een der partijen aan de andere opgedragen en bij rechterlijk vonnis opgelegd, tot beslissing van een betwist punt De suppletoire eed wordt door de rechter opgelegd, ten einde het aanwezig, doch niet volledige bewijs aan te vullen
- 68 *Der Eid nach seinen Princip, Begriffe und Gebrauch, Theologisch Juristische Studien* von Karl Friedrich Goschel, Doctor beider Rechte, Berlin 1837, becommentarieerd in *Adv* 6, pp 15 246, in 1842 en 1843 uitgewerkt in de *Eeds leer* en samengevat in *Zamenspraak*
- 69 *Adv* 6, pp 245 246
- 70 *J J L van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 2 Jan 1843, in ARA, 124
- 71 In dit opzicht verschilt Van der Bruggen met Luther (1483 1546) van mening over de relatie tussen de overheid en de christelijke eed Luther had – volgens Van der Bruggen terecht – verkondigd, dat de mens niet bij zichzelf kon zweren Diens opvatting, dat de christelijke eed te vinden is in het zweren op last van de overheid, aangezien een christen gehoorzaamheid verschuldigd is aan de door God gestelde overheden, wijst Van der Bruggen van de hand Naar zijn overtuiging kan de christelijke eed uitsluitend vanuit het geloof of in gemeenschap met God worden afgelegd *Adv* 6, pp 15 16, 302 309 en *Eeds leer*, pp 397 410 Het afleggen van een eed bij volmacht wijst hij eveneens af, daar dit indruist tegen de aard van de eed en daarenboven de gevolmachtigde de eigen individualiteit ontnemt en hem tot werktuig maakt *Adv* 6, pp 13 14, 153 154, *Eeds leer*, pp 410 423
- 72 *Eeds leer*, p 44, nt 1
- 73 *Adv* 6, pp 24 26, 104, *Eeds leer*, p 5
- 74 *Adv* 6, pp 127 131
- 75 In afwijking van Goschel legt Van der Bruggen in dit verband het accent op de objectieve waarheid in plaats van op de subjectieve Ondanks enige twijfel op dit punt is hij van mening, dat, met uitzondering van degenen die in het openbaar hun geloof verloochenen, iedereen, zowel heiden, jood als rationalist, de wettelijk voorgeschreven eed kan afleggen Hij baseert deze mening op de overtuiging, dat in ieder mens een vonkje van goddelijk licht ofwel de kiem van het beeld Gods en dus enig geloof aan en enige verwantschap met God is overgebleven *J J L van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 13 Sept 1843, in ARA, 124, *Adv* 6, pp 100 103, *Eeds leer*, pp 6-27
Deze visie op de mens als geschapen naar Gods beeld werkt Van der Bruggen een zevental jaren later uit in Van der Bruggen, Bijdrage tot de kennis van den mensch als geschapen naar Gods beeld, in *DVCS* 4 (1850) 373 405
- 76 *Adv* 6, pp 172 173 Deze christen heeft de ware humaniteit bereikt en leeft naar zijn individualiteit en persoonlijkheid
- 77 a w, pp 51 97 Cf *Eeds leer*, pp 51 102
- 78 a w, pp 115 122 Cf *Eeds leer*, pp 458 480 Over deze consequentie van de ware aard van de christelijke eed voor de afname en de aflegging ervan en van het deelnemen van de rechter aan deze plichtigheid was het meningsverschil bij de Nijmeegse rechtbank gerezen
- 79 a w, pp 212 220 Cf *Eeds leer*, pp 397 410 Hoezeer hij deze toepassing ook wenselijk acht, is hij toch reeel genoeg te erkennen, dat in de gegeven omstandigheden realisering ervan onmogelijk is Cf *Eeds leer*, pp 173 175
- 80 *J J L van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 29 Juni 1843, in ARA, 124
Het heeft er alle schijn van, dat hij Groen van Prinsterer gevraagd heeft in deze kwestie een goed woordje voor hem te doen Ondanks de bezwaren die zijn Haagse vriend tegen de inhoud van zijn *Eeds leer* heeft – vermoedelijk betreffende de zinsneden over de verhouding tussen godsdienst en kerkgenootschappen enerzijds en de staat anderzijds en over de werking van de niet-christelijke eed (zie nt 75) – introduceert Groen van Prinsterer – naar later blijken zal met succes – Van der Bruggen bij J T

Bodel Nijenhuis (1797-1872, firmant van de uitgeverij S en J Luchtman te Leiden) als 'mijn geloofsge noot en vriend' en als iemand die, naar hij aanneemt, voor een onzer beste juristen gehouden wordt Groen van Prinsterer aan J T Bodel Nijenhuis, 29 April 1843 in *RGP*, 114, p 517, Zie over Bodel Nij enhuis *a w*, p 35, nt 2, p 95, nt 3

Dat Groen van Prinsterer bezwaren had, blijkt uit *J J L van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 13 Sept 1843 en 27 Maart 1844, in *ARA*, 124

Vermoedelijk gelden deze bedenkingen *Eeds leer*, pp 170 188, 328 332 Hoewel Groen van Prinsterer zomin over de inhoud van dit werk als over de financiële kant van de zaak advies wil geven, acht hij het onderwerp van belang voor juristen en komt het hem voor, dat de auteur als christen een waardevolle bijdrage heeft geleverd aan een evangelische behandeling van de wetenschap

Groen van Prinsterer aan Bodel Nijenhuis, 10 Mei 1843, in *RGP*, 114, p 520

- 81 C A den Tex, in *Nederlandsche Jaarboeken voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving* VII (1845) 145 147 Den Tex volstaat met het geven van een beknopte samenvatting van de grote lijnen van het boek en met de opmerking dat de auteur irreele voorwaarden voor de eed stelt C J François wijst, in *Themis, Regtskundig Tijdschrift* 5 (1844) 328 335, op de anti-rationalistische en anti-supranaturalistische strekking van het werk en op de daarin heersende geest van overdrijving, dweperij en mystiek Deze negatieve oordeelvellingen vloeren voort uit onbegrip, beide recensenten hebben geen oog gehad voor het onderscheid dat Van der Bruggen maakt tussen de wettelijk voorgeschreven eed en de ware christelijke eed (Cf nt 75 en 78) Een van zijn collega's aan de rechtbank komt daar rond voor uit S J E Rau (1801 1887) deelt mee, dat hij het geschrift zowel naar inhoud als naar vorm onbegrijpelijk vindt S J E Rau aan Groen van Prinsterer, 25 Aug 1844, in *RGP*, 114, p 604 Rau, woonachtig in Lent, was substituut officier van justitie te Nijmegen
- 82 Uit de Amsterdamse Reveil kring komt een reactie van de jurist en rechter H J Koenen (1809 1874), die in 1843 tijdens de algemene reünie van de waaalse kerken in Nederland, in zijn hoedanigheid van vertegenwoordiger van de Amsterdamse kerk, kennis had gemaakt met zijn Nijmeegse collega, de godzali ge president Van der Bruggen *Autobiographie van Mr H J Koenen*, dl 1, p 81, in Verz Koenen, Reveil archief Zie over hem J P Hasebroek, Levensschets van Hendrik Jan Koenen, in *Levensberichten der Afgestorvene Medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, Leiden 1875, pp 105 142 Koenens mening over het werk van Van der Bruggen is, dat daarin de maatschappij te veel is beschouwd als een gemeenschap van christenen – in zijn ogen is het aantal uitverkorenen in feite maar zeer klein – en dat de auteur een vergeefse strijd voert tegen het afleggen van de ongelovige eed H J Koenen aan Groen van Prinsterer, 3 Oct 1844, in *RGP*, 114, pp 615 616, Groen van Prinsterer aan H J Koenen, 19 Nov 1844, in *a w*, p 634, n a v Koenens recensie van Van der Bruggens *Eeds leer* in *De Referent, Wetenschappelijk Tijdschrift* II (1844) 481 485 Cf *J J L van der Bruggen aan H J Koenen*, April 1845, in Verz Koenen, Reveil-archief, nr 1585, C M van der Kemp aan H J Koenen, 7 Mei 1844, in Uit de briefwisseling van C M van der Kemp (1799 1861) en H J Koenen (1809 1874), 1833 1845, medegedeeld door M E Kluit, in *BMHG* 63 (1942) 1 290, 1 c pp 243-245
- 83 H Algra, *Het wonder van de 19e eeuw Van vrije kerken en kleine luyden*, 4e herz en uitgebr druk, Franeker 1976, p 119
- 84 *De Reformatie, Tijdschrift ter bevordering van Gods Koninkrijk in Nederland* (in het vervolg afgekort *De Reformatie*), dl 6, 1844, pp 352 353 De recensent acht het een verblijdend teken, dat een rechter niet alleen christen is, maar ook aantoonde te weten dat hij in zijn functie behoefte heeft aan een grondig onderzoek naar de beginselen waarop het burgerlijk recht gebouwd behoort te zijn De auteur is hem bekend van andere kleine publikaties – bedoeld zijn de vertalingen van redevoeringen van Vinet – als 'eenen man, die van harte gelooft en ter zaligheid belijdt' In tegenstelling tot Groen van Prinsterer is hij van mening, dat het boek niet alleen voor juristen van belang is, maar ook voor de kerk, in het bijzonder voor de doopsgezinden, die tegen de eed van de overheid zijn in verband met hun afwijzing van de kinderdoop, ofschoon volgens deze predikant de grondslag van de doop dezelfde is als die van de eed Just van der Bruggen had in die jaren een aantal contacten in de persoonlijke sfeer met afgescheidenen De rondreizende Zeeuwse prediker H J Buddingh (1810 1870) bezocht hij in de Nijmeegse gevangenis *J J L van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 6 Febr en 29 Juni 1843, in *ARA*, 124 Met Scholte onderhield hij een correspondentie, blijkens zijn condoleance brief aan deze predikant, 28 Jan 1844, bij het overlijden van diens eerste vrouw Een copy van het origineel, dat zich in het archief 'Scholte Papers', Central College, Pella, Iowa, V S, bevindt, werd mij welwillend ter hand gesteld door Dr J P Verhave uit Malden
- 85 pp 57 58
- 86 *J J L van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 5 April 1841, in *ARA*, 124
- 87 Cf p 261, nt 249

88. J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 5 April en 27 Mei 1841, in: ARA, 124
89. J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 28 Nov. 1840.
90. J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 22 Febr. 1841. De stoot daartoe zal Malan geven in de herfst van het jaar 1842.
91. W. Volger, *De leer der Nederlandsche Hervormde Kerk (1816-1852)*, Franeker 1946.
92. De Groninger of evangelische richting in de Hervormde Kerk dankt haar naam aan een drietal Groningse hoogleraren: P. Hofstede de Groot (1802-1886), L.G. Pareau (1801-1866) en J.F. van Oordt (1794-1852), voor wie in 1839 W. Muurling (1805-1882) in de plaats was gekomen. Met hun tijdschrift *Waarheid in Liefde* (1837-1872) hadden zij grote invloed op predikanten, schoolopzieners en onderwijzers. In de theologie van deze richting stond het romantisch aspect van het humanisme, de mens en zijn gemoedsleven, centraal, terwijl daarin het christendom omschreven werd als 'de openbaring en opleiding door God in Jezus Christus ons gegeven, om ons Gode steeds gelijkvormiger te maken'. (H. Berkhof, *Geschiedenis der Kerk*, Nijkerk (1955⁶) p. 267). Niet bekering en verlossing, maar opvoeding en verbetering van de mens naar het voorbeeld van Christus als de wijze leraar en de volmaakte mens waren de kernpunten in haar denkbeelden, die over het algemeen te beschouwen zijn als een variant van de supranaturalistische. Ook de Groningers stonden een algemeen dogmaloos christendom voor, algemeen in de zin van de zedenleer van alle 'christelijke' gezindten. 'Niet de leer, maar de Heer' was hun leus, met als gevolg dat zij de belijdenisgeschriften geen bindend gezag toekenden.
93. In: synodaal archief van de N.H.K. te 's-Gravenhage, geregistreerd onder nr. sub 5013; bij Volger, *a.w.*, opgenomen als bijlage XXII, pp. 273-274.
In de bewoordingen van het beknopt verslag van een voorbereidingscommissie is dit adres getekend door 'de Heeren Z. van der Bruggen en twee andere lidmaten der gemeente van Nijmegen'. Zie: *Beknopt Verslag wegens den zakelijken inhoud van verschillende bij de synodale vergadering dezes jaars 1842 ingediende adressen, ter zake van algemeene kerkelijke aangelegenheden, uitgebragt door eene Personele Commissie, in haar zitting van den 13 Julij, Mitsgaders Besluit der synode, d.d. 18 Julij 1842, z.p., z.j., p. 4.* (Ook in: *a.w.*, 's-Gravenhage 1842, p. 5).
De eerste handtekening, waarvan de initialen abusievelijk voor een 'Z' zijn aangezien door de commissie (en in haar voetspoor door Vos, *Groen van Prinsterer in zijn tijd*, I, p. 205; J.C. Rullmann, *De strijd voor kerkherstel in de Nederlandsch Hervormde Kerk der XIXe eeuw*, Kampen (1928³) p. 12; Volger, *a.w.*, pp. 195, 273) is van J.D. van der Bruggen. De tweede handtekening is van zijn zoon Just, door Volger, *a.w.*, t.a.p., gelezen als J.H. in plaats van J.J.L. Just is de opsteller van deze adhesiebetuiging (blijkens zijn brief aan A.J. van Beeck Calkoen (1805-1874) te Utrecht, d.d. 18 Juny 1842, in: Smit, *Minister Van der Bruggen*, pp. 13-14. Cf. Van Egmond, *a.w.*, pp. 82-83). De derde handtekening is van Johan Diede-riks schoonzoon W.C. Singendonck.
94. Wanneer Just zich in 1848 nadrukkelijk uitspreekt tegen het afleggen van een belofte na een examen, tegen de proponentenformule, tegen de ondertekening van de formulieren, hetzij quia, hetzij quatenus, en tegen het bindend gezag van de formulieren, wekt deze stellingname bij zijn geestverwanten veel verbazing en verzet, daar zij in deze opvatting een tegenspraak zien met de adhesiebetuiging van 1842. (Van der Bruggen), *Aanteekening van eenen Jurist op Romeinen X. 4. Met eene Bylage over de Formulier-kwestie*, Arnhem 1848. Cf. *DVCS* 2 (1848) 710.
95. Smit, *a.w.*, t.a.p., Kluit, *a.w.*, t.a.p.
96. Van Egmond, *a.w.*, pp. 82-94.
Van Egmond gaat er terecht vanuit, dat Van der Bruggen in de jaren na 1840 niet tot de confessionele richting van Groen van Prinsterer behoort. Het meningsverschil tussen beide mannen beperkt hij echter slechts tot de kwestie van de formulieren. Op grond van dit uitgangspunt was voor hem de vraag waarom Just dan toch het Haags adres gesteund had des te indringender geworden. Ter inleiding op zijn verklaring wijst hij op een in zijn ogen 'merkwaardige parallel' tussen deze adhesiebetuiging en een in 1856 door Van der Bruggen getekende petitie, waarin deze zich – althans in zijn ogen – keert tegen handhaving van het principe van de gemengde school in een ontwerp van wet op het lager onderwijs, om dat vervolgens een jaar later in zijn hoedanigheid van minister ten grondslag te leggen aan de mede door hem ingediende onderwijswet. De verklaring die Van Egmond voor deze handelwijze geeft, vindt hij in de (bij Raabe, *a.w.*, p. 155 en Smit, *a.w.*, p. 114, geciteerde) woorden die Van der Bruggen heet te hebben uitgesproken bij de ondertekening van die petitie. Daaruit blijkt, dat hij geen andere wet had kunnen geven, maar dat hij tekende als bewijs dat hij zo'n school voor zijn kinderen niet wenste. Dit standpunt kan, althans naar het oordeel van Van Egmond, verduidelijken waarom Just zich in 1842 aansloot bij het Haags adres.
97. Tegenover de synode kwam Van der Bruggen op voor het gezag van de belijdenis, aldus Van Egmond. Aan deze bewering voegt hij toe, 'dat van het middel tot handhaving van de leer in het adres van Groen

van Prinsterer geen sprake is' Tegenover de eenzijdig confessionele opvatting van zijn Haagse vriend legde Van der Bruggen in 1848 volgens hem de accenten anders in zijn verzet tegen handhaving van de kerkleer en van het gezag der formulieren

98 Van Egmond, *a w*, p 94

99 Cursivering van mij

100 De kwestie van de formulieren is voor Van der Bruggen c s niet van belang Niet alleen hij, maar ook de 'Zeven Haagse Heren' beschouwen die formulieren slechts als een middel, volgens hen tot handhaving van de hooldwaarheden van het evangelie der kerk, in de ogen van Just c s om uiting te geven aan het innerlijk geloof

Meer nog dan om de geloofsbelijdenis zelf gaat het Just om het belijden, om het geloof te belijden in werkzaamheden in dienst van Christus oftewel het Koninkrijk Gods Voor dit ware belijden in geest en waarheid acht hij geschikte woorden – vormen – nodig, die kunnen dienen als de sporen waarover de belijdenis loopt Een juist gebruik van deze vormen kan zijns inziens een individu tot het wezen van iets, in dit geval van de christelijke leer, brengen Handhaving van het bindend gezag der formulieren, hetzij quia, hetzij quatenus, beschouwt hij als een van buitenaf opleggen van geloof en wijst hij als een onjuist middel en als een uitingvorm van het wettisch beginsel van de hand

In tegenstelling tot de zeven Haagse heren vraagt hij de synode derhalve niet de formulieren te handhaven als middel tot handhaving van de kerkelijke waarheden en de kerkleer, maar 'beperkt' hij zich uit sluitend tot de kern van de zaak Reeds uit zijn aantekeningen uit de jaren 1840 en 1841, onder meer naar aanleiding van Groen van Prinsterers, *Beschouwingen over Staats en Volkerenrecht*, Leiden 1834-1840, gemaakt, blijkt, dat Van der Bruggen in die tijd stelling heeft genomen tegen het toekennen van bindend gezag aan de formulieren Als voorstander van vrijheid van onderzoek voor iedereen naar het wezen der dingen, ook en bovenal naar de grond van het geloof en de bijbel, is hij van mening, dat iemand als lidmaat van een kerkgenootschap de geloofsartikelen al dan niet als een ware uiting des geloofs moet kunnen accepteren

Groen van Prinsterer daarentegen, die in het geloof van de Hervormde Kerk het echte christendom zag, stond geen onbeperkte vrijheid van onderzoek voor Hij eiste eerbiediging van de grondslagen van de kerkelijke leer en van de kerkelijke waarheden en kende aan deze leer en aan de formulieren wél bindend gezag toe Zonder handhaving van de letterlijke tekst der formulieren te eisen, ijverde hij voor eenheid binnen de kerk

Van der Bruggen – in zijn opvattingen hieromtrent bevestigd door Westhoff (*Adv* 5, p 19, 10 februari 1841) – beschouwt de formulieren als door mensen opgesteld en als stammend uit een tijd, waarin het hervormd kerkgenootschap en de staat niet van elkaar gescheiden waren, beide het geloof verdedigden en notering van een aantal kernpunten uit de bijbel noodzakelijk werd geacht als een nadere verklaring en een eigen interpretatie, met als gevolg dat deze formulieren het karakter hadden van politieke en kerkelijke wetten

Adv 5, pp 11, 17-26, 33-37, 59-61 Cf *Adv* 3, pp 18-19, 38 39, 76 en *Adv* 4, pp 94-96

101 *Adv* 5, p 25 Cf Van Egmond, *a w*, pp 92-93

102 Verscheidenheid van opvattingen accepteert Van der Bruggen volkomen, eenzijdigheid en gewetensdwang daarentegen niet

De menselijke behoefte aan eenheid is zijns inziens niet te vinden in een kerkelijke leer of in handhaving daarvan, maar uitsluitend in Gods Woord, in het christelijk levensbeginsel Handhaving van die leer ziet hij als uitwendig, dwingend opleggen, als een openbaring van het wettisch beginsel Aanvaarding van Gods Woord beschouwt hij als het geloof van het hart, van het innerlijk, van de totale menselijke persoonlijkheid (ethos)

Leervrijheid en -tucht in de zin van quia en quatenus is volgens hem gewetensdwang, leven naar en prediking van de 'ware' leer zijn ideaal

Tegen de leer van de Hervormde Kerk en de formulieren op zich heeft hij geen enkel bezwaar, wel tegen wat hij noemt een 'juridisch mechanische' handhaving daarvan

Van Egmond heeft er terecht op gewezen, dat Van der Bruggen deze gedachten pas publiceert naar aanleiding van artikelen van Groen van Prinsterer en van besprekingen met christelijke vrienden in de jaren 1847 en 1848

G Groen van Prinsterer, *De Formulieren en het recht der Hervormde Gezindheid*, in *DVCS* 2 (1848) 87-102, 141-166, 197 225, 257-281, 358 380, 417 442, 475-502

103 *JJI van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 1 juli 1842, in *ARA*, 124

104 A Rutgers van der Loeff, *Adres aan de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, ter zake van een adres aan dezelfde Synode over de formulieren, de academische opleiding der predikanten, het onderwijs en het kerkbestuur*, Groningen 1842,

- P.J. Elout, *Brief aan den Heer A. Rutgers van der Loeff, over Z.W.E. adres aan de algemeene Synode, Leiden 1842.*
- A. Rutgers van der Loeff, *Antwoord aan den Heer P.J. Elout op Z.E.G. brief aan A. Rutgers van der Loeff, over het adres van dezen aan de algemeene Synode, Groningen 1842.*
105. J.J.L. van der Bruggen, (Voorberigt bij) W. à Brakel, *De leer der voldoening, naar de belydenis der Nederlandsche Hervormde Kerk, verklaard en verdedigd, Herdrukt ter waarschuwing tegen het adres aan de Synode van A. Rutgers van der Loeff, Amsterdam 1842.*
 106. *a.w.*, pp. II-III.
 107. J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 21 Aug. 1842. Thoden van Velzen, predikant te Wolvega, had in Justus ogen in zijn dissertatie uit 1835: *Commentationis theologiae de hominis cum Deo similitudine pars prior, quae ad tempora pertinet Christum antecedentia*, Groningae 1835 (het tweede deel verscheen in 1837), betoogd, ten eerste dat alle mensen van nature goed ofwel kinderen Gods zijn, ten tweede dat Christus van deze kindschap 'de hoogste, volkomenste uitdrukking en type is', door God aan de mens geopenbaard als een volkomen voorbeeld ter navolging, ten derde dat er zomin sprake is van de godheid van Christus als van de Heilige Geest als derde persoon der godheid en ten slotte dat de bijbel louter mensenwerk is.
Het antwoord uit Wolvega op zijn brief brengt hem zeer in verlegenheid, daar het zo zachtmoedig en human is. Toch zet hij zijn bestrijding van deze 'Groningse' opvatting voort.
J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 20 Sept. en 12 Nov. 1842; 6 Febr. en 29 Juny 1843, in: ARA, 124.
 108. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat Van der Bruggen in februari 1843 bevreemd is voor een 'openbaren oorlog', wanneer Thoden van Velzen van zijn nieuwe gemeente in Nijmegen veel bijval krijgt, de Réveil-kring aangezien wordt voor afgescheidenen en de rondreizende afgescheiden predikant Budingh (zie nt. 84) in de gevangenis belandt.
J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 6 Febr. 1843.
 109. J.H. Krickelberg, *De bedevaart te Kevelaar*, Kevelaar 1842, pp. 56-57;
J.A.F. Kronenburg, *Maria's heerlijkeheid in Nederland*, dl. 8, Amsterdam 1914, pp. 32-41, 249-293.
 110. *Berigt aan de Kevelaars-gangers*, Nijmegen (1843), 16 pp., p. 15; (Utrecht 1843?).
Cf. J.A. Singendonck aan Groen van Prinsterer, 29 Julij 1843, in: RGP, 114, p. 531.
Het boekje eindigt met: 'Te bekomen bij den Schrijver Mr. J.J.L. van der Bruggen, President te Nijmegen', zonder nadere toevoeging.
Tot deze vermelding van naam en kwaliteit is hij wettelijk – volgens de 'Code Pénal' – verplicht, wanneer – zoals bij hem het geval is – de drukker weigert zijn eigen naam onder het werk te plaatsen. J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 11 Aug. 1843, in: ARA, 124.
 111. Dit huis kan zijn het pand van de Van der Bruggens aan de Strikstraat, maar ook het buitenhuis 'Nieuw en Oud' te Ubbergen. Willemien van Royen (cf. p. 254, nt. 58) vermeldt, dat Just 'er dikwijls om (werd) gevloekt; men wierp naar zijn huis (in Ubbergen) en kinderen in den tuin met steenen, en vaak moesten zij de luiken dicht houden voor de ruiten die stuk werden gegoooid. Hij was menigmaal in levensgevaar, maar bleef rustig buiten, vast vertrouwend dat God hem zou behouden'. *De Varenhof*, p. 34.
 112. J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 11 Aug. 1843.
 113. Troostwoord aan alle Nederlandsche Kevelaars-gangers, in: *Catholyke Nederlandsche Stemmen, Over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde* (In het vervolg afgekort: CNS) 9 (1843) 262-264. Dit tijdschrift was in 1835 gesticht door J.G. le Sage ten Broek (1773-1847) en werd gedrukt bij zijn pleegzoon Josué Witz te Grave.
 114. C. Verwayen, *De Kevelaars-gangers tegen den edelachtbaren Heer Mr. J.J.L. van der Bruggen president bij de arrondissementsrechtbank te Nijmegen verdedigd*, Nijmegen 1843.
Verwayen was stichter-redacteur-uitgever van het eerste katholieke Nijmeegse weekblad, *'De Batavier, Staat- en Letterkundig Weekblad*, Nijmegen 1843-1845'. In februari 1847 vertrok hij als leider van een groep landverhuizers naar de Verenigde Staten van Amerika om daar een nieuwe stad of staat te stichten onder de naam 'Disabdera' (Tweede of dubbelzotte stad c.q. staat). *De Batavier*, nr. 102, 21 Sept. 1844.
 115. Boekholt, *a.w.*, pp. 212-214, 230-231, 247-249.
 116. Verwayen, *a.w.*, p. 12.
 117. *a.w.*, p. 24.
 118. *Eenige teregtwijzingen omtrent het berigt aan de Kevelaars-gangers*, Nijmegen 1843.
 119. *Brief van het mirakuleuze beeld van Kevelaar aan den Ed. Achtb. Heer J.J.L. van der Bruggen, president*

van de arrondissementsrechtbank van Nijmegen, in antwoord op Z. Ed. Achtb Berigt aan de Kevelaar-gangers, Amsterdam 1843.

120. CNS 9 (1843) 264-272, 286-287; a.w. 10 (1844) 262; a.w. 14 (1848) 83-84.

Cf. *De Reformatie*, dl 6, 1844, pp. 215-225, betreffende bijbelverspreiding in Nijmegen en Noord-Brabant.

De redactie van CNS heeft vernomen, dat een dochter van de familie Singendonck gehuwd is met de Nijmeegse 'president' en dat een van de zoons behoort tot de ondertekenaars van 'het beruchte adres' aan de hervormde synode. Hen aanzien voor Scholtianen, Nieuwlichters of afgescheidenen wijst het blad deze familie op een dreigend gevaar. De katholieken in Dieden hebben sedert twee jaar te lijdën van het optreden en het protestants fanatisme en proselitisme van de vijf ongehuwde dochters, de z.g. 'freules Singendonck' (zie Bijlage I), die, soms vergezeld van hun broer Coenraad Diederik Pontiaan, zieken thuis, kinderen op straat en in school alsook dienstboden, dagloners en ander personeel – in het algemeen ieder die van de familie afhankelijk is – lastig vallen met het bericht van hun Nijmeegse zwager, met bijbels en tractaatjes, met vertalingen van preken van de Zwitser Malan en met het prediken van de boodschap het evangelie te geloven en zelf de bijbel te lezen.

Deze rustverstoring op religieus terrein kan naar de mening van de redactie tot gevolg hebben, dat de familie haar toch al dalende populariteit verder ziet slinken. Een in 1840 aangewende poging van de familie zich het recht van boomplanting op een stuk land van circa drie bunders groot – een recht dat de inwoners van Dieden sedert onheuglijke tijd hebben – toe te eigenen, maar die verijld was door ingrijpen van de rechtbank van Den Bosch, is nog niet vergeten. Bovendien dient volgens de redactie de familie te beseffen, dat een groot deel van de familie-bezittingen – waaronder de kerk – oorspronkelijk eigendom is van de katholieke bevolking van Dieden.

121. Wanneer in de zomer van het jaar 1847 CNS verneemt, dat enige herbergen in Grave een in Tiel gedrukt blaadje, getiteld *Een Woord van Waarheid aan myne Katholyke Mede Christenen*, gratis hebben ontvangen, met op het kruisband het postmerk Nijmegen, neemt de redactie onmiddellijk aan, dat de auteur dezelfde is als die van het bericht aan de Kevelaar-gangers. Daar er spoedig een *Wederwoord op een Woord van zoogewilde Waarheid aan myne Katholyke Mede-Christenen*, gedrukt te Nijmegen, verschijnt, volstaat de redactie met een aanbeveling van het tweede pamflet. Op de replek *Nog een Woord van Waarheid en van Christelyke Liefde aan myne Katholyke Mede Christenen* reageert het blad in felle bewoordingen, die – naar mijn mening ten onrechte – gericht zijn aan het adres van Just van der Bruggen. CNS 13 (1847) 212, 223.

122. CNS 14 (1848) 83-84.

123. Als een werk van christelyke liefde had een zestal stadgenoten, te weten de lutherse predikant Westhoff en W. van Lynden in samenwerking met A.M. Wijckerheld Bisdom en Henriette Singendonck – respectievelijk zuster en schoonzuster van Just van der Bruggen, van wie de tweede behoorde tot genoemde freules – en met hulp van de arts C. Noorduyt en de apothekersvrouw J.G. Looyen-van Elsbroek (1804-1875), op het perceel – tussen de Oude Stadsgracht en het Marienburg – waar zich ook de bewaarschool, gesticht door Zubli en Mackay, bevond en waar tevens voorbereidingen werden getroffen voor de inrichting van het internaat van een door Just op te richten Normaalschool op de Klokkenberg, een diaconesseninrichting geopend naar voorbeeld van die in Utrecht. Deze inrichting was toegankelijk gesteld voor de armen van alle gezindten. Die armen konden daar kosteloos verpleging én prediking van de boodschap van het evangelie ontvangen.

Nijmeegsche Courant, 9 Febr. 1848, nr. 12; 8 Febr. 1854, nr. 11; DVCS 6 (1852) 544, J.W. van Druynen, *Vervolg op de Kronijk van Nijmegen beginnende met het jaar 1841* (in het vervolg afgekort: *Kronijk van Nijmegen*), in: GAN.

124. Cf. J.M.G.M. Brinkhoff, *Een eeuw De Gelderlander-Pers, 1848-1948*, Nijmegen 1948, p. 20; Idem, *Rondom de Stevenstoren. Zwerftochten door de geschiedenis van Nijmegen*, Zaltbommel 1966, pp. 164-167. Brinkhoff vermeldt abusievelijk, dat Van der Bruggen zelf is bedoeld.

125. CNS 14 (1848) 182-184, 190-192

126. De commentaren op zijn bericht kwamen ook van niet-katholieke zijde, zoals van de Leidse hoogleraar C.J. van Assen en van Rau. Zij schreven, niet aan Van der Bruggen zelf, maar aan anderen, dat Van der Bruggen als voorzitter van de rechtbank voorzigtiger en tactvoller had moeten optreden en zijn waardigheid niet met een dergelijke onberaden en nutteloze stap in de waagschaal mogen stellen. Van zijn vrienden schaarde Groen van Prinsterer zich aan zijn zijde en liet Heldring een kritisch – anti-katholiek – geluid horen met zijn opmerking, dat 'die menschen slechts van binnen uit tot ander inzicht (konden) komen' en dat het van belang was hen te tonen 'waarin het ware licht ook bij hun vormendienst gevonden (werd)'.

C.J. van Assen aan Luzac, 21-23 Aug. 1843, in: J. de Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na*

- 1830, dl. IV, *Letterkundige Aanteekeningen betreffende de geschiedenis van Nederland na 1830*, Amsterdam 1875, pp. 119-121; Rau aan Groen van Prinsterer, 29 Nov. 1843, in: *RGP*, 114, p. 552; Groen van Prinsterer aan H.J. Koenen, 21 Sept. 1843, in: *a.w.*, p. 538; O.G. Heldring aan Westhoff, 2 Sept. 1843, in: *MM* 18 (1927) nr. 9.
127. (J.J.L. van der Brugghen), *De Regtvaardigheid door het geloof, of geene zaligheid door de werken, en zonder werken geene zaligheid, uit het Fransch van Dr. C. Malan. Met een voorberigt van den vertaler*, 's-Gravenhage 1844.
Vert. van: C. Malan, *La justice des Saints ou point d'oeuvres pour le salut, et point de salut sans oeuvres*, 4e éd., Genève 1843.
De Reformatie, dl. 6, 1844, p. 110, bevat lovende woorden over de vertaler en zijn werk.
128. *a.w.*, p. IV.
129. *a.w.*, p. V.
130. J.J.L. van der Brugghen aan Groen van Prinsterer, 2 Nov. 1843, 17 Febr. 1844, 10 Mrt. 1845 en 25 Juni 1845, in: *ARA*, 124. Cf. de in nt. 127 genoemde vertaling, pp. 20-21, nt. 1, waar de vertaler een opmerking maakt over 'hartelijk geloof'.
131. d d. 15 Mei 1845; op 3 Juli gevolgd door een tweede schrijven. Cf. O.G. Heldring, *Leven en Arbeid*, I, Leiden 1881, pp. 178-184.
132. Heldring, *a.w.*, p. 184.
133. Op deze eerste vergadering van de Amsterdamse vrienden zullen er tot 1854 nog negentien volgen, meestal op de woensdag na Pasen en de tweede woensdag in oktober. Reeds op de eerste bijeenkomst wordt besloten tot de oprichting van het tijdschrift *De Vereeniging. Christelyke Stemmen*, waarvan Heldring hoofdredacteur wordt en dat tot 1875 zal verschijnen.
134. (Van der Brugghen), *Romeinen IV*, pp. VI-VII.
135. J.J.L. van der Brugghen, *Een Broederwoord*, 's-Gravenhage 1846. Op deze publikatie volgde die over *Romeinen IV*.
136. Zie pp. 80-85.
137. Van der Brugghen, *Een Broederwoord*, p. 15.
138. J.J.L. van der Brugghen aan Groen van Prinsterer, 2 Sept. 1845 en 14 Maart 1846, in: *ARA*, 124.
139. J.J.L. van der Brugghen, Concept-Reglement eener Evangelische Maatschappij in Nederland, met Bijlage, z.p. 1846, in: *Verzameling van stukken betreffende de oprigting eener Evangelische Maatschappij of Vereeniging*, z.p. (1846). Als bijl. VIII bij Van Egmond, *a.w.*, pp. 210-211.
140. Zoals de 'christelijke gemeente' te Nijmegen
141. Het gebrek aan eensgezindheid, onderlinge liefde en dadendrang wijt hij aan kerkelijk leerstellige 'ziektetestof', waarvan de confessionele gedachte aan vereniging van kerkgenootschap en staat een kenmerk is. Van der Brugghen, *Romeinen IV*, passim; Idem, *Verstand en Hart*, *a.w.*, p. 36.
142. Hij betreurt het zeer, dat Nederland op deze conferentie niet vertegenwoordigd is. Met het oog op de Amsterdamse bijeenkomsten maakt hij de doelstellingen van deze Alliantie bekend door middel van publikatie van de vertaling van L. Bonnet, *L'Unité de l'Esprit par le lien de la paix. Lettres sur l'Alliance évangélique*, Paris 1847. De vertaling van dit werk van deze predikant uit Frankfurt am Main luidt: *De eenheid des geestes door den band des vredes. Brieven over de Evangelische Alliantie*, Amsterdam 1847; zij is gedateerd 17 Sept. 1847.
In de voorrede – van Just's hand – bestrijdt hij nogmaals het confessionele standpunt. Het boekje draagt hij op aan hen die, 'na op allerlei dwaalwegen rondgedoold en overal, en niet allermint in het eigen hart, schijn, bedrog, leugen en daardoor pijnigende onzekerheid ontdekt te hebben' in Christus rust kunnen vinden (p. III).
Zie voor de Evangelische Alliantie: A.C. Honders, *Doen en Laten in Ernst en Vrede. Notities over een Broederkring en een Tijdschrift*, 's-Gravenhage 1963, pp. 3-5; D Kalmijn, *Abraham Capadose*, Utrecht 1955, pp. 198-200.
143. *Aanteekeningen op de Zendbrief van Paulus aan de Romeinen*, 1844 tot ca. 1850; ca. 800 pp. (in het vervolg afgekort: *Aant. Rom.*), in: *AKN*, alwaar eveneens een copie van de hand van zijn vader aanwezig is.
Met behulp van de Septuaginta, de vertaling van het oude testament in het Grieks voor de Egyptische joden, de Statenvertaling, de bijbelvertalingen en -beschouwingen van Luther en Van der Palm, de Instituten van Calvijn (1509-1564) en de commentaren van de Duitse exegeet J.A. Bengel (1687-1752), is Just van gedachte door te zijn gedrongen tot het wezen van deze brief; door hem al spoedig een 'goudmijn' genoemd.
(*Romeinen IV*, p. 32.)

Zie voor een helder overzicht van de theologische denkbeelden van Just van der Bruggen Van Egmond, *a.w.*, pp 10-79

Tijdens deze studie maakt Van der Bruggen een proces door, waarin sprake is zowel van ontwikkeling van zijn denkbeelden op religieus gebied als van een wisselwerking tussen de verdieping van zijn overtuiging en zijn activiteiten op onderwijsgebied aan de ene kant en zijn besprekingen met *Christelijke vrienden* en publikaties van hun hand aan de andere kant. Als reactie op hun denken, doen en laten maakt hij verschillende malen zijn gedachten over de aard en de kracht van het christendom openbaar. Zowel uit deze pennevruchten als uit zijn aantekeningen blijkt, dat Van der Bruggen gedurende de periode 1844 tot 1850 meent dieper doorgedrongen te zijn in de geest van het christendom en dat zijn opvattingen hieromtrent geen wijziging hebben ondergaan. Naarmate hij verder voortschreed trad een sterkere bevestiging op van inzichten tot welke hij reeds in 1838 gekomen was.

- 144 *Aant. Rom.*, pp 1-3, 667-668, 782-812 Gepubliceerd in (Van der Bruggen), *Christelijke Tijdsragen door eenen Jurist*, nr 4, *Studien over het begrip der Schrift Inspiratie*, Nijmegen 1853, (geschreven in 1851).

Zie ook: Briefwisseling tusschen Mr. G. Groen van Prinsterer en Mr. J.J.L. van der Bruggen, in: *DVCS* 10 (1856) 304,

D.S. Gorter, Opmerkingen over het gezag van de Schriften des nieuwen testaments aan Van der Bruggen, in: *Jaarboek voor Wetenschappelijke Theologie* 12 (1854) II, pp. 1-45; IV, pp. 1-46.

- 145 *Aant. Rom.* p 57-59, 140-164, 496-503 Deze christocentrische opvatting is gepubliceerd in: Van der Bruggen, Verstand en Hart, *a.w.*, passim;
Idem, Fragment uit mijne aantekeningen over Romeinen IX, in: *DVCS* 2 (1848) 407-416, 463-474, 527-535. Het laatste artikel is reeds geschreven in maart 1847 (in het vervolg afgekort: Fragment).

146. Cursivering van mij.

Van der Bruggen, Fragment, *a.w.*, p. 414

Cf. *Aant. Rom.*, pp. 37-59; *Romeinen IV*, passim;

Van Egmond, *a.w.*, pp 19-22.

147. *Aant. Rom.*, p. 496. Cf. *NS* 7 (1850) 37, *a.w.* 8 (1852) 57-60

148. Uit deze conclusie blijkt, dat Van der Bruggen niet onder te brengen is bij het antinomianisme of antinomisme. Het denkbeeld dat de wet als uitdrukking van Gods wil geen geldigheid bezit en dat het uitsluitend om het evangelie gaat heeft hij altijd bestreden

- 149 *Aant. Rom.*, pp. 1-90, 479-535.

150. *a.w.*, pp 435-456, 479-493.

151. Van der Bruggen, Verstand en Hart, *a.w.*, p. 37.

152. *Aant. Rom.*, pp. 259, 272 nt. 1 Cf. Van Egmond, *a.w.*, bijlage VII, pp. 206-209.

153. *Aant. Rom.*, pp 12-15, 24-414. Deze gedachte werkt hij twee jaar later uit in: Bijdrage tot de kennis van den mensch als geschapen naar Gods beeld, *a.w.* (cf. nt 75). Met dit artikel schaaft Van der Bruggen zich aan de zijde van zijn vriend Westhoff, die in september 1849 zijn denkbeelden over dit onderwerp had neergelegd in: Over het verlies van het evenbeeld Gods, in: *DVCS* 4 (1850) 142-161 en daarop een reactie had ontvangen van de hersteld evang.-luth. pred. uit Harlingen, H. Groenewegen. Deze schreef 'Is het evenbeeld Gods in den mensch geheel verloren geraakt? Of is er nog iets van hetzelfde in hem overgebleven?', in: *a.w.*, pp 317-342, 574-595, 737-757 De eerste vraag beantwoordde hij bevestigend, de tweede ontkennend. Westhoff besloot de discussie met een 'Noodzakelijke verklaring en broederlijk verzoek', in: *a.w.* 5 (1851) 48-52

Cf. H.W. S(epe)meijer, Uit de geschiedenis onzer gemeente, in *MM* (1926) nrs 2 en 3, *NS* 7 (1851) 82-83, *Vijfde Verslag Klokenberg*, 1854, pp. 17-24.

154. Zie pp. 53-54.

155. Van der Bruggen hebben deze verdieping van levensovertuiging aangezien voor een verandering van standpunt, i.e. voor een overgang van het intellectualistische en confessionele standpunt naar een ethische geloofsopvatting. Smit voegt hier nota bene nog aan toe, dat Van der Bruggen van methodist, anti-methodist is geworden en van bestrijder, verdediger van de Groninger richting en haar algemeen christendom.

Smit, *Minister Van der Bruggen*, pp 88-89

156. *Aant. Rom.*, p. 647 Dit thema is nader uitgewerkt in: Wet en Evangelie, *a.w.*, pp 432-441, 445-460 (moet zijn: 495-510) Op dit artikel wordt afkeurend gereageerd door C.C. Callenbach, Wet en Evangelie, in: *DVCS* 8 (1854) 238-250; L.G. James, Over het goddelijk gezag dat de wet, als regel van gedrag, nog onder het Evangelie oefent, in: *a.w.* 9 (1855) 521-532 alsook door J. Binneweg, Wet en Evangelie, in: *a.w.* 10 (1856) 345-356.

Cf. A.M. Brouwer, *Daniel Chantepe de la Saussaye Eene historisch dogmatische studie*, Groningen 1905, pp. 139, 143.

157. *Aant. Rom.*, pp. 493-564, 690-793, 804-814

158. Van der Bruggen, Fragment, *a.w.*, pp. 408-410.

159. Tegenover de confessionele opvatting dat het evangelie uitsluitend bestemd is voor iemand, omdat hij uitverkoren is, plaatst Van der Bruggen als de zijne, dat iemand het evangelie aanneemt, omdat hij gelooft.

160. *Aant. Rom.*, pp. 135-181, 435-448, 616-620 De beschouwing van uitverkorenen als heiligen die niet kunnen vallen en hoogmoedig neerzien op andersdenkenden wijst Van der Bruggen als onschrijftuurlijk van de hand.

161. Van der Bruggen, Fragment, *a.w.*, t a p.

Zijn standpunt is, dat ten gevolge van de verwaarlozing van de mensheid van Christus, gezocht is naar andere middelen, zoals leringen van pausen, priesters, predikanten en synodes. Een christen gaat volgens hem echter niet af op verhalen en reisjournalen, maar uitsluitend op het kompas, te weten Christus.

162. Ten gevolge van de miskenning van de mensheid van Christus wordt naar de mening van Van der Bruggen Christus uitsluitend als God gezien en als iemand die zeker was van de overwinning, zodat er geen sprake is van gelijksoortig lijden tussen Christus en de mens.

163. *Aant. Rom.*, p. 762 Cf. *a.w.*, pp. 62-86, 324-564, 736-770

Soortgelijke gedachten in: J.J.L. van der Bruggen, Bijbel-studien, in: *DVCS* 3 (1849) 158-170, 584-601; Idem, Eene preek van Luther over Rom XV 4-13, in: *a.w.*, pp. 441-453, 502-511.

Zijn evangelisch verlossingsbegrip werkt hij nader uit in: *Studien over het Verlossingsbegrip*, een vijfdelig ms., waarvan twee delen onder dezelfde titel zijn gepubliceerd, dl. I in: *Ernst en Vrede* 2 (1854) 353-384, dl. II in: *a.w.* 3 (1855) 341-403. Het gehele ms. bevindt zich in AKN.

Cf. C. Sepp, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, sedert het laatst der vorige eeuw tot op onze tijd (1787 1858)*, Amsterdam 1860², pp. 201-202.

164. *Aant. Rom.*, pp. 614-620, 772-775

165. J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 1 April 1848, in: ARA, 124.

166. J.J.L. van der Bruggen, *Advies over de bij het ontwerp van grondwetsherziening voorgestelde vrijheid van onderwijs* (in het vervolg afgekort: *Advies*), Nijmegen 1848, p. 20-21.

Onder christelijke waarheid verstaat Van der Bruggen zomin de een of andere kerkelijke waarheid, zoals die van de confessionelen over de soevereiniteit Gods en die van Luther en de Groningers over de mildheid Gods, als de tegenstelling die Vinet had onderscheiden tussen strenge rechtvaardigheid en liefde. Naar zijn overtuiging zijn waarheid én liefde ofwel rechtvaardigheid én liefde de grondvesten van het geloof. God heeft zijns inziens het recht streng te zijn ten opzichte van de zondaar die straf verdient en mild voor de naar Hem zoekende mens. Uit het geloof in de christelijke waarheid vloeit zowel liefde tot en rechtvaardiging door God als liefde tot de medemens voort. Bovendien heeft in zijn visie de mens het recht in volle vrijheid tussen deze waarheid en de onwaarheid te kiezen. *Aant. Rom.*, pp. 58-59, 596-608, 616-620, 738-741, 771-775; Van der Bruggen, Fragment, *a.w.*, p. 533; Idem, *Wet en Evangelie*, *a.w.*, passim.

167. J.J.L. van der Bruggen, Aan mijnen vriend Ds. O.G. Heldring, in: *DVCS* 5 (1851) 273-281, 477-486. Het citaat is van p. 486. Cf. Idem, *Studien over het verlossingsbegrip*, II, *a.w.*, t.a.p.

Vermoedelijk zinspeelt Raabe, *a.w.*, p. 121, hierop, wanneer hij schrijft, dat Van der Bruggen aan één beginsel genoeg had, te weten: 'liefde tot God, liefde tot den naaste'. Wat Raabe echter over het hoofd ziet is, dat deze liefde voor Van der Bruggen geen beginsel, maar een daad des geloofs is.

168. *Aanteekening van eenen Jurist op Romeinen X 4.*

169. J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 1 April 1848 Het antwoord uit Den Haag sterkt hem in zijn opvatting, dat Groen van Prinsterer zich op het confessionele standpunt blijft stellen en zich op grond daarvan meer gelegen laat liggen aan de strijd tegen humanisme en liberalisme op kerkelijk en politiek gebied dan aan onderlinge meningsverschillen tussen christenen.

Groen van Prinsterer aan Van der Bruggen, 5 April 1848, in: ARA, 124.

170. *Aant. Rom.*, pp. 12-15 en 324-414.

171. Dit thema is uitgewerkt in: (Van der Bruggen), *Christelijke Tijdsragen door eenen jurist, nr. 1, De christelijke afzondering van de wereld*, Nijmegen 1851 (CT, 1).

172. *Aant. Rom.*, pp. 435-448, 479-521, 585-591; (Van der Bruggen), *Christelijke Tijdsragen door eenen jurist, nr. 2, Bedenkingen tegen de Aphorismen van Ds van Rhyn*, Nijmegen 1851, (Idem), *Christelijke Tijdsragen door eenen jurist, nr. 3, Dupliek aan Ds van Rhyn*, Nijmegen 1852; L.J. van Rhyn aan Groen van Prinsterer, 14 November 1851, in: *RGP*, 90, Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap. Uitgege-

ven door C. Gerretson en A. Goslinga Vierde deel Briefwisseling Derde deel. 1848-1866. Bewerkt door H.J. Smit, 's-Gravenhage 1949, pp. 87-88.

Cf. J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 16 Januari 1847, in: ARA, 124;

C. Westhoff, Sola of De regtvaardiging alleen door het geloof, in: DVCS 1 (1847) 700-711;

Idem, Over den afval der geloovigen en het daarmede verbondene verlies der genade, in: a.w., pp. 540-544.

Wat Van der Bruggen voorstaat, is plaatsing van het zuivere evangelie tegenover het door mensen gevormde beeld van het evangelie, waarin vorm en inhoud, wettisch en evangelisch beginsel, tot een geheel zijn samengevoegd, zodat de essentie ervan verduisterd is

Wettisch geloof is volgens hem geloof, dat gebaseerd is op uitwendige autoriteit, hetzij van voorvaderen, zoals Luther, Calvijn en Zwingli (1484-1531), hetzij van kerkgenootschappen, die het ter bedevaart gaan prediken alsook het geloof in formuleren, symbolen en de letterlijke betekenis van het bijbelwoord en het volgzzaam gehoorzamen aan het gezag der kerk.

Dit geloof, dat zijns inziens is blijven steken in het oud-testamentische deel van de bijbel, in de letter, in de vorm en in de tekenen van het evangelie, openbaart zich in het geloof in uiterlijke vormen of schijn ofwel in een bepaalde kerkelijke zienswijze in plaats van in het geloof in de christelijke waarheid.

173. Aant. Rom., p. 735.

III, Hoofdstuk 2 (pp. 85-131)

1. pp. 119-122.
2. P. Oosterlee, *Geschiedenis van het Christelyk Onderwijs*, p. 24.
3. Adv. 4, pp. 85, 146-148, 284-290.
4. p. 42.
5. Van der Giezen, *De eerste fase van de schoolstrijd in Nederland (1795-1806)*, p. 159.
6. G. Groen van Prinsterer, *Bydrage tot herziening der grondwet in Nederlandschen zin*, Leiden 1840, p. 91; Adv. 5, p. 16.
7. Adv. 5, pp. 61-94.
8. a.w., t.a.p.
9. Diepenhorst, *Onze strijd in de Staten-Generaal, I, De Schoolstrijd*, pp. 18-30.
10. J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 6 December 1840, in: RGP, 114, t.a.p.
11. Cursivering van mij.
12. Autorisatie tot oprichting van lagere scholen werd volgens de schoolwetgeving van 1806 verleend door landschappelijke, departementale en gemeentebesturen, volgens het K.B. van 27 mei 1830 door de plaatselijke besturen, onder goedkeuring van G.S. Van belang in dit verband is, te wijzen op de misvatting in de geschiedschrijving, dat Van der Bruggen tot slechts enige maanden vóór zijn ministerschap tegen de schoolwetgeving en de gemengde openbare school heeft gefulmineerd.
13. Adv. 5, pp. 68-70; met de aantekening 12 November 1840, de dag waarop de staatscommissie werd ingesteld.
14. NS 2 (1846) 90. Cf. a.w. 5 (1849) 49-55, 57-62.
15. a.w. 1 (1844) 46.
16. a.w., t.a.p.
17. a.w., p. 28.
18. J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 27 Mei 1841, in: ARA, 124.
19. NS 1 (1844) 28.
20. a.w. 2 (1846) 90; 3 (1847) 76-79; 4 (1848) 74.
21. J.J.L. Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 6 Dec. 1840; NS 1 (1844) 28, 46; a.w. 1 (1845) 64, 104; a.w. 2 (1846) 90; a.w. 3 (1847) 69; a.w. 4 (1847) 33-34; a.w. 4 (1848) 73-74, 89-94; a.w. 5 (1848) 17-22, 25-29; a.w. 5 (1849) 49-55, 57-62.
22. NS 3 (1847) 76. Cf. a.w., p. 69; a.w. 4 (1848) 93.
23. Van der Bruggen, *Advies*, pp. 28-30.
24. G. Groen van Prinsterer, *Adviezen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal in dubbelen getale*, Leiden 1840, p. 57, 59-60, 78-93, 140-141.
Daarin spreekt hij over bijzonder onderwijs als 'onderwijs gegeven zonder bijdrage van den Staat', maar wel verbonden met de kerk.
Cf. Idem, *Bydrage tot herziening der grondwet in Nederlandschen zin*, p. 92-94.
25. Adv. 5, pp. 72-72^m; Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 6 Dec. 1840, in: RGP, 114, t.a.p. De-

- ze opvatting is terug te vinden in: Van der Bruggen, *Advies*, pp. 21-28
26. J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 19 April 1841, in: ARA, 124.
 27. J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 15 Januari 1842, in: ARA, 124.
 Het verzoek van de 'Zeven Haagse Heren' aan de algemene synode van de Hervormde Kerk – in 1842 – de bestaande verordeningen op het onderwijs, inzonderheid het K.B. van 2 januari van dat jaar, te veroordelen, kon Van der Bruggen ondersteunen, voor zover in dat verzoek een protest doorklonk tegen de houding van de overheid het verplicht gemengde karakter van de openbare school te handhaven. Het verzoek uit Den Haag had echter een verdergaande strekking. Daarin werd gesteld dat de verordeningen op het onderwijs onverenigbaar waren met een christelijke opvoeding naar de leer der Hervormde Kerk. Vereniging van alle gezindheden op de openbare school maakte daar christelijk en protestants onderwijs onmogelijk. Vandaar dat de adressanten protesteerden, niet slechts tegen het verplicht gemengde karakter, maar zelfs tegen de gemengdheid als zodanig, en bij de synode aandrongen op het accepteren van de verplichting der kerk eigen openbare scholen te hebben.
 28. pp. 109-118.
 29. NS 1 (1844) 17-22, 25-30, 43-48.
 30. Onder het 'Woord Gods' verstaat Van der Bruggen de bijbel, onder het 'Woord van God' mededeling van Gods wil. NS 1 (1844) 17.
 31. *De Tijdgenoot*, Amsterdam 1841-1845, stond onder redactie van Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper. Voor zijn standpunt aangaande het schoolvraagstuk is gebruik gemaakt van: De regten van het huis, de kerk en den staat omtrent het onderwijs, en van: Het godsdienstig onderwijs op de openbare scholen, in: *a.w.* 4 (1844) 408-409, 529-539.
 32. De vrijheid van onderwijs, in: *a.w.* 5 (1845) 393-400; Cf. NS 2 (1845) 9-14.
 33. NS 1 (1844) 18. Cf. *a.w.* 1 (1844) 20, 24, 35-39; *a.w.* 2 (1845) 17-20; *De Katholiek, Godsdienstig, Geschied- en Letterkundig maandschrift* 4 (1845) VIII, pp. 145-168.
 34. NS 1 (1844) 8, 16.
 35. *a.w.*, t.a.p.
 36. P. Hofstede de Groot, *Zijn Afzonderlijke scholen voor de verschillende Kerkgenootschappen noodig of wenschelijk? Mededeelingen en Opmerkingen*, Groningen 1844
 37. H.F. de Boer en A. Heinsius, *Het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap en zijn instellingen. 1842-1892. Gedenkschrift bij het vijftigjarig bestaan van het Genootschap. 6 Februari 1892*, Amsterdam 1892, p. 26.
 38. NS 1 (1844) 21.
 39. *a.w.*, p. 27. Cf. *a.w.* 2 (1846) 88.
 40. *a.w.* 2 (1846) 85-91; *a.w.* 3 (1847) 67-72, 75-81; *a.w.* 5 (1849) 49-55, 57-62.
 41. *a.w.* 1 (1844) 28.
 42. *a.w.* 2 (1846) 86.
 43. *Adv.* 4, pp. 146-148; *Adv.* 5, p. 69; NS 1 (1844) 17-22, 27-28.
 44. NS 1 (1844) 20.
 45. *a.w.*, pp. 21, 28. Cf. *a.w.* 3 (1846) 9-14.
 46. *a.w.* 1 (1844) 25-28. Cf. *a.w.* 2 (1846) 86-91.
 47. *a.w.*, t.a.p.
 48. *a.w.*, t.a.p.
 49. *a.w.* 2 (1845) 34.
 50. *a.w.* 1 (1845) 64.
 51. *a.w.* 1 (1844) 43. Cf. *a.w.*, p. 28; *a.w.* 1 (1845) 64; *a.w.* 2 (1845) 34; *a.w.* 2 (1846) 90-91.
 Ofschoon P. Oosterlee, *a.w.*, t.a.p., opmerkt dat deze overtuiging, waaraan Van der Bruggen tot zijn dood 'onwrikbaar trouw is gebleven', reeds in december 1844 voor hem vaststond, blijkt uit *Adv.* 5, p. 68 en uit Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 6 Dec. 1840, in: *RGP*, 114, t.a.p., dat hij eind 1840 deze overtuiging al is toegedaan.
 52. NS 3 (1846) 49.
 53. *a.w.*, p. 14.
 54. J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 6 Dec. 1840, in *RGP*, 114, t.a.p. NS 1 (1845) 62-64; Van der Bruggen, *Advies*, p. 17.
 55. *a.w.* 2 (1845) 43; *a.w.* 7 (1850) 35.
 56. *a.w.* 2 (1846) 90. Cf. *Adv.* 5, pp. 67, 72; NS 1 (1844) 11.
 Deze opvatting vloeit voort uit Van der Bruggens visie op de verhouding tussen het evangelisch christendom enerzijds en het protestantisme en het katholicisme anderzijds. p. 82.
 57. Van der Bruggen, *Advies*, p. 17.
 58. NS 1 (1845) 63. Cf. *a.w.* 6 (1850) 55 nt.

- 59 J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 6 Dec. 1840, in: RGP, 114, t a.p.
60. NS 5 (1848) 19.
61. a.w. 6 (1850) 55 nt.
62. Van der Bruggen, *Advies*, p. 18
63. A. van den Ende, *Geschiedkundige schets van Neêrlands Schoolwetgeving, met Aanteekeningen en Bijlagen*, Deventer 1846, pp. 46, 324.
NS 3 (1847) 67-72, 75-81.
J.J.L. van der Bruggen, Iets over de wettigheid van het bestaan van Bijzondere Scholen der 1e klasse (in het vervolg atgekort. Wettigheid), in: *Nederlandsche Jaarboeken voor Rechtsgeleerdheid en Wetgeving* X (1848) 304-313.
64. NS 2 (1846) 89-90.
65. a.w., p. 91.
66. a.w., t a p.
67. Van der Bruggen, *Advies*, pp 18-19. Cf. NS 3 (1847) 66 nt.
68. NS 5 (1848) 30. Cf. a.w. 3 (1846) 45, 48, a.w. 3 (1847) 72; a.w. 5 (1848) 24 nt., 43; a.w. 5 (1849) 81-82; a.w. 7 (1851) 63.
69. a.w. 1 (1844) 26
70. a.w. 3 (1846) 48.
71. a.w., p. 49.
72. a.w. 1 (1845) 104. Cf. a.w., p. 108; a.w. 3 (1846) 49; a.w. 3 (1847) 72
73. a.w. 4 (1848) 91-92.
74. a.w. 7 (1850) 16.
75. a.w. 4 (1848) 92. Cf. a.w. 7 (1851) 90 en a.w. 8 (1852) 87.
76. In 1857 zal Just van der Bruggen in zijn hoedanigheid van minister van justitie en formateur van het kabinet sterk betrokken zijn bij de totstandkoming van de onderwijswet en in art. 23 de doelstelling van het openbaar onderwijs aldus formuleren:
'Het Schoolonderwijs wordt, onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne opleiding tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden'.
Essentieel hierin zijn de woorden 'dienstbaar aan'. Zij geven aan, dat de christen-wetgever rekening houdt met de feitelijke situatie dat de meerderheid van de bevolking de christelijke godsdienst belijdt en dat hij zich realiseert dat staat, wetgeving en onderwijs moeten tonen ondergeschikt te zijn aan – in de zin van werkzaam te zijn in het belang van – de beginselen van het christendom en niet aan die van het liberalisme
77. Een vader met zijne kinderen, in: NS 5 (1849) 81-87; a.w. 7 (1851) 51-63; a.w. 8 (1852) 52-55, 57-60
Deze kinderen zijn: Johanna Maria (1835-1886), Maria Johanna (1837-1876), Anna (1839-1844) en zelfs al Willem(pje) (1842-1847). Ook kinderen van Justs zusters wonen deze bijeenkomsten bij, alsook – blijkens mededelingen van Guillaume Anne (1848-1928) – die van Justs neef G.A. van der Bruggen (1811-1891).
Wanneer Just in april 1845 H.J. Koenen (p. 268, nt. 82) schrijft over 'de zware beproeving die ons huis getroffen heeft', doelt hij niet – gelijk Van Egmond, a.w., p. 5, nt. 1 meent – op het overlijden van Willempje, maar op de dood van zijn moeder M.E.G. v d. Bruggen-de Beijer (gest. 14 Maart 1845). Van de gesprekken in het 'kerkje' getuigen de dictaten van de twee oudste dochters, Hansje en Maria. In het AKN is van elk van hen aanwezig *Kort uittreksel van het gesprokene met Papa over de volgende vragen*, resp. gedateerd 26 Aug. en 24 Aug. 1848. Daarin is naar een antwoord gezocht op vragen als: *Hoe weten wij dat de Boeken van het Oude Testament GODS WOORD zijn? Hoe weten wij dat de Boeken van het Nieuwe Testament GODS WOORD zijn? Waaruit kunnen wij weten, WIE God is, wat Hij is voor ons menschen en hoe wij Hem dienen moeten?*
Voorts: *Kort begrip van de Avondmaalsleer, voorgesteld in het Kerkje in den winter van 1848 op 1849 en ten slotte: De Doopleer en Doopsleer, opgesteld voor mijne beide oudste dochters*. Cf. *De Varenhof*, p. 34; G.A. van der Bruggen, 't Binnenste naar buiten gekeerd, Nijmegen 1891, p. 31.
78. NS 5 (1849) 81.
79. a.w., p. 82.
80. pp. 81-82.
81. NS 3 (1846) 49.
82. De vrijheid van onderwijs, in: *De Tijdgenoot* 5 (1845) nr. 29, pp. 393-400.
83. NS 2 (1845) 9-14.
84. a.w., t a p.

85. *a.w.* 1 (1844) 13.
86. *a.w.* 2 (1845) 2 Cf. *a.w.*, pp. 9-10
87. Het Christelijk beginsel op de School, in: *a.w.*, pp. 43-49. Cf. *a.w.* 1 (1845) 104-105.
88. *Adv.* 5, p. 67.
89. *NS* 2 (1845) 45-47.
90. Onze Behoeften, in: *a.w.*, pp. 1-6.
91. *a.w.*, t.a.p. In 1848 voegt hij hieraan toe, dat de onderwijzer ook nog klassiek gevormd moet zijn. Cf. *a.w.* 5 (1848) 5, 21-22, 32-38.
92. pp. 81-82.
93. *NS* 5 (1848) 3-4.
94. *a.w.* 7 (1851) 81-85.
Met deze opvatting stelt Van der Bruggen zich lijnrecht op tegenover het eenzijdig en op werktuiglijke wijze op het verstand gerichte onderwijs. Het evangelie immers wendt zich tot het wezen van de mens, het hart, het geweten, de geest of de wil, 'de zetel van het gevoel van regt of waarheid en liefde in den mensch', aldus Van der Bruggen.
95. Cf. Van der Bruggens beoordeling van *Beitrage zu einer christlichen Padagogik*, von Ludwig Volter, Inspector der Bildungs-Anstalt fur freiwillige Armen-Schullehrer und der Kinder Rettungs-Anstalten zu Lichtenstein im Konigreich Wurtemberg, Heilbronn 1846; in: *NS* 4 (1848) 77-80; *a.w.* 5 (1848) 13-16, 22-24; *a.w.* 7 (1850) 29-32, 37-39.
96. *NS* 7 (1851) 85.
97. *Aant. Rom.*, pp. 435-448, 479-493. Cf. Van der Bruggen, Fragment, *a.w.*, passim.
98. pp. 81-82.
99. *NS* 5 (1848) 4.
100. *a.w.* 8 (1851) 39 (moet zijn: 31).
101. *a.w.* 8 (1852) 95. Deze stellingen zijn toegelicht in: Iets over de oorzaken van het onvoldoende van ons lager school-onderwijs, in: *a.w.* 8 (1851/1852) 38-40 (moet zijn: 30-32), 37-39, 65-68, 81-85, 92-96.
Zie voor deze zienswijze ook: *a.w.* 5 (1848) 3-4, 17-22, 32-38; Het Bijbels onderrigt op de school, in: *a.w.* 7 (1850/1851) 17-21, 25-27, 33-36, 49-51, 81-85; *a.w.* 8 (1851) 1-4, 9-11, 18-20, 27-30, Eerste, Tweede, Derde Verslag van de scholen op de Klokkenberg, in: *a.w.* 6 (1850) 90-93; *a.w.* 7 (1851) 65-72, 94-95; *a.w.* 8 (1852) 73-79.
102. *a.w.* 8 (1851) 31.
103. *a.w.* 8 (1852) 83.
104. *a.w.* 4 (1847/1848) 27 nt., 56, 61; *a.w.* 5 (1848) 33-38; *a.w.* 7 (1850) 34; *a.w.* 8 (1851) 1-2, 20-21, 38; Van der Bruggen, *Advies*, p. 14.
105. *a.w.* 5 (1848) 36.
106. *a.w.*, p. 37.
107. *a.w.*, t.a.p. Cf. *a.w.* 8 (1852) 93.
108. Herkenbaar in deze opvatting is Van der Bruggens visie op de theopneusitie. Zie: pp. 80-81.
109. *NS* 5 (1848) 36, Cf. *a.w.* 8 (1852) 83.
110. *a.w.* 5 (1848) 36, 38; *a.w.* 8 (1852) 77-78 en 93.
111. *a.w.* 5 (1848) 34 en 8 (1852) 93. Vertaald: het zich vlijtig toeleggen op de humanoria – de klassieke talen en letterkunde ofwel de schone wetenschappen – beschaaft en veredelt de geest en zeden en schaaft er de grof- en ruwheid van af. Cf. p. 45.
112. *a.w.* 8 (1852) 94-95.
113. Onder plaatselijke omstandigheden verstaat hij hier geen verschil in de verhouding tussen godsdienstige gezindten, maar in ontwikkeling en toekomstige maatschappelijke positie van dorps- en stadskinderen. In verband met de verschillen in leeftijd en ontwikkeling van de kinderen bepleit hij invoering van het klassikale stelsel. Zie daarvoor: *NS* 7 (1850) 19-20.
114. *NS* 8 (1852) 95.
115. *a.w.*, t.a.p.
116. *a.w.* 7 (1851) 94-95.
117. *a.w.* 8 (1852) 95-96.
118. *a.w.*, t.a.p.
119. *a.w.* 5 (1848) 4. Cf. nt. 101.
120. *a.w.* 7 (1850) 35.
121. *a.w.* 5 (1848) 38.
122. *a.w.* 8 (1852) 78.

- 123 *a.w.* 4 (1847) 9-13, 17-22; *a.w.* 5 (1848) 37; *a.w.* 7 (1851) 90-91; *a.w.* 8 (1851) 1-4, 9-11, 18-20, 27-30; *a.w.* 8 (1852) 76.
- In dit verband heeft Van der Bruggen geen school op het oog, waarop uitsluitend geleerd wordt *wat* een christen te geloven heeft, maar een school waar leerlingen leren *hoe* te geloven en te leven naar het evangelisch-christelijk beginsel.
- 124 *a.w.* 5 (1848) 32-38. Cf. *DVCS* 3 (1849) 312-314.
125. *a.w.* 8 (1852) 76-77 en *DVCS* 2 (1848) 319.
126. *a.w.*, t.a.p.
- Zie ook: *Vierde Verslag Klokkenberg*, Nijmegen 1853, pp. 10-11; *Vijfde Verslag Klokkenberg*, Nijmegen 1854, p. 33; *Zevende Verslag Klokkenberg*, Nijmegen 1856, p. 6.
127. *NS* 7 (1850) 35. Mede om deze reden ziet Van der Bruggen christelijk onderwijs als een zaak van de ouders en niet van een kerkgenootschap, dat daarenboven slechts een vorm van het christendom leert.
- 128 *DVCS* 3 (1849) 312-313.
- 129 Dit onderwijs was naar Van der Bruggens mening te duchten van de openbare school in zijn tijd
- 130 *NS* 4 (1847) 26
131. Sindsdien zijn de artikelen van zijn hand in het *Nijmeegsch Schoolblad voor het Christelijk Onderwijs* en zijn mededelingen in de jaarverslagen van de 1849 gestichte Normalschool te Nijmegen grotendeels gewijd aan de toepassing van het christelijk beginsel op het onderwijs. In dit verband is het noodzakelijk te wijzen op een onjuistheid bij Smit, *Minister Van der Bruggen*, pp. 87-88 Smit schrijft, dat het antwoord van Van der Bruggen op de vraag wat een school tot een christelijke school maakte niet steeds hetzelfde is geweest 'Dat antwoord was in 1844 een ander dan in 1852', poneert hij. Zoals blijkt uit pp. 100-107 is deze stelling juist; niet echter de door Smit gehanteerde argumentatie. Onder verwijzing naar de jaargangen 1844 tot 1848 en die van 1848 tot 1852 van genoemd schoolblad, tracht hij aan te tonen, dat Van der Bruggen in de jaren vóór 1848 de nadruk gelegd heeft op de christelijkheid van het onderwijs en in de jaren daarna op de christelijkheid van de onderwijzer. Als oorzaak van deze veranderde zienswijze ziet Smit 'ontgroeiing aan het confessionalisme en een opwassen tot de ethische opvatting van het Christendom'.
- Wie de denkbeelden van Van der Bruggen over de toepassing van het christelijk beginsel op de school uit de jaren 1844 tot 1847 zorgvuldig vergelijkt met die uit de periode van 1847 tot 1852, moet echter wel tot de conclusie komen, dat zijn ethische opvatting van het geloof niet dateert van 1848, maar van 1838, voorts dat zijn begrip van het antropologisch beginsel in 1847 deze opvatting dermate versterkt, dat het geweten het verstand van de eerste plaats verdringt en ten slotte dat zijn aandacht voor de christelijkheid én van het onderwijs én van de onderwijzer na 1847 haar oorzaak vindt zowel in deze verdieping van levensovertuiging als in de intensieve voorbereiding van de op te richten Normalschool.
132. Deze opvatting kan Kohnstamm van harte delen. Cf. pp. 18-19.
133. *NS* 8 (1852) 77. Deze tekst uit Gen. 17.1 stond sedert 1886 op een steen naast de ingang van de school op de Klokkenberg. Deze steen bevindt zich thans in het nieuwe gebouw van de Chr. Ped. Ac. *De Klokkenberg* aan de Ubbergseveldweg te Nijmegen
134. *a.w.*, t.a.p.
- Tegen deze achtergrond gezien was het doel van de onderwijzersopleiding, waarvan Van der Bruggen de ziel was, persoonlijkheden te vormen, die christelijk onderwijs zouden kunnen geven en niet – zoals in later tijd, inzonderheid in 1891 door velen is aangenomen – onderwijzers op te leiden voor een bepaalde werkkring, zoals uitsluitend voor bijzondere scholen, waarvan de grondslag slechts een protestants-christelijke of een kerkgenootschappelijke was, maar die zich desondanks tooienden met het predikaat 'christelijk' Cf. J. Brouwer, *De Klokkenberg, School der ware vrijheid. Het besluit van 1891*, z.p., z.j.; aanwizing in: AKN.
135. *NS* 5 (1848) 34.
136. *a.w.*, p. 38. Cf. *a.w.* 8 (1852) 77-78.
137. *a.w.* 5 (1848) t.a.p.
138. De commissie bestaat uit een vijftal juridisch geschoolde politici: Thorbecke (voorzitter), D. Donker Curtius (1792-1863), L.C. Luzac (1786-1861), J.M. de Kempnaer (1793-1870) en de enige katholiek, L.D. Storm (1790-1854) Cf. Boogman, *a.w.*, pp. 50-60.
139. *NS* 5 (1848) 9-10. Cf. *a.w.* 4 (1848) 73-74, 89-94.
140. *a.w.* 5 (1848) t.a.p.
141. Van der Bruggen, *Advies*, p. 18. Cf. *NS* 3 (1847) 66 nt.; *a.w.* 5 (1848) 17-20
- 142 *NS* 5 (1848) 19-20. Cf. *a.w.*, pp. 9-10.
143. Een interpretatie van art. 194 der grondwet, die overeenstemt met die van:

A v Gestel, *Wat beteekenen in de Schoolwet de woorden Eerbied verschuldigd aan de godsdienstige begrip pen van andersdenkenden?* (art 33), Utrecht z.), pp 4-7;

J T Buys, *De Grondwet*, II, Arnhem 1887, pp 755-779,

Ph J Idenburg, *De Bijbel en de Openbare School*, in *Jeugd en Godsdienst Blad voor Christelijk Jeugd werk* 5 (1938) 72-76, 81 86,

G Bolkestein, *De wettelijke 'neutraliteits' bepalingen voor het openbaar onderwijs Een geschiedkundig overzicht*, Groningen-Batavia 1939, pp 33-37

144 NS 4 (1848) 73-74, 89-94, a w 5 (1848) 9-10, 17 22 Van der Bruggen, *Advies*, (geschreven in mei 1848)

145 pp 46-50

146 *De ware vrijheid, gelijkheid en broederschap Eene roepstem aan het volk van Nederland*, Utrecht 1848

Naar mijn mening is Just van der Bruggen de auteur van dit in maart 1848 geschreven en enige maanden daarna anoniem uitgegeven vlugschrift van 55 pp

Deze mening is op de volgende overwegingen gegrond Wat de vorm betreft, verraden woordkeus, zinsbouw en vooral opzet van dit vlugschrift zijn stijl Uitgaande van de tegenstelling, dat vrijheid, gelijkheid en broederschap voor de een drie heerlijke woorden zijn, die het hart van vreugde doen gloeien en geestdrift wekken, en voor een ander drie verschrikkelijke en gevaarlijke, die het hart van vrees doen sidderen en stormen opwekken, merkt de auteur op, dat er een woord moet zijn

'dat de bemiddeling in zich sluit van die twee in scherpe tegenspraak tegenover elkander staande uitersten'

en dat hij het antwoord weet op de vraag waar dat gezocht moet worden, op welke wijze de oplossing verkregen kan worden, wat het wezen van die oplossing is en wat het gevolg

De geschiedenis, de les der ondervinding van eeuwen, heeft geleerd – aldus de auteur – dat het woord ter oplossing van dit raadsel niet bij mensen, zomin in een van beide uiterste richtingen als in het middelpunt daartussen, maar alleen bij God is te vinden (pp 3-13)

Het gezochte woord is het woord des geloofs, het evangelie, de blijde tijding der verlossing van de mensheid door en in Christus Uit de wijze waarop het geloof in de Godmens Christus verkregen kan worden en als gevolg daarvan vereniging van het goddelijke met het menselijke, blijkt, dat de auteur dezelfde visie op de christologie, de antropologie, het Godsbegrip en het verlossingsbegrip heeft als Van der Bruggen Ook de auteur beschouwt daarenboven het christendom als de leer, waarin de conciliatie van de beginselen van gezag en vrijheid, van ongelijkheid en gelijkheid en van verdeeldheid en broederschap te vinden is In het christendom treedt harmonisering van genoemde tegenstellingen op Het verlost een individu van zelfzucht, herstelt de gemeenschap tussen hem en God en rechtvaardigt en heiligt hem (pp 14-22)

De aard en kracht van het geloof is, dat vrijheid, gelijkheid en broederschap, gebaseerd op de beginselen van waarheid en recht, christelijke beginselen worden (pp 22-55)

Afgezien van het feit, dat het vlugschrift naar vorm en inhoud volledig overeenstemt met Van der Bruggens stijl – hier en daar lijkt het op zijn *Berigt aan de Kevelaers gangers* – met zijn beginselen en met zijn geloofsopvatting, is het opvallend, dat dit thema van vrijheid, gelijkheid en broederschap ook is terug te vinden in gelijktijdige aantekeningen (*Aant Rom*, pp 479-642), artikelen in het *Nijmeegsch Schoolblad* (NS 4 (1848) 73-74, 89-94, a w 5 (1848) 18-19, 36-38) en in zijn *Advies*

147 Van der Bruggen, *Advies*, p 31

Cf NS 4 (1848) 73-74, a w 5 (1848) 18 19

148 *De ware vrijheid, gelijkheid en broederschap*, pp 17-26

149 a w, pp 27-43

150 a w, pp 30-32

Cf NS 5 (1848) 3, a w 6 (1850) 86-87

151 NS 1 (1844) 5

152 Raabe, a w, pp 223-237

153 Smit, a w, pp 69-71, 95-97

154 NS 1 (1844) 1-2, Cf a w 7 (1851) 65-66.

155 *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 22 Februari 1841, in: ARA, 124

156 *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 27 Mei 1841, in: ARA, 124

157 Carl Friedrich Gehne, geb. te Sudlengern bij Steinlaken of te Sprade, onderwijzer van de tweede rang en ondermeester te Elburg, na vergelijkend examen in 1817 benoemd tot onderwijzer aan de lutherse diaconieschool en tot voorlezer en -zanger bij de lutherse gemeente in Nijmegen, gehuwd in 1817 met S H C Klamburg (geb 1789), die zelf ook onderwijs geeft en bij wie hij vijf kinderen heeft Sinds 1823 woont hij in de Michterstraat Cf H W S(epmeijer), *Uit de geschiedenis onzer gemeente Onze school* Carl Friedrich Gehne, in *MM* 5 (1913) 1 mei en 1 juni

158. NS 1 (1844) 2; Reinsma, Het onderwijs in Gelderland tussen 1830 en 1850 volgens de rapporten van de hoofdinspecteur Wijnbeek, in: *a.w.* LXV (1971) 172-174.
159. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, ca. 26 September 1841, in: ARA, 124.
160. *Circulaire van 30 September 1841*, pp. 6-7, in: K.B., Den Haag.
161. T.a.p. Cf. NS 1 (1844) 11-12.
162. *Verdeling der aandelen*, 1841, in: AKN. Cf. NS 1 (1844) 2.
163. In hetzelfde jaar gehuwd met Charlotta van der Bruggen (1807-1845), Justs tweede zuster die met een Singendonck in het huwelijk treedt.
164. CNS 7 (1841) nr. 44, pp. 357-358.
165. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 20 December 1841, in: ARA, 124.
166. Oosterlee, *Geschiedenis van het Christelijk Onderwijs*, p. 9.
167. Het jaartal 1840 is te vinden bij: Oosterlee, *a.w.*, p. 8; Raabe, *a.w.*, p. 227, nt. 1; Van Egmond, *a.w.*, p. 9. Voor het bezoek aan Meurs: J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, ca. 26 Sept., 14 Nov., 20 December 1841; in: ARA, 124; NS 1 (1844) 2, *a.w.* 2 (1845) 32; 7 (1851) 65-66; W. van der Bruggen, *Beschrijving van het geslacht Van der Bruggen*, p. 2 en 5d2.
168. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 14 November 1841 en 9 Januari 1842, in: ARA, 124.
169. NS 7 (1851) 65-66.
170. Oosterlee, *a.w.*, t.a.p.
171. NS 6 (1850) 56. Cf. *a.w.* 7 (1851) 89, *a.w.* 1 (1844) 2 en *a.w.* 3 (1846) 49. Zie ook p. 106.
172. *a.w.* 6 (1850) t.a.p.
173. NS 1 (1844) 2.
174. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 20 December 1841; 2, 9, 14 Januari en 26 October 1842, in: ARA, 124.
175. NS 1 (1844) 2-3. Cf. J.J.L. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 5 en 20 September 1842, in: ARA, 124.
176. Boekholt, *a.w.*, p. 282.
177. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 20 Sept. 1842.
178. Zie: niet verzonden adres aan de koning, in: AKN.
179. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 5 en 20 Sept. 1842.
180. NS 1 (1844) 3.
181. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 12 November 1842, in: ARA, 124. Cf. NS 1 (1844) 3.
182. Onderweg komt hij te overlijden
183. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 12 November 1842.
184. p. 75.
185. *Verbaal der Handelingen van Heeren Burgemeester en Wethouders der Stad Nijmegen, over de jaren 1842*, pp. 184, 193, 201, 210, 212, 213, 216
186. *a.w.*, p. 224; *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 12 November 1842.
187. NS 1 (1845) 60. Cf. *a.w.* 1 (1844) 4.
188. Extract uit het *Verbaal der Handelingen van Heeren Burgemeester en Wethouders der Stad Nijmegen*, 11 November 1842, in: AKN. Cf. NS 1 (1845) 60-61.
Cf. *Stukken Normaalschool Klokenberg* in: GAN, NAN, 1814-1850, nr. 1530.
189. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 12 November 1842.
190. T.a.p.
191. Zie: niet verzonden adres aan de koning.
192. NS 1 (1845) 60.
193. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 12 Nov. 1842.
194. Afschrift in: AKN. Cf. NS 1 (1845) 61-62.
195. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 26 Dec. 1842, in: RGP, 114, pp. 481-482.
196. *a.w.*, t.a.p. Cf. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 2 Januari 1843, in: ARA, 124.
197. *Overeenkomst E. Roos met Van der Bruggen, Van Lijnden en Zubli*, 7 October 1842; *Koopacte*, 25 Januari 1843, in: AKN. Cf. NS 1 (1844) 3; Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's Straten*, p. 123.
198. Reinsma, *a.w.*, t.a.p.
199. NS 1 (1844) 4.
200. in: AKN. Cf. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 6 Februari, en 29 Maart 1843; NS 1 (1845) 61-62.
201. d.d. 29 April 1843, in: AKN.
202. *Nieuwe Bijdragen ter bevordering van het Onderwijs en de Opvoeding, voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen, in het Koninkrijk der Nederlanden. Voor den jaren 1842*, Leiden 1842, p. 1035; *A.w. Voor*

- den jare 1843, pp. 557-558; Cf. *Verbaal der Handelingen van Heeren Burgemeester en Wethouders der Stad Nijmegen, over de jare 1843*, p. 113; *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 6 April 1843, in: ARA, 124.
203. *a.w.*, 1843, pp. 649-650; Van Schevichaven, *Tw. Verv.*, pp. 16-17.
204. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 6 April 1843.
205. in: AKN. Cf. NS 1 (1845) 67-68; *Verbaal der Handelingen van Heeren Burgemeester en Wethouders der Stad Nijmegen, over de jare 1843*, pp. 124-125; *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 29 Juni 1843, in: ARA, 124.
206. d.d. 29 Mei 1843, in: AKN; RGP, 114, pp. 953-954; NS 1 (1845) 68-71.
207. aanwezig in: AKN.
Verbaal der Handelingen van Heeren Burgemeester en Wethouders der Stad Nijmegen, over de jare 1843 pp. 148, 161, 163, *Register van besluiten van Gedeputeerde Staten van Gelderland van 22 April 1843 tot 2 Maart 1844*, 2 September 1843, nr. 43; NS 1 (1845) 71; *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 3 Sept. 1843, in: ARA, 124; Het dankwoord aan Mackay: NS 3 (1846) 18.
208. *Papieren betrekking hebbend op Buvinck als Hoofdonderwijzer*, in: GAN, NAN, nr. 19-9970. Cf. NS 1 (1844) 5.
209. NS 1 (1844) 31-32; *a.w.* 2 (1846) 55-57, 73-76; *a.w.* 3 (1846) 6-7, 14-17, 67-69; *a.w.* 4 (1847) 39-40; *a.w.* 6 (1849) 1-4; Van der Bruggen, *Wettigheid*, *a.w.*, passim.
210. *Van der Bruggen aan G.S. van Gelderland en de minister van Binnenlandse Zaken*, in: GAN, NAN, nr. 19-9970.
211. Van der Bruggen, *Wettigheid*, *a.w.*, p. 305.
212. zie nt. 210.
213. *Afschrift van de vergunning Buvinck zonder voorafgaand vergelijkend examen te benoemen*, in: AKN.
214. *Reglement van deelneming aan de Bijzondere School der 1e Klasse op den Klokenberg te Nijmegen, opgericht ingevolge autorisatie van Heeren Gedeputeerde Staten der Provincie Gelderland, Verleend bij Besluit van den 2e September 1843, nr. 43*; in: AKN. Geciteerd uit: NS 1 (1844) 9.
215. NS 1 (1844) 11.
216. *a.w.*, t.a.p.
217. *a.w.* 1 (1844) 5, 11, 55-60; *a.w.* 2 (1846) 65; *a.w.* 3 (1846) 49.
218. *a.w.* 7 (1851) 90.
219. *a.w.* 4 (1847) 75-81.
220. *a.w.* 2 (1846) 85-86.
221. *a.w.*, t.a.p.
222. Muntingh (geb. 1820) vertrekt in april 1847 als onderwijzer naar een school van de geëmigreerde afgescheidenen o.l.v. Ds. H.P. Scholte in Pella, Iowa, USA. Cf. NS 3 (1847) 94; *a.w.* 7 (1851) 67.
223. Brief d.d. 29 Juni 1844, in: AKN. Cf. NS 1 (1844) 5, 10-11.
224. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 15 Mei en 25 Juli 1844, in: ARA, 124.
225. Van der Bruggen aan A. Meijer, 27 Mei en 1 Juni 1844, in: *Toespraken gehouden bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan der Bijzondere School op den Klokenberg te Nijmegen*, 's-Gravenhage 1869, pp. 44-45 en in: Kalsbeek e.a., *Van Strijd en Zegen*, pp. 547-550. Tot 1850 blijft hij aan de Klokenberg verbonden; NS 7 (1851) 91.
226. NS 1 (1844) 54-55.
227. d.d. 2 Augustus 1845, in: AKN.
228. NS 2 (1846) 64-65.
229. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 19 Februari, 29 Juni en 13 September 1843, in: ARA, 124.
230. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 27 Maart 1844, in: ARA, 124. Cf. NS 2 (1845) 32.
231. NS 5 (1848) 17.
232. *a.w.* 3 (1847) 86; *a.w.* 6 (1850) 89.
233. Van der Bruggen, *Voorstel*, aan zijn mederedacteuren van het Schoolblad, 1845, in: AKN. Cf. NS 1 (1845) 108-109, *a.w.* 2 (1845) 34.
234. Deze herdrukken zijn getiteld: *Nijmeesch Schoolblad voor het Christelyk Onderwijs*, 1e jg., Nijmegen 1845², 276 pp. en *Eenige stukken uit het Nijmeesch Schoolblad. 1844-1852*, Nijmegen 1884.
235. NS 1 (1844) 5-6.
236. Zie hierna p. 125. Cf. p. 103.
237. NS 1 (1844) 5-6.
238. NS 7 (1850) 27-29, vert. van A. Vinet, *Méditations Évangéliques*, Parijs 1849. Ook in: J.J.L. van der Bruggen, *Aan mijnen vriend Ds. O.G. Heldring*, *a.w.*, t.a.p.
239. NS 1 (1844) 12-13.

240. *a.w.* 8 (1852) 90-91.
241. *a.w.* 1 (1844) 32.
242. Groen van Prinsterer aan Bodet Nijenhuis, 25 November 1844, in: *RGP*, 114, pp. 636-637. Groen van Prinsterer, *Brieven van Da Costa*, I, 26 October 1844, pp. 177-178. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 27 Maart en 25 Juli 1844, in: *ARA*, 124.
243. *De Reformatie*, dl. 7, 1844, pp. 235-236.
244. *a.w.*, dl. 8, 1845, pp. 95-99.
245. *NS* 1 (1844) 48-50.
246. *a.w.* 8 (1852) 90. Cf. *a.w.* 5 (1848) 3.
247. *a.w.* 6 (1850) 89.
248. *a.w.* 8 (1852) 91.
249. *a.w.* 6 (1850) 89-90.
250. *a.w.*, t.a.p.
251. *a.w.* 7 (1850) 24.
252. *a.w.* 7 (1851) 94.
253. Raabe, *a.w.*, p. 156.
254. *NS* 8 (1852) 51.
255. *a.w.*, p. 90.
256. *a.w.*, p. 96.
257. *a.w.* 6 (1849) 23-24, 39-40.
258. *Verslag van de eerste bijeenkomst van Christelyk-gezinde onderwijzers, gehouden den 14den October 1854, in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, te Utrecht*, Rotterdam 1854, pp. 3-8. De eerste voorzitter is A. Meijer.
259. *NS* 7 (1851) 66.
260. Groen van Prinsterer aan J.T. Bodet Nijenhuis, 1 Maart 1845, in: *RGP*, 114, p. 655; *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 10 Maart, 25 Juni, 25 Juli en 2 September 1845, in: *ARA*, 124.
261. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 25 Juni, 2 September en 5 Augustus 1845, in: *ARA*, 124; *NS* 2 (1845) 3-4.
262. *RGP*, 114, p. 697, nt. 5
263. pp. 78-80.
264. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 25 Juli en 5 Aug. 1845.
265. *NS* 2 (1845) 1-6.
266. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 5 Aug. 1845.
267. Vos, *Groen van Prinsterer en zijn tijd*, I, p. 235.
268. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 2 September 1845.
269. *NS* 2 (1846) 65-66.
270. *a.w.*, t.a.p.
271. d.d. 21 Januari 1846, aangevuld met *Grondslagen van het Reglement voor het onderwijs en de dienst der kweekelingen en Instructie voor den Adjunct-Hoofdonderwijzer*, in: *AKN*. Cf. *NS* 2 (1846) 66, 98; *a.w.* 3 (1847) 93.
272. *NS* 2 (1846) 98.
273. p. 79.
274. Een van beiden is een zoon van Heldring uit Hemmen.
275. C.V. van Noppen, *Levensbeeld van Hubertus Adrianus Gerretsen, in de lijst van de Christelyke Normaalschool op den Klokkenberg*, Nijmegen (1884).
276. *NS* 3 (1847) 95-97. Cf. *a.w.* 2 (1846) 65-67; 71-72; 96-99; *a.w.* 7 (1851) 66-67.
277. *NS* 5 (1848) 4-5, 21-22, 32-38, 47-48.
278. *a.w.* 7 (1850/1851) 48 en 91.
279. Tot op de dag van vandaag vervullen leden van deze familie leidende functies bij *De Klokkenberg*. H.A. Gerretsen heeft de leiding over de scholen van 1850 tot 1873, zijn zoon A.L. van 1873 tot 1905. P. Oosterlee, schoonzoon van H.A. Gerretsen, is directeur van de Normalschool van 1905 tot 1930, zijn zoon A. Oosterlee van 1930 tot 1945. Thans is diens zoon Prof. Dr. C.C. Oosterlee (geb. 1926) sinds 1968 voorzitter van het bestuur van de *Stichting Christelyke Scholen de Klokkenberg* te Nijmegen.
280. p. 105.
281. *DVCS* 2 (1848) 753.
282. *NS* 5 (1848) 4.
283. *a.w.*, p. 5. Cf. *a.w.*, pp. 21-22 en 34.
284. *a.w.*, p. 5.

- 285 *a w*, p 22 en 34 Cf *Vierde Verslag Klokkenberg*, Nijmegen 1853, pp 21 22
 286 *NS* 5 (1848) 3, 21
 287 *a w* 4 (1847/1848) 40, 64, *a w* 5 (1848) 5
 288 *a w* 5 (1848) 21 22
 289 *DVCS* 3 (1849) 311 327 Westhoff was ook in okt 1847 aanwezig
 290 *a w*, p 312 314, *NS* 5 (1848) 32 38
 291 *a w*, t a p
 292 *a w* 5 (1848) 33 38
 293 *NS* 7 (1851) 67
 294 *DVCS* 3 (1849) 472 480, *NS* 5 (1848/1849) 47 48, 55 56
 295 *a w*, t a p
 296 *a w* 5 (1849) 56, 64 Cf 7 (1851) 67 68 In een circulaire als bijlage bij *a w* 5 (1849) nr 7
 297 Zie voor deze bijeenkomst *DVCS* 3 (1849) 29 33, 62 64, 143, 217 218, 300 310, 429 440
 298 *NS* 5 (1849) 69, 71 72, 79 80
 299 *a w*, p 80 (Ik weet in wien ik geloofd heb en zal in mijne hoop niet worden teleurgesteld Die het be-
 looft, is God wie zoude kunnen twijfelen?)
 230 *a w* 5 (1848) 20
 301 *DVCS* 3 (1849) 713 731 Cf *NS* 5 (1849) 79
 302 *NS* 5 (1849) 87 88 Cf *a w* 7 (1851) 68
 303 *a w* 5 (1849) 93 94, *a w* 6 (1849) 6 De advertentie in *a w* 5 (1849) 88 en *a w* 6 (1849) 8
 304 Bijna 80 jaar zal dit gebouw als internaat dienst doen In april 1927 betreft *De Klokkenberg* het nieuwe
 internaatsgebouw aan de Ubbergseveldweg, aan de rand van de stad en in de nabijheid van het châtelet
 waar Van der Bruggen 2 oktober 1863 is overleden In 1969 gaat dit gebouw in andere handen over en
 wordt het een internaat voor schipperskinderen
 305 *NS* 6 (1849) 6 8
 306 *a w* 5 (1849) 94, *a w* 6 (1849) 8, 16 Een voorbeeld van een vergelijkend examen in *a w* 7 (1851) 95 96
 307 Zie Bijlage V
 308 *a w* 6 (1849) 22 23, 32 en *a w* 7 (1851) 69
 309 *a w* 7 (1851) 69 Cf *a w* 6 (1850) 92 93
 310 *a w* 6 (1849) 7 8, *a w* 7 (1851) 69, 80, *a w* 8 (1852) 74 76
 311 *a w* 7 (1851) 80 Cf Nieuwe voorwaarden van april 1851, art 12, in AKN Opheffing van deze bepa-
 ling zal in 1891 veel stof doen opwaaien, daar velen daarin 'verroiling' van *De Klokkenberg* zien naar
 een opleiding van onderwijzers mede voor het openbaar onderwijs
 312 *NS* 8 (1852) 74 76
 313 J Brouwer, *a w*, passim
 314 *NS* 8 (1852) 74

IV, Hoofdstuk 1 (pp 132 158)

- 1 PGNC, 4 November 1848, nr 89
- 2 Boogman, *a w*, p 61
- 3 Ook diens toezegging van een bedrag van f 50,- voor de in Nijmegen te stichten Normalschool
 neemt hij in dank aan *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 9 Januari 1849, in ARA, 124 De
 toezegging is aanwezig in AKN
- 4 *DVCS* 9 (1855) 372 Cf *NS* 5 (1848) 9 10
- 5 pp 81 84
- 6 *DVCS* 9 (1855) 369, 371
- 7 *a w*, pp 376-378
- 8 *a w*, t a p Cf p 65
- 9 *a w*, t a p
- 10 *a w*, p 370 Cf *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 1 April 1848
- 11 *DVCS* 9 (1855) 369, 372
- 12 *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 1 April 1848
- 13 Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 1 Oct 1855, in RGP, 90, pp 202 205 Cf *Van der Brug-
 ghen aan Groen van Prinsterer*, 1 April 1848, *DVCS* 9 (1855) 370 374, *a w* 10 (1856) 297 298
- 14 *DVCS* 10 (1856) 298 Cf *NS* 6 (1850) 84 nt
 (dat hetgeen zij zoekt, bestaat, maar niet daar waar zij het zoekt)

15. DVCS 3 (1849) 21-22.
16. *a.w.* 9 (1855) 371.
17. Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 1 Oct. 1855, in: *RGP*, 90, p. 204.
18. *Groen van Prinsterer aan Van der Bruggen* 5 April 1848.
19. DVCS 3 (1849) 22 Cf J. Zwaan, *Groen van Prinsterer en de klassieke oudheid*, Amsterdam 1973, p. 417. De auteur volstaat met de mededeling, dat Van der Bruggen en Groen van Prinsterer daar langs elkaar heen spreken.
20. Ter adstructie van deze bewering dient het volgende. Op kerkelijk gebied ziet Van der Bruggen in de christelijke kerkgenootschappen, in het kerkelijk 'beginsel' en in de kerkelijke leer niet meer dan een vorm, respectievelijk van de christelijke kerk, het evangelisch beginsel en de leer van het evangelie. Verplichte zondagsviering, juridische handhaving van belijdenisgeschriften, alsook van organisatie en inrichting van een kerkgenootschap, en plichtmatige vervulling van liefdadigheidswerken beschouwt hij als kerkelijke vormen die het wezen van het christendom niet raken. Verplichtt voorschrijven van deze vormen wijst hij als wettisch van de hand. Op onderwijsgebied strijdt hij tegen handhaving van het beginsel van gemengdheid op de openbare school. Tegen de gemengde openbare school als zodanig heeft hij geen enkel bezwaar. Zelf ijvert hij voor onderwijs gebaseerd op het christelijk beginsel en voor de bijzondere school de eerste klasse als de daarvoor meest geschikte schoolvorm. Op politiek gebied verdedigt hij in eerste instantie het vrijheidsbeginsel. Dat beginsel beschouwt hij als de grondslag van het op te zetten politieke stelsel, met inbegrip van de regeringsvorm, het systeem van ministeriele verantwoordelijkheid, – waartegen hij vóór 1848 bedenkingen had –, de leer van de scheiding der drie machten en die van de volkssoevereiniteit alsook het parlement als volksvertegenwoordiging. Als warm voorstander van dat beginsel bestrijdt hij elke aantasting daarvan. De door hem gevoerde strijd op deze drie gebieden interpreteert Groen van Prinsterer – tot 1857 – als een strijd tegen de Hervormde Kerk, de gemengde openbare school en de liberale staat.
21. 'Beginsels zijn, gelijk het woord reeds te kennen geeft,' had Groen van Prinsterer geschreven, 'waarheden met welke eenig onderzoek begint. Erkende waarheden, die ten grondslag voor elke volgende redeneering worden gelegd. Doch deze waarheden kunnen zelve gevolgtrekkingen, en uit hooger waarheden afgeleid zijn. Zoo klimt men van hooger tot hooger beginselen op, tot dat men eindelijk de hoogste waarheden bereikt, ontwijfelbaar, doch onvatbaar voor ontleding en betoog, voorwerpen van geloof, maar van een geloof, dat het *begin* der wetenschap is. Deze heeten bij uitnemendheid beginsels; zij zijn in Gods wil en wezen gegrond'. Groen van Prinsterer, *Beschouwingen over Staats- en Volkerenregt*, I, p. 5; Van der Bruggen, *Eeds-leer*, p. 25, nt. 1. Cf. *Adv.* 5, pp. 1-5.
22. DVCS 9 (1855) 370.
23. Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 1 Oct. 1855, in: *RGP*, 90, p. 203.
24. *Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer*, 1 April 1848.
25. Zijn nicht Willemien Singendonck weet zich jaren later nog te herinneren, dat hij in die hoedanigheid 'menig echtpaar dat scheiden wilde weer tot verzoening (heeft) gebracht'. *De Varenhof*, p. 35.
26. *Arch. Pl. Sch. Comm.*, nr. 19.5127, d.d. 30 September 1851, in: GAN.
27. *Aanteekeningen op of Collectanea over de Openbaring van Johannes*, 44 pp., in: AKN.
28. In 1887 uit zijn schriftelijke nalatenschap gepubliceerd door zijn zwager Jhr. Mr. J.A. Singendonck, in: *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 24 (1887) 1-17.
29. J.A. Bornewasser, Koning Willem II, in: C.A. Tamse (ed.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis*, Alphen aan den Rijn 1979, pp. 292 en 298; J.H. van Stuijvenberg (ed.), *De economische geschiedenis van Nederland*, Groningen 1977, pp. 201, 208-209, 213, 218-219; Boogman, *a.w.*, pp. 9-14.
30. Haverkamp, *Gemeente-aangelegenheden*, pp. 4-5. *Statistisch overzicht van de loop der bevolking van Nijmegen 1818-1961* en de cijfers van de volkstelling, in: GAN.
31. *Uitvoering en beredeneerd Verslag van den toestand der gemeente Nijmegen in 1851*. Nijmegen 1852, pp. 70-93.
32. J.A.J. Meyer, *De geschiedenis van het Genootschap van In- en Uitwendige Zending*, z.p. 1934 pp. 94-95; M.C.T. van Lennep, *De ontwikkeling der inwendige zending in Nederland, 's-Gravenhage 1946*, pp. 36-40; O.G. Heldring, *Leven en Arbeid*, II, Leiden 1881, p. 285 nt.
33. Van der Bruggen aan Westhoff, 4 Aug. 1860, in: *MM* 18 (1926) nr. 7.
34. Van der Bruggen, O.G. Heldring en G. Willink, Het reddingsgesticht te Dusselthal, in deszelfs ontstaan, wezen en doel, in: DVCS 2 (1848) 1-24 (bijlage).
35. *NS* 1 (1845) 80-81 en 2 (1845) 32-39.
36. Zie voor Heldrings activiteiten betreffende 'Hoenderloo': Van der Hoeven, *Otto Gerhard Heldring*, pp. 56-71 en Heldring, *Leven en Arbeid*, I, pp. 99-101.
37. DVCS 4 (1850) 112, 278-279.

38. Van der Hoeven, *a.w.*, pp. 155-182, *Ernst en Vrede* 2 (1854) 403-404.
39. *Magdalena* 1 (1853) 49; Heldring, *Leven en Arbeid*, II, p. 276.
40. Van Druynen, *a.w.*, waarin ook het reglement is opgenomen
41. *Een brief uit het asyl Steenbeek en een antwoord van een Regtsgeleerde over de wetgeving op bordeelen, hoerery enz.*, Arnhem 1851. Cf. *DVCS* 5 (1851) 410.
42. Nader uitgewerkt in: (Uit de schriftelijke nalatenschap van Mr. J.J.L. van der Bruggen) Maria Magdalena, in: *Magdalena* 16 (1868) 1-13.
43. In zijn bespreking van deze brief en dit antwoord is A. de Pinto (1811-1878) het wel eens met het doel – de noodzakelijkheid van een wet – maar niet met de door Van der Bruggen bepleite middelen, in: *Themis*, 1852, dl. 13, pp. 308-311.
44. in: Réveil-Archief, d.d. 23 Januari 1856. Cf. *Amhemische Courant*, 28 Juni 1856 en *NRC*, 29 Juni 1856.
45. Circulaire van minister Godefroi d.d. 7 Juni 1860, in: *Alg. Politieblad*, 8 Juni 1860. Cf. Dertiende Verslag van Steenbeek, in: *Magdalena* 9 (1861); Van der Hoeven, *a.w.*, pp. 181-182.
46. *Nijmeegsche Courant*, 10 Januari en 7 Maart 1849; *PGNC*, 4 November 1848; Van Schevichaven, *Tw. Verv.*, pp. 22-24.
47. *PGNC*, 19 October 1844.
48. *Van der Bruggen aan L. van Haften*, 22 Januari 1849, in: Réveil-Archief; Verz.-Cnoop-Koopmans, nr. KL 8.
49. *Nijmeegsche Courant*, 7 September 1850; Van Druynen, *a.w.*, p. 198.
50. O.G. Heldring, *De jenever erger dan de cholera*, Arnhem 1838.
51. *DVCS* 3 (1849) 728-729.
52. Van der Bruggen, Iets over de matigheids-genootschappen, in: *DVCS* 4 (1850) 245-259 en 309-316.
53. *Waarom ik lid ben geworden van het Afschaffings-genootschap*, in AKN.
54. *DVCS* 4 (1850) 343-353; 441-450; 526-537; 596-610.
Cf. Wormser aan Groen van Prinsterer, 22 September 1849, in: *RGP*, 90, p. 32.
55. *DVCS* 4 (1850) 445.
56. Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 1 Oct. 1855, in: *RGP*, 90, p. 202.
57. *NS* 6 (1850) 65-69.
58. *DVCS* 3 (1849) 23-24.
59. N.a.v. zijn vertaling van R. Rothe, *Zur Orientirung uber die gegenwärtige Aufgabe der deutsch-evangelische Kirche*, 1852, in: AKN.
60. *NS* 6 (1850) 67.
61. *a.w.*, t.a.p. Het antwoord van Wormser in: *NS* 6 (1850) 73-75.
62. *DVCS* 3 (1849) 322-324.
63. *a.w.*, pp. 718-724 en *a.w.* 9 (1855) 365-378.
64. *a.w.* 4 (1850) 85-96; *NS* 6 (1849) 9-12. In een noot op p. 9 vermeldt Van der Bruggen, dat de redactie zich niet met het denkbeeld van Wormser kan verenigen. Zie voor de mening van Singendonck: *DVCS* 4 (1850) 10-11.
65. Van der Bruggen aan Wormser, 10 Julij 1849, in: Groen van Prinsterer, *Brieven van J.A. Wormser, I (1842-1852)*, Amsterdam 1874, pp. 108-110; *NS* 6 (1849) 17-20. Cf. *Aanteekening van eenen Jurist op Romeinen X:4*, passim.
66. *NS* 6 (1849) 17.
67. *a.w.*, t.a.p. Cf. Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 6 Dec. 1840, in: *RGP*, 114, pp. 353-354.
68. *NS* 6 (1849) 18.
69. Van der Bruggen aan Wormser, 10 Julij 1849, in: Groen van Prinsterer, *a.w.*, t.a.p. Cf. *NS* 6 (1849) 18-20, 36 en 43 nt.
70. Zie nt. 54.
71. *NS* 6 (1849) 20-22.
72. t.a.p.
73. t.a.p.
74. *a.w.*, p. 25.
75. *a.w.*, p. 28. Cf. pp. 25-27 en 35 nt. 1.
76. *DVCS* 4 (1850) 282-289.
77. *NS* 6 (1849) 33-36.
78. *a.w.*, p. 28.
79. *a.w.*, p. 33-36.
80. *a.w.*, p. 35, nt. 1.
81. *a.w.*, p. 36.

82. *a.w.*, t.a.p. Cf. *a.w.* 5 (1848/1849) 17-22, 73-78.
83. *NS* 6 (1849) 41-44. Cf. *a.w.*, p. 36.
84. Amsterdam 1848 (bundeling van artikelenreeks getiteld: *De Formulieren en het regt der Hervormde Gezindheid, a.w.*). Hierin (pp. 139-168) keert hij zicht tegen *Aanteekening van eenen Jurist op Romeinen X 4*.
85. *DVCS* 4 (1850) 608-610; Aen Mackay, *Een ernstig Antwoord op eene ernstige Vraag*, Amsterdam 1850.
86. *NS* 6 (1850) 71-72
87. *a.w.*, pp. 81-83. Het gepubliceerde is slechts een fragment van een brief van Mackay aan Van der Bruggen, d.d. 8 April 1850; Het antwoord van laatstgenoemde is van 17 April. Beide brieven in: Réveil-Archief, Verz.-Van der Bruggen.
88. *a.w.* 5 (1848/1849) 17-22, 73-78. In feite richt Van der Bruggen zich tegen plannen voor een onderwijs-wet waarin handhaving van het onwettig monopolie van de gemengde openbare school en de bijzondere school der tweede klasse centraal staat.
89. *a.w.* 6 (1850) 83-85 en aangehaald schrijven van 17 April aan Mackay.
90. Uitgewerkt in CT, 1 en 2. Aangezien deze opvatting buiten de werkelijkheid ligt, moet hij wel verkeerd begrepen worden.
91. *Briefwisseling Mackay-Van der Bruggen en Aant. Rom.*, pp. 670-812.
92. *NS* 5 (1849) 51.
93. G. Groen van Prinsterer, *Het Regt der Hervormde Gezindheid* Idem, *Adviezen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting van 1849*, Amsterdam 1850; Idem, *Adviezen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting 1849-1850*, dl. I, *September-Maart*, Amsterdam 1851, Idem, *Adviezen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting 1849-1850*, dl. II, *April-Augustus*, Amsterdam 1851
Mackay, *Staatkundige Bijdragen*, in: *DVCS* 4 (1850) 538-556, 611-632, 670-689.
94. *NS* 6 (1849) 41-44.
95. *DVCS* 4 (1850) 696-700.
96. *Van der Bruggen aan Mackay*, 17 April. Eerst wanneer uit de gedachte van volkssoevereiniteit ontkenning spreekt van de soevereiniteit Gods en van die van de vorst bij de gratie Gods, ziet Van der Bruggen daarin een streven van het volk zich aan God te onttrekken
Groen van Prinsterer zal gezien zijn overtuiging in 1857 inconsequent handelen, wanneer hij, de door God geroepene in de kamer, besluit deze kamer te verlaten en de roeping Gods naast zich neer te leggen.
97. *a.w.*, Cf. *Waarom was Mr. J. J. L. van der Bruggen tegen eene christelijk staatkundige partij?* (een in 1850 geschreven studie, door Singendonck uit de 'schriftelijke nalatenschap van Van der Bruggen' meegedeeld) in: *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 24 (1887) 798-815; ook opgenomen in Beets en Raabe, *Bloemlezing*, I, pp. 311-331.
98. *NS* 6 (1849) 43.
99. *a.w.*, t.a.p.; *a.w.* 7 (1850) 23-24. Cf. *a.w.* 6 (1849) 33-36.
100. *De Nederlander*, 24 Augustus 1850.
101. *a.w.*, t.a.p., *a.w.*, 20 Junij 1855. Behalve uit genoemde volgorde blijkt Groen van Prinsterers voorkeur voor de openbare school boven de bijzondere uit zijn opvatting, dat laatstgenoemd schooltype als alternatief voor de niet gemengde en de gemengde openbare school slechts surrogaat is en dat een goed ingerichte staatsschool bestand moet zijn tegen de concurrentie van de bijzondere.
102. *NS* 5 (1849) 49-55, 57-62; *a.w.* 6 (1849) 33-34
103. *DVCS* 1 (1847) 121-126. Cf. J. J. L. van der Bruggen, Een woord over het Katholicismus, in: *a.w.* 3 (1849) 375-378.
104. Kalmijn, *a.w.*, p. 179.
105. *a.w.*, pp. 105 en 117.
106. P. Hofstede de Groot, *De Zending in China volgens 't geen Dr K. Gützlaff den 18 April 1850 daarvan te Groningen mededeelde*, Groningen 1850, pp. 5-6 (in het vervolg afgekort: *De Zending in China*).
107. *a.w.*, pp. 51-52.
108. Voor zijn bezoek aan Arnhem: VLvH (Van Lijnden van Hemmen) in: *DVCS* 4 (1850) 701; aan Wageningen: Heldring, in: *a.w.*, pp. 718-724. Zie voor meer informatie: A. Goslinga, *Dr. Karl Gützlaff en het Nederlandsche Protestantisme in het midden der vorige eeuw*, 's-Gravenhage 1941, pp. 21-31. Herman Schlyter, *Der China-missionar Karl Gützlaff und seine Heimatbasis Studien über das Interesse des Abendlandes an der Mission des China-Pioniers Karl Gützlaff und über seinen Einsatz als Missionserwecker* (Studia Missionalia Upsaliensis XXX), Lund 1976.
Kenneth Scott Latourette, *A history of christian missions in China*, New York 1929.
109. Goslinga, *a.w.*, pp. 21-23.

110. Van Druynen, *a.w.*, p. 197, over de oprichting. Het reglement is hierin opgenomen. Cf. *PGNC*, 1 Mei 1850.
111. *a.w.*, t.a.p.
112. Goslinga, *a.w.*, p. 57.
113. Groen van Prinsterer, *Het Regt der Hervormde Gezondheid*, p. 98.
114. *a.w.*, pp. 182-183.
115. G. Groen van Prinsterer, *Het Parijsche Zendinggenootschap in Zuid-Afrika werkzaam, vooral ook in Nederland aanprijzenswaard*, 's-Gravenhage 1847.
116. *De Gids* 12 (1848) I, pp. 210-222.
117. *Iets uit de Geschiedenis van het Nederlandsche Zendinggenootschap, met een woord tegen Mr. G. Groen van Prinsterer*, Rotterdam 1848.
118. *Het Nederlandsche Zendinggenootschap*, 's-Gravenhage 1848. Cf. Goslinga, *a.w.*, pp. 19-20.
119. Hofstede de Groot, *De Zending in China*, pp. 39-42.
120. Gützlaff en de Groninger School, in: *DVCS* 4 (1850) 781-785.
121. *a.w.*, pp. 795-796.
122. (Van der Bruggen), *Afgeluisterd gesprek over de oprigting van een hulpgenootschap voor de evangelie-prediking in China*, Nijmegen 1850.
123. J. van der Werf, *Kerk en Christelyke vereniging*, Amsterdam 1960, p. 60.
124. I-XIII, Nijmegen 1852-1864 (in het vervolg afgekort: *China*). Voor het ontstaan ervan: *China*, I, pp. 63-66. Van dit tijdschrift bevinden zich in de bibliotheek van de Universiteit te Leiden de eerste negen jaargangen.
125. *China*, V, p. 110 nt. en p. 149.
126. *a.w.*, I, pp. 43-46.
127. *a.w.*, I, pp. 28-29; *a.w.*, III, pp. 82-83.
128. *a.w.*, V, p. 225; *a.w.*, VI, p. 90. Cf. *a.w.*, V, p. 85 nt. 5. Dit feest te Nijmegen is door Goslinga, *a.w.*, p. 85, over het hoofd gezien, wanneer hij stelt, dat het houden van zendingsfeesten in Duitsland niet ongewoon was, maar dat dit voorbeeld in Nederland, Zeist uitgezonderd, geen navolging vond zolang de Vereniging bestond.
129. *a.w.*, I, pp. 56-60; *a.w.*, III, p. 99; *a.w.*, IV, pp. 88-94.
130. *a.w.*, I, pp. 48-51, 115-120. Cf. *CNS* 16 (1850) 201, 227, 413.
131. *a.w.*, I, pp. 46-51.
132. Iets over Gützlaff en zijn werk, in: *China*, I, pp. 89-98. Zie ook: *a.w.*, pp. 99-120.
133. *China* I, pp. 121-142. Cf. *a.w.*, pp. 167, 174; *DVCS* 6 (1852) 332-333, 402-403.
134. *China*, I, pp. 185-215.
135. *a.w.*, p. 195 nt. en p. 205 nt. Cf. *a.w.*, de noten op pp. 197-199, 201 en 203; *a.w.*, II, p. 72; *a.w.*, IV, p. 208; *a.w.*, V, pp. 4, 75, 82, 84.
136. *a.w.*, I, p. 196 nt; *a.w.*, II, p. 246 nt.
137. *a.w.*, I, p. 195 nt., 206 nt. Cf. de noten in: *a.w.*, I, p. 248; *a.w.*, II, pp. 75, 115, 138, 139, 158, 246; *a.w.*, III, p. 137; *a.w.*, IV, pp. 208, 215; *a.w.*, V, p. 154 en *a.w.*, VI, pp. 20, 34, 57, 108, 116.
138. *a.w.*, I, pp. 142-143, 145-154. Cf. Goslinga, *a.w.*, p. 85.
139. Heldring, *Leven en Arbeid*, II, p. 192-194.
140. *China*, I, pp. 41-43.
141. *a.w.*, pp. 39-40 en *a.w.*, II, pp. 6, 123. Van 1851 tot 1854 krijgt hij zijn opleiding te Rotterdam; daarna werkt hij tot 1858 voor de vereniging in China.
142. *a.w.*, II, pp. 3-6; 27-31.
143. *a.w.*, III, pp. 58-67; *a.w.*, IV, pp. 101-106; *a.w.*, V, 142-150; *a.w.*, VI, 161-172. Cf. *a.w.*, VI, pp. 95-102.
144. *a.w.*, V, pp. 140-142.
145. *a.w.*, pp. 145-150. Neumann vertrekt in 1857 als predikant naar de V.S.
146. *a.w.*, VI, pp. 118-122.
147. *a.w.*, pp. 91-95, 117-118, 161-172. Cf. *Autobiographie van H.J. Koenen*, 2, 1854-1863, pp. 303-304, in: Réveil-Archief. In 1857 en 1858 zal Pauw dit examen moeten afleggen.
148. *a.w.*, V, pp. 114, 117-120.
149. *a.w.*, pp. 218-225 en *a.w.*, VI, p. 136.
150. *Van der Bruggen aan Koenen*, 14 Junij 1857, in: Réveil-Archief, Verz.-Van der Bruggen-Singendonck, nr. 3582; *China*, VII, pp. 117-203.
151. *China*, VI, pp. 154-155; *a.w.*, VIII, pp. 73-84, 93; *a.w.*, IX, pp. 71-76.
152. *a.w.*, VIII, pp. 71-97; *a.w.*, IX, pp. 69-97.

1. DVCS 4 (1850) 696-698; Wormer aan Groen van Prinsterer, 31 Mei 1850, in: Groen van Prinsterer, *Brieven van Wormser*, I, pp. 120-122.
2. NS 7 (1850) 1-6; *De Nederlander*, 2 Augustus 1850.
3. NS 7 (1850) 16.
4. *De Nederlander*, 29 Augustus 1850. Cf. NS 7 (1850) 4 nt.; *De Nederlander*, 17, 23, 24, 27 Aug. en 9 Sept. 1850.
5. NS 7 (1850) 23-24
6. (Van der Bruggen), CT, 5, pp. 17-18. Deze 'Vermittlungs' theologen zoeken naar een synthese tussen het traditionele geloofsleven en de wetenschappelijke kritiek, tussen gezag en eigen religieuze ervaring en tussen het goddelijke, het bovennatuurlijke, en het menselijke, het natuurlijke in het christendom. Zij ijveren voor samenwerking tussen christenen uit verschillende kerkgenootschappen en voor vereniging van kerkgenootschappen. Ze staan dicht bij de liberale theologie dan bij die van de orthodoxie. Tot hen behoren ook R. Rothe (1799-1867) en de Deense theoloog H.L. Martensen (1808-1864). Werken van hun hand heeft Van der Bruggen ook met instemming gelezen.
7. *De Nederlander*, 28 Sept. 1850. Cf. *De Nederlander*, 5 Sept., 23, 31 Oct. 1850, 17 Maart, 20 Junij 1855; DVCS 6 (1852) 314-316.
8. *Notulen van het verhandelde bij de Staten van Gelderland gedurende de zomer- en wintervergadering van het jaar 1850*, Arnhem 1850, pp. 141-142 (in het vervolg afgekort: *Notulen St. v. Geld.*). Cf. PGNC, 2, 16, 26 Oct. 1850; *Het Vrije Volk*, 5 Juni 1954.
9. *Notulen St. v. Geld.*, p. 79.
10. *a.w.*, pp. 175-184, 187-188.
11. *Arnhemse Courant*, 30 Oct., 3 Nov. 1850.
12. *Notulen St. v. Geld.*, pp. 190-196, 344-348; *De Nederlander*, 2, 4 Nov. 1850; PGNC, 9 Nov. 1850.
13. *De Nederlander*, 8, 18, 20 Febr. 1851; *Arnhemse Courant*, 25 Febr. 1851.
14. *Notulen St. v. Geld. van het jaar 1851*, Arnhem 1851, pp. 67-69, 205-215, 318; PGNC, 22 Maart, 19 April, 26 Julij 1851.
15. *Van Druynen, Kronijk van Nijmegen*.
16. *Arnhemse Courant*, 13 Sept. 1851; PGNC, 13 Sept. 1851; Van Druynen, *a.w.*; *Van der Bruggen aan Jhr. Mr. H.A.M. Asch van Wijck*, lid prov. staten van Utrecht, 1 Mei 1852, in: Verz.-Asch van Wijck, Réveil-Archief.
Op grond van dit oordeel vraagt en krijgt hij ontslag als voorzitter van de schoolcommissie.
17. Nijmegen 1852.
18. Is Nederland nog te verdedigen?, in: *Militaire Spectator*, 2e serie, III, 1847; W.J. Knoop, De verdediging van Nederland in 1672 en 1673, in: *De Gids* 15 (1851) II, pp. 129-171, 304-340, 415-462. De 'Oud-Soldaat', de oud-officier Stieltjes, wordt de militaire expert onder de liberalen, Knoop brengt het tot generaal.
19. Van Schevichaven en Weve, *a.w.*, p. 5.
20. Het verzoekschrift is opgenomen in: PGNC, 10 April 1852.
21. Van der Bruggen, *Iets*, p. 8
22. *a.w.*, p. 7.
23. *a.w.*, p. 10.
24. Verzoekschrift, in *a.w.*, t.a.p.
25. *Iets*, pp. 17-18.
26. H.T. Colenbrander, Thorbecke's Geldersche Reis, in: *De Gids* 96 (1932) IV, pp. 352-368; PGNC, 31 Julij 1852; W. Verkade, *Thorbecke als Oost-Nederlands Patriot* (Gelderse Historische Reeks, IV), Zutphen 1974, pp. 200-202; Van Assen aan Groen van Prinsterer, Julij-Sept 1851, in: RGP, 90, pp. 106-107.
27. Van der Bruggen, *Iets*, p. 19. Cf. PGNC, 14 April 1852.
28. *Iets*, pp. 11 en 23.
29. *a.w.*, p. 24.
30. *Notulen St. v. Geld. gedurende de zomervergadering van het jaar 1852 en de buitengewone vergadering van den 5den October 1852*, Arnhem 1852, pp. 40-42, 83-88, 149-153; PGNC, 10, 21 Julij 1852.
De haven wordt in december 1853 geopend.
31. Boogman, *a.w.*, pp. 109, 123-133. Van Welderen Rengers, *a.w.*, pp. 87-109.
32. Boogman, *a.w.*, p. 136.
33. Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 83.
34. G.J. Mulder aan F.A. van Hall, 13 Oct. 1855, in: RGP, 90, p. 935.

35. Verkade, *a.w.*, pp. 9, 202-213.
36. *NS* 8 (1851) 17-18.
37. *Zutphensche Courant*, 7, 14, 21 Mei, 4 Junij 1853.
38. *De Nederlander*, 10, 13, 20 Mei 1853.
39. W. van Lijnden aan Groen van Prinsterer, 10 Mei 1853, in: *RGP*, 90, p. 122.
Van Lijnden zegt hier over Van der Bruggen: 'hij is zeer ligt te influenceren'; een opmerkelijke beoor-
deling van Van der Bruggen door zijn vriend en collega. Kennelijk ziet hij Van der Bruggen's toenade-
ring tot de Groningers en de liberalen aan voor verwijdering van de confessionelen en de anti-revoluti-
onairen, en omgekeerd. De mogelijkheid bestaat, dat Groen van Prinsterer, voorgelicht door Van Lijn-
den, heeft aangenomen dat Van der Bruggen een gemakkelijk bespeelbaar instrument zou zijn.
40. Th. van Tijn, *The Party Structure of Holland and the Outer Provinces in the Nineteenth Century*, in:
J.S. Bromley and E.H. Kossmann (eds.), *Britain and the Netherlands*, IV, The Hague 1971, pp. 189, 198.
Van Tijn rekent 8 anti-revolutionairen, Groen van Prinsterer 7, De Bruyne, *a.w.*, I, p. 367, 8 tot 12.
Cf. Boogman, *a.w.*, pp. 137 en 182 nt 12.
41. *Autobiographie Jhr. mr. P.J. Elout van Soeterwoude*, p. 55, in: *Verz.-Elout van Soeterwoude*, afd. E, nr. 1,
Réveil-Archief.
42. *Handelingen Tweede Kamer, zitting 1853-1854, Junij 1853 - September 1853*, 's-Gravenhage 1854, pp. 25-
30. Cf. *Arnhemsche Courant*, 30 Junij 1853; *DVCS* 8 (1854) 90-92.
43. *Handelingen, zitting September 1853 - September 1854*, 's-Gravenhage 1854, pp. 119-120, 125-131, 439-
440; *DVCS* 8 (1854) 447.
44. *Handelingen, Junij 1853 - September 1853*, pp. 209-211.
45. *a.w.*, p. 169. Cf. Van Lijnden aan Groen van Prinsterer, 31 Jan. 1854, in: *RGP*, 90, p. 149.
46. *China*, V, p. 3; *a.w.*, VI, p. 110 nt.
47. *PGNC*, 2 Febr. 1850.
48. *Handelingen, zitting Sept. 1853 - Sept. 1854*, p. 214.
49. *a.w.*, pp. 331-332. Cf. *De Nederlander*, 12 Dec. 1853; *DVCS* 8 (1854) 526.
50. *Handelingen, zitting Sept. 1853 - Sept. 1854*, p. 278. Cf. *a.w.*, pp. 807-808, 816-817, 843, 863-868.
51. *a.w.*, *zitting Junij 1853 - Sept. 1853*, pp. 53-56, bijlage, pp. 147-151. Cf. *a.w.*, bijlage, pp. 162-165, 336.
52. *a.w.*, *zitting Sept. 1853-Sept. 1854*, pp. 42-45, 70.
53. *a.w.*, pp. 370-377.
54. *a.w.*, pp. 584-586, 602-603, 609.
55. Van der Bruggen aan G.C.J. van Reenen, 3 Mei 1853, Copie, blijkens Réveil-Archief; op verzoek van
Van der Bruggen met toestemming van Van Reenen door A.G.A. van Rappard aan Van der Bruggen,
18 Aug. 1857, gezonden; opgenomen in: *RGP*, 90, pp. 935-938; Goslinga, *Het conflict Groen - Van
der Bruggen opnieuw bezien*, *a.w.*, pp. 289-292.
56. *Handelingen, zitting Sept. 1853 - Sept. 1854*, pp. 256-258.
57. *a.w.*, p. 261. Cursivering van mij. Van der Bruggen ziet over het hoofd, dat deze overeenstemming tus-
sen hem en Groen van Prinsterer op een wederzijds misverstand berust; met dezelfde woorden druk-
ken zij verschillende bedoelingen uit.
58. Vos, *Groen van Prinsterer en zijn tijd*, I, p. 453, nt. 1; *a.w.*, II, p. 147-148.
59. Weststrate, *a.w.*, pp. 978-979.
60. Ingezien door Kruidenier, *a.w.* 4 (1976) 8.
61. *Handelingen*, p. 261.
62. *a.w.*, p. 262. De *NRC*, 30 Junij 1856, heeft daarin gelezen, dat Van der Bruggen pleit voor een anti-re-
volutionaire leerstoel in Utrecht.
63. *Handelingen*, pp. 372, 625-626.
64. *a.w.*, pp. 745-785, 955-961.
65. *a.w.*, pp. 1065-1068.
66. *Zutphensche Courant*, 3 Junij 1854. Cf. *a.w.*, 10, 17 Junij en 1 Julij 1854.
67. *Arnhemsche Courant*, 29 Mei 1854. Cf. *a.w.*, 8 Junij 1854.
68. *De Nederlander*, 8 Junij 1854. Cf. *a.w.*, 29 Mei en 12 Junij 1854.
69. *Arnhemsche Courant*, 21 Junij 1854.
70. *De Nederlander*, 1 Julij 1854. Cf. *a.w.*, 24 Aug. 1854.
71. *Provinciaal Drentsche Courant*, 19 Aug. 1854.
72. *DVCS* 9 (1855) 20-22.
73. Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 15 Junij 1854, in: *HOW*, pp. 1-2.
74. d.d. 22 Junij 1854, in: *HOW*, pp. 5-6.
75. Cf. *De Nederlander*, 24 Julij 1854; *DVCS* 8 (1854) 522-524, 671; *a.w.* 9 (1855) 104.

76. *De Nederlander*, 13 Oct. 1854. Cf. *a.w.*, 17, 19, 21 Oct. en 23 Nov. 1854.
77. Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 13 Oct. 1854, in: *HOW*, pp. 6-8.
78. *a.w.*, t.a.p.
79. *DVCS* 9 (1855) 365-378, 396-400.
80. *De Nederlander*, 9, 12, 13, 15, 18 Jan. 1855.
81. *a.w.*, 19 Jan. 1855. Cf. *a.w.*, 17 Maart en 20 Junij 1855; *NS* 3 (1847) 66 nt.
82. *DVCS* 10 (1856) 298.
83. *Zesde Verslag Klokkenberg*, Nijmegen 1855, pp. 25-30; *Zevende Verslag Klokkenberg*, Nijmegen 1856, pp. 11-12.
84. *DVCS* 10 (1856) 293-294.
85. Groen van Prinsterer doet op: Van der Bruggen, Studiën over het Verlossingsbegrip, in: *Ernst en Vrede* 2 (1854) 353-384; 3 (1855) 341-403.
86. Kruidenier, *a.w.*, pp. 8-9, heeft abusievelijk zes brieven geteld en voorts gemeend dat dit de eerste gedachtenwisseling was over het verschil in visie tussen Van der Bruggen en Groen van Prinsterer alsmede dat die op aandrang van Groen van Prinsterer tot stand was gekomen.
87. *DVCS* 10 (1856) 283-309; ook opgenomen in: Beets en Raabe, *Bloemlezing*, II, pp. 69-93.
Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 1 Oct. 1855 alsmede diens antwoord van 10 Oct. 1855, in: *RGP*, 90, pp. 202-205, 877-878.
Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 24 Sept. 1855, in: *HOW*, p. 11.
Cf. *CNS* 22 (1856) 244-245; Kemink aan Groen van Prinsterer, 4 Oct. 1855 (over opheffing van de Normaalschool), in: *RGP*, 90, pp. 205-206.
88. *DVCS* 10 (1856) 203.
89. *a.w.*, pp. 307-308.
90. H.J. Koenen aan Groen van Prinsterer, 22 Sept. 1855, in: *RGP*, 90, pp. 200-201.
91. Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 24 Sept. 1855, in: *HOW*, p. 11.
92. Groen van Prinsterer aan Van der Bruggen, 27 Sept. 1855, in: *RGP*, 90, p. 201.
93. Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 1 Oct. 1855, in: *RGP*, 90, pp. 202-205.
94. *DVCS* 9 (1855) 365-378, 396-400.
95. Cf. *Van der Bruggen aan ds. N.H. de Graaf* (1823-1886), te Apeldoorn, gehuwd met een dochter van J.L. Gregory Pierson, 19 Nov. 1855 en 1 Jan. 1856, in: *Verz.-N.H. de Graaf, Réveil-Archief*.
96. *DVCS* 10 (1856) 781.
97. Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 154.
98. G. Groen van Prinsterer, *De Tweede Kamer en de Verzoekschriften of de beraadslaging van 28 April 1856, met Bijlagen en Aanteekeningen toegelicht*, Utrecht 1856, pp. 65-68 alsook in: *DVCS* 10 (1856) 569-572.
99. Groen van Prinsterer, *Adviezen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, II, pp. 141-142.
Cf. Oosterlee, *a.w.*, p. 152, nt. 1; Van Egmond, *a.w.*, p. 112, nt. 1.
100. *Heldring aan Van der Bruggen*, 18 Junij 1857, in: *AKN*; opgenomen in: *RGP*, 90, pp. 953, 954.
Cf. Honders, *a.w.*, pp. 41-43, 154-162. Op p. 162 heeft Honders abusievelijk aangenomen dat Van der Bruggens brief van 1 Jan. 1856 gericht was aan Heldring. Dit moet zijn aan N.H. de Graaf (Cf. nt. 95).
101. Chantepie de la Saussaye keert zich tegen een deistische school. Cf. Oosterlee, *a.w.*, t.a.p.
Heldring is in het algemeen voor splitsing, maar in het bijzonder voor christendom op de openbare school.
102. *DVCS* 10 (1856) 574-577.
103. Groen van Prinsterer, *Over het Ontwerp van Wet op het Lager Onderwijs*, pp. 139-140.
J. de Bosch Kemper, *Open Brief aan Mr. G. Groen van Prinsterer*, Amsterdam 1857, pp. 10-11.
Smit, *a.w.*, pp. 112-114.
104. Raabe, *a.w.*, p. 155; Smit, *a.w.*, t.a.p.
Van Lijnden herinnert zich, dat Van der Bruggen 'iets anders, iets beters' zou geven dan Van Reenen.
Van Lijnden aan Van der Bruggen, 17 Febr. 1858, in: *AKN*; *RGP*, 90, pp. 958-959.
105. Deze meesterlijke bestrijding van de illusie van Groen van Prinsterer dat Van der Bruggen in zijn adres tegen de gemengde school gepetitioneerd zou hebben, in: De Bosch Kemper, *Open Brief en Replik aan Mr. G. Groen van Prinsterer*, Amsterdam 1857. De reactie van Groen van Prinsterer in: *Antwoord aan Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper*, 's-Gravenhage 1857; *Dupliek aan Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper*, 's-Gravenhage 1857.
106. De Bosch Kemper, *Open Brief*, pp. 11-12.
107. Raabe, *a.w.*, pp. 154-157;
Smit, *a.w.*, pp. 111-115;
Oosterlee, *a.w.*, pp. 154-155;

- Van Egmond, *a.w.*, pp. 93-94, 111-112.
108. (Van der Bruggen), CT, 6; in: Beets en Raabe, *a.w.*, p. 242 nt.
 109. d.d. 29 Mei 1856, in: AKN; RGP, 90, pp. 940-941.
 110. Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 149. De Kock aan Groen van Prinsterer, 18 Mei 1856, in: ARA, 124.
 111. Het 'Advies' van 23 Mei 1856 alsmede 'Missive' in: *HOW*, pp. 18-26.
 112. Blijkens *De Kock aan Groen van Prinsterer*, 26 Mei 1856, in: ARA, 124, heeft de koning diens reactie als een weigering opgevat.
 113. d.d. 27 Mei 1856; Boogman, *a.w.*, pp. 157-160.
 114. De Vries, *Overgrootvader Koning Willem III*, p. 119.
 115. *Singendonck aan Van der Bruggen*, 29 Mei 1856.
 116. Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 149 nt.
Over Simons: NNBW, V, kol. 745, over Vrolik: *a.w.*, III, kol. 1365 en over Forstner van Dambenoy: *a.w.*, III, kol. 411.
 117. d.d. 28 Mei 1856, in: Réveil-Archief. Cf. *De Kock aan Van der Bruggen*, 30 Mei 1856, in: AKN.
 118. d.d. 29 Mei 1856.
 119. *Aantekeningen Groen van Prinsterer*, in: ARA, 124 en 82.
 120. Cf. Heldring aan Groen van Prinsterer, 14 Junij 1856, in: RGP, 90, p. 233.
 121. *Singendonck aan Van der Bruggen*, 3 Junij 1856, in: AKN en in: RGP, 90, pp. 941-942.
 122. *Singendonck aan Groen van Prinsterer*, 2 Junij 1856, in: RGP, 90, p. 229. Cf. *Ons Tijdschrift* 18 (1913) 8.
 123. *Singendonck aan Van der Bruggen*, 3 Junij 1856.
 124. *De Kock aan Van der Bruggen*, 3 Junij 1856, in: AKN; Copie, in: Verz.-Van der Bruggen, Réveil-Archief.
 125. *HOW*, p. 35; *Ons Tijdschrift* 18 (1913) 9-10.
 126. *Singendonck aan Groen van Prinsterer*, 5 Junij 1856, in: RGP, 90, p. 230; *Ons Tijdschrift*, t.a.p.
 127. Boogman, *a.w.*, pp. 158-160.
 128. *Notulen Ministerraad*, Mei 1856, in: ARA.
J.G. Gleichman, *Mr. F.A. van Hall als minister. Mededeelingen en Herinneringen*, Amsterdam 1904, pp. 219-223 en 233.
 129. *HOW*, pp. 17, 30, 36-38; RGP, 90, p. 226; DVCS 10 (1856) 574. In juli brengt Leiden Groen van Prinsterer in de kamer.
 130. Groen van Prinsterer, *Brieven van Wormser*, II, (1853-1862), 1e afl., 7 Junij 1856, pp. 194-195.
T.D. Smid, Eenige mededeelingen over de Amsterdamsche Kiesvereëning 'Nederland en Orange' en het Réveil, in: *A.R. Stk.* 14 (1940) 180-181.
 131. *Aantekeningen Groen van Prinsterer*.
 132. *HOW*, pp. 31-33.
 133. *Aantekeningen Groen van Prinsterer*.
 134. J. de Bosch Kemper, *Anthon Gerard Alexander Ridder van Rappard, de ontwerper en verdediger van de schoolwet van 1857, uit zijn dagboek en nagelatene aantekeningen geschetst*, Amsterdam 1870 (in het vervolg afgekort: *Van Rappard*), p. 73; *Handelingen, zitting 15 Sept. 1856 - 26 Aug. 1857*, p. 25.
 135. *HOW*, pp. 34-35, 105.
 136. *a.w.*, t.a.p.
 137. Pierson, *a.w.*, p. 33; Boogman, *a.w.*, pp. 78, 153, 161.
 138. Van Egmond, *a.w.*, pp. 134-135.
 139. *HOW*, p. 35.
 140. *a.w.*, pp. 102 en 106.
 141. *a.w.*, pp. 49 en 97.
 142. *a.w.*, p. 102.
 143. *Aantekeningen Groen van Prinsterer*; *HOW*, pp. 35-36,
Over A.G.A. van Rappard: NNBW, IV, kol. 1114.
 144. *HOW*, pp. 35 en 105.
 145. De Bosch Kemper, *Van Rappard*, t.a.p.
Cf. *Handelingen*, pp. 24-25; *Van Rappard aan Van der Bruggen*, 16 Junij 1856, in: AKN.
 146. Groen van Prinsterer verkeert in de mening, dat Van der Bruggen ten einde raad zijn mandaat neerlegt.
Aantekeningen Groen van Prinsterer.
 147. Nota van *Van Rappard aan Van der Bruggen*, 19 Sept. 1856, in: Verz.-Van der Bruggen, Réveil-Archief.

- 148 *Aantekeningen Groen van Prinsterer*, inzonderheid band 82, *Aantekeningen Van der Bruggen*, in Réveil-Archief
Over W L F C van Rappard *NNBW*, IV, kol 1115
- 149 De Bosch Kemper, *Van Rappard*, p 75,
Van der Bruggen aan de koning, 21 Junij 1856, in Réveil-Archief en in *RGP*, 90, pp 942-943
- 150 De Bosch Kemper, *Van Rappard*, t a p
- 151 Tegenover de regeringsgezinde bladen zoals *De Fakkel* (groot-protestants en anti-papistisch) en *De Ba zuin* (van afgescheidenen) staan de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en de *Arnhemsche Courant* (beide liberaal), *De Tijd* en *CNS* (beide katholiek) en de *Amsterdamsche Courant* alsook het *Algemeen Handels blad* (beide gematigd liberaal)
- 152 *CNS* 22 (1856) 204, 205, 228-230, 244-246, 253, 316-317,
Arnhemsche Courant, 28 Junij 1856,
NRC, 29 Junij en 1 Julij 1856,
Algemeen Handelsblad, 1, 2 Julij 1856
- 153 *HOW*, pp 50-56
RGP, 90, pp 234-236,
Van Assen aan Van der Bruggen, 5 Sept 1856, in AKN,
Van der Bruggen aan Da Costa, 4 Julij en 9 Aug 1856, in Verz -Da Costa, Réveil-Archief
- 154 J J van Oosterzee (Rotterdam) aan Groen van Prinsterer, 26 Junij 1856, in *HOW*, pp 51-52,
J L Gregory Pierson aan *Van der Bruggen*, 24 Junij 1856 en *N Beets aan Van der Bruggen*, 25 Junij 1856, in AKN en *RGP*, 90, p 944
- 155 Van Assen aan Groen van Prinsterer, Junij 1856, in *HOW*, pp 54-56,
Van Assen aan Groen van Prinsterer, 18 Aug 1856, in *a w*, pp 68-69,
H J Koenen aan Groen van Prinsterer, 25 Junij 1856, in *RGP*, 90, pp 229 en 235 alsook 16 Aug 1856, in *HOW*, pp 66-68
- 156 *DVCS* 11 (1857) 24-26
- 157 *Chantepie de la Saussaye aan Van der Bruggen*, 24 Junij 1856, in AKN en in *RGP*, 90, pp 943-944,
Beets aan Van der Bruggen, 25 Junij 1856
- 158 Circulaire 'Normaalschool te Nijmegen', 11 Julij 1856, in AKN, opgenomen in *DVCS* 11 (1857) 137-138
Stoop zal tot zijn dood in 1891 deel uitmaken van de directie *Drie en Veertigste Verslag Klokkenberg*, Nijmegen 1891, pp 3-8
- 159 *Papieren betrekking hebbende op de rechterlyke loopbaan van Van der Bruggen*, Réveil-Archief
- 160 *PGNC*, 30 Julij en 2 Aug 1856,
Van Lynden aan Groen van Prinsterer, 4 Aug 1856, in *HOW*, pp 60-61
- 161 *Papieren betrekking hebbende op de rechterlyke loopbaan*
- 162 *Notulen Ministerraad*, 1-4 Julij 1856,
De Bosch Kemper, *Van Rappard*, pp 75-76
- 163 Van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 25 Junij 1856, in *HOW*, pp 47-48
Het antwoord van Groen van Prinsterer, 30 Junij 1856, bevat geen reactie, in AKN
- 164 Rede Van der Bruggen, 4 Dec 1856, in de kamer, in *Handelingen*, p 327
Cf Troonrede en algemene beschouwingen, in *a w*, pp 37, 172, 200-201
- 165 Laatstelijk Boogman, *a w*, p 163
- 166 *Algemeen Handelsblad*, 7 Julij 1856,
Amsterdamsche Courant, 7, 8, 20 en 21 Julij 1856,
Anonymus, *Een nationaal ministerie Eene stem uit het volk tot het volk*, Amsterdam 1856
- 167 Groen van Prinsterer, *Brieven van Mr Isaac da Costa*, III, p 40
- 168 De optreding van het nieuwe Ministerie, in *Ernst en Vrede* 4 (1856) 299-309
Cf *HOW*, pp 40-43, 62-63, 77 82, 84-85,
Groen van Prinsterer, *a w*, pp 51-59
- 169 Groen van Prinsterer, *a w*, t a p
Cf *HOW*, p 77
- 170 Voor Mackay *DVCS* 11 (1857) 83-85 en *RGP*, 90, p 239
Voor Wormser Groen van Prinsterer, *Brieven van Wormser*, II, 1e afl, p 199
De Geer van Jutfaas aan Groen van Prinsterer, 13 Julij 1856, in *HOW*, pp 57-59
Groen van Prinsterer *Brieven van Mr Isaac da Costa*, III, t a p
Voor Singendonck *HOW*, pp 73-74, 76-79
- 171 *NNBW*, IX, kol 882

172. *a.w.*, V, kol. 322.
173. *Amsterdamsche Courant*, 7 Aug. 1856;
Algemeen Handelsblad, 8 Aug. 1856;
Arnhemse Courant, 4 Aug. 1856.
Voor de gebroeders Van Nispen: *NNBW*, I, kol. 1381 en *a.w.*, VIII, kol. 1223
174. *HOW*, p. 62.
175. *Nederlandsche Staats-Courant*, 26 Julij 1856;
Amsterdamsche Courant, 28 Julij 1856;
Algemeen Handelsblad, 28 Julij 1856;
PGNC, 30 Julij 1856
Het resultaat van dit onderzoek is niet te achterhalen.
176. Van Schevichaven en Weve, *a.w.*, pp. 6-7.
PGNC, 30 Julij 1856;
Amsterdamsche Courant, 29 Julij 1856;
Arnhemse Courant, 28 Aug. 1856.
177. C.J.A. Heijdenryck, *Nijmegen als vesting of bruggenhoofd*, 's-Gravenhage 1867, p. 4.
178. *Amsterdamsche Courant*, 27 Aug. 1856;
Algemeen Handelsblad, 22 Julij 1856;
Arnhemse Courant, 28 en 29 Aug. alsook 6 Sept. 1856.
179. *Beets aan Van der Bruggen*, 17 Sept. 1856, in: *AKN* en *RGP*, 90, p. 945.
180. Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 156.
181. Voor het hiernavolgende is gebruik gemaakt van: *Handelingen* en De Bosch Kemper, *Van Rappard*, pp. 75-79.
182. *Handelingen*, pp. 24-26; met behulp van eerdergenoemde nota *Van Rappard aan Van der Bruggen*, 19 Sept. 1856.
183. H. Dooyeweerd, Hzn., *De ministerraad in het Nederlandsche staatsrecht*, Amsterdam 1917, pp. 261-262, nt. 2.
184. Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 155.
185. *Handelingen*, pp. 46¹-46³.
186. *a.w.*, p. 37.
187. De Bosch Kemper, *a.w.*, p. 77
188. *Notulen Ministerraad*, 26 Sept. 1856.
189. *Handelingen*, pp. 47-50.
190. *a.w.*, pp. 50-51.
191. *HOW*, p. 85.
192. *Handelingen*, pp. 171-172 (22 November 1856).
193. *a.w.*, pp. 172-174. Cf. *HOW*, pp. 49, 97-98.
194. *Handelingen*, pp. 193-194.
195. *a.w.*, pp. 197-201.
196. *a.w.*, p. 230. Van der Bruggen is niet – gelijk De Bruyne, *a.w.*, II, p. 113, meent – van ethisch-irenisch ethisch-liberaal geworden. Cf. Smit, *a.w.*, p. 143.
197. *HOW*, pp. 98-99.
198. *Van Lynden aan Van der Bruggen*, 26 Nov. 1856, in: *AKN* en in: *RGP*, 90, pp. 945-946.
199. *Beets aan Van der Bruggen*, 28 Nov. 1856, in: *AKN* en *RGP*, 90, p. 946.
200. *Chantepe de la Saussaye aan Van der Bruggen*, 30 Nov. 1856, in: *AKN* en *RGP*, 90, pp. 946-947.
201. *DVCS* 10 (1856) 248, 301-302, 306, 379-390, 392-402.
Cf. *HOW*, pp. 92-94.
202. *HOW*, pp. 101-110.
203. *Handelingen*, pp. 230-231, 239-243, 247, 258, 262-263.
Cf. L.J. van Rhijn aan Groen van Prinsterer, 1 Febr. 1857, in: *RGP*, 90, pp. 258-259.
204. *Handelingen*, pp. 326-330.
Cf. *a.w.*, p. 243 alsmede Van der Bruggens rede van 19 Dec. 1856, in: *a.w.*, pp. 542-544.
205. *a.w.*, pp. 331-332. Cf. *a.w.*, pp. 546-547.
206. *Notulen Ministerraad*; De Bosch Kemper, *a.w.*, pp. 79-80.
207. In: Verz.-Van der Bruggen, Réveil-Archief; bedoeld voor de ministerraad.
Cf. *RGP*, 90, pp. 938-940.
208. *Simons aan Van der Bruggen*, vóór 20 Dec. 1856, in: *AKN* en *RGP*, 90, p. 947.
Van der Bruggen aan Simons, 20 Dec. 1856, in: Réveil-Archief en *RGP*, 90, p. 948.

- 209 *Briefwisseling Simons – Van der Bruggen*, 28 Dec. 1856, 4, 11, 15, 22 Januari 1857, in: AKN en RGP, 90, pp. 949-953.
210. J. Zwart, *A. J. Duymaer van Twist. Een historisch liberaal staatsman. 1809 1887*, Utrecht 1939, pp. 10-20, 140, 213
211. Zijn opvolger is: Mr. M. Wiardi Beckman (1793-1863), *NNBW*, I, kol. 271, sedert 1841 raadsheer van het provinciaal gerechtshof van Noord-Holland. Cf. De Bosch Kemper, *a.w.*, p. 82.
- 212 Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 172
213. *Handelingen*, p. 1073 Cursivering van mij.
- 214 Cf. Bolkestein, *a.w.*, p. 36
- 215 Ph J. Idenburg, *Schets van het Nederlandse Schoolwezen*, Groningen 1960, pp. 34-38, 66-74.
- 216 Vijf vlugschriften van Groen van Prinsterer:
Eenzelvigheid van het ontwerp met dat van 1856,
Eenzelvigheid van het voorlopig verslag der Tweede Kamer met dat van 1856,
Gevaar en onrecht eener vrije werkzaamheid op de gemengde school van den Christelijken faktor,
Verloochening van antecedenen,
De schadelijke werking der individualistische theorie in het politiek overleg zichtbaar, uitgegeven gedurende de maanden April en Juni 1857, nadien opgenomen in gebundelde uitgave: *Over het Ontwerp van Wet op het Lager Onderwijs*, bestreden door De Bosch Kemper
 Cf. *Briefwisseling Van der Bruggen – Groen van Prinsterer*, 8 en 9 April 1857, in: AKN, omslag: Correspondentie van Groen van Prinsterer *Eheu*.
 Hierin is tevens opgenomen een schrijven van Singendonck aan Van der Bruggen, 9 April 1857
217. *Heldring aan Van der Bruggen*, 18 Juni 1857, in: AKN en RGP, 90, pp. 953-954.
 Cf. *DVCS* 11 (1857) 465-468, 748-761. Hierin is opgenomen een brief 'van eenen vriend' (Singendonck). Singendonck aan Groen van Prinsterer, 21 Maart en 13 Mei 1857, in: *HOW*, pp. 144-146, 166-167.
Beets aan Van der Bruggen, 27 Dec. 1856, 30 Juni 1857, in: AKN en RGP, 90, pp. 948-949, 954
 De Bosch Kemper, *Regeringsbeginselen*.
 Idem, Het godsdienstig staatkundig verschillend standpunt van den tegenwoordigen Minister van Justitie en den Heer Groen van Prinsterer, I-IV, in: *Volksblad*, 17 Dec. 1856, 28 Jan., 4 Febr., 18 Febr., 22 April 1857.
 Idem, De beginselen van den Minister van Justitie; Konstitutionele beginselen; De politieke rigting van het Kabinet, De onderwijskwestie, I-III; Een laatste woord over de konceptwet op het onderwijs alsook briefwisseling Groen van Prinsterer – De Bosch Kemper, in: *Amsterdamsche Courant*, resp. 9, 13 Dec. 1856; 1, 2 Febr., 10, 12 Maart, 16 April, 2 Juli; 7, 9 Juli 1857
 Idem, *De Tijdenragen over de afscheiding en vereeniging van Staat, Kerk en School in betrekking tot de levensbeginselen van het Christendom. Een verzameling van opstellen*, Amsterdam 1856, pp. 89-102, 148-149, 214-215
De Bosch Kemper aan Van der Bruggen, 15 Juli 1857, in: AKN.
- 218 *Handelingen*, pp. 1112¹-1112⁴.
- 219 *a.w.*, pp. 1113-1116
220. *a.w.*, pp. 1124¹-1124⁴.
- 221 *a.w.*, p. 1120.
222. Al ontbreekt de kracht, de goede wil valt te prijzen *a.w.*, pp. 1130-1132.
 Cf. *Notulen Ministerraad*, 7 Juli 1857
- 223 Goslinga, Het conflict Groen – Van der Bruggen opnieuw bezien, *a.w.*, p. 301; een standpunt dat Van Egmond, *a.w.*, p. 133, deelt. Zowel Smit, *a.w.*, pp. 167-169 als Oosterlee, *a.w.*, p. 189, spreken het vermoeden uit, dat deze subsidie-kwestie voor Van der Bruggen van secundaire betekenis is.
224. *HOW*, pp. 194-195.
- 225 Groen van Prinsterer, *Brieven van Mr. Isaac da Costa*, III, p. 112.
226. *a.w.*, p. 114.
 Cf. *HOW*, p. 203;
 De Vries, De ontslag-aanvraag van den Minister van Justitie Mr. J. J. C. van der Bruggen, *a.w.*, p. 7. Hij vindt de aanvraag eerlijk en het oordeel van Groen van Prinsterer 'niet gerecht'.
227. *De ontslag-aanvraag van 20 Juli 1857*, in: Réveil-Archief en als bijlage bij De Vries, *a.w.*, p. 10.
228. *De Kock aan Van der Bruggen*, 23 Juli 1857, in: Réveil-Archief en als bijlage bij De Vries, *a.w.*, p. 11.
- 229 *Van der Bruggen aan de koning*, 25 Juli 1857, in: Réveil-Archief
- 230 *HOW*, pp. 196-197.
- 231 in AKN
 Cf. *HOW*, pp. 197-199, 208-209;

Groen van Prinsterer, *Brieven van Mr. Isaac da Costa*, III, p. 111.

232. Voorhoeve aan Stoop, 14 Aug. 1857, Stoop aan Van der Bruggen, 20 en 25 Aug. 1857, *Briefwisseling tussen Stoop en contribuanten te Boskoop*, 25 en 29 April, 1 en 9 Mei 1857, in: AKN.
233. Van der Bruggen aan Stoop, 22 Aug. 1857, in: AKN; opgenomen in: *DVCS* 12 (1858) 208-209.
234. Beets aan Van der Bruggen, 22 Sept. 1857, in: AKN.
235. Cf. Smit, *a.w.*, p. 178.
236. Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 178.
237. Van der Bruggen aan W.A.C. de Jonge, 28 Febr. 1858, in: Verz.-Van der Bruggen, Réveil-Archief (copie) en Familie-archief De Jonge, nr. 28, R.A. Zeeland te Middelburg.
Cf. Twee brieven van Van der Bruggen aan de koning, in: Réveil-Archief; *Notulen Ministerraad*, 27 Febr. 1858.

V (pp. 211-226)

1. *Bev. Reg. 1860-1870, A 3*, in: GAN.
2. C.W. de Vries, *Overgrootvader Koning Willem III*, p. 161.
3. Beets en Raabe, *Bloemlezing*, I, p. 201.
4. De Bruyne, *a.w.*, II, p. 96.
5. *a.w.*, t.a.p.
Cf. Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 178;
Boogman, *a.w.*, p. 163.
6. C.W. de Vries, *Het grondwettig koningschap onder Koning Willem III*, p. 7.
Idem, *Overgrootvader Koning Willem III*, p. 120.
7. Boogman, *a.w.*, p. 169.
8. Raabe, *a.w.*, passim; Smit, *a.w.*, passim;
Van Egmond, *a.w.*, passim, stelling I.
9. Cf. Goslinga, Het conflict Groen – Van der Bruggen opnieuw bezien, in: *a.w.*, p. 300.
10. Voor wat betreft de joden:
J.J.L. van der Bruggen, *De Joden in Europa*, in: *DVCS* 17 (1863) 687-693.
J.E. Goudsmit, *Open Brief aan Mr. J.J.L. van der Bruggen, Oud-minister van Justitie*, Leiden 1863;
Antwoord van Mr. J.J.L. van der Bruggen, Oud-minister van Justitie, op een Open Brief van Mr. J.E. Goudsmit, Hoogleeraar te Leiden, Nijmegen 1863.
Cf. *De Heraut*, 24 en 31 Julij 1863:
Een Oud-Minister van Justitie en Een Hoogleeraar in de Regtsgeleerdheid, I-II.
Voor wat betreft andere godsdienstige richtingen: (Van der Bruggen), *Pleidooyen in zake de orthodoxie en gevoegde partijen, tegen de moderne theologie, door een Jurist*, Nijmegen 1862;
(J. Hooykaas Herderschee), *Aan den Jurist ambtenaar van het openbaar ministerie in zake moderne theologie. Pleidooi buiten regten, door Tyrus*, Nijmegen 1862;
(Van der Bruggen), *Open Brief van een Jurist aan Ds. Gunning over een pleidooi van Tyrus*, Nijmegen 1862;
J.H. Gunning Jr., *Antwoord aan 'een Jurist' op zijn open brief over een pleidooi van Tyrus*, Nijmegen 1862;
(A. van der Linde (1833-1897), filosoof, Huize Winkelsteeg te Hatert bij Nijmegen), *Eenvoudige vragen aan den Jurist, naar aanleiding van zijn 'Open Brief aan Ds. Gunning' over de Moderne Theologie door een kluisenaar*, Amsterdam 1862;
(Van der Bruggen), *Brief van een Jurist die geen kluisenaar, aan een kluisenaar die geen jurist is*, Nijmegen 1863.
Cf. F.D.J. Moorrees, *Theologische pleidooien ten jare 1862 te Nijmegen in druk verschenen, na vijftig jaar herdacht*, in: *Geloof en Vrijheid*, Nwe Serie, XIV, 47 (1913) 113-149;
J.H. Semmelink, *Prof. Dr. J.H. Gunning, zijn ontwikkelingsgang en zyne beginselen*, Zeist 1926, pp. 104 nt. 3, 110-112.
11. Beets en Raabe, *Bloemlezing*, I, p. 118 nt. 1.
12. *a.w.*, pp. 118-128.
13. *a.w.*, p. 119. Nader uitgewerkt in:
(Van der Bruggen), *Advies van 'Een Jurist' over het kenmerk van Hooger Onderwijs*, Nijmegen 1862.
14. Smit, Van der Bruggen en de schoolstrijd, in: *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 51 (1914) 609-623;
Idem, In de lijn van Groen van Prinsterer, in: *a.w.*, pp. 866-873;

- Idem, *Van der Brugghen en de Schoolvrede*;
Weststrate, Van der Brugghen op onderwijsgebied, in: *Stemmen des Tijds* 2 (1913) t.a.p.;
Kohnstamm, I.G., pp. 56-57;
Oosterlee, a.w., pp. 281-283;
Van Egmond, a.w., p. 164;
De Rotterdammer, nr. 6434;
Goslinga, *Lustrumbundel*, pp. 373-374.
15. Een 'oude' opvatting van Van der Brugghen.
 16. *Van Lynden aan Van der Brugghen*, 23 Jan., 8 Febr., 17 Febr., 7 Maart 1858, in: AKN en RGP, 90, pp. 956-960.
 17. *De Varenhof*, pp. 5 en 15 Eertijds heette het pand *Kikkerenberg* of *Kik*. Zie ook: Archief Burgerlijke Stand, GAU.
 18. Dit op 27 Dec. 1848 afgebrande en daarna herbouwde huis had G.A. van der Brugghen (1811-1891), zoon van Charles Frederic Auguste, verkregen bij zijn huwelijk, in 1839, met Carolina C. van der Goes (Ravenstein 1813 - Ubbergen 1864), aan wie het was nagelaten door twee zusters van haar vader Frank van der Goes (1772-1855), kapitein der infanterie en woonachtig in Kleef.
 19. *Van der Brugghen aan Chantepe de la Saussaye*, 12 Julij 1858, in: AKN (copie) en RGP, 90, pp. 961-963 (niet uit Nijmegen, maar uit Ubbergen).
 20. Beets en Raabe, *Bloemlezing*, I, p. 252.
 21. *H.P. Scholte aan Van der Brugghen*, 22 October 1857, (uit Pella) in: AKN.
Beets en Heldring blijven met Van der Brugghen corresponderen, deze correspondentie is aanwezig in: AKN
 22. *J.L. Gregory Pierson aan Van der Brugghen*, 24 Maart 1858, in: AKN en RGP, 90, p. 960;
Jer. de Vries blijft ook met Van der Brugghen corresponderen; cf. Smit, *Minister Van der Brugghen*, pp. 179-180.
 23. *Correspondentie met Mr. P.W. Alstorpius Grevelink* (1808-1896), in: AKN.
 24. De over deze kwestie gevoerde briefwisseling tussen Van der Brugghen en de 1e Fortificatie-Inspectie, Vesting Nijmegen, het ministerie van oorlog, bureau der genie; de koning, de minister van oorlog en de gemeente Ubbergen, in:
Particuliere collectie – J.J.L. van der Brugghen, in: GAN en R.A. hulpdepot Schaarsbergen, Arch. Kon. Landmacht, Tweede Fortificatie-Directie, Vesting Nijmegen, Class. 29 02, ds. 3576, Garnizoensboek 1845-1869. Class. 29. 313, ds. 3972, Correspondentieboeken, 1853-1858.
 25. *Afschrift van adres aan de koning*, augustus-september 1857, in: GAN.
 26. Opgenomen in: Beets en Raabe, *Bloemlezing*, II, pp. 158-240.
 27. Beets en Raabe, a.w., p. 240.
Cf. (Van der Brugghen), *Advies van 'Een jurist' over het kenmerk van Hooger Onderwijs*, pp. 28, 32-33;
Idem, *Redevoering van een' jurist, niet-lid der Kamer, over Uitlevering en uitzetting*, Nijmegen 1863, p. 8.
 28. *Nota betreffende het gebeurde in de zomer van 1856 bij de formatie van het toen opgetreden Ministerie-Van der Brugghen*, 24 April 1858.
 29. *Briefwisseling Van der Brugghen – Chantepe de la Saussaye* in Julij 1858, in: AKN en RGP, 90, pp. 960-967.
 30. *Van der Brugghen aan Chantepe de la Saussaye*, 12 Julij 1858; een antwoord op diens schrijven van 8 Julij
 31. Smit, a.w., pp. 165-166.
 32. *Chantepe de la Saussaye aan Van der Brugghen*, 26 Julij 1858.
Cf. O.G. Heldring, Nog iets over de schoolwet, in: *DVCS* 12 (1858) 190-192.
 33. *Chantepe de la Saussaye aan Van der Brugghen*, Aug. 1857, in: AKN en RGP, 90, pp. 955-956.
Cf. *Ernst en Vrede* 5 (1857) 50-56, 56-64, 64-68, 154-165.
 34. *Ernst en Vrede* 5 (1857) 263-271, 364-367;
a.w. 6 (1858) 1-45.
 35. *HOW*, pp. 137-140.
 36. *Ernst en Vrede* 5 (1857) 160, 366.
 37. A.M. Brouwer, a.w., pp. 143-144. Na het overlijden van Pijnacker Hordijk (cf. p. 261, nt. 246) wordt Brouwer voorzitter van het bestuur van *De Klokkenberg*.
Cf. D. Chantepe de la Saussaye, *Brief aan Mr. G. Groen van Prinsterer, ten geleide van eene Tweede Uitgave van 'De Nood der Kerk', 'Brief aan het Gezelschap "Ernst en Vrede"', voor het eerst verschenen in 1859; met een Naschrift naar aanleiding van Mr. Groen van Prinsterer's 'Studien en Schetsen ter Schoolwetherziening'*, Rotterdam 1865, pp. 101-109. Zie ook: F.J. Fokkema, *De godsdienstig-wijsgeerige beginselen van*

- G. Groen van Prinsterer, *Eene beschrijving en beoordeling*, Grijskerk 1907, pp. 200-204.
38. Van Egmond, *a.w.*, p. 158.
 39. *Van der Bruggen aan Chantepie de la Saussaye*, Julij 1858
 40. DVCS 14 (1860) 387, 486-493.
Cf. *a.w.* 16 (1862) 530-539.
 41. *Elfde Verslag Klokkenberg*, Nijmegen 1860, p. 7.
Cf. DVCS 14 (1860) 573-574; Van Lijnden aan Groen van Prinsterer, 11 Jan. 1860, in: *RGP*, 90, p. 387.
Van Lijnden bedankt daarin voor een bedrag van f 300,-; *Heldring aan Van der Bruggen*, 5 Febr. 1860, in: AKN.
 42. *Heldring aan Van der Bruggen*, 28 Dec. 1859, in: AKN.
 43. Utrecht 1860.
 44. (Van der Bruggen), *CT*, 5. De *THESES* zijn herdrukt in 1885, *Bybelstudien* in 1889. Zie ook: *Volksblad*, 18 Oct. 1860.
 45. Van der Bruggen, *Open Brief aan de bestuurders en leden der Hervormde Kerk in Nederland*, p. 6.
 46. DVCS 14 (1860) 808-817.
 47. Ph.R. Hugenholtz, *Het Geweten. Eene studie*, Amsterdam 1861. Cf. Beets en Raabe, *Bloemlezing*, I, p. 26 nt. 1.
 48. *Hugenholtz aan Van der Bruggen*, 23 en 26 Nov. 1861, in: AKN.
 49. Oosterlee, *a.w.*, p. 194.
 50. Smit, *a.w.*, p. 237.
 51. K. (M.D. van Otterloo), in: *Boekzaal der Geleerde Wereld, en Tijdschrift voor de Protestantsche Kerken in het Koninkrijk der Nederlanden*, 1860, II, pp. 128-148.
 52. *Antwoord aan J.J.L. van der Bruggen op zijn 'Open Brief. . .'*, Utrecht 1860, in: Réveil-Archief.
 53. Groen van Prinsterer, *Le parti Anti-révolutionnaire et Confessionnel dans l'Eglise Réformée des Pays-Bas*, p. 101.
Cf. Chantepie de la Saussaye, *La crise religieuse en Hollande*, Leyde 1860, pp. 131-141. De auteur kiest daarin de zijde van Van der Bruggen.
 54. in: Réveil-Archief; nota en naschrift zijn opgenomen in: Diepenhorst, *Groen van Prinsterer*, pp. 409-414.
 55. D. Langedijk, Een 'politiek testament' van Van der Bruggen, in: *A.R. Stk.* 5 (1929) 396-410. Het gehele advies is hierin opgenomen.
Cf. Kohnstamm, Van der Bruggen en de schoolwet van 1920, in: *Paedagogische Studien* 10 (1929) 388-393.
Idem, *Mr. J.J.L. van der Bruggen*, pp. 34-35.
 56. Het advies van Groen van Prinsterer, in: *RGP*, 90, pp. 424-427.
 57. Langedijk, *a.w.*, p. 408.
 58. *De Vereeniging voor Christelyk Nationaal Schoolonderwijs. 1860 - 30 October - 1935.*
 59. *Heldring aan Van der Bruggen*, 22 Nov. 1860, in: AKN.
 60. Brief van den Heer J.J.L. van der Bruggen, aan den redacteur van de *Bybelstudien*, naar aanleiding van diens artikel over de nieuw opgerigte 'Vereeniging voor Christelyk Nationaal Schoolonderwijs', 24 Febr. 1861, in: *Byblad van de Bybelstudien*, II, 1861, pp. 45-56.
Cf. *a.w.*, pp. 25-38; *Chantepie de la Saussaye aan Van der Bruggen*, 8 Maart 1861, in: AKN.
 61. Oosterlee, *a.w.*, p. 207.
Cf. Kohnstamm, *Mr. J.J.L. van der Bruggen*, p. 36;
Van Egmond, *a.w.*, p. 165.
 62. Advies van Groen van Prinsterer, in: *RGP*, 90, t.a.p.
 63. Goslinga, Het conflict Groen - Beets, *a.w.*, t.a.p.
Van der Bruggen aan het bestuur van C.N.S.O., 2 Mei en 29 Nov. 1861, in: *RGP*, 90, pp. 486-487, 512-513.
 64. Bedoeld is *CT*, 6. De citaten zijn uit: Beets en Raabe, *a.w.*, I, p. 12 en p. 14.
 65. Van der Bruggen, *Advies in zake cassatie*, p. 18.
 66. Beets en Raabe, *a.w.*, pp. 118-142, 240 nt. 1, 260-267.
 67. *a.w.*, pp. 179-187, 291-297, 308-310.
 68. *CT*, 5, p. 95.
 69. Beets en Raabe, *a.w.*, p. 301. Cf. *a.w.*, p. 152.
 70. *a.w.*, pp. 287-291.
Uitgewerkt in: Van der Bruggen, *Advies in zake cassatie*; Idem, *De cassatie appèl geworden*.
 71. Van der Bruggen, *Redevoering van een' jurist, niet-lid der Kamer, over Uitlevering en uitzetting*.

72. *Grevelink aan Van der Bruggen*, 10 Junij en 21 Julij 1861.
73. Beets en Raabe, *a.w.*, p. 235. Cf. *a.w.*, pp. 155-157.
74. Het Iersche Strafstelsel, in: *Weekblad van het Regt*, 30 Sept. 1861, p. 3;
A.P.Th. Eyssel, Het Iersche Gevangenisstelsel, in: *Themis*, 1862, Tw.Verz., dl. 9, pp. 407-433.
H.J. van der Heim, Beschouwingen over Gevangenisstraffen, in: *De Gids* 28 (1864) I, pp. 1-39;
Opzoomer, beoordeling in: *Arnhemse Courant*, 1 Nov. 1861.
75. J. Domela Nieuwenhuis, Bedenkingen tegen het jongste werk van Mr. J.J.L. van der Bruggen, getiteld: Mededeelingen en gedachten over het Iersche gevangenisstelsel, in: *Weekblad van het Regt*, 21 Nov. en 2 Dec. 1861;
S. Cool, *De regering en het gevangeniswezen sedert 1854*, Amsterdam 1861.
Cf. L.J. van Rhijn aan Groen van Prinsterer, 1 Febr. 1857, in: *RGP*, 90, pp. 258-259.
76. *Von Holtzendorff aan Van der Bruggen*, 23 Oct., 12 Nov. en 11 März 1863 (uit Berlijn), in: AKN.
77. *Overlijdensakte*, in: GAU.; Réveil-Archief.
Cf. *De Gelderlander*, 4 Oct. 1863;
De Heraut, 9 Oct. 1863;
De Varenhof, p. 36.
78. *PGNC*, 7 Oct. 1863.
79. *Volksblad*, 1 en 8 Oct. 1863.
Cf. De Bosch Kemper aan Groen van Prinsterer, 3 Jan. 1876, in: *RGP*, 123, pp. 871-872.
80. H.(eldring), J.J.L. van der Bruggen, in: *DVCS* 18 (1864) 283-285; X, J.J.L. van der Bruggen, in: *a.w.*, p. 286; *Nederlandsche Gedachten*, 7 Oct. 1863;
Van Lijnden aan Groen van Prinsterer, 1 Oct., 6 Nov. 1863, in: *RGP*, 90, pp. 631-632, 640.
81. *Vijftiende Verslag Klokkenberg*, Nijmegen 1864, pp. 3-7;
Van Lijnden aan Groen van Prinsterer, 1 Maart 1864, in: *RGP*, 90, pp. 665-666.
82. Fr. von Holtzendorff, Professeur à l'Université de Berlin, *Van der Bruggen, ancien ministre de la Justice des Pays-Bas, Etudes sur le système pénitentiaire Irlandais, revu après la mort de l'auteur et accompagné d'une préface et d'un appendice*, La Haye - Berlin 1864.
Cf. J.A. Haakman, beoordeling van dit werk, in: *Themis*, 1864, Tw.Verz., dl. 11, 4e stuk, pp. 556-573; *a.w.*, 1865, Tw.Verz., dl. 12, 1e stuk, pp. 81-124. Geciteerd is p. 558.
Een gunstig oordeel vellen ook:
P.R. Feith, in: *De Gids* 29 (1865) IV, pp. 337-363;
Bonneville de Marsangy, Le Système Pénitentiaire Irlandais, in: *Revue Contemporaine*, XLV, 15 mai 1865, pp. 129-148;
Ed. Laboulaye (1811-1883), in: *Journal des Débats et des decrets*, 16, 17, 20 aout 1865.
83. Jer. de Vries, Ter gedachtenis van Mr. J.J.L. van der Bruggen, in: *a.w.*, t.a.p.; Cf. *a.w.* 16 (1868) 1-13.
84. (naar aanleiding van Matth. VI:5-15 en Luk. XI:1-13), Amsterdam 1865.
Eerder verschenen in: *DVCS* 19 (1865) 429-447, 493-513, 561-579, ingeleid door Singendonck, pp. 426-428. In 1890 opgenomen in: Beets en Raabe, *a.w.*, II, pp. 1-66. Cf. Beoordeling van J.H. Gunning jr. in: *DVCS* 19 (1865) 746-747.
85. Het standpunt van Johannes den Dooper;
Fragment van een brief aan Ds. O.G. Heldring van Mr. J.J.L. van der Bruggen;
Waarom was Mr. J.J.L. van der Bruggen tegen eene Christelijk staatkundige partij?
in: *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 24 (1887) 1-17, 685-704, 798-815.
86. *Raadsverslag Nijmegen*, 22 Maart 1884, p. 51;
a.w., 11 Sept. 1886, pp. 151-152, in: GAN.
87. *Het Feest van de school op den Klokkenberg te Nijmegen. 6 Mei 1887*, Nijmegen 1887, p. 9.
Thans zijn zowel de lagere school als de onderwijzersopleiding onder de naam *De Klokkenberg* gevestigd in nieuwe gebouwen aan de Ubbergseveldweg te Nijmegen.
88. *a.w.*, p. 34.

Bijlage I A (pp. 227-228)

1. G.A. van der Bruggen, Klankbeelden uit het verledene. Uit de nagelaten papieren van mijnen Overgrootvader Jan Anthony van der Bruggen, in: *Militaire Spectator* 82 (1913) 628-633; 661-669; 754-760; 809-823. Het citaat is van p. 628.
2. *a.w.*, t.a.p.

Bijlage I B (pp. 229-231)

1. Bijlage II.
2. Bijlage III.
3. *Nederland's Adelsboek* 14 (1916) 74.

Bijlage I C (pp. 232-233)

1. G.A. van der Bruggen, Klankbeelden uit het verledene, *a.w.*, pp. 630 en 823.
2. *a.w.*, pp. 631-632 en 823.
3. Dit burgerrecht (1592-1810) verleende toegang tot het lidmaatschap van de gilden en het actief en passief kiesrecht voor de stedelijke magistraat. Voorwaarden om het te verkrijgen waren: in de stad woonachtig zijn, van onbesproken gedrag zijn, niet horig of armlastig zijn en niet in het bezit zijn van dit recht van een andere stad. Plichten waren: helpen de stad schoonhouden en verdedigen alsook branden te blussen. Het recht verschaft ook de mogelijkheid toegelaten te worden tot het Oud Burger Gasthuis. Voorwaarden daarvoor waren op zestig jaar ongehuwd zijn benevens armlastig, hulpbehoevend of weduwnaar. De vrouw van Jan Anthony overlijdt in 1776 in Nijmegen, ruim een half jaar na de geboorte van zijn zoon C.F.A.
Van 1780 tot 1788 bezat hij een woning in de Duivengas (GAN., ORAN., no. 2077, Fol. 98).
4. G.A. van der Bruggen, *a.w.*, p. 823;
Registre Alphabetique des membres de l'Eglise Wallonne de Nimègue, sur le pié quelle état dans l'année 1727 (in het vervolg afgekort: *Reg. Alph.*) in: Bibliothèque Wallonne, Amsterdam.

Bijlage I D (pp. 234-235)

1. G. van den Elsen, *De freule van Croy*, Oosterhout 1898², pp. 11-14.
2. *a.w.*, p. 15.
3. *a.w.*, passim. Cf. G.H. Wijnhoven, *De freule van Croy*, Heeswijk 1950.

Bijlage II (pp. 236-238)

1. Bijlage I B.
Voor gegevens over dit geslacht: *Nederland's Adelsboek* 15 (1917) 182-186;
a.w. 44 (1951) 287-292; *Algemeen Nederlandsch Familieblad* 8 (1891) 9-11; Gera Kraan-van den Burg, *De Spiegelklok, een roman over den laatsten Singendonck van Dueden* (in het vervolg afgekort: *De Spiegelklok*), Kampen 1947;
N. Mosimann-Munting, De eerste levenshelft van Johan Anne Singendonck, een Nijmeegs vertegenwoordiger van het Réveil, in: *Numaga* 11 (1964) 141-172.
2. H.D.J. van Schevichaven, *Tweede Vervolg der Kroniek van Nijmegen tot en met den jare 1900* (in het vervolg afgekort: *Tw. Verv.*) Nijmegen, 1901, p. 2.
3. Idem, *Oud-Nijmegen's Straten* p. 51.
4. GAN, ORAN., no. 2077, Fol. 93.
5. Mosimann-Munting, *a.w.*, p. 143.
6. GAN, ORAN., no. 2077, Fol. 90;
Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's Straten*, pp. 27, 50-51 en 251.
Dit huis wordt in 1802 door zijn weduwe verkocht aan Johan Diederik van der Bruggen; zie p. 252, nt. 7.

Bijlage III (pp. 239-240)

1. *Nederland's Adelsboek* 10 (1912) 212-214 en 38 (1940) 268-271.
Nederland's Patriciaat 10 (1919) 6-8
2. Willem baron Six, heer van Oterleek (1798-1872)
× 1e 1822 Elisabeth Judith barones Rengers (1797-1825)
2e 1828 Suzanna Maria Cornelia van der Bruggen, een zuster van Just van der Bruggen
Uit het eerste huwelijk o.a.:
Anna Helena
Egbert Willem Justinus (1824-1901)
× 1857 Johanna Maria Henriette Wijckerheld Bisdom (1834-1868), dochter van Henri G. en Anna Maria van der Bruggen.
Uit het tweede huwelijk o.a.:
Jhr. Mr. Willem (1829-1908) × 1852 Alida Cornelia de Beijer (1827-1918)
Jhr. Johan Diederik (1847-1928)
× 1879 Geertruida Johanna Sophia barones van Lijnden (1851-1940)
Uit dit huwelijk o.a.:
Jhr. Otto Edward Willem (1879-1966)
× 1910 Deborah Petronella barones Taets van Amerongen (1886-
Uit dit huwelijk o.a.:
Jkvr. Louise Sophie (geb. 1912)
× 1938 Mr. Eric Oswald baron van Boetzelaer (geb. 1903)
Cf. *Nederland's Adelsboek* 70 (1979) 173-192.

Bijlage IV (pp. 241-242)

1. Cijfers volkstelling 1809, in: GAN.
Cf. J.A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome – Reformatie. Numerieke aspecten van Protestantisering en Katholieke Herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880*, Assen 1964, p. 422.
2. P.D. Keijmel (ed.), Statistieke beschrijving van Stad en Schependom van Nijmegen, in: *BMG*, LIV, 1954, pp. 355-380.
Voor de bedeling: pp. 372-375.
H.J.J. Hendriks e.a., *a.w.*, p. 25.
3. Het Schependom werd gevormd door de dorpen Hees, Hatert en Neerbosch.
4. Onder protestanten zijn begrepen hervormden (in 1809 ruim 35%), lutheranen (ca. 4%) en doopsgezinden (0,5%).

Bijlage V (pp. 243-244)

1. Genealogische gegevens zijn ontleend aan:
NNBW, Retroacta en Registers van de Burgerlijke Stand en Bevolkingsregisters in de gemeentearchieven van Dirksland, Utrecht en Zwolle en in de rijksarchieven te Arnhem en Leeuwarden.
2. *NS* 6 (1849/1850) 16, 39, 48 en 90
3. *Tiende Verslag Klokkenberg*, Nijmegen 1859, pp. 8, 16-21.

I Archief Klokenberg Nijmegen (AKN)

A Manuscripten van de hand van J J L van der Bruggen, van zijn dochters Johanna Maria (Hansje) en Maria Johanna (Maria) en van zijn vader Johan Diederik

1 Manuscripten van J J L van der Bruggen

- Menexenus of De Lijkrede, Socrates-Menexenus, 10 pp
- Lectiones Livianae (voorafgaan door Fontes Liviani) Liber I-X, XXI XXXII, 184 pp
- Lectiones Platonicae (Eutyphroon, Apologie, Critoon), 28 pp
- Gorgias, 220 pp
- Bibliotheca Plutarchi, 30 pp
- Schema Logices disciplinae, 40 pp
- Dialogus de venationis commodo atque incommodo, 1828, 52 pp
- Verhandeling over den Staat van het Armenwezen en de Weldadigheid bij de Ouden, 89 pp (vermoedelijk 1838 of 1839)
- De Huismoeder, 89 pp (vermoedelijk geschreven tussen 1836 en 1838)
- Macchiavelli, II Principe, 33 pp
- Abundantia in legibus, 150 pp (vermoedelijk 1838-1839)
- Christelijke geest in het Jus Justinianum, 3 pp
- De officio judicis Analecta, 30 pp
- Adversaria, Juni 1836 - Juni 1837, 253 pp
- Adversaria, Juni 1837 - Augustus 1838, ruim 200 pp
- Een boek zonder titel, ca 300 pp, waarvan de titel kan luiden Adversaria, Liefde tot God (te dateren augustus 1838 tot januari 1839)
- Collectanea over het noodzakelijk verband tusschen Christendom en Wetgeving, 303 pp (te dateren 1839)
- Collectanea over het verband tusschen Godsdienst en Wetgeving, 177 pp (te dateren 1840)
- Aanteekeningen op het Burgerlijk Wetboek Bijzonder ten opzichte van het noodzakelijk verband tusschen Christendom en Wetgeving, 353 pp (te dateren: 1841)
- Bijbelteksten tot gebeden, 22 pp
- Uittreksel uit Neanders Allgemeine Geschichte der Christliche Religion und Kirche, 12 pp
- Collectanea over het begrip der Inspiratie van de Hl Schrift (fragmenten)
- Over het verband tusschen Christendom en Burgerlijke wetgeving en Redevoering over het aanzien des Burgerlijken Regts, 31 Mei 1841, naar aanleiding van Melanctons Loci Theologici
- Luther Bibelerklärung Grundung der weltliche Obrigkeit, 5 pp
- Aanteekeningen op de Zendbrief van Paulus aan de Romeinen (origineel), 824 pp (te dateren 1844-1850)
- Aanteekeningen op de Openbaring van Johannes, 1850, 47 pp. bestaande uit Collectanea over de Openbaring van Johannes, Analecta over de Apocalypsus
- Over het middel om weinig schoolstraffen noodig te hebben, 18 pp
- Bijdrage tot de Christelijke opvoedkunde, uit het Hoogduitsch van L Volter, 117 pp De eerste zeven pagina's in NS 4 (1848) 78-80, 5 (1849) 13-16, 22-24
- Doopsleer, opgesteld voor mijne beide oudste dochters, 12 pp
- Over zedelijke lichamen, 68 pp De eerste vier pagina's ontbreken
- Verhandeling over de Christelijke afzondering van de wereld, 67 pp
- Warum ik lid ben geworden van de Afschaffings-genootschap, 13 pp (1849)
- Studieën over het Verlossings-begrip, III, 168 pp (1858) Hiervan is in het archief ook een copie aanwezig
- Studieën over het Verlossings-begrip, IV, in verband met de daemonologie van het Nieuwe Testament, 65 pp
- Eene Studie over het Verlossings-begrip, V, 33 pp

2 Manuscripten van de hand van Hansje van der Bruggen

- Kort uittreksel van het gesprokene met Papa over de volgende vragen, 26 Aug. 1848
- De Doopleer

3. Manuscripten van de hand van Maria van der Bruggen

- Kort uittreksel van het gesprokene met Papa over de volgende vragen, 24 Aug. 1848
- De Doopleer

4. Manuscripten van de hand van J.D. van der Bruggen

- Vertalingen van een groot aantal preken van C. Malan (1843)
- Copie – zij het niet volledig – van de door zijn zoon gemaakte Aanteekeningen op de Zendbrief van Paulus aan de Romeinen, 800 pp.

B. Brieven aan en van J.J.L. van der Bruggen

1. Brieven betrekking hebbende op het Ierse gevangenisstelsel

- Twee brieven van Jhr. mr. W.A.C. de Jonge, waarvan één ongedateerd en één van 25 October 1861.
- Van W.H. Suringar (1790-1872), 7 Sept. 1857.
- Elf brieven van Mr. P.W. Alstorpius Grevelink, inspecteur-generaal der rijksgevangenissen, 9 Aug. 1858, 26 April en 1 Mei 1860, 14 Januari, 3 Mei, 10 Junij, 20 Julij, 20 Oct. 1861, 12 Maart 1862, 3 Mei en 3 Junij 1863.
- Zes brieven van Fr. von Holtzendorff (Berlin). 23 Febr., 18 Oct., 23 Oct., 12 Nov. 1862, 13 Marz en 4 Aug. 1863.
- Van A.P.Th. Eyssel, ongedateerd.

2 Brieven betrekking hebbende op de kabinetsformatie en Van der Bruggens ministerschap (Een groot aantal van deze brieven is opgenomen in: *RGP*, 90)

- Van J.A. Singendonck, 29 Mei en 3 Junij 1856, 9 April 1857.
- Van F.L.W. de Kock, 30 Mei, 3 Junij, 24 Junij, 25 Junij en 1 Julij 1856.
- Van A.G.A. van Rappard, 16 Junij en 25 Januari 1857.
- Van A.J. de Smit van den Broecke, 19 Junij 1856.
- Van J.B.A.J.M. Verheijen, 21 Junij 1856
- Van J.J. van Oosterzee (1817-1882), predikant te Rotterdam, 24 Junij 1856.
- Van C.E.J.F. van Nispen van Pannerden, 29 Junij 1856.
- Van J.L. Gregory Pierson, 24 Junij, 24 Maart 1858.
- Van C.J. van Assen, 5 Sept. 1856.
- Van J. de Bosch Kemper, 15 Julij 1857.
- Van J.J. Teding van Berkhout, 17 Maart 1857 en 22 Febr., 18 Maart en 5 April 1858.
- Van Ds. H.P. Scholte uit Pella (Iowa), 22 October 1857.
- Van G. Simons, 28 Dec. 1856, 4 Jan. en 22 Jan. 1857.
- Van D. Chantepie de la Saussaye, acht brieven, 24 Junij en 30 Nov. 1856, Aug. 1857, 8 Julij, 26 Julij 1858 en 8 Maart 1861.
- Aan D. Chantepie de la Saussaye, 12 Julij en (na 26) Julij 1858.
- Van W. van Lijnden, negen brieven, 26 Nov. en 14 Dec. 1856, 23 Jan., 8 Febr., 17 Febr., en 7 Maart 1858, 23 Oct. en 8 Dec. 1861 en 7 Febr. 1863
- Van Ds. O.G. Heldring, eenentwintig brieven, 18 Junij, 8 Oct. 1857, 2 Jan. 1858, 1 Aug. z.j., 28 Dec. 1859, 5 Febr. en 22 Nov. 1860, 26 Junij, 22 Nov., 25 Nov., 24 Dec. 1861, 5 Jan., 19 Jan., 3 Febr., 5 Oct. 1862, Dec. 1862 (fragment), 16 Febr., 23 Febr., 9 April, 27 Mei 1863 en ongedateerd.
- Van Groen van Prinsterer, vijf brieven, 10 Nov. 1855, 30 Junij en 25 Nov. 1856, 8 April en 5 Aug. 1857.
- Aan Groen van Prinsterer, 9 April 1857.
- Van N. Beets, dertien brieven, 25 Junij, 17 Sept., 28 Nov. en 27 Dec. 1856, 5 Maart, 28 Maart, 30 Junij, 15 Julij, eind Julij en 22 Sept. 1857, 13 Maart 1858, 25 Nov. 1859 en 24 Febr. 1863.

3. Brieven betrekking hebbende op Van der Bruggens relatie met *De Klokkenberg* in 1857

- K.J.W. Ottolander, namens de stuiversvereniging (van contribuanten voor de Chr. Normalschool te Nijmegen) te Boskoop aan J.A. Stoop, 25 April en 1 Mei 1857.
- Stoop aan K.J.W. Ottolander, 29 April en 9 Mei 1857.
- Stoop aan W. van Lijnden en N. Beets, 6 Julij 1857.
- J. Voorhoeve (Rotterdam) aan J.A. Stoop, 14 Aug. 1857.
- Stoop aan J.J.L. van der Bruggen, 20 en 25 Aug. 1857.
- Van der Bruggen aan Stoop, 22 Aug. 1857.

- 4 Brieven betrekking hebbende op onderwerpen van uiteenlopende aard
 - C Malan aan J J L van der Bruggen, 9 Nov 1851 en 3 Juillet 1854
 - J D Veegens aan J J L van der Bruggen, 18 Aug 1854
 - Veegens (1800 1884) was griffier van de tweede kamer van 1847 tot 1881
 - Ph R Hugenholtz aan J J L van der Bruggen, 23 en 26 Nov 1861
 - Groen van Prinsterer aan J A Stoop, 4 Mei 1869
 - Beets aan Stoop, 15 Augustus 1856, 26 Januari 1858 en 28 April 1887
- C Stukken betreffende de verwerving en het beheer van woningen aan de Oude Stadsgracht of 'Achter den Ezel' te Nijmegen, met retroacta 1 Mei 1787 - 1 Julij 1887 Onder deze stukken bevinden zich
- Extract uit het Verbaal der Handelingen van Heeren Burgemeester en Wethouders der Stad Nijmegen, 20 Julij 1832, behelzende vergunning aan J M Straalman, Douairière Engelen, tot het plaatsen van steunberen tegen de muur langs de Nottengas
 - Verklaring van J D van der Bruggen, Anna van der Bruggen - Singendonck en de 'freules Singendonck' betreffende de aankoop van huis en erf aan de Oude Stadsgracht (kad bekend sectie C, nr 789), alsmede overeenkomst dit pand te verhuren aan de Chr bewaarschool op de Klokkenberg, 30 Maart 1846
 - Het huis 'Achter den Ezel' te huur aangeboden door J D van der Bruggen e a aan de directie van de Chr bewaarschool, 2 Aug 1845
 - Overeenkomst waarbij de eigenaren de woningen aan de Oude Stadsgracht, kad bekend sectie C, nrs 3954 3956, met uitzondering van het ziekenhuis, in gebruik en beheer afstaan aan het bestuur van de Christelijke Normalschool op de Klokkenberg, April 1873
 - Verzoek van het bestuur van de Chr Normalschool aan de eigenaren het in gebruik en beheer hebbende pand te mogen verbouwen en in volle eigendom af te staan aan Anna van der Bruggen Singendonck, als zijnde reeds voor drie vijfde eigenaresse alsmede verklaring van de eigenaren het bestuur te machtigen tot verbouw alsook bereidverklaring het tweede verzoek in te willigen, Januari 1876
 - Verklaring van de eigenaren hun woningen aan de Oude Stadsgracht te hebben verkocht aan Anna van der Bruggen-Singendonck, April 1876
 - Bekrachtiging van de overeenkomst van April 1873 door Anna van der Bruggen-Singendonck, 30 Mei 1876
 - Verklaring van Johanna Maria de Pestors-Van der Bruggen het gebruik van en het beheer over het voormalig ziekenhuis af te staan aan het bestuur van de Chr Normalschool, 1 Julij 1887
- D Papieren betrekking hebbende op de Chr bewaarschool, de bijzondere lagere school der eerste klasse voor christelijk onderwijs en de Chr Normalschool, 1840-1963
- J W Vermeer aan Mr J F H J E Mackay, 1 Mei 1840
 - J J L van der Bruggen, in zijn hoedanigheid van president-secretaris van de Nijmeegse schoolcommissie, aan Mr J F H J E Mackay, 25 Mei 1840
 - Circulaire van 30 September 1841, waarin J J L van der Bruggen, E A Zubli en W van Lijnden financiële steun vragen voor de school van Gehne
 - Verdeling der aandelen, 1841
 - Toezegging van f 100,- door de koning, 21 Oct 1841, 23 Oct 1842, 13 April 1857 en 1 April 1859
 - Eerste rekest van J J L van der Bruggen e s aan het stedelijk bestuur tot oprichting van een bijzondere lagere school der eerste klasse, 14 Sept 1842
 - Extract uit het Verbaal der Handelingen van Heeren Burgemeester en Wethouders der Stad Nijmegen, 11 Nov 1842, inhoudende een afwijzende beschikking op het rekest van 14 Sept 1842
 - Afschrift van een concept-adres aan de koning, inhoudende het verzoek tot oprichting van een maatschappij tot het geven van lager onderwijs op een Vervolgschool op de Chr bewaarschool te Nijmegen, Nov 1842
 - Appèl aan Gedeputeerde Staten van de provincie Gelderland op de afwijzende beschikking van het stedelijk bestuur op het eerste rekest, 28 Dec 1842
 - Nader rekest aan G S van Gelderland ter ondersteuning van het appèl, 14 Febr 1843
 - Afwijzende beschikking door G S van Gelderland op het appèl, 18 Maart 1843
 - Appèl bij G S van Gelderland op de afwijzende beschikking op het tweede rekest aan het stedelijk bestuur van 9 Mei 1843, 29 Mei 1843
 - Extract uit het Register der Besluiten van Gedeputeerde Staten der provincie Gelderland, 2 September

- 1843, nr 43 Autorisatie tot oprichting van een bijzondere school der eerste klasse
 - Reglement van deelneming aan de Bijzondere School der 1e Klasse op de Klokkenberg te Nijmegen, opgericht ingevolge autorisatie van Heeren Gedeputeerde Staten der Provincie Gelderland Verleend bij Besluit van den 2e September 1843, no 43, Nijmegen 15 Maart 1844
 - Reglement der Bijzondere School op den Klokkenberg te Nijmegen Opgericht 2 September 1843 als Vervolgschool der Christelijke Bewaarschool Vastgesteld en in werking gebragt den 10den Februari 1859, Nijmegen 1859
 - Instructie voor den Hoofd-Onderwijzer, de Hulponderwijzers en de kweekelingen voor het Onderwijs op de Bijzondere School der 1e Klasse op den Klokkenberg te Nijmegen, 15 April 1844
 - Reglement voor de bewaarschool, 2 Oct 1844
 - Instructie voor den Adjunct-Hoofdonderwijzer, 21 Januari 1846
 - Grondslagen van het Reglement voor het Onderwijs, en de dienst der Kweekelingen, 21 Januari 1846
 - Reglement voor het Onderwijs, en de dienst der Kweekelingen, 21 Januari 1846
 - Circulaire, inhoudende het verzoek om jaarlijkse contributie voor de bewaarschool, van Mackay en Zubli, November 1845
 - Circulaire waarin verzocht wordt de Bijzondere School der eerste klasse financieel te steunen, 15 September 1848
 - Verslag van de Bijzondere School der 1e Klasse op den Klokkenberg te Nijmegen, over het schooljaar, verlopen van Pinksteren 1848 tot Pinksteren 1849, Nijmegen 1849
 - Verslag van de Bijzondere School der 1e Klasse op den Klokkenberg te Nijmegen en van de daarbij gevoegde klasse tot opleiding van Jongelingen voor het Christelijk Onderwijs, gedaan door den Directie der school bij de Pinkster-vacantie des jaars 1850, Nijmegen 1850
 - Verslag van den toestand der schoolklasse tot vorming van Kweekelingen voor het Christelijk Onderwijs, gevoegd bij de Bijzondere School der 1e Klasse op den Klokkenberg te Nijmegen Over het dienstjaar verlopen van 1 Maart 1850 tot 1 Maart 1851, Nijmegen 1851
 - Verslag van de Bijzondere School der 1e Klasse op den Klokkenberg te Nijmegen over het jaar 1853-1854, uitgebragt door de Directie bij de jaarlijksche vacantie 1854, Nijmegen 1854
 - Vierde Verslag van den toestand der klasse tot opleiding van Kweekelingen voor het Christelijk Onderwijs, of der Christelijke Normalschool, behorende bij de Bijzondere School der 1e Klasse op den Klokkenberg te Nijmegen, Nijmegen 1853
 - Vijfde Verslag van den toestand der inrigting tot opleiding van Kweekelingen voor het Christelijk onderwijs, of der Christelijke Normalschool, behorende bij de Bijzondere School der 1e Klasse op den Klokkenberg te Nijmegen, Nijmegen 1854
 - Verslagen van de Bijzondere School der 1e Klasse op den Klokkenberg te Nijmegen, uitgebragt door de Directie der school aan het einde van het schooljaar 1856-1857 en 1858-1859, Nijmegen 1857-1859
 - Circulaire, Februari 1855
 - Zesde en zevende Verslag van den toestand der inrigting tot opleiding van Kweekelingen voor het Christelijk Onderwijs, of der Christelijke Normalschool, behorende bij de Bijzondere School der 1e Klasse op den Klokkenberg te Nijmegen, Nijmegen 1855-1856
 - W van Lijnden, circulaire *Normalschool te Nijmegen*, 11 Julij 1856
 - Tiende Verslag van den toestand der inrigting tot opleiding van kweekelingen voor het Christelijk Onderwijs, op de Christelijke Normalschool te Nijmegen, Nijmegen 1859
 - Elfde en twaalfde Verslag van den toestand der Christelijke Normalschool te Nijmegen, Nijmegen 1860-1861
 - Vijfentachtig verslagen van den staat en de werkzaamheden der Christelijke Normalschool te Nijmegen, Nijmegen 1862 1963
 - Register der Contribuanten en Begunstigers voor de Normaal-school, 1849-1859
 - Journaal Normaal-School, 1849-1856
- E Stukken betreffende de verwerving en het gebruik van het gebouw aan de Muchterstraat op de Klokkenberg te Nijmegen 1842-1844
- Overeenkomst tussen de verkoper, Elias Roos, en de kopers, J J L van der Bruggen, W van Lijnden en E A Zubli, 7 October 1842
 - Koopacte, 25 Januari 1843
 - Verklaring van de kopers, dat het gebouw eigendom is van het zedelijk lichaam 'Vervolgschool op de Christelijke bewaarschool', (1843)
 - Regeling voor de twee scholen die het gebouw gebruiken, 29 Junij 1844

- F. Stukken betreffende artikelen van J J L. van der Bruggen in het Nijmeegsch Schoolblad en zijn redactionele bemoeienissen met teksten van ingezonden artikelen. 1844-1852.
- W(ormser), Aan de Redactie van het Nijmeegsch Schoolblad voor het Christelijk Onderwijs. Cf. NS 1 (1844) 48-50.
 - Voorstel van Van der Bruggen aan zijn mede-redacteuren betreffende maatregelen tot voortzetting van de uitgave, 1845.
- G Diverse stukken, ingekomen bij het bestuur der lagere school en van de Normalschool 1844-1856
- Papieren betrekking hebbende op het ministerieel besluit W J Buvink zonder voorafgaand vergelijkend examen tot hoofdonderwijzer te benoemen, 2, 7 en 12 Maart 1844
 - Brief van J J Teding van Berkhout, met bijlagen, betreffende benoeming van H.W. Vethake tot hoofd van de, 15 Mei 1848 geopende, bijzondere school der eerste klasse te Amsterdam, 21 Dec. 1847.
 - Verzoek van J J Teding van Berkhout kwekeling J Klein te mogen aanstellen als hulponderwijzer bij Vethake, 23 Mei 1848.
 - Vergunning H A. Gerretsen als opvolger van W J Buvink te benoemen tot hoofdonderwijzer, 25 October 1850
 - Brief van J J Kreenen (1813-1891), schoolopziener van het 6e district van Gelderland, over ommissie in provinciaal verslag over het onderwijs aan de kwekelingen te Nijmegen, 17 April 1856.
- H. Archivalia van het bestuur der Normalschool. 1874-1912.
- Voorwaarden ter opneming van kwekelingen aan de Christelijke Normalschool te Nijmegen, 11 April 1874, 30 Junij 1881, 15 Oct. 1886, 24 April 1891, 27 Sept. 1897, 15 Sept. 1899 en 29 April 1908.
 - Circulaires van Jan. 1874, Jan. 1876, Jan. 1889 en Febr. 1892. In laatstgenoemde circulaire legt het bestuur rekenschap af van de verandering in de voorwaarden ter opneming van kwekelingen van 24 April 1891.
 - De Christelijke Schoolbode 6 (1880) nr. 33, waarin A. Meijer schrijft over het gaan van kwekelingen van de Normalschool naar openbare scholen
 - Circulaire van Febr. 1912, waarin het vermoeden wordt uitgesproken, dat de geldelijke steun steeds geringer wordt, aangezien de school trouw wenst te blijven aan de geest van het Réveil.
- I Een deel van de gepubliceerde geschriften van J J L. van der Bruggen
- J Nijmeegsch Schoolblad voor het Christelijk Onderwijs, Nijmegen 1844-1852.
Nijmeegsch Schoolblad voor het Christelijk Onderwijs, 1e jg., Nijmegen 1845².
Eenige stukken uit het Nijmeegsch Schoolblad 1844-1852, Nijmegen 1884

II Gemeentearchief Nijmegen (GAN)

1. Genealogische bronnen.

- Retroacta van de Burgerlijke Stand (R B S)
- Waalsch-Gereformeerde Gemeente Nijmegen. Doopboek 1644-1812 (R B S 1202)
- Registers van de Burgerlijke Stand, 1811-1872.
- Bevolkingsregisters 1829-1850.
- Bevolkingsregisters 1850-1860
- Bevolkingsregisters 1860-1870.

2. Oud Archief Nijmegen (OAN)

- nr. 437, p. 679.
- Raadssignaten, 1787-1815.

3 Oud Rechterlijk Archief Nijmegen (ORAN)

- No. 1997, Acte 23 October 1802.
- No. 2077, Fol. 90, 91, 93 en 98.

4 Nieuw Archief Nijmegen (NAN)

- Serie 1814-1850, inv. nrs. 1041-1043, 1048, 19.2522, inhoudende cijfers volkstellingen 1815, 1819, 1829, 1839, 1849.
- C C Haverkamp, Algemeen Overzicht betreffende de gemeente-aangelegenheden der Stad Nijmegen, over een tijdvak van elf jaren, te weten van 1840 tot en met 1850, Nijmegen 1851
- Statistisch overzicht van de loop der bevolking van Nijmegen, 1818-1961
- Stukken betrekking hebbende op de oprichting der Normaalschool op den Klokkenberg, 1842-1843 Serie 1814-1850, nr 1530
- Stukken betrekking hebbende op Buvink als onderwijzer aan de lagere school op den Klokkenberg, 1843-1844 Serie 1814-1850, nr 19 9970.
- Archief Evangelisch-Lutherse Gemeente
Maandelijksche Mededeelingen uit de Evangelisch-Lutherse Gemeente te Nijmegen, 1908-1928.
- Archief Rechtbank van de eerste aanleg, 1811-1838
- Archief Vredegerecht, 1811-1838.
- Archieven van de curatoren en de rector van het gymnasium, de Latijnse school en de kwartierlijke academie, 1648-1969, inv nrs. 81, 119, 140, 443, 446, 447
- Archief Plaatselijke Schoolcommissie, 1838-1851, inv nrs 19 3955, 19 5127, 19 5220, 19 5222, 19 5223 en 19 5225
- Archief *Vereeniging Het Metalen Kruis*, Afd Nijmegen, 1840-1885
Stamboek der Vereeniging
- Raadsresolutie, 29 Dec. 1837
- Verbaal der Handelingen van Heeren Burgemeester en Wethouders der Stad Nijmegen, 1832-1843
- Uitvoerig en beredeneerd Verslag van den toestand der gemeente Nijmegen in 1851, Nijmegen 1852
- Raadsverslagen 1884, 1886, 1915.
- J.W van Druynen, Vervolg op de Kronijk van Nijmegen beginnende met het jaar 1841 (ms)
- R C. Bosch, Kronijk van Nijmegen (ms)
- Particuliere collectie-J J L van der Bruggen, 1854-1861.

III. Gemeentearchief Ubbergen (GAU)

- Retroacta van de Burgerlijke Stand.

IV. Réveil-Archief, Amsterdam

1 Verzameling-J J L. van der Bruggen

- Geboorte-akte en akte van overlijden.
- Papieren betrekking hebbende op Van der Bruggen als officier bij de schutterij
- Papieren betrekking hebbende op de rechterlijke loopbaan
- Papieren betrekking hebbende op het ministerschap.
- Lezingen gehouden tot de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen: Over de schadelijke gevolgen van overdrijving in de wetenschappelijke opvoeding der kinderen (6 April 1836) en Vaderlandsliefde, ongedateerd
- De strijd over het Christelijk onderwijs in de dorpschool te Appeltern, Aug 1845
- Briefwisseling tussen Aen. Mackay en J.J L van der Bruggen, 8 en 17 April 1850. (Cf. NS 6 (1850) 81-85)
- Vertaling van R. Roche, Zur Orientirung uber die gegenwartige Aufgabe der deutsch-evangelischen Kirche (met begeleidend schrijven aan Ds O G Heldring), 1852
- Verzoekschrift van Bestuurders van het Asyl Steenbeek tot het bekoomen van wettelijke maatregelen tot beteugeling van het kwaad der openbare prostitutie in Nederland (met concepten van Van der Bruggen en aantekeningen van J. van Eik, L C. Lentz, N. Beets, M. Cohen Stuart, J. Messchert van Vollenhoven, Jer de Vries en O.G. Heldring). 1855-1856.
- Nota betreffende het gebeurde in de zomer van 1856 bij de formatie van het toen opgetreden Ministerie
- Van der Bruggen, 24 April 1858, met naschrift, 6 Aug 1860
- Brief aan O.G. Heldring (vermoedelijk zomer 1862), niet verzonden Met een aantekening van J A Singendonck
- Vrijwel alle geschriften van Van der Bruggen, waaronder veel overdrukken van in verschillende tijdschriften verschenen artikelen van zijn hand
- Antwoord aan J.J.L. van der Bruggen op zijn 'Open Brief aan de bestuurders en leden der Hervormde

Kerk', door de Vereeniging tot handhaving van de Gereformeerde Leer te Utrecht, Utrecht 1860.

2. Verzameling-Van der Brugghen-Singendonck

- Archivalia van de familie.
- C.D.P. Singendonck aan J.J.L. van der Brugghen, 8 Junij 1854.

3. Verzameling-W. Cnoop Koopmans

- J.J.L. van der Brugghen aan Ds. L. van Haften, 22 Jan. 1849, nr. KL. 8.
- J.J.L. van der Brugghen aan J.A. Singendonck, 4 April 1861, nr. KL. 9

4. Verzameling-Da Costa

- J.J.L. van der Brugghen aan Is. da Costa, 16 Oct. 1844, 4 Julij 1856, 9 Aug. 1856.

5. Verzameling-Ds. N.H. de Graaf (1823-1886)

- J.J.L. van der Brugghen aan N.H. de Graaf, 19 Nov. 1855 en 1 Jan. 1856.
- Hansje van der Brugghen aan De Graaf, 2 Jan. 1860

6. Verzameling-H.J. Koenen

- Autobiographie, 2 dln
- Zeven brieven van J.J.L. van der Brugghen, April 1845, 23 Sept. 1852, 4 Aug. 1856, 14 Junij 1857, 24 Maart en 3 April 1858, 14 Jan. 1859.

7. Verzameling-O.G. Heldring

- Acht brieven van J.J.L. van der Brugghen, waarvan één uit (vermoedelijk Febr.) 1860 en de rest ongedateerd.

8. Verzameling-H.A.M. Asch van Wijk

- Brief van J.J.L. van der Brugghen, 1 Mei 1852

9. Verzameling-H.J. Lemkes

- Twaalf brieven van J.J.L. van der Brugghen, 20 Sept. 1850, 14 Maart, 22 Nov. en 16 Dec. 1851, 23 Febr., 25 Febr., 2 Julij, 12 Oct., 18 Nov., 2 Dec. 1852, 22 Oct. 1853 en 7 April 1855.

10. Verzameling-P.J. Elout van Soeterwoude

- Autobiographie

11. Verzameling-J.W. Gefken

- Levenservaringen.

12. Verzameling-Van Hogendorp

- Brief van J.J.L. van der Brugghen, 21 Maart 1845.

V. *Universiteitsbibliotheek Leiden*

1. Archief-J.J.L. van der Brugghen

- *Lectioes Demosthenicae*, 120 pp.
- Vertaling van Demosthenes' *De Corona*, met inleiding, 155 pp.
- *Lectioes Platonicae*, 117 pp.
- Vertaling van Plato's *Eutyphroon*, *Apologie*, *Critoön* en *Phaedo*, 160 pp.
- Overzicht der teksten van het Nieuwe Testament, ter toelichting van het Verlossings-begrip, 302 pp.

2. Archief-N. Beets

- Eenentwintig brieven van Van der Brugghen aan N. Beets (1845-1860). (met afschrift van zes brieven van Beets aan Van der Brugghen)

VI. Algemeen Rijksarchief (ARA), Ite Afdeling

1. Verzameling-Groen van Prinsterer
 - Stukken betreffende de toestandkoming van de onderwijswet van 1857, 1855-1857, nrs. 79, 80 en 81.
 - Aantekeningen betreffende de kabinetsformatie, nr. 82.
 - Drieënzeventig brieven van J.J.L. van der Bruggen, nr. 124. (Veel brieven uit dit archief zijn opgenomen in: *RGP*, 90 en 114).
 - 28 Nov. en 6 Dec. 1840;
 - 22 Febr., 5 en 19 April, 27 Mei, ca. 26 Sept., 14 Nov. en 20 Dec. 1841;
 - 2, 9, en 14 Jan., 21 Febr., 1 Maart, 1 Julij, 13 en 21 Aug., 5 en 20 Sept., 26 Oct., 12 Nov., 12 en 26 Dec. 1842;
 - 2 Jan., 6 en 9 Febr., 29 Maart, 6 April, 29 Junij, 31 Julij, 11 Aug., 3 en 13 Sept., 3 Oct., 2 Nov., en 20 Dec. 1843;
 - 17 Febr., 27 Maart, 15 en 27 Mei, 25 Julij en 4 Nov. 1844;
 - 10 Maart, 25 Junij, 25 Julij, 5 Aug. en 2 Sept. 1845;
 - 14 Maart en 22 Junij 1846;
 - 11 April en 13 Sept. 1847;
 - 1 April 1848;
 - 9 Jan. 1849;
 - 27 April 1853;
 - 15 en 22 Junij, en 13 Oct. 1854;
 - 2 en 13 Aug., 24 Sept. en 1 Oct. 1855;
 - 14 en 25 Junij, 21 Aug., 26 Nov. en 2 Dec. 1856;
 - 9 April en 21 Julij 1857;
 - vijf ongedateerd.
 - Drie brieven van J.J.L. van der Bruggen aan J. de Neufville (1817-1884), voorzitter van de *Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs*, 10 Aug. 1860, 2 Mei en 29 Nov. 1861.
 - Twee brieven van J.D. van der Bruggen aan Groen van Prinsterer, 22 Febr. 1843 en 16 Jan. 1847.
2. Verzameling -Mackay van Ophemert
 - inv. nrs. 308, 420, 446 en 447.
3. Archief Ministerie van Justitie, exhibitum 4 Julij 1840, nr. 47.
 - Correspondentie tussen het departement van justitie en de gouverneur van Gelderland, 4 Junij - 4 Julij 1840.
4. Notulen Ministerraad, nr. 28.
 - Notulen Ministerraad, 1856-1858.

VII. ARA. Hulpdepot Schaarsbergen

- Archief Koninklijke Landmacht. Tweede Fortificatie-Directie. Vesting Nijmegen.
Class. 29.02. Ds. 3576. Garnizoensboek 1845-1869;
Class. 29.313. Ds. 3972. Correspondentieboek, 1853-1856, nrs. 20, 122 en 138 en Correspondentieboek, 1856-1858, nrs. 104 en 126.

VIII. Rijksarchief Arnhem (RAA)

- Register van Besluiten van Gedeputeerde Staten van Gelderland, van 1 Julij 1842 tot 22 April 1843, en van 22 April 1843 tot 2 Maart 1844.
- Kabinet, 1825-1845 (Gouverneursrapporten), 4 Junij 1840.
- Notulen van het verhandelde bij de Staten van Gelderland gedurende de zomer- en wintervergadering van het jaar 1850 en 1851, Arnhem 1850-1851.
- Notulen van het verhandelde bij de Staten van Gelderland gedurende de zomervergadering van het jaar 1852 en de buitengewone vergadering van de 5den October 1852, de wintervergadering 1852, de buitengewone vergadering van de 8sten en 9den Maart 1853, Arnhem 1852-1853.
- W. de Vries, Overzicht van de rechterlijke indeeling van het gebied der tegenwoordige provincie Gelderland sedert 1 Januari 1811.

- Archief Vredegerecht, kantons Bommel en Elst, arrondissement Nijmegen, C 2, 1315, 1316; C 15, 1615, 1616

IX. Gemeentearchief Arnhem

- Arnhemsche Courant, 1850-1858.

X. La bibliothèque Wallonne, Amsterdam

Archief Waalsch-Gereformeerde Gemeente Nijmegen

- Registre Alphabetique des membres de l'Eglise Wallonne de Nimègue, sur le pié quelle était dans l'annee 1727
- Consistoire Wallon, 1793-1858
- Le livre des Places.

XI. Archief Ned. Herv. Kerk, 's-Gravenhage

Synodaal archief

- Adres J.D. van der Bruggen e.a. aan de algemene synode der Ned. Herv. Kerk, 6 juni 1842; nr. sub. 5013.

XII. Archief 'Scholte Papers', Central College, Pella (IOWA)

- J.J.L. van der Bruggen aan Ds. H.P. Scholte, 28 Jan. 1844.

XIII. Archief Heldringstichtingen, Zetten

- Magdalena, Evangelisch Jaarboekje uitgegeven ten voordeele van het asyl Steenbeek, 1853-1868.
- Een brief uit het asyl Steenbeek en een antwoord van een Regtsgeleerde over de wetgeving op bordeelen, hoererij, enz., Arnhem 1851.

XIV. Rijksarchief Zeeland, Middelburg

Familie-archief-De Jonge, corr. W.A.C. de Jonge, nr. 28.

- Tien brieven van J.J.L. van der Bruggen aan W.A.C. de Jonge, 25 en 26 Jan., 23 Febr., 17 Mei en 7 Julij 1857; 28 Febr. 1858; 16 Aug. 1863; 20 Febr. z.j., twee ongedateerd.
- W.A.C. de Jonge aan Van der Bruggen, 28 M. 1857.
- A. Vrolik aan Van der Bruggen, 23 Aug. 1856 en 8 Julij 1857.
- D.T. Gevers van Endegeest aan Van der Bruggen, 11 Febr. 1857.
- P. Mijer aan Van der Bruggen, 8 Jan. 1857.
- ? aan De Jonge, 12 Febr. 1857.
- C.E. van Koetsveld aan Van der Bruggen, 15 Febr. 1858.
- H. da Costa-Belmonte aan Van der Bruggen (?), 5 Oct. 1857.
- Jer. de Vries aan De Jonge, 24 Sept. 1857.

XV. Gemeentearchief Zierikzee

- Honderd jaar blokken, 1869 - Zierikzee - 1969.
Van Hogere Burgerschool tot Rijksscholengemeenschap, (Zierikzee 1969), p. 21.

Uitgegeven werken, redevoeringen en brieven

1. Just. Jac. Leon. van der Bruggen, Neomagensis, Jurist in Acad. Lugd. Bat. Candidati, *Commentatio ad quaestionem juridicam quâ postulat expositio eorum, quae in Plinii Junioris scriptis ad illustrandum Jus Civile Romanorum pertinent* In certamine literario civium Academicarum Belgicarum, die VIII mensis Febr. a MDCCCXXVI ex sententia ordinis Juris-consultorum Acad. Lugd. Bat. praemio ornata, Leiden 1826. (Ook opgenomen in: *Annales Academiae, Lugduno-Batavae* 1825-1826).
2. *Dissertatio Juridica inauguralis, ad titulum pandectarum de Statu Liberis*, Leiden 1826.
3. *Dialogus de Causis neglecti apud veteres Graecos Juris studii*, in: *Bydragen tot Regtsgeleerdheid en Wetgeving*, dl. X, 1836, stuk 1, pp. 7-59.
4. *Hulde aan de nagedachtenis van Jonkheer Dirk Rijnhard Johan van Lynden, Burgemeester der Stad Nijmegen*, Nijmegen (1837)
5. Bedenkingen over de Redenen der verbindbaarheid der overeenkomsten, in: *Bydragen tot Regtsgeleerdheid en Wetgeving*, dl. XI, 1837, pp. 489-529; dl. XII, 1838, pp. 29-108.
6. *De Officio Judicis*, Libri II, Ultra ad Rh. 1839.
7. Verhandeling over den geregtelijken Eed, volgens de beginselen van het oude en nieuwe Regt, in: *Nederlandsche Jaarboeken voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving* II (1840) 369-455; III (1841) 202-289.
8. *Berigt aan de Kevelaers-gangers*, Nijmegen (1843). (Utrecht 1843²).
9. *De Eeds-leer naar Christelyke en Regtsgeleerde beginselen*, Leiden 1844.
10. *Zamenspraak over den Eed. Een onderrigt voor getuigen, en anderen die tot den eed worden geroepen*, 's-Gravenhage 1844.
11. Artikelen in het *Nijmeegsch Schoolblad voor het Christelyk Onderwijs*, Nijmegen 1844-1852. (Een aantal van deze artikelen is opgenomen in: *Eenige stukken uit het Nijmeegsch Schoolblad. 1844-1852*, Nijmegen 1884 en in: Beets en Raabe, *Bloemlering*, II, pp. 94-154).
12. Concept-Reglement eener Evangelische Maatschappij in Nederland, met Bijlage (1846), in: *Verzameling van stukken betreffende de oprigting eener Evangelische Maatschappij of Vereeniging*, z.p. (1846).
13. Adviezen uitgesproken in de bijeenkomsten van *Christelyke vrienden*, 1845-1854
14. *Een Broederswoord*, 's-Gravenhage 1846.
15. *Aanteekeningen van eenen jurist op Romeinen IV*, 's-Gravenhage 1846.
16. Verstand en Hart, in: *DVCS* 1 (1847) 35-47, 84-100, 148-164, 329-355, 449-468, 673-690.
17. Jaarverslagen van de bijzondere school der eerste klasse en van de daarbij gevoegde opleidingsklas tot vorming van kwekelingen voor het christelyk onderwijs, in: *NS* 5 (1849) 89-94, 6 (1850) 90-93, 7 (1851) 65-72, 89-95, 8 (1852) 73-79.
18. Fragment uit mijne aanteekeningen over Romeinen IX, in: *DVCS* 2 (1848) 407-416, 463-474, 527-535.
19. *Aanteekening van eenen Jurist op Romeinen X 4. Met eene Bijlage over de Formulier-kwestie*, Arnhem 1848.
20. *Advies over de bij het ontwerp van grondwetsherziening voorgestelde vrijheid van onderwijs*, Nijmegen 1848.
21. *De ware vrijheid, gelykheid en broederschap. Eene roepstem aan het volk van Nederland*, Utrecht 1848.
22. e.a., Het Reddingsgesticht te Düsselthal, in deszelfs ontstaan, wezen en doel, in: *DVCS* 2 (1848) 1-24 (bijlage)
23. Iets over de wettigheid van het bestaan van Bijzondere Scholen der 1e Klasse, in: *Nederlandsche Jaarboeken voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving* X (1848) 304-313.
24. Bijbel-studien (2 Cor. III:6; Rom. IX:9), in: *DVCS* 3 (1849) 158-170, 584-601.
25. Een woord over het Katholicismus, in: *DVCS* 3 (1849) 375-378.
26. Een preëk van Luther over Rom. XV:4-13, in: *DVCS* 3 (1849) 441-453, 502-511.
27. Iets over de Matigheids-genootschappen, in: *DVCS* 4 (1850) 245-259, 309-316.
28. Bijdrage tot de kennis van den mensch als geschapen naar Gods beeld, in: *DVCS* 4 (1850) 373-405.
29. *Afgeluisterd gesprek over de oprigting van het hulpgenootschap voor de evangelie-prediking in China*, Nijmegen 1850.
30. Redevoeringen uitgesproken als lid van provinciale staten van Gelderland, in: *Notulen van het verhandelde bij de Staten van Gelderland*. 1850-1853.
31. Aan mijnen vriend Ds. O.G. Heldring. Oude en Nieuwe dingen, in: *DVCS* 5 (1851) 273-281, 477-486. (Hierin is opgenomen een excerpt uit Vinet's *Méditations Evangeliques*, Paris 1849, voorzien van aanteekeningen van Van der Bruggen).

32. *Een brief uit het asyl Steenbeek en een antwoord van een Regtsgeleerde over de wetgeving op bordeelen, hoerij, enz.*, Arnhem 1851.
33. *Christelijke Tijdsragen door eenen jurist, nr. 1, De christelijke afzondering van de wereld*, Nijmegen 1851.
34. *Christelijke Tijdsragen door eenen jurist, nr. 2, Bedenkingen tegen de Aphorismen van Ds. van Rhyn*, Nijmegen 1851.
35. *Christelijke Tijdsragen door eenen jurist, nr. 3, Dupliek aan Ds. van Rhyn*, Nijmegen 1852.
36. Artikelen in *China, Verzameling van Stukken betreffende de prediking van het Evangelie in China en omliggende landen*, I-VI, Nijmegen 1852-1857.
37. *Iets over Nijmegen als vesting*, Nijmegen 1852.
38. Wet en Evangelie, in: *DVCS* 7 (1853) 432-441, 495-510.
39. *Christelijke Tijdsragen door eenen jurist, nr. 4, Studien over het begrip der Schrift-Inspiratie*, Nijmegen 1853.
40. Adviezen uitgesproken als lid der tweede kamer, in: *Handelingen*, 1853-1854.
41. Studien over het Verlossingsbegrip, I, in: *Ernst en Vrede* 2 (1854) 353-384.
42. Studien over het Verlossingsbegrip, II, in: *Ernst en Vrede* 3 (1855) 341-403.
43. Stellingen voorgedragen en ontwikkeld over vrijheid van onderwijs, in: *DVCS* 9 (1855) 365-378.
44. Briefwisseling tusschen Mr. G. Groen van Prinsterer en Mr. J.J.L. van der Bruggen, in: *DVCS* 10 (1856) 293-309. (Ook opgenomen in: Beets en Raabe, *Bloemlezing*, II, pp. 67-93).
45. Redevoeringen uitgesproken als minister van justitie in de tweede kamer, in: *Handelingen*, 1856-1858.
46. De Normalschool te Nijmegen, in: *DVCS* 14 (1860) 486-493. (Brief aan O.G. Heldring).
47. *Open Brief aan de bestuurders en leden der Hervormde Kerk in Nederland*, Utrecht 1860.
48. *Christelijke Tijdsragen door eenen jurist, nr. 5, Christendom en Staatkunde*, Nijmegen 1860.
(Van dit werk is een herdruk verschenen, van het eerste deel in 1885, van het tweede in 1889, beide te Nijmegen).
49. *Advies in zake cassatie*, Utrecht 1860.
50. *De cassatie appél geworden*, Utrecht 1861.
51. *Troostrede aan het oude Nijmegen, Utrecht 1861*.
(Ook opgenomen in: Beets en Raabe, *Bloemlezing*, II, pp. 155-240. In 1976 naar de originele uitgave heruitgegeven door uitgeverij 'Historie' Nijmegen).
52. Brief van den Heer J.J.L. van der Bruggen aan den redacteur van de *Bybelstudien*, naar aanleiding van diens artikel over de nieuw opgerichte *Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs*, 24 Februari 1861, in: *Byblad van de Bybelstudien*, II, 1861, pp. 45-56.
53. *Mededeelingen en gedachten over het Iersche Gevangenisstelsel*, Nijmegen 1861.
54. *Advies van 'Een Jurist' over het kenmerk van Hoger Onderwijs*, Nijmegen 1862.
55. Mr. J.J.L. van der Bruggen aan Ds. O.G. Heldring, in: *DVCS* 16 (1862) 530-541.
56. *Pleidooyen in zake de orthodoxie en gevoegde partijen, tegen de moderne theologie, door een Jurist*, Nijmegen 1862.
57. *Open Brief van een Jurist aan Ds. Gunning over een pleidooi van Tyrus*, Nijmegen 1862.
58. *Brief van een Jurist die geen kluizenaar, aan een kluizenaar die geen jurist is*, Nijmegen 1863.
59. De Joden in Europa, in: *DVCS* 17 (1863) 687-693.
60. *Antwoord van Mr. J.J.L. van der Bruggen, Oud-minister van Justitie, op een Open Brief van Mr. J.E. Goudsmid, Hoogleraar te Leiden*, Nijmegen 1863.
61. *Redevoering van een' jurist, niet-lid der Kamer, over Uitlevering en uitzetting*, Nijmegen 1863.

Uitgegeven uit zijn schriftelijke nalatenschap:

62. Fr. von Holtzendorff, *Van der Bruggen, ancien ministre de la Justice des Pays-Bas, Etudes sur le système pénitentiaire Irlandais, revu après la mort de l'auteur et accompagné d'une préface et d'un appendice*, La Haye-Berlin 1864.
63. J.A. Singendonck, *Gedachten, van wijlen Mr. J.J.L. van der Bruggen, over het gebed des Heeren, naar aanleiding van Matthëus VI:5-15 en Lukas XI:1-13*, in: *DVCS* 19 (1865) 426-428, 429-447, 493-513, 561-579.
Idem, *Gedachten over het gebed des Heeren, nagelaten door wijlen Mr. J.J.L. van der Bruggen*, Amsterdam 1865. (Ook opgenomen in: Beets en Raabe, *Bloemlezing*, II, pp. 1-66).
64. Jer. de Vries, Jzn., *Maria Magdalena (Markus XVI:9)*, in: *Magdalena* 16 (1868) 1-13.
65. (J.A. Singendonck), *Christelijke Tijdsragen van een jurist, nr. 6, Studien over de verhouding tusschen de beginselen van gezag en vrijheid op staatsgebied*, in: *Protestantische Bydragen* 2 (1871) 105-128, 253-280, 369-392, 495-520; 3 (1872) 101-124, 225-248, 353-378, 443-485.
Gebundeld verschenen: Rotterdam 1872.
(Ook opgenomen in: Beets en Raabe, *Bloemlezing*, I, pp. 11-310).

66. Twaalf brieven aan Groen van Prinsterer, 1854-1857, in: *HOW*.
67. (J.A. Singendonck), Het standpunt van Johannes den Dooper; Fragment van een brief aan Ds. O.G. Heldring; Waarom was Mr. J.J.L. van der Bruggen tegen eene Christelijk staatkundige partij? in: *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 24 (1887) 1-17; 685-704; 798-815.
(Laatstgenoemd geschrift is ook opgenomen in: Beets en Raabe, *Bloemlezing*, I, pp. 311-331).
68. *Dialogus de venationis commodo atque incommodo*, in: Beets en Raabe, *Bloemlezing*, II, pp. 241-288
(Een tot dan toe onuitgegeven werk van Van der Bruggen uit 1828).
69. Brieven, 1840-1861, opgenomen in: *RGP*, 114 en 90.

Petities (door Van der Bruggen opgesteld en/of mede-ondertekend)

1. Adres aan de algemene synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, 6 Juni 1842.
2. Verzoekschrift aan de koning en de tweede kamer ten einde opheffing te verkrijgen van Nijmegen als vesting, 17 April 1852.
3. Verzoekschrift van Bestuurderen van het Asyl Steenbeek aan de koning en de tweede kamer tot het bekoomen van wettelijke maatregelen tot beteugeling van het kwaad der openbare prostitutie in Nederland, 23 Januari 1856.
4. Petitie aan de tweede kamer, gericht tegen de strekking van Van Reenens wetsontwerp op het lager onderwijs van December 1855, 27 Februari 1856. (Opgesteld door J.A. Stoop).

Vertalingen, en een door Van der Bruggen verzorgde herdruk

1. *Redevoeringen over eenige Godsdienstige onderwerpen. Naar de derde verbeterde oorspronkelijke uitgave*, 3 dln., Nijmegen 1839-1841.
(Vertaling van de eerste twintig redevoeringen uit Vinets *Discours sur quelques sujets religieux*, Genève 1837).
2. *Twintigtal Redevoeringen over eenige godsdienstige onderwerpen door A. Vinet, (naar de derde verbeterde oorspronkelijke uitgave)*, Nijmegen 1842.
3. *W. à Brakel, De leer der voldoening, naar de belijdenis der Nederlandsche Hervormde Kerk, verklaard en verdedigd. Herdrukt ter waarschuwing tegen het adres aan de Synode van A. Rutgers van der Loeff*, Amsterdam 1842. (Met een voorbericht van J.J.L. van der Bruggen).
4. *De Regtvaardigheid door het geloof, of geen zaligheid door de werken, en zonder werken geene zaligheid, uit het Fransch van Dr. C. Malan, Met een voorberigt van den vertaler*, 's-Gravenhage 1844.
(Vertaling van: C. Malan, *La justice des Saints ou point d'oeuvres pour le salut, et point de salut sans oeuvres*, 4e éd., Genève 1843).
5. *L. Bonnet, De eenheid des geestes door den band des vredes. Brieven over de Evangelische Alliantie. Vertaald en van een voorrede voorzien door J.J.L. van der Bruggen*, Amsterdam 1847.
(Vertaling van: L. Bonnet, *l'Unité de l'Esprit par le lieu de la paix. Lettres sur l'Alliance évangélique*, Paris 1847).
6. Ph.R. Hugenholtz, *Het Geweten. Eene studie*, Amsterdam 1861. (Vertaald in het frans).

- Aalders, W., *Theocratie of ideologie. Het dilemma van de huidige christenheid*, Den Haag 1977.
- Aarts, J., *Schoolrecht, schoolstrijd, schoolwet in Nederland*, I-II (Opvoedkundige Brochurenreeks, 62, 65), Tilburg 1931-1932.
- Aarts, J., *100 jaar Vrijheid van Onderwijs in Nederland*, 's-Gravenhage 1948.
- Akkermans, P.W.C., *Onderwijs als constitutioneel probleem* (Hand- en Leerboek der bestuurs-wetenschappen, 24), Alphen aan den Rijn/Brussel 1980.
- Algemeen Handelsblad*, 1853-1858.
- Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1840-1844.
- Algemeen Nederlandsch Familieblad* 8 (1891) 9-11.
- Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur*, 1925-1929.
- Algra, H., *Het wonder van de 19e eeuw. Van vrije kerken en kleine luyden*, Vierde, herziene en uitgebreide druk, Franeker (1976).
- Amsterdamsche Courant*, 1856-1858.
- Anti-Revolutionaire Staatskunde*, 1927-1977.
- Arnhemsche Courant*, 1840-1861.
- Bakhuizen van den Brink, J.N. en Dankbaar, W.F., *Handboek der kerkgeschiedenis*, dl. 4, *De Kerk sedert de zeventiende eeuw*, Den Haag 1968³.
- Bassecour Caan, J.J. de la, *De wet op het lager onderwijs, met eene aantekening*, 's-Gravenhage 1859.
- Batavner, De, Staat- en Letterkundig Weekblad*, Nijmegen 1843-1845.
- Bazuin, De, *Stemmen uit de Christelyke Afscheidene Gereformeerde Kerk in Nederland*, Kampen 1854-1872.
- Beaufort, W.H. de, Groen van Prinsterer en Van der Brugghen, in: *De Gids* 51 (1887) III, pp. 476-497; herdrukt in: *Geschiedkundige Opstellen*, II, Amsterdam 1893, pp. 196-215.
- Beaufort, W.H. de, Dertig jaren uit onze geschiedenis. 1863-1893, in: *Nieuwe Geschiedkundige Opstellen*, II, Amsterdam 1911, pp. 1-78.
- Beekelaar, G.A.M., *Rond grondwetsherziening en herstel der hiërarchie. De Hollandse katholieke jongeren. 1847-1852*, Hilversum-Antwerpen 1964.
- Beets, N., Levensbericht van Ottho Gerhard Heldring, in: *Levensberichten der Afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, Leiden 1877, pp. 79-94.
- Beets, N. en Raabe, A.H., *Bloemlezing uit de werken van Mr. J.J.L. van der Brugghen. Bijeenverzameld en, waar het noodig is, opgehelderd*, 2 dln., Nijmegen 1889-1890.
- Beknopt Verslag wegens den zakelyken inhoud van verschillende bij de synodale vergadering dezes jaars 1842 ingediende adressen, ter zake van algemeene kerkelyke aangelegenheden, uitgebragt door eene Personele Commissie, in haar zitting van den 13 Julij. Mitsgaders besluit der synode, d.d. 18 Julij 1842, z.p., z.j.* ('s-Gravenhage 1842).
- Berg, J. van den, De uitdaging van het historisch-kritisch onderzoek, in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 77 (1977) 239-259.
- Berkhof, H., *Crisis der midden-orthodoxie*, Nijkerk (1951).
- Berkhof, H., *Geschiedenis der Kerk*, Nijkerk 1956⁶.
- Bezemer, C., *Het christelyk geweten bij Alexandre Vinet*, Kampen 1966.
- Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, D. Nauta e.a. (eds.), I, Kampen 1978.
- Biografisch Woordenboek van Protestantse Godgeleerden in Nederland*, J.P. de Bie en J. Loosjes (eds.), 's-Gravenhage 1919-1949.
- Biografisch Woordenboek van Nederland*, o.r.v. J. Charité e.a., 's-Gravenhage 1979.
- Boekholt, P.Th.F.M., *Het lager onderwijs in Gelderland 1795-1858* (Gelderse Historische Reeks, XI), Zutphen 1978.
- Boer, W.R., De wet op het lager onderwijs, in: *Praktische Volks-Almanak*, Haarlem 1858, pp. 68-82.
- Boer, H.F. de en Heinsius, A., *Het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap en zijne instellingen 1842-1892. Gedenschrift bij het vijftigjarig bestaan van het Genootschap*, 6 Februari 1892, Amsterdam 1892.
- Boersema, K.H., *Johan Rudolf Thorbecke. Eene historisch-critische studie*, Leiden 1949.
- Bolkestein, G., Aan het begin van den schoolstrijd, in: *Vragen des Tijds* 40 (1913/1914) I, pp. 59-76.
- Bolkestein, G., *De voorgeschiedenis van het Middelbaar Onderwijs 1796-1863*, Amersfoort (1914).
- Bolkestein, G., *De wettelyke 'neutraliteits'-bepalingen voor het openbaar onderwijs. Een geschiedkundig overzicht*, Groningen-Batavia 1939.

- Bommel, C.R.A. van, *Brief aan den Hoogleraar Matthijs Siegenbeek*, 's-Gravenhage 1840.
- Boogman, J.C., *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858*, Bussum 1978.
- Booy, E.P. de, *De weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw* (Stichtse Historische Reeks, 3), z.p. 1977.
- Bornewasser, J.A., Ministeriële verantwoordelijkheid voor en na 1848, in: *Vaderlands verleden in veelvoud*, 31 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500, G.A.M. Beekelaar e.a. (eds.), 's-Gravenhage 1975, pp. 453-480.
- Bosch Kemper, J. de, *De Tydvragen over de afscheiding en vereeniging van Staat, Kerk en School in betrekking tot de levensbeginselen van het Christendom. Een verzameling van opstellen*, Amsterdam 1856.
- Bosch Kemper, J. de, *Open Brief aan Mr. G. Groen van Prinsterer*, Amsterdam 1857.
- Bosch Kemper, J. de, *Repliek aan Mr. G. Groen van Prinsterer*, Amsterdam 1857.
- (Bosch Kemper, J. de), *Levensschetsen. Mr. J.J.L. van der Bruggen*, in: *Volksblad, aan de algemeene maatschappelijke belangen toegewijd* 8 (1863) nr. 11, 8 October, pp. 1-3.
- Bosch Kemper, J. de, *Anthon Gerard Alexander Ridder van Rappard, de ontwerper en verdediger van de schoolwet van 1857, uit zijn dagboek en nagelatene aantekeningen gescheit*, Amsterdam 1870.
- Bosch Kemper, J. de, *Geschiedenis van Nederland na 1830, met Aantekeningen en onuitgegeven stukken*, dl. IV, Amsterdam 1875.
- Bosscha, J., *Kroon en Ministers*, Amsterdam 1863.
- Brief van het mirakuleuze beeld van Kevelaar aan den Ed. Achtb. Heer J.J.L. van der Bruggen, president van de arrondissementsrechtbank van Nijmegen, in antwoord op Z. Ed. Achtb. Bericht aan de Kevelaar-gangers*, Amsterdam 1843.
- Brinkhoff, J., *Honderd jaar MacDonald. 1874-1974*, Nijmegen 1974.
- Brinkhoff, J.M.G.M., *Een eeuw De Gelderlander-Pers. 1848-1948*, Nijmegen 1948.
- Brinkhoff, J.M.G.M., *Rondom de Stevenstoren. Zwerftochten door de geschiedenis van Nijmegen*, Zaltbommel 1966.
- Brinkhoff, J.M.G.M., *Aan het sterfbed van Nijmegen, voorwoord bij: Troostrede aan het oude Nijmegen van Mr. J.J.L. van der Bruggen, naar de originele uitgave verschenen in 1861 bij Kemink en zoon te Utrecht, heruitgave 1976*, Nijmegen, pp. I-V.
- Broere, C., *De brief van den Hoogleraar M. Siegenbeek aan den Heer Mr. Groen van Prinsterer toegelicht*, 's-Gravenhage 1840.
- Brok, C.J.M., *De verhouding openbaar-bijzonder onderwijs in Breda gedurende de negentiende eeuw*, Tilburg 1964.
- Bronsveld, A.W., Mr. J.J.L. van der Bruggen, in: *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 50 (1913) 1109-1126; 51 (1914) 60-70.
- Brouwer, A.M., *Daniel Chantepie de la Saussaye. Eene historisch-dogmatische studie*, Groningen 1905.
- Brouwer, J., *De Klokkenberg, school der ware vrijheid. Het besluit van 1891*, z.p., z.j. (onuitgegeven studie).
- Brouwer, J., *Van der Bruggen, consequent Van-der-Bruggiaans*, in: *Kleio, tijdschrift van de vereniging van leraren geschiedenis en staatsinrichting in Nederland* 16 (1975) 196-202.
- Bruggen, G.A. van der, *'t Binnenste naar buiten gekeerd*, Nijmegen 1891.
- Bruggen, G.A. van der, *Het kleine boekje van Maria (de moeder van Jezus)*, Nijmegen (1896).
- Bruggen, G.A. van der, *Vijfmaal dominé en nog altijd een sukkel*, Rotterdam 1906.
- Bruggen, G.A. van der, *Klanken uit het verledene. Uit de nagelaten papieren van mijnen Overgrootvader Jan Anthony van der Bruggen*, in: *Militaire Spectator* 82 (1913) 628-633, 661-669, 754-760, 809-823.
- Bruggen, G.A. van der, *Het boek van Mr. H.P.G. Quack*, in: *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 51 (1914) 346-366.
- Bruggen, G.A. van der, *De Varenhof. Kroniek*, Aug. 1918, Utrecht. (voor mijn familie)
- Bruggen, G.A. van der, *Lectuur* (Praktisch Christendom, V, 3), Utrecht 1919.
- Bruggen, W. van der, *Beschrijving van het geslacht Van der Bruggen*, 2 dln., z.p., 1978. (Niet in de handel; aanwezig in: GAN en RAA)
- Brugmans, I.J., *Standen en klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw*, in: *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie*, II, P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing (eds.) (Geschiedenis in veelvoud, 2) 's-Gravenhage 1977, pp. 110-128.
- Bruyne, J.A. de, *De Geschiedenis van Nederland in onzen tijd*, II, Schiedam 1893.
- Busken Huet, Cd., *Stichtelijke Lektuur* III, in: *De Gids* 23 (1859) 642-670.
- Busken Huet, Cd., *Nationale Vertoogen*, 2 dln., Haarlem 1876.
- B(uuren), (J.E.) v(an), *Het conflict tussen Mr. G. Groen van Prinsterer en Mr. J.J.L. van der Bruggen*, in: *Ge-reformeed Schoolverband* (1922) nrs. 1-4.
- Buys, J.T., *Dubbeltzinnige politiek*, in: *De Gids* 32 (1868) IV, pp. 481-516.

- Buys, J.T., Onze kieswet, in: *De Gids* 33 (1869) II, pp. 345-371.
- Buys, J.T., *De Grondwet*, 2 dln., Arnhem 1887.
- Buys, J.T., *Studien over staatkunde en staatsrecht*, 2 dln., Arnhem 1894-1895.
- Capelle, M.C., *Het eeuwfeest van de Klokkenberg*, z.p. (1946).
- Capelle, M.C., *P. Oosterlee, opvoeder van het geweten*, Nijkerk 1946.
- Catholieke Nederlandsche Stemmen Over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde*, Grave 1835-1856.
- Chantepie de la Saussaye, D., *La crise religieuse en Hollande*, Leyde 1860.
- Chantepie de la Saussaye, D., *De godsdienstige bewegingen van dezen tijd in haren oorsprong geschetst. Vier voorlezingen*, Rotterdam 1863.
- Chantepie de la Saussaye, D., *Leven en Rigting Vier voorlezingen over godsdienstige vraagstukken van dezen tijd*, Rotterdam 1865.
- Chantepie de la Saussaye, D., *Brief aan Mr. G. Groen van Prinsterer, ten geleide van eene Tweede Uitgave van 'De Nood der Kerk', Brief aan het gezelschap 'Ernst en Vrede', voor het eerst verschenen in 1859; met een Naschrift naar aanleiding van Mr. Groen van Prinsterer's 'Studien en Schetsen ter Schoolwetherziening'*, Rotterdam 1865.
- Chantepie de la Saussaye, P.D., *Het leven van Nicolaas Beets*, Haarlem (1904) 1906².
- China, Verzameling van Stukken betreffende de prediking van het Evangelie in China en omliggende landen*, I-IX, Nijmegen 1852-1860.
- Christelijke Encyclopedie*, o.r.v. F.W. Grosheide en G.P. Iitterzon, 2 dln., Kampen 1977.
- Christelijk Historisch Tijdschrift* 21 (1976) nr. 3/4, mei. (Groen van Prinsterer-Nummer)
- Colenbrander, H.T., Thorbecke's Geldersche reis, in: *De Gids* 96 (1932) IV, pp. 352-368.
- Commissaris, A.C.J., *Van toen wij vrij werden. Eenige hoofdstukken uit de geschiedenis der Katholieke Kerk in Nederland sedert 1795*, 2 dln., Groningen-Den Haag 1928-1929.
- Cool, S., *De regering en het gevangeniswezen sedert 1854*, Amsterdam 1861.
- Costa, Is da, *Brief aan Mr. G. Groen van Prinsterer bij zijne aftreding uit de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Haarlem 1854.
- Dasberg, L. en Jansing, J.W.G., *Meer kennis meer kans. Het Nederlandse onderwijs 1843-1914*, Haarlem 1978.
- Dassen, J.M.H., De constitutionele macht des konings en het parlementaire stelsel, in: *Nederlands Juristenblad* 45 (1970) 1193-1207.
- Diepenhorst, I.A., *Historisch-critische bydrage tot de leer van den christelijken staat*, Amsterdam 1943.
- Diepenhorst, P.A., *Groen van Prinsterer's strijd voor de Christelijke School* (Christendom en Maatschappij, Serie 3, nr. 8), Utrecht 1911.
- Diepenhorst, P.A., *Onze Strijd in de Staten-Generaal*, dl. I, *De Schoolstrijd*, Amsterdam 1927.
- Diepenhorst, P.A., *Groen van Prinsterer*, Kampen 1932.
- Diephuis, G., *Handboek voor het Nederlandsch Burgerlijk Regt*, I, Groningen 1876².
- Dijk, K., Niftrik, G.C. van, Schmal, J.J.R., *Groen van Prinsterer herdacht*, Den Haag 1951.
- Ditzhuyzen, Reina van, *Onderwijs als opdracht. Leven en werk van de eerste vijftien ministers belast met het onderwijs in de periode 1798-1830*, 's-Gravenhage 1977.
- Does, J.C. van der, *Bydrage tot de geschiedenis der wording van de anti-revolutionaire of christelijk-historische staatspartij*, Amsterdam 1925.
- Does, (J.C.) v(an) d(er), Van een korte kabinetscrisis, in: *De School met den Bijbel. Weekblad voor het Christelijk Onderwijs* 29 (1931) nr. 1, 2 Juli.
- D(oes), (J.C.) v(an) d(er), De denkbeelden van Van der Bruggen betreffende het Onderwijs, in: *De School met den Bijbel* 29 (1931) nr. 14, 1 October.
- Domela Nieuwenhuis, J., Bedenkingen tegen het jongste werk van Mr. J.J.L. van der Bruggen, getiteld: Mededeelingen en gedachten over het Iersche gevangenisstelsel, in: *Weekblad van het Regt*, 21 Nov. en 2 Dec. 1861.
- Doorninck, J.I. van, *Bibliotheek van Nederlandsche anonymen en pseudonymen*, 2 dln., 's-Gravenhage-Utrecht 1870.
- Dooyeweerd, Hzn, H., *De ministerraad in het Nederlandsche staatsrecht*, Amsterdam 1917.
- Dunk, H.W. von der, *Conservatisme* (Pallas Reeks), Bussum 1976.
- Een eeuw van Zorg en Zegen. 1854-1954. Gedenkboek uitgegeven ter herdenking van het honderdjarig bestaan van de Vereniging van Christelijke Onderwijzers*, Meppel-Djakarta (1954).
- Een halve eeuw. 1848-1898. Nederland onder de regering van koning Willem den Derde en het regentschap van koningin Emma door Nederlanders beschreven*, o.r.v. P.H. Ritter, 2 dln., *Historisch gedenkboek uitgegeven door 'Het Nieuws van den Dag' bij de inhuldiging van koningin Wilhelmina*, Amsterdam 1898.
- Een nationaal ministerie. Eene stem uit het volk tot het volk*, Amsterdam 1856.
- Een staatsman ter navolging. Groen van Prinsterer herdacht* (1876-1976), ('s-Gravenhage 1976).

- Eenige stukken uit het Nijmeegsch Schoolblad. 1844 1852, Nijmegen 1884.*
- Eenige teregtwijzingen omtrent het berigt aan de Kevelaars-gangers, Nijmegen 1843.*
- Eggink, J., *De geschiedenis van het Nederlandse gevangeniswezen*, Assen 1958.
- Egmond, N. van, *Consequent Christendom. Leven en werk van Mr. J.J.L. van der Bruggen*, Wageningen (1964).
- Elout, P.J., *Brief aan den Heer A. Rutgers van der Looff, over Z.W.E. adres aan de algemeene Synode*, Leiden 1842.
- Elsen, G. van den, *De freule van Croy*, Oosterhout 1898².
- Ende, A. van den, *Geschiedkundige schets van Neêrlands Schoolwetgeving, met Aanteekeningen en Bylagen*, Deventer 1846.
- Ernst en Vrede, Maandschrift voor de Nederlandsche Hervormde Kerk*, I-VI, Utrecht 1853-1858.
- Eyssell, A.P.Th., Het Iersche Gevangenisstelsel, in: *Themis, Regtskundig tijdschrift*, 1862, Tw. Verz., dl. 9, pp. 407-433.
- Fabius, D.P.D., *Elout van Soeterwoude, 's-Gravenhage* (1894).
- Fakkelt, De, Maandblad van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap*, Tiel, later Gorcum 1848-1857.
- Feest van de school op den Klokenberg te Nijmegen, Het, 6 Mei 1887, Nijmegen 1887.*
- Feith, P.R., Van der Bruggen, ancien ministre de la Justice des Pays-Bas, Etudes sur le système pénitentiaire Irlandais, revu après la mort de l'auteur et accompagné d'une préface et d'un appendice, La Haye-Berlin 1864, (beoordeling), in: *De Gids* 29 (1865) IV, pp. 337-363.
- Fokkema, F.J., *De godsdienstig-wijsgeerige beginselen van Mr. G. Groen van Prinsterer. Eene beschrijving en beoordeeling*, Grijpskerk 1907.
- François, C.J., De Eeds-leer naar Christelijke en Regtsgeleerde beginselen, Leiden 1844, (beoordeling), in: *Themis* 5 (1844) 328-335.
- Fruin, R., *Politieke Moraliteit. Open Brief aan Mr. G. Groen van Prinsterer*, Leiden 1864.
- Gaay Fortman, B. de, Een zoon van het Reveil (Jhr. mr. J.A. Singendonck, 1809-1893, naar zijn brieven aan Da Costa en Groen van Prinsterer, in: *Stemmen des Tijds. Maandblad voor Christendom en Cultuur* 18 (1929) 507-529.
- Gaay Fortman, B. de, Mr. Aeneas Baron Mackay van Ophemert (1806-1876), in: *Christendom en Historie. Lustrumbundel uitgegeven vanwege Het Gezelschap van Christelijke Historici in Nederland*, Kampen 1931, pp. 206-267.
- Gaay Fortman, B. de, Over den arbeid van den reveilkring na 1840, in: *Stemmen des Tijds* 20 (1931) 239-254, 309-334.
- Gaay Fortman, B. de, Het tijdvak der Doleantie, in: *De Vereeniging voor Christelijke Nationaal Schoolonderwijs. 1860 - 30 October - 1935*, Wageningen (1935), pp. 252-279.
- Gaay Fortman, B. de, Mr. J.W. Gefken 1807-1887, in: *A.R. Stk.* driemnd. 4 (1930) 265-289.
- Gaay Fortman, B. de, Jhr. Mr. J.J. Teding van Berkhout 1814-1880, in: *A.R. Stk.* 6 (1932) 1-36.
- Gaay Fortman, B. de, Mr. J.F. Baron van Reede van Oudtshoorn 1806-1860, in: *A.R. Stk.* 7 (1933) 85-94.
- Gaay Fortman, B. de, Jhr. Mr. Pieter Jacob Elout van Soeterwoude 1805-1893, in: *A.R. Stk.* 12 (1938) 46-103, 147-175.
- Gaay Fortman, B. de, Jhr. Mr. J.W. van Loon 1816-1876, in: *A.R. Stk.* 13 (1939) 183-203.
- Gaay Fortman, B. de, Richting en Beleid van eenige contrarevolutionaire stroomingen in de negentiende eeuw, in: *A.R. Stk.* 14 (1940) 348-376; 15 (1941) 71-112.
- Gaay Fortman, B. de, Reveil en Doleantie, in: *Stemmen des Tijds* 25 (1936) 78-92.
- Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1784-1934*, Amsterdam (1934).
- Gelderlander, De*, Nijmegen 1856-1864, 1956-1964.
- Geloof en Vrijheid, Tweemaandelijks tijdschrift*, Rotterdam 1914, pp. 99-109.
- Gerhard, A.H. en Kohnstamm, Ph., De toekomst van ons Volksonderwijs, in: *Volksontwikkeling* 4 (1922/1923) 173-179, 205-214, 237-250.
- Gerritson, C., *Verzamelde Werken*, IV, *Geschiedenis, 1954-1958*, Baarn 1976.
- Gestel, A. van, Wat beteekenen in de Schoolwet de woorden: 'Eerbied verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden?' (Art. 33), Utrecht z.j.
- Gestel, A. van, De ware aard en de diepste grond van den schoolstrijd, die eene radicale hervorming noodzakelijk maken, in: *Studien op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied*. Nwe Reeks 18 (1886) XXV, pp. 221-268.
- Gestel, A. van, Nu of later. Eenige beschouwingen over het onderwijs naar aanleiding van het Wetsontwerp-Mackay, in: *Studien op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied*. Nwe Reeks 22 (1889) XXXIII, pp. 103-155.
- Gewin, E.E., *In den Réveilkring*, Baarn 1920.
- Giezen, A.M. van der, *De eerste fase van de schoolstrijd in Nederland (1795-1806)*, Assen 1937.

- Giezen, A.M. van der, De onderwijswestie en het optreden van het kabinet-Van der Bruggen in 1856, in: *De Gids* 110 (juli 1947) 39-52.
- Giezen, A.M. van der, Mr J.J.L. van der Bruggen en de poging tot onderwijsbevrediging in 1856 en 1857, in: *De Gids* 111 (juli 1948) 26-36.
- Giezen, A.M. van der, 1848 en de onderwijswestie, in: *De Gids* 111 (1948) 105-118.
- Giezen, A.M. van der, *Een halve eeuw Nederlandse onderwijspolitiek (1806-1857)*, z.p. (1969).
- Giezen, A.M. van der, Réflexions sur la politique scolaire actuelle aux Pays-Bas, in: *Europe et Laïcité, bulletin trimestriel édité par le centre d'action européenne démocratique et laïque*, Nouvelle série, n. 78, Sept. 1978, pp. 7-21.
- Giezen, A.M. van der, Sur l'origine du dualisme scolaire aux Pays-Bas, in: *Cahiers Laïques, Cercle Parisien de la ligue française de l'enseignement*, no. 164, Aout-Septembre-Octobre 1978, pp. 127-142.
- Gilhuis, T.M., *Isolément en Apostolaat. Bijdrage tot beantwoording van de vraag: 'De christelijke staatsschool of De vrije christelijke school?'*, Wageningen 1948.
- Gilhuis, T.M., Kanttekeningen bij een openingsrede. (Van der Bruggen – Groen van Prinsterer – Van Niftrik), in: *Ad Fontes, Cultureel maandblad voor het Christelijk Onderwijs* 12 (1964) 98-102.
- Gilhuis, T.M., *Memorietafel van het Christelijk Onderwijs. De geschiedenis van de Schoolstrijd* (Cahiers voor het Christelijk Onderwijs, 13), Kampen 1974.
- Gilhuis, T.M., Is dat Van der Bruggen?, in: *Kleio, tijdschrift van de vereniging van leraren geschiedenis en staatsinrichting in Nederland* 16 (1975) 203-206.
- Gilhuis, T.M. e.a., *Krijgsknechten van zoodanigen Veldeheer* (Cahiers voor het Christelijk Onderwijs, 21), Kampen (1976).
- Gleichman, J.G., *Mr. F.A. Van Hall als minister. Mededeelingen en Herinneringen*, Amsterdam 1904.
- Godsdienstverand, De, Grave* 1840-1856.
- Golstein, W. van, *Jhr. mr. G.C.J. van Reenen als staatsman geschetst*, 's-Gravenhage 1894.
- Gorissen, F., *Stede-atlas van Nijmegen* (Werken uitgegeven door Gelre, Vereeniging tot beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht, No. 29), Arnhem 1956.
- Gorissen, F., *Niederheimische Stadte-atlas Geldrische Stadte*, Hft. I, Nijmegen-Kleve 1956.
- Gorris, G.C.W., *Dr W.J.F. Nuyens beschouwd in het licht van zijn tijd*, Nijmegen 1908.
- Gorter, D.S., Opmerkingen over het gezag van de Schriften des nieuwen testaments aan Van der Bruggen, in: *Jaarboek voor Wetenschappelijke Theologie* 12 (1854) II, pp. 1-45, IV, pp. 1-46.
- Goslinga, A., Onderwijsgeschiedenis van Roomsche zijde, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 38 (1923) 61-68.
- Goslinga, A., *De beschrijving van de geschiedenis van den schoolstrijd*, Amsterdam 1925.
- Goslinga, A., Het conflict Groen-Van der Bruggen, in: *Christendom en Historie. Lustrumbundel uitgegeven vanwege Het Gezelschap van Christelijke Historici in Nederland*, Amsterdam 1925, pp. 265-374.
- Goslinga, A., *Prof. Kohnstamm en het conflict Groen-Van der Bruggen*, Amsterdam 1926.
- Goslinga, A., Zeldzame Verblindings, in: *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur* 2 (1926) 5-6.
- Goslinga, A., Het conflict Groen-Beets, in: *De Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs. 1860 – 30 October – 1935*, Wageningen (1935), pp. 155-241.
- Goslinga, A., *Dr. Karl Gutzlaff en het Nederlandsche Protestantisme in het midden der vorige eeuw*, 's-Gravenhage 1941.
- Goslinga, A., Het conflict Groen-Van der Bruggen opnieuw bezien, in: *Ad Fontes, Cultureel maandblad voor het Christelijk Onderwijs* 4 (1957) 285-315.
- Goudsch Kronijkske*, Gouda 1856-1857.
- Goudsmit, J.E., *Open Brief aan Mr. J.J.L. van der Bruggen, Oud-minister van Justitie*, Leiden 1863.
- Graaf, A. de, *Het Réveil en de strijd tegen de onzedelijkheid*, Zutphen 1933.
- Graaf, A. de, *Feest en Strijd. Uit de Geschriften van Mr. A. de Graaf. 1867 – 17 Mei – 1937*, Amsterdam 1937.
- Graaff, F.A. de, *Verhouding van Regering en Parlement*, Purmerend 1930.
- Grashuis, G.J., *Geloof en wetenschap in de Nederlandsche Staatkunde. Twee levensbeelden. I. De leer van Groen van Prinsterer*, Baarn 1903.
- 's-Gravenhaagse Nieuwsbode, 18 September 1855.
- Greve, (F.) de, De officio Judicis. Libros II, editit J.J.L. van der Bruggen. J.u.D., Ultraj ad Rh. 1839 (beoordeling), in: *Themis, Regtskundig Tijdschrift* 1 (1839) 366-388.
- Groen van Prinsterer, G., *Beschouwingen over Staats- en Volkerenregt*, Leiden 1834-1840.
- Groen van Prinsterer, G., *Adviezen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal in dubbelen getale*, Leiden 1840.
- Groen van Prinsterer, G., *Bijdrage tot herziening der grondwet in Nederlandschen zin*, Leiden 1840.
- Groen van Prinsterer, G., *Het Parijsche Zendelingennootschap in Zuid-Afrika werkzaam, vooral ook in Nederland aanprijzenswaard*, 's-Gravenhage 1847.
- Groen van Prinsterer, G., *Het Regt der Hervormde Gezindheid*, Amsterdam 1848. Eerder verschenen onder de

- titel *De Formuleren en het regt der Hervormde Gezondheid*, in: *DVCS* 2 (1848) 87-102, 141-160, 197-225, 257-281, 358-380, 417-442, 475-502.
- Groen van Prinsterer, G., *Adviezen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting van 1849*, A'dam 1850.
- Groen van Prinsterer, G., *Adviezen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting 1849-1850*, 2 dln., Amsterdam 1851.
- Groen van Prinsterer, G., *De Tweede Kamer en de Verzoekschriften of de beraadslaging van 28 April 1856, met Bijlagen en Aanteekeningen toegelicht*, Utrecht 1856
- Groen van Prinsterer, G., *Over het Ontwerp van Wet op het Lager Onderwijs I-V*, 's-Gravenhage 1857.
- Groen van Prinsterer, G., *Antwoord aan Jhr. Mr J. de Bosch Kemper*, 's-Gravenhage 1857.
- Groen van Prinsterer, G., *Dupliek aan Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper*, 's-Gravenhage 1857.
- Groen van Prinsterer, G., *Adviezen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 2 dln., Utrecht 1856-1857.
- Groen van Prinsterer, G., *Open brief aan de kiesvereniging 'Nederland en Oranje' te Leiden*, Aug. 1857.
- Groen van Prinsterer, G., *Le parti Anti révolutionnaire et Confessionnel dans l'Eglise Réformée des Pays-Bas*, Amsterdam 1860².
- Groen van Prinsterer, G., *Verspreide Geschriften*, II, Kerk, School, Volks-Historie, Amsterdam 1860
- Groen van Prinsterer, G., *Natuurlijk of ongerijmd? Aan Ds. J.H. Gunning Jr.*, 's-Gravenhage 1864
- Groen van Prinsterer, G., *Studien en Schetsen ter Schoolwetherzicning*, 's-Gravenhage 1865.
- Groen van Prinsterer, G., *Aan myne vrienden Waarom ik niet in de Kamer bleef*, 's-Gravenhage 1865.
- Groen van Prinsterer, G., *Brieven van Mr Isaac da Costa*, 3 dln., Amsterdam 1872-1876.
- Groen van Prinsterer, G., *Brieven van J.A. Wormser*, 2 dln., Amsterdam 1874-1876
- Groen van Prinsterer, G., *Hoe de onderwijswet van 1857 tot stand kwam. Historische Bydrage*, A'dam 1876.
- Groen van Prinsterer. *Schriftelijke nalatenschap*, dl 2-5, Briefwisseling, 4 dln., 1808-1833, 1833 1848, 1848 1866, 1866-1876. Uitgegeven door C. Gerretson en A. Goslinga, bewerkt door C. Gerretson, A. Goslinga en H.J. Smit, voltooid door J. La. van Essen, 's-Gravenhage 1925-1967 (*RGP*, Grote serie, 58, 114, 90, en 123).
- Gunning Jr., J.H., *Antwoord aan 'een Jurist' op zijn open brief over een pleidooi van Tyrus*, Nijmegen 1862.
- Gunning Jr., J.H., *Gedachten over het gebed des Heeren*, nagelaten door wijlen Mr. J.J.L. van der Bruggen, Amsterdam 1865, in: *DVCS* 19 (1865) 746-747.
- Haakman, J.A., *Van der Bruggen, ancien ministre de la Justice des Pays-Bas, Etudes sur le Système Pénitentiaire Irlandais, revues après la mort de l'auteur et accompagnées d'une préface et d'un appendice*, par Fr. de Holtzendorff, Professeur à l'Université de Berlin, in: *Themis, Regtskundig tijdschrift*, 1864, Tw. Verz., dl 11, 4e St., pp. 556-573; 1865, Tw. Verz., dl. 12, 1e St., pp. 81-124
- Haitjema, Th.L., *De richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, Wageningen (1953²)
- Hall-Nijhoff, E. van, Vier staatslieden grafologisch bekeken, in: *Bydragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 10 (1956) 1-24.
- Hall-Nijhoff, E. van, *Tien politici, hun handschrift – hun handelwijze*, Amsterdam 1963, pp. 22-25.
- Handwijzer*, De, 21 Julij 1851
- Hasebroek, J.P., *Levensschets van Hendrik Jan Koenen*, in: *Levensberichten der Afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, Leiden 1875, pp. 105-142.
- Hasselt, J.F.B. van, *Christelyk of neutraal onderwijs, met een naschrift van A. Oosterlee* (Geschriften uitgegeven van wege de studie-commissie der Ethische Vereeniging, Eerste serie, nr. 5), Baarn 1925.
- Heeres, J.E., Eene bijdrage tot de geschiedenis van onzen tijd, in: *De Tijdspiegel* 49 (1892) II, pp. 59-62.
- Heijdenryck, C.J.A., *Nijmegen als vesting of bruggenhoofd*, 's-Gravenhage 1867.
- Heim, H.J. van der, Beschouwingen over Gevangenisstraffen, in: *De Gids* 28 (1864) I, pp. 1-39
- Heins, W., Een wandeling door de geschiedenis van ons onderwijs, in: *Paedagogisch Tijdschrift voor het Christelyk Onderwijs* 15 (1922) 141-151, 161-173, 193-207, 241-248, 265-274, 307-312, 328-333, 378-384.
- Heldring, O.G., *De jenever erger dan de cholera*, Arnhem 1838
- H(eldring), J.J. L. van der Bruggen, in: *DVCS* 18 (1864) 283-285.
- Heldring, O.G., *Leven en Arbeid*, 2 dln., Leiden 1881.
- Heldring, O.G., *Schoolwet*, in: *DVCS* 12 (1858) 529-532.
- Heldring, O.G., Nog iets over de schoolwet, in: *DVCS* 12 (1858) 190-192.
- Heldring, O.G., De Kerk en de wet op het onderwijs, in: *DVCS* 13 (1859) 22-29.
- Heldring, O.G., De Kerk en de nieuwe schoolwet, in: *DVCS* 13 (1859) 81-82.
- Heldring, O.G., Ons kerkelyk standpunt in betrekking tot de school, in: *DVCS* 13 (1859) 308-312.
- Heldring, O.G., Het asyl Steenbeek, in: *DVCS* 17 (1863) 91-94
- Hendriks, H.J. e a., *Nijmegen onder Raadpensionaris, koning, keizer en soevereine vorst* (Gelderse Historische Reeks, II), Zutphen 1971.
- Hendriks, J., *De emancipatie van de gereformeerden*, Alphen aan den Rijn 1971

- Hentzen, C., *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland. I. De vestiging van het Staatsmonopolie 1795-1813*, Nijmegen-'s-Hertogenbosch-Antwerpen 1920.
- Heraut, De, Amsterdam 1850-1891.
- (Herderschree, J.H.), *Aan den Jurist ambtenaar van het openbaar ministerie in zake moderne theologie. Pleidooi buiten regten, door Tyrus*, Nijmegen 1862
- Herinneringen uit de levensjaren van Mr. H.P.G. Quack, 1834-1914*, Amsterdam 1915².
- Hoefnagels, H., *Een eeuw sociale problematiek. De Nederlandse sociale ontwikkeling van 1850 tot 1940*, Alphen aan den Rijn 1974³.
- Hoeven, A. van der, *Otto Gerhard Heldring*, Amsterdam 1942.
- Hofstede de Groot, P., *Zijn Afzonderlijke scholen voor de verschillende Kerkgenootschappen noodig of wenselijk? Mededeelingen en Opmerkingen*, Groningen 1844.
- Hofstede de Groot, P., *Wat hebben wij van het ontwerp van gewijzigde grondwet te verwachten met betrekking tot godsdienst en onderwijs?*, Groningen 1848.
- Hofstede de Groot, P., *De Zending in China volgens 't geen Dr. K. Gutzlaff den 18 April 1850 daarvan te Groningen mededeelde*, Groningen 1850.
- Hofstee Pzn, H., *Het Bijbels Personalisme van Prof. dr. Ph. A. Kohnstamm I. Ontstaan en grondslagen* (Theologische Bibliotheek, XLVI), Assen 1973.
- Honders, A.C., *Doen en laten in Ernst en Vrede. Notities over een Broederkerk en een Tijdschrift*, 's-Gravenhage 1963.
- Honders, A.C., *Op zoek naar de theologische structuur van het Réveil*, in: *Kerk en Theologie* 27 (1976) 1-17.
- Hoog, I.M.J., *Uit het kerkelijk leven voor 60 jaar*, in: *Theologisch Tijdschrift* 43 (1909) 113-137.
- Hoogerwerf, A., *Protestantisme en progressiviteit*, Meppel 1964.
- Hoop des Vaderlands, De Weekblad voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs*, I-V, Amsterdam 1868-1873.
- Hoorn, I. van, *De Nederlandsche Schoolwetgeving voor het lager onderwijs. 1796-1907. Wetten, Instructies, Koninklijke Besluiten, enz.*, Groningen 1907
- Houten, S. van, *Vijsfentwintig jaar in de Kamer (1869-1894)*, II-III, Haarlem 1908-1914.
- Hulst, J.W. van, *De hedendaagse problematiek van het christelijk onderwijs*, Groningen 1952.
- Idenburg, Ph.J., *Minister Van der Bruggen en zijn Schoolwet*, in: *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur* 4 (1928) 1-2.
- Idenburg, Ph.J., *De Bijbel en de Openbare School*, in: *Jeugd en Godsdienst, Blad voor Christelijk Jeugdwerk* 5 (1938) 72-76, 81-86.
- Idenburg, Ph.J., *Schets van het Nederlandse Schoolwezen*, Groningen 1964.
- Ignotus, Brieven, XI-XII, in: *Troffel en Zwaard, Tweemaandelijks tijdschrift van het comité tot verspreiding van de beginselen der Confessioneele Vereeniging* 16 (1913) 50-62, 96-113.
- L'Indépendance Belge*, 1855.
- Inkom, informatie en kommentaar ten dienste van het christelijk voortgezet onderwijs*, nr. 4, april '71, *temanummer*, naar aanleiding van het 125-jarig bestaan van *De Klokkenberg* te Nijmegen.
- James, L.G., *Over het goddelijk gezag dat de wet, als regel van gedrag, nog onder het Evangelie oefent*, in: *DVCS* 9 (1855) 521-532.
- Jonckbloet, W.J.A., *De Schoolwet-agitatie. Eene studie*, Amsterdam 1866.
- Jong, Otto J. de, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, Nijkerk 1978².
- Jongh, J.W. de, *Schets van de geschiedenis der wetgeving op het lager onderwijs in Nederland, vooral ten dienste van studeerenden voor de hoofdakte*, Groningen 1915.
- Jongste, H. de, *De beginselen van Mr. J.J.L. van der Bruggen als achtergrond van het conflict met Mr. G. Groen van Prinsterer*, in: *Wetenschappelijke bijdragen door leerlingen van Dr. D.H.Th. Vollenhoven, aangeboden ter gelegenheid van zijn 25-jarig hoogleraarschap aan de Vrije Universiteit*, Franeker 1951, pp. 128-153.
- Jongste, H. de, J. Spier, Van Thales tot Sartre. Wijsgeren uit oude en nieuwe tijd, in: *A.R. Stk.* 29 (1959) 258-260.
- K. (Otterloo, M.D. van), *De Schoolwet en de Bijbelsche Geschiedenis*, in: *DVCS* 15 (1861) 451-464, 541-557, 635-642, 702-718.
- K. (Otterloo, M.D. van), J.J.L. van der Bruggen, *Open Brief aan de bestuurders en leden der Hervormde Kerk in Nederland*, Utrecht 1860, (beoordeling), in: *Boekzaal der Geleerde Wereld, en Tijdschrift voor de Protestantische kerken in het Koninkrijk der Nederlanden*, 1860, II, pp. 128-148.
- Kalmijn, D., *Abraham Capadose*, Utrecht 1955.
- Kalsbeek, F., Lens, J. en Meijnen, J.B., *Van Strijd en Zegen. Gedenkboek van het Christelijk Onderwijs. Uitgegeven door de Vereeniging van Chr. Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland en de Overzeesche Bezittingen bij gelegenheid van haar vijftigjarig bestaan. 1854-1904*. Eerste oplage, Leiden 1904.

- Kalsbeek, L., Het conflict Groen-Van der Bruggen, in: *Christelyk Schoolblad Onze Vacatures* 41 (1949) nrs. 10 en 11, van 15 en 22 september.
- Kalsbeek, L., Wie was toch Van der Bruggen?, in: *Christelyk Schoolblad Onze Vacatures* 45 (1954) nrs. 45, 46 en 47, van 28 mei, 3 en 10 juni.
- Kalsbeek, L., Met 'schennende hand', in: *Maandblad Christelyk Volksonderwijs*, april 1955, pp. 41-43.
- Kalsbeek, L., Goslinga, Groen, Van der Bruggen, I-III, in: *Correspondentie-blad 'De Christelyke Onderwijzer'* 3 (1957) nrs. 45, 46, 48, van 12, 19 en 30 december.
- Kalsbeek, L., - Van der Bruggen - vader van onze scholen, in: *Correspondentie-blad 'De Christelyke Onderwijzer'* 9 (1963) nr. 37, 3 oktober.
- Kalsbeek, L., Van der Bruggen zelf aan het woord over Christendom en Staatskunde, in: *Ad Fontes, Cultureel maandblad voor het Christelyk Onderwijs* 4 (1957) 279-283.
- Kalsbeek, L., *Theologische en wijsgerige achtergronden van de verhouding kerk, staat en school in Nederland* (Cahiers voor het Christelyk Onderwijs, 24), Kampen (1976).
- K(asteel), P., Over de schoolstrijd, in: *Het Schoolbestuur Maandblad voor leden van katholieke schoolbesturen* 9 (1938) nr. 10, pp. 162-164.
- Katholieke, De, *Godsdienstig, Geschied- en Letterkundig maandschrift, 1842-1857.*
- Katholieke Encyclopedie, De, 25 dln., Amsterdam-Antwerpen 1933-1939.
- Katholieke encyclopedie voor opvoeding en onderwijs, II, 's-Gravenhage 1952.
- Keijmel, P.D. (ed.), Statistieke beschrijving van Stad en Schependom van Nijmegen, in: *BMG*, LIV (1954) 355-380.
- Keijzer, W.P., *Vinet en Hollande*, Wageningen 1941.
- Keijzer, W.P., Iets over de verschillen tusschen de eerste drie drukken van de *Discours* van Vinet en den vierden druk, in: *Onder Eigen Vaandel* 17 (1942) 27-41.
- Keijzer, W.P., Cesar Malan en zijn contact met ons land, in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 50 (1950) 238-249; 51 (1951) 28-59, 101-115, 140-155, 213-223; 52 (1952) 11-22.
- Keijzer, W.P., Van der Bruggen als mens en als christen, in: *Ad Fontes, Cultureel maandblad voor het Christelyk Onderwijs* 4 (1957) 266-271.
- Kemenade, J.A. van (red.), *Onderwijs: Bestel en beleid*, Groningen 1981.
- (Kiehl, E.J.), De onderwijsvraag, I-II, in: *De Gids* 21 (1857) 433-503, 612-686.
- Kleijwegt, C., Oogst en misoogst in de schoolstrijd, in: *Wending, Maandblad voor Evangelie en Cultuur* 13 (1958) 391-399.
- Klinken, L. van, Het principe van de vrije school en overheidsbemoeïing inzake het lager onderwijs, in: *A R. Stk.* driemnd. 13 (1939) 121-156.
- Klinken, L. van, *Wijsgerige achtergronden van de paedagogische verscheidenheid bij het lager onderwijs in Nederland in de 20ste eeuw*, Kampen 1946.
- Klinken, L. van, *De school als cultuurgestalte*, Groningen-Djakarta 1953.
- Klokkenberg, De, ter gelegenheid van het 75-jarig jubileum, Nijmegen 1921.
- Kluit, M.E., Uit de briefwisseling van C.M. van der Kemp (1799-1861) en H.J. Koenen (1809-1874), 1833-1845, in: *BMHG* 63 (1942) 1-290.
- Kluit, M.E., Wenselijkheden voor de studie van het Réveil, in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 11 (1956/1957) 354-379.
- Kluit, M.E., *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten. 1815 1865*, Amsterdam 1970.
- Kluit, M. Elisabeth, *Nader over het Réveil Vijf schetsen*, Kampen (1977).
- Knoop, W.J., De verdediging van Nederland in 1672 en 1673, in: *De Gids* 15 (1851) II, pp. 129-171, 304-340, 415-462.
- Kock, F.P.C., *De katholieke school in het verleden*, II, *Van vrijheid naar gelijkheid* (Opvoedkundige Brochurenreeks, 137), Tilburg 1948.
- Kock, F.P.C., *De kerk en de volksschool*, Meppel 1949.
- Kock, F.P.C.), Adrianus van Gestel. De baanbreker in den schoolstrijd. De schrik der liberalen. Een geharnaste Jezuiet, in: *Het Schoolbestuur. Maandblad voor leden van katholieke schoolbesturen* 6 (1934/1935) 147-149, 165-167, 188-192, 205-208; 7 (1935/1936) 29-31, 49-52.
- Koetsveld, C.E. van, *Eene bede om Christelyke en Israëlitische volksscholen, als eene volstrekte behoefte voor ons vaderland. Adres aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Schoonhoven 1856.
- Kohnstamm, Ph., *Individueel en Gemeenschap. Verramelde sociaal-paedagogische opstellen*, 's-Gravenhage (1929). In deze bundel zijn o.a. opgenomen:
- *Staatspaedagogiek of Persoonlijkheidspaedagogiek*, (Groningen 1919), pp. 17-57;
 - De 'neutraliteit' van ons openbaar onderwijs (eerder verschenen in: *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur* 2 (1926) nrs. 30 en 31.), pp. 58-70,

- De keuze der lectuur en de vrijheid van den leeraar (eerder verschenen in *Volksontwikkeling*, Oct. 1923), pp. 71-84;
 - De 'neutraliteit' van ons openbaar onderwijs en het conflict Groen-Van der Bruggen (eerder verschenen in *Volksontwikkeling* 7 (1925) 46-51), pp. 85-91;
 - Minister Van der Bruggen (eerder verschenen in: *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur* 2 (1925) 3-4), pp. 92-98.
- Kohnstamm, Ph., Vragen van onderwijsorganisatie, in: *Volksontwikkeling* 10 (1928/1929) 290-302.
- Kohnstamm, Ph., Een Nederlandsch stelsel van opvoedkunde, in: *Paedagogische Studien* 7 (1926) 229-236.
- Kohnstamm, Ph., Een geschiedenis van den schoolstrijd, in: *Paedagogische Studien* 10 (1929) 198-202.
- Kohnstamm, Ph., Van der Bruggen en de schoolwet van 1920, in: *Paedagogische Studien* 10 (1929) 388-393.
- Kohnstamm, Ph., *Mr. J.J.L. van der Bruggen* (Getuigen van Christus, Tw. serie, 16), Amsterdam (1948)
- Kok, J.A. de, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van Protestantisering en Katholieke Herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880*, Assen 1964.
- Koksma, F.M.C.E., *Het karakter van het openbaar lager onderwijs*, Utrecht 1888.
- Koorders, D., De Aprilbeweging, in: *De Gids* 18 (1854) I, pp. 1-41, 328-368, 595-667.
- Kraan-van den Burg, Gera, *De Spiegelklok, een roman over den laatsten Singendonck van Dieden*, Kampen 1947.
- Kranenburg, R., *Het Nederlands staatsrecht*, Haarlem 1958⁸.
- Krickelberg, J.H., *De bedevaart te Kevelaar*, Kevelaar 1842.
- Kromsigt, P.J., P. Smit, Minister Van der Bruggen, Nijmegen 1913, in: *Troffel en Zwaard, Tweemaandelijks tijdschrift van het comité tot verspreiding van de beginselen der Confessioneele Vereeniging* 19 (1916) 380-386.
- Kromsigt, P.J., De leer van Vinet aangaande Kerk en Staat, in: *Troffel en Zwaard* 19 (1916) 256-277; 20 (1917) 1-29.
- Kromsigt, P.J., Middelen en wegen ter christianisering van de Openbare School, in: *Handelingen van het Nationaal Christelijk Schoolcongres, gehouden op 9, 10 en 11 Oct. 1913 te Utrecht*, Kampen (1913) 69-81.
- Kronenburg, J.A.F., *Maria's heerlijkheid in Nederland*, VIII, Amsterdam 1914
- Kruidenier, J., De controverse tussen Groen van Prinsterer en Van der Bruggen inzake de schoolkwestie in: *De Reformatorische School* 3 (1975) nr. 9, pp. 3-10; 4 (1976) nr. 1, pp. 9-14 en nr. 2, pp. 7-16.
- Kuiper, D.Th., Oorzaken van de verschillen in behoudendheid tussen gereformeerden en christelijke gereformeerden, in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 70 (1970) 77-98.
- Kuiper, D.Th., *De voormannen. Een sociaal wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de Gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930*, Meppel-Kampen 1972.
- Kuiper, D.Th., Van Volkspetitionnement tot Evangelische Volkspartij. Een schets van de hoofdlijnen van de ontwikkeling van de ARP van 1848 tot 1973, in: *Een kleine eeuw kleine luyden. Grepen uit de geschiedenis van de ARP (opgericht 3 april 1879)*, 's-Gravenhage (1975), pp. 5-89.
- Kuiper, J., *Geschiedenis van het Christelijk Lager Onderwijs in Nederland (16 na Chr.-1904)*, Groningen (1897) 1904².
- Kuyper, A., *Pro Rege of het koningschap van Christus*, II, Kampen 1911.
- Laboulaye, Edouard, Etudes sur le système pénitentiaire irlandais, par M. van der Bruggen - Berlin 1865, in: *Journal des Débats et des decrets*, Paris, 16-17 en 20 Aout 1865.
- Lager onderwijs in de spiegel der geschiedenis. 175 jaar nationale wetgeving op het lager onderwijs in Nederland 1801-1976*, samengesteld door J.H. Meijssen, 's-Gravenhage 1976.
- Lam, Anton B., *Openbaar of bijzonder onderwijs? De visie van mr. J.J.L. van der Bruggen op het schoolvraagstuk in Nederland* (Pedagogische Cahiers, 4), 's-Hertogenbosch (1969).
- Lamping, J.A., Schoolwetsherziening, in: *De Gids* 32 (1868) II, pp. 193-231, 431-475.
- Langedijk, D., Het lager onderwijs en de grondwetsherziening van 1848. Een bijdrage tot de geschiedenis van den schoolstrijd, in: *A.R. Stk.* driemnd. 1 (1927) 229-288.
- Langedijk, D., Een 'politiek testament' van Van der Bruggen, in: *A.R. Stk.* 5 (1929) 396-410.
- Langedijk, D., De Vereeniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen en de Schoolstrijd, in: *De Vereeniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland en de Overzeesche Bezittingen. Gedenkboek 1854-1929*, Scheveningen (1929), pp. 27-97.
- Langedijk, D., *Bibliographie van den schoolstrijd 1795-1920*, 's-Gravenhage 1931.
- Langedijk, D., De geboorte van de Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs, in: *De Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs. 1860 - 30 October - 1935*, Wageningen (1935), pp. 45-101.
- Langedijk, D., *De Schoolstrijd in de eerste jaren na de wet van 1857 (1857-1866)*, Kampen 1937.
- Langedijk, D., De Bijbel en de Openbare School, in: *A.R. Stk.* 15 (1939) 210-226, 274-281, 361-372.
- Langedijk, D., *De Schoolraad voor de scholen met den Bijbel. Gedenkboek ter gelegenheid van het vijftig-jarig bestaan, 1890-1940, in opdracht van de schoolraad vervaardigd*, 's-Gravenhage 1941.

- Langedijk, D., *Groen van Prinsterer en de schoolkwestie*, Den Haag 1947.
- Langedijk, D., *De Geschiedenis van het Protestantisch-Christelijk Onderwijs*, Delft 1953.
- Langman, H.J., De ontwikkeling van het Christelijk Onderwijs, in: *Een eeuw van Zorg en Zegen. 1854-1954. Gedenkboek uitgegeven ter herdenking van het honderdjarig bestaan van de Vereniging van Christelijke Onderwijzers*, Meppel-Djakarta (1954), pp. 171-260.
- Langman, H.J., Van der Bruggen en het christelijk onderwijs, in: *Ad Fontes, Cultureel maandblad voor het Christelijk Onderwijs* 4 (1957) 258-265.
- Latourette, Kenneth Scott, *A history of christian missions in China*, New York 1929.
- Leeuw, G. van der, Een leekenbeschouwing, in: *Volksontwikkeling* 10 (1929) 325-327.
- Lennepe, M.C.T. van, *De ontwikkeling der inwendige zending in Nederland*, 's-Gravenhage 1946.
- Lens, J., Scholastica. De Openbare School Christelijk?, in: *Ons Tijdschrift* 14 (1909) 269-279, 353-367.
- (Lens, J.), Terugblik, in: *Ons Tijdschrift* 17 (1912) 754-761.
- Lens, J., Groen van Prinsterer en de ministeriele crisis van 1856, in: *Ons Tijdschrift* 18 (1913) 1-19.
- Lens, J., P. Oosterlee †, in: *Stemmen des Tijds* 19 (1930) 1-13.
- Lentz, Ludw. C., *Erinnerungen aus meinem Amtsleben, besonders in Amsterdam*, Amsterdam 1895.
- (Limburg Brouwer, P.A.S. van), Problematische Politiek. Het nieuwe ministerie en de volksvertegenwoordiging in 1856, in: *De Gids* 21 (1857) I, pp. 161-216.
- Limburg Brouwer, P.A.S. van, De ontkenning, in: *De Gids* 21 (1857) II, pp. 305-330.
- (Linde, A. van der), *Eenvoudige vragen aan den Jurist, naar aanleiding van zijn 'Open Brief aan Ds. Gunning' over de Moderne Theologie door een kluisenaar*, Amsterdam 1862.
- Lion, Iz.J., *Wet op de Jagt en Visscherij van 13 Juni 1857*, 's-Gravenhage 1857.
- Lion, I.J., *De wet op het lager onderwijs ten behoeve van allen die met het onderwijs in betrekking staan volledig verklaard en toegelicht*, Haarlem 1857.
- Loosjes, J., *Naamlijst van predikanten, hoogerleeraren en proponenten der Lutherse Kerk in Nederland. Biographie en bibliographie*, 's-Gravenhage 1925.
- Luxemburgsche kwestie*, De, beschouwd door een Nederlander, Amsterdam 1857.
- Maandschrift voor Christelijke Opvoeding en Christelijk Onderwijs*, Utrecht 1858-1859.
- Maandschrift voor Christelijke Opvoeding in School en Huis*, Amsterdam 1862-1868.
- Maarsseveen, H.Th.J.F. van, Ministeriële verantwoordelijkheid, in: *Nederlands Juristenblad* 40 (1965) 495-507.
- Mackay, Aen., *Een ernstig Antwoord op eene ernstige Vraag*, Amsterdam 1850.
- Mackay van Ophemert, Ae., *Iets over Nijmegen's Herstelling in 1814*, 's-Gravenhage 1864.
- Magdalena, *Evangelisch Jaarboekje uitgegeven ten voordeele van het asiel Steenbeek*, Amsterdam 1853-1868.
- Mandele, K.E. van der, *Het liberalisme in Nederland. Schets van de ontwikkeling in de negentiende eeuw*, Arnhem 1933.
- Manning, A.F., *De betekenis van C.R.A. van Bommel voor de Noordelijke Nederlanden*, Utrecht-Antwerpen 1956.
- Matthijssen, M.A.J.M., *Klasse-onderwijs. Sociologie van het onderwijs* (Sociologische monografieën), Deventer 1977².
- Meeter, E., *Holland, kerken, kerk en koningen*, Amsterdam 1966.
- Merens, F.W., *Groen van Prinsterer en Van der Bruggen. Eene herinnering van blijvend belang*, Utrecht 1888.
- Meijer, Fieke, De hygienische toestanden in Nijmegen 1850-1880, in: *Numaga* 7 (1960) 69-122.
- Meyer, G.A., *Katholiek Nijmegen*, Nijmegen 1904-1905.
- Meyer, J.A.J., *De geschiedenis van het Genootschap van In- en Uitwendige Zending*, z.p. 1934.
- Millies, H.C., G. Groen van Prinsterer, Het Parijsche Zendeling-genootschap in Zuid-Afrika werkzaam, vooral ook in Nederland aanprijzendwaard. Ten voordeele van het Parijsche Zendeling-genootschap, (beoordeling), in: *De Gids* 12 (1848) I, pp. 210-222.
- Moorrees, F.D.J., Theologische pleidooien ten jare 1862 te Nijmegen in druk verschenen, na vijftig jaar heracht, in: *Geloof en Vrijheid* (Nwe Serie XXIV) 47 (1913) 113-149.
- Mosimann-Munting, N., De eerste levenshelft van Johan Anne Singendonck, een Nijmeegs vertegenwoordiger van het Réveil, in: *Numaga* 11 (1964) 141-172.
- Mulder, H.W.J., *Groen van Prinsterer. Staatsman en profeet*, Franeker 1973.
- Muller, P.N., De Zondsche Tol, in: *De Gids* 19 (1855) I, pp. 444-464.
- Muller, P.N., De handelscrisis van 1857, in: *De Gids* 22 (1858) I, pp. 277-303.
- Nederlander*, De, Utrecht 1850-1855.
- Nederlander*, De, *CH-weekblad*, 12e jg., no. 18 – *Nederlandsche Gedachten*, weekblad van de anti-revolutionaire partij, 32e jg., nr. 19, gezamenlijk nummer, 8 mei 1976, getiteld: Aandacht voor Groen van Prinsterer vanwege zijn 100e sterfdag.

- Nederland's Adelsboek*, 's-Gravenhage 1903 –
- Nederland's Patriciaat*, 's-Gravenhage 1910 –
- Nederlandsche Gedachten*, 1862-1864. (o.r.v. I. Capadose; 1834-1920).
- Nederlandsche Gedachten*, 1869-1876. (o.r.v. Groen van Prinsterer)
- Nederlandsche Jaarboeken voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving*, Amsterdam 1839-1850.
- Nederlandsche Staats-Courant*, 26 Julij 1856.
- Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, P.C. Molhuysen en P.J. Blok (eds.), 10 dln., Leiden 1911-1937.
- Nieuwe Bijdragen ter bevordering van het Onderwijs en de Opvoeding, voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen, in het Koninkrijk der Nederlanden Voor den jaren 1842-1843*, Leiden 1842-1843.
- Nieuwe Haagsche Courant*, 27 Februari, 6, 13 en 20 Maart 1926. (artikelen van P.A. D(iepenhorst)).
- Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 1853-1858.
- Nieuws van de Dag*, Zondagblad van het, 23 Maart 1890.
- Niftrik, G.C. v(an), Eerherstel voor Mr. Van der Bruggen, in: *Kerk en Theologie* 5 (1954) 181.
- Niftrik, G.C. van, Van der Bruggen en Groen van Prinsterer, in: *Kerk en Theologie* 15 (1964) 261-270.
- Niftrik, G.C. van, In memoriam drs. Anton B. Lam, in: *Kerk en Theologie*, 22 (1971) 62.
- Niftrik, G.C. van, *Hardegarijp, een teken!*, 's-Gravenhage 1952.
- Nijmeegsch Schoolblad voor het Christelijk Onderwijs*, 1844-1852, Nijmegen 1844-1852.
- Nijmeegsch Schoolblad voor het Christelijk Onderwijs*, 1e jg., Nijmegen 1845².
- Nijmeegsch Weekblad* 1 (1892) nr. 22, 21 Juni.
- Nijmeegsche Courant*, Nijmegen 1817-1868.
- Nijmeegsche Nieuwsbode*, Nijmegen, 12, 16, 21, 23 Juni en 3 Juli 1868, 10 Dec. 1782 en 17 April 1874.
- Noordmans, O., *Geestelijke Perspectieven*, Amsterdam 1933².
- Noppen, C.V. van, *Levensbeeld van Hubertus Adrianus Gerretsen, in de lijst van de Christelijke Normalschool op den Klokenberg*, Nijmegen (1884).
- Numaga. Tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en Omgeving*, Nijmegen 1954 –.
- Nuyens, W.J.F., *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk, van 1815 tot op onze dagen*, 4 dln., Amsterdam 1883-1886.
- Nuyens, W.J.F., *Geschiedenis des Nederlandschen Volks, van de vroegste tijden tot op onze dagen*, dl. 23 en 24, Vernieuwde uitgave, Amsterdam 1898-1899.
- (Hoet, Firma H. ten), *Ons Nijmegen. Voor jong Nijmegen*, Nijmegen 1903.
- Ontknooping is nabij, De*, Amsterdam 1857.
- Oosterlee, P., *Geschiedenis van het Christelyk Onderwijs* (Volksuniversiteitsbibliotheek, 42), Haarlem 1929.
- Oosterlee, P., *Alexandre Vinet als opvoeder*, Den Haag z.j.
- Oosterwijk Bruyn, W. van, *Uit de dagen van het Réveil*, Rotterdam 1900.
- Oranje-woorden in February 1857* (van Scirtopodes = A. Hirschig, rector te Alkmaar), Amsterdam 1857.
- Otterloo, M.D. van, *Bijdragen ter toelichting van de Schoolkwestie*, Amsterdam 1874.
- Otterloo, M.D. van, *Nieuwe Bijdragen ter toelichting van de Schoolkwestie*, Amsterdam 1876.
- Oud, P.J., *Honderd Jaren. Hoofdzaken der Nederlandsche Staatkundige Geschiedenis. 1840-1940*, Assen 1946.
- Philalethes (Iz.J. Lion), *De dagbladen in Nederland Wat zijn zij en wat behoorden zij te wezen?*, 's-Gravenhage 1858.
- Pierson, A., *Oudere Tydgenooten*, Amsterdam (1888, 1904) 1922³.
- Pijnacker Hordijk, A., Mr. J.J.L. van der Bruggen en Alexander Vinet, in: *Bijvoegsel behoorende bij de Kerke-lyke Courant*, 20 Mei 1910.
- Pijnacker Hordijk, M.A., *Cinq jours à Nimègue. Souvenir du deux-cent-cinquantième anniversaire de l'église wallonne de Nimègue*, Nimègue 1895.
- Pikkemaat, A.G., *Bataafse Vrijheid in Nijmegen 1794-1795*, Nijmegen 1963.
- Pinto, A. de, Een brief uit het asyl Steenbeek, en een Antwoord van een Regtsgeleerde over de wetgeving op de bordeelen, hoereri, enz., Arnhem 1851 (beoordeling), in: *Themis, Regtskundig Tijdschrift*, 1852, dl. 13, pp. 308-311.
- Provinciaal Drentsche Courant*, 1853-1858.
- Provinciaal Geldersche en Nijmeegsche Courant*, 1838-1868.
- Puchinger, G. (ed.), *Aandacht voor Groen van Prinsterer*, Kampen (1976).
- Raabe, A.H., Mr. J.J.L. van der Bruggen herdacht. Bij gelegenheid van de inwijding der herbouwde school op den Klokenberg te Nijmegen. 6 Mei 1887, Nijmegen 1887.
- Raalte, E. van, *De minister-president*, 's-Gravenhage 1917.
- Raalte, E. van, *Staatshoofd en ministers. Nederlands constitutionele monarchie historisch-staatsrechtelijk belicht*, Zwolle 1971.

- Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795 Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw*, Kampen 1974.
- Rasterhof, L., *Onderwijswetgeving*, Alphen aan den Rijn-'s-Gravenhage 1972².
- Recensent, *De, Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1851-1857.
- Recensent, *De, ook der Recensenten*, dl. 33, 1e stuk, Amsterdam 1840, pp. 500-504.
- Referent, *De, Wetenschappelijke Tijdschrift* II (1844) kol. 481-485.
- Reformatie, *De, Tijdschrift ter bevordering van Gods Koninkrijk in Nederland*, Amsterdam 1841-1847.
- Reinsma, R. (ed.), *Het onderwijs in Gelderland tussen 1830 en 1850 volgens de rapporten van de hoofdinspecteur Wijnbeek*, in: *BMG LXI* (1962-1964) 291-327; *LXV* (1971) 152-195; *LXVII* (1974) 86-122.
- Revue Contemporaine*, XLV, 15 mei 1865, pp. 129-148.
- Rhijn, L.J. van, *Open Brief aan Ds. Heldring inzake het wetsontwerp op het Lager Onderwijs, ter begeleiding van een adres hiertegen aan de Tweede Kamer*, in: *DVCS* 11 (1857) 817-824.
- Rijn, G. van, *Nicolaas Beets*, 2 dln., Rotterdam (1854).
- Robijns, M.J.F., *Radicalen in Nederland (1840-1851)* (Leidse Historische Reeks, XIII), Leiden 1967.
- Roessingh, K.H., *De moderne theologie in Nederland. Hare voorbereiding en eerste periode*, Groningen 1914.
- Rogge, C.E., *Volledige verzameling van alle stukken betreffende de afscheiding der kerk van den staat door de Nationale Vergadering representeerende het volk van Nederland*, Leiden 1796.
- Rogier, L.J. en Rooy, N. de, *In Vrijheid Herboren. Katholiek Nederland 1853-1953*, 's-Gravenhage (1953).
- Rogier, L.J., *Katholieke Herleving. Geschiedenis van Katholiek Nederland sinds 1853*, 's-Gravenhage (1956).
- Rogier, L.J., *Nijmegens opstanding. Rede, uitgesproken in de raadzaal van het gemeentehuis in aansluiting op de buitengewone vergadering van de gemeenteraad op 17 september 1956*, in: *Numaga* 3 (1956) 105-119.
- Rogier, L.J., *Over de ontwikkeling van de procentuele verhouding der gezindten te Nijmegen*, in: *Numaga* 4 (1957) 37-79.
- Rogier, L.J., *Bij het eerste lustrum van de vereniging 'Numaga' op 21 mei 1959*, in: *Numaga* 6 (1959) 97-116.
- Rogier, L.J., *Uit de geschiedenis van de beoefening der geneeskunde inzonderheid te Nijmegen*, in: *Numaga* 7 (1960) 134-200.
- Rogier, L.J., *Contra-revolutionaire journalistiek omstreeks 1853; Schrikbeeld van een staatsgreep in 1853*, in: *Terughlik en Uitzicht, I, Verspreide opstellen van L.J. Rogier*, Hilversum-Antwerpen 1964, pp. 341-355; 357-403.
- Rotterdammer, De*, 22 Maart 1924, no. 6382: Het gesprek op Oud-Wassenaar; 29 Maart 1924, no. 6388: Wie was Van der Bruggen?; 5 April 1924, no. 6394: Wat heeft Van der Bruggen misdaan?; 24 Mei 1924, no. 6434: Een zegen dat Groen niet getriomfeerd heeft.
- Ruler, A.A. van, *Droom en Gestalte*, Amsterdam 1947.
- Rullmann, J.C., *Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan van De Unie 'Een School met den Bijbel'*, Kampen 1928.
- Rullmann, J.C., *De strijd voor kerkherstel in de Nederlandsch Hervormde Kerk der XIXe eeuw*, Kampen 1928³.
- Rullmann, J.C., *Onze Voortrekkers*, Delft 1931.
- Rullmann, J.C., *De politieke leiding onzer christelijke periodieken in de 19e eeuw*, in: *A.R. Stk.* driemnd. 6 (1932) 496-540; 7 (1933) 253-293.
- Rutgers van der Loeff, A., *Adres aan de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, ter zake van een adres aan dezelfde Synode over de formulieren, de academische opleiding der predikanten, het onderwijs en het Kerkbestuur*, Groningen 1842.
- Rutgers van der Loeff, A., *Antwoord aan den Heer P.J. Elout op Z.E.G. brief aan A. Rutgers van der Loeff, over het adres van dezen aan de Algemeene Synode*, Groningen 1842.
- Sautijn Kluit, W.P., *Arnhemsche Couranten*, in: *Bydragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel*, V, Amsterdam 1892, pp. 1-148.
- Sautijn Kluit, W.P., *Het Algemeen Handelsblad, van 1828 tot 1865*, in: *Bydragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel*, VII, Amsterdam 1896, pp. 5-86.
- Savornin Lohman, A.F. de, *De school waaraan de natie gehecht is*, Amsterdam 1876.
- Savornin Lohman, A.F. de, *De Pacificatie*, Amsterdam 1889.
- Savornin Lohman, A.F. de, *De schoolstrijd heropend*, Wageningen 1905.
- Savornin Lohman, A.F. de, *De vrije school voor heel de natie*, Utrecht 1906.
- Schevichaven, H.D.J. van, *Oud-Nijmegen's Straten Markten Pleinen Open Ruimten en Wandelplaatsen*, Nijmegen 1896.
- Schevichaven, H.D.J. van, *Tweede Vervolg der Kroniek van Nijmegen, tot en met den jare 1900*, Nijmegen 1901.
- Schevichaven, H.D.J. van en Weve, J.J. (eds.), *Ontmanteling en Uitleg der Stad Nijmegen (April 1874 tot Juli 1907). Hoofdzakelijk ontleend aan handschriftelijke aantekeningen van wijlen den wethouder Joh. H. Graadt van Roggen*, Nijmegen (1907).

- Schevichaven, H.D.J. van, *Penschetsen uit Nijmegen's Verleden*, Tw. bundel, Arnhem 1966.
- Schlyter, Herman, *Der China-missionar Karl Gutzlaff und seine Heimatbasis. Studien über das Interesse des Abendlandes an der Mission des China – Pioniers Karl Gutzlaff und über seinen Einsatz als Missionserwecker* (Studia Missionalia Upsaliensis XXX), Lund 1976.
- Schmal, J.J.R., *Tweeerlei Staatsbeschouwing in het Réveil*, 's-Gravenhage-Rijswijk 1946².
- Schmal, J.J.R., Scholten, L.W.G., Niftrik, G.C. van, *Herdenking van Mr J.J.L. van der Bruggen*, Delft (1954).
- Schmitz-Evers, Astrid, Geschillen om de kerk van Beek bij Nijmegen tussen 1795 en 1827, in: *Numaga* 17 (1970) 37-93.
- Scholten, J.H., *De leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld*, 2 dln., Leiden 1855³.
- Scholten, L.W.G., De minister Thorbecke en de wet op het lager onderwijs van 1806, in: *De Gids* 111 (1948) IV, pp. 119-136.
- Scholten, L.W.G., *Voetstappen van Thorbecke. Het eigen geestesmerk onzer staatsinstellingen Blijvende beginselen* (Staatkunde en Burgerschap, 4), Assen 1966
- Schonstedt, W.C., *De wallen van Nijmegen*, Nijmegen 1889
- Schulte Nordholt, H.G., Adriaan Goslinga (Bolsward, 26 september 1884 – Amsterdam, 2 februari 1961), in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1960-1961*, Leiden 1961, pp. 62-71.
- Schutte, G.J., *Mr. G. Groen van Prinsterer*, Goes 1976.
- Semmelink, J.H., *Prof Dr. J.H. Gunning, zijn ontwikkelingsgang en zijne beginselen*, Zeist 1926
- S(epmeijer), H.W., Uit de geschiedenis onzer gemeente. Onze school (1740-1842); Carl Westhoff, in: *Maandelyksche Mededeelingen uit de Evangelisch-Lutherse Gemeente te Nijmegen* 4 (1912/1913) nrs. 4-12, 5 (1913/1914) nrs. 1-2; 18 (1926/1927) nrs. 1-10. (In nr. 7 zijn drie brieven van J.J.L. van der Bruggen aan C. Westhoff opgenomen, twee uit 's-Gravenhage, van 10 Sept. en 16 Nov. 1856 en één uit Ubbergen, van 4 Aug. 1860).
- Sepp, C., *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, sedert het laatst der vorige eeuw tot op onze tijd (1787-1858)*, Amsterdam 1860².
- Siegenbeek, Matthijs, *Enige bedenkingen over het Lager Onderwijs. In eenen Brief aan den Heer Mr. Groen van Prinsterer*, Leiden 1840
- Singendonck, J.A., Het evangelisch beginsel, in: *DVCS* 15 (1861) 677-691.
- S(lotemaker) d(e) B(ruine), (J.R.), P. Smit, Minister Van der Bruggen, Nijmegen 1913, in: *Stemmen des Tijds* 2 (1913) 1265-1267.
- Sluis, J. van der, *De ethische richting*, Rotterdam 1917
- Smid, T.D., Enige mededeelingen over de Amsterdamsche Kiesvereeninging 'Nederland en Orange' en het Réveil, in: *A.R. Stk.* 14 (1940) 166-192.
- Smit, P., Individualiteit, in: *Verslag van de eerste Klokkenbergse réunie, gehouden te Nijmegen, 27 en 28 December 1911*, Nijmegen (1912), pp. 40-45.
- Smit, P., *Minister Van der Bruggen*, Nijmegen 1913.
- Smit, P., Van der Bruggen en de schoolstrijd, in: *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 51 (1914) 609-623.
- Smit, P., In de lijn van Groen van Prinsterer, in: *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 51 (1914) 866-873.
- Smit, P., *Van der Bruggen en de Schoolvrede* (Synthese, Derde deel, V), Haarlem 1917.
- Smit, P., *Otho Gerhard Heldring Een levensschets* (Lichtstralen op den akker der wereld, 2), Hoenderloo 1922.
- Smitskamp, H., *Groen van Prinsterer als historicus*, Amsterdam 1940.
- Smitskamp, H., *Wat heeft Groen van Prinsterer ons vandaag te zeggen?*, 's-Gravenhage 1945.
- Spier, J., *Van Thales tot Sartre. Wijzgeren uit oude en nieuwe tijd*, Kampen 1959.
- Stem, De, *Weekblad in het belang der ware gereformeerde Kerk in Nederland*, 1851-1854.
- Stemmen des Tijds Maandblad voor Christendom en Cultuur*, Zeist 1911-1943.
- Stemmen voor Waarheid en Vrede. Evangelisch tijdschrift voor de Protestantsche Kerken*, Amsterdam 1864-1920.
- Stoop, J.A., Carl Westhoff, geboren te Herne 26 Januari 1800, sedert 1829 predikant bij de Evangelisch Lutherse Gemeente te Nijmegen, overleden op Woensdag den 16den October 1861, van zijne gemeente godsdienstig her-dacht op Zondag den 27sten October 1861. Aan zijne Vrienden en allen die hem hoog achten, Nijmegen 1861.
- Straaten, M. van, *Kerngedachten van de Stoa* (Kerngedachten), Roermond 1969.
- Strang, A., *Eene historische verhandeling over de liberale politiek en het lager onderwijs van 1848 tot 1920*, Utrecht 1930.
- Stuifkens jr., N., O.G. Heldring (Getuigen van Christus, Eerste serie, 7), Amsterdam (1941).
- Stuijvenberg, J.H. van (ed.), *De economische geschiedenis van Nederland*, Groningen 1977.
- Tamse, C.A. (ed.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis*, Alphen aan den Rijn 1979.
- Tex, C.A. den, *De Officio Judicis, Libros II*, editit J.J.L. van der Bruggen, J.U D., Ultra ad Rh. 1839, (be-

- oordeling), in: *Nederlandsche Jaarboeken voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving* II (1840) 164-167.
- (Tex, C.A. den), Mr. J.J.L. van der Bruggen, De Eeds-leer naar Christelijke en Regtsgeleerde beginselen, Leiden 1844, (beoordeling), in: *Nederlandse Jaarboeken voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving* VII (1845) 145-147.
- Tex, C.A. den, Inleiding op J.J.L. van der Bruggen, Dialogus de Causis neglecti apud veteres Graecos Juris Studii, in: *Bydragen tot Regtsgeleerdheid en Wetgeving*, dl. X, 1836, stuk 1, pp. 5-7.
- (Tex, C.A. den), Mr. J.J.L. van der Bruggen, De cassatie appèl geworden, (beoordeling), in: *Nieuwe Bydragen tot Regtsgeleerdheid en Wetgeving*, 1862, pp. 571-572.
- Themis, *Regtskundig tijdschrift*, 's-Gravenhage 1839-1865.
- Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren, M.P., *Kerk en Staat volgens Groen van Prinsterer*, Groningen 1905.
- J. Tideman, Iets uit de Geschiedenis van het Nederlandsche Zendinggenootschap, met een woord tegen Mr. G. Groen van Prinsterer, Rotterdam 1848.
- Tijd, De*, 1856-1858.
- Tijdsnoot, De*, Amsterdam 1841-1845.
- Tijn, Th. van, The Party Structure of Holland and the Outer Provinces in the Nineteenth Century, in: J.S. Bromley and E.H. Kossmann (eds.), *Britain and the Netherlands*, IV, The Hague 1971, pp. 176-207.
- Toespraken gehouden bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan der Bijzondere School op den Klokenberg te Nijmegen*, 's-Gravenhage 1869.
- Turksma, R., *De geschiedenis van de opleiding tot onderwijzer in Nederland aan de openbare, protestants-christelijke en bijzonder-neutrale instellingen*, Groningen 1961.
- Uit vroeger dagen. Zes tegen zes, in: *Het Schoolbestuur. Maandblad voor leden van katholieke schoolbesturen* 10 (1938/1939) 13-16, 30-32, 45-48, 62-64.
- Uitleg. Weekblad van het Departement van Onderwijs en Wetenschappen*, 19 mei 1976, nr. 462, speciaalnummer: Groen van Prinsterer (1801-1876).
- Vaderlandsche Letteroefeningen*, Zaltbommel 1842, 1e stuk, pp. 285-288.
- Veenhof, J., *Revelatie en Inspiratie. De Openbarings- en Schriftbeschouwing van Herman Bavunck in vergelijking met die der ethische theologie*, Amsterdam 1968.
- Vegting, W.G., *Nederlands Bestuursrecht*, II, Alphen aan den Rijn 1953. (speciaal de hoofdstukken IV en VI)
- Velde, G.C.J. van der, Gezondheidszorg te Nijmegen in de periode 1816-1865. De werkzaamheid van de 'Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toevoorzigt', in: *Numaga* 14 (1967) 5-39.
- Verbeke, G., *Recht en Gemeenschap volgens de Stoa* (Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 27 (1965) nr. 3), Brussel 1965.
- Vercauteren, F.E.M., Het verval van de Nijmeegse handel en industrie in de Bataafse en Franse tijd, in: *Numaga* 5 (1958) 121-140.
- Vereeniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland en de Overzeesche Bezittingen. Gedenkboek 1854-1929*, Scheveningen (1929).
- Vereeniging: De, Christelijke Stemmen*, Amsterdam 1847-1875.
- Verkade, W., *Thorbecke als Oost-Nederlands Patriot* (Gelderse Historische Reeks, IV), Zutphen 1974.
- Verslag van de eerste bijeenkomst van Christelijk-gezinde onderwijzers, gehouden den 14den October 1854, in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, te Utrecht*, Rotterdam 1854.
- Verslag van de eerste Klokkenbergsche réunië, gehouden te Nijmegen, 27 en 28 December 1911*, Nijmegen (1912).
- Verslag van den toestand der Provincie Gelderland gedaan aan de Provinciale Staten van dat gewest door de Gedeputeerde Staten in de zomervergadering van het jaar 1852*, Arnhem 1852.
- Verslagen van de Handelingen der Staten-Generaal Tweede Kamer. Zittingen Juny 1853 - September 1858. Bijbladen tot de Nederlandsche Staats-Courant*, 's-Gravenhage 1854-1858.
- Verwayen, C., *De Kevelaars-gangers tegen den edelachtbaren Heer Mr. J.J.L. van der Bruggen president bij de arrondissementsrechtbank te Nijmegen verdedigd*, Nijmegen (1843).
- Vinet, A., *Over het christelijk beginsel in het volksonderwijs*, Amsterdam 1857.
- Visser, W., *De papieren spiegel. Honderd-vijf-en-twintig jaar Algemeen Handelsblad 1828-1953*, Amsterdam 1953.
- Volger, W., *De leer der Nederlandsche Hervormde Kerk (1816-1852)*, Franeker 1946.
- Volk, Het Vrije*, 5 juni 1954.
- Volksblad (uitgegeven door De Vriend van Armen en Ryken, inrigting ter bevordering van volksgeluk en volkswelvaart, door verspreiding van nuttige kennis, aan de algemeene maatschappelijke belangen toegewijd*, Amsterdam 1856-1871.
- Volksontwikkeling*, 1920-1929.

- Vos Az., G.J., *Groen van Prinsterer en zijn tijd. Studien en Schetsen op het gebied der Vaderlandsche Kerkgeschiedenis*, 2 dln., Dordrecht 1886-1891.
- Vriend des Vaderlands, *De*, 16 (1842) 424-425.
- Vries, C.W. de, De ontslag-aanvraag van den Minister van Justitie Mr. J.J.C. van der Brugghen op 20 juli 1857, in: *De Gids* 108 (1944) III, p. 1-11.
- Vries, C.W. de, *Het grondwettig koningschap onder Koning Willem III. 1849-1870*, 's-Gravenhage 1946.
- Vries, C.W. de, *De ongekende Thorbecke*, Amsterdam 1950.
- Vries, C.W. de, *Overgrootvader Koning Willem III*, Amsterdam 1951.
- Vries Jzn., Jeronimo de, Ter gedachtenis van Mr. J.J.L. van der Brugghen, in: *Magdalena, Evangelisch Jaarboekje uitgegeven ten voordeele van het asyl Steenbeek* 15 (1867) 115-134.
- Vries, K. de, Het oordeel der nakomelingschap, in: *Ad Fontes, Cultuureel maandblad voor het Christelijk Onderwijs* 4 (1957) 272-278.
- Vries, T. de, *Mr. G. Groen van Prinsterer. Een Bibliographie*, Utrecht 1908.
- Vries, T. de, *Mr. G. Groen van Prinsterer in zijne omgeving*, Leiden 1908.
- Vrijer, M.J.A. de, Een boek over Van der Brugghen. Minister Van der Brugghen, door Dr. P. Smit. Nijmegen, 1913, in: *Correspondentieblad. Orgaan van de Vereeniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland en de Overzeesche Bezittingen*, nr. 1, September 1913, pp. 1-8.
- Wagenaar, G.H., De neutraliteit van de openbare school, in: *Onze Eeuw* 13 (1913) 321-349.
- Weekblad van het Regt*, 1839-1861.
- Wekker, De, Weekblad voor onderwijs en opvoeding*, Amsterdam 1844-1857.
- Welderen baron Rengers, W.J. van, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland van 1849 tot 1901. Eerste Deel. 1849-1891. Vierde bijgewerkte uitgave met aantekeningen van Prof. Mr. C.W. de Vries over 1849-1891*, 's-Gravenhage 1948.
- Werf, J. van der, *Kerk en Christelijke vereniging*, Amsterdam 1960.
- Weststrate, H.A., Van der Brugghen op onderwijsgebied, in: *Stemmen des Tijds* 2 (1913) 963-987, 1075-1093.
- Wieringa, W.J., Economische heroriëntering in Nederland in de 19e eeuw, in: *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie*, II, P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing (eds.) (Geschiedenis in veelvoud, 2), Den Haag 1977, pp. 32-50.
- Wijnhoven, G.H., *De freule van Croy*, Heeswijk 1950.
- Wilde, J.A. de en Smeenk, C., *Het volk ten baet. De geschiedenis van de A.R.-partij*, Groningen 1949.
- Witlox, J., De onderwijsstrijd der veertiger-jaren, in: *Historisch Tijdschrift* 1 (1923) 39-89.
- Witlox, J.H.J.M., *De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst, III, De staatkundige emancipatie van Nederlands katholieken 1848-1870*, Bussum 1969.
- X, J.J.L. van der Brugghen, in: *DVCS* 18 (1864) 286.
- Zeeuw, J.Gzn., P. de, *De worsteling om het kind. De strijd voor een vrije school historisch geschetst*, Amsterdam 1925.
- Zernike, C.F.A., Naar den Schoolvrede, in: *Onze Eeuw* 13 (1913) 234-266.
- Zutphensche Courant*, 1853-1858.
- (Zuylen van Nijvelt, J.P.J.A. van), *Agitatie of pligtsbetrachting. Een woord aan Dr. W.J.A. Jonckbloet, door een ambtgenoot*, Utrecht 1866.
- Zwaan, J., *Groen van Prinsterer en de klassieke oudheid*, Amsterdam 1973.
- Zwanenburg, L.G., *Gerrit Jan Vos Az. Het recht van de Kerk*, Kampen 1978.
- Zwart, J., *A.J. Duymaer van Twist. Een historisch-liberaal staatsman. 1809-1887*, Utrecht 1939.

Zusammenfassung

Der Jurist Justinus Jacob Leonard van der Bruggen, am 6. August 1804 in Nimwegen geboren, am 2. Oktober 1863 in Ubbergen gestorben, stammte aus einem ursprünglich klevischen, aber seit Anfang des 18. Jahrhunderts in den Niederlanden ansässigen Geschlecht. Nachdem er in Leiden Jura und Philologie studiert hatte, baute er in seinem Geburtsort eine Gerichtskarriere auf, die 1839 in seiner Ernennung zum Präsidenten des dortigen Landgerichts gipfelte.

Etwa gleichzeitig wurde der Jurist in seiner Eigenschaft als Vorsitzender des 1837 eingesetzten örtlichen Schulausschusses in die Schulfrage und die Schulgesetzgebung hineingezogen. Die 1838 eingetretene Vertiefung seiner religiösen Erkenntnis veranlasste ihn dazu, als Christ für Unterrichtsfreiheit zu kämpfen, d. h. erstens für Abschaffung der obligatorischen Vereinigung von Kindern aller Konfessionen in der öffentlichen Schule, m. a. W. für Abschaffung des vorgeschriebenen gemischten Charakters dieser Schule, zweitens für Abschaffung ihres streng festgelegten allgemeinen sittlich-religiösen Bildungsziels, drittens für die Verwirklichung der Idee, Eltern das Recht zu verleihen, sogenannte Privatschulen zu gründen und diese aufgrund ihrer eigenen Lebens- und Weltanschauung einzurichten.

Als 1848 die Unterrichtsfreiheit, im Sinne einer Freiheit zur Gründung von Privatschulen, im Grundgesetz festgelegt wurde, war damit in der Theorie zwar dem privaten Unterricht der Weg frei gemacht worden, doch blieb der Kampf um den gemischten und den religiösen Charakter der öffentlichen Schule unentschieden.

Die niederländische Bevölkerung gliederte sich damals global in drei einander misstrauende religiöse Gruppierungen: freisinnige Protestanten, Katholiken und orthodoxe Protestanten. Diese lebensanschauliche Verschiedenheit manifestierte sich in politischer Hinsicht in fünf politischen, nicht straff organisierten Verbänden: Konservativen, gemäßigten Liberalen, konsequenten Liberalen (Thorbeckeanern), Antirevolutionären und Katholiken.

Die freisinnigen Protestanten liessen sich als Gruppe nicht genau abgrenzen. Die antiliberalen und antikatholischen Geistesverwandten der sogenannten Groninger Richtung in der 'Niederländische Hervormde Kerk', die nach 1848 wohl mit dem Sammelnamen 'Gross Protestanten' bezeichnet wurden, fühlten sich am ehesten bei den Konservativen zu Hause, ihre Repräsentanten gehörten meist adligen Geschlechtern an oder Familien patrizischer Regenten und hoher Beamter.

Der rationalistische Geist der Aufklärung hatte auch die hauptsächlich aus Amsterdamer Handels- und Bankierskreisen stammenden gemässigten Liberalen und die liberale Bourgeoisie, besonders die aus den Provinzen ausserhalb Hollands, erfasst.

Die Katholiken, die seit dem sechzehnten Jahrhundert den Protestanten gegenüber zurückgesetzt gewesen waren und religiöse Freiheiten und bürgerliche Rechte hatten entbehren müssen, schlossen sich den Liberalen an, von denen sie sich Zuerkennung dieser Freiheiten und Gleichberechtigung erhofften.

Die orthodoxen Protestanten, namentlich die Anhänger der konfessionellen Richtung in der 'Hervormde Kerk', bildeten die Gefolgschaft der Antirevolutionäre. Sie versuchten den orthodoxen Glauben der Kirche vor den aufklärerischen und liberalen Aspirationen ihrer Zeit zu schützen.

Hinsichtlich der Schulfrage optierten die freisinnigen Protestanten für die Aufrechterhaltung der Schulgesetzgebung vom Jahre 1806, d. h. für die Beibehaltung der öffentlichen Schule mit einem gemischten und allgemein-christlichen Charakter. Deswegen waren sie keine Befürworter des Gedankens, Glaubensgemeinschaften Unterrichtsfreiheit zu verleihen. Der liberale Führer Thorbecke bevorzugte den von Privatpersonen erteilten Unterricht, m. a. W. die Privatschule. Die Antirevolutionäre befürworteten besonders die fakultative Aufgliederung der öffentlichen Schule nach örtlich existierenden Glaubensgemeinschaften. Die Katholiken waren geteilter Meinung. Im katholischen Süden war die öffentliche Schule faktisch eine katholische Schule, während sie im übrigen Teil des Landes vorwiegend protestantisch-christlichen Charakter hatte.

Als 1856 König Wilhelm III. Van der Bruggen bat, ein Kabinett zu bilden, das bereit sei, die

Schulfrage dahin zu lösen, dass die entstandenen Gegensätze ein Ende nehmen wurden, glaubten die Antirevolutionäre, dieses Kabinett wurde ihren Wünschen entgegenkommen. Zu ihrer grossen Enttäuschung und zur Erleichterung der Liberalen und Katholiken hob Van der Bruggen die gemischte öffentliche Schule zwar nicht auf, wohl aber nahm er ihr den obligatorisch gemischten und allgemein-christlichen Charakter. Sein Gesetz machte den Unterricht unter anderm der Erziehung der Kinder zu 'christlichen und gesellschaftlichen' Tugenden dienstbar. Überdies legte er darin die Unterrichtsfreiheit fest. Sein Vorschlag, Gründer von Privatschulen für staatliche Subvention in Betracht kommen zu lassen, wurde aber abgelehnt.

In Teil I wird das Bild beschrieben, das die Nachwelt von Van der Bruggen aufgebaut hat, und werden vier Ansichten über seine Person, sein Kabinett und sein Schulgesetz unterschieden, nämlich die von Groenianern, Van der Bruggianern, Katholiken und Liberalen. Groenianer lehnen im allgemeinen Van der Bruggens Auftreten als Minister ab. Sie sind der Meinung, dass er mit seinem Gesetz seine Prinzipien und seine früheren Ansichten verleugnet habe. Van der Bruggianer dagegen versuchen, ihn zu rehabilitieren. Sie sind der Ansicht, dass Van der Bruggen nicht im Widerspruch zu seinen früheren Auffassungen gehandelt habe, sondern dass sein Gesetz deren konsequente Anwendung sei. Unter Liberalen sind die Meinungen geteilt; Katholiken basieren ihr Urteil über Van der Bruggen hauptsächlich auf dem der Groenianer.

Der Zweck dieser Studie ist es nachzuweisen, dass Van der Bruggens Aktivitäten sich weder ausschliesslich aus dem Verlauf der Ereignisse um das Jahr 1857 herum erklären, noch ausschliesslich aus seinen Ansichten über das Verhältnis von Kirche, Staat und Schule, die von denen seines Geistesverwandten Groen van Prinsterer abweichen, noch ausschliesslich aus seinen theologischen Ausgangspunkten. Gerade die Totalität seiner Lebens- und Weltanschauung sowie seine Zeit-, Orts- und Standesgebundenheit lassen erkennen, dass Van der Bruggen konsequent seinen eigenen Weg gegangen ist und versucht hat, nach seinen Prinzipien zu leben. Das hier vorgelegte Buch darf man also als einen Versuch betrachten, die bisherigen Ansichten über Van der Bruggen zu vervollständigen und zu nuancieren, des weiteren als einen Versuch, mit gewissen Vorurteilen aufzuräumen, die in Unkenntnis oder Missverstehen oder in einer historisch gewachsenen Verzeichnung ihren Ursprung finden. Gleichzeitig mochte es ein offensichtlich bestehendes Bedürfnis befriedigen, und schliesslich Van der Bruggen die Rehabilitierung bringen, auf die er ein Anrecht hat.

Teil II skizziert Van der Bruggens Lebenslauf von 1804 bis 1839, die Verhältnisse in seinem Wohnort Nimwegen, sein Interesse für Erziehung und Unterricht, seine Lebens- und Weltanschauung, die darin eingetretene Vertiefung sowie den Einfluss, den die religiösen Erweckungsbewegungen des protestantischen Réveils in Frankreich, der Schweiz und in den Niederlanden auf die Entwicklung seiner Ideen ausgeübt haben.

Teil III ist in zwei Kapitel untergegliedert. Ersteres beschreibt, wie Van der Bruggen dasjenige, was er als das christliche Prinzip betrachtete, auf Gesetzgebung, Verwaltung, Rechtspflege und die Religion der verschiedenen kirchlichen Gemeinschaften angewandt sehen wollte. Als Befürworter der Trennung von Staat und kirchlichen Gemeinschaften, nicht aber von Staat und Christentum, war er der Meinung, dass Christen sich als Gesetzgeber, Verwalter und Richter vom christlichen Prinzip sollten leiten lassen, was seines Erachtens hiesse, dass sie einerseits das Christentum fördern, andererseits frei lassen sollten. Im konfessionellen Bereich bedeutete dieses Prinzip nach seiner Meinung, dass ein Christ versuchen solle, kirchliche Gemeinschaften zu Christi Lehre zurückzuführen und Mitchristen davon zu überzeugen, wieviel Einseitiges und Formalistisches in ihrer Glaubensauffassung stecke. Bei aller konfessionellen Verschiedenheit versuchte Van der Bruggen, besonders seit 1845, die von ihm gewünschte Einheit der Christen durch gemeinsame christlich-philanthropische Tätigkeit zu fördern, zu der er auch, ja primär, die Pflege des Unterrichts rechnete.

Das zweite Kapitel von Teil III befasst sich mit Van der Bruggens Auffassungen über die Bedeutung des christlichen und des anthropologischen Prinzips für Erziehung und Unterricht sowie mit seinem Kampf für Unterrichtsfreiheit. Zugleich beschreibt es seine Pionierarbeit auf dem Gebiet des Unterrichts in Nimwegen, wo er 1844 eine christliche private Volksschule gründete, von

1844 bis 1852 ein Schulblatt redigierte und 1849 eine Normalschule errichtete

In Teil IV wird dargelegt, dass in Van der Brugghe's Sicht ein Leben nach dem liberalen Freiheitsprinzip Mittel für ein Leben nach dem christlichen Prinzip ist, und Erziehung zur Freiheit Sache der Individuen, der Obrigkeit und kirchliche Gemeinschaften zu dienen hatten. Ausserdem wird beschrieben, auf welche Weise Van der Brugghe diesen Gedankengang auf gesellschaftlichem und politischem Gebiet praktisch durchführt.

Das Buch schliesst mit einer Skizze von Van der Brugghe's letzten Lebensjahren. An zentraler Stelle stehen sein Verlangen nach Ruhe und nach Verständnis für seine Amtsführung als Minister beim Zustandekommen des Schulgesetzes vom Jahre 1857 sowie sein Eifern für die Resozialisierung von Gefangenen.

REGISTER VAN PERSONEN

- Aalders, W. 12, 248, 315
 Aarts, J. 251, 315
 Akkermans, P.W.C. 315
 Abraham 106
 Aldus, C. 162
 Alexander, tsaar van Rusland 31
 Algra, H. 247, 268, 315
 Alva, Fernando Alvarez de Toledo, hertog van (1507-1582) 240
 Aristides, Atheens staatsman (ca. 480 v. Chr.) 36
 Aristoteles, Atheens geleerde 44-45, 65
 Asch van Wijck, H.A.M. 165, 170, 290, 309
 Assen, C.J. van 37, 254, 272, 290, 294, 304

 Bake, J. 37
 Bakhuijsen van den Brink, J.N. 315
 Basedow, J.G. 102
 Bassecour Caan, J.J. de la 315
 Baud, J.C. 179-181, 185, 194
 Bavinck, Herman 328
 Beaufort, W.H. de 24-25, 27, 251, 315
 Beeck Calkoen, A.J. van 269
 Beekelaar, G.A.M. 315-316
 Beets, N. 8, 59, 126, 128, 139, 143, 146, 155-158, 188-189, 191, 199, 205, 209, 216, 222, 225, 245-248, 254-255, 288, 292-300, 304-305, 308-309, 312-315, 317, 319, 326
 Beijer, (familie) De 34, 112, 225, 240
 Beijer (genealogie) De 239-240
 Beijer (geslacht) De 29, 252
 Beijer, Adriaan de 240
 Beijer, Alida Cornelia de 302
 Beijer, Arnold de 239
 Beijer, Egbert Willem Justinus de (1855-1926) 240
 Beijer, Egbert Willem Justinus de (1884-?) 240
 Beijer, Gerhard de 239
 Beijer, Goossen de 239
 Beijer, Jacob de (1602-1673) 239-240
 Beijer, Jacob de (1677-1709) 239
 Beijer, Justinus de (1572-1633) 239
 Beijer, Justinus de (1635-1715) 239-240
 Beijer, Justinus de (1705-1772) 239
 Beijer, Justinus de (1772-1842) 111-112, 240
 Beijer, Justinus de (1821-1865) 240
 Beijer, Leonard de 29, 239

 Beijer, Maria Elisabeth Geertruida de 29, 229, 240, 278
 Beijer, Philip Jacob de 240
 Bengel, J.A. 273
 Berg, J. van den 315
 Berkhof, H. 269, 315
 Bernard, Susanne 239
 Bezemer, C. 262, 315
 Bie, J.P. de 315
 Bijlandt, E.J.A. van 187
 Bijleveld, F.P. 114
 Bilderdijk, W. 258
 Binneweg, J. 274
 Blok, P.J. 325
 Bodel Nijenhuis, J.T. 121, 267-268, 284
 Boekholt, P.Th.F.M. 255-256, 271, 282, 315
 Boer, W.R. 315
 Boer, H.F. de 277, 315
 Boersema, K.H. 315
 Boetzelaer, Eric Oswald van 302
 Bogel, Johanna 236
 Bolkestein, G. 249, 281, 296, 315
 Bommel, C.R.A. van 260, 316, 324
 Bonnechose, Louis Gaston de 31
 Bonnet, L. 273, 314
 Bonneville de Marsangy, Arnould 224, 300
 Boogaert, Jacoba Sophia Adriana 232
 Boogman, J.C. 27, 212, 251, 280, 285-286, 290-291, 293-294, 297, 316
 Boonzaaijer, 125
 Booy, E.P. de 316
 Bornewasser, J.A. 286, 316
 Borret, E.J.H. 187
 Bosch, R.C. apotheker (1777-1868) 308
 Bosch, C.C. van den 243
 Bosch Kemper, J. de XIV, 37, 161, 178, 205, 225, 254, 259-260, 272, 277, 292-296, 300, 304, 316, 320
 Bosscha, J. 316
 Boullenger, Marie Fortunée le 232
 Bousquet, J. 139, 153, 162
 Brakel, Willem à 75, 271, 314
 Brinkhoff, J.M.G.M. 252-253, 272, 316
 Broere, C. 260, 316
 Brok, C.J.M. 316
 Bromley, J.S. 291, 328
 Bronsveld, A.W. 316
 Brouwer, A.M. 218, 275, 298, 316

- Brouwer, J 280, 285, 316
 Brugghe, familie Van der 29, 31, 34-35, 37, 60, 77, 112, 228, 235, 237, 252-253, 289
 Brugghe, genealogie Van der 227-235
 Brugghe, geslacht Van der 29, 252-253, 282, 316
 Brugghe, Adriana van der 230
 Brugghe, Adriana Alida van der 227
 Brugghe, Aert François van der 233
 Brugghe, Anna van der 231, 278
 Brugghe, Anna Elisabeth Petronella van der 233
 Brugghe, Anna Maria van der 37, 111, 124, 216, 230, 272, 302
 Brugghe, Anthonia Elisabeth van der 229
 Brugghe, Carel Fortunée van der 232
 Brugghe, Carel Theodoor van der 234
 Brugghe, Carla van der 233
 Brugghe, Carla Clara van der 233
 Brugghe, Carolina Margaretha van der 233
 Brugghe, Caroline Charlotte Guillaumine van der 234
 Brugghe, Charles Frederic Auguste van der 31, 36, 230, 233, 298, 301
 Brugghe, Charlotta Geertruida van der 123, 230, 282
 Brugghe, Charlotte van der 232
 Brugghe, Christiaan van der 227
 Brugghe, Clara Maria van der 233
 Brugghe, Constant George Gideon Carel van der 234
 Brugghe, Cornelia Eugenie Augustine van der 234
 Brugghe, Dietrich van der 227
 Brugghe, Dietrich van der (ca 1580) 227
 Brugghe, Dietrich Wilhelm van der 227-228
 Brugghe, Dirk Willem van der (1717-1770) 227-228
 Brugghe, Dirk Willem van der (1768-1825) 229
 Brugghe, Edward van der 233
 Brugghe, Elisabeth Cornelia van der 37, 230, 237, 254
 Brugghe, Ellen van der 233
 Brugghe, Frank van der 232
 Brugghe, George Tammo Theodorus Adrianus van der 234-235
 Brugghe, Gertrude van der 231
 Brugghe, Gertrude Adriana van der 216, 230
 Brugghe, Gui Anthony (Herbert) van der 233
 Brugghe, Guillaume Anne van der (1811-1891) 216, 232, 278, 298
 Brugghe, Guillaume Anne van der (1848-1928) 232, 254, 278, 301, 316
 Brugghe, Guillaume Anne van der (1888-1965) 233
 Brugghe, Gustaaf Adolf van der 232
 Brugghe, Gustave Adolphe van der 233
 Brugghe, Heinrich van der 227
 Brugghe, Henriette van der 232
 Brugghe, Henriette Augustina Jacoba Paullina van der 232
 Brugghe, Henriette Catherina van der 229
 Brugghe, Henriette Maria van der 233
 Brugghe, Jacob Willem van der (1690-1743) 29, 227-228
 Brugghe, Jacob Willem van der (1743-1778) 29, 227-229
 Brugghe, Jacob Willem van der (1811-1817) 230
 Brugghe, Jacoba Carolina van der 232
 Brugghe, Jan Anthony van der (1747-1817) 29, 35, 227-228, 232-234, 301, 316
 Brugghe, Jan Anthony van der (1802-1822) 232
 Brugghe, Jeanne Carolina Constantia Wilhelmina (Constans) van der 234-235
 Brugghe, Joan van der 35, 233
 Brugghe, Joan Carel Gideon van der 31, 35, 227-228, 233-235
 Brugghe, Joan Gideon Willem Carel van der 234
 Brugghe, Johan Diederik van der 29-31, 35-36, 74, 111, 119, 162, 229, 233, 240, 252, 255, 263, 269, 301, 303-305, 311
 Brugghe, Johann van der 227
 Brugghe, Johann Sigismund van der 227
 Brugghe, Johanna Catherina van der 230
 Brugghe, Johanna Elze van der 233
 Brugghe, Johanna Maria (Hansje) van der 231, 278, 303, 305, 309
 Brugghe, Joost Willem van der 232
 Brugghe, Judith van der 227
 Brugghe, Just Willem van der 233
 Brugghe, Justinus Jacob Leonard (Just) van der (1804-1863) passim
 Brugghe, Justinus Jacob Leonard van der (1891-1955) 233
 Brugghe, Lili van der 233
 Brugghe, Lize van der 233
 Brugghe, Louis Charles Auguste van der 234
 Brugghe, Louisa van der 232
 Brugghe, Louisa Sophia van der 232
 Brugghe, Maria Jeanne van der 230

- Brugghe, Maria Johanna (Maria) van der 231, 278, 303-304
- Brugghe, Maria Johanna van der 232
- Brugghe, Maria Wilhelmina Christina Elisabeth van der 29, 36, 111, 229, 237
- Brugghe, Marie-Anne Lily van der 233
- Brugghe, Peter van der 233
- Brugghe, Richard van der 233
- Brugghe, Suzanna Maria Cornelia van der 37, 217, 230, 302
- Brugghe, Theodora Agatha van der 233
- Brugghe, Thomas van der (ca. 1520) 227
- Brugghe, Thomas van der 227
- Brugghe, Wilhelm van der 227-228
- Brugghe, Wilhelmina Anna Adeoata Elisabeth van der 233
- Brugghe, Willem(pje) van der 231, 278
- Brugghe, Willem van der 35, 233, 252-253, 282, 316
- Brugmans, I.J. 316
- Brummelkamp, A. 126, 142, 154, 243
- Brun, Susanne de 239
- Bruyn, A. de 117
- Bruyne, J.A. de 1, 26-27, 211, 245, 251, 291, 295, 297, 316
- Buddingh, H.J. 268, 271
- Busken Huet, Cd. 316
- Buuren, J.E. van 316
- Buurman, J. 140
- Buvinck, W.J. 116-118, 125, 138, 283, 307-308
- Buys, J.T. 281, 316-317
- Calbet, Konstantijn 36
- Callenbach, C.C. 59, 274
- Calvijn, J. 175, 273, 276
- Capadose, A. 153, 243, 273, 321
- Capadose, I. 325
- Capelle, M.C. 317
- Casembroot, Anthonia Anna de 227-228
- Casembroot, Maria Elisabeth de 239
- Cate Fennema, I. ten 139, 153
- Chalmers, Th. 143
- Chantepie de la Saussaye, D. 19, 59, 177, 188, 190, 199, 217-218, 221, 249, 275, 292, 294-295, 298-299, 304, 316-317
- Chantepie de la Saussaye, P.D. 8, 246, 317
- Charité, J. 315
- Cicero 37, 44-45
- Cnoop-Koopmans (Verz.) 287, 309
- Codoury, A. 233
- Cohen Stuart, M. 308
- Colenbrander, H.T. 290, 317
- Commissaris, Aug. C.J. 23, 250, 317
- Cool, S. 300, 317
- Costa, Is. da 119, 126, 143, 146, 153, 190, 245, 263, 284, 294, 296-297, 309, 317-318, 320
- Costa-Belmonte, H. da 311
- Creutzbergen, L.H.F. 243
- Cuper, Geertruida 239
- Dankbaar, W.F. 315
- Dasberg, L. 317
- Dassen, J.M.H. 317
- Demosthenes (384-322 v. Chr.) Atheens politicus 309
- Dedel, Maria 229
- Dessaix, J.M. 30
- Diepenhorst, I.A. 317
- Diepenhorst, P.A. 8-11, 23, 246-248, 251, 276, 299, 317, 325
- Diephuis, G. 317
- Dierquens, Elisabeth Bonifacia 29, 229, 236-237
- Dierquens, Johanna Catharina 229
- Dierquens, Johan Pieter 229
- Dijk, K. 317
- Dijk, Is. van 19, 249
- Ditzhuyzen, Reina van 317
- Doedes, J.I. 139
- Does, J.C. van der 246, 254, 317
- Domela Nieuwenhuis, J. 300, 317
- Dommer van Poldersveldt, G.E.G.C.K. 166
- Donker Curtius, D. 108, 144, 146, 164, 180-181, 186-187, 194, 280
- Doorninck, J.I. van 317
- Dooyeweerd Hzn, H. 193, 295, 317
- Dorner, I.A. 160
- Druynen, J.W. van 161, 272, 287, 289, 290, 308
- Dullert, W.H. 164, 170
- Dunk, H.W. von der 257-258, 317
- Dusseldorf, Anna van 227
- Dusseldorf, Elisabeth van 227
- Duymaer van Twist, A.J. 161, 201, 296, 329
- Eeghen, C.P. van 139
- Eger, Helena van den 236
- Eggink, J. 318
- Egmond, Nicolaas van 21, 58, 74, 183, 218, 247, 250, 253, 255-256, 259-261, 263, 265-266, 269-270, 273-274, 278, 282, 292-293, 296-299, 318
- Eik, Josua van 139, 182, 308
- Elout van Soeterwoude, P.J. 75, 165, 182, 188, 271, 291, 309, 318, 326

Elsen, G. van den 301, 318
 Emma, koningin (1858-1934) 317
 Ende, Adriaan van den 85, 88, 96, 118, 278, 318
 Engelen-Straalman, J.M. 111, 116, 305
 Engelen van Pijlsweert, W. 111, 114
 Enklaar, C. 36
 Esscher, G. 227
 Essen, J. L^a. van 255, 320
 Ewijck van de Bilt, D.J. 157
 Eyssel, A.P. Th. 300, 304, 318

Fabius, D.P.D. 318
 Fagel, Elisabeth 229
 Falck, Anton Reinhard (1777-1843) 35, 234
 Falck, Anton Reinhard (1831-1894) 244
 Falck, Margaretha Geertruida 234
 Fasolo, Elise M.O. 233
 Fayette, generaal De la 256
 Feith, P.R. 300, 318
 Felix, J.W. 243
 Ferdinand III (1608-1657) Duits keizer 228
 Feringa, N.M. 220
 Fliedner, Th. 138
 Fokkema, F.J. 298, 318
 Forstner van Dambenoy, H.F.C. 168, 180-181, 187, 192, 201, 209, 217, 293
 Francke, August Hermann 112, 138
 Francken N.Gzn, W. 162
 François, C.J. 268, 318
 Fruin, R. 318

Gaay Fortman, B. de 318
 Gangel, B. 139
 Geer van Jutfaas, B.J.L. de 190, 294
 Gefken, J.W. 161, 309, 318
 Gehne, C.F. 110-114, 117, 125, 281, 305
 Gerhard, A.H. 249, 318
 Gericke van Herwijnen, J. L. H.A. van 190
 Gerlach, E.L. von 149, 160
 Gerlach, L. von 149, 160
 Gerretsen, A.L. (1845-1918) 284
 Gerretsen, H.A. 124-125, 177, 284, 307, 325
 Gerretson, C. 255, 276, 318, 320
 Gestel, A. van 281, 318, 322
 Geurts, P.A.M. 316, 329
 Gevers van Endegeest, D.T. 187, 191, 209, 217, 311
 Gewin, E.E. 318
 Gheijn, E.F.J. van der 40
 Ghey, Maria 239
 Gibbon, Edward 258

Giezen, A.M. van der 27, 251-252, 259, 276, 318-319
 Gilhuis, T.M. 247-248, 250, 319
 Gleichman, J.G. 293, 319
 Godefroi, M. 140, 287
 Goes, Alida Cornelia van der 239
 Goes, Carolina Cornelia van der 232, 298
 Goes, Catherina van der 232
 Goes, Frank van der 298
 Goes, Jacoba Eduardina van der 233
 Golstein, W. van 319
 Gorissen, F. 319
 Gorris, G.C.W. 250, 319
 Gorter, D.S. 274, 319
 Goschel, Karl Friedrich 71, 267
 Goslinga, A. 10-12, 19, 23, 207, 245, 247-250, 255, 276, 288-289, 291, 296-299, 319-320, 322, 327
 Goudsmit, J.E. 297, 313, 319
 Graadt van Roggen, Joh. H. (1831-1902) 252, 326
 Graaf, A. de 319
 Graaf, N.H. de 292, 309
 Graaff, F.A. de 319
 Grashuis, G.J. 246, 319
 Greve, F. de (1803-1877) 319
 Grevelink, P.W. Alstorpius 298, 300, 304
 Griethuysen, Joanna C.D. van 232
 Grim(m), J.P. 156-158
 Groen van Prinsterer, G. XIV, 1-28, 58, 67, 69, 73-75, 77, 79, 84, 86-87, 89-91, 95, 110-111, 113, 115, 119, 121, 123, 126, 132-136, 141, 143-144, 146-147, 150-154, 158-160, 165, 167, 169-189, 191, 193-200, 205-209, 211-212, 214-217, 219-222, 226, 243, 245-251, 255, 260, 262-263, 266-278, 281-294, 296-300, 304-305, 310, 313-320, 322-329, 331
 Groenewegen, H. (1793-1865) 274
 Grosheide, F.W. 317
 Gulik, Willem II van, hertog van Gelre 237
 Gunning jr., J.H. 19, 59, 249, 297, 300, 313, 320, 324, 327
 Gutzlaff, Karl Friedrich August 153-157, 159, 288-289, 319, 321, 327
 Guyot, P.C.G. 41, 255
 Haaften, L. van 140, 153, 287, 309
 Haakman, J.A. 300, 320
 Haggai 74
 Hagoort, R. 247
 Haitjema, Th.L. 320
 Hall, A.M.C. van 119

- Hall, F.A. van 164, 166, 176, 179, 181-182,
 186, 188, 191-192, 290, 293, 319
 Hall-Nijhoff, E. van 320
 Hamberg, Th. 155
 Hanewinkel, J.H.A.K. 123
 Hasebroek, J.P. 268, 320
 Hasselt, J.F.B. van 250, 320
 Haverkamp, C.C. 161, 264, 286, 308
 Heeckeren van Brandsenburg, Walrave
 Robertina van 234
 Heeckeren van Kell, W.H.A.C. van 70, 116
 Heeres, J.E. 245, 320
 Heeteren, Sybilla van 236
 Heijdenrijck, C.J.A. 295, 320
 Heijstek, Joh.J. 113-114
 Heim, H.J. van der 300, 320
 Heim van Duyvendijke, J.A. van der 194
 Heins, W. 250, 320
 Heinsius, A. 277, 315
 Heldring, Ottho Gerhard 8, 17, 79, 113, 123,
 126, 139-140, 143, 153, 157, 171, 177-178,
 181, 199, 205, 216, 218-219, 221, 225, 250,
 272-273, 275, 283-284, 286-289, 292-293,
 296, 298-300, 304, 308-309, 312-315,
 320-321, 326-327
 Hendriks, H.J.J. 252, 302, 320
 Hendriks, J. 320
 Hengstenberg, E.W. 149, 160
 Hentzen, C. 321
 Herderschee, J. Hooykaas (Tyrus) 139, 297,
 320-321
 Heringa, J. 258
 Heukelom, Elisabeth van 239
 Heusde, P.W. van 258
 Hoefnagels, H. 321
 Hoet, A. ten 119
 Hoet, C. ten 119, 129, 155
 Hoet, H. ten 325
 Hoeufft, Agneta Catherina 236
 Hoeven, A. van der 250, 286-287, 321
 Hofman Peerlkamp, P. 37, 254
 Hofstede de Groot, P. 92, 118, 146-147,
 154-156, 190, 269, 277, 288-289, 321
 Hofstee Pzn, H. 249, 321
 Hogendorp, G.K. van 32
 Hogendorp, (Verz.) Van 309
 Holthe, E.J. van 243
 Holtzendorff, Fr. von. 224-225, 300, 304,
 313, 320
 Honders, A.C. 273, 292, 321
 Hoog, I.M.J. 321
 Hoogerwerf, A. 321
 Hoogstraten, Louise D.A. van 233
 Hoop, Anna van der 240
 Hoorn, I. van 321
 Houten, S. van 251, 321
 Hugenholtz, Ph.R. 219, 221, 299, 305, 314
 Hulst, J.W. van 321
 Hume, David 50, 258
 Idenburg, Ph.J. 249, 281, 296, 321
 Ignotus (Kromsigt, P.J.?) 321
 Iitterzon, G.P. 317
 James, L.G. (1795-1867) 274, 321
 Jansen, T.E. 120
 Jansing, J.W.G. 317
 Johannes, 52-53, 83, 137, 259, 286, 303
 Johannes de Doper 52, 137, 141, 300, 314
 Jonckbloet, W.J.A. 321, 329
 Jong, Otto J. de 321
 Jonge, W.A.C. de 209, 297, 304, 311
 Jongh, J.W. de 321
 Jongste, H. de 247, 255, 257, 259, 261, 321
 Kalmijn, D. 273, 288, 321
 Kaslbeek, F. (1857-1941) 246, 283, 321
 Kalsbeek, L. (geb. 1903) 247, 250, 322
 Kant, Immanuel 266
 Karel V (1500-1558), keizer van het Heilige
 Roomse Rijk, koning van Spanje 237
 Karel X, koning van Frankrijk 256
 Karel van Egmond (1467-1538), hertog van
 Gelre 237
 K(asteel), P. 251, 322
 Kauffmann, M.E.N. 233
 Keijmel, P.D. 302, 322
 Keijzer, W.P. 250, 255, 259-263, 322
 Kemenade, J.A. van 322
 Kemink, H.H. 158, 252, 292, 316
 Kemink, N.D. 243
 Kemp, C.M. van der 268, 322
 Kempenaer, J.M. de 144, 146, 280
 Kuehl, E.J. 322
 Klamberg, S.H.C. 281
 Klein, J. (1829-1910) 307
 Kleijwegt, C. 322
 Klinken, L. van 322
 Kloekers, H.Z. 157-158
 Kluit, M.E. XIV, 260-262, 268-269, 322
 Knoop, W.J. 162, 290, 322
 Kock, F.L.W. de 180-182, 186-187, 293, 296,
 304
 Kock, F.P.C. de 251, 322
 Koenen, H.J. 119, 143, 158, 175, 268, 273,
 278, 289, 292, 294, 309, 320, 322

- Koetsveld, C.E. van 311, 322
 Kohnstamm, Ph.A. 18-20, 247, 249, 255, 259, 280, 298-299, 318-319, 321-323
 Kok, J.A. de 302, 323
 Koksmas, F.M.C.E. 323
 Kolb, Elisabeth R.E. 233
 Koorders, D. 323
 Kossmann, E.H. 291, 328
 Kraan-van den Burg, Gera 254, 301, 323
 Krayenhoff, Corn. Jac. 232
 Kranenburg, R. 323
 Kreenen, J.J. 307
 Krickelberg, J.H. 271, 323
 Kromsigt, P.J. 323
 Kronenburg, J.A.F. 271, 323
 Kruidenier, J. 250, 291-292, 323
 Kuiper, D. Th. 248, 323
 Kuiper, J. 246, 323
 Kumpsthoof, Maria 236
 Kuyper, Abr. 3, 16, 26, 323
- Laboulaye, Edouard 300, 323
 Lam, Anton B. 250, 259, 323, 325
 Lamping, J.A. 323
 Langedijk, D. 220-221, 247-248, 299, 323-324
 Langman, H J 248, 324
 Latourette, Kenneth Scott 288, 324
 Lautrup, E. 233
 Leeftang 174
 Leeuw, G. van der 324
 Lemkes, H.J. 177, 309
 Lennep, J. van 161
 Lennep, M.C.T. van 286, 324
 Lens, J. 246, 249, 321, 324
 Lentz, Ludwig C. 128, 262-263, 308, 324
 Liefde, J. de 164
 Lijnden, Constance T.M.A. van 61, 111, 260
 Lijnden, Dirk Rijnhard Johan van 43, 255-256, 312
 Lijnden, Frans Arnout van 233
 Lijnden, Geertruida Johanna Sophia van 302
 Lijnden, Willem van 40, 61, 77, 109-110, 113, 116, 126, 132, 146, 153, 159-160, 165, 170-171, 173-174, 182, 188-189, 199, 208-209, 216, 225, 255, 272, 282, 291-292, 294-295, 298-300, 304-306
 Lijnden van Hemmen, W.J.E. van 111, 164, 288
 Lijndens, (de) Van 34, 60
 Limburg Brouwer, P.A.S. van 324
 Linde, A. van der 297, 324
 Lingbeek, C.A. 249
 Lion, Iz.J. (Philaethes) 324-325
- Livinus 128
 Lodewijk (Napoleon) Bonaparte, koning van Holland van 1806-1810, 30-31
 Loon, J.W. van 318
 Loon, Wilhelmina Henrietta van 230
 Loosjes, J. 315, 324
 Looyen-van Elsbroek, J.G. 272
 Loten, Arnoldina Deliana Cornelia 227
 Loten, Joan Gideon 228
 Lotsy, J.S. 190, 195
 Louis Philippe van Orleans 256
 Luchtman, S. en J. 268
 Lukas 300, 313
 Luther, Maarten 267, 273, 275-276, 303, 312
 Luzac, L.C. 108, 272, 280
- Maanen, C.F. van 70
 Maarseveen, H.Th.J.F. van 324
 Macchiavelli, Niccolo, Italiaans filosoof (1469-1527) 303
 Mackay (van Ophemert), Aeneas 36, 121, 132, 146-151, 153-154, 158-160, 165, 171, 173-174, 182, 188, 190, 199, 216, 252-253, 260, 288, 294, 308, 310, 318, 324
 Mackay, Aeneas (1838-1909) 6, 131, 247, 318
 Mackay, B.J.C. 253
 Mackay, J.F.H.J.E. 61, 110, 113, 115-117, 119, 260, 272, 283, 305-306
 Mackay, Maria 236
 Mackay's (de) 34, 60
 Malan, C. 59-61, 75, 78, 114, 261-263, 269, 272-273, 304-305, 314, 322
 Man, M.J. de 114, 173
 Mandele, K.E. van der 324
 Manning, A.F. 260, 324
 Maria (moeder van Jezus) 75-76, 83, 271, 316, 323
 Maria Magdalena 225, 287, 313
 Markus 313
 Martensen, H.L. 290
 Mattheus 53-54, 76, 156, 262, 300, 313
 Matthijssen, M.A.J.M. 49, 258, 324
 Meeter, E. 324
 Meijer, Abraham 119, 177, 283-284, 307
 Meijer, Fieke 253, 324
 Meijnen, J.B. 246, 321
 Meijssen, J.H. 323
 Melancton, Philippus (1497-1560) Duits hervormd theoloog en filosoof 303
 Mendes de Leon, Anita E.C. 233
 Merens, F.W. 5-9, 246, 248, 324
 Messing, F.A.M. 316, 329
 Meurs, C.T. van 209

- Meyer, G.A. 324
 Meyer, J.A.J. 286, 324
 Mijer, P. 187, 190, 195, 219, 311
 Millies, H.C. 154, 156, 324
 Mist, Jacob Theodoor de 237
 Molhuysen, P.C. 325
 Mollerus, C.A.H. 243
 Mondeke(n)s, Elisabeth 239
 Montesquieu (Charles Louis de Secondat)
 47-48, 63-65, 68, 70, 265
 Moorrees, F.D.J. 297, 324
 Mosimann-Munting, N. 263, 301, 324
 Mulder, H.W.J. 324
 Mulder G.J. 164, 290
 Muller, Julius 160
 Muller, P.N. 324
 Muntingh, J.M. 118, 124-125, 283
 Mutsaers, J.A. 187
 Muurling, W. 269

 Napoleon (1769-1821) 30-31, 62, 85, 264
 Nauta, D. 315
 Neander, A. 160, 303
 Nehemia 112
 Neufville, J. de 310
 Neuman(n), Jan Hendrik 225
 Neumann, Robert 156-157, 289
 Nieuwenhuyzen, Jan 45
 Niftrik, G.C. van 21, 250, 317, 319, 325, 327
 Nispen van Pannerden, C.E.J.F. van 191,
 295, 304
 Nispen van Sevenaer, J.A.C.A. van 191, 295
 Nitzsch, C.I. 160
 Noordmans, O. 325
 Noorduyn, A. 162
 Noorduyn, C. 139, 153, 272
 Noppen, C.V. van 284, 325
 Nuyens, W.J.F. 22-23, 250, 319, 325

 Oordt, J.F. van 269
 Oosterlee, A. 20, 250, 284, 320
 Oosterlee, C.C. 284
 Oosterlee, P. 20, 85, 207, 219, 221, 250, 261,
 276-277, 282, 284, 292, 296, 298-299, 317,
 324-325
 Oosterwijk Bruyn, W. van 246, 325
 Oosterzee, J.J. van 294, 304
 Op ten Noort, H.J. 164
 Opzoomer, C.W. 12, 300
 Ossenbergh, Johanna van 239
 Otterloo, M.D. van (K) 10, 219, 299, 321,
 325
 Ottolander, K.J.W. 304

 Oud, P.J. 27, 251, 325
 Oudermeulen, F. van der 208
 Ovidius 103

 Palm, J.H. van der 85, 258, 273
 Pareau, L.G. 269
 Pascal, Blaise 261
 Paulus 53, 80-81, 85, 142, 158, 273, 303-304
 Pauw, J.C. 157-158, 289
 Payen, J.H. 60
 Pelt, N.N. van 236
 Pestalozzi, J.H. 102
 Pestors, Anna de 231
 Pestors, Carel Cypriaan Gerard de 120, 217,
 225, 231
 Philipse, J.A. 194
 Pierson, A. 15, 18, 24, 248, 293, 325
 Pierson, J.L. Gregory 79, 216, 292, 294, 298,
 304
 Pijnacker Hordijk, A. 59, 261-262, 298, 325
 Pijnacker Hordijk, M.A. 325
 Pikkemaat, A.G. 253, 325
 Pinto, A. de 287, 325
 Plato 44, 257, 303, 309
 Plinius de Jongere 37-38, 312
 Polignac, Armand Jules de (1780-1847) 183
 Pothast, C. 77
 Poulle, Susanne 239
 Puchinger, G. 325

 Quack, H.P.G. 253, 263, 316, 321

 Raabe, Adam Hendrik 6-8, 13-16, 18, 20,
 24-26, 39-40, 74, 109, 122, 177, 245-248,
 254-255, 258-261, 269, 275, 281-282, 284,
 288, 292-293, 297-300, 312-315, 325
 Raalte, E. van 325
 Randwijck, Otto van 31
 Rappard, Anthon Gerard Alexander van
 186-187, 189, 191-192, 194-195, 201-204,
 208-209, 215, 217-218, 291, 293-295, 304,
 316
 Rappard, Willem L.F.Chr. van 187, 194, 294
 Rappard, Selma C.W.M. von 232
 Rasker, A.J. 249, 326
 Rasterhof, L. 326
 Rau, S.J.E. 268, 272-273
 Rebbens, Christina Engelina 227
 Rebbens, J. 228
 Reede van Oudtshoorn, J.F. van 161, 165,
 182, 188, 199, 318
 Reenen, G.C.J. van 4, 164, 167, 169, 172,
 176, 178, 186, 189, 191-192, 196, 201-203,

205, 291-292, 314, 319
 Reinsma, R. 255, 282, 326
 Rengers, Elisabeth Judith 302
 Renne, J. H. van der 40, 160
 Rhijn, L.J. van 177, 275, 295, 300, 313, 326
 Rijn, G. van 326
 Ritter, P.H. 317
 Robijns, M.J.F. 326
 Robidé van der Aa, Chr P E. 77
 Roeljee, Anna Geertrui 322
 Roering, J. 119
 Roessingh, K.H. 326
 Rogge, C.E. 266, 326
 Rogier, L.J. XIV, 23, 251, 253-255, 326
 Rombouts, G.C. 162
 Romswinkel, Johanna 236
 Romunde, J.W. van 190, 195, 208
 Roos, Elias 116, 140, 153, 282, 306
 Rooy, N. de 251, 326
 Rothe, R. 287, 290, 308
 Rousseau, Jean Jacques 18, 102
 Royen, Adrianus E. van 231
 Ruler, A.A. van 326
 Rullmann, J.C. 247, 269, 326
 Rutgers van der Loeff, A. 75, 270-271, 314, 318, 326

 Sage ten Broek, J.G. le 271
 Sanders van Well, J.E. 30
 Sartre, Jean-Paul 321, 327
 Saueressig, Sophia Carolina Frederika 240
 Sautijn Kluit, W.P. 326
 Savornin Lohman, A.F. de (1837-1924) 326
 Savornin Lohman, W.H. de (1864-1932) 246, 252
 Schenck van Nijdeggen, T.M.W. van 40
 Schevichaven, H.D.J. van (1827-1918) 252-255, 282-283, 287, 290, 295, 301, 326-327
 Schimmelpenninck, G. 108, 173
 Schimmelpenninck, R.J. 30, 86
 Schimmelpenninck van der Oije, W.A. 116-117, 160, 164-165, 192
 Schlyter, Herman 288, 327
 Schmal, J.J.R. 21, 250, 317, 327
 Schmitz-Evers, Astrid 327
 Scholl van Egmond, Abraham (Gerrit Witse) 41, 139, 255
 Scholte, H.P. 72, 121, 216, 268, 283, 298, 304, 311
 Scholten, J.H. 327
 Scholten, L.W.G. 250, 327
 Scholten, Nantha Wilhelmina 230, 237

Schonstedt, W.C. 327
 Schulte Nordholt, H.G. 247, 327
 Schutte, G.J. 248, 327
 Scirtopodes (A. Hirschig) 325
 Semmelink, J.H. 297, 327
 Sepmeijer, H.W. 262, 274, 281, 327
 Sepp, C. 275, 327
 Siegenbeek, Matthijs 260, 316, 327
 Sigismund, koning van Polen 228
 Simeon 52
 Simons, G. 180, 187, 189-191, 195, 199-201, 293, 295-296, 304
 Singendonck, freules 119, 237, 272, 305
 Singendonck, genealogie 229-231, 236-238
 Singendonck, geslacht 252
 Singendonck, Anna 35, 40, 119, 230, 305
 Singendonck, Anna Maria 231
 Singendonck, Coenraad 236
 Singendonck, Coenraad Diederik Neomagus 29, 229, 236-237, 252
 Singendonck, Coenraad Diederik Pontiaan (1796-1864) 37, 230, 237-238, 254, 272, 309
 Singendonck, Coenraad Diederik Pontiaan (1849-1855) 231
 Singendonck, Cornelia 231
 Singendonck, Diederik († 1548?) 236-237
 Singendonck, Diederik (ca. 1550) 236
 Singendonck, Digna Johanna 231
 Singendonck, Elisabeth Bonifacia 231
 Singendonck, Elisabeth Bonifacia Maria Hermina 230
 Singendonck, Elisabeth Christina 231
 Singendonck, Emma 231
 Singendonck, Henri 231
 Singendonck, Henrietta Amelia 231
 Singendonck, Henriette 230, 272
 Singendonck, Henriette Catherine 231
 Singendonck, Isabelle Adelaide 230
 Singendonck, Johan 236
 Singendonck, Johan 231
 Singendonck, Johan Anne 38, 74, 111, 113, 126, 143, 146, 150, 154, 179-182, 186, 190, 205, 216-217, 225, 230, 237, 263, 267, 271, 286-288, 293-294, 296, 300-301, 304, 308-309, 313-314, 318, 323-324, 327
 Singendonck, Johan Matthias 29-31, 35, 229, 237
 Singendonck, Johanna Catherina 230
 Singendonck, Maria Johanna (1798-1875) 230
 Singendonck, Maria Johanna (1802-1866) 230
 Singendonck, Maria Johanna (1828-1905) 231
 Singendonck, Maria Johanna (1835-1907) 231

- Singendonck, Matthias Lambertus 236
 Singendonck, Pontiaan (ca. 1600) 236
 Singendonck, Pontiaan (1577-1647) 236
 Singendonck, Wilhelm 236
 Singendonck, Wilhelmina (Willemien) 231, 238, 254, 271, 286
 Singendonck, Willem Carel 74, 111, 126, 230, 269, 282
 Singendoncks, (de) 34-35, 60, 77, 112, 237, 240, 272, 289, 309
 Six van Oterleek, Anna Helena 240, 302
 Six van Oterleek, Egbert Willem Justinus 216, 302
 Six van Oterleek, Johan Diederik 302
 Six van Oterleek, Louise Sophie 302
 Six van Oterleek, Otto Edward Willem 302
 Six van Oterleek, Willem (1798-1872) 37, 230, 302
 Six van Oterleek, Willem (1829-1908) 217, 302
 Slotemaker de Bruine, J.R. 249, 327
 Sluis, J. van der 327
 Smalenburg, N. 37
 Smeenk, C. 247, 329
 Smid, T.D. 293, 327
 Smit, H.J. 276, 320
 Smit, Pieter) 15-20, 57, 74, 109, 177, 217, 219, 245-249, 255-256, 259-261, 269, 274, 280-281, 292, 295-299, 323, 327, 329
 Smit van den Broecke, A.J. de 187, 191, 304
 Smitskamp, H. 248, 327
 Socrates 44, 303
 Sopper, A.J. de 18
 Spier, J. 321, 327
 Stahl, F.J. 48, 149, 159-160, 171
 Stieltjes, T.J. 162, 290
 Stoop, J.A. 139, 153, 155, 158, 177-178, 188, 208-209, 219, 225, 262, 294, 297, 304-305, 314, 327
 Storm, L.D. 280
 Storm van 's-Gravesande, C.M. 166
 Straaten, M. van 327
 Stralen, H. van 85
 Strang, A. 327
 Stufkens jr., N. 327
 Stuijvenberg, J.H. van 286, 327
 Suringar, W.H. 304
 Swinderen, Th. van 146, 148
 Taats, B.J.H. 243
 Tacitus 44, 258
 Taets van Amerongen, Deborah Petronella 302
 Taets van Amerongen van Natewissh, Joost 234
 Tamse, C.A. 286, 327
 Teding van Berkhout, J.J. 126, 139, 146, 161, 182, 243, 304, 307, 318
 Teding van Berkhout, P.J. 182, 220
 Tex, C.A. den 38, 258, 268, 327-328
 Thales (ca. 600 v. Chr.) Grieks wiskundige en filosoof uit Milete 321, 327
 Thieme, J.F. 72, 261
 Thoden van Velzen, S.K. 75, 114, 271
 Tholuck, A. 153, 262
 Thomassen à Thuessink van der Hoop, E.J. 243
 Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren, M.P. 246, 328
 Thorbecke, J.R. 4, 8-10, 12, 16, 108, 141, 148, 158, 161, 163-168, 170, 179, 184, 187-188, 191-197, 199-200, 206, 251, 280, 290, 315, 317, 327-330
 Thucydides (ca. 455-400 v. Chr.) 44, 258
 Tideman, J. 154, 328
 Ti(g)chelaar, M.C. 243
 Tijn, Th. van 291, 328
 Toorenenbergen, J.J. van 243
 Triebels, W.H. 41
 Triebels, W.J. 162, 191
 Trojen, A.F.C. van 189
 Tromp, S. 243
 Turksma, R. 328
 Tydeman, H.W. 37, 254
 Valetton, J.J.P. (1814-1906) 244
 Valetton, J.J.P. (1848-1912) 19, 249
 Veegens, J.D. 305
 Veenhof, J. 328
 Vegting, W.G. 328
 Velde, G.C.J. van der 253, 328
 Verbeek, M. 140
 Verbeke, G. 328
 Vercauteren, F.E.M. 32, 253, 328
 Verhave, J.P. 268
 Verheijen, J.B.A J.M. 187, 190, 304
 Verkade, W. 290-291, 328
 Vermeer, J.W. 41, 114, 260, 305
 Vermehr, J. 237, 252
 Verwayen, Chr. 76-77, 271, 328
 Verwers, Mechteld 236
 Vethake, H.W. 119, 124-125, 307
 Vinet, A.R. 59-60, 68, 120, 261-262, 266, 268, 275, 283, 312, 314-315, 322-323, 325, 328
 Visser, J.Th. de 21
 Visser, W. 328

- Volger, W. 269, 328
 Vollenhoven, D.H.Th. 247, 321
 Vollenhoven, J. Messchert van 139, 308
 Volter, Ludwig 279, 303
 Voorhoeve H.Czn, J. 208, 243, 297, 304
 Vos Az., G.J. 3-8, 13, 24, 245-246, 269, 284, 291, 329
 Vries, C.W. de 27, 211, 251, 293, 296-297, 329
 Vries Jzn., Jeronimo de 139, 216, 225, 245, 254, 298, 300, 308, 311, 313, 329
 Vries, K. de 329
 Vries, T. de 329
 Vries, W. de 254, 310
 Vrijer, M.J.A. de 329
 Vrolik, A. 180-181, 187, 201, 209, 217, 293, 311

 Wagenaar, G.H. 249, 329
 Wassenaar Obdam, W. van (1690-1719) 228
 Wasserford, Adriana Margaretha von 227
 Weede, Everard W. van 231
 Weeninck, G.J. 40
 Weeninck, J.H. 243
 Welderen Rengers, W.J. van 26-27, 193, 251, 290, 292-293, 295-297, 329
 Wensinck, J. 243
 Werf, J. van der 289, 329
 Westhoff, Carl 60, 74, 112, 126, 139, 153, 216, 262-263, 270, 272-274, 276, 285-286, 327
 Westreenen, Arnoudina Berendina
 Wilhelmina van 234
 Weststrate, H.A. 17-20, 246-247, 249, 291, 298, 329
 Weve, J.J. 252-253, 290, 295, 326
 Wiardi Beckman, M. 208, 296
 Wichern, J.H. 138-139
 Wieringa, W.J. 329
 Wijckerheld Bisdom, Digna Wendilia 230, 237
 Wijckerheld Bisdom, Henri Guillaume 37, 230, 302
 Wijckerheld Bisdom, Johanna Maria
 Henriette 216, 302
 Wijhe, Agatha van 227
 Wijnhl, Johanna van 227
 Wijnbeek, H. 116, 255, 282, 326
 Wijnhoven, G.H. 301, 329
 Wilde, J.A. de 247, 329
 Wilhelmina, koningin (1880-1962) 317
 Willem I, koning (1772-1843) 35, 39, 234, 237
 Willem II, koning (1792-1849) 72, 86, 107, 260, 286
 Willem III, koning (1817-1890) 11, 164, 179-180, 186-187, 191, 208, 251, 293, 297, 317, 329-330
 Willink, G. 286
 Wintgens, W. 194-195
 Witlox, J.H.J.M. 23, 250-251, 329
 Witteveen, H.W. 244
 Witz, Josué 271
 Wormser, J.A. 121, 141-148, 153, 158-159, 174, 182, 190, 245, 287, 290, 293-294, 307, 320

 X 300, 329

 Zacharias 52
 Zahn, F.L. 112-113, 118-119, 123
 Zeeuw J.Gzn., P. de 246-247, 329
 Zeller, Hilleken van 239
 Zernike, C.F.A. 249, 329
 Zubli, E.A. 60-61, 109-110, 115, 119, 126, 260, 263, 272, 282, 305-306
 Zuylen van Nijvelt, J.P.J.A. van 329
 Zuylen van Nijvelt, J.P.P. van 164
 Zwaan, J. 286, 329
 Zwanenburg, L.G. 245, 329
 Zwart, J. 296, 329
 Zwingli, Ulrich 276

Curriculum vitae

J. Brouwer, geboren 7 november 1940 te Arnhem, studeerde van 1957 tot 1962 voor onderwijzer aan de christelijke kweekschool *De Klokkenberg* te Nijmegen, vervulde van 1962 tot 1963 zijn militaire dienstplicht, was van 1963 tot 1968 als onderwijzer verbonden aan de openbare lagere school *Prinses Marijke* te Elst (Gld.), behaalde in 1967 de akte Geschiedenis-M O. en was van 1968 tot 1976 docent geschiedenis aan *De Klokkenberg*, dan christelijk pedagogische academie met havo-top.

Tijdens zijn docentschap studeerde hij van 1971 tot 1974 geschiedenis aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. In april 1974 deed hij doctoraal examen (hoofdvak: Nieuwe geschiedenis na 1870, bijvakken: vakdidactiek en sociologie).

In 1975 werd hij benoemd tot vakdidacticus (voor een halve weektaak) bij de sectie geschiedenis van de Katholieke Universiteit, welke functie in 1976 werd omgezet in een aanstelling voor de volle werktijd met de rang van wetenschappelijk hoofdmedewerker. Daarnaast is hij sinds 1972 werkzaam als docent vakdidactiek geschiedenis aan de avondopleiding voor de akte Geschiedenis-M O. van de stichting Gelderse Leergangen te Arnhem.

De auteur was van 1970 tot 1974 lid van de raad der gemeente Elst voor het samenwerkingsverband van KVP, ARP en CHU. Wegens drukke werkzaamheden zag hij zich in 1974 genoodzaakt zich tijdelijk uit de actieve gemeentepolitiek terug te trekken. Sinds 1980 maakt hij deel uit van de CDA-fractie in deze raad.

STELLINGEN

1. De jurist-theoloog Mr. J.J. L. van der Bruggen is een van de grondleggers van een theologie, beoefend vanuit het ethisch beginsel.
(Cf. J. Veenhof, *Revelatie en Inspiratie. De Openbarings en Schriftbeschouwing van Herman Bavinck in vergelijking met die der ethische theologie*, Amsterdam 1968, pp. 89-93)
2. De houding van Van der Bruggen in de jaren veertig en vijftig van de vorige eeuw tegenover kerkelijke vraagstukken is niet te typeren als kerkontbindend, maar als kerkherstellend, in een bewuste en zelfstandige poging tot opbouw en uitbreiding van de kerk van Christus.
(Cf. G.J. Vos Az., *Groen van Prinsterer en zijn tijd. Studien en Schetsen op het gebied der Vaderlandsche Kerkgeschiedenis*, II, Dordrecht 1891, pp. 147-148, 225-231)
3. Van der Bruggen, en niet Groen van Prinsterer of Kuiper, is de voornaamste promotor van bijzonder onderwijs. Reeds omstreeks 1840 lanceert hij met de leuze 'de school aan ouders en onderwijzers' de gedachte aan de bijzondere school in de vorm van de door hem genoemde associatie-school.
4. Een uitgesproken criticus van zijn tijd, zoals Van der Bruggen was, doet men onrecht door hem, zoals Smit het doet, alleen maar 'criticus van het Réveil' te noemen.
(Cf. P. Smit, *Minister Van der Bruggen*, Nijmegen 1913, p. 7 en passim)
5. Na 1848 is Van der Bruggen te karakteriseren als iemand die zich christelijker voelt dan Groen van Prinsterer, katholieker dan de katholieken en liberaler dan Thorbecke.
6. In de strijd voor onderwijsvrijheid als de vrijheid van de overheid op haar school onderwijs te geven 'met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen' (art. 194 Gw 1848, art. 208 Gw 1917) en van individuen scholen te stichten en het onderwijs op die scholen naar eigen levensovertuiging in te richten binnen de grenzen van deugdelijkheidseisen van overheidswege stond Van der Bruggen dichter bij Thorbecke dan bij Groen van Prinsterer.
7. De oorzaak van het conflict Groen van Prinsterer – Van der Bruggen is terug te voeren op verschil in levens- en wereldbeschouwing en nauw hiermee samenhangend op het met dezelfde woorden uitdrukken van verschillende bedoelingen
8. De aanduiding van graf als laatste rustplaats is zeker niet van toepassing op het graf van Van der Bruggen te Nijmegen
9. De visie van de Raad voor de zaken van Kerk en School van de Nederlandse Hervormde Kerk op opvoeding en onderwijs en op de protestants-christelijke school als ontmoetings-school, zoals verwoord in de 'Gespreksnota over de vragen van dialoog en getuigenis, ter bespreking op de vergadering van de Generale Synode, 5, 6, 7 maart 1981', komt vrijwel overeen met die van Van der Bruggen en *De Klokenberg* te Nijmegen op christelijke opvoeding en christelijk onderwijs.
10. De oudste christelijk bijzondere pedagogische academie van ons land, *De Klokenberg* te Nijmegen, ontleent haar recht aldaar uit te groeien tot een pedagogische academie voor het basis-onderwijs (pabo) niet zozeer aan huisvestingsmogelijkheden – een belangrijk criterium van de minister van onderwijs bij de aanwijzing van de plaatsen waar in de toekomst de nieuwe pedagogische academies voor het basisonderwijs gevestigd worden – als wel aan haar historie en haar identiteit

11. Het grondwetsartikel over de vrijheid van onderwijs moet gezien worden als een bescherming tegen inmenging van overheidswege bij opvoeding en onderwijs en niet als een bescherming van schoolbesturen tegen invloed van ouders en onderwijsgeevenden.
(Cf. J.A. van Kemenade (red.), *Onderwijs: Bestel en beleid*, Groningen 1981, pp. 220-242)
12. Levens- en wereldbeschouwelijke verscheidenheid komt in het onderwijs weinig tot uitdrukking in pedagogisch-didactische opvattingen.
13. Sinds 1857 is de strijd om de school en de onderwijsvrijheid te veel gericht op de bijzondere school en te weinig op de openbare
14. Zowel op grond van de onderwijs (richtings-, oprichtings- en inrichtings-)vrijheid als uit pedagogisch en democratisch oogpunt dienen de mogelijkheden om te komen tot verbijzondering van de openbare school door overdracht van deze school aan een vereniging van ouders, onderwijsgeevenden en andere betrokkenen te worden verruimd.
15. Minder kerkelijkheid in Nederland hoeft nog niet te betekenen minder 'God in Nederland'.
(Cf. W. Goddijn e.a., *Opnieuw: God in Nederland*, Amsterdam 1979)
16. Verlaging van de leerlingenschaal in het onderwijs betekent niet zonder meer verbetering van het onderwijs
17. De verklaringsgrond voor het ontstaan van de bijzondere school in de vorm van de associatie-school omstreeks het midden van de vorige eeuw ligt in de verdediging van het recht van ouders op opvoeding en onderwijs voor hun kinderen en in de scherpheid van de tegenstelling tussen de onderscheiden kerkgenootschappen.
18. Het centraal schriftelijk eindexamen geschiedenis en staatsinrichting als onderdeel van het eindexamen bij het voortgezet onderwijs is wenselijk, maar dient uit vakdidactisch oogpunt vooralsnog niet, zeker niet met ingang van het schooljaar 1981/1982, te worden ingevoerd.
19. Het verdient aanbeveling de wet administratieve rechtspraak overheidsbeslissingen (arob) van 1975, onder andere bedoeld om de burger te beschermen tegen onrechtmatig handelen van de overheid, in die zin te interpreteren dat de kring van belanghebbenden aan wie het wettelijk beroepsrecht toekomt zodanig wordt beperkt dat querulanten niet de mogelijkheid hebben om zonder meer door hun beroepsrecht onevenredige schade toe te brengen aan het overheidshandelen en de belangen en rechten van derden.
20. Onbegrijpelijk gedrag, onder meer van politici, behoeft niet altijd beschouwd te worden als laakbaar gedrag.
21. Het verbod dank te betuigen aan hen die verbonden zijn aan de universiteit waar men promoveert kan tevens onrecht meebrengen jegens derden.

Stellingen behorende bij het proefschrift van J. Brouwer, *Het binnenste naar buiten Beginselen en activiteiten van Mr J.J.L. van der Bruggen (1804 1863)*, Zutphen 1981

